307224
74
2
15
968

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XV. KÖTET 1. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1968

FELELŐS SZERKESZTŐ:
MORAVCSIK GYULA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

HARMATTA JÁNOS, MARÓTI EGON, SZILÁGYI JÁNOS
GYÖRGY, TÖTTÖSSY CSABA,
TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE

SZERKESZTŐSÉG CÍME: BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM.
24—25. FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ IGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként két füzetben jelenik meg. A két füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 30,— forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál, Budapest V., Alkotmány utca 21. Bankszámla: 05, 915, 111-46

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Harmatta János: Egy hettita törvény magyarázatához 1
Sági Károly: A Balaton szerepe Fenékpuszta, Keszthely és Zalavár IV—IX. századi történetének alakulásában 17
Borzsák István: Gioan Battista Comazzi Annales-kommentárja 47

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Harmatta János: Az ősiráni fonémrendszer kérdéséhez 59
Szabó Miklós: Az isthmiai kelta lelet kérdéséhez 61
Kun József: Karthagoi hatások a római mezőgazdaságban 64
Adamik Tamás: Veneres Cupidinesque 68
Csillag Pál: A házassági vagyonjog Augustus korában 72
Szádeczky-Kardoss Samu: Kuvrat fiának, Kubernek a története és az avar-kori régészeti leletanyag 84
V. Kovács Sándor: Taurinus görög műveltsége 87
Füves Ödön: Zavirasz György végrendelete 90

MŰFORDÍTÁS

Horatius: IV. Epodus *(Maróti Egon)* 94

MEGEMLÉKEZÉSEK

† Dávid Antal *(Harmatta János)* 95
Dávid Antal tudományos munkássága (Komoróczy Géza) 96
† Kováts Gyula *(Nagy Ferenc)* 98
Dercsényi Móric irodalmi működése *(Berger György)* 99

HARMATTA JÁNOS

EGY HETTITA TÖRVÉNY MAGYARÁZATÁHOZ

I

A hettita törvények (= HT) egyik sajátos rendelkezése a közjogi és magánjogi hatalom elleni ellenszegülés eseteit szabályozza. Szövege a következő: II. t. II. col. 58a—b. §

11. sor *ták-ku DI.IN* LU[GA]L *ku-iš-ki ḫu-u-ul-la-az-zi*
12. sor É-*ZU pu-p*[*u-u*]*l-li ki-i-ša* [*t*]*ák-ku DI.IN* ^{LÚ}DUGUD
13. sor *ku-iš-ki ḫu-u-ul-li-ya-az-zi* SA[G.D]U-*ZU*
14. sor *I.NA.AK.KI.ZU ták-ku* ÌR-*aš iš-ḫi-iš-ši a-ra-iz-zi*
15. sor *A.NA* ^{DUG}UTÚL *pa-iz-zi*

11. sor «Ha a király ítéletével valaki szembeszáll,
12. sor házát széttiporják. Ha a városparancsnok ítéletével
13. sor valaki szembeszáll, fejét
14. sor levágják. Ha egy rabszolga urának ellenszegül,
15. sor az edénybe megy.»[1]

E törvény tehát három jogi esetet szabályoz: 1. ellenszegülés a király ítéletének, 2. ellenszegülés a városparancsnok ítéletének, 3. a rabszolga ellenszegülése urának. Ez a sorrend bizonyára a bűncselekmény és a büntetés valamilyen fokozatosságát tükrözi. Legnagyobb bűn nyilvánvalóan a király ítéletének ellenszegülni, így kézenfekvő lenne, hogy ennek a büntetése legyen a legnagyobb. Sajnos azonban ennek a büntetésnek a leírása nem a legvilágosabb. Ha elfogadjuk G. Neumann[2] kézenfekvő magyarázatát, amely szerint a *pupulli-* szó a *pūwāi-* ‚zerstampfen' ige[3] reduplikált névszói származéka (<**pupuwalli-*), akkor az É-*ZU pu-pu-ul-li ki-i-ša* kifejezés szószerint annyit jelenthet, hogy «háza széttiprás (vagy: letiprott hely) lesz». Így e kifejezésből arra lehet következtetni, hogy a király ítéletének ellenszegülő házát lerombolták és széttiporták.

Felmerül azonban az a kérdés, hogy tárgyilag helyes-e ez az értelmezés. A második jogi esetben a városparancsnok ítéletének ellenszegülő fejét le-

[1] A szöveg kiadását ld. *J. Friedrich*nél: Hethitische Gesetze. Leiden 1959. 76, értelmezésére ld. *Harmatta J.:* Ókori Történeti Chréstomathia. Budapest 1964 (1965) 262—263.

[2] *G. Neumann* levélbeli közlése *J. Friedrich*nél: Hethitisches Wörterbuch. 2. Ergänzungsheft. Heidelberg 1961. 21.

[3] A korábbi értelmezésekkel szemben ez a szó valódi jelentése, ld. *J. Friedrich:* Hethitisches Wörterbuch. 1. Ergänzungsheft. 17. F. *Imparati:* Le legge ittite. Roma 1964. 159, 2. jz. a 173 §-hoz, figyelmét elkerülte *G. Neumann J. Friedrich*től közölt magyarázata a *pupulli-* szóra vonatkozólag.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

vágták, tehát halállal büntették. Nyilvánvaló azonban, hogy az első jogi esetben a királyi ítéletnek ellenszegülő büntetésének nagyobbnak kellett lennie, mert egyébként a törvény a városparancsnok hatalmát és személyét a királyé fölé helyezné. Így arra kell gondolnunk, hogy az É szó ebben az esetben nem csupán a vétkes lakóépületét jelöli, hanem — mint ez a HT-ban többször előfordul (pl. I. t. 31.§, 53 §. stb.) — a vétkes egész házanépét és gazdaságát. Azonban a teljes vagyon elvesztése még mindig kisebb büntetés, mint a halálbüntetés, ezért fel kell tennünk, hogy ebben az esetben az É 'ház' szó a tulajdonos személyét is magában foglalta. A király ítéletének ellenszegülő tehát e magyarázat szerint életével és teljes vagyona elpusztításával lakolt.[4]

Ez a büntetés a hettita törvények keretében talán meglepően kegyetlennek tűnik. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a király törvényével, ítéletével szemben való ellenszegülés az ókori közelkeleten általában a legnagyobb bűn, amelynek büntetése túlmegy a törvények keretein. Utalhatunk ezzel kapcsolatban Hammurapi törvényeinek zárórészére, amely a király ítéletének ellenszegülővel kapcsolatban a következőket mondja: «Ha az illető *awēlum* szavaimra, amelyeket oszlopomra írtam, nem hallgat, . . ., s az istenek átkától sem félve a megítéltem ítéletet kivakarja, szavaimat visszavonja, . . ., Enlil . . . szempillantás alatti halált szabjon ki számára végzetül, városa vesztét, népe szétszórását, . . ., nevének és ivadékának az országból való kiirtását mondja ki tekintélyes szájával!»[5] Az a szemlélet, amely ebben az átokban megnyilvánul, teljes mértékben megfelel a szóbanforgó hettita törvény szellemének, s aligha lehet kétséges, hogy a király ítéletével szembeszegülőt a mezopotámiai államokban is hasonló büntetés sújtotta.

A tárgyalt törvényben foglalt második jogi eset világos. Az érdekes e két rendeletben az, hogy mindkettő közjogi eseteket, az államhatalommal való szembeszegülést tárgyal, ami egyedülálló az ókori keleti törvénykönyvekben. A harmadik jogi eset ezzel szemben magánjogi jellegű, s az urának ellenszegülő rabszolga büntetéséről intézkedik. A főproblémát ebben az *A.NA* ^{DUG}UTÚL *pa-iz-zi* kifejezés jelenti, amelynek a fentebb adotton kívül «az edényhez megy» fordítása is lehetséges. E. Neufeld[6] feltevését követve általában úgy értelmezik e kifejezést, hogy a rabszolgát egy nagy edényben élve elásták.[7] Bár ezt a lehetőséget nem lehet teljesen kizárnunk, mégis a kínzásos halál büntetése e jogi esetben túlságosan szigorúnak látszik a HT többi rendelkezéséhez képest. A Hammurapi-Codex szerint (282 §): «Ha egy rabszolga gazdájának ezt mondja: Te nem vagy az én gazdám! Gazdája rábizonyítván, hogy az ő rabszolgája, (a rabszolgának) vágja le a fülét.»[8] Bár a hettita *a-ra-iz-zi* kifejezés tárgyi jelentését nem ismerjük pontosan, az urával való szembeszegülés a rabszolga részéről mindenesetre az úr fölötte való hatalmának (*dominica potestas* a római jogban) a megtagadását jelentette. Ha ezért a súlyos vétségért a Hammurapi-Codex csak a fül levágását írja elő, akkor nagy valószínűséggel feltehetjük, hogy a HT *A.NA* ^{DUG}UTÚL *pa-iz-zi* «az edénybe megy» kifejezése mögött is csak valamilyen testi fenyíték rejtőzik. Gondolhatnánk elsősorban arra, hogy a rabszolgát megkötözve

[4] Így értelmezi, helyesen, e törvényt *F. Imparati* is: id. m. 305.
[5] Ld. *Dávid A.:* Ókori Keleti Történeti Chrestomathia. 149.
[6] *E Neufeld:* The Hittite Laws. London 1951. 47.
[7] Ld. pl. *J. Friedrich:* Hethitische Gesetze. 77, 111.
[8] Ld. *Dávid A.:* Ókori Keleti Történeti Chrestomathia. 148 (282. §).

egy nagy gabonatartó edénybe zárták, s addig ott tartották, amíg engedelmességre nem tért. Ez annál is valószínűbb, mert egyébként a házakban külön zárka az engedetlen rabszolgák számára aligha volt, s így kézenfekvő volt e célra a raktárt, illetve az ott tartott nagy pithosokat felhasználni.

Hogy az ókori keleten a nagy agyagedények a büntetésekben valóban szerepet játszottak, azt két példával is igazolhatjuk. Mindkettőt Indiából ismerjük. A hagyomány szerint Pāyāsi király egy alkalommal egy tolvajt úgy végeztetett ki, hogy nagy agyagedénybe záratta, s az edény száját szorosan lezáratta és nedves agyaggal tömítette, úgyhogy a tolvaj megfulladt.[9] Minthogy Indiában a megfojtás elég gyakori halálbüntetésmód volt, lehetséges, hogy e történetben annak egyik sajátos végrehajtása áll előttünk. A másik példát nagy agyagedény büntetésre való felhasználására Kauṭalīya *Arthaśāstra*-ja őrizte meg számunkra (IV. 13, 88). Ebben a következő bűntettet és büntetést találjuk: *sarvatra rājabhāryāgamane kumbhīpākaḥ* «királyfeleséggel való érintkezés esetén mindenkor edényben való megfőzés (a büntetés)». Itt az agyagedény a legsúlyosabb nemi vétség, királyfeleséggel való házasságtörés büntetésében, kínzásos halál végrehajtásában szerepel. Az ind példák azt mutatják, hogy a nagy gabonatartó edények felhasználása különféle büntetések végrehajtásában az ókori keleten egykor eléggé elterjedt lehetett, s így a HT tárgyalt §-a egy szélesebb körű történeti jelenség keretébe illeszkedik bele.

Nem lehetetlen, hogy az edénybe zárás büntetésének a görög irodalmi hagyományban is nyoma maradt. Eustathios közli (ad Il. V. 387) az antik Homéros-filológiának azt az adatát, amely szerint a börtönt *(δεσμωτήριον)* a kyprosiak *κέραμος*-nak nevezték. Ha ez az adat valóban megfelel a nyelvi tényeknek, akkor arra gondolhatunk, hogy Kyproson még létezett ez a büntetésmód abban az időben, amikor az első görögök a szigetre bevándoroltak. Mivel az újabb kutatások szerint[9a] Kyprost a hettiták II. Šuppiluliumaš alatt elfoglalták és bizonyos ideig legalább is befolyásuk alatt tartották, az edénybe zárás büntetésének megjelenése a szigeten esetleg hettita hatásnak tulajdonítható. Nem zárható ki azonban az a lehetőség sem, hogy e büntetésmód Kyproson a hettita szokásoktól függetlenül jött létre, akárcsak Indiában, ahol előfordulását aligha vezethetjük hettita hatásra vissza. Mindenesetre, ha az Eustathiostól közölt adat nem csupán az antik filológusok tudálékos kombinációjának köszönheti létezését, akkor feltehetjük, hogy Kyproson az i. e. XI—X. században a görögök az edénybezárás büntetésével még közvetlenül megismerkedhettek, s így nyelvjárásukban a *κέραμος* szót ‚börtön' értelemben is használták, s azután e szót a *δεσμωτήριον* későbbi formáinak megnevezésére is alkalmazták.

II

Az engedetlen rabszolgák nagy agyagedénybe való zárása a hettita büntetőjogban magyarázatot ad a görög mythológia egyik régóta vitatott problémájára is. Az Ilias elbeszélése szerint az Alóasok egy alkalommal Arést megkötözték és 15 hónapra egy bronzedénybe zárták: Ilias V 385—391

[9] *W. Ruben:* Geschichte der indischen Philosophie. Berlin 1954. 108.
[9a] *G. Steiner:* Kadmos 1 (1962) 130 skk.

τλῆ μὲν Ἄρης, ὅτε μιν Ὦτος κρατερός τ' Ἐφιάλτης,
παῖδες Ἀλωῆος, δῆσαν κρατερῷ ἐνὶ δεσμῷ·
χαλκέῳ δ' ἐν κεράμῳ δέδετο τρισκαίδεκα μῆνας.
καί νύ κεν ἔνθ' ἀπολοίτο Ἄρης ἄτος πολέμοιο,
εἰ μὴ μητρυιὴ περικαλλὴς Ἠερίβοια
Ἑρμέῃ ἐξήγγειλεν· ὁ δ' ἐξέκλεψεν Ἄρηα
ἤδη τειρόμενον, χαλεπὸς δέ ἑ δεσμὸς ἐδάμνα.

Már M. Riemschneider jó érzékkel utalt[10] a hettita Telipinuš-mítoszra, amelyben a dühöngő Telipinuš haragját bronz edényekbe zárják: «Lenn a sötét földben bronz üstök állnak, fedelük *abaru*-fémből, fogójuk vasból van. Ami oda belemegy, többé nem jön ki, elpusztul benne. Fogadják be Telipinuš őrjöngését, haragját, rosszakaratát, dühét! Többé ne térjenek vissza!»[11] M. Riemschneider a két mítosz között a kapcsolatot Arés dühöngésének, indulatának, haragjának motívumában látta, és széleskörű anyagot gyűjtött össze (hideg vízzel telt) edényben lehűtött istenekről és hősökről más mitológiákból.[12] Azonban az Arésre vonatkozó görög mitikus hagyomány nem igazolja ezt a motívumot. Arés elzárásának okára vonatkozólag ebben kétféle változatot találunk: az egyik szerint az Alóasok Héré és Artemis birtokára törekedtek, s ez alkalommal kötözték meg Arést, aki nyilván szándékukat meg akarta akadályozni.[13] A másik változat szerint pedig Adonis megölése miatt büntetésből zárták be Arést az edénybe.[14] Az egyik esetben tehát foglyul ejtés, a másik változatban pedig büntetés Arés edénybe zárásának indítéka. Ez alapjában véve messzemenően egyezik a HT rendelkezésével, amely az edénybe zárást szintén mint büntetést ismeri. A Telipinuš-mítoszban e büntetésmódnak elvontabb tükröződése jelenik meg. Mivel az edénybe zárás megtöri az urának ellenszegülő rabszolga indulatát, a büntető edényekhez az képzet fűződik, hogy a beléjük zárt rosszat, gonoszságot, dühöngést, rosszindulatot visszatartják. Így Telipinuš esetében nincs is szükség már magának az istennek az edénybe zárására — lehet, hogy volt a mítosznak egy olyan korábbi változata, amelyben ez történt, — elég, ha a személyétől elvonatkoztatott «őrjöngését, haragját, rosszakaratát, dühét» fogadják be visszavonhatatlanul magukba a büntető edények.

Érdekes megfigyelni, hogy a görög Arés-mítoszban a hettita büntető edények emléke sokkal közvetlenebb formában tükröződik, mint magában a hettita Telipinuš-mítoszban. Kétségtelen ugyan, hogy a «sötét földben álló bronz edények, amelyeknek fedele ólomból, fogójuk vasból van, s amelyekbe ami belemegy, többé nem jön ki» világosan a hettita büntetőjog büntetőedényeinek mitikus tükörképei. Azonban ezek a mitikus büntető edények már csak az elvont hibákat, bajokat, bűnöket fogadják magukba. Nem lehetetlen, hogy e hibákat, bűnöket tartalmazó mitikus edények, amelyekbe Telipinuš

[10] *M. Riemschneider:* Acta Ant. Hung. 8. (1960) 7 skk.

[11] Ld. A. *Goetze:* Ancient Near Eastern Texts.[2] Princeton 1955. 128. Az *abaru*, pontosabban *abāru*-fém minden valószínűség szerint 'ólom' volt, v.ö. *W. von Soden:* Akkadisches Handwörterbuch. I. Wiesbaden 1959—1965. 4. *B. Landsberger* levélbeli közlése alapján lényegében helyesen már *J. Friedrich:* Hethitisches Wörterbuch. Heidelberg 1952. 264.

[12] Különösen figyelemreméltó a kelta Cuchulinn alakja, *M. Riemschneider:* Acta Ant. Hung. 8 (1960) 8.

[13] Schol. B ad Il. V 385.

[14] Ugyanazon scholion szerint.

őrjöngését is belezárják, nyújthatták a mitikus mintaképet Pandóra *pithos*-ához.[15] S kézenfekvő arra is gondolni, hogy a *Zeus Terpikeraunos* (= Viharisten!) házában földbesüllyesztett két pithos, amelyek közül az egyikből a bajokat, a másikból a javakat adja az isten, szintén valóságos kisázsiai viszonyok mitikus tükröződései. Elképzelhető, hogy a hettita birtokosok házaiban is egymás mellett állt a gabonatartó és a büntető hombár, s annyi mindenesetre kétségtelen, hogy éppen a Zeusszal többszörösen azonosított kisázsiai viharistenek kultuszához fűződő tavaszi és őszi ünnepeknek voltak jellegzetes tartozékai a gabonatartó *pithosok* (^{DUG}*harši-* 'Vorratsgefäß, Pithos').[16] Azonban ezekben az esetekben, ha valószínűnek látszik is a kisázsiai képzetek átvétele, ez az átvétel már nem a valóságos viszonyokra, hanem azok mítoszbeli tükröződésére utal. Viszont az Arés-mítoszban az edénybe zárásnak még a HT-ben leírt valóságos formája jelenik meg.

Ez azért feltűnő, mert egyébként az Alóasok és Arés mítoszát általában helyi földművelő képzetek talajából eredeztetik.[17] Ezt igazolnák maguk a mítoszban szereplő *Alóeus*, *Ótos* és *Ephialtés* nevek, amennyiben ezek közül az első az *ἀλωεύς* ‚cséplőmunkás, stb.', a második a gabona taposására vonatkoztatható *ὠθέω*, a harmadik pedig a szőlő taposásával kapcsolatba hozható' *ἐφιάλλομαι* szóval állna összefüggésben.[18] Rá kell azonban mutatnunk arra, hogy mindhárom magyarázatnak vannak nehézségei. Az *ἀλωεύς*, ‚cséplőmunkás' szó csak a késői epikában bukkan fel, így személynévként való szereplése egy ilyen mítoszban legalábbis kétséges. Az *Ótos* név semmi esetre sem függhet össze az *ὠθέω* igével, hanem az *ὦτος* ‚fülesbagoly' szóval azonos, amelyet — talán aitiologikusan — a mítoszba be is illesztettek. Végül az *Ephialtés* név az *ἐφιάλτης* ‚lidérc' szóval azonos. Így tehát az Alóasok nevei egyáltalán nem igazolják azt a feltevést, amely szerint bennük tellurikus démonokat kell látnunk, akik a földművelés és a belőle fejlődött kultúra hérósaivá fejlődtek. Természetesen fennáll az a lehetőség, hogy az *Alóeus*, *Ótos* és *Ephialtés* nevek csak görög interpretációnak köszönik létrejöttüket és alakjukat, s így eredetileg más volt a jelentésük. Azonban ebben az esetben is elesik tanúbizonyságuk mint érv az Alóasok eredeti tellurikus démonvolta mellett.

III

Arés edénybe zárásának motívuma alapján elsősorban arra gondolhatnánk, hogy ez az egész mítosz kisázsiai eredetű. E feltevést erősen alátámasztja az a körülmény, hogy az újabb kutatások szerint magának Arésnek a neve és alakja is Kis-Ázsiából került át a görögökhöz. A görög *Ἄρης* istennév (tő *Ἄρες-*) közbeeső **Ἰάρες-* alakon keresztül a luwiyai hadiistennek, *Yarriš*-nak a nevére megy vissza[19] E luwiyai istennév i.-e. **Yōris* alakból származik,

[15] Pandóra *pithos*-árol ld. *I. Trencsényi—Waldapfel:* Untersuchungen zur Religionsgeschichte. Budapest 1966. 58 skk.

[16] *H. G. Güterbock:* Gedanken über das Wesen des Gottes Telipinu. Festschrift J. Friedrich zum 65. Geburtstag . . . gewidmet. Heidelberg 1959. 208.

[17] Ld. pl. *Toepffer:* RE I 1592.

[18] *Toepffer:* RE I 1590.

[19] *V. Georgiev:* LB 7 (1963) 84 és Introduzione alla storia delle lingue indoeuropee. Roma 1966. 100. Hasonlóan *O. Szemerényi*, O. *Carruba* és *P. Meriggi* az I. Nemzetközi Mykénológiai Kongresszuson, Róma 1967, október 2-án d.u. a filológiai szekció ülésén. Yarrišra vonatkozóan ld. G. *Furlani:* La religione degli hittiti. Bologna 1936. 43 és *A. Goetze:* Kleinasien.[2] Kulturgesch. d. Alten Orients. III. 1. München 1957. Hb. d. Altertumswiss. III. 1. III. 134.

amelynek jelentése 'merész, bátor, dühös, haragos' lehetett (vö. orosz *yarïy* 'szenvedélyes, heves, tüzes; dühös, elkeseredett').[20] Kézenfekvő feltennünk, hogy Arés alakjának és nevének átvétele a görögök részéről a hozzá fűződő mítoszok megismerésével és a görög mitológiába való beillesztésével járt együtt. Az edénybe zárás motívuma feltétlenül amellett szól, hogy az Alóasoknak és Arésnek a története ezen az úton került át Görögországba. A kérdés csak az, hogy maguknak az Alóasoknak az alakját vagy párhuzamát megtaláljuk-e Kis-Ázsiában.

Az Alóasokra vonatkozó mitikus hagyomány eléggé szerteágazó.[21] Míg az Ilias szerint (V. 386) Ótos és Ephialtés Alóeusnak a fiai, addig az Odysseiában (XI. 305) és Hésiodosnál (frg. 9 Rz.) apjukként Poseidón szerepel. Anyjuk az Odysseia szerint Iphimedeia, aki Apollodórosnál Triops, Hyginusnál viszont Poseidón leányaként jelenik meg, azonban a «gabonátadó szántóföld» táplálta őket óriás nagyságúvá. Ugyanakkor Eratosthenés a mítosznak olyan változatát közölte (schol. ad Apoll. Rhod. I. 482), amely szerint a két óriás a földanya szülötte (*γηγενεῖς*) volt, s Alóeus felesége csak felnevelte őket. Szilárd eleme az Alóasok mítoszának a gyors növekedés és az óriási méret: Hyginus szerint (fab. 28) évente szélességben egy könyököt, magasságban egy ölt növekedtek, így az Odysseiában 9 éves korukban már mint 9 öl magas és 9 könyök széles óriások jelennek meg. Ugyancsak jellegzetes mozzanata történetüknek, hogy az Ossát és a Péliont az Olymposra halmozták vagy akarták halmozni, hogy elérjék az eget (Hyginus és az Odysseia szerint). Fontos elemnek látszik a mítoszban az is, hogy az Alóások Héra és Artemis birtokára törtek (schol. B ad II. V. 385), és éppen ez alkalommal kötözték meg és zárták edénybe Arést. Végül igen lényeges és állandó motívuma az Alóások történetének az, hogy fiatalon pusztítják el őket az istenek, még mielőtt teljesen kifejlődhettek és teljes erejük birtokába juthattak volna. Így nagyratörő céljaikat, az istenek székhelyének elfoglalását, Zeus feleségének elrablását s a világrend megváltoztatását (a földet tengerré, a tengert földdé akarták tenni) nem tudták megvalósítani.

Ami a mítosz földrajzi színterét illeti, az adatok egy része Thessaliára és Bóiotiára vonatkozik, azonban igen figyelemreméltó, hogy Ótost és Ephialtést Naxoson hérósként tisztelték, egy felirat (CIG II 2420) itt *temenos*-ukat is említi. Stephanos Byzantios megőrzött továbbá egy olyan hagyományt, amely szerint az Aloások Arést Krétán kötözték meg. Ugyanott Ótosnak a sírjáról is tudtak. Végül Iphimedeiának, az Alóasok anyjának vagy felnevelőjének kultusza volt Kis-Ázsiában, Mylasában (Karia).

Az Alóasok nagyratörő tervei és óriási termete kétségtelenül messze túlmutatnak az emberi környezeten és méreteken. Éppen ezért nagyon valószínűnek látszik az, hogy mítoszuknak azok a változatai őrizték meg történetüknek eredetibb formáját, amelyben még nem-emberi ivadékként szerepeltek. Így Ótos és Ephialtés alakja szorosan összefügg Typhónéval, aki a görög mitológiában a zeusi világrend utolsó nagy ellenfele. A Typhón-mítosz az újabb kutatások egyöntetű eredménye szerint a hettita Illuyankaš-mítosz átvétele — mint a *Typhón* névalak mutatja (v. ö. óhéber *Ṣāφōn*, ugariti *Ṣpn*) — föníciai-ugariti közvetítéssel.[22] Az átvétel módja bonyolult volt. Az Il-

[20] Ld. *V. Georgiev:* i.h.

[21] Jó áttekintést nyújt *Toepffer:* Re I. 1590—1592.

[22] V.ö. *Ph. H. J. Houwink Ten Cate:* The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera during the Hellenistic Period. Leiden 1961. 210.

luyankaš-mítosz mindkét változatából kerültek át egyes elemek, s ezenkívül a görögök párhuzamosan a mítosznak különböző helyi változatait vették át. Így pl. kézenfekvő az Oppianostól közölt történetet a Typhón-mítosz helyi Kórykos-i változatának tekinteni.

Az Illuyankaš-mítosz különféle helyi változatain kívül azonban H. G. Güterbock és Ph. H. J. Houwink Ten Cate feltevése szerint[23] a hettita *Ullikummiš*-mítosz egyes elemei is utat találtak a Typhón-elbeszélés egyes változataiba. Ilyen elem volna, hogy Typhón és Zeus között a küzdelem első szakasza Apollodóros szerint a Mons Casius vidékén játszódik le, továbbá, hogy az Ilias egyik scholionja (ad II. 783) szerint Typhón eredete Kronosra megy vissza. Kétségtelen azonban, hogy ezek a hasonlóságok nem nyújtanak elég alapot ahhoz a feltevéshez, hogy a Typhón-mítosz keretében az Ullikummiš-történet is eljutott volna a görögökhöz.

Elsősorban rá kell mutatnunk arra, hogy a Mons Casius (hettita *Ḫazzi*) az Ullikummiš-mítoszban teljesen más szerepet játszik, mint Zeus és Typhón küzdelmében. A hettita elbeszélésben Ḫazzi csak a Viharisten egyik tartózkodási helye, ahonnan előre néz a tengerre és megszemléli Ullikummišt. Maga a küzdelem a Viharisten és Ullikummiš között a tengeren játszódik le, amelyből az óriás hegyként vagy szigetként kimagaslik. De nem bizonyítja a Typhón-mítosznak az Ullikummiš-elbeszéléssel való összefüggését az az adat sem, hogy Typhón eredete Kronosra megy vissza. Tény ugyan, hogy Ullikummiš is Kumarbi (a hettita mítoszban = Kronos) ivadéka, de fennáll az a lehetőség, hogy Illuyankaš sárkány is Kumarbi teremtménye volt, amellyel — Ullikummišhoz hasonlóan — a Viharisten uralmát akarta megdönteni. A hettita szöveg ezt egyáltalán nem zárja ki, mert nem tárgyalja Illuyankaš származását.

Feltehető azonban, hogy volt e hettita mítosznak egy olyan helyi változata, amely szerint Illuyankaš Kumarbitól származott. Ugyanez a változat bővebben tárgyalhatta Illuyankaš családját is. E sárkánykígyónak ugyanis a ránk maradt hettita változatok szerint is volt családja, ez a magyarázata annak, hogy a görög mítoszban Typhón feleségeként egy másik sárkány, Echidna jelenik meg Hésiodosnál (esetleg = Delphyné Apollodóros változatában). Nyilvánvalóan helytelen tehát arra gondolnunk, mint ezt Ph. H. J. Houwink Ten Cate teszi[24], hogy Echidna a görög mítoszban szintén a hettita Illuyankaš-szal azonos, azaz, hogy a görögök a hettita mítosz sárkányát megkettőzve vették volna át. Sokkal valószínűbb, hogy az Illuyankaš-mítosznak azok a változatai, amelyeket a görögök megismertek, részletesebbek voltak a ránk maradtaknál, s egyik változatban szerepelhetett Illuyankaš felesége is.

IV

Ha így az Ullikummiš-elbeszélés egyes elemeinek átvétele a görög Typhón-mítoszba valószínűtlennek bizonyul is, mégis a hettita mitológia e jellegzetes alakjának ismerete a görögöknél egyáltalán nem látszik lehetetlen-

[23] *H. G. Güterbock:* Kumarbi. Mythen vom churritischen Kronos. Istanbuler Schriften Nr. 16. Zürich — New York 1946. 100 skk.; *Ph. H. J. Houwink Ten Cate:* id. m. 210, 213.

[24] *Ph. H. J. Houwink Ten Cate:* id. m. 211.

nek. Az Ullikummiš-mítosz egész sor fontos motívuma ugyanis pontosan megegyezik az Alóasok történetének fentebb kiemelt főbb mozzanataival. Ullikummiš a földből születik, egy «három kettős-óra (járásnyi) hosszú szikláról», amelyet Kumarbi megtermékenyít.[25] Amikor a megszületett Ullikummišt Kumarbi elé viszik, az a névadó szertartás alkalmával a következőket mondja: «Hágjon fel az égbe királyságra! Hódítsa meg Kummiyát, a szép várost! Támadja meg a Viharistent és tépje darabokra akár egy halandót! Tiporja lábai alá mint egy hangyát! . . . Szórja le az összes isteneket az égből akár a madarakat és törje őket darabokra mint az üres cserépedényeket!» Kumarbi azonban attól tart, hogy a Napisten és a Viharisten Ullikummišt megláthatja és megölheti, még mielőtt kifejlődhetnék és erejének birtokába jutna. Ezért az Irširra istenségeknek adja át gondozásra, s azok utasítása szerint Ubelluriśnak, a világot tartó óriásnak a vállára helyezik el a tengerbe.

Ullikummiš naponta egy rőfnyit nő, s a tizenötödik napon már kimagaslik a tengerből. Egyre magasabbra nő, a tenger már csak derekáig ér, majd még jobban felnyúlik, s már eléri az égben levő templomokat és a *Kuntarra*-házat, az istenek palotáját. Ekkor már észreveszi őt a Napisten, és értesíti róla a Viharistent, aki Ḫazzi hegyére megy, s onnan szemléli tehetetlen haraggal és kétségbeesve az óriást. Ištar eredménytelen kísérletet tesz, hogy varázsénekével legyőzze Ullikummišt, majd a Viharisten támadja meg, de sikertelenül. Ekkor a Viharisten a többi isteneket hívja segítségül, s azok Aštabiš[26] a Hadiisten vezetése alatt intéznek támadást az óriás ellen, de vereséget szenvednek. Ullikummiš még nagyobbra nő, magassága már 9000 mérföld, már föléje emelkedik Kummiya, a Viharisten városa kapujának, az eget úgy löki feljebb mint egy üres ruhát, s már elszakítja a többi istenektől Ḫebatot, a Viharisten feleségét. Végül a Viharistennek azzal a régi réz késsel (?), amellyel egykor az eget a földtől elvágták, sikerül elmetszenie Ullikummiš lábát s így ledönteni az óriást.

Mint láthatjuk, az Alóasok mítoszának úgyszólván minden fontosabb elemét megtaláljuk az Ullikummiš-énekben. Az Alóasok a föld szülöttei, akárcsak Ullikummiš, akinek a tengerbe való rejtése, majd a tengerből való kiemelkedése alapot adhatott annak a görög változatnak a keletkezésére is, amelyben Poseidón jelenik meg az Alóasok apjaként. Az Alóasok csodálatos gyorsasággal nőnek, s ha a görög mítoszban a szertelen méretek bizonyos mértékben humanizálódtak is, a 9-es szám a méretek jellemzésére itt is megőrződött. Az óriások célkitűzése azonos Ullikummiséval: az égbe akarnak felhágni, elfoglalni az istenek székhelyét, megdönteni Zeus uralmát, maguknak szerezni meg Hérét és Artemist. Ahogy Ullikummiš felnevelésében az Irširra istenek játszanak szerepet, ugyanezt a funkciót tölti be a görög mítoszban Iphimedeia. S végül, ahogy tervének megvalósítása előtt sikerül a Viharistennek Ullikummišt megölnie, ugyanúgy pusztítják el a görög mítoszban az istenek az Alóasokat még mielőtt teljes nagyságukat elérhették volna.

Érdekes megfigyelni, hogy Ullikummiš-történetében a Hadiisten, Aštabiš is szerepet játszik: a többi istenek segítségével meg akarja akadályozni, hogy az óriás az istenek lakóhelyét elérje, azonban küzdelmük balsikerrel

[25] Az Ullikummiš-ének motívumait *A. Goetze* feldolgozása alapján ismertetjük: *A. Goetze:* Ancient Near Eastern Texts.[2] 121 skk.

[26] *Aštabiš* a ḫurri Hadiisten, akit ^{D}ZAMAMA-val azonosítottak, ld. *A. Goetze:* id. m. 124. Másrészt ^{D}ZAMAMA (egyik) hettita olvasata *Yarriš* volt, v.ö. *A. Goetze:* Kleinasien.[2] 134, 10. jz.

végződik. Sajnos a szöveg töredékessége miatt éppen az nem világos, hogy Aštabiš-szal mi történik. Mivel azonban Aštabišt ^{D}ZAMAMA-val lehet azonosítani, amelynek (egyik) hettita olvasata éppen *Yarriš* = *Arés*, kézenfekvő arra gondolnunk, hogy Arés megkötözése és edénybe zárása az Alóasok részéről éppen az Ullikummiš-éneknek arra a motívumára megy vissza, amely szerint Aštabiš, a Hadiisten igyekezett Ullikummišt az istenek lakóhelyének elfoglalásában meggátolni, de vereséget szenvedett tőle.

Ezen a ponton merül fel egészében a hettita és a görög mítoszban szereplő istenalakok azonosításának kérdése. A Viharisten és felesége, Ḫebat, kétségtelenül Zeusnak és Hérének felel meg, s kézenfekvő — mint láttuk — Aštabiš (= Yarriš) Arésszel való azonosítása is. Iphimedeia funkciójának a hettita mítoszban az Irširra istenek szerepe felel meg, s mivel Iphimedeiának a kariai Mylasában kultusza volt, nem lehetetlen, hogy mögötte valóban kisázsiai istenség rejtőzik. Héré mellett a görög mítoszban Artemis játszik még szerepet, olyan formában is, hogy része volt az Alóasok pusztulásában. Az Ullikummiš-énekben bizonyos mértékben Ištar alakja és szereplése állítható párhuzamba vele. A tegezviselő Ištar alakja bizonyára leginkább Artemisszel volt azonosítható a görög istennők közül.

Külön problémát jelent Hermés szerepe a görög-mítoszban, s felmerül továbbá az a kérdés is, hogyan felelhet meg Ullikummiš-nak az Alóasok testvérpárja. Ezen a ponton kell rámutatnunk arra, hogy az Alóasok történetének az archaikus görög irodalomból rekonstruált formája természetesen semmiképpen sem az Ullikummiš-mítosz ránkmaradt változatának az átvétele. Akárcsak az Illuyankaš-mítosz esetében, ennél is fel kell tennünk, hogy luwiyai területen, ott, ahol a Hadiistennek is *Yarriš* neve volt használatban, ahonnan tehát a görögök *Arés* nevét és alakját is átvették, létezett e mítosznak olyan változata, amely a fennmaradt görög változatokhoz még közelebb állhatott. Még így sem kerülhetjük el azt a feltevést, hogy az Ullikummiš-mítosz átvett formája az Illuyankaš-történethez hasonlóan bizonyos fokú hellénizáláson ment keresztül. Ennek eredményeképpen megváltozhatott a mítosz eredeti színtere és sajátos görög vonásokkal gazdagodhatott az elbeszélés anyaga.

Hermés szereplését az Alóasok történetében bizonyára magyarázhatnánk ilyen sajátos görög elemnek: a fogságba esett Hadiistent a tolvajcsínyjeiről híres Hermés szabadítja ki. Fennáll azonban az a lehetőség is, hogy Hermés alakja már a görög mítosz kisázsiai eredetijében is szerepet játszott. Megfigyelhetjük ugyanis, hogy Hermés szereplője a Typhón-mítosznak is: ő lopja vissza Typhóntól Zeus inait. Kétségtelen, hogy ez a motívum bővülést jelent a ránkmaradt hettita eredetivel szemben, azonban bizonyítható, hogy Hermés bekerülése a Typhón-mítoszba Kórykosban történt, azaz egy kisázsiai helyi változat sajátos vonása volt. Mivel Hermés hettita megfelelője, Uruwanda (vagy Runda) Kis-Ázsia déli részén igen népszerű istenalak és a Viharisten, Tarḫu gyakori társa volt[27], feltehetjük, hogy ezen a területen került be az Ullikummiš-ének helyi változatába. Figyelembe véve, hogy Runda alakja Kariában is ismeretes volt[28], az Ullikummiš-mítosz bővülését Hermés szereplésével Mylasában is feltehetjük.

[27] *Ph. H. J. Houwink Ten Cate:* id. m. 212—214.

[28] *V. V. Ševoroškin:* Исследования по дешифровке карийских надписей. Moszkva 1965. 259.

Bonyolultabb Ullikummiš és az Alóas-testvérpár megfelelésének kérdése. Mivel a hettita mítoszban szereplő istenek általában ḫurri nevükön jelennek meg, kézenfekvő feltenni, hogy *Ullikummiš* is ḫurri eredetű névalak. Mindenesetre megfigyelhető, hogy az Ullikummiš-ének szerzője vagy a ránk maradt hettita változat átdolgozója igyekezett a nevet a hettitából, illetve a luwiyaiból megmagyarázni. A névadási szertartás alkalmával a következőket adja Kumarbi szájába: «Mivel úgy pattant ki (anyja) testéből mint egy penge (?) induljon el (NI.TE-*az ar-ḫa* GIŠ*ši-ya-tal ma-a-an wa-at-ku-ut pa-id-du-wa-aš-ša-an*) és neve legyen Ullikummiš!» Lehet, hogy a szerző az *Ullikummiš* névalakot a hettita *ulili-* 'zöldhajtás' vagy a luwiyai *walli(ya)-* 'felegyenesíteni' és *kummi-* 'tiszta' szavakhoz kapcsolta. Aligha kételkedhetünk abban, hogy egyrészt a Luwiyában elterjedt változatokban az *Ullikummiš* nevet mással helyettesítették, másrészt pedig a görög átvételnél is tág tere nyílott a nevek *interpretatio Graeca*-jának. Így vagy azt tehetjük fel, hogy Ullikummiš neve a görögök által átvett változatban olyan névalak, így pl. **Ḫappiyaltaš* (vö. *Ḫappi-*, *Ḫappuwaššu-* stb.) volt, amelyet a görögök *Ephialtas* alakban vehettek át, vagy, hogy a görögök maguk adták a nyomasztó hatású, félelmetes óriásnak az *Ephialtés* 'lidérc' nevet.

Hogy Ullikummiš alakja a görög mítoszban az Ótos és Ephialtés testvérpárban kettősen jelenik meg, annak szintén többféle magyarázata lehetséges. Gondolhatunk elsősorban arra, hogy a mítosznak már Kis-Ázsiában létrejött olyan változata, amelyben a Viharisten és Tašmišuš testvérpárjával a küzdelemben két óriás testvér állott szemben. De nem lehetetlen, az sem, hogy a testvérpár motívuma görög eredetű. Végül, ha az *Ótos* név használata a mítoszban nem teljesen véletlen, hanem volt bizonyos előzménye a kisázsiai eredetiben is, akkor esetleg a következő feltevést kockáztathatjuk meg. Különböző mitologémákban gyakran előforduló motívum, hogy egy istennek vagy óriásnak segítő állata, madara van. Így szerepel a hettita mítoszban a sas a Viharisten madaraként, vagy — hogy egy egészen távoleső példát idézzünk — egy melanéziai mesében a Tonga szigetét pusztító óriás segítőtársaként egy nagy fehér vámpír.[29] Lehet, hogy a hettita mítosznak a görögöktől átvett változatában is volt ilyen segítőtársa az óriásnak, amely a *watti-* vagy *wattai-* 'madár' megjelölést viselte az elbeszélésben (vö. a hettita *Watti-*, *Wattaššu-* neveket). A görög mítoszban azután a segítőtársat testvérnek értelmezhették s a **Wōtho-* vagy **Wōto-*, később **Ōto-*/**Otho-* alakot az ὦτος 'fülesbagoly' szóval azonosították.

Nem lehetetlen, hogy az átvett kisázsiai mítosz eredeti elképzelése az égretörő óriásról és segítő madaráról bizonyos mértékben még megőrződött az antik mítosznak abban a változatában (Hyg. fab. 28), amely szerint a két óriás az alvilágban kígyókkal egy oszlophoz kötözve bűnhődik, s az oszlopon ülő fülesbagoly kiáltása kínozza őket. Ha a fülesbagoly nemcsak *Ótos* nevének magyarázataként került a mítoszba (ez eléggé különös fordított aitiológia lenne), akkor arra gondolhatunk, hogy az óriás oszlop és a rajtaülő madár még közvetlenül megőrizte az oszlopformájú kőóriás Ullikummiš és feltételezett segítő madara emlékét. Bárhogy ítéljük is meg azonban e részletkérdéseket — forrásanyagunk nyilvánvalóan elégtelen a részletek pontos megvilágítására —, annyi mindenesetre kétségtelennek látszik, hogy az Alóasok mitoszának forrása az Ullikummiš-ének egyik olyan kisázsiai változata volt,

[29] *P. Hambruch:* Südseemärchen. Jena 1921. 142.

amelyben az óriás a Hadiistent megkötözte és egy bronzedénybe zárta. Ha, figyelembe vesszük, hogy Iphimedeiának kultusza volt Kariában, Mylasában, s hogy az Alóasok tiszteletének nyomai Naxoson és Krétán mutathatók ki elsősorban, akkor a kisázsiai mítosz átvételét a görögök részéről nagy valószínűséggel Kariába tehetjük.

V

Felmerülhet még az a kérdés, hogy milyen időpontban kerülhetett át az Ullikummiš-mítosz kariai változata a görög mitológiába. Az Alóasok-mítoszának ismerete az Iliasban és az Odysseiában mindenesetre azt bizonyítja, hogy az átvételnek korai időpontban, feltehetőleg még a mykénéi korban kellett történnie. Ugyanebbe az irányba mutat Poseidón szerepe a mítosznak abban a változatában, amely szerint az Alóasok az ő gyermekei voltak. Az a motívum ugyanis, hogy éppen Poseidón fiai akarják megdönteni Zeus uralmát, arra vall, hogy Poseidón e mítoszban még a régi főisten, a «Földanya férje», akit Zeus, a «Viharisten» uralmából kiszorított, s aki most óriás fiai révén akarja visszanyerni hatalmát. Így e mítosz-változatban Poseidón szerepe voltaképpen Kumarbiénak felel meg. Ez a jelenség bizonyára korai időpontra utal. Igaz ugyan, hogy M. P. Nilsson[30] eléggé mereven tagadta U. von Wilamowitz-Moellendorff elméletének[31] helyességét, amely szerint Poseidón egykor egyetemes jellegű főisten lett volna. Azonban éppen ebben a vonatkozásban nem hagyhatjuk figyelmen kívül a lineáris B feliratok tanúbizonyságát.

A pylosi táblák adatai világosan bizonyítják ugyanis, hogy Pylosban Poseidón volt a főistenség, a város ura,[32] pedig mellette Zeusnak és Hérának a kultuszát is megtaláljuk. Úgy látszik tehát, hogy a görög istenvilágnak az a rendszere, amelyet Homérosnál és Hésiodosnál találunk, a mykénéi korban még nem alakult ki, illetve helyette az isteneknek más rendje uralkodott. Ebben — legalább is Pylosban és talán általában a Peloponnésoson — Poseidón még előkelőbb helyet foglalt el, mint Zeus, s mellette még egész sor olyan istenség állott a kultusz előterében, akik később vagy teljesen eltűntek vagy a mítoszban már csak emberekként jelennek meg. Ezek közé tartozik éppen Iphimedeia, az Alóasok anyja vagy felnevelője, akinek a pylosi kultuszban való felbukkanása bizonyára a görög vallástörténet egyik nagy meglepetése. A sokat vitatott pylosi ún. «ünnepi naptár» előlapjának második szakaszában (4—7 sorok) a következő istenségek szerepelnek:

pu-ro / i-je-to-qe pe-re-ja-jo i-pe-me-de-ja-[jo]-qe di-u-ja-jo-qe
do-ra-qe pe-re po-re-na-qe a-[ke] pe-re-ja$_2$ AURUM + LANX *1*
MULIER *1*
i-pe-me-de-ja AURUM + LANX *1* *di-u-ja* AURUM LANX *1*
e-ma-a$_2$ / *a-re-ja* AURUM CALIXb *1* VIR *1* MULIER *1*

[30] *M. P. Nilsson:* Geschichte der griechischen Religion. I. München 1941. Hb. d. Altertumswiss. V. 2. I. 421.

[31] *U. von Wilamowitz-Moellendorff:* Der Glaube der Hellenen. I. 1926. 215 sk.

[32] *I. Chirassi:* Poseidaon—Enesidaon nel pantheon miceneo. Atti e memorie del 1° Congesso Internazionale di Micenologia. *p.m.* I. Roma 1967. 73—114; *B. C. Dietrich:* Notes on the Linear B Tablets in the Context of Mycenaean and Greek Religion. Uo. 126.

«Pylos:felvonul a Peleiaionhoz és az Iphemedeiaionhoz és a Diwiaionhoz és az ajándékokat viszi és az (edény)hordozókat vezeti: Peleiának 1 arany tál 1 asszony
Iphemedeiának 1 arany tál, Diwiának 1 arany tál 1 asszony
Hermaiasnak — Aleiának 1 arany serleg 1 férfi.»[33]

E szövegrészben négy istennő, Peleia, Iphemedeia, Diwia és Aleia és egy isten, Hermaias szerepel. Az istennők közül egy sem szerepel a későbbi görög istenvilág rendszerében, pedig legalább is az első három jelentős istenség volt, mert kultuszhellyel (Peleiaion, Iphemedeiaion, Diwiaion) rendelkezett Pylosban. Diwiának egyetlen párhuzamát ismerjük egy pamphyliai feliratról[34], ahol Magna Mater neveként szerepel. Így, bár neve kétségtelenül összefügg Zeus nevével (**Dyēus/Diwos*), semmi alapja sincs annak az elterjedt feltevésnek[25], hogy benne Zeus *paredros*-át kell látnunk. Ennek ellene szól az a tény is, hogy a tárgyalt pylosi táblán Zeus Hérával együtt szerepel. Ezzel szemben a pylosi *Diwia* összefügghet *Diá-val* (**Diwia*), Ixión feleségével, aki Zeustól Peirithoost szülte. Nem lehetetlen esetleg a Hébével azonosított sikyoni *Dia* istennőnek az idetartozása sem. Ha Diának Zeusszal való kapcsolata eredeti eleme a mitosznak, akkor esetleg ennek alapján lehet következtetni egy **Dyēus — *Diwia* istenpárra. Ha tényleg így volna is, ami semmiképpen sem biztos, akkor is ez az istenpár a pylosi táblák korában régen feledésbe merülhetett, mert ekkor Zeus mellett már Héra jelenik meg.

Peleiával (esetleg Peleióval) kapcsolatban a dódónai *Peleiai* jóspapnőkre szokás utalni,[36] azonban nyilvánvaló, hogy a dódónai jóspapnők[37] semmiképpen sem hozhatók közvetlen kapcsolatba a pylosi Galambistennővel. Sokkal kézenfekvőbb arra gondolni, hogy a galamb Közel-Keleten Astartének volt a szent madara[38], s hogy Peleia voltaképpen Astartének a megfelelője (esetleg átvétele) Pylosban, s így bizonyos mértékben Aphrodité[39] előfutárának tekinthető. Így önmagától magyarázatot nyerne az a feltűnő jelenség is, hogy Aphrodité egyébként ismeretlen a lineáris-B szövegekben.

[33] PY Tn316, ld. *E. L. Bennett Jr.:* The Pylos Tablets. Texts of the Inscriptions Found, 1939—1954. Princeton 1955. 36; *M. Ventris—J. Chadwick:* Documents in Mycenaean Greek. Cambridge 1956. 284—289; *M. Doria:* Avviamento allo studio del miceneo. Roma 1965. 166—169. E rendkívül fontos, de sok nehézséget nyújtó szöveg magyarázatára más alkalommal még visszatérünk, itt most csak a következőket jegyezzük meg. A szövegben az állítmányokhoz tartozó alany éppúgy hiányzik, mint sok esetben az iguviumi táblákon, csak ott parancsoló, itt viszont kijelentő alakokat találunk. Nyilvánvalóan sem Pylosban, sem Iguviumban nem állott fenn semmi kétség abban a tekintetben, kinek kell a kultikus cselekményeket irányítania. A 7. sorban *M. Doria* AURUM VAS, az 5. és 6. sorban pedig AURUM LANX (AURUM+LANX helyett) átírása téves. A *po-re-na* szónak *A. Scherer* (*A. Thumb—A. Scherer:* Handbuch der griechischen Dialekte. II.[2] Heidelberg 1959. 351) által adott magyarázata látszik legvalószínűbbnek. Az *e-ma-a*$_2$ *a-re-ja* kifejezésre kitérünk a következőkben.

[34] *E. Schwyzer:* Dialectorum Graecarum exempla epigraphica potiora. Leipzig 1923. Nr. 686, 1. sor.

[35] Ld. pl. *M. Doria:* id. m. 238.

[36] V ö. *M. Ventris—J. Chadwick:* Documents in Mycenaean Greek. 288; *M Doria:* id. m. 239 a 82. sz. jelnek általa javasolt *jo*$_2$ olvasata alapján az istennő nevét *Peleiō* alakban rekonstruálja.

[37] Dódónában a jóspapnők valószínűleg nem is tartoznak a kultusz eredeti formájához, vö. *M. P. Nilsson:* Geschichte der griechischen Religion. I. 397.

[38] *F. Cumont:* Les religions orientales dans la paganisme romain. 2. német kiad. 135.

[39] Aphrodité eredetére vonatkozólag vö. *M. P. Nilsson:* id. m. 489 sk.

Hermaias — Aleia külön problémát jelent e szöveg magyarázatában. Azzal a régebbi általános felfogással szemben, amely az *e-ma-a*$_2$/*a-re-ja* szavakban két, kötőszó nélkül egymás mellett álló istennevet látott[40], újabban M. Gérard azzal érvelve, hogy a *Hermaias* értelmezés esetében a szövegben egy *Hermaiaion*-nak, egy Hermés-szentélynek is kellene szerepelnie, e szövegrésznek ἕρμαια ἄρεια 'présents occasionnels supplémentaires' magyarázatát adta.[41] Ez az értelmezés azonban a nyelvtörténeti nehézségeken kívül már azért is elesik, mert M. Gérard főérve nem helytálló. Hermés ugyanis éppen az az istenség, akinek szentélyét a mykénéi korban legkevésbé várhatjuk, minthogy Hermés-szentély még a klasszikus-kori Görögországban is alig volt.

Így a szövegösszefüggés szempontjából feltétlenül az *e-ma-a*$_2$ = *Hermaias* értelmezés a legvalószínűbb, s problémát csak az *a-re-ja* név azonosítása jelent, amelynél a kézenfekvő megoldás mindeddig elkerülte a kutatás figyelmét. Az *a-re-ja* alakot ugyanis általában **Areiāi*-nak szokás értelmezni (= «Areiának») s Arés női *paredros*-át látni benne.[42] Ennek a feltevésnek azonban a görög vallástörténetben semmi alapja sincsen. Ezzel szemben minden nehézség nélkül azonosítható ez az istennév, ha az *a-re-ja* írásképet **Aleiāi*-nak értelmezzük, mert ebben az esetben az *Aleia* istennevet kapjuk, s ebben azonnal *Alea*-t, egy régi peloponnésosi istennőt ismerhetünk fel, akinek kultusza később különösen Arkadiában volt népszerű, s akit azután Athénével azonosítottak.

Iphemedeiával kapcsolatban már M. Ventris és J. Chadwick utalt Iphimedeiára, az Alóasok anyjára, s egyúttal arra az érdekes jelenségre is felhívták a figyelmet, hogy e név nem tartozhatik az *iphi*-vel összetett görög személynevek csoportjába, mert ebben az esetben **wi-pe-me-de-ja* alakban kellene megjelennie.[43] Így csak arra lehet gondolni, hogy egy idegen eredetű névvel és istennővel van dolgunk, akinek nevét később, amikor a szókezdő digamma eltűnt a görögben, beillesztették az *iphi*-vel kezdődő személynevek (*Iphigeneia*, *Iphinoos* stb.) csoportjába.[44] Ha figyelembe vesszük Pausaniasnak azt a tudósítását, amely szerint Iphimedeia a Mylasában lakó karoknál állott nagy tiszteletben, akkor ezt a feltevést jelentős mértékben igazoltnak láthatjuk.

Iphimedeia szerepe a pylosi kultuszban lényegesen kiszélesíti az Alóasok mítoszának történeti távlatait. Kétségtelennek látszik elsősorban, hogy Iphimedeia Pylosban a mykénéi korban fontos istenség volt, aki kultuszhellyel rendelkezett e hatalmi központban, s akinek neve ebben az időben még világosan elárulta idegen eredetét. Pylosban ismertek voltak az Alóasok mitoszában szerepet játszó többi istenségek, Poseidón, Zeus, Héra, Hermés, Arés és Artemis is. Az istenvilágban a főszerepet még Poseidón játszotta, bár Zeus Hérával együtt már megjelenik mellette, s lehet, hogy előtérbe kerülésének folyamata már megkezdődött. A Zeus- és Poseidón-kultusznak ebben a fejlődési szakaszában különös aktualitása lehetett az istengenerációk harcát bemutató Ullikummiš-mítosznak. Ennek átvétele csak kísérője volt egész sor

[40] *M. Lejeune:* Mémoires de philologie mycénienne. I. Paris 1958. 210, 342.

[41] *M. Gérard: Emaa*$_2$ désgne-t-il le dieu Hermès dans les tablettes mycéniennes? Atti e memorie del 1° Congresso Internazionale di Micenologia. *p.m.* 207—208.

[42] Ld. pl. *M. Doria:* id. m. 238.

[43] *M. Ventris—J. Chadwick:* Documents in Mycenaean Greek. 288. Ld. még *O. Landau:* Mykenisch-griechische Personennamen. Göteborg 1958. 162, 259.

[44] *M. Ventris—J. Chadwick:* id. h. népetimológia út-ján.

közel—keleti istenalak és kultusza meghonosodásának a mykénéi Görögországban. Pylosban ezek közé számíthatjuk mindenek előtt a Kis-Ázsiából átvett Arést és Iphemedeiát, a valószínűleg Kyproson keresztül Föniciából származó Peleiát (Astartét) és talán a feltehetően ugyancsak kisázsiai eredetű Artemist. Utóbbinál feltűnő, hogy még koránt sem került be Pylos jelentősebb istenei közé, szentélyéről sem tudunk ottan. Nem lehetetlen, hogy az egyik pylosi táblán (PY Fr 1206 + 1210 + 1260) szereplő rejtélyes *po-ti-ni-ja a-si-wi-ja* (**Potniyāi Aswiyāi* «az Aswiya-i Úrnőnek») istennév[45] voltaképpen Artemisra vonatkozik, s utalást tartalmaz az istennő eredetére vonatkozólag. Mivel Artemis és Potniya Aswiya együtt nem fordulnak elő, e feltevés eléggé valószínűnek látszik, s ebben az esetben Artemis eredetét *Aswiya*-ban, a hettita források *Aššuwa* országában, azaz valószínűleg Kis-Ázsia északnyugati részén kereshetnénk, s így érthetővé válnék az is, hogyan került át ez az istennév egyrészt a görögökhöz, másrészt pedig a lydekhez.[46] De ha Potniya Aswiya nem bizonyulna is Artemisszel azonos istenségnek, mindenesetre akkor is idegen eredetű, Aswiyából származó istenalak.

Talán meglepőnek tűnhetik, hogy a görög vallás fejlődésére Kis-Ázsia s részben a távolabbi Közel-Kelet már a mykénéi korban ilyen befolyást gyakorolhatott. Azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a mykénéi korra visszamenő epikus hagyomány számos keleti eredetű uralkodócsalád emlékét őrizte meg, s az idegen kultuszokat és mítoszokat bizonyára ezek honosíthatták meg Görögországban leginkább.[47] Ezenkívül a pylosi és knóssosi szövegekben elég nagy számban találunk idegen, kisázsiai eredetű nevet viselő személyeket. E nevek, mint többek közt *a-si-wi-jo* (**Aswiyos*), *mo-qo-so* (**Moq^{w}sos*), *mu-ti-ri* (**Murtilis*), *te-mi-ro* (**Termilos*), *to-ro-o* (**Troos* vagy **Tloos*),[48], közvetlen útmutatást is nyújtanak viselőjük származási helyére vonatkozólag. Úgy látszik, e korban legalább olyan mértékben áramlottak kis ázsiai ethnikai elemek a mykénéi Görögország főbb központjaiba, mint görögök Kis-Ázsiába.

Valószínűleg e kapcsolatok keretében vált ismertté az Ullikummiš-ének egyik, feltehetően kariai változata a mykénéi Görögországban. Az ekkor meghonosodott mítosz bizonyára jóval közelebb állt még a kisázsiai eredetihez, s benne Kumarbit még Poseidónnal azonosíthatták, míg Iphemedeia és Arés alakja vagy már korábban ismertté vált vagy éppen ekkor került be a görög istenvilágba. Lehet, hogy a mítosz közvetítésében Naxos is szerepet játszott, amellyel kapcsolatban karokra utaló hagyomány is maradt fenn,[49] s a mítosz valamint Iphemedeia és az óriás Alóasok kultusza Naxos közvetítésével juthatott el Bóiotiába és Krétára is. Így az edénybe zárás büntetésének a HT-ben fennmaradt szokása, Arés edénybe zárásának és az Alóasoknak a mítosza és a pylosi táblák adatai Iphemedeia kultuszáról egy fontos történeti folyamat összefüggő láncszemeiként illeszkednek egybe.

[45] Ld. *M. Doria:* id. m. 136—137, 238.

[46] Vö. *R. Gusmani:* Lydisches Wörterbuch. Heidelberg 1964. 63—64.

[47] A mykénéi kor keleti eredetű uralkodócsaládjairól ld. legutóbb *Sp. Marinatos:* Mycenaean Culture within the Frame of Mediterranean Antropology and Archaeology. Atti e memorie del 1° Congresso Internazionale di Micenologia. *p. m.* 259 skk.

[48] Ld. *O. Landau:* Mykenisch-griechische Personennamen. 269 skk.

[49] Stephanos Byz. *s. v.* Naxos.

SÁGI KÁROLY

A BALATON SZEREPE FENÉKPUSZTA, KESZTHELY ÉS ZALAVÁR IV—IX. SZÁZADI TÖRTÉNETÉNEK ALAKULÁSÁBAN

I

Mint ismeretes, a IV. század közepétől a 630-as évekig Fenékpuszta,[1] a VII—VIII. században Keszthely,[2] majd a IX. században Zalavár őse[3] volt a Balaton északnyugati térségének legjelentősebb települése. Keszthely csak a magyar államalapítás után vívhatta ki végleges vezetőszerepét, amit napjainkig meg is tartott.[4]

Az említett települések életében a IV—IX. században tapasztalható változások okait vizsgáljuk az alábbiakban. A változások a földrajzi környezet, esetünkben elsősorban a Balaton alakulásával összefüggő útrendszer eltolódásokkal kapcsolhatók, de nem függetleníthetők az uralkodó politikai hatalom központi elgondolásától sem.

A vizsgált táj és élet összefüggése szükségszerűen felvetődött a korábbi kutatásban is. Alapvető hiba azonban, hogy kutatóink figyelmen kívül hagyva a természet változását, koruk földrajzi képét vetítik a múltra is. Lipp Vilmos szerint[5] a fenékpusztai Balatonban talált nagyméretű vaslánc a Zala torkolatának lezárására szolgált a római időkben. Szerinte tehát a Zala a császár-korban is ott ömlött a tóba, ahol manapság. Alfred Domaszevski egy észak—déli irányú utat tüntet fel Fenékpusztánál, de nyugatnak is vezet utat a Kis-Balaton területén át Zalavár, Alsólendva irányába.[6] Finály Gábor annyira felületesen ismeri ezt a tájat, hogy Fenékpuszta területét római településre alkalmatlannak véli.[7] Finály cikkére válaszul publikálta Csák Árpád addigi fenékpusztai ásatási eredményeit.[8] Makay Béla szerint[9] a Balaton és Kis-Balaton találkozásánál erős híd állhatott a római uralom idején. Hasonló Alföldi András véleménye is,[10] aki szerint a fenékpusztai telepből délnek futó út a Zala hídján

[1] *K. Sági*; Acta Ant. Hung. 9 (1961) 397—495, irodalommal. *Simonyi D.*: Ant. Tan. 9 (1962) 13—30, irodalommal.

[2] *Kovrig I.*: Arch. Ért. 85 (1958) 66—74 és Arch. Ért. 87 (1960) 136—166, irodalommal.

[3] *Á. Cs. Sós:* Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. Arch. Hung. XLI. Bp. 1963, irodalommal.

[4] *Bontz J.*: Keszthely város monográfiája. Keszthely, 1896. — *Iványi B., Péczely P., Sági K.*: Keszthely. É.n. — *Koppány T., Péczely P., Sági K.*: Keszthely. Bp. 1962.

[5] *Lipp V.*: A keszthelyi sírmezők. Bp. 1884. 5.

[6] *Domaszevski A.*: Westdeutsche Zeitsch. 21 (1902) 158—211.

[7] *Finály G.*: Arch. Ért. 23 (1903) 170.

[8] *Csák Á.*: Fenék. A Balatoni Múzeum-Egyesület első Évkönyve. Keszthely 1903. 73—92.

[9] *Makay B.*: A Balaton a történeti korban. Bp. 1913. 38, 53.

[10] *A. Alföldi:* Untergang der Römerherrschaft in Pannonien Bd. 2. 1926. 31.

átkelve haladt tovább. Ugyanezt vallja Graf András is.[11] Radnóti Aladár utat tételez fel a Kisbalaton térség területén, Diás-sziget felé.[12] Radnóti feltevését Bogyay Tamás veszi át és további történeti következtetésekhez jut segítségével.[13] Utal a Radnóti Aladár által feltételezett útra Cs. Sós Ágnes is, Fenékpuszta és Zalavár IX. századi kapcsolatát tárgyalva.[14]

Legújabban Simonyi Dezső foglalkozik Fenékpuszta, Keszthely és Zalavár térség császárkori és népvándorláskori földrajzi viszonyaival. Simonyi[15] a következőként összegezi a képet: „Említettük már, hogy a Balaton víztükre a 2. században alacsonyabban állott, mint ma, s így lehetett ez a római uralom végéig. Ezután az új foglalók igazán nem törődtek a Balaton vizének emelkedésével és a siófoki zsilip karbantartásával, miáltal a víz mind nagyobb területeket öntött el. A Zala torkolatánál pedig lassanként megkezdődött a Kis-Balaton keletkezése. Az 5. század második felében indulhatott meg az alacsonyabban fekvő területek fokozatos elmocsarasodása (Nagyberek, tapolcai öböl), az ezután következő századok alatt változtak át ezek a lápos területek a vízimadarak eldorádójává. A következő évszázadokban moshatta alá a mindinkább emelkedő Balaton a déli partok néhány őstelepét, melyekből nagyobb darabok omlottak le a viharzó hullámokba (Földvár, Szemes, Boglár). Így kerültek a keszthelyi hegyhátnak nemcsak keleti és déli alacsonyabban fekvő részei víz alá, hanem a nyugati rész is."

II

Ez tehát a régészeti kutatás véleménye. A tényleges földrajzi környezet adott korra vonatkozó rekonstruálása azonban nem egyszerű feladat. Esetünkben a geológia, hidrológia és botanika eredményeit kell ismernünk ahhoz, hogy a valóságnak megfelelően beszélhessünk az embert egykor körülvevő természetről.

A Balaton Zólyomi Bálint pollenanalitikai vizsgálata szerint a Würn III maximuma után keletkezett,[16] kora így hozzávetőlegesen 20 000 év. Kéz Andor[16] és Bulla Béla[18] geológiai vizsgálatai korábban ezt az eredményt adták már. A Balaton medencéje fiatal, árkos süllyedés,[19] amit a szél munkája, a defláció is segített mélyíteni.[20]

A Balaton délnyugati sarkánál meridionális teknőben terül szét a Kis-Balaton,[21] melynek völgyfeneke 3—4 méterrel mélyebb, mint a mai balatoni víztükör.[22] A Kis-Balaton vízborításához szükségtelen tehát egy mainál magasabb balatoni vízállás feltételezése. Egyéb geológiai megfigyelések is azt mutatják, hogy a Kis-Balaton a Balatonnal egyidős képződmény, mely pusztulásáig szerves része volt a tónak. A Balaton eredeti mederfenekét képező pannon agyagot id. Lóczy Lajos 97,9 m Adria feletti magasságban észlelte 1896-ban, amikor fúrást végzett a Keszthelyi-öbölben, közel annak közepéhez.[23] Lóczy a balatoni középvízálláshoz viszonyítva adja rétegei mélységét, eredményeit nem volt tehát nehéz Adria feletti magassági értékre átszámítani. Lóczy említett fúrása

[11] *A. Graf:* Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. Diss. Pann. I, 5. Bp. 1936. 124.
[12] *Radnóti A.—Gerő L.:* A Balaton régészeti és történeti emlékei. Bp. 1952. 62.
[13] *T. Bogyay:* Südost-Forschungen 19 (1960) 66—67.
[14] *Á. Cs. Sós:* Slavia Antiqua 7 (1960) Anm. 58.
[15] *Simonyi D.:* i. m. 25—26.
[16] *Zólyomi B.:* MTA Biol. Tud. Oszt. Közleményei 1952, 521.
[17] *Kéz A.:* Földrajzi Közlemények 71 (1943).
[18] *Bulla: B.* Földrajzi Közlemények 71 (1943).
[19] *Bulla B.:* Magyarország természeti földrajza. Bp. 1962. 264.
[20] *Cholnoky J.:* Balatoni Szemle 2 (1943) 274.
[21] *Bulla B.:* i. h. 269.
[22] *Kogutowicz K.:* Dunántúl és Kisalföld írásban és képben I. Szeged, 1930. 166.
[23] *Lóczy L.:* A Balaton környékének geológiai képződményei és ezeknek vidékek szerinti letelepedése. Bp. 1913. 556.

során 4,4 m vastag iszapot észlelt a pannon mederfenék felett. Az öböl fenékszintje 102,3 m. Adria feletti magasságban volt 1896-ban a fúrás helyén. Lóczy adatait összevethetjük azzal a rétegsorral, amit Török Kálmán állapított meg 1925-ben, a fenékpusztai vasúti híd alapozásakor, a Keszthelyi-halomgerinc tengelyvonalában. Megfigyelési helyén, a Zala-híd északi hídfőjénél sajnos nem adja meg a terepszint Adria feletti magassági

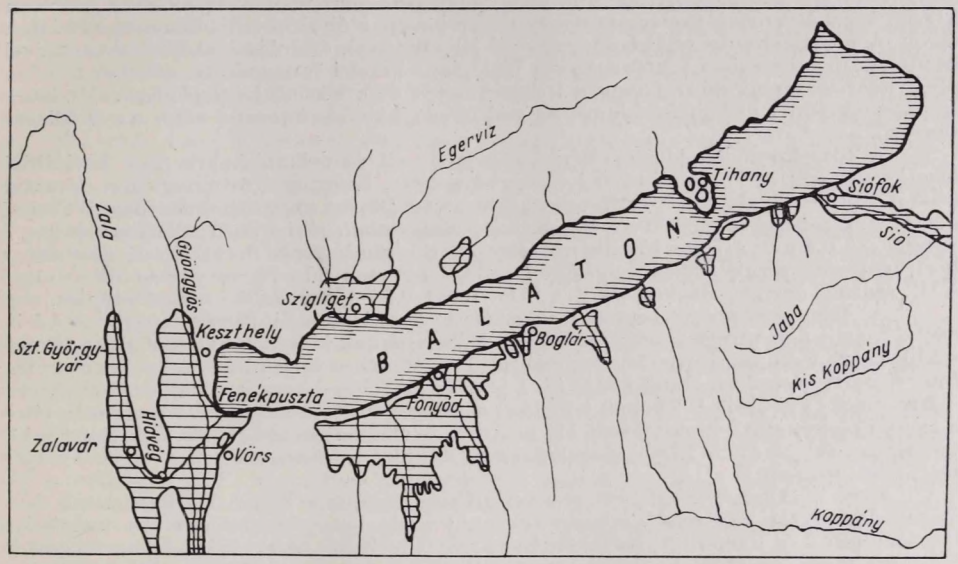

1. kép. A Balaton legnagyobb kiterjedése (Cholnoky után)

értékét, azt Bolla Sándor volt szíves kérésünkre 104,76 m Adria feletti magasságúnak meghatározni.[24] Török rétegsora[25] a következő:

0—30 cm (104,76—104,46 m A.f.): Televény föld, humuszos feltalaj. 30—215 cm (104,46—102,01 m A.f.): Szürke, iszapos homok. 215—275 cm (102,61—102,01 m A. f.): Tőzeg. 275—815 cm (102,01—96,61 m A. f.): Homokos agyag. 815 cm (96,61 m A. f.) alatt: Megbízható, teherbíró réteg.

Ezt a «megbízható teherbíró réteget» a Balaton eredeti pannon agyagból álló fenékszintjével vehetjük azonosnak. Lóczy és Török adatainak összevetéséből az derül ki, hogy a tó eredeti fenékszintje a Kis-Balaton felé lejt, a Kis-Balaton nyílásánál 1,29 m-el mélyebb, mint a Keszthelyi-öbölben. Ez nem véletlen. Id. Lóczy Lajos úgy vélte még, hogy az ősi, mainál nagyobb Balaton hat különböző medencéből alakult ki egységes vízterületté.[26] Cholnoky Jenő szerint a Balaton medencéje egyetlen hosszú árok, amelyben nem észlelhetők a medencéket elválasztó küszöbök.[27] Ezt bizonyítja Török említett rétegsora is. Bulla Béla szerint a tómedence kialakulásának nem kellett egy időben bekövetkeznie, a tó keletkezésével kapcsolatos véleménykülönbségek tehát feloldhatóknak tűnnek.[28]

A Kis-Balaton térség területét zala—veszprém—somogyi lápcsoport néven tárgyalja László Gábor.[29] A mai Kis-Balaton tulajdonképpen csak a magvát, utolsó maradványát alkotja annak a hatalmas, 60 km²-es víztükörnek, aminek helyén összefüggő tőzegmezőket találunk ma. Egregy (Hévíz II. kerülete) magasságában kezdődik ez a lápvilág és 32 km hosszan, Simonyiig nyúlik le.[30]

[24] *Bolla Sándor* szíves segítségét ez úton is köszönöm.
[25] *Dornyay B.:* A Kis-Balaton összezsugorodása. Keszthely 1934. 30—31.
[26] *Lóczy L.:* i. m. 274. ábra. — *Kogutowicz K.:* i. h., 144.
[27] *Cholnoky J.:* A Balaton hidrografiája. Bp. 1918. 43—47.
[28] *Bulla B.:* i. m. 267.
[29] *László G.:* A tőzeglápok és előfordulásuk Magyarországon. Bp. 1915 152—153.
[30] *Szántó I.:* Egy dunántúli falu Alsópáhok története. Bp. 1960. 13.

A Balaton ősi állapotában nagyobb volt, mint a mai tó. A Balaton legnagyobb kiterjedését Cholnoky Jenő rajzolta meg.[31] A térkép szerint a Balaton része volt a Kis-Balaton térsége is. Ennek az öbölrésznek a pusztulása zömmel tőzegesedés útján történt. László Gábor írja a tó körüli tőzegmezőkről:[32] «A balatoni lápok vagy berkek mind a jelenlegi tómedence alacsony partjai mentén, azokkal egy síkban sorakoznak, már milyen helyzetükkel is elárulva történetüknek egy fejezetét. Mert noha évszámokban pontosan ki nem fejezhető, mégis geológiai értelemben nem nagy idők előtt helyükön még a Balaton terült el, a maiakkal nagyjában megegyező jelenségeivel, áramlásaival, hullámveréseivel és vízszintingadozásával.» A tőzegesedés biológiai feltételei önmagukban cáfolnak minden olyan teóriát, amely szerint ezek a tőzegterületek csak később kapcsolódtak a Balaton testéhez. A tőzeg vízben felhalmozódó vízi növényekből keletkezik, a víz az elsődleges tényező.

A tőzegképződés idejére elég kevés adat áll rendelkezésünkre. Egy karinthiai megfigyelés szerint[33] 0,7 mm az évi tőzeggyarapodás. Szesztay Károly egy fenékpusztai késő-rézkori lelet[34] alapján 0,5 mm-ben határozza meg az évi tőzegfelhalmozódást.[35] Csalog József Feketebézsenynél 150 cm tőzegtakaró alatt talált zóki típusú edényceserepeket,[36] amiből évi 0,4 mm átlagos tőzegképződésre következtethetünk. A rézkori és korabronzkori eredmény meglehetősen egyezik. Balatonfenyvesen 60—70 cm vastag tőzeg alatt XIV. századi agyag palackot találtak,[37] itt tehát 0,9—1 mm az évi tőzegképződés.

A zala—veszprém—somogyi lápcsoport északi és déli peremén 113 m Adria feletti magasságú tőzegszinteket találunk. A Balatonnak kellett tehát egy olyan magas vízállásának lenni, ami ilyen magas tőzegek képződéséhez is megfelelő lehetőséget nyújtott. A parti jelenségek alapján már id. Lóczy Lajos feltételezett egy maihoz viszonyítva +6 m magas víztükröt.[38] Cholnoky Jenő szerint a tónak ez a magas vízállása hozta létre a siófoki pleisztocén turzást,[39] ami 113 m Adria feletti magasságú. Bulla Béla pontosabb vizsgálatai 116 m Adria feletti magasságban jelöli meg a Balaton abráziós tevékenységének felső határát.[40]

Ezek a 113 m Adria feletti magasságú tőzegszintek a Würm III maximuma és a mezolitikum közti időben keletkezhettek csak. Id. Lóczy Lajos említett keszthelyi furatában 97,9 és 100,3 m Adria feletti magasság között két tőzegréteget talált, melyeket Mollusca maradványokkal telített iszapréteg választott el egymástól. Lóczy által a Keszthelyi-öbölben, de másutt is észlelt tőzegrétegek azokban a furatokban is jelentkeznek, melyeket Zólyomi Bálint vett 1948—1952 között és szíves szóbeli tájékoztatása szerint 1965-ben is a tómedence különböző helyeiről a hazai növénytakaró fejlődéstörténete tisztázása érdekében. Zólyomi a Szigligeti-öbölben végzett fúrásának eredményét részletesen ismertette már.[41] Megjegyzi, hogy a pollenanalitikai szinteket csak közvetve lehet még régészeti korokhoz kapcsolni,[42] így mi is csak a felső tőzegrétegről ismételjük meg megállapítását, hogy a mogyorókorban keletkezett az, amely a mezolitikummal azonosítható.[43]

Egy megjegyzést szeretnénk itt tenni. Ismeretes, hogy a Balaton vízállása a csapadék és párolgás függvénye. A mondottak szerint a mezolitikum idején a mainál lényegesen alacsonyabb balatoni vízállás tapasztalható. Lóczy szerint csak a tó legmélyebb részein volt nyílt víztükör, amit hatalmas lápok vettek körül.[44] Mint ismeretes, a balatoni

[31] *Cholnoky J.*: i. m. 1. kép.
[32] *László G.*: A balatonmelléki tőzeglápok és berkek. Balaton Tud. Tanulmányozásának Eredményei I/1. Bp. 1913. 567.
[33] *Kogutowicz K.*: i. m. 234.
[34] *Sági K.*: Adatok a Keszthely-környéki balatoni öblök pusztulásának időrendjéhez. Hévízfürdő természeti viszonyai és gyógyászatának néhány részlete. Bp. 1961. 22. 2. kép.
[35] *Szesztay K.*: A keszthelyi öböl feliszapolódása. Bp. 1961. 20.
[36] *Csalog J.*: Híd és dorongutak Zalavár környékén. A Göcseji Múzeum Jubileumi Emlékkönyve. Zalaegerszeg 1960. 148.
[37] *Parádi N.*: Folia Arch. 7 (1955) 141—147.
[38] *Lóczy L.*: i. m. 461.
[39] *Cholnoky J.*: i. m. 187.
[40] *Bulla B.*: i. h., 127. ábra.
[41] *Zólyomi B.*: i. m.
[42] *Zólyomi B.*: i. m. 522.
[43] *Zólyomi B.*: i. m. 510.
[44] *Lóczy L.*: i. m. 541.

vidékről a mezolitikus leletanyag hiányzik. Feltételezhetjük, hogy a mezolitikus települések a tómedence legmélyebb részeire húzódott víz-szegélyeket követték, és e kor emberének települései később újra víz alá kerültek.

Másik, figyelemre méltó következtetés is adódik. Az alacsony mezolitikus balatoni vízállás csak a mainál jóval melegebb, csapadékszegényebb klímával magyarázható. A klímaváltozás nyilván nagyarányú népmozgalmat okozott, melynek keretében a délebbi tájak földművelést ismerő kultúrái észak felé kényszerültek húzódni. Ezt nem szabad figyelmen kívül hagyni a Kárpát-medencében meginduló földművelés értékelésénél.[44a]

A Balaton vízállásáról mi csak tendencia jelleggel beszélhetünk. Ismeretes, hogy a Sió-csatorna megnyitása után, 1863-ban felállított balatoni vízmérce[45] 0 pontjához viszonyítva a mért legmagasabb vízszint +192 cm, míg a legalacsonyabb vízállás —51 cm volt, tehát a szabályozott tó vízszíne is 243 cm ingadozást mutat.[46] A későbbiekben részletesen tárgyaljuk az egyes régészeti korok vízállástendenciáját, itt csak azt jegyezzük meg, hogy a neolitikum óta nagyjából a mai vízszint uralkodott, az említett magasszintű tőzegmezők a mezolitikum óta nem keletkezhettek.

A neolitikum idején már normalizálódott balatoni vízállás Vörs-Égenföld (Sármellék déli részébe olvadt község) magasságáig töltötte ki a Kis-Balaton-térség medencéjét. Ezen a részen találjuk ugyanis azokat a tőzegmezőket, melyek szintmagassága a szokott balatoni vízállásnak felel meg.

A tárgyalt Kis-Balaton-térségi egykori öböl Fenékpuszta és Balatonszentgyörgy között, széles kapuval kapcsolódott a Balatonhoz. A kisbalatoni öböl «a Balaton medencerendszerének kialakulása idejében a Balatonnal széles, nyíltvizű összeköttetésben állott, s csak a holocén folyamán szorította össze a nyílást két ellentétes irányból fejlődő turzás . . A Kis-Balaton medencéjének feltöltődése északról, Hévíz felől és az ellenkező irányból, délről indult meg, míg a hídvégi részlet nyitvatartásán a Kisbalaton legnagyobb ellensége, a Zala önzően őrködött» írja Kéz Andor.[47] A Kis-Balaton Balatonhídvég és Fenékpuszta közti területe a XIX. században bekövetkezett pusztulásig nyílt, hajózható víz volt még. Ezt bizonyítja, hogy a fenékpusztai majortól nyugatra 400 m-re, az övcsatorna ásása során egy Péceli-kultúrához tartozó edényke és egy hálónehezék került elő 180 cm vastag, zavartalan tőzegtakaró alól.[48]

Geológiai, hidrológiai és botanikai adatok egyaránt cáfolják tehát a Kis-Balaton késői keletkezését. Egyidős vízterület ez a tóval, amely a XIX. század elejéig még hajózható volt.[49] A Kis-Balaton elnevezés egyébként újkeletű földrajzi fogalom, amelyet 1836 előtt nem használtak.[50] Korábbi okleveleink következetesen Balatonnak nevezik ezt a vízterületet is.[51]

A Kis-Balaton egykori balatoni öblének pusztulása két tényezővel függ össze. A tőzegesedés az egyik. Ennek első állomása a mezolitikum előtt bekövetkezett már, tekintélyes területeket szakítva le az öböl északi és déli részén a tóról. A tőzegesedés a későbbi időben is szűkítette a vízterület partszegélyeit, míg a Zala és kisebb vízfolyások hordaléka iszappal töltötte fel a legmélyebb részeket.[52] Ezt a természetes folyamatot emberi beavatkozás is gyorsította. A múlt század elején töltésekkel szűkítették Fenékpuszta és Balatonszentgyörgy között a kompjárat útját,[53] elősegítve ezzel a kisbalatoni vízterület elkülönülését. 1836—1839 között három év rettenetes szárazsága idején a balatonszentgyörgyi halász céh felügyeletére bízott kisbalatoni vízmércéken[54] négy láb

[44a] *K. Sági:* The History of Keszthely Town. Study Tours. International Symposium on Paleolimnology at the Biological Research Institute of the Hungarian Academy of Sciences Tihany 28—31 August 1967. Tihany 1967. 20.

[45] *Cholnoky J.:* i. m. 190—198.

[46] *Bulla B.:* i.m. 264.

[47] *Kéz A.:* A balatoni medencék és a Zalavölgy. Pótfüzetek a Természettudományi közlöny 63 (1931) kötetéhez, 58.

[48] V. ö. 34. j.

[49] V.ö.: *Tóth L.:* 200 éves a fenékpusztai hajóarzenál. Bp. 1965.

[50] *Dornyay B.:* i. m. 17.

[51] *Dornyay B.:* i. m. 5—14.

[52] V. ö.: 3. kép. — *Kéz A.:* i. m. 58. — *Tóth L.:* i. m. 87.

[53] OL. Festetics Levéltár 1803, Dir. 164. — A töltés rajza és meghosszabbítása: *L. Zelinka:* Mappa Praedii Fenék etc. Anno 1805. OL. Festetics Levéltár. — *Hrabovszky D.:* Tudományos Gyűjtemény 10 (1827) 88.

[54] *Darnay B.:* Néprajzi Közlemények 1 (1956) 249.

vízszint-esést olvastak le.[55] Ez a 120 cm vízállásesés lehetővé tette a töltések további előretolását és az összeszűkített vízterület áthidalását. A híd 1839 elején elkészült.[56] „A „Ami a világ teremtésétül fogva nem történt, a mi időnkben esett meg. Híd van a Balaton közepén!" irja a kortárs[57]. Ez természetesen tovább fokozta a Kisbalaton elszigetelődését. A XIX. század már pontos katonai térképei segítségével évszámhoz köthetően követhető nyomon az itteni vízterület összezsugorodása. A Zalavíz-lecsapoló Társulat 1886-ban szabályozta a Zala folyását és Balatonhídvég és Fenékpuszta között védőgátak közé szorította a folyót.[58] A Zala 1886 óta ömlik Fenékpusztánál a Balatonba. CholnokyJenő a következőket mondja[59] erről: «Újabban, a szabályozások következtében Zalánakkell mondanunk a Kisbalatonban párhuzamosan gátak közé fogott folyómedret is, egé-szen a feneki hídig. Így aztán északról a Hévíz, délről a megyei Határárok is a Zala mellékfolyói lettek.»

Cholnoky Jenő említett térképe (1. kép) az ősi Balaton területéhez sorolja az Alsózalavölgyet is. A Zalaapáti-hát, valamint a Zalavár—Balatonmogyoródi hátak közt fekvő Alsó-Zalavölgy völgyfeneke 2—3 m-el mélyebb, a mai balatoni vízszintnél,[60] így a feltételezés jogos. A Zala délnek folyik az Alsózalavölgyben, majd Balatonhídvégnél hirtelen keletnek fordulva tör be a Kisbalaton térségébe. A Zala folyásirányának megváltozását «a Balaton medencéjének pleisztocénvégi besüllyedése hajtotta végre, a keskeny Zalavári halomgerincen a balatonhídvégi szoros eróziós átréselésével» írja Bulla Béla.[61]

A tárgyalt alsózalavölgyi, egykori Balaton-öblöt Zalaapátiig tőzeg tölti ki.[62] A tőzegszintek 105—106 m Adria feletti magasságúak, így a mondottak szerint csak a mezolitikum utáni időben keletkezhettek. A zalavári várszigeti emlékmű alapozásánál talált neolitikus csont harpuna[63] még állóvizi halászatra utal. Nyílt vizet tételeznek fel a Alsózalavölgy szigetein tapasztalható őskori települési jelenségek is.[64] A zalavári Neptunus oltárkő alapján[65] feltehetjük, hogy a császárkorban még nyílt vízfelületek voltak ebben a völgyben. A IX. században a völgy vízterületeinek eltőzegesedése befejeződött már. A 871—872-ben készült salzburgi *Conversio* mondja Pribina zalavári letelepedéséről:[66] «*Tunc coepit ibi ille habitare et munimen aedificare in quondam nemore et palude Salae fluminis et circumque populus conguare. . .*»

Nem tartozik szorosan a témánkhoz, de említenünk kell, hogy az Alsózalavölgy, Kis-Balaton egymást követő pusztulása után, pontosan a Zala kisbalatoni szabályozásával egy időben mutatkoznak a mocsarasodás jelei a Keszthelyi-öbölben.[67] A Zala folyó hordaléka nagyban felelős tehát a tó pusztításáért. A folyó tóban leülepedő hordalékából képződő iszap a tőzegképző növények szükséges táptalaja. A Zala pedig sok hordalékot szállít. 1966 nyarán Zalalövőnél egy régi malom vizsgálata közben 4 m folyami hordalék alatt XV. századi edényt találtunk (2. kép)! Igazuk van tehát azoknak, akik a Zala vízgyűjtőjében végrehajtandó erózió-védelemben látják a Balaton megmentésének első lépcsőfokát.[68]

A Tapolcai-öböl és vele szemben, a somogyi oldalon elterülő Nagyberek, egyéb délnek nyúló tőzegmezőkkel egyetemben a harmadkor végén keletkezett árkos besüllyedésekben helyezkednek el.[69] A tómedence lezökkenése után ezek az árkos süllyedések a

[55] *Kövér János* kézirata a vörsi r. k. plébánia irattárában.
[56] *Darnay (Dornyay) B.:* Balatoni Szemle 3 (1944) 342—343.
[57] *Kövér J.:* i. m.
[58] *Dornyay B.:* i. m. 18.
[59] *Cholnoky J.:* i. m. 144.
[60] *Kogutowicz K.:* i. m. 166.
[61] *Bulla B.:* i. m. 115.
[62] Vö.: 3. kép.
[63] *Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.:* Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás. Magyarország régészeti topográfiája I. Bp. 1966. 185.
[64] *Csalog József* ásatási és terepbejárási jelentései a Balatoni Múzeum Adattárában.
[65] *Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.:* i. m. 185.
[66] *Á. Sós:* Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. Arch. Hung. XLI. Bp. 1963. Anm. 2.
[67] A kérdést *Füzes F. Miklóssal* foglaltuk össze. Veszprémmegyei Múzeumok Közleményei 5 (1966) 339—353.
[68] Vö. 67. j.
[69] *Kogutowicz K.:* i. h., 181. — *Cholnoky J.:* i. m., 23.

Balaton vízterületéhez kapcsolódnak.[70] A somogyi Nagyberek felszíne egyébként mélyebb, mint a tó tükre, melytől széles homokturzás választja el. A Nagyberek a mai, lecsapolás utáni állapotában is kap belvizet a tóból,[71] amit szivattyúrendszerekkel emelnek vissza a Balatonba. A geológiai és hidrológiai adatok ellene szólnak tehát késői keletkezésének. Újkeletű eltőzegesedésére régészeti bizonyítékaink is vannak.

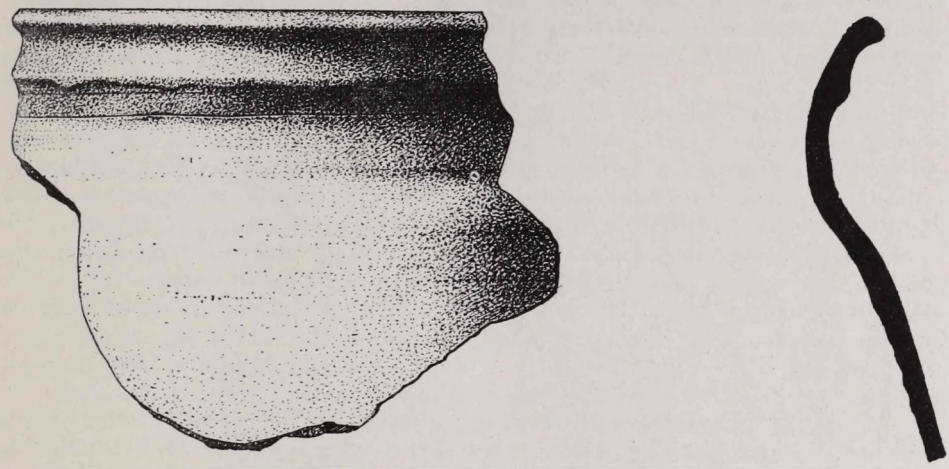

2. kép. A Zala 4 m vastag hordaléka alatt talált XV. századi edény Zalalövőről

Csalog József írja:[72] «1951-ben a Nagyberek öblében, Fonyód mellett, Feketebézseny nevű tőzegtelepen bukkantak a tó fenekébe vert tölgy cölöpökre. Az akkortájt még nem víztelenített területen a cölöpök elhelyezkedésében rendszert felismerni ugyan nem lehetett, de kétségtelenül megállapítható volt, hogy a cölöpöket olyan időben verték le, amikor a parti turzások folytán elkülönült öblöt még nem töltötte fel a vízinövényekből keletkezett tőzeg. A cölöpöknek ekkoriban még csak az alján gyülemlett fel kb. ½ m-es tőzegréteg, míg felső kb. 1½ m-es részük szabadon a nyílt vízben állott. Az említett alsó tőzegrétegen feküdtek ugyanis azok a 6—8 cm vastagra hasított tölgy pallómaradványok, melyek közül néhány darabot az ugyanott talált zóki cserépanyaggal együtt beszállítottam a keszthelyi Balatoni Múzeumba. A leírt leletkörülményekből világosan következik, hogy a pallómaradványok annak a padozatnak a részei, melyekkel a tóba vert cölöpöket hidlásszerűen letakarták. A vučedol-zóki cserépanyag viszont azokból a lakóházakból származik, melyeket az ember a hidlás padozata fölé épített.»

A Nagyberek tőzegesedése a bronzkor elején észlelhető, de akkor még másfél méteres víz volt a partközelben is. A cölöpépítményes település ugyanis partközelre utal. A korai vaskorban sem következett még be lényeges változás. Kéthelynél 2—3 m tőzegtakaró alatt találtak koravaskori bronz kést és bronz tűt.[73] Tőzegbányászás közben kerültek elő a számunkra fontos darabok, így László Gábor pontos rétegmélységet nem állapíthatott meg. A múlt század végén még halásztak a Nagyberekben,[74] melynek a XX. század első évtizedében még 42 km² nyílt vize volt.[75]

A Tapolcai-öböl tőzegeinek rétegvastagságát László Gábor adja meg.[76] László

[70] *Bulla B.*: i. m., 267.

[71] *László G.*: A tőzeglápok és előfordulásuk Magyarországon. Bp. 1915. 132—134.

[72] *Csalog J.*: i. m. 146—147.

[73] *László G.*: i. m. 54—55.

[74] *Hoss J.*: Halászat, nádtartás és táplálkozás egy nagybereki községben. Kaposvár 1966.

[75] *László G.*: i. m. 133.

[76] *László G.*: A balatonmelléki tőzeglápok és berkek. Függelék Lóczy L., A Balaton környékének geológiai képződményei c. munkában, 300. ábra.

Gábor tőzegtérképe (3. kép) szerint Szigliget nyugati oldalán 2—3 m mély tőzegmezők csatlakoznak a Balaton nyílt vizéhez, Szigliget és Szentgyörgyhegy között a tőzegmélység 3—4 métert is eléri. Az 1783-as katonai térkép megjegyzi Szigligetnél, hogy valamikor teljesen körülfogta a Balaton vize. A térkép szerint egyetlen út vezetett Szigligetre a Szentgyörgyhegyről a lápokon át, melynek a két hegy között öt hídja volt.[77]

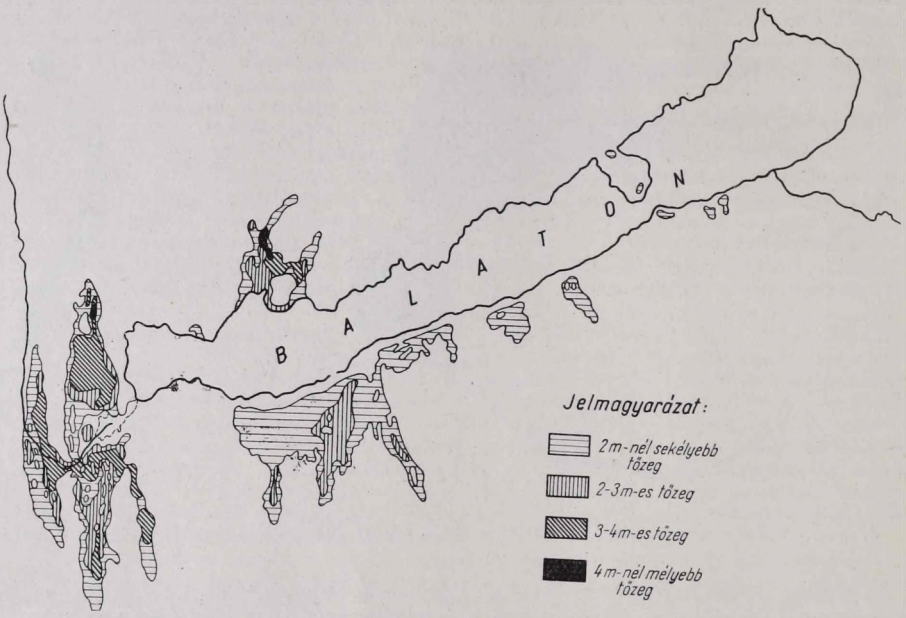

3. kép. A Balaton körüli tőzegmezők (László G. után)

A Tapolcai-öböl tőzegmezejével kapcsolatban megjegyezzük, hogy a Szentgyörgyhegytől északra 113,4 m Adria feletti magasságot észlelt Bendefy László 1963 szeptemberében.[78] Utaltunk már arra, hogy a tónak csak a Würm III maximuma és a mezolitikum közti időben volt olyan magas vízállása, ami lehetőséget nyújtott az ilyen magas tőzegszint kialakulásához. A Szentgyörgyhegytől északra eső tőzegterületek a magyar államalapítás idejére annyira stabilizálódtak már, hogy a Szentgyörgyhegy lábán települt Kisapátiban ménest említ árpádkori oklevél.[79] Határperekről is olvastunk Tapolca, Nemesgulács, Kisapáti és Raposka közötti térségben.[80].

Szigliget keleti és nyugati oldalán a Balaton két nagyobb öble nyúlt még északnak a középkorban. Az avasi templomrom «Révhely» elnevezése[81] utal erre. Szigliget és Balatonederics között csak a múlt század első évtizedeiben tudtak állandó utat építeni az újkeletű tőzegen.[82]

III

Az egymást váltó korok balatoni vízállásának kérdésével kell foglalkoznunk a következőkben. A Balaton keletkezésétől a mezolitikum végéig terjedő idő gyér adatait említettük már, most a neolitikumtól kezdődően szeretnénk a

[77] *Kogutowicz K.:* i. m. 151.
[78] Szíves segítségét ez úton is köszönjük.
[79] *Sörös P.:* A pannonhalmi főapátság története. Bp. 1903. II, 292.
[80] *Sörös P.:* i. h. 548—549, 531—551. — Hazai Okmt. III. 357.
[81] *Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.:* i. m. 153.
[82] *Dornyay B.—Pénzes Z.:* Balatoni Kurir 1935. január 16. szám.

kérdést tárgyalni. Nemcsak a különböző tőzegszintek keletkezési kora teszi ezt szükségessé, de a kérdés ismerete nélkül a Sió-csatorna sokat vitatott problémája sem összegezhető. Pillanatnyilag egyedül a régészeti módszerek nyújtanak lehetőséget a Balaton egykori vízállás-tendenciáinak összegezéséhez,[83] eredményeink összegezése a természettudományos kutatás számára is szükségesek. A tó egykori szigetein, vagy vízközelben települt korok régészeti rétegeinek Adria feletti szintmagasságából olyan záróértéket kapunk, aminél magasabb az adott kor vízszintje nem lehetett. A módszer hibája, hogy segítségével a vízállás minimumát meghatározni nem lehet.

Az Alsózalavölgy egykori balatoni öblének tőzegéből emelkedik ki a Hosszúsziget. Az erdészháznál levő agyaggödörben 106,80 m Adria feletti magasságban záródó[84] gödör fenékszintjét figyeltük meg. Anyaga a neolitikum régebbi szakaszához tartozik.[85] A Hosszúszigetről jelentős anyagot őriz Lantos Hilár zalavári magángyűjteménye, amelyben a korai neolitikus anyagon kívül a későneolitikum és a rézkor is képviselve van.[86] Az őskori települések lakóházait, élelemtartó vermeit és szemétgödreit a földbe mélyítették. Ezek a vízközelben létesített települési nyomok nem érhették el a Balaton vizének kapilláris zóna határát, így a neolitikum Balatonjának vízszintjét nem vehetjük magasabbnak, mint a mai tóét.

Egy másik adat is azt mutatja, hogy a neolitikumban alacsony balatoni vízállás volt. 1956-ban a Kis-Balatonból kiemelkedő Diás szigeten őskori cserepeket találtak.[87] Ezek sajnos nem kerültek múzeumba, de korukat valószínűsíti az az 1964-ben talált újkőkori jellegű kőbalta,[88] amely 105,5 m Adria feletti magasságú szinten került elő.[89]

Mint említettük, módszerünkkel csak a vízállás maximumára kapunk adatokat, minimumára már nem. Csalog József medinai megfigyeléseiből is csak annyi derül ki, hogy a neolitikum vízszintje a mainál alacsonyabb volt, hogy mennyivel azt nem tudjuk már. Csalog Medina határában, a Sió völgyében 1—1 1/2 m magas homokháton neolitikus, bronzkori és középkori települést talált közvetlenül a mai falu keleti széle alatt. Ásatásával kapcsolatban írja[90] a következőket: «Feltétlenül le kell még írnom azt a körülményt, hogy Mede dombjának keresztülvágásakor a kőkori lakóházak gödrei, tűzhelyek, de még a bronzkori kemencék is átlag 40 cm-rel feküdtek mélyebben a mai talajvízszint átlagos szintjénél.» Északnémetországi megfigyelések is alacsony neolitikus vízállásra utalnak egyébként.[91]

[83] A Balaton egykori vízállásainak kérdése klíma-rekonstrukcióval is összegezhető. *Bolla Sándor* ilyen irányú munkássága még publikálatlan. A későbbi korok már pontos mérnöki munkán alapuló térképeiből levonható tanulságokat egy későbbi cikkben soroljuk fel.

[84] *Bertalan József* szintezése 107,70 m A. f. talajszintet állapított itt meg 1961-ben. Szíves segítségét ez úton is köszönjük.

[85] *Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.:* i. m. 184.

[86] *Bakay K.— Kalicz N.—Sági K.:* i. m. 184.

[87] *Keve András* szíves szóbeli közlése.

[88] *Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.:* i. m. 79.

[89] A magassági adatot *Casteli Árpád* által a Kisbalaton térségről 1922-ben készített 25 cm-es rétegvonalas térképe alapján adtuk meg. Balatoni Múzeum térképtára, 59,13. 1.

[90] *Csalog J.:* Dolgozatok 17 (1941) 173—174.

[91] *H. Schwabedissen:* Untersuchung mesolithisch-neolithischer Moorsiedlungen in Schleswig—Holstein. Neue Ausgrabungen in Deutschland. Berlin 1958. 30., 35.

A korai rézkor vízállástendenciája is alacsonyabb volt a mainál. Kalicz Nándor 1964 decemberében a korai rézkorhoz tartozó Balatoni csoport[92a] lakóházát tárta fel a fenékpusztai Halászréten, az egykori Balaton partjának közvetlen közelében. A nagyméretű putri legmélyebb gödreinek fenékszintje 106,04 és 106,41 m Adria feletti magasságú volt.[93] A kitisztított gödrökben másnapra 26 cm, illetve 63 cm mély vizet észleltek.[94] A telep életében a rézkor elején az 1964 december eleji állapotnál alacsonyabb volt tehát a Balaton vize.

A rézkor végén sem változott sokat a helyzet. A balatonszentgyörgyi vasútállomás és a balatonberényi útőrház közti tőzegszintből kiemelkedő egyik szigeten 105,95 m Adria feletti magasságban[95] találtuk meg a Péceli kultúra szemétgödrének fenékszintjét. Összevág ezzel, hogy Fenékpusztán, a vasútállomás alatti partszakasz 107,2 m Adria feletti magasságú térszínén[96] neolitikus és rézkori telep is élt. A telep területét elmosta később a Balaton vize, az abrázió következtében vízbe kerültek a leletek, melyeket másodlagos fekvésben találunk ma a tó fenekén. Korcsmáros Iván, aki ezt a jelenséget megfigyelte, hangsúlyozza, hogy a balatoni leletekből tévedés lenne egy mainál lényegesen alacsonyabb vízállásra következtetni.[97] Az említett fenékpusztai vízparti telep gödrei nem érték el a Balaton kapilláris zónájának határát, ami egyező eredményt ad a fentebb mondottakkal.

Csalog alapján említettük már, hogy a bronzkori vízszint alacsonyabb volt, mint ma. Az őskor további szakaszában sem tapasztalható a mainál lényegesen magasabb balatoni vízállás. Az említett fenékpusztai partrészen talált különböző őskori temetkezési és települési jelenséget másutt részletesen felsoroltuk már,[98] felesleges lenne újra ismételni ezeket. Ezek nagyjából a mai magasságban határozzák meg a vízszint záróértékét, hisz gödreik a víz kapilláris zónahatára felett lehettek csak.

A korai császárkorral kapcsolatban egyetlen adatunk van. Arra a sírra gondolunk, amely 1959-ben került elő augusztus hónapban a fenékpusztai vasúti sorompóhoz vezető út északi oldalán nyitott homokbányában.[99] A sír fenékszintje 105,3 m Adria feletti magassággal[100] nem érte el a kapilláris zónát sem a készítés, sem a találás idején. A koracsászárkorral kapcsolatban Simonyi Dezső is alacsony vízállást tételez fel.[101]

Kuzsinszky Bálint Alsóőrs és Balatonalmádi között megfigyelhetett még egy korábban talált edényégető kemencét. A következőket írja[102] erről: «. . . a magas part alatt, ameddig a Balaton ártere terjed, nem sokkal magasabb niveauban, mint a víz tükre» feküdt az. Ez az adat nem sokat mond. Lényegesebb számunkra az, hogy a kemence közelében, a veszprémi szárnyvasút kiágazásánál két, kőlappal bélelt római sír is előkerült.[103] Ezekről mondja

[92a] A csoport elnevezését és első körvonalazását *Kalicz Nándor* adja, v.ö.: *Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.*: i. m. 8., 78.

[93] Virágh Dénes szintezése. Az adatokért *Kalicz Nándor*nak tartozunk köszönettel.

[94] *Füzes F. Miklós* megfigyelését ez úton is köszönjük.

[95] *Rendi László* szintezését ez úton is köszönjük.

[96] *Bertalan Lajos* szintezése 1961-ben. Segítségét ez úton is köszönjük.

[97] *Korcsmáros I.*: Földrajzi Közlemények 66 (1938) 11.

[98] *Bakay K.—Kalicz N.— Sági K.*: i. m. 87—88.

[99] *Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.*: i. h. 88.

[100] *Rendi László* szintezését ez úton is köszönjük.

[101] *Simonyi D.*: i. m. 20.

[102] *Kuzsinszky B.*: A Balaton környékének archaeologiája. Bp. 1920. 180.

[103] *Laczkó D.*: Balácza. Veszprém 1912. 7.

4. kép. Fenékpusztai II. századi dombormű

Kuzsinszky,[104] aki a sírok nyomait még látta: «Ezen sírok mély fekvése is feltűnő lehet és csak úgy magyarázható meg, hogy a római korban a Balaton víztükrének alacsonyabban kellett lenni, mint ma . . . » A kőlapokkal bélelt sírok a IV. századra jellemzőek,[105] Kuzsinszky megállapítása tehát erre a korra vonatkozik.

Mint említettük, Fenékpusztánál nagyobb partterületet mosott el a Balaton vize. Ezen az elhabolt partrészen egykor római temető állott, a temető sírjai csak a part elmosása után kerülhettek a tó vizébe.[106] Lipp Vilmos 1859-ben, amikor a Balaton vize nagyon leapadt, két egymás mellett álló, római téglasírt figyelt meg itt. A sírroncsok háztető alakú fedését még észlelte.[107] Römer Flóris szarkofágot jelöl Fenékpusztánál a Balaton vizében.[108] Lipp Vilmos 1885-ben újabb három római sírhely nyomát észlelte a visszahúzódó Balaton vízterében.[109] Csák Árpád szerint itt, a Balaton vizében találták azt a domborműves követ,[110] amelyet röviden ismertetni szeretnénk.

Az említett kő a keszthelyi Balatoni Múzeumban van. A 92 cm magas, 61—63 cm széles és 25 cm vastag töredékes domborművet kemény mészkőből faragták (4. kép). A kő nem ismeretlen az irodalomban. W. Kubitschek 1878-ban Leda jelenetként írta le.[111] Lipp Vilmos szerint a dombormű fürdőből kilépő nőt ábrázol.[112] Kuzsinszky elveszettnek vélte a követ, és csak Lipp alapján emlékezik meg róla.[113]

A dombormű arányosan rajzolt és jól megmunkált nőalakja fenyőtobozban végződő thyrsos-botot tart. A thyrsos alapján nem nehéz a dionysosi menet (*thiasos*) *mainas*-at felismerni. A töredékes jelenet egy intercisai hasonló dombormű[114] alapján egészíthető ki, melyen ugyancsak balról jobbra haladva látjuk a *mainas*-t, amint thyrsosával védekezik a feléje támadóan közeledő illetlen satyr ellen. Ez a támadó satyr tört le a fenékpusztai domborműről. A fenékpusztai dombormű *mainas*-ának hajviselete ifjabb Faustina éremképéről jól ismert hajviseletével rokon. A kő keletkezési ideje ezek szerint a II. század utolsó harmada.

A fenékpusztai dombormű egykor falba volt illesztve, mint hátlapjának elnagyolt kidolgozása mutatja. A dionysosi és szepulchrális gondolatkörök ismert kapcsolata[115] alapján feltételezhetjük, hogy ez a dombormű díszes kivitelű, igényes síremlék tartozéka volt. A fenékpusztai korarómai telepen kellett tehát egy vagyonosabb, művészi igényű rétegnek is élnie. A korai telep jelentőségét sem szabad tehát lebecsülnünk.[116]

[104] *Kuzsinzsky B.:* i. h. 181.
[105] *K. Sági:* Die Ausgrabungen im römischen Gräberfeld von Intercisa im Jahre 1949. Intercisa I. Arch. Hung. 33. Bp. 1954. 123.
[106] V. ö.: 97. j.
[107] *Lipp V.:* Arch. Közl.14 (1886) 138.
[108] *Römer F.:* Arch. Közl. 3 (1862) 39., I. t. l.
[109] *Lipp V.:* i. m. 139.
[110] *Pálóczy E.:* Balatoni Kurir 1942. június 4. szám.
[111] *W. Kubitschek—E. Loewy:* Arch. — Epig. Mitteilungen 3 (1879) 161.
[112] *Lipp. V.:* VREJ 8 (1880) 23—24, 10. ábra.
[113] *Kuzsinszky B.:* i. h. 51—53, 63. ábra.
[114] *G. Erdélyi—F. Fülep:* Katalog der Steindenkmäler. Intercisa I. Arch. Hung. 33. Bp. 1954. S. 310, Taf. LXV, 3.
[115] *Paulovics I.:* Arch. Ért. 49 (1936) 9.
[116] *Kuzsinszky B.:* i. m. 58.

Az a korarómai temető, ahol ez a díszes sírépület állhatott, északabbra volt,[117] valószínű másodlagosan, későrómai sír kibélelésére használták a domborműves követ.

IV

A mondottakból az derül ki, hogy a Balaton vize a mezolitikum után felmagasodik ugyan, a tó vízállása azonban a rendelkezésünkre álló adatok szerint nem emelkedett a mai szint fölé. Ezt az egyenletes vízszint-tendenciát az éghajlati adottságok mellett a tó természetes lefolyása, a Sió biztosította. A Sió völgyében id. Lóczy Lajos meg is találta a Balaton mezolitikus tőzegrétegeinek megfelelő tőzegszinteket.[118] Bár a tó természetes lefolyása megvolt és működött, Aurelius Victor mégis arról ír,[119] hogy Galerius császár csatornával kötötte össze a Balatont (*lacus Pelso*[120]) és a Dunát. Ez az állítólagos római csatorna többször foglalkoztatta a kutatást, mint említettük, messzemenő következtetések is épültek rá. Meg kell vizsgálnunk kicsit ezt a kérdést is.

Mivel a Balaton és a Duna közti kapcsolat csak Siófoktól kiindulva képzelhető el, Kuzsinszky Bálint is Siófokon kereste az Aurelius Victor által említett csatorna nyomait. 1907-ben vastag falakat találtak a parti turzáson, ott, ahol a kaposvári szárnyvasút a budapesti fővonalból kiágazik. Kuzsinszky, aki nem ásatott a területen, a talált falakat a római csatorna zsilipmaradványának tekintette és azt írja,[121] hogy ezeknek a falaknak »rómaiaknak kell lenni, mert nemcsak az építkezés vall erre, hanem még inkább az, hogy a törmelékben egy eléggé nagy darab római téglát találtam . . . .«

A kutatás nem fogadta egyértelműen Kuzsinszky megállapítását. Cholnoky Jenő írja:[122] «Az alig kibontott alapfalakból nem lehet határozottan megállapítani a célját. Némi czölöpmaradványokból hídra következtethetünk, a zsilip pedig talán a tó vízállásának szabályozására, vagy a Sió-völgy védelmére, vagy talán bárkák lecsúsztatására és felvonszolására szolgált, a khinai csúsztatózsilipek mintájára. A kérdés teljes tisztázása az archaeologus dolga». Később írja:[123] «Itt csak annyit kell megjegyeznünk, hogy a római szabályozás nem igen állhatott másból, minthogy a Sió-torkot a turzásokon keresztül ismét megnyitották és igyekeztek tisztán tartani.» Idős Lóczy Lajos, a Balaton legkitűnőbb ismerője mondja:[124] «Nagy bizonytalanság veszi körül tehát azt az általános hiedelmet, hogy a rómaiak valami nagyobbszabású műszaki alkotással szabályozták volna a Balaton lefolyását a Dunába és vízmentesítették volna az alsó partot». Nagyon helyesen jegyzi meg Mócsy András, hogy amennyiben a Kuzsinszky Bálint által észlelt falak valóban a római zsilip maradványai, úgy a császárkori Balaton szintjének 5—6 méterrel magasabbnak kellett lennie, mint a mai tóé.[125] Erről, mint említettük, nem lehetett szó.

Kuzsinszky Bálint Sós József földjén látta az említett falakat. 1962-ben módunk volt az egykori földtulajdonossal beszélni. Sós megmutatta a közelben

[117] *Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.:* i. h., 89.
[118] *Lóczy L.:* i. m. 475.
[119] Aur. Vict. *Caes.* 40.10
[120] *A. Mócsy:* Pannonia. Stuttgart, 1962. Sp. 525.
[121] *Kuzsinszky B.:* i. m. 1—2.
[122] *Cholnoky J.:* i. m. 1.
[123] *Cholnoky J.:* i. m. 214.
[124] *Lóczy L.:* A Balaton földrajzi és társadalmi állapotának leírása. Bp. 1921. 117.
[125] *A. Mócsy:* i. m. Sp. 525—526.

álló házát, melynek lábazatát ezekből a falakból kibányászott kőanyagból falaztatta. Balatonalmádi permi vörös homokkő quádereket láttunk a lábazatban. Sós elmondta még, hogy a falak környékét homokbányászásra használta. Homokbányászás közben széles, kelet-nyugati irányú, széles homok-

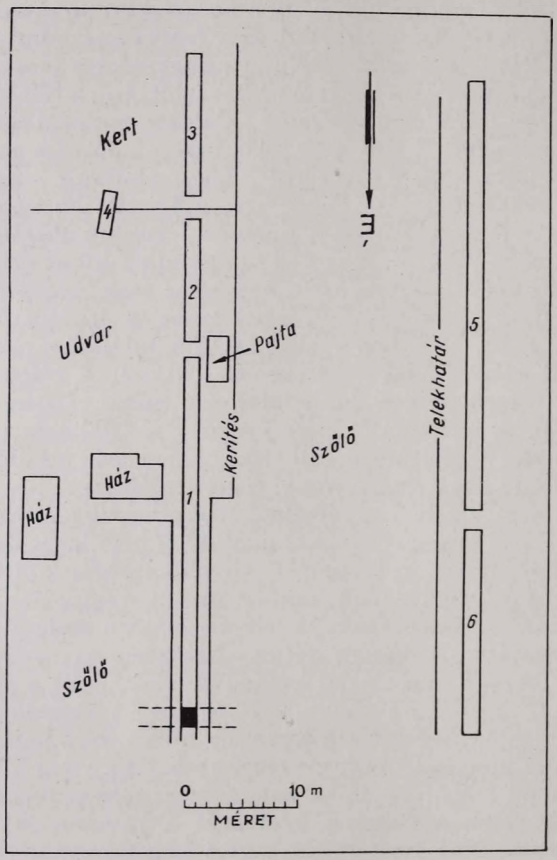

5. kép A siófoki ásatás helyszínrajza

kal eltömött csatornát talált, melyben olyan cölöpöket észlelt, amiket egészben ki tudott húzni. Cholnoky is említi ezeket a cölöpöket[126] és hídra következtet belőlük.

Ilyen megtartású római faanyag viszonyaink közepette elképzelhetetlen! Kuzsinszky bizonyítása nem meggyőző, hisz maga is egy római szórványos téglában látja a legfőbb érvét. Római település volt a közelben,[127] a tégla

[126] V. ö. 122. j.

[127] A siófoki Vízmű területén *Jámbor Dezső* szíves szóbeli közlése szerint különböző római régiségek kerültek elő.

másodlagos helyzetben is lehetett tehát. A kibányászott falazat kőanyaga nem szokásos a római építőgyakorlatban tartományunkban. Az említett építmény római voltával kapcsolatos kételyünk csak fokozódott Sós József későbbi elbeszélése nyomán. Elmondta még, hogy a homokkal tömődött árok területén gyakran talált lópatkókat, sarkantyúkat, lándzsákat és más rozsdás vasakat, amiket nem őrzött meg. Egy színes, fa domborművet is kiásott, ami a második világháború idején kallódott el. A beszélgetésünket hallgató szomszédok is mondták, hogy az árkot ők is megtalálták, különböző vasakat ők is szoktak találni. Mindebből valami újkori létesítmény képe bontakozott ki.

Ezt eredményezte 1962 őszén végzett kis ásatásunk[128] is. A Kuzsinszky által látott falak helyét Sós József mutatta meg. A területen húzott árkaink helyét az 5. képen mutatjuk be. Az 1. számú árok északi végében 150 cm széles, kelet-nyugati irányú, kiszedett falat észleltünk. Sós közölte, hogy a fal kőanyagát ő bányászta ki. A kiszedett fal helyén talált permi vörös homokkő töredékek igazolták is ezt. Ettől a faltól délre, 9,2 m-re kelet-nyugati irányú mesterséges csatorna széle kezdődött. Ez a csatorna az 1—3. számú árkainkban jelentkezett, melyeknek profilját a 6. képen mutatjuk be.

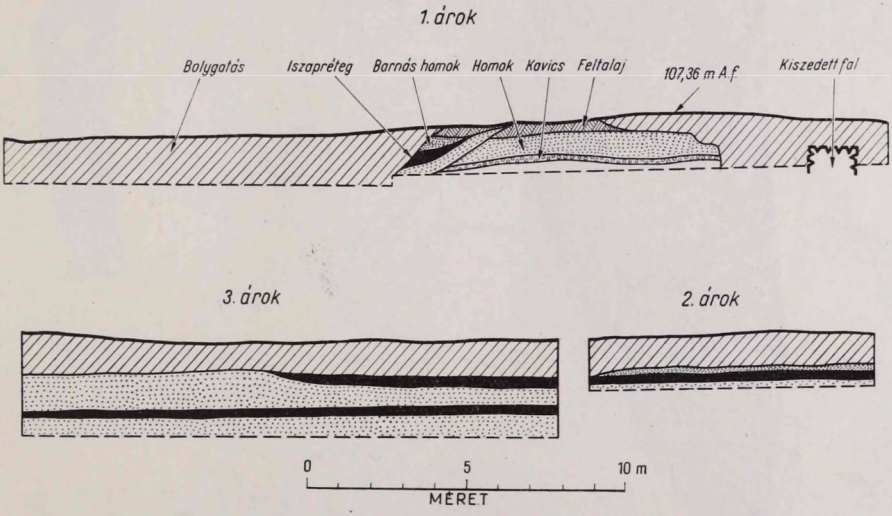

6. kép. A siófoki ásatás 1—3. számú árkának profilja

A kiszedett fal és a csatorna közti részt viszonylag épen találtuk, így a 107,36 m Adria feletti magasságú talajszint alatt 1,3 m mélységben 20 cm vastag kavics-csíkot figyelhettünk meg. Ez a csík 106,06 m A. f. magasságú szintre települt. Hasonló helyzetű kavicsréteget figyelt meg Cholnoky Jenő is a balatonkeresztúri turzás metszetében.[129]

[128] Az ásatást az Orsz. Vízügyi Főigazgatóság anyagi támogatásával végeztük, amit ez úton is megköszönünk.

[129] *Cholnoky J.*: i. m. 141. ábra.

A kiszedett faltól délre, kelet-nyugati irányban húzódó mesterséges csatorna kb. 32 m széles volt. Északi falát jól meg tudtuk figyelni, déli záródását homokbányászás közben erősen bolygatták. A csatorna 105,06 m Adria feletti magasságú fenekére 30 cm iszap ülepedett. Az iszaprétegben található

7. kép. XVII. századi leletek a siófoki ásatásból

csiga és kagyló faunát gondosan összegyűjtöttük, abban balatoni kagyló nem került elő. Ebben az iszaprétegben találtunk egy XVI—XVII. századi törött lópatkót és egy kocsivasalást. (7. kép). A lópatkó töredék hossza 10,7 cm, szélessége 2 cm, vastagsága 0,5 cm. Az erősen korrodált darabon a patkósarok visszahajtása megfigyelhető. Három darab négyszögletes szeglyukat látunk rajta. A szeglyukaknál a külső és a belső él hullámvonalasan kiszélesedik. A másik vas hossza 21,3 cm. A meglehetősen jó tartású, homorú felületű darab saroglyavasalás lehetett.

Az árok kora a feneken talált leletek szerint XVI—XVII. századra tehető. A mesterséges árok alatt még egy iszapos, tőzeges csíkot látunk a 3. számú árokban, (l. 6. kép), amelyet lejjebb mélyítettünk. Ez az iszapos tőzegréteg 105,4 m Adria feletti magasságú szintre települt. Az árok északi végében

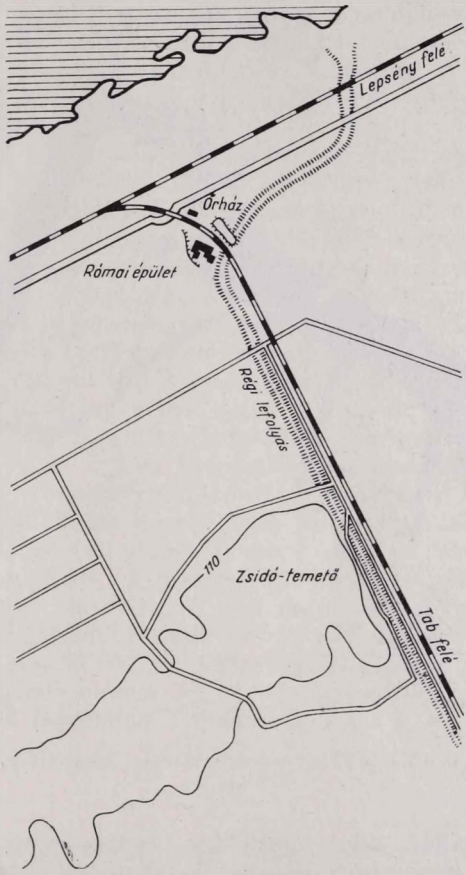

8. kép. A siófoki római falmaradványok (Kuzsinszky után)

25 cm a vastagsága, délnek 10 cm-ig vékonyodik el. Hasonló, elkeskenyedő iszapos tőzegcsíkot figyelt meg id. Lóczy Lajos is Balatonszemestől nyugatra átvágott parti turzásban.[130]

Visszatérve a megtalált csatornához, mi azt a törökkori vár vizesárkának tekintjük. Lukács Károly szerint a siófoki török vár a volt káptalani magtár, a

[130] *Lóczy L.:* A Balaton környékének geológiai képződményei és ezeknek vidékek szerinti telepedése. Bp. 1913. 285. ábra.

mai kórház helyén állt volna.[131] Ezen a részen többszöri terepbejárás során is csak őskori cserepeket találtunk, a XVI—XVII. századi anyag hiányzott, ott a törökkori vár nem állhatott tehát. A siófoki vár helyét Bél Mátyás «a Sió folyó szöge előtt, ott, ahol a tóból kiömlik» jelöli meg.[132] Bél leírása jól illik az általunk talált részre is, ahol egyébként más esetben is kerültek már elő várra utaló újabbkori fegyverek.[133]

9. kép. A Mezőföld XVIII. századi vízrajzi képe (Kogutowicz után)

Kuzsinszky Bálint, mint említettük, római zsilipnek nézte az általa látott falakat. Egy délnek húzódó árkot is megfigyelt és ezt írja erről:[134] «Az sem lehet tehát véletlen, hogy ezen zsilipnyílással egy vonalba esik egy árok, kétségtelenül a Balaton régi lefolyása . . . . . Ezen árok ma 180 cm mély, 2—3 m széles és 60 cm magas töltések szegik.» Kuzsinszky feltünteti ennek az ároknak a helyét is azon a térképen, melyen a talált falak helyzetét is bemutatja (8. kép). Kuzsinszky térképe alapján többször kerestük a jelzett árok nyomvonalát. Szántóföldek sorakoznak itt, ahol semmiféle csatornára, árokra

[131] *Lukács K.:* A Balaton földrajza kétszáz év előtt. Tihany, 1943. 27. j.
[132] *Lukács K.:* i. m. 246.
[133] *Zákonyi F.:* Balatoni Kurir 1942. február 12. szám. — A Balatoni Múzeum is kapott innét egy 2 m mélységben talált patkót. Lelt. száma: 63.2.1.
[134] *Kuzsinszky B.:* i. m. 2.

utaló nyomot sem figyelhettünk meg. Talán a készülő vasút anyagárkát vélte régi csatornának és rajzolta be a térkép készítője.

Amennyiben Kuzsinszky valóban megfigyelte a leírt árkot és az valóban régi is volt, akkor sem lehetett az a Balaton rómaiak által készített lecsapolása. Ennek elsősorban a méretei mondanak ellent. Maga a terep is kizárja ezt a lehetőséget. Ez a csatorna csak a Szigetnek nevezett domb keleti oldalán húzódó nyergen át közelíthette volna meg a délebbre húzódó Sióvölgyet. A nyerget a kaposvári vasút számára lemélyítették, az a mai 106 m Adria feletti magasságnál[135] feljebb kapcsolódott a Szigethez. A Sziget és az említett nyereg a vízválasztó a Balaton és a délre húzódó Sió-völgy között. A vízválasztótól északnak, a Balaton felé folynak a vizek, így az a kis patak is, amely a Sziget északi lábánál éri el területünket. Elképzelhetőnek tartjuk tehát, hogy az az árok, melyet Kuzsinszky látott, a törökkori vár vizesárkát táplálta. Méretei ennek meg is feleltek, külső képe is erre utal. A várárok felesleges vizét a terepadottságoknak megfelelően a Balaton felé vezethették el.

A császárkori Balaton viszonylag alacsony szintje nem indokolta az említett galeriusi csatornázási műveletet. A tó vízállása a természetes lefolyás zavartalan működését is feltételezi a kedvező éghajlati viszonyokkal egyetemben. A római történetíró feljegyzése valószínűleg azokra a vízrendezési munkálatokra vonatkoztatható, amit az úthálózat zavartalansága érdekében a Mezőföld területén hajtottak végre.

A császárkori Pannonia vízrajzi viszonyait még nem ismerjük. De talán nem sokat tévedünk, ha a XVIII. századi állapotot vesszük alapul, amelyet Kogutowicz Károly nyomán[136] mutatunk be a 9. képen. Lényeges, hogy a Velencei-tó lefolyásával bővült Sárvíz 6—8 km széles, mocsaras völgyében a magas dunai vízállás visszaduzzadó vize gyakran okozott áradásokat[137]. A kis esésű Sió-völgy[138] kb 2 km széles, mocsaras völgye is komoly akadályt jelentett az úthálózat számára. Talán ennek a nagyobb munkaprogramnak a keretében készültek az ösküi[139] és pátkai[140] duzzasztóművek, melyeknek római eredete úgy gondoljuk, vitathatatlan. Az ösküi duzzasztóműhöz tartozó Kikeri-tó láprétege eléri a 3,5 m vastagságot is[141], ami önmagában is középkornál korábbi láposodási folyamatra utal.

V

Simonyi Dezső feltételezi, hogy a Sió-csatorna elhanyagolása következtében a népvándorláskorban és azt követően a Balaton vízszintjének egyre emelkedő a tendenciája. Ez az időszak szerinte[142] a Kis-Balaton, Tapolcai-öböl és Nagyberek keletkezési kora. Ezzel kapcsolatos ellenérveinket részben felsoroltuk már, most a Balaton népvándorláskori és kora-árpádkori vízállásait szeretnénk összefoglalni a rendelkezésünkre álló adatok tükrében.

[135] *Bolla Sándor* szintezése, amit ez úton is megköszönünk.
[136] *Kogutowicz K.:* i. m. 133. ábra.
[137] *Kogutowicz K.:* i. m. 267—270.
[138] *Cholnoky J.:* i. m. 184. — *Kogutowicz K.:* i. m. 270.
[139] *Székely D.:* Ant. Tan. 10 (1963) 50—55.
[140] *Székely D.:* i. m. 45, irodalommal.
[141] *László G.:* A tőzeglápok és előfordulásuk Magyarországon. Bp. 1915. 149.
[142] *Simonyi D.:* i. m. 25—26.

A Balaton népvándorláskori vízállásának tisztázásához az említett fenékpusztai, víz által később abradált partterület mondanivalója adja az első támpontot. Lipp Vilmos 1883-ban ásatni kezdett az akkori víz partján és a víztől két lépésnyire, három ásónyom mélységben észak-déli tájolású csontvázakat talált. A mellékletek alapján késő-népvándorláskori volt a két talált sír,[143] amelynek mélységét kb 90 cm-re becsülhetjük a leírás alapján. Lipp Vilmos több népvándorláskori tárgyat is gyűjtött részben a vízből, részben a part iszapjából, melyeket a szombathelyi Múzeumnak ajándékozott.[144] Kuzsinszky Bálint felsorolásából ismerjük azt a népvándorláskori anyagot, amit Csák Árpád szerzett meg innét gyűjteménye számára.[145] Fenti anyag alapján olyan temetőt mosott itt el a Balaton vize, amit a VI. századtól a IX. századig használtak. A népvándorláskori temetők szokott sírmélységét és a lelőhely említett 107,2 m Adria feletti magasságát figyelembevéve, túl magas, mainál nagyobb balatoni vízállásra nem igen gondolhatunk.

Ez derül ki a rendelkezésünkre álló egyéb adatokból is. Moór Elemér 460 táján «nagy szárazsági korszakot» tételez fel és ezzel magyarázza a kor népmozgalmait.[146] A vörsi langobard temető 32. számú sírjának[147] fenékmélységét 106,7 m Adria feletti magasságban[148] találtuk. A 395 cm mély sír fenekén a mai vízviszonyok mellett is olyan nedves homokot észleltünk, amiből facsarni lehetett a vizet. A temető használata idején közvetlen szomszédságban volt még a Balaton vize, ami napjainkban közel 3 km távolságra húzódott már vissza. A korai Árpádkor balatoni vízállásával kapcsolatban igen lényeges adatot köszönhetünk Kralovánszky Alánnak, aki a fonyód-bélatelepi ásatásnál 103,4 m Adria feletti magasságúnak határozta meg a kultúrréteget. Az ásatás a parti turzás déli oldalán, a fonyódi Várhegy tövében tőzegszintből kiemelkedő szigetecskén folyt.[149]

A mondottak határozottan cáfolják a népvándorláskori és korai árpádkori Balaton vízszintjének emelkedő tendenciáját. Fordított kép alakul ki: a a Balaton vízszintje süllyedő tendenciájú. Ezt támasztja alá Csalog József egyik ásatási megfigyelése is. Medina, Sió-völgyi falu keleti szélén árpádkori települést talált Csalog, melynek korát fenékbélyeges edénytöredékek határozzák meg. A település kemencéi és gödrei 40 cm-el feküdtek mélyebben az ásatás idejének talajvízszintjénél.[150] Saját megfigyelésünket is említeni szeretnénk. Aszófőn, a vasútállomás közelében álló románkori templomrom [151] környékén 1963 őszén terepbejárást végezhettünk. A templom 109,9 m Adria feletti magasságú szinten épült fel,[152] az árpádkori cserépanyag a 105,2 m Adria feletti magasságú tőzegszint szélén volt gyakoribb, a rom környékén több volt a XVI—XVII. századi cserép. Az árpádkori település vízközelbe húzódott,

[143] *Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.*: i. m. 88.

[144] *Györffi E.*: Keszthelyi leletek a vasvármegyei régiségtárban. A Balatoni Múzeum-Egyesület első Évkönyve. *Keszt*hely 1903. 64—65.

[145] *Kuzsinszky B.*: i. m. 49. — *Bakay K.—Kalicz N. —Sági K.*: i. m. 88.

[146] *Moór E.*: A nyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudománya. Bp. 1963. 121.

[147] *K. Sági*: Acta Arch. Hung. 16 (1964) 385.

[148] *Bendefy László* szintezése. Szíves segítségét ez úton is köszönjük.

[149] Szíves szóbeli közlését ez úton is köszönjük.

[150] *Csalog J.*: i. m. 173—174.

[151] *Koppány T.*: Balaton-felvidék románkori templomai. A Veszprémmegyei Múzeumok Közleményei 1 (1963) 86., 68. kép.

[152] *Bendefy László* szintezése. Szívességét ez úton is köszönjük.

míg a később felmagasodó víz[153] magasabb szintekre kényszerítette a települést.

A mondottak után megkísérelhetjük megrajzolni Fenékpuszta környékének Balatonját. Balatonberénynél hosszú, széles kavicsturzás kapcsolódik a parthoz és Fenékpuszta magasságáig nyúlik előre.[154] A turzás gerincén, 108,2 m Adria feletti magasságban régi útnyomok húzódnak.[155] A turzás magassága azt mutatja, hogy a somogyi oldal magas turzásaival egyetemben ez is a mezolitikum előtt képződött. A balatonberényi útőrház környékén nyitott kavicsbányákban különböző őskori települési jelenségek figyelhetők meg, de kavicsbányászás közben megsemmisült zsugorított temetkezésekről is hallottunk. A turzás és a balatonszentgyörgyi vasútállomás közti tér tőzegmezejét a múlt század végén még két nyíltvizű tó szakította meg,[156] mutatva, hogy a terület tőzegesedése nem túl régi keletű. A turzás a tó nyílt vizébe nyúlt be, összeszűkítve Fenékpuszta irányában a Balaton nyílt vizét. Ezzel átkelési lehetőség is támadt. A turzás gerince közlekedésre alkalmas volt. Ez az átkelő magyarázza azt a nagy Keszthely-kulturás temetőt, melyet a turzás nyakánál, Balatonberénynél tártak fel.[157]

A Keszthelyi-halomgerinc észak-déli irányú vonulata a fenékpusztai római telepnél még 112—113 m Adria feletti magasságú,[158] településre tehát a neolitikum óta alkalmas ez a rész.[159] A halomgerinc a Halászrétnél simul bele a Kisbalaton tőzegmezejébe. A Keszthelyi-halomgerinc félsziget-szerűen nyúlt be a Balaton vizébe. A fenékpusztai római településtől északra húzódó földsánc kelet-nyugati irányban vágta át a félsziget nyakát,[160] így egyetlen sánc emelésével védhetővé tették a vízzel körülvett területet. A halomgerinc nyugati oldalán a Kisbalaton térség vize terült szét a Hévízi-völgyben. A Hévízi-völgy északi részén, mint említettük, 113 m Adria feletti magasságú tőzegszintek képződtek a Würm III. maximuma után. Ennek az eltőzegesedett résznek Hosszúsár a neve az Árpádkorban, melyben a Hévízi tavat is említik.[161] A völgy déli része nyíltvizű volt. A Zalavári Apátság birtokainak határjárásáról készült 1335. évi oklevél szerint[162] a határjárók Égenföldtől (mai Sármellék déli részébe olvadt falu) keletnek fordulva két kis tavat, majd a Balaton vizét érték.

A Kisbalaton-térség a Hévízi-völgyben ezt a partszakaszt elég sokáig tartotta még. A Festetics-Levéltár egy XVIII. századi, keltezetlen, kézzel rajzolt térképén (10. kép) még ezt a partvonalat látjuk.[163] A térkép felirata: *Situation des Morastes bey Keszthely und das darin befindlichen Warmen Wassers.* A térkép korhatározásához a Festetics-kastély alaprajza ad jó támpontokat. Az alaprajz nem egyezik az 1755-ben, vagy későbbiekben épült

[153] Az Árpádkort követő balatoni vízállások kérdését külön dolgozatban szeretnénk összefoglalni.

[154] *Cholnoky J.*: i. m. 280. — *Kogutowicz K.*: i. m. 82. ábra.

[155] *Rendi László* szintézise. Szívességét ez úton is köszönjük.

[156] A Balaton és környéke, Bp. 1929, 1 : 75,000 még jelzi ezeket.

[157] *Kuzsinszky B.*: i. m. 34—38. — *L. Kovrig Ilona* újabb ásatása még publikálatlan.

[158] Szintvonalas térképről leolvasott adatok.

[159] V. ö.: *Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.*: i. m. 76—96.

[160] *Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.*: i. m. 89.

[161] *Szántó I.*: i. m. 14.

[162] *Füssy T.*: A zalavári apátság története. Bp. 1902. 77.

[163] OL. Festetics Levéltár, Mp. 263. — Másolatát közli *Szántó I.*: i. m. 15.

10. kép. Keszthely környéke a XVIII. század közepén

kastélyok alaprajzával,[164] így 1755 előtt készülhetett. Feltehetően azt az 1745-ben épült kastélyt ábrázolja, aminek építéséről tudunk ugyan, de sem terv, sem alaprajz nem maradt róla.[165] A 46 × 37,6 cm méretű lap égtájjelzéssel, léptékskálával van ellátva. Méretaránya[166] mai rendszerre átszámítva kb. 1 : 20 000.

[164] *Koppány T.—Péczely P.—Sági K.:* Keszthely. Bp. 1962. 72. ábra.
[165] *Péczely P.:* A keszthelyi Festetics kastély és belső berendezése. Bp. 1958. 8.
[166] *Bolla Sándor* volt szíves az átszámítást elvégezni. Segítségét ez úton is köszönjük.

A tárgyalt térkép szerint a Balaton vize csaknem Égenföld magasságáig nyúlt fel. Itt torkollott a Balatonba a Hévíz lefolyás lecsapoló árkokkal bővült vize. Mivel a térkép feltünteti a Hévíz lefolyás melletti, ma is meglevő, vagy pár év előtt lebontott malmok helyét, nem okoz különösen nehézséget az 1745—55-ös állapot rétegvonas térképre való átdolgozása sem. Ebből azt az eredményt kapjuk, hogy a Balaton vize 106,4 m Adria feletti magasságban kapcsolódott ebben az időben a szárazföldhöz.

A Keszthelyi-halomgerinctől délre, Vörsnél a tőzegmezőbe messze benyúló félszigetet találunk. A földnyelv északi, legmagasabb részét Máriaasszony-szigetnek nevezik ma, ami egy törökköri magasabb vízállás[167] emlékére utal. Itt, ezen a magas szinten, közvetlenül az egykori tó partján épült fel a középkori Vörs falu, melynek török időkben elpusztult templomát Csalog József találta meg.[168] A középkori település alatt őskori telepnyomok is előkerültek Csalog kis ásatása során.

A fenékpusztai földnyelv, a vörsi Máriaasszony-sziget és a balatonberényi turzás határozzák meg a fenékpusztai átkelő földrajzi lehetőségeit. A fenékpuszta-vörsi szakasz a mai Nagykanizsa felé vezette a forgalmat, míg a fenékpuszta-balatonberényi szakasz Pécs irányába. A fenékpusztai átkelő már az őskorban működhetett, megnövelve az itteni települések jelentőségét. A fenékpusztai Halászréten Kalicz Nándor által feltárt korarézkori telep Triton csigából faragott kürtje[169] és a vörsi, Péceli-kultúrához tartozó diadémos sír[170] igazolják ezt.

Bél Mátyás 1742-ben még tud a vörsi révről,[171] amelyről a későbbiekben nem hallunk már. A vörsi part láposodásának és nádasodásának az az oka, hogy a XVIII. század közepén a fenékpuszta-battyánypusztai szakaszra helyezték át az átkelőt. A Festetics-Levéltár egy 1769-ben készült kézzel rajzolt térképe[172] már ezt az átkelési vonalat tünteti fel. Az «Überfahrt» néven jelzett víziút távolsága a térkép szerint 2700 lépés, ami metrikus rendszerben 2084 m-nek felel meg. Korabinsky 1786-ban szintén csak ezt az átkelőt említi.[173] Vályi András írja 1796-ban, hogy Bottyán lakói többnyire révészek.[174] Xivkovich is a fenékpuszta-battyányi révről tesz említést 1809-ben, de térképén jelzi, hogy a hajó csak a somogyi part nádasába vágott nyiladékon tud partot érni.[175] Richard Bright angol orvos 1814-ben járt nálunk és Fenékpusztáról komppal kelt át Somogyba.[176] Útjáról írja: «Az út másik felét egy olyan nyiladékban tettük meg, mellyet az állandóan járó komp vágott, vagy he-

[167] *Lóczy L.*: i. m. 522. — *Sági K.*: Adatok a Keszthely-környéki balatoni öblök pusztulásának időrendjéhez. Hévízfürdő természeti viszonyai és gyógyászatának néhány részlete. Bp. 1961. 25.

[168] Publikálatlan ásatás. Feljegyzések a Balatoni Múzeumban.

[169] Publikálatlan ásatás. *Kalicz Nándor* szíves szóbeli közlése alapján.

[170] *Banner J.*: Die Péceler Kultur. Arch. Hung. 35. Bp. 1956. Taf. LXXXVII, 1—7.

[171] *Lukács K.*: i. m. 224.

[172] *K. Sági*: Acta Arch. Hung. 1 (1951) 89., irodalommal.

[173] *Korabinsky J. M.*: Geographisch-Historischen und Produkten Lexikon von Ungarn. Pressburg 1786. 541.

[174] *Vályi A.*: Magyar Országnak Leírása I. Buda 1796. 259.

[175] *Dornyay B.*: A Kisbalaton összezsugorodása. Keszthely 1934. 24—28. — *Gáll I.—Tóth L.*: Vízgazdálkodás 2 (1962) 59. — *Tóth L.*: Élet és Tudomány 19 (1964) 1324; i. m. 19—20.

[176] *Gáll I.—Tóth L.*: i. m. 59. — *Szerecz I.*: Angol szemmel Keszthelyen. Keszthely 1935. 21.

lyesen szólva tartott nyitva a nádasban.» A fenékpuszta—battyánypusztai révet 1823-ban Balatonszentgyörgyre helyezték át.[177] Ekkor is megesett még, hogy a vihar «el csapta a hajót és levetette Vörs alá a nádasra, úgy hogy mind embernek, mind marhának elfogyott élelme», írja Kövér János vörsi plébános.[178]

Politikai, katonai és gazdasági követelmények egyaránt indokolnak egy olyan legrövidebb utat, amely Pannonia tartományi székhelyét Aquincumot összekötötte az anyaországgal, Itáliával. Ennek a fontos útnak Aquincum, Poetovio és Emona helyzetét figyelembevéve, érintenie kellett a Balatont. Korabeli források nem említik ezt az utat, kutatásunk mégis jogosan tételezi fel létét, rámutatva arra is, hogy ez az út csak a Balaton északi peremén húzódhatott.[179] A középkori oklevelekből ismert buda—itáliai út őse volt ez az út.[180]

Az aquincum-poetovio-emonai út helyét Pannonia domborzati és vízrajzi viszonyai szabták meg. A Mezőföld vízrajzi viszonyai (vö.: 9. kép) következtében a Budai-hegyek, a Vértes és Bakony déli lábánál húzódhatott csak ez az út, melynek nyomvonalát az említett öskü i és pátkai duzzasztóművek segítik kijelölni. Figyelembe kell vennük azt is, hogy az útnak észak felé ki kellett kerülnie a Sárrétet, amely a római időben valószínűleg még nyíltvízű tó volt.[181] Az út nyomvonalára Finály Gábor meghatározását fogadjuk el,[182] amelyet csak a Balaton tőzegterületeinek feltüntetésével bővítünk ki és mutatunk be a 11. képen. azzal a megjegyzéssel, hogy Tapolcától nemcsak a Keszthelyi-hegységen át vezetett út, hanem a hegy lábánál is. Ez utóbbi lehetett a lényegesebb, azért ezt szerepeltetjük térképünkön. Az útnak Fenékpusztától kapcsolatának kellett lennie Poetovio felé. Ezt a domborzati és vízrajzi lehetőségek figyelembevételével ugyancsak feltüntettük.

Ez a fontos út nagyobb hangsúlyt kap akkor, ha László Gyula megfigyeléseit is alapul vesszük. László Gyula szerint a Kiev irányából jövő út Budapestnél érte el a Dunát.[183] Bakay Kornél Székesfehérvár szerepét a nagy nemzetközi út Dunántúl területére érő szakaszának biztosításával hozza kapcsolatba.[184] Aquincum helyzetválasztásával kapcsolatban említenünk kell azt is, hogy a Tisza völgye Szolnok táján és Szegednél biztosít jó átkelést Erdély felé[185]. A gazdag tószegi őskori lelőhely[186] a tiszai átkelő őskori szerepét hangsúlyozza. Aquincum tehát két nagy, a Barbaricumból érkező út dunai átkelőhelyénél alakult ki. Ennek a két útnak közös folytatása a 11. képen bemutatott út, amely Keszthely területén érte el a Balatont.

A IV. században Pannonia fontosabb útkereszteződéseinél és átkelőhelyeinél azonos alaprajzi elrendezéssel készített erődítményekkel körülvett

[177] *Tóth L.:* i. h., 68—69.
[178] *Kövér J.:* i. m.
[179] *A. Mócsy:* i. m. Sp. 664.
[180] *Glaser L.:* Századok 63 (1929) 138—167. *Holub J.:* Századok 51 (1917) 45—60.
[181] *László G.:* i. m. 149.
[182] *Finály G.:* i. m. térkép.
[183] *László Gy.:* A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944. 117—124; Budapest a népvándorlás korában. Budapest Története I/2. Bp. 1942. 781—782.
[184] *K. Bakay:* Acta Arch. Hung. 19 (1967) 160—164.
[185] Mindkét helyről római régiségeket ismerünk!
[186] *J. Banner—I. Bóna—L. Márton:* Acta Arch. Hung. 10 (1959).

polgári telepek épültek.[187] Ilyeneket Fenékpusztáról, Ságvárról, Környéről, Felsőheténypusztáról és Kisárpásról ismerünk eddig.[188] Ezeket a 11. képen feltüntettük. A fenékpusztai erődítés mutatja, hogy az említett aquincum-

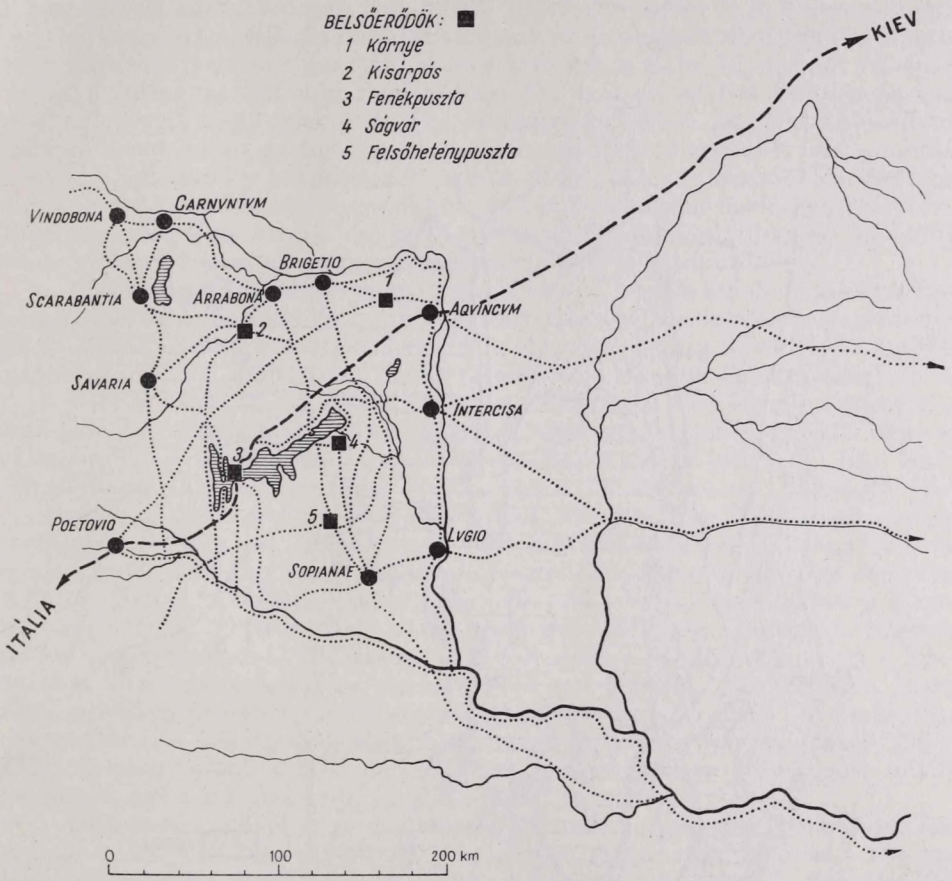

11. kép. Pannonia úthálózata

itáliai út ezt a balatoni átkelőt választotta, az átkelő biztosítása érdekében épült az új telep és az erődítése.

Fenékpusztáról Vörsre, illetve Balatonberénybe vezetett átkelés, mint említettük. A római császárkor fenékpusztai átkelőjének vízrajzi viszonyait a 12. számú kép mutatja.

[187] *K. Sági:* Acta Ant. Hung. 9 (1961) 402—405.
[188] *K. Sági:* i. m. 402.— *A. Mócsy:* Sp. 700—701.

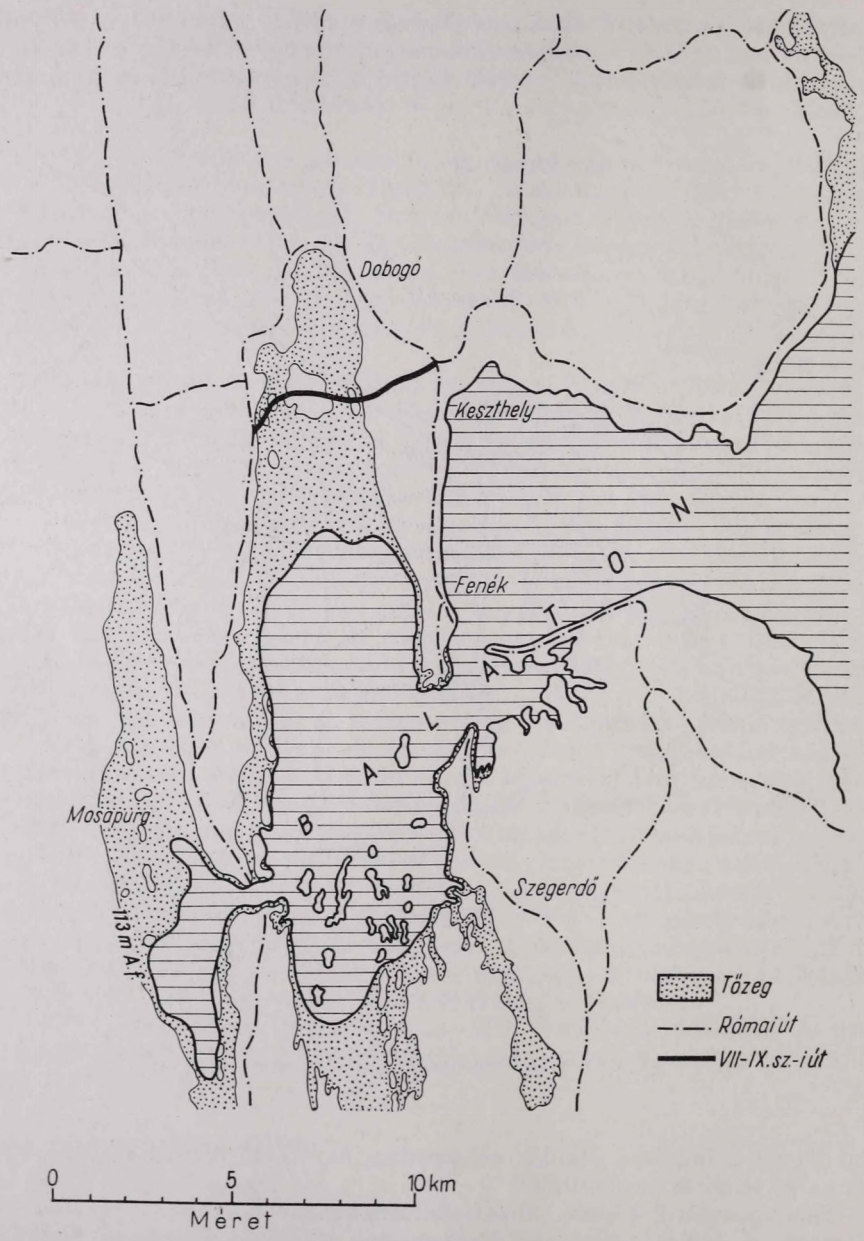

12. kép. Fenékpuszta környékének úthálózata a IV—IX. században

VII

A fenékpusztai római telep nevét korábban *Mogetiana*-val, újabban *Valcum*-mal azonosították.[189] Legújabban Simonyi Dezső a hidrológiai viszonyok figyelembevételével kísérel meg újabb névazonosítást.[190] Simonyi egy 879-es oklevél adatai alapján foglalkozik a névazonosítással. A Balaton-menti (*iuxta Bilisaseo*) *Quartinaha* nevű helyről szól ez az oklevél, ahol egy Gundbato nevű diaconus volt birtokos. Gundbato birtokai a Zala folyóig (*ad fluvium Salam*) nyúltak le. Simonyi Fenékpuszta IV. századi elődjét *Quartinaha*-val veszi azonosnak ezen oklevél alapján. Simonyi feltételezi, hogy az oklevélben szereplő Szent János evangelista tiszteletére szentelt templom a fenékpusztai 2. számú ókeresztény bazilikával[191] azonos. A IX. századi névből **Curtinacum* római névre következtet vissza, ebből viszont a mi *Kolon* nevünket vezeti le. Mint ismeretes, Zala megye első székhelye nem Zalavár volt, hanem *Kolon*.[192] Simonyi szerint ezen az alapon Fenékpuszta volt az első székhely.

A névazonosítás hibája, hogy a mai földrajzi képből indul el, annak tökéletesen megfelel, de nem fedi a IX. századi vízrajzi viszonyokat. *Quartinaha* a IX. századi Balaton partján keresendő, ott, ahol a Zala folyó akkor ömlött a tóba. Ez a hely, mint láttuk, semmi esetre sem lehetett Fenékpuszta!

Mint említettük, az Alsózalavölgy a IX. század első felében eltőzegesedett már, ugyanakkor a Kisbalaton-térség nyílt víz volt még. A Zala ebbe a balatoni öblébe ömlött Balatonhidvégnél. Egy 1430-as oklevél[193] írja Hidvéggel kapcsolatban: «*predictus fluvius Sala intraret aquam Balatini*». Pár évtizeddel későbbi oklevélben[194] olvashatjuk, hogy a Zala Hidvégnél «*aquam et stagnum Balaton intraret*». Még egy 1761-ben készült kézzel rajzolt térképen is azt a bejegyzést találjuk[195] Balatonhidvégnél, hogy «*Lacus Balaton Incipit*». Krieger Sámuel 1776-ban készült *Descriptio*-jában[196] Hidvéget tekinti a Balaton kezdetének. Fényes Elek írja[197] 1846-ban: «Hidvég (Balaton). Magyar falu a' Szala vizének a' Balatonba való folyásánál». Említettük, hogy a Kisbalaton térség mocsarasodása nyomán 1886-ban töltések közé fogták a Zalát Balatonhidvég és Fenékpuszta között. A Zala tehát csak 1886 óta ömlik Fenékpusztánál a Balatonba! «Újabban, a szabályozások következtében Zalának kell mondanunk a Kisbalatonban párhuzamos gátak közé fogott folyómedret is, egész a fenéki hidig» írja Cholnoky Jenő.[198]

Quartinaha helyét a mondottak után nem kereshetjük Fenékpusztán. A Zala a IX. században Balatonhidvégnél, esetleg pár száz méterrel a mai településtől északra ömlött a tóba, tehát a keresett telep csak a Zalavári-háton, vagy az annak déli folytatását jelentő Balatonmagyaródi-háton kereshető. Simonyi nyelvtörténeti kapcsolatot lát, mint említettük, az első megyeszékhely, *Kolon* és a IX. századi *Quartinaha* között. Ha véleménye helytálló, akkor *Quartinaha* a mai Kolonpusztával azonosítható.

[189] Irodalmat összefoglalja: *Simonyi D.*: i. m. 13—15.
[190] *Simonyi D.*: i. m. 27—30.
[191] *K. Sági*: i. m.
[192] *Holub J.*: Zala megye története a középkorban I. Pécs 1929. 23—25.
[193] *Makay B.*: A Balaton a történeti korban. Bp. 1913. 155.
[194] *Makay B.*: uo.
[195] Zalaegerszegi Áll. Levéltár, T. 32.
[196] *Cholnoky J.*: i. m. 300.
[197] *Fényes E.*: Magyar Országnak mostani állapotja. Pest 1836. 500.
[198] *Cholnoky J.*: i. m. 144.

Itt is bizonyos nehézségeket látunk. *Kolon* a mai *Kolonpusztá*-val azonos.[199] Balatonmagyaródtól délre, Balatonhidvégtől 6,5 km-re van Kolonpuszta, ma egyetlen lakatlan épület már. Ettől az épülettől északra, kb 200 m-re igen nagy területen találtunk XVI—XVII. századi cserépanyagot, ahol a helybeliek templomalapokról is tudnak. A középkori település helye meghatározott tehát. A hely távolsága túlzottan nagy a Zalától ahhoz, hogy egy alacsonyabb rangú pap birtokaként képzelhessük el. A magunk részéről *Quartinaha*-t a mai Balatonhidvég területén keressük, ahol a Balaton és a Zala folyó közvetlen kapcsolata alacsonyabb rangú ember kisebb birtokának meghatározására is lehetőséget nyújt.

Bogyay Tamás Radnóti Aladár alapján indul el Fenékpuszta IX. századi nevének meghatározásánál. Radnóti szerint Fenékpusztánál útnyom húzódik a Diás-szigetig, sőt a berken át Zalavárra menő utat is feltételez.[200] Bogyay ténynek veszi ezt a fenékpuszta—zalavári utat, majd a salzburgi *Conversio* adataira építi tovább mondanivalóját.[201] A *Conversio* szerint Adalwin érsek 864 december 25-én templomot szentelt Zalaváron, a következő nap Wittimar birtokán consecrálta Szent István protomartir templomát. Wittimar birtoka Fenékpusztával azonos Bogyay szerint, hisz Fenékpuszta és Zalavár között légvonalban alig 9 km a távolság, tehát a templomszentelés reggelén is eljuthatott oda az érsek a Radnóti által jelzett úton. Szent István protomartir templomra a 2. számú ókeresztény bazilika Bogyay szerint, melynek valóban vannak IX. századi részletei.

A Kis-Balaton térség vízrajzi viszonyairól beszéltünk, ismétlésbe felesleges lenne bocsátkoznunk. Meg kell említenünk viszont, hogy a Diásszigetet ma is csak a Zala folyó 1886-ban készített töltésein lehet szárazföldi úton megközelíteni. Fenékpuszta és Zalavár között a berken át ma sincs út, a Fenékpuszta és Sármellék közti út is csak 1941-ben készülhetett el. 1941 előtt Zalavárról csak Sármellék, Alsópáhok érintésével lehetett Keszthely érintésével eljutni Fenékpusztára, ami kb 30 km távolságnak felel meg. Ez Adalwin idejében egy napi kocsiutat jelentett volna.[202] A terepbejárások egyre több IX. századi telepnyomot észlelnek a Zalavári-háton is,[203] Zalavár közelében. Ezek egyike lehetett Wittimar birtoka.

Fenékpuszta jelentőségét az aquincum-itáliai út, annak balatoni átkelője, valamint az átkelő biztosítására épített erődítmény adta a későrómai világban. Az V—VI. században a fenékpusztai telep jelentősége vitathatatlan még. A telep és erődítmények V. századi pusztulását és gyors újjáépítését említhettük már.[204] Utalhattunk a 2. számú ókeresztény bazilika V. században kialakított új alaprajzának Fekete tenger-vidéki kapcsolataira is,[205] ami a keleti gótok szerepét emeli ki.

Jordanestől tudjuk, hogy Thiudimer keleti gótjai a Balaton körül telepedtek le.[206] Itt született Thiudimer fia, Theoderik is.[207] Thiudimer a Ba-

[199] Vö.: 192. j.
[200] *Radnóti A.—Gerő L.:* i. m. 62.
[201] *T. Bogyay:* Südost-Forschungen 19 (1960) 66—67.
[202] *T. Bogyay:* i. m. 60.
[203] A nagyradai elpusztult temető anyaga a Balatoni Múzeumban. — *Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.:* i. m. 1/2, 5, 12,; 19/2.; 59/24. lelőhely.
[204] *K. Sági:* i. m. 411—414.
[205] *Sági K.—Füzes F. M.:* Agrártörténeti Szemle 9 (1967) 81.
[206] *Alföldi A.:* Klebelsberg Emlékkönyv. Bp. 1925. 124.
[207] *Simonyi D.:* i. m., 23.

latonnál verte meg egy viharos éjjel a Dalmácia kirablásából hazatérő szvébeket.[208] Ezek az adatok azt mutatják, hogy Thiudimer székhelye, Nagy Theoderik szülőhelye Keszthely környékén kereshető és feltehetően Fenékpusztával azonosítható.

Fenékpuszta VI. századi szerepét és jelentőségét hangsúlyozzák a 2. számú ókeresztény bazilikában talált sírok,[209] az erődfalakon belül talált gazdag VI. század végi temető[210] is. A telep ethnikai jelentőségére abból a temetőből következtethetünk, ami a déli erődfal külső oldalán került elő. Lipp Vilmos és Csák Árpád kezdte meg ennek a temetőnek a feltárását,[211] amelyet a legutóbbi években újra folytattunk[212]. A fenékpusztai átkelő VI. századi szerepét hangsúlyozza az a gazdag longobard temető is, amely az átkelő somogyi oldalán, Vörsön került elő.[213]

VIII

A fenékpusztai telep életében a 630-as években lényeges változás következett be. Egyes kutatók a telep elnéptelenedését is feltételezik,[214] a közelmúltban rámutathattunk már, hogy nem szűnt meg az élet Fenékpusztán, csak szűkebb térre zsugorodott össze.[215] A 630-as években az az etnikum, amely addig az időpontig Fenékpusztán mutatható ki, előzmény nélkül jelentkezik Keszthely területén. Jogos L. Kovrig Ilona feltételezése, hogy Fenékpusztáról Keszthelyre költöztek át ezek.[216]

Keszthelytől nyugatra két sziget, a mai Kis- és Nagysziget szűkíti össze a hévíz—keszthelyi berket. A berek tőzegszintje 107—108 m Adria feletti magasságban húzódik itt.[217] Terepbejárás során a mai alsópáhoki úttól északra és délre régi útnyomokat figyelhettünk meg[218] és 1965 őszén a Nagy- és Kissziget között hat régi utat vághattunk át. A legkorábbi út függőlegesen a tőzegbe vert cölöpökön nyugvó dorongút, a legkésőbbi fa alkatrészek nélküli kőút. Ez utóbbi a XVIII. században készült.[219] A többi út párnafákkal kombinált deszkázatra rakott kőanyagból áll.[220]

Fenékpuszta korábbi kiemelt szerepét abban kereshetjük, hogy az aquincum-italiai út a mai Keszthely területéről csak olyan kerülővel tudott eljutni a balatonhidvégi, fenékpusztainál lényegesen kényelmesebb átkelőhöz, amit az akkori idők embere nem vállalt már. A római időben csak a posztglaciális korban kialakult 113 m Adria feletti magasságú tőzegszint északi peremén, a Dobogó dombnál vezetett át út a Zalavári-hátságra. Ezen az úton viszont a mai Keszthelyről közel 50 km távolságot jelentett volna a balatonhidvégi átkelő megközelítése.

[208] *Simonyi D.:* uo.
[209] *K. Sági:* Acta Ant. Hung. 9. (1961) 415—421.
[210] *Barkóczy László* publikálatlan ásatása 1959-ben.
[211] *Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.:* i. m. 86.
[212] Publikálatlan, folyamatban lévő ásatás.
[213] *K. Sági:* Acta Arch. Hung. 16 (1914) 359—408.
[214] *I.: Kovrig* Arch. Ért. 87 (1960) 165.
[215] *K. Sági:* i. m. 434.
[216] *Kovrig I.:* i. m. 165.
[217] *Bolla Sándor* szintezése. Szíves segítségét ez úton is köszönjük.
[218] *Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.:* i. m. 78 nem ismeri még ezeket.
[219] A XVIII. századi térképek alapján azonosítható.
[220] Publikálatlan ásatás.

Fenékpuszta szerepének VII. század eleji hanyatlását viszont azzal magyarázzuk, hogy Keszthely magasságában is járhatóvá vált a hévíz—keszthelyi berek tőzege, közvetlen út nyilott a jobb balatoni átkelőhöz és ezzel Fenékpuszta szerepét Balatonhidvég vette át. Fenékpuszta a helyi, főleg Pécs felé irányuló áruforgalom balatoni átkelője lett (12. kép).

A mai Keszthely területe a hévíz—keszthelyi berek útjának megépülésével két, balatoni átkelőhöz vezető út metszéspontjába került. Ez a két út szabja meg ma a város képét. A fenékpusztai átkelőhöz vezető út nyomvonalán alakult ki Keszthely főútcája, a mai Kossuth Lajos utca. A balatonhidvégi átkelőhöz vezető utat a Georgikon és Vöröshadsereg utca házsorai jelzik. A két balatoni átkelővel megszületett az a gazdasági adottság, ami kiemelte Keszthelyt a környező, szürke telepek sorából és földrajzi értelemben várossá tette. Az ún. Keszthely-kultúra sok ezer síros itteni temetője bizonyítja,[221] hogy Keszthely ősének gazdasági fejlődése megelőzte a környező telepek fejlődését.

Úgy gondoljuk egyébként, hogy a vázolt földrajzi változásokkal és az új útvonalnak ezeknek megfelelő kialakulásával a IX. századi Zalavár helyzetét is magyarázni tudjuk. Véleményünk szerint arról van szó, hogy amint a későrómai idők balatoni átkelőjének és itáliai útjának védelmére Fenékpusztán erődítettek, ugyanúgy a IX. században, amikor az út Balatonhidvéghez, az új átkelőhöz tolódott át és területünk újból egy nagyobb politikai egység kötelékébe tartozott, az új hatalom Itália biztonsága érdekében az új főforgalmi út mellett, az új átkelő előterepében erődíttetett. Ha elképzelésünk helyes, úgy Pribina zalavári letelepülése nem egyéni kezdeményezésre történt, nem korábbi etnikai csoport bővítését jelenti, hanem központi parancsra történt. Ez egyébként ki is csendül a *Conversio*-ból,[222] ahol ezt olvashatjuk: « . . . *Tunc coepit ibi ille habitare et munimen aedificare in quondam nemore et palude Salae fluminis et circumque populus conguare* . . . » Hozzátehetjük ehhez, hogy a másodrenduvé vált fenékpusztai átkelő római eredetű erődítményében is nagyobb építőtevékenység és etnikai bővülés figyelhető meg ekkor,[223] amit ugyancsak Itália biztonságával hozhatunk kapcsolatba.

A zalavári és fenékpusztai erődítési munkálatokon kívül más olyan adatunk is van, ami arra utal, hogy vidékünkön erődláncolat húzódott a IX. században. Anonymus szerint a honfoglaló magyarok ostromolták Veszprém várát.[224] Römer Flóris felmérte a zánkai várat,[225] amit felmérése alapján Zánka közelében, a monoszlói határban álló Hegyestő erődítményével azonosítottak. 2 m széles, habarcsba rakott falgyűrű vette körül a hegycsúcsot, a falgyűrű átmérője 70 m körül van. A falazás módja kizárja a vár őskori eredetét. A hegy és vár felét elpusztította ugyan a bazaltbányászás, a megmaradt részen azonban e korra jellemző cserépanyag is került elő.[226] A szigligeti Óvár[227] kérdése nincs még megoldva. Neve azt mutatja, hogy a tatárjárás után épült szigligeti vár[228] előtt épülhetett valamikor. Ugyancsak megoldandó még a vállusi Várad-

[221] *Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.:* i. m. 91.
[222] V.ö. 66. j.
[223] *K. Sági:* i. m. 432, 436, 438. — *Á. Sós:* Acta Arch. Hung. 13 (1961).
[224] *Györffy Gy.:* A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Bp. 1958. 154.
[225] *F. Römer:* Resultats généraux mouvement archéologique en Hongrie. Comte Rendu II. (Bp. 1878) 89.
[226] *Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.:* i. m. 120.
[227] *Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.:* i. m. 154.

tető kérdése is, ahol állítólag korábban falakat és sáncokat is találtak.[229] A csabrendeki Banyavárat említi ugyan az irodalom,[230] korának meghatározása azonban a jövő kutatásának feladata. A falai habarcsba rakott kövekből állnak. A vár lábánál IX. századi telep cserépanyagát találtuk.[231] A fonyódi Óvárat is említenünk kell, amiből a dombcsúcsot körülvevő berek sáncolás figyelhető csak meg. A kis váracska területén Bacsák György ásatása IX. századi anyagot is talált.[232]

A felsorolt adatok is azt látszanak igazolni, hogy a IX. századi Zalavár nem tekinthető egyedülálló, megerősített fejedelmi székhelynek, hanem nagyobb védelmi rendszer tagja és központja. Ilyen viszonyok közt Zalavár politikai súlya, jelentősége természetesen felülmúlta a mai Keszthely területén élő polgári jellegű telep szerepét. Zalavár azonban ezt a vezető szerepét csak addig tudta tartani, amíg élt a katonai elgondolást létrehozó és fenntartó politikai rendszer. A magyarság megjelenése új irányt szabott a fejlődésnek.

Moór Elemér a magyar honfoglalás mozgalmai mögött «egy szárazsági periódust» tételez fel.[233] Feltevése szerintünk jogos és éppen a Balatonnal igazolható. Mint említettük, Kralovánszky Alán a Fonyód-bélatelepi ásatása során 103,4 m Adria feletti magasságban találta meg a koraárpádkori kultúrréteget, az akkori tó kis szigetén. A mai átlagos balatoni vízállásnál másfél méterrel mélyebb szinten települni lehetett tehát. A balatoni vízállás-tendenciák vizsgálatával kapcsolatban említettük, hogy módszerünk alkalmatlan a vízállás minimumának meghatározására, nem tudjuk tehát megmondani, hogy a fonyódi említett telep életében milyen magas volt a tó vize. A negatívum ellenére is értékes a fonyódi adat, mert a hiányosság ellenére is igazol egy, a mainál lényegesen melegebb, csapadékszegény klímát, ezzel Moór Elemér tételének helyességét.

A magyar honfoglalással kapcsolatban egyetlen gondolatra szeretnénk csupán kitérni, a tó nevének eredetére. A salzburgi *Conversio lacus Pelissa*-nak nevezi a Balatont,[234] az említett 879-es oklevél *Bilisaseo*-nak. Ezen elnevezésekben könnyen felismerhető a római *Pelso*[235] alak. A honfoglaló magyarok nem vették át a római eredetű, frank—bajor közvetítésű elnevezést. Az az ethnikum, amely ezt az elnevezést használta, megsemisült, vagy elmenekült a Dunántúl magyar megszállása idején. Egyezik ezzel Theotmar salzburgi érsek tudósítása, aki 900-ban azt írja,[236] hogy «*in tota Pannonia, nostra maxima provincia, tantum non apparent ecclesia . . .* »

A Balaton neve Melich János részletes és alapos elemzése szerint egy szláv **Blatъnъ* alakból származik, ami 'sárost, mocsarast' jelent.[237] A Balaton

[228] *Bakay K.—Kalicz N.—Sági K.:* i.m. 153.

[229] *Pinter István* és *Rendi László* szíves szóbeli közlései alapján.

[230] *Könyöki J.:* A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra. Bp. 1905.

[231] *Kalicz Nándor*ral 1963-ban végzett terepjárásunk eredménye.

[232] Ásatási feljegyzései a Balatoni Múzeumban.

[233] *Moór E.:* MNy 63 (1967) 169.

[234] *A. Graf:* Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. Diss. Pann. I/5. Bp. 1936. 27.

[235] Vö.: 120. j.

[236] *Pauler Gy.—Szilágyi S.:* A magyar honfoglalás kútfői. Bp. 1900. 327. — *Á. Sós:* Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. Arch. Hung. 41. Bp. 1963. 102: „Die Bemerkung Theotmars, einer der wichtigsten Quellen dieser Zeit, wonach keine Kirche erhalten blieb, entspricht der historischen Wahrheit ebenso wenig, wie Einhards Mitteilung über die Vernichtung der Awaren."

[237] *Melich J.:* A honfoglaláskori Magyarország. Bp. 1928. 384—388.

elnevezés alapját jelentő szó még a mai, kicsit már hanyatló tendenciájú tó esetében is indokolatlan logikailag. Ezzel az érvvel foglal állást a Balaton nevének szláv származtatása ellen Sziklay János, aki a latin *Pelso* névből igyekszik a nevet levezetni.[238] A felmerülő nehézség megoldását Kniezsa Istvánnak köszönhetjük, aki rámutat, hogy a név eredetileg a Kisbalatont jelölhette és később vették át az egész vízterület nevének.[239]

Biztosra vehetjük, hogy tavunk IX. századi szláv neve nem lehetett 'sáros tó' vagy valami hasonló. A Balatonnal kapcsolatban a «sáros, mocsaras» megjelölés két, eléggé körülhatárolható térségre szorítható a IX. században. A kisbalatoni medence déli öble az egyik ilyen térség, Fonyedtól keletre, a Balatonmagyaródi — hát nyugati oldalán. A másik hely, ami szóbajöhet, a Zala alsózalavölgyi szakasza, amely, mint említettük, eredetileg ugyancsak a Balaton része volt. Ez a balatoni öböl Pribina ottani letelepedése idején mocsaras berek volt a salzburgi *Conversio* szavai szerint.

A Balaton nevének eredete, összevetve a IX. századi vízrajzi viszonyokkal, azt mutatja, hogy a magyar nyelvhasználatban élő szó átvétele egészen szűk térben történhetett csak, ezen túlmenően nyelvi félreértéseket is feltételez. A *Balaton* név gyorsan gyökeret vert a magyar köztudatban, a tihanyi apátság 1055-ös alapítólevelében *Balatin*, *Bolatin* alakban leírva is előfordul már.[240]

Az értelmileg logikátlan szó gyors meggyökeresedéséből arra is következtethetünk még, hogy a Balaton peremén elenyésző volt az az etnikai réteg, amelynek megvolt a fogalmat helyesen fedő elnevezése tavunkra. Az ethnikai hiányra éppen abból következtethetünk, hogy az általuk használt nevet átadni nem tudták, illetve nem korrigálták az illogikus, értelmileg indokolatlan elnevezést.

A magyar honfoglalás megszüntette Zalavár IX. századi privilegizált helyzetét. A viszonyok rendeződése után mindkét balatoni átkelőnek, Fenékpusztának és Balatonhidvégnek is helyreállt a normális forgalma, az átkelőkhöz vezető utak metszéspontjában, Keszthelyen újból megindulhatott a fejlődés. A földrajzi adottságok hatására Keszthely a XIV. század elején már a legnépesebb, leggazdagabb hely a zalai főesperesség területén,[241] amely Mátyás idejében oppidum, mezőváros volt már.[242]

Mindezzel azt igyekeztünk bizonyítani, hogy egy táj, vagy lelőhely egykori életének rekonstruálásánál az embert körülvevő természet legteljesebb összegezésére kell törekednünk. Mondanivalónk megformálásánál ügyelnünk kell arra, hogy a természet sem állandó, nem biztos, hogy a mai kép a múltat is fedi, figyelembe kell tehát vennünk a természet időrendi változását is.

[238] *Sziklay J.*: A Balaton és vidéke. Bp. 1890. 46—52.
[239] *Kniezsa I.*: Magyarország népei a IX. században. Szent István Emlékkönyv II. Bp. 1938. 468.
[240] Bárczi G.: A Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Bp. 1951. 13.
[241] *Iványi B.—Pécsely P.—Sági K.*: Keszthely. Bp. é.n. 26.
[242] *Iványi B —Pécsely P.—Sági K.*: i. m. 29.

BORZSÁK ISTVÁN

GIOAN BATTISTA COMAZZI ANNALES-KOMMENTÁRJA

ADALÉKOK A TACITUS-RECEPCIÓ TÖRTÉNETÉHEZ

IULIO MORAVCSIK
UT DISCIPULUS MAGISTRO
PIETATIS ERGO

Tacitus utókora — minden eddigi részlettanulmány ellenére feltáratlan terület. RE-cikkünk utolsó fejezetében is csak a kutatás állását vázoltuk és a kérdéskomplexus feldolgozásának kívánatos voltára utaltunk. Részletesebben foglalkoztunk G. Toffanin vitatható, de tagadhatatlanul erjesztő hatású könyvével;[1] a legfontosabb új összefoglalás — egyben a további kutatások kiindulópontja — egy érdemes romanista munkája, amely azonban a klasszikus filológusok érdeklődésére és hálájára is igényt tarthat, Jürgen von Stackelberg monográfiája: Tacitus in der Romania. Studien zur literarischen Rezeption des Tacitus in Italien und Frankreich (Tübingen 1960).[2]

A magyar szakirodalom regisztrálásával hamar végezhetünk: «Tacitus Magyarországon» c. vázlatunk[3] eleve vázlatnak készült. A Tacitus-hagyaték XVI—XVII. századi magyarországi utókoráról és Machiavelli tanításaival való ötvöződéséről Kardos Tibor értekezett.[4] A kérdésnek — Zrínyivel kapcsolatban — alapvető feldolgozását találjuk Klaniczay Tibor Zrínyi-monográfiájában.[5] Az összefoglaló ábrázolástól tehát távol vagyunk, egyelőre minden érdemleges új adat feltárása és értelmezése fontos lehet.

Joannes Baptista Comatius postumus Annales-kommentárja eddig még a bibliográfiákban sem szerepelt. Az íróról Chr. G. Jöcher Gelehrten-Lexikonában[6] annyit tudunk meg, hogy olasz származású gróf, «Kaysers Leopoldi und Josephi Historicus» volt és Bécsben, 1711. márc. 28-án halt meg. «Hofhistoricus»-i minőségében egyebek közt megírta I. Lipót uralkodását (Historia di Leopoldo I. Imperadore, Vienna 1697), I. József pozsonyi koronázását (Coronazione del Re dell'Ungaria Giuseppe Arciduca d'Austria, celebrata in Posonia l'anno 1687; Notitie historiche, successi . . . ceremoniali decretati nella dieta di Possonia per la coronazione del Re Giuseppe, Venetia 1688), Lipót «hőstetteit» (Kayserlicher Lorbeer-Krantz, Augsburg 1690); Eleonóra császárnőnek ajánl-

[1] Machiavelli e il Tacitismo. La „Politica storica" al tempo della controriforma. Padova 1921. További irodalom: *B. Croce:* Storia dell'età barocca in Italia[2]. Bari 1929, 77 skk. l.; Politici e moralisti del seicento, a cura di B. Croce, Bari 1930 (bibliográfiával); *A. Momigliano* „Tacitismo" címszava az Enc. Italianában (1937), 172 sk. l.; *id.*, The first political commentary on T. Contributi alla storia degli studi class. Roma 1955, 37 skk. l.; *R. Syme:* Roman historians and Renaissance politics. Society and History in the Renaissance. Washington 1960, 3 skk. l.

[2] Vö. *H. L. Scheel:* Gnomon 34 (1962) 421 skk. l.

[3] Ant. Tan. 2 (1955) 181 skk. l.

[4] Adatok a magyar irodalmi barokk keletkezéséhez. Magyarságtud. 1 (1942) 72 skk. l.

[5] 2. kiad. Bp. 1964, 429 skk. l., vö. Itk. 68 (1964) 212 sk. l. is.

[6] I. köt. Leipzig 1750, 2053. hasáb.

lotta «La mente del savio» c. kötetét (Vienna 1697), szonettjei «Filosofia et amore» címmel jelentek meg (Trento 1711); ismerjük Lipót magasztalására mondott beszédét (Oratio panegyrica ad sodales . . . in solemnibus exequiis Leopoldi Rom. Imp., Vienna 1705) is. Mindezeknél fontosabbak számunkra «tacitista» írásai: «La morale dei principi osservata nell'istoria di tutti gl'Imperadori, che regnarono in Roma» (Vienna 1689; franciául és angolul is),[7] «Characteres virorum ac foeminarum illustrium ex C. Tacito desumpti» (Vienna 1711) és itt tárgyalandó Annales-kommentárja: «Thesaurus expositus sive doctrina abscondita in C. Cornelii Taciti Annalibus, quam ad communem captum exposuit Comes J. B. C.» Ez az utóbbi mű sem a British Museum, sem a párizsi Bibliothèque Nationale katalógusában nem szerepel; a bécsi Nationalbibliothek és az Orsz. Széchényi Könyvtár példánya Joh. Georg Schlegel kiadásában «Viennae 1715» jelent meg, a debreceni tudományegyetem klasszika-filológiai szemináriumáé «Viennae Austriae, sumptibus J. B. Schönwetter» impresszummal, évszám nélkül; a kötés belső oldalán olvasható *ex libris*-bejegyzés mindenesetre az 1715. évet tünteti fel, a tatai piaristák 1767-ben katalogizálták; Debrecenbe a Népkönyvtári Központ útján került.

A szerző halála miatt csonkán maradt kommentár mindössze az I. könyv 22. fejezetéig (*responde, Blaese, ubi cadaver abieceris?*) terjed, de mivel az Annalesnek épp ezekben a fejezeteiben szinte sűrítve vannak együtt a tacitista értelmezés számára legkiadósabb «tipikus helyzetek»,[8] vagyis a hatalomátvétel (*novus principatus*), katonai zendülés (*seditio*) és az udvari cselszövés bonyodalmai, a viszonylag rövid és vége felé (a II. kötetben) egyre erőtlenebb kommentár megismertetése és értékelése mégsem látszik fölöslegesnek.[9]

Comazzi «Thesaurus»-a nem nyelvi, nem is történeti kommentár, hanem szinte kizárólag a Tacitusból kihámozható (vagy: belemagyarázható) tanulságok felsorakoztatása. Történeti hivatkozásai sem mindig egészen pontosak (pl. I 90 Marcellus korai halálát — nyilván a Cassius Diónál LIII 33,4 olvasható fikció nyomán[10] — Livia fondorkodásának tulajdonítja; I 40 Tacitus életéről csak annyit említ, hogy «sub Vespasiano floruit sexaginta quinque annis post decessum Augusti» stb.); fejtegetéseivel — eleve gondolhatjuk: — a Habsburg-abszolutizmust kívánta szolgálni.[11] (Mint a «La morale dei principi» előszavából megtudjuk, a római császárok történetét — Iulius Caesartól Constantius

[7] Vö. még: Staats-Regeln für hohe Potentaten, Tübingen 1719.

[8] *Stackelberg*, 28 skk. l.

[9] A Tacitus-recepció szempontjából jelentős korábbi művek közül akárhány különben is az Annales elejéhez kapcsolódik, pl. *P. A. Canonieri:* Quaestiones ac discursus in duos primos libros Annalium. Roma 1609; *A. Collodi:* Disputationes pol. ad libr. I., de Tiberii dissimulatione. Lucca 1616; *P. Bonarelli:* Lettere a Prencipi intorno al primo libro degli Annali di T. Bologna 1636, az első öt (azaz hat) könyvhöz fűzött sok egyéb „Discorsi"-t (vö. *Stackelberg*, 83. l.), „Avvertimenti civili"-t, „Observazioni"-t, „Considerazioni"-t stb. nem is említve, ld. *T.Bozza* bibliográfiáját: Scrittori pol. italici dal 1550 al 1650. Roma 1949. *Giamb. Vico* éppenséggel az Annales első hat *fejezetéhez* írt kommentárt 1731/32-ben, vö. *F. Lanza:* Studi Rom. 14 (1966) 39. l. *Stackelberg* — Amelot de la Houssaie kapcsán (191. l.) — *J. Lipsius*t, *Joh. Freinsheim*et, *Forstner*t és *Lentzet* említi; *Amelot* 1772. évi német fordításáról: 193. l. A tacitista irodalom lokális felosztásának jogosultságáról: *Stackelberg*, 85 sk. l., „kozmopolita" jellegéről: *Klaniczay*, 437. l.

[10] A név szerint említett szerzők közül Suetonius vezet (5), Cass. Dio: 2, Vell. Pat.: 1; a filozófusok közül Aristotelés: 4, Seneca: 2, Platón: 1; a költők közül Verg.: 3, Iuv.: 2, Hor.: 1, Lucanus: 1, Tasso: 1; a Biblia gyakori idézésén kívül Augustinusra 2, Lactantiusra, Aquinói Tamásra és Dionysiusra (Areop.) 1—1 hivatkozás jut.

[11] Tacitusnak az abszolutizmus ideológiai támaszaként történő felhasználásáról ld. *Stackelberg*, 207 sk. l.

Chlorusig — azért ajánlotta C. Th. O. Salm hercegnek, I. József nevelőjének, hogy a hajdani *imperium* nagyságának bemutatásával a «nagy» Lipót erényeit, «*la bella idea d'un vero principe*» csepegtesse bele az elsőszülött trónörökösbe, «Magyarország királyába».) Kristálytiszta és eredeti gondolatrendszert, ill. politikai elméletet hiába keresnénk a tacitusi szöveghez csatlakozó folyamatos megjegyzésekben, de azért a nagyjából találomra kikapott példák is világos nyelven beszélnek.

Az Annales első mondatához (*urbem Romam a principio reges habuere*) a vergiliusi jövendölést (Aen. I 279: *imperium sine fine dabo*, — «*dedi*» helyett) csak azért lehet idézni, hogy a «magyarázatba» beleférjen a római szent birodalom igényeinek hangoztatása (I 7): periere Romani reges, Romana regnavit respublica; perivit respublica, et in imperatoribus Romani regnarunt; reliquere Caesares Romanam sedem, sed extra Romam Romani Imperatores adhuc vocantur, et modum adhuc regnandi in Romanis moenibus altiori ac divina maiestate Romani Pontifices servant. Ugyanígy járul Tacitusnak Agrippa Postumusra és Drususra vonatkozó szavaihoz (Ann. I 4, 5: *duobusque insuper adolescentibus*) a dinasztikus «tanulság» (I 164): discendum hic, quanti sit momenti antiquas dominationes tueri, cum tot ingruant mala, dum regna mutantur.

Tudjuk, milyen súlyos probléma volt mind a principatus gyakorlatában, mind Tacitus és általában a senatusi arisztokrácia alkotmányjogi aggályaiban az utódlás kérdése. Jól ismert a Galba-beszéd (Hist. I 15—16)[12] problematikája, de a Flavius-, majd a «Traianus»-dinasztia jogosságának kérdése foglalkoztatja az írót és értő olvasóit Augustus dinasztiaalapításának peripeteiái közepette is, az Annales elején (I 3). Comazzi tárgyilagosan értékeli Marcellus kiszemelésének körülményeit, majd nyilván a Habsburgokra gondolva zárja fejtegetéseit (I 82): proderat ergo, ut heres Augusti *videretur* electus, et simul libertas patriae et principatus Augusti in tranquillitatem urbis componerentur. Felix princeps, in quo iura sanguinis et publica iura conveniunt! Máshol (I 362, *ad* Ann. I 10, 7: *ne Tiberium quidem caritate successorem adscitum*) jelentős mértékben módosítja a tacitusi elvet (Hist. I 16, 1: *optimum quemque adoptio inveniet*): Princeps . . . neminem diligit, propterea successorem — si desint filii — ex dilectione non eligunt, sed iuxta mentem . . . Ratio autem regnantis successorem quaerit *non inter optimos*, nec inter caros, sed inter congruos.

Hasonlóképpen — mondhatni — központi helyet foglalt el Tacitus gondolkozásában a *libertas* kérdése.[13] A *libera respublica* (Ann. I 1, 1: *libertatem et consulatum L. Brutus instituit*) és a princepsek békéje (Ann. III 28,2: *Caesar Augustus potentiae securus . . . dedit iura, quis pace et principe uteremur, acriora ex eo vincla*) közti antagonizmus,[14] a *principatus* és *libertas* «társításának», «vegyítésének» (Agr. 3, 1) lehetősége vagy lehetetlensége a későbbi korok teorétikusait és politikusait is foglalkoztatta. Alkalmilag Comazzi is szép szavakat talál a köztársasági szabadság elsiratására (pl. I 49: apud Philippopolim Brutus, Cassius et innumeri equites civesque Romani *pro libertate patriae* occisi man-

[12] „Das politische Glaubensbekenntnis" des T.: *E. Kornemann* a Gercke—Norden-féle „Einleitung"-ban, III 2 (1933) 7. l.; „il filone aureo": *E. Paratore:* Tacito. Milano 1951, 464. l.; vö. *R. Syme:* Tac. Oxford 1958. I 206 sk. l.; legújabban *B. Häussler:* T. und das hist. Bewusstsein. Heidelberg 1965, 247 sk. l. és *A. Michel:* T. et le destin de l'Empire. Paris 1966, 86 sk. l.

[13] Vö. *W. Jens:* Hermes 84 (1956) 337 skk. l.

[14] Vö. Acta Class. Debr. 2 (1966) 55 sk. l.

sere), de különben fölöttébb józanul ítéli meg Augustus hatalomrakerülésének körülményeit, pl. I 62: amorem patriae libertatis superavit suavitate regiminis (vö. Ann. I 2, 1: *cunctos dulcedine otii pellexit*) . . . *Negligitur enim libertas, ubi servitus utilior est.* Majd a tacitusi szöveg folytatását (*ceteri nobilium, quanto quis servitio promptior, opibus et honoribus extollerentur*) kommentálva megállapítja (I 64-): Praecipuum ergo regnantis studium studia nobilium inquirere . . . Cum quisque fortunam suam semper ulterius urgere satagat . . . , ea semper meditatur, quae optat . . . *Victoria nobilium libertas vocatur, victoria principum iustitia, . . . in vero principatu nobiles et principes componuntur.*

Visszatér a szabadság kérdésére szerzőnk a továbbiak során is (Ann. I 4, 2: *spes novae, pauci bona libertatis in cassum disserere, plures bellum pavescere, alii cupere*). Az utóbbi szavakhoz megjegyzi (I 147): Cupiebant alii bellum non ad gloriam nationis . . . , sed quod novam dominationem inferret patriamque subverteret, *non ut veterem recuperarent libertatem* . . . , sed ut belli impunitate uterentur ad quodcunque scelus. A folytatásban már korántsem csak a *nobiles*-ről és a *principes*-ről van szó: *perditum hoc genus hominum* ubique reperitur, sed praecipue in praecipuis urbibus, quia *ubi ingentes divitiae, ibi ingens paupertas*[15] . . . : obaerati, rixosi, ganeones, raptores sereno sub imperio *distincte et clare* videntur ac puniuntur, nec libere ac impune possunt insolescere, lascivire, rapere, debacchari etc. Itt már a váratlanul felhangzó descartes-i szólamok és szokványos moralizálások közepette olyan gondolatok is szóhoz jutnak, melyeknek szerzőjét a tridenti zsinat óta a bécsi udvarban sem illett emlegetni.[16]

A nemességnek és a princepseknek «igazi principatusban» való egymásratalálása (I 65) persze másképp festett Augustus gyakorlatában is: a volt triumvir (I 50) tyrannidis speciem abstersit, tot causas malorum in socios exoneravit gratamque indutus formam clementiae et suavitatis oculos populi obduxit, ne facinora elapsa respicerent. *Haec erat ars novi principis apud ethnicos:* magnates opprimere et populum decipere . . . Tacitus is pontosan látta a consulság újrafelvételének célját, a *tyrannis* leplezését: közben Augustus — mint a katonaságon nyugvó főhatalomnak immár egyedüli birtokosa — semmibe sem vette a fegyvertelen senatust (I 51): fundamenta speciosissimae molis, quae luxum et pompam omnem ferunt, in profundo sine specie latent: *huiusmodi arte nova regna fundantur, simulatione et armis.*

A tacitusi «*ferocissimi*» (Ann. I 2, 1) elhullásának magyarázata is tanulságos (anélkül, hogy a gondolatot — mondjuk: — Thukydidésig követnők; I 63): bella non tantum principi prosunt ad dilatanda dominia . . . , sed prosunt quammaxime ad purgandam patriam et occupandum feroces homines, qui civilem vitam non ferunt, perturbatores internae quietis, nisi cruentis belli perturbationibus exerceantur. *Vincant vel pereant, lucrum est* . . .

Tacitus a «szolgaságra kész» arisztokrácia betörésének, az augustusi principatushoz való édesedésének *szégyenletes* voltáról írt (uo.: *cum . . . opibus et honoribus extollerentur ac novis ex rebus aucti tuta et praesentia quam vetera et periculosa mallent*). Szerzőnknek viszont nem a köztársasági szabadság elbukása, a Flaviusok — vagy utódaik — autokratikus uralmi rendszere fáj, hanem az *akkori* helyzet kíméletlenül tárgyilagos megvilágításával a *minden-*

[15] Vö. Mor. 187 (a császári *alimentatio* intézményével kapcsolatban): La povertà dei sudditi è in ogni ordine di governo la sorgente di tutti i disordini: ogni povero è disposto ad ogni sceleragine, che lo proveda di pane, e si persuade di poter peccare senza peccato, per il *ius naturale*, che à ciascuno di non morir di fame.

[16] Vö. *Klaniczay*, 430 sk. l.

kori érdekek politikai jelentőségét hagsúlyozza (I 68): Romani proceres ... in principe thesaurum habebant: se ipsos primum odissent, si a dilectione principis recessissent. Res propria et res principis una res erat. *Carior illis servitus cum praesenti lucro, quam libertas in veteri luctu:* utilior princeps in otio pacis, quam respublica in perpetuis belli dissidiis. *Prima enim cuique lex amor sui,* hoc ductore quisque regitur, hic ubique terrarum primus princeps ...

A *virtus*-nak a tacitusi gondolatvilágban megfigyelhető központi szerepét különösképpen Fr. Klingner hangsúlyozta.[17] Tacitus azonban néha — pl. Agricola esetében (Agr. 42, 4) — kénytelen a *modestia*-t és *obsequium*-ot minden «nyaktörő, de a közre nézve haszontalan» gesztusnál különb erénynek feltüntetni (vö. Germ. 36, 1: *ubi manu agitur, modestia ac probitas non*[18] *superioris sunt*). Ezzel kapcsolatban egy helyet emelünk ki. A köztársasági törvényesség felforgatóiról (Ann. I 2, 2: *invalido legum auxilio, quae vi, ambitu, postremo pecunia turbabantur*) szólván Comazzi éppen nem az alázatosság és engedelmeskedés kereszténi erényeit hirdeti (I 76): *Oboedientia infirmorum virtus est; qui firmatur viribus, hac virtute non indiget ...* [19] Iura dominantis aliena imbecillitate fundantur: leges a ligando dicuntur. Pedes validiores funibus ligari non patiuntur. Marius, Sulla, Caesar sine armis paruissent, acquisitis viribus se contra patriam erexere.

Augustus temetésén akadtak, akik Hirtius és Pansa halálát is a fiatal Caesar cselszövésének tulajdonították (Ann. I 10, 2: *machinator doli Caesar*). Comazzi nem cáfolja a *rumores* ferdítéseit; természetesnek találja (I 335), hogy Augustus *dolose nec apertis mediis* járt el, sőt megjegyzéseinek végén keresett szónokiassággal magasztalja a «nagy lelkeknek» még a vétkezésben is megnyilvánuló eszélyességét: ingentes animae prudentiam etiam peccando non negligunt, et cum peccare non erubescunt, *erubescerent, quod peccare nesciverint.*

Hasonlóképpen értelmezi Comazzi Tiberiusnak Agrippa Postumus meggyilkolása utáni viselkedését, ill. Sallustius Crispusnak a principatus «erejére» vonatkozó megállapítását (Ann. I 6, 3: *neve Tiberius vim principatus resolveret cuncta ad senatum vocando*): ha a parancsot végrehajtó centuriónak valóban számot kellett volna adnia tettéről a senatus előtt, akkor a senatus bizonyult volna a legfőbb hatalom birtokosának (I 216): ac proinde *principatus tantis flagitiis* ac laboribus *vix acquisitus* iterum in rem publicam resolveretur. Praestabat igitur, ut potius crederetur author caedis Tiberius princeps, quam nescius caedis Tiberius civis.

A Tacitustól oly felháborodással hangsúlyozott *primum facinus* (Ann. I 6, 1, mintegy a Tiberiusszal folytatódó bűnös rendszer nyitánya, vö. XIII 1, 1: *prima novo principatu mors Iunii Silani ...*) Comazzi kommentálásában ésszerű, elkerülhetetlen, sőt jogos lépésnek minősül (I 189): *quicunque princeps fieri potest, principi hostis est, quamvis affinis, frater et genitor, nec vivo hoste tuto regnatur.* Eszébe sem jut, hogy Tacitus előadásának valószínűségét vizsgálja;[20] neki csak az uralkodó rendszer biztonsága a lényeges, az eszközök mellékesek (I 190): *Princeps, cui impunitas peccandi, ius videtur, immo et de hoc*

[17] Pl. nagy hatású Tacitus-esszéjében: Die Antike 8 (1932) 151. l. = Röm. Geisteswelt.[4] München 1961. 493 sk. l.; vö. *H. Haas:* Gymn. 49 (1938) 163 skk. l.; *R. Feger:* Würzb. Jb. 3 (1948) 301 skk. l.

[18] A szöveg megállapításában *K. Wellesley*t követtük: Gnomon 37 (1965) 702. l.

[19] A *virtus* és *otium* ellentétéről Machiavellinél vö. *Klaniczay,* 452 skk. l.

[20] Vö. *E. Hohl:* Hermes 70 (1935) 350 skk. l.; *R. Syme*: i. m. I 306 sk. és 399. l.; *E. Koestermann:* Ann.-komm. I (Heidelberg 1963) 82 sk. l.

iuris usu laudatur. (Vö. Mor. 44: Se Agrippa fosse vissuto, Tiberio sarebbe stato usurpatore . . . Conveniva adunque, *secondo l'empia politica di quei tempi*, che Agrippa morisse, perché Tiberio fosse erede.) Érvelésében Róma legendás alapítójának példáját csak úgy mozgósítja, mint a bibliai «bölcs» királyét: Quis Romulum fratris interfectorem increpuit? Quis Salomonem post fraternam Adoniae caedem sapientem non dixit?

Tacitus és a Biblia «összhangba hozatalának» klasszikus példája a Hist. IV 8, 2 (*ulteriora mirari, praesentia sequi*; *bonos imperatores voto expetere, qualescumque tolerare*) és 74, 2 (Cerialis beszédéből: *quo modo sterilitatem aut nimios imbres et cetera naturae mala, ita luxum vel avaritiam dominantium tolerate*), ill. I Pét. 2, 18 (*servi subditi estote in omni timore dominis, non tantum bonis et modestis, sed etiam dyscolis*) erőszakolt egyeztetése.[21] Mennyire jellemző a «La morale dei principi» írójának Nero keresztényüldözéséhez fűzött tacitista megjegyzése (99 sk.): «Se avesse saputo Nerone, che *questa religione insegnava l'obbedire al principe, ancorche malo*, l'averebbe tollerato . . . »

Comazzi kommentárjának megjegyzéseiből mindenképpen tanulságos princeps-kép mozaikjai illeszkednek össze. Az unokáját meglátogató Augustus emberileg érthető viselkedését (Ann. I 5, 1: *multas illic utrimque lacrimas et signa caritatis*) nem helyesli (I 174: in principe non omnia principis), Livia rideg számítását annál inkább (I 185): non uxorem, sed matrem agebat, quia maritus cadaver, filius regnator erat . . . : *oculi principum non habent lacrimas.* Külön vizsgálatot érdemelne a lucanusi „*exeat aula, qui volet esse pius*» funkciója az eredeti szövegösszefüggésben (VIII 493), a XVI—XVII. századi idézetekben (itt: I 206), Tacitushoz viszonyítva és — nem utolsó sorban — abban az udvari környezetben, amelynek számára Comazzi kommentárja készült.

Róma «szolgaságba rohanásának» emlékezetes tacitusi leírása (Ann. I 7, 1: *at Romae ruere in servitium consules patres eques . . . vultuque composito . . . questus adulationem miscebant*) arra indítja a szerzőt, hogy az «udvari élet» látszattal operáló mesterkedéseiről külön kis kitérést illesszen kommentárjába (I 221): Inter *artes aulicas* non ultima est componere vultum: passiones animi . . . saepissime pericula sunt, si conformes rerum eventibus non videamur: verbis (si aulico more vivimus) alienis mentimur auribus, facie mentimur alienis oculis, obsequiis mentimur alienis animis . . . *Vita aulica perpetuum mendacium est:* laetari ac tristari naturae est, sed gaudentes ac tristes *videri*, quando oportet, *opus est artis*, sine cuius auxiliis in animo Principis minime vivimus.

Szinte az egész kommentár arra szolgál, hogy az udvari ember (I 87: *minister aulicus*) okuljon Tacitus bölcseségéből, az *artes aulicae* tiberiusi leckéjéből. Mikor az öreg Augustus dinasztikus támaszai közül Tiberius marad meg egyedül (Ann. I 3, 3) és «mindenki őfeléje fordul» (*illuc cuncta vergere*), Comazzi a napraforgó viselkedésével szemlélteti az udvari környezet magatartását (I 108 sk.): Heliotropium, quo Sol vertitur, illuc vergit . . . , non aliter vir aulicus, ubi favor Principis nitet, eo spem suam collimat. Senki sem azt nézte, hogy miért — erényei vagy bűnei folytán — lép majd éppen Tiberius Augustus örökébe: nemo personam Tiberii, sed fortunam illius venerabatur; propriam

[21] Vö. *Stackelberg*, 123. és 207. l. Pierre Charron („Thresor de la sagesse"-ében, 1601, 664. l.) ezeket a helyeket toldja meg M. Terentiusnak, Seianus volt hívének védőbeszédéből átformált idézetével, Ann. VI. 8,4: *Principi* („*tibi*" helyett) *summum rerum iudicium dii dederunt, subditis* („*nobis*" helyett) *obsequii gloria relicta est:* vö. *Stackelberg*, 186 skk. l.

enim sortem in aliena felicitate scrutamur, non alienam felicitatem ex nostris obsequiis. Szerzőnk, hogy az ennyire nyilvánvaló érdekhajhászás vádját elhárítsa magától és könyve olvasóitól, egy jelző közbeiktatásával gondoskodik a jó erkölcsökkel ékes korabeli udvar lelkiismeretének zavartalanságáról (I 109): *Ethnicus* aulicus, dummodo consequatur, quae cupit, malitiam vel probitatem iuvantis non curat, vigetque apud illos Hispanicum illud effactum (i. e. *effatum*, vö. Cic., Acad. pr. II 29, 95 *ἀξίωμα, quod est quasi ecfatum*): *Agase el milagro, y agalo el diablo.* (Vö. I 118, Agrippa Postumus «faragatlanságáról»: in aulis ethnicorum facilius vivit, qui minus intelligit nec bonis artibus nitet.)

Hasonló megszorítások alkalmazására persze nem mindig kerülhetett sor. Így pl. azt, amit Tacitus (Ann. I 4, 2: *imminentis dominos variis rumoribus differebant*) az Augustus után várható zsarnokságról a városban keringő híresztelésekre való hivatkozással sejttet, Comazzi a néphangulat kitudakolásának szükségességére vonatkoztatja (I 148 sk.): Non errat (sc. populus), quia nulla adulatione ducitur, et omnes decipi raro contingit, és az udvari légkör hamisságát nem korlátozza a «pogány» udvarra: hinc orta apud principes necessitas exploratoribus uti, quia in foro plura percipit Princeps, quam in aula, ubi dominus et famulus se perpetuo decipere student, ac proinde veritas vel silentio premitur, vel in falsam laudem corrumpitur.[22]

De már a folytatáshoz (*trucem Agrippam*) fűzött megjegyzések megint csak a «pogány» és az «istenes» uralkodók közti különbséget hangsúlyozzák (I 149): Sine timore poenae oderunt et amant Principes . . . , suam in voluptatem nullo ductore feruntur. *Unum illis frenum religio, sed inter ethnicos quis religionem reperiat in principe? Ipsi sibi sua religio sunt* . . . És ha ezt épp a józan Tiberiusra nem vonatkoztathatjuk is (vö. Ann. IV 38: *ego me mortalem esse et hominum officia fungi . . . vos contestor*),[23] azért a keresztény könyörületesség szobrát sem mintázhatta volna róla a régi kommentátor. Asinius Gallus kevéssé politikus kérdése (Ann 1 12, 2) feltehetőleg csakugyan fullánkot hagyott az érzékeny princepsben, különösen, ha a két férfi emberi kapcsolataira (a Vipsaniától való kényszerű elválás körülményeire és utórezgéseire) is gondolunk (vö. II 58). A IV. ekloga «csodás» gyermekének későbbi sorsára (Ann. VI 23, 1)[24] Comazzi nem tér ki, mentegetőzésével kapcsolatban csak rövid általános fejtegetésbe bocsátkozik (II 52): Per bonam mentem vulnerantis (i. e. Galli) vulnus non sanatur, et ut mens bona culpam corrigat, *fides* in laeso (i. e. Tiberio) requiritur, quae *apud aulicos ignota virtus est*, in malam pronos semper interpretationem . . . Apud Principes quae ruunt, iacent, . . . nec civiliter vivit, qui semel odio Principis cecidit.

Látszólag egészen közömbös szövegrészekhez (pl. Ann. I 13, 3: *pro Arruntio quidam Cn. Pisonem tradidere*) is kapcsolódhat «udvari» tanulság. Szerzőnk a két (rövidesen «hálóba kerített») nagyság nevének felvetését ártó szándéknak tulajdonítja (II 76): *cum sit moris apud aulicos eum criminari, quem Princeps odit, eum laudibus attollere, quem Princeps diligit*, majd — szokása szerint — általánosítja a leckét: neque ex vitiis, neque ex virtutibus

[22] Vö. I 279: *procul ab aula humilius, sed securius vivitur;* II 23: *apud aulicos quidquid naturae sincerum est, arte corrumpitur: nec mirum est, quod nullus alteri credat, cum sibi ipsi credere nequeat, dum lacrimis etiam oculi mentiri doceantur, et plus mentiri prosit, quam videre etc.*

[23] Vö. *Koestermann:* Komm. II 130 skk. l.

[24] Vö. *H. Hommel:* Theol. Viatorum 2 (1950) 209 sk. l = Wege zu Vergil, hrsg. von *H. Oppermann.* Darmstadt 1966, 390 sk. l.

reputatur aulicus, sed ex gradu favoris vel neglectus apud Principem. Hogy az udvari ember mennyire a fejedelem kegyétől függ, jól szemlélteti Q. Haterius példája (Ann. I 13, 6): nem ártott a szerencsétlen senkinek, de tudták róla, hogy Tiberius neheztel rá. A tacitusi szöveghez Comazzi más korok számára is tanulságos megjegyzéseket fűz (II 93 sk.): *Non reus est, qui peccavit, sed qui reus a Principe creditur* . . . Debent ergo omnes in eum irasci, in quem Princeps irascitur, quod et genus adulationis est, dum *incapacem erroris Principem fatemur*. Asinius Gallus és L. Arruntius tapintatlanságából tanulhat a «consiliarius prudens» (II 64): abstinet ab odiosis, et si huc cogitur, numquam primus est, sed sequitur aliena vestigia.

Hogy foglal állást szerzőnk a dinasztia-alapító előd házasságának kérdésében? Augustus temetésekor erről is sokat beszéltek (Ann. I 10, 5): *abducta Neroni uxor et consulti per ludibrium pontifices, an concepto, necdum edito partu rite nuberet.* (Tacitus Livia elparentálása során is visszatér a kérdésre: Ann. V 1, 2.) Comazzit itt sem az eset körülményeinek felderítése[25], jogi vagy erkölcsi háttere érdekli. A Velleius Paterculusnál (II 79, 2; 94, 1) olvasható hagyományhoz csatlakozva az érdekeltek beleegyezésére való hivatkozással menti Octavianus eljárását (I 352: ducta quidem, sed non abducta, non enim invito marito et ipsa consentiente: proderat marito dare imperatori Augusto privignos etc.), és a pontifexek véleményének kikérését sem tekinti csúfságnak (353): quod optaverit Liviam, hominis fuit, quod dubitaverit, prudentis erat, quod consultaverit, fuit Principis, quod consulentibus adhaerere voluerit, eius erat, qui sui dominus erat. Másképpen értelmezte ugyanezt az esetet a «La morale dei principi» megfelelő helyén (37), ahol gondosan különbséget tesz Octavianus magánélete és az imperator uralkodása között: «Ottaviano viveva male, e l'imperadore governava bene», és a Tacitustól elmarasztalt princeps erősen vitatható eljárását tanulságos példaként tárja a «gyengének bizonyuló» fejedelem elé: «*Questa prudenza abbia il Principe*, quando cade in debolezze: *offendendo la legge della Patria e della Religione non offenda le leggi del Regno.*» (Vö. Caesar és Pompeius házasságkötéseinek értékelésével, Mor. 4: «Agl'uomini privati sono le nozze un termine, mà per i Principi sono un mezzo. L'amor maritale ai volgari è un piacere, ed ai Politici un traffico.»)

Hasonló eltéréseket találunk a 43. év consulainak, ill. a consuli seregek átvételének megítélésében is. Tacitus nem foglal állást a bűnösséget illetően, de azért szavaiból és mondanivalójának csoportosításából világosan kitetszik, hogy Octavianust igenis *machinator doli*-nak tartja (Ann. I 10, 2). Comazzi a kommentárban tisztára mossa a «cselszövőt» (I 331): implevit vacuum locum, nemini ergo iniuriam fecit. . .; *beneficium fecerat ergo rei publicae, dum statim caesis consulibus copias eorum occupavit*; a «nagy lelkeknek még a vétkezésben is megnyilvánuló eszélyességére» (I 335) fentebb már hivatkoztunk. Korábbi írásában (Mor. 22) még «általános vélekedésnek» mondotta az uralomra törő Octavianus bűnösségét (vö. Cic. ad Brut. I 6, 2; Suet, Aug. 10, 4). A «nagy» Lipót elsőszülött fiának szánt tanulság annyira tanulságos, hogy teljes terjedelmében idézzük: «Non avendo Ottaviano maggiori nemici al suo occulto dissegno di succedere à Cesare, che gli consoli suoi amici, per uccidere amici non trovò altro mezzo che il tradimento: questa seconda *arte di regnare* di

[25] Vö. *E. Kornemann:* Grosse Frauen des Altertums.[3] Wiesbaden 1947, 181 sk. l.; *J. Carcopino:* Passion et politique chez les Césars. Paris 1958, 83 skk. l.

Augusto fù efficace al conseguimento del suo fine, mà fù crudele ed inumana, ed *unicamente praticabile da un Principe gentile senza legge e senza Dio.*»

A vallás — pogányság és kereszténység — szerepeltetése már az eddigiekből is világos, de azért egy-két további példa nem látszik fölöslegesnek. A «Morale» szerzője külön fejezetben foglalkozott Vitellius és Flavius Sabinus megállapodásával (Mor. 140; vö. Hist. III 65, 2), majd a következő «tanulságot» fűzi hozzá (Mor. 141): «Giurò Vitellio non per lasciar l'imperio, ma per prender tempo. I trattati trà *Principi, che sono in mala religione,* molte volte paiono negozii e sono inganni.» De már a folytatásban, a szerződések érvényességének értelmezésében, szó sincs «jó» vagy «rossz» vallásról, keresztény vagy pogány fejedelem közti különbségről, csak általános érvényű politikai leckéről: «Niuno mai vuol perire per contratto, se non quando à violenza, ed il contratto violentato non è contratto, onde il fidarsene è debolezza, e l'osservarlo ignoranza.» Vitellius a szerződés ellenére hagyta, hogy Flavius Sabinust felkoncolják: «ecco l'osservanza del giuramento, fatto avanti l'altare della Dea Giunone».[26] Persze, mert pogányok voltak a szerződő felek! «*Al tempo dei Principi gentili la Religione e la Divinità non erano che un' instromento della Politica.* Il Dio di Vitellio era l'Imperio Romano. . . !» (Mor. 142; vö. a *traianusi* udvar politikai szótárával, Mor. 199: «nel vocabolario della Corte ogni affetto à nome Politica.»)

Vagy a *religio* «fekete tacitista» felfogásának legbeszédesebb bizonysága: Marcus Aurelius *clementia*-jával kapcsolatban Comazzi külön fejezetben tér ki a filozófus császár mondására, amelyben az ellenkező lehetőséget — a lázadó Avidius Cassius győzelmét és győzelme esetén várható kíméletlenségét — a maga istenességére való hivatkozással utasította el (Mor. 250): «Avidio non mi poteva vincere, perché non venerava li Santi Dei». (Nem éppen pontos parafrázisa a Hist. Aug. megfelelő helyének, v. Avid. Cass. 8, 3: *non sic deos coluimus nec sic vivimus, ut ille nos vinceret,* vö. 11, 8, ahol a kompilátor a keresztény szempontból is elfogadhatóvá tett császári levélbe még egy Horatius-idézetet is beleügyeskedett: *Di me tuentur, dis pietas mea cordi est.*) Mindennél érdekesebb azonban megint a «morál» (251): «E verissimo che chi non à, *o almeno non mostra* Religione,[27] non può regnare.»

Az áltatás — *simulatio* és *dissimulatio* — művészetéről, a Machiavelli nyomán kisarjadt politikai kommentár-irodalom egyik fő témájáról van itt is szó. Ennek birtokában vezethetett eredményre Caesarnak Galliában megalapozott hatalmi törekvése (Mor. 5: la più fine simulazione del mondo consiste nel sapersi ben servire della verità), így emelkedhetett a köztársaságinak álcázott hadvezér «királlyá» (Mor. 16: con l'arte di mostrarsi repubblichista Cesare si fece ré); utódának politikai pályafutásáról nyugodtan el lehet mondani, hogy «sono in lega perpetua la simulazione ed il regno» (Mor. 25); a «nagy lecke» (gran lezione) azonban a Tacitus-olvasó utókor számára mindig Tiberius marad. (Ld pl. Mor. 49: uralkodása elején még vallásosnak is mutatta magát, «coprendo con finissima dissimulazione ogni sua passione».) «Quali orrende simulazioni vedonsi *talora* nelle Corti!» — méltatlankodik a szerző a *Tiberius-kori* udvari áltatások említésekor (Mor. 60).

Természetesen ezt találjuk Annales-kommentárjában is unos-untalan.

[26] Tacitus a palatiumi Apollo-templomot említi a tárgyalások színhelyéül.

[27] Vö. I 160: *simulantur. . . probitas, mansuetudo, religio, etc.:* a *religio* látszatáról (Mach., Princ. 18) vö. *Stackelberg,* 78 skk. l.

Itt Augustusszal kezdődik a princepsek sora: Tacitus koncepciójában a bűnös rendszer jogtipró megalapozója, a 122. «római császár» udvari történetírójának szemében az «Augustusok» elseje. Tacitus kíméletlenül rávilágít a fiatal Octavianus consulságának megtévesztő látszatára (Ann. I 2, 1: *posito triumviri nomine consulem se ferens et ad tuendam plebem tribunicio iure contentum*), Comazzi pedig az érzelmi mozzanatok helyett a hatalmi tényezők fontosságát emeli ki (I 51): Augustus senatoriam sine armis potestatem et socium nominis irridebat: . . . *huiusmodi arte nova regna fundantur, simulatione et armis.*[28]

A kései magyarázók Tacitus minden szavában ennek az uralkodói általtásnak félelmetes rendszerbe illeszkedő mozaikjait fedezték fel. Tacitus csak annyit ír, hogy Augustus *specie recusantis* (Ann. I 3, 2) mennyire óhajtotta unokáinak idő előtti consulságát, a tacitista kommentátor pedig mesterkélt elméletet konstruál a *species* említéséből (I 98): Qui cognoscitur, subditur; hinc regnantibus silentium et simulatio necessaria sunt, ne subditis ipsi subdantur etc. (Vö. I 239: aliud Tiberius loquebatur, aliud agebat. . .: per mentem cognoscimus, per verba cognoscimur, ubi ergo praestat non cognosci, praestat aliter loqui ac cognoscamus; Titusról Mor. 164: il Principe che si conosce, non si lascia conoscere.)

Egy-két helyen (pl. I 160; 182) a *simulatio* formális elutasítását találjuk, de annál gyakoribb a *simulator* Tiberius példájának követésére buzdító tanács, mégpedig nemcsak az udvarban forgolódóknak és alattvalóknak általában (pl. I 221; 251 sk.: hic Principum consiliarii monentur. . .), hanem a mindenkori princepseknek is (pl. I 208: discat a Tiberio Princeps. . .).[29]

A «tacitista» szerzők «forrásterülete» korántsem szorítkozott Tacitusra: hivatkozásaikat onnan vették, ahol találták, csak hogy a megnevezhetetlen Machiavelli helyett «udvarképes» auktort idézhessenek. Comazzi a «Morale»-ban az uralkodásért mindent kockáztató Caesar néhány mondását idézi, egyebek közt Euripidés «merész versét» (Mor. 12): «era suo detto famigliare quell' arditissimo verso di Euripide, che *per regnare era lecito romper la Legge*», — minden elítélő megjegyzés nélkül. Ez a «caesari» idézet, melyet Cicero (De off. III 21, 82) felháborodottan «főbenjáró gazságként» említ (előzőleg azt fejtegeti, hogy a *vir bonus* nem hazudhat, nem vádaskodhat, rabolhat, csalhat *emolumenti sui causa*) és hevenyészett fordításban közöl:

> *nam si violandum est ius, regnandi gratia*
> *violandum est: aliis rebus pietatem colas,*

Euripidésnél (Phoen. 524 —) Eteoklés szájába adva így hangzik:

> *εἴπερ γὰρ ἀδικεῖν χρή, τυραννίδος πέρι*
> *κάλλιστον ἀδικεῖν, τἄλλα δ' εὐσεβεῖν χρεών.*

A tyrannis ezerféle megítélésének nyomozása helyett — a szofistáktól Machiavelliig, a mélosi párbeszédtől Bismarckig — itt csak kommentátorunknak

[28] Ugyanígy I. 183 (a nolai hatalomátvétel ravasz megrendezésével kapcsolatban): *Tiberius, qui se iam exercitibus monstraverat, armatus decipiebat, ceteri inermes decipi potius amabant, quam opprimi;* II 22: *decipi tolerabant senatores, dummodo viverent, decipi tolerabat Tiberius, dummodo imperaret: proderat utrisque prudens nefas.* — A „Morale"-ban (7. l.) olvasható meghatározás szerint Caesar rendelkezett az uralkodáshoz szükséges eszközökkel (mezzi principali): pénzzel és katonai erővel (l'oro e le forze).

[29] Vö. *Stackelberg*, 92. l.

Augustus utódlásához — Agrippa Postumus uralkodói alkalmatlanságához — fűzött megjegyzéseit emeljük ki. Tacitus előadása szerint (Ann. I. 4, 3) a *dominus*-októl félő közvélemény Agrippát sem koránál, sem tapasztalatlanságánál fogva nem tartotta megfelelőnek. Comazzi különbséget tesz «örökös dinasztiák» (I 151: hereditariae antiquae dominationes) és *novus principatus* között: in herede iura praecedunt imperium, in novo accedente *imperium praecedit iura:* primus regnum invenit, secundus extorquet. Augustus principesi rendszerében még megmaradt a köztársaság bizonyos látszata (I. 152: adhuc aliqua rei publicae species permansit), és így a különleges átmeneti helyzet ismertetéséből kissé erőszakoltan folyik az általános következtetés (uo.): *difficile est sine aliquo scelere dominari.* (Machiavelli annak a tételének hitelesítésére, hogy az új uralkodó eltétetheti láb alól vetélytársait, a vergiliusi Dido szavait idézte: *res dura et regni novitas me talia cogunt.*[30]

A tacitista irodalom állandóan visszatérő témája az uralkodói hála, ill. hálátlanság kérdése. Machiavelli — a témáról szólván (Discorsi I 29)[31] — a Historiae III. könyvét (3, 2: *tanto proclivius est iniuriae, quam beneficio vicem exsolvere, quia gratia oneri, ultio in quaestu habetur*) és nem a tacitusi «locus classicus»-t (Ann. IV 18, 3: *beneficia eo usque laeta sunt, dum videntur exsolvi posse: ubi multum antevenere, pro gratia odium redditur*) idézi. Ebből a tényből F. Mehmel[32] arra következtet, hogy Machiavelli az Annales első hat könyvét a «Principe», ill. a «Discorsi» írásakor (1513-ban, ill. 1516-ban) még nem ismerte.[33] Itt megint csak nem az a fontos, hogy valaki ismerte-e a tiberiusi könyveket (hiszen az uralkodói hála sajátosságait más klasszikus is tudatosíthatta akárkiben, vö. Plut., Arat. 52), hanem a Machiavellitől is felismert részletvonást, ill. politikai tanítást esetleg más tekintélyre való hivatkozással alkalmazta-e a megfelelő összefüggésben. Comazzi több ízben kitér a kérdésre, pl. Caesarral kapcsolatban, aki sírt, mikor Pompeius levágott fejét elébevitték, — hogy Ptolemaiost hála helyett megfoszthassa királyságától (Mor. 12 sk.: Il Principe non mostri mai di approvare un gran misfatto, ancorche possa essergli di profitto, anzi deve positivamente biasimarlo e punirlo, per disimpegnarsi dal premio . . . Così fece Cesare: Tolomeo li fece gran beneficio. . ., ma Cesare pianse per poter privare Tolomeo del regno. . . Questo era il costume dei Grandi *al tempo del gentilesimo:* sprezzare i beneficii per non premiarli.) A másik «hálátlan» fejedelem Tiberius, aki Germanicus önzetlen gesztusáért — a germaniai legióktól felajánlott uralom visszautasításáért — gyűlölködéssel fizetett. (Ann. I 34—; Mor. 47: Germanico secondo le leggi dell'amicizia operò con somma perfezione, ma secondo le leggi della politica errò contrò li primi principii. Il Principato non deve mai mettersi in complimento. Tiberio. . . ne concepì tal gelosia, che cominciò a studiare il modo di perderlo.) A tanulság: «Servire al Tiranno è cosa necessaria per susistere, ma *fargli beneficio è cosa pericolosa!*» De találunk példát az Annales-kommentárban is (I 230), még pedig olyan helyen, ahol alig várnók: az *ambiguus imperandi* kifejezés (Ann. I 7, 3) magyarázatában: Tiberius «ambiguum se imperandi *simulabat,* ne magnum beneficium accepisse videretur».[34]

[30] Verg., Aen. I 563; vö. *Stackelberg,* 78 sk. l.
[31] Vö. *Stackelberg,* 67. l.
[32] Ant. und Abendland 3 (1948) 173. l.
[33] Vö. *Stackelberg,* 66 skk. és 73. l.
[34] Vö. *Stackelberg,* 71., 105., 180. és 211. l.; Itk. 68 (1964) 213, 18. j. szintén kitértünk a kérdésre.

Nem annyira a tacitusi történetírás, mint inkább a XVII. századi Habsburg-abszolutizmus megismeréséhez vezetik közelebb az olvasót Comazzinak Brutus és Cassius «megöléséhez» (Ann. I 2, 1: *postquam Bruto et Cassio caesis nulla iam publica arma*) fűzött megjegyzései (I 42 sk.): L. Brutus in Tarquiniorum exitio principatum delevit, Augustus in M. Bruti et Cassii caede delevit rem publicam. Sicut in humano corpore exciso capite cetera membra moriuntur, ita et in corpore civili duce exstincto reliqui deficiunt. *Hinc respublicae Principesque docentur, quomodo conspirationes, rebelliones, perduelliones, tumultus, perturbationes et cetera huius generis opprimantur: quaeratur author criminis, et hic pereat.* Meglehetősen távoli és erőltetett a kapcsolat a római köztársaság és a Wesselényi-összeesküvés felszámolása között, de az udvari történetíró még további kifacsart római példát is mozgósít, hogy a Habsburg-politika eszközeit legalizálja: Dictator Sylla... Iulium Caesarem interfici iussit, quia in ipso periculum publicae libertatis foveri dicebat; ... respublica longius durasset, si non pepercisset. És most jön a politikai morál (I 43): in patriam saevit, qui parricidae parcit, saevire in parricidam pietas est. Nem éppen következetes a «királyi származású» Caesar felülkerekedésének (Ann. I. 1, 1: *Pompei Crassique potentia cito in Caesarem*) «köztársasági» értékelése sem (I 22): In republica cives regiae stirpis non cives, sed hostes sunt. Recisae arbores, nisi radicitus evellantur, iterum reviviscunt et pullulant, nec lollio purgat campum, qui relinquit semina.[35]

A fejedelem elleni összeesküvéssel kapcsolatban Machiavelli a Piso-féle összeesküvést említi és ennek szervezési stb. hibáira hívja fel a figyelmet.[36] Megjegyzései mintegy Piso postumus tanácsosává (Stackelberg:[37] «zum Berater für künftige Pisonen») avatják. Stackelberg Narcissus eljárására utal és a «fejedelmi» témával kapcsolatban két másik tacitusi helyet (Hist. I 32, 2: *scelera impetu, bona consilia mora valescere*; Ann. XII 67, 2: *summa scelera incipi cum periculo, peragi cum praemio*) idéz, hogy Machiavelli és Tacitus «rokonságát» szemléltesse, «um Tacitus' Machiavellismus oder Machiavellis Tacitismus als keine ganz fiktive Angelegenheit erkennen zu lassen».

Comazzi kommentárjának vázlatos megismertetésével is ez volt a célunk, továbbá az, hogy a teljesen elfelejtett — talán csakugyan utolsó[38] — tacitista szerző feltámasztásával hozzájáruljunk Tacitus utókorának felderítéséhez.

[35] Egy jegyzetben említést érdemel Comazzinak minden nyakatekertsége ellenére is helyenként valóban színes, szemléletes stílusa, pl. I 38 sk. (Tacitus vállalkozásának nagyságáról és érdeméről): *principem locum, quod de principatu scripserit, occupavit...; insipiens piscator est, qui in rivulis retia explicat;* I 97: *in arte aucupandi, qui noctuam habet, statim aviculas ad decipulam trahit;* I. 233: *lupus, qui ovibus insidiatur, non ullulat, siletque felis, quae mures venatur* (Ann. I 7, 4 magyarázatául: *verba edicti fuere pauca*); II 103: Tiberius megfoghatatlannak bizonyult, alkalomra váró ellenfelei mindha a levegőt akarták volna hálóba fogni (*vacuis manibus elusi sunt, ad instar eorum, qui aerem retibus captare conantur*) stb.

[36] Vö. *Stackelberg*, 79. l.; *Klaniczay*, 434 skk. l.

[37] 80. l.

[38] Vö. *Stackelberg*, 208. l. (Amelot de la Houssaie-ről, mint az „utolsó", de gondolatainak felületessége miatt már nem „nagy" tacitistáról.)

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

HARMATTA JÁNOS

AZ ŐSIRÁNI FONÉMRENDSZER KÉRDÉSÉHEZ

IN MEMORIAM W. STEINITZ

Az ősiráni fonémrendszer általános felfogás szerint két dentális zárhang fonémet — /t/ és /d/ — tartalmazott. A korrelatív ellentétet a két foném között nagyszámú példa bizonyítja:

1. szókezdő helyzetben:

* *tan-* '(ki)nyújt'	* *dan-* 'folyik'
* *tav-* 'erős'	* *dav-* 'beszél'
* *tar-* 'áthatol'	* *dar-* 'tart'
* *takš-* 'futtat'	* *dakš-* 'tanít'
* *takma-* 'bátor'	* *dakma-* 'temetőhely'
* *tarś-* 'félni'	* *darś-* 'megpillantani' stb.

2. Szó belsejében:

* *gata-* 'ment'	* *gada-* 'rabló'
* *aita-* 'megillető rész'	* *aida-* 'fejbőr'
* *pāta-* 'őrzött'	* *pāda-* 'lépés'
* *rāta-* 'adott'	* *rāda-* 'gondoskodó'
* *śarta-* 'hideg'	* *śarda-* 'év'
* *svaita-* 'jól járható'	* *svaida-* 'izzadság'

E példákból kétségtelenül kitűnik, hogy a /t/ és /d/ között a korrelatív ellentét mind szókezdetben, mind szóbelsejében teljesen világos volt. Érdekes ezzel szemben megfigyelni, hogy a finnugor nyelvek ősiráni jövevényszavaiban mindkét fonémet ugyanaz a hang képviseli:

ősiráni * *śata-* 'száz'	f.-u. pl. mordvin *śado, śadă*
ősiráni * *kata-* 'ház'	f.-u. pl. mordvin *kudo, kud*
ősiráni * *saitu-* 'híd'	f.-u. pl. mordvin *sə̑d', śed'*
ősiráni * *udara-* 'gyomor'	f.-u. pl. mordvin *odar*

Ez a jelenség különösen azért figyelemreméltó, mert általános felfogás szerint szóbelsejében a finnugorban is egy korrelatív dentális zárhang fonémpárral kell számolnunk, és pedig /t/ — /tt/-vel az elterjedtebb nézet, /t/—/δ/-vel W. Steinitz elgondolása szerint. Bármelyik nézetet tegyük is magunkévá, elsősorban természetesen azt várhatnánk, hogy az ősiráni /-t-/—/-d-/ fonémpárt finnugor részről a szóbelsejében előforduló /-tt-/—/-t-/, illetve /-t-/—/-δ-/ fonémpárral azonosították, s hogy így **śata-*, **kata-* és **saitu-*finnugor folytatásaiban a finnugor /tt/, illetve /t/, **udara-* finnugor fejleményeiben pedig a finnugor /t/, illetve /δ/ különnyelvi megfelelőit találjuk. A tényleges helyzet azonban az, hogy mindkét esetben csak az utóbbi finnugor megfelelés mutatható ki.

E jelenség okát vagy a finnugor vagy az ősiráni fonémrendszer sajátosságaiban kell keresnünk. Ha finnugor részről vizsgáljuk a kérdést, akkor a következő lehetőségekre gondolunk. Feltehetjük elsősorban azt, hogy fonétikailag a szóba jövő finnugor fonémpárt nehéz volt vagy egyáltalán nem lehetett az ősiráni /t/—/d/-vel azonosítani, s így a finnugorban nem tudtak közöttük különbséget tenni, hanem mindkét ősiráni fonémet ugyanazzal a hanggal adták vissza. Ez főleg akkor állhat fenn, ha a finnugorban /tt/—/t/ fonémpárt teszünk fel, mert ebben az esetben a finnugorban a hosszúság—rövidség, az ősirániban viszont a zöngétlenség—zöngésség a korrelatív ellentét alapja. Kevésbé jöhet számításba ez a lehetőség finnugor /t/—/δ/ fonémpár esetében, mert ezt könnyen lehetett az ősiráni /t/—/d/-vel azonosítani.

Mindenesetre ennél az elgondolásnál nagy szerepet játszik az a körülmény, hogy az ősiráni—finnugor nyelvi kapcsolatok mennyire voltak intenzívek. Felületes és esetleges alkalmi kapcsolatok esetén könnyen feltehető, hogy finnugor részről az ősiráni /t/—/d/ fonémpárt egyetlen hanggal adták vissza. Első hallásra sokszor magyar anyanyelvű számára is nehéz a német /th/—/D/ fonémpárt helyesen azonosítani, s előfordulhat mindkét fonémnek magyar /t/-vel való visszaadása. Intenzívebb nyelvi kapcsolat esetén azonban a két foném különbsége feltétlenül érzékelhetővé válik, s bár a korrelatív ellentét alapja a magyarban más, mégsem fog nehézségbe ütközni a /t/—/d/ fonémpárral való azonosítása. Ami az ősiráni—finnugor nyelvi kapcsolatok jellegét illeti, az átvett szavak mennyisége és jelentéskör̈e arra mutat, hogy ez a nyelvi érintkezés hosszabb ideig tartott, eléggé intenzív volt és ethnikai kapcsolatokkal járt együtt. Így az a feltevés, hogy az ősiráni /t/—/d/ fonémpárt finnugor részről nem tudták helyesen azonosítani és visszaadni a saját /tt/—/t/ vagy /t/—/δ/ fonémpárral, nem látszik túlságosan valószínűnek.

Egy másik magyarázati lehetőséget az a feltevés nyújthatna, hogy az ősiráni jövevényszók átvétele idején a finnugor alapnyelv már felbomlóban volt, s az ősiráni átvételek a finnugor nyelvterületek olyan részén keresztül terjedtek el, amelyen a finnugor /tt/—/t/, illetve /t/—/δ/ már egybeesett. Ennek az elgondolásnak azonban az a szembetűnő nehézsége, hogy a finnugor /tt/—/t/, illetve /t/—/δ/ éppen a volgai finn és a permi nyelvekben nem esett egybe, amelyek az ősiráni törzsekkel elsősorban kerülhettek érintkezésbe.

Mivel így finnugor oldalról a tárgyalt jelenségnek teljesen megnyugtató magyarázatát nem tudjuk adni, érdemes a kérdést az ősiráni fonémrendszer szempontjából is megvizsgálni. Minthogy a finnugor nyelvi átvételnél elsősorban a fonétikai azonosítás játszhatott szerepet, ebből a szempontból döntő kérdés az ősiráni /t/ és /d/ fonétikai realizációja. Már Chr. Bartholomae feltette, hogy az árja *dh*-ból fejlődött ősiráni *d* fonétikai realizációja δ volt. Még tovább ment H. Hübschmann, akinek elmélete szerint minden magánhangzó utáni és magánhangzó közötti *d* spirantizálódott. Ennek az elgondolásnak a helyessége mellett szól az a tény, hogy a szkítában az i. e. V. században már a δ > *l* változás is végbement (vö. szkíta *paralāta-* < **paraδāta-*). Így bizonyára feltehető, hogy a /d/ fonémának — legalábbis a szkítáknál és esetleg más északiráni törzseknél — már az ősiránban következő fonémváltozatai voltak: [*d*-] és [-δ-].

Vizsgáljuk meg most a /t/ problémáját. Kétségtelen adatok bizonyítják, hogy e fonémnek a középiráni korban (hozzávetőleg az i. e. III. századtól) magánhangzó utáni helyzetben és magánhangzók között [d] fonémváltozata fejlődött. Mivel [d] mint a /t/ fonémváltozata csak ugyanazokban a hanghelyzetekben fordulhatott elő, amelyekben a /d/-nek [δ] fonémváltozata szerepelt, /t/ és /d/ mint különálló fonémek továbbra is megőrződtek és az írásban a [d] és a [δ] fonémváltozatok megkülönböztetése még hosszú ideig fennmaradt. Mégis, már az óperzsában találunk néhány olyan esetet, amely arra mutat, hogy a /t/-nek [d] fonémváltozata már akkor megvolt. Így egy esetben az *Arta*-szónak *Arda-* írása fordul elő, a babiloni *Nabû-na'id* nevet pedig az óperzsában *Nabunaita*-alakban írták át, ami világosan mutatja, hogy a /t/ fonétikai realizációja magánhangzó utáni helyzetben, illetve magánhangzók között már az i. e. VI. században [d] lehetett.

E tényeket nem cáfolja meg az a jelenség sem, hogy a görögök az óperzsa *-t-t tau*-val adták vissza. Mint a szkíta **Dānavya-* alak görög *Tanais* átírása és más példák mutatják, *b, d, g* a görögben — legalábbis a nyelvterület keleti részén — már az i. e. VI. században spirantizálódott. Így az iráni *d-* ábrázolására a görögben más lehetőség, mint a *tau*-val való átírás, nem maradt.

Az óiránira vagy mindenesetre az óiráni nyelvterület jelentős részére tehát a következő állapotot rekonstruálhatjuk:

/t/ = [t-] + [-d-]
/d/ = [d-] + [-δ-]

Mivel északiráni területen az i. e. V. században már továbbfejlődött állapotot találunk, amennyiben a [δ] fonémváltozat /l/-lé fejlődött, azaz fonémhasadás következett be, a /t/ és /d/ fonémek [t-] + [-d-], illetve [d-] + [-δ-] fonémváltozatainak létrejöttét nyilvánvalóan még korábbi időbe, az ősiráni korszakba kell felvinnünk. Abszolut időben ez nem jelent az V. századnál sokkal korábbi időpontot. Egyre több jel mutat arra, hogy az ősirániból az óirániba való átmenet aránylag későn, hozzávetőleg az i. e. VIII. században ment csak végbe.

Nem szólhat tehát semmi az ellen, hogy Kelet-Európában a /šata-/, /kata-/, /saitu-/ és /udara-/ szavaknak már az ősirániban, az i. e. VIII. századot megelőző időben [šada-], [kada-], [saidu-] és [uδara-] allofonikus realizációt tegyünk fel. Ebben az eset-

ben pedig a felvetett problémának az a kézenfekvő megoldása adódik, hogy a finnugorban a [-d-] és [-δ-] fonémváltozatokat természetesen nem volt lehetséges megkülönböztetni, hanem mindkettőt a /δ/ fonémmel adták vissza. Hogy ez a bizonyos finnugor foném valójában /δ/ volt-e, mint W. Steinitz gondolta, vagy pedig /t/, ahogy korában feltették, az ősiráni adatok nem döntik el teljes biztossággal, de mindenesetre nem állnak ellentétben Steinitz elméletével, sőt bizonyos mértékben alátámasztják azt.

Az ősiráni /t/—/d/ problémájához hasonló jelenségek figyelhetők meg az ősiráni /k/—/g/ és /p/—/b/ esetében is a finnugor nyelvek ősiráni jövevényszavaiban, mint ezt a következő példák tanúsítják:

ősiráni *śūka- > f.-u. pl. mordvin *śuva* 'a kalász szakálla'
ősiráni *śāga- > f.-u. pl. mordvin *śeja*, *śava* 'kecske'
ősiráni *raupāśa- > f.-u. pl. mordvin *ŕiveś* 'róka'

Mint ezek a példák bizonyítják, a finnugorban az ősiráni jövevényszavak /k/—/g/ fonémpárjának is azonos a fejleménye, s ha ősiráni /-b-/-re nincs is példánk, a /-p-/ finnugor folytatása mindenesetre a /-b-/ várható fejleményét mutatja. Kézenfekvő volna feltenni, hogy ezeknek a jelenségeknek is ugyanaz a magyarázata, mint az ősiráni /t/—/d/ egységes finnugor megfelelésének. A példák kisebb száma és az ősiráni /k/—/g/, illetve /p/—/b/ későbbi történetének még több tekintetben tisztázatlan volta azonban egyelőre nem teszi lehetővé e kérdések végleges eldöntését.

SZABÓ MIKLÓS

AZ ISTHMIAI KELTA LELET KÉRDÉSÉHEZ

A kelták történetének néhány rövid epizódja játszódott Görögország földjén. Ezeknek, mint várható, jelentősebb régészeti nyoma nem maradt.[1] Az első, minden kétséget kizáróan kelta leleteket[2] az isthmosi Poseidón szentély közvetlen közelében találták. A bronz, ú. n. hólyagos lábperecpár görög kerámiával együtt egy újra használatba vett

[13] *J. Harmatta:* Acta Ant. Hung. 11 (1963) 204.
[14] *J. Harmatta:* Acta Ant. Hung. 11 (1963) 207, ÓKTCh 333.
[15] V. ö. pl. *H. Kronasser:* Vergleichende Laut- und Formenlehre des Hethitischen. Heidelberg 1956. 22 sk.

[1] A III. sz.-i kelta vándorlásokhoz l.: *J.: Beloch*, Griech. Gesch. (Strassburg. 1904.) III. 1. 577 skk.; III. 2. 410 skk. — *F. Stähelin*: Gesch. der kleinasiatischer Galater[2]. Leipzig 1907. — M. *Segrè:* Historia 1. (1927) 18 skk.— *M. Launey:* REA 46 (1944) 217 skk. — *P. Moraux:* Ist. Mitt. 7(1957) 56 skk. — *H. Bengston:* Griech. Gesch. München, 1960. 391 kk. — *A. Mócsy:* A. Ant. 14 (1966) 90 kk. — A későbbi betörések történetéhez l.: *Mócsy A.:* i. m. — A kelta betörések jelenlegi tudásunk szerint a görögországi településeken, szentélyekben nem hagytak maguk után régészetileg kimutatható pusztulási rétegeket. A görög leletanyagban leginkább elrejtett pénzleletek (1 pl. BCH. 86 [1962] 421.), továbbá — közvetve v. közvetlenül — feliratok (L. pl. *Ditt.* Syll. I.[3] 398.; *H. Weil:* BCH 18 [1894] 355.) utalnak ezekre az eseményekre. Ebbe a csoportba sorolhatók még a zsákmányként elhurcolt görög darabok is, mint pl. a szobi bronzkratér. (*J. Gy. Szilágyi:* VIIIe Congr. Int. d'Arch. Class. Paris, 1963. Paris 1965. 389.-vö. az elrablott kincsekről fennmaradt, erősen kiszínezett antik hagyományt: Justin. XXXII. 3. 9.)

[2] Az isthmiai leletek felfedezése előtt a szakirodalomban két darab szerepelt, mint a Görögországban megfordult kelták régészeti hagyatéka. a) Az állítólag Pireus és Daphni között talált, a New York-i Metropolitan múzeumban levő sisakot *P. Jacobstahl* hozta kapcsolatba a keltákkal. (Epitymbion Kr. Tzountas, Athén 1940. 391. 1. l. lábjegyzet.) Jacobstahl véleményével szemben azonban *G. M. A. Richter*-nek kell igazat adnunk, aki a darabot etruszk készítményként katalogizálta. (Greek. Etruscan and Roman Bronzes. New York 1915. 418. l. 1552. szám. (Az ún. «zsoké-sapka» típusú sisakokon belül az etruszk és a kelta darabok szétválasztásának problémájához legújabban: *H. Hinz:* Bonner Jb. 160 (1960) 1 skk. — A New Yorki-i sisak megítélésében köszönettel tartozom Szilágyi János Györgynek tanácsaiért. b) A dodonai késő-LaTène fibulát u.cs. *P. Jacobstahl* határozta meg és hozta kapcsolatba ezzel a kérdéscsoporttal. (i. h.) Nehéz azonban arra a kérdésre felelni, hogy ez a darab valóban a kelták régészeti hagya-

antik kútból került elő. A leletegyüttest J. Caskey tette közzé.[3] Az első publikáló a görög darabok meghatározására fektetett nagyobb súlyt, és meggyőzően bizonyította, hogy ezek jórészt az i. e. IV. sz. harmadik negyedében készültek; némely darab azonban i. e. 350-nél korábbra, mások pedig i. e. 300 körüli időre keltezhetők.[4] Meglehetősen nehéz arra a kérdésre felelni, hogyan került ez az együttes a kútba? A darabok többsége talán inkább amellett a feltevés mellett szól, hogy a kút használata kapcsán estek bele.[5] A publikált leletek arról tanúskodnak, hogy a kút az i. e. IV. sz. legvégét megelőző 50—60 évben funkcionált. J. Caskey után, aki helyesen határozta meg a görög leletanyagban ismeretlen lábperecpár hovatartozását,[6] W. Krämer a kelta kutatás szemszögéből foglalkozott a darabokkal.[7] Cikke a szakirodalomban elsőként adta e típus összefüggő áttekintését. W. Krämer arra a következtetésre jutott, hogy az isthmiai lábperecpárhoz tipológiailag legközelebb álló bajorországi és csehországi példányok időben «in die Nähe der 'klassischen' westlichen Latène B-Gräber» helyezhetők el.[8] Ez a megállapítás a kelta relakronológia szempontjából feltétlenül elfogadható. A szerző a lábperecek abszolút keltezéséhez az isthmiai leletet is kamatoztatni igyekezett. Elvetette azonban azt a lehetőséget, hogy a lábperec-párral együtt előkerült görög darabok meghatározásával nyert időrendi támpontokat vegye alapul, és arra a következtetésre jutott, hogy a két darab Görögországba kerülése történetileg az i. e. 279-es kelta betörés kapcsán képzelhető el.[9]

Ezen a ponton a következőket kell közbevetnünk. Mivel a lábperecek olyan leletegyüttes részeként kerültek elő, amelynek egy darabja sem keltezhető i. e. 300-nál későbbre, azt kell megvizsgálnunk, hogy volt-e történeti lehetősége annak, hogy az i. e. IV. sz. folyamán kelta leletek kerüljenek Görögországba?

A kelták Róma elfoglalása után Dél-Itáliáig előretörtek;[10] követséget küldtek a Magna Graeciában hadakozó I. syracusai-i Dionysioshoz, majd pedig zsoldjába léptek.[11] Ettől kezdve a gall zsoldosok állandó szereplői voltak a nyugati görögség és elsősorban Szicília történetének. Görögország földjére a kelták első ízben I. Dionysios zsoldosaiként léptek. Ez az esemény Théba és Spárta háborújának volt egyik epizódja. 369-ben Epameinodas betört az Isthmosra. Ott spártai és athéni csapatokkal találták magukat a boiotiaiak szemben. Kezdeti sikerek után Epameinodas Korinthos ostromához fogott. Ekkor érkezett meg a városba a syrakusai-i tyrannos segítsége: 2000 ibér és kelta zsoldos. Ennek volt köszönhető, hogy a spártaiak visszavonulásra kényszerítették a boiotiaikat.[12] A 368. évben Spártának az árkádiai liga ellen adott támogatást I. Dionysios. A zsoldosok között ezúttal is voltak kelták.[13] Kézenfekvőnek tűnhetne az az elgondolás, hogy a 369-es események kapcsán kerültek Isthmiába a lábperecek, hiszen ekkor a zsoldosok Korinthos-

téka-e Görögországban? Mint köztudomású a kelták Balkánon való letelepedése után sajátos thrák-kelta, ill. keltoillyr keverék kultúrák alakultak ki, amelyeken belül az egyébként másutt tipikusan kelta jellegűnek nevezhető tárgyak ethnikum jelző értéke erősen elmosódott. (Vö. *T. Geraszimov* cikkeit: Izvesztija 25. 1962. 87 skk.; 23. 1960. 165 skk.; 29. 1966. 133. kk. továbbá *B. Sztefanov:* u. o. 13 (1939) 320 skk.; *K. Mikov:* u. o. 21 (1957) 296 sk.; *B. Nikolov:* u. o. 28. 1965. 163 skk.— *G. Alföldy* A. Ant. 12 (1964) 107 skk.) Az i. e. 2.—1. sz.-ban a kelták a thrákokkal szövetkezve gyakran betörtek Görögországba. (l. *Mócsy A.*: i. m. 96 skk.) A dodonai fibula szempontjából a legtöbb figyelmet az i. e. 88. évi események érdemelnek, amikor a Zeus-szentélyt thrák törzsek rabolták ki. (Cass. Dio. frg. 101. 2=*Boiss.* I. 344. l. ill. *B. Gerov:* Omagiu lui C. Daicoviciu. Bukarest 1960. 247. *Mócsy A.:* i. m. 98. l. 109. jegyzet.)

[3] Hesperia 29. 1960. 168 skk.

[4] i. m. 176 l.

[5] A különböző lehetőségekről l. *J. L. Caskey:* i. m. 176. — továbbá: *W. Krämer:* Germania 39 (1961) 33. — Elsősorban a Démétérnek dedikált kratér tartozhatott szentélyben elhelyezett votiv tárgyak közé.

[6] i. m. 174 skk., 16—17. sz. 56. t.

[7] i. m. 32 skk. V.ö még: *St. Foltiny:* Burg. Heim. bl. 28 (1966) 150 skk. és *E. Vágó:* Alba Regia 1 (1960) 43 skk. (a fiatalabb típusokhoz).

[8] u. o. 37. l.

[9] u. o. 37 sk.—A darabokat említi még: *F. Maier:* JDI 78 (1963) 254

[10] Diod. XIV. 117. 7. — vö. *Niese* RE VII. 1. 617.

[11] Iustin. XX. 5, 4 — Vö. *R. Chevallier:* Latomus 21 (1962) 367. 1.

[12] Xen. Hell. VII. 1. 15—22.; Diod. XV. 68—70. — Vö. *J. Beloch:* i. m. II. 265 skk.

[13] Xen. Hell. VII. 1. 28, 32.; Diod. XV. 72.; Plut. Ages. 33. — Vö. *J. Beloch:* i. m. II. 270.

ban ill. a város környékén harcoltak. Ebben az esetben J. Caskey cikkében említett hipotézis is némileg valószínűsíthető lenne: t. i., hogy a két darab a keltáknál szokásos forrásáldozatként került a kútba.[14] Több szempontból is helytelen lenne azonban a lelet történetének ilyen fokú konkrétizálása ill. rekonstruálása. Először is lényegében szórványlelettel van dolgunk, amely pontosabb keltezéséhez kelta leletegyüttesek abszolút időrendi támpontot nem nyújtanak. (Egyébként a keltológiai szakirodalom szemszögéből szinte elképzelhetetlenül korainak tűnik ez a dátum) Másodszor: a lábperecekkel együtt előkerült görög anyag alapján az a feltevés is lehetséges, hogy a kelta ékszerek közvetlenül i. e. 300 előtt kerültek a kútba. Harmadszor: további történeti lehetőségekkel is számolni kell a darabok Görögországba kerülését illetően.

Mint már utaltunk rá, a IV. sz. folyamán a kelta zsoldosok a szicíliai háborúk állandó szereplői voltak, eleinte a görögök, később a karthágóiak oldalán is.[15] Köztudomású, hogy e században Korinthost és Syrakusai-t szoros, elsősorban politikai jellegű kapcsolatok fűzték össze[16], tehát elvileg a legkülönbözőbb eshetőségekkel lehet számolni, amelyek kapcsán kelta tárgyak kerülhettek át Görögországba, pontosabban Korinthos környékére. Konkrét lehetőségként a Timoleon-féle háborúk egyik epizódja jön számításba. Timoleon kezdeti sikereinek hatására a karthágóiak seregüket kelta, ibér és ligur zsoldosokkal erősítették meg.[17] A Krimisos folyónál vívott ütközetben azonban Timoleon fényes győzelmet aratott. A görögök kezébe került az ellenség tábora is. Az óriási zsákmány egyrészét Timoleon Korinthosba küldte.[18] Elképzelhető, hogy ily módon kelta fegyverek, ékszerek stb. is kerültek Görögországba. A fentiek alapján tehát arra gondoltunk, hogy Sziciliából jutottak lelőhelyükre az i. e. IV. sz. folyamán az isthmiai lábperecek.

A Balkán felől csak az i. e. IV. sz. legvégén jelentek meg a kelták a görög világ perifériáján.[19] Témánk szempontjából Kassandrosnak a gallok ellen vívott győztes csatája érdemel figyelmet.[20] Ennek, a Balkán hegység környékén lejátszódott eseménynek a keltezése rendkívül nehéz. Az is kérdés, hogy ugyanazokról a keltákról van-e itt szó, akik Pausanias szerint Kandaules vezetésével ütköztek meg a görögökkel.[21] Leginkább az tűnik valószínűnek, hogy a Haemusnál vívott ütközet i.e. 310/9-ben zajlott le, amikor Kassandros az autariátákat visszaköltöztette eredeti települési helyükre.[22] A kutatásban egységesnek mondható az a vélemény, amely szerint a kelták betörése kényszerítette az autariátákat elvándorlásra. Így kézenfekvőnek tűnik az az elgondolás, hogy Kassand-

[14] i. m. 176. l. 21. jegyzet: *J. M. de Navarro*-ra hivatkozva.

[15] A fentebb idézett és a még a továbbiak során idézendő helyeken kívül l.: Diod. XX. 11., XX. 64. 1—5.: Agathoklés kelta zsoldosairól.

[16] L. ehhez Plut. Tim. 3. Továbbá: Diod. XVI. 82. Plut. Tim. 23.: kolonisták jönnek Szicíliába, főként Korintosból Plut. Tim. 13—15.: II. Dionysios Korinthosban fejezi be életét. — Diod. XVI. 6,5: Dion Korinthoszban, Plut. Dion 53.: Dion Korinthosziakat hív. — Diod. XXI. 2—4: Agathoklés és Kassandros harca Kerkyráért. — Vö. ehhez: Kokalos IV. 1958. (a szám a Timoleón—korszakkal foglalkozik.) — A régészeti leletanyag azt mutatja, hogy jelentősebb szicíliai importtal az anyaország területén nem számolhatunk. Úgy tűnik, hogy Szicília olyan jellegű árukat szállított, amely régészetileg nem mutathatók ki. (Pl. élelmiszereket; vö. Hermippos 61. fr.: Antiphanés 236. fr. (A hét töredéket l. *Meineke*, Fr. C. Gr. I. 1949. l; 560. l.) — ezenkívül l. még: Athen. I. 28. B—C: kottabos, kocsi. Itt nyilván egy-egy jellegzetes készítmény eredetéről van szó.) — Említésre méltó még, hogy az isthmiai lábperecpárral együtt előkerült reliefdíszes kratér kapcsán *Caskey* — joggal — veti fel azt a lehetőséget, hogy a darab esetleg Magna Graeciában készült. (i. m. 172. l., 1. sz. 54. t.)

[17] Diod. XVI. 73. 3.

[18] Plut. Tim. 29. — A 341-ben lezajlott csata leírása: Diod. XVI. 77—80.: Plut. Tim. 25—29.; Vö. *J. Beloch:* i. m. II. 584.: *B. H. Warmington:* Carthage 1964. 122.

[19] Kelta követségek Nagy Sándornál: Strab. VII. 3, 8.: Arr. Anab. I. 4. 6. (Alexandros Dunáig való előrenyomulása során.) — Arr. Anab. VII. 15,4.; (Babilonban) L. ehhez *Mócsy. A.:* i. m. 90 skk.

[20] Seneca, quaest. nat. III. 11. 3 (Theophrastos nyomán); Plin. nat. hist. 31, 53.

[21] Paus. X. 19. 5. — *J. Beloch* a Kandules-féle betörést későbbre keltezi, és szerinte ekkor Lysimachos győzte le a keltákat. (i. m. III. 1. 577. l.) Hasonlóképpen: *Niese* i. m. 618. — Valószínűbb azonban Pausanias alapján *Mócsy A.* feltevése (i. m. 92. l.) ti., hogy Kassandros Kandaules keltáit győzte le.) Vö. Iustin. XXIV. 4. 4—5)

[22] Az antik hagyomány a békák inváziójáról jelöli meg az autariáták elvándorlásának okaként: Iustin. XV 2. 1—2. l. még Diod. XX. 19. l. — Kassandros hadjáratának keltezéséhez: *B. Gerov:* i. m. 245 l. *A. Mócsy:* i. m. 92. l.

rosnak a Makedonia szempontjából nem közömbös határterületek pacifikálásához a keltákat is le kellett győznie, akik az egész zűrzavar okozói voltak. E IV. sz. végi thrákiai események régészetileg tükröződnek a leletanyagban, de természetesen kelta leletek alapján a csata dátumát eldönteni nem lehet.[23] A IV. sz. utolsó évtizedében Korinthos Kassandros hatalmi szférájába tartozott[24], tehát számolni kell azzal az eshetőséggel is, hogy a lábperecek a Haemusnál vívott csata után kerültek Isthmiába.

Összegezve az eddig elmondottakat: ha konkrétan nem is akarjuk eldönteni, hogy az isthmiai leletek milyen IV. sz.-i esemény kapcsán jutottak lelőhelyükre, nem csodálkozhatunk azon, ha IV. sz.-i leletegyüttesben kelta leletek kerülnek elő Görögországban.

Mit nyújt az isthmiai lelet a kelta kutatás problémáinak megoldásához? Tekintettel arra, hogy a lábperecpár keltezéséhez a leletkörülményekből adódó 50—60 éves időközön kívül más támpontunk nincs, így csak egy kérdés eldöntéséhez nyújtanak támpontot az isthmiai példányok. A hólyagos lábperecek abszolút és relatív kronológiai helyzetét illetően erősen megoszlanak a vélemények. Az isthmiai párhoz tipológiailag legközelebb álló darabok legalábbis az i. e. IV. sz. legvégére keltezése D. Viollier,[25] M. Jahn,[26] és J. M. De Navarro[27] időrendjében képzelhető el. Az előbbiekkel lényegében azonos álláspontot képvisel W. Krämer[28] is. Ezzel szemben J. Déchelette[29] és P. Reinecke[30] nyomán erősen tartja magát a kutatásban az a vélemény, hogy a hólyagos láperecek általában a közép La Tène-kor v. LT C jellegzetes típusai.[31] J. Filip, aki kronológiai szisztémájában a korábbi kutatásokkal szemben következetesen időszámításunk felé közelítette az egyes lelethorizontok keltezését, lehetségesnek véli, hogy már (!) az i. e. III.—II. sz. fordulóján megjelentek a hólyagos lábperecek.[32] Ebben a vitában az isthmiai példányok legalábbis annyit mondanak, hogy e típus az i. e. IV. sz.-ban alakult ki. Annak eldöntéséhez, azonban, hogy a legkorábbi darabok e század végénél mennyivel korábbra keltezhetők további kronológiai vizsgálatok és főleg szerencsés leletek szükségesek.

KUN JÓZSEF

KARTHAGÓI HATÁSOK A RÓMAI MEZŐGAZDASÁGBAN

Egy tudománytörténeti megjegyzéssel kell kezdenünk: Karthago története önmagában véve nem nagyon vonzotta a történészeket. Az is igaz, hogy a karthagói viszonyokat megvilágító ismeretanyagunk rendkívül gyér és töredékes, jóllehet a város területén folytatott eddigi ásatások adtak már bizonyos eredményeket. Még a múlt század vége felé jelent meg Meltzer és Kahrstedt tollából Karthago története 3 kötetben.[1] A Róma történetét tárgyaló összes kézikönyv rámutat ugyan a pun háborúk előtti és alatti karthagói hatások beszüremlésére Itáliába, de csak a karthagói állam politikai és katonai tör-

[23] *P. Jacobstahl:* i. m. 391 skk. — Vö. *B. Filov:* Izvesztija 11. (1937) 1. skk.

[24] *J. Beloch:* i. m. III. 1. 150 skk. — A tipológiailag közelálló leletek elterjedése talán Középeurópából a Balkán fele irányuló mozgalmakra utalhat. (v.ö. *W. Krauhmer:* i. m. Abb. 1—2. és 41. sk. lap.) A „zsoldos theória" ellen az is felvethető, hogy a tárgyalt ékszertípus inkább kő sirokban fordul elő. V.ö. azonban 23. jegyzet.

[25] *D. Viollier:* Les sépultures du second âge du ferre sur le plateau suisse. (Genf 1916) 48. l.

[26] *M. Jahn:* Die Kelten in Schlesien. Quellschr. z. ostdt, Vor-u. Frühg. 1. (1931) 28. l. és 41 skk.

[27] Vö. *J. L. Caskey:* i. m. 176. l. 21. jegyzet.

[28] i. m. 37. l.

[29] *J. Déchelette:* Manuel d'arch. préh. II. (Paris 1914). 1222 k.

[30] *P. Reinecke:* Auh. V. 5. (1911) 51. t. — ehhez l.: *W. Krämer:* i. m. 34 skk.

[31] *I. Hunyadi:* Kelták a Kárpát-medencében. (Diss, Pann. II. 18.; Budapest, 1944)98 sk. — *R. Pittioni:* Urgeschichte des österreichischen Raumes. Wien 1954. 694. l.

[32] *J. Filip:* Keltové ve střední Évrope. Praha 1956. 528. l.

[1] *O. Meltzer—U. Kahrstedt:* Geschichte der Karthager I—II. Berlin. 1879—96. III. 1913. Lásd ezenkívül még: *St. Gsell:* Histoire ancienne de l'Afrique du Nord. I—IV. Paris. 1920—24.

ténetét fejtik ki részletesen, ezt is már erősen Róma-barát szemszögből. Lurje, a lvovi egyetem professzora 1945-ben hívta fel a figyelmet ennek a szemléletnek a káros voltára,[2] s jellemző tünet, hogy 1942-ig kellett várni ilyetén tárgyú újabb komoly szakmunkára az előbb említett könyv után.[3] Meg kell említeni Picard munkáját Karthagoról, továbbá Maskin dolgozatait a negyvenes évek végéről.[5] A legfrissebb áttekintést a régészeti leletanyagról ugyancsak Picard adta 1958-ban.[6] A közismert tény, hogy a karthagói arisztokrácia nagybirtokain szervezett ültetvényes gazdálkodás folyt nagy tömegű rabszolga bevonásával. A karthagói módszerek csakhamar elterjedtek a Földközi-tenger nyugati medencéjében. Főleg a Karthago által meghódított Szicíliában fejlődött ki hasonló birtoktípus, amely megmaradt ott és továbbfejlődött a római korszakban is. Ezekről a későbbi szicíliai birtokokról kerültek ki az első és második rabszolgafelkelés résztvevői. Alapos okunk van arra, hogy a *latifundium* megjelölést éppen az ültetvényes nagybirtokra, illetőleg még a külterjesen gazdálkodó állattenyésztő birtokesetekre alkalmazzuk, amelyek római mértékben kifejezve több ezer iugerumnyi kiterjedésűek voltak. Már a római uralom idején az afrikai nagybirtokok rabszolgáit a pompeianusok felfegyverezték és felhasználták Caesar ellen. (b. Afr. 19. 34. 36. 83.) A pun nyelvet Rómában az i. e. III. században ismerték. Ezt bizonyítja Plautusnak «Poenulus» c. vígjátéka, ahol egész kis jelenetek találhatók karthagói nyelven.[7] Az északafrikai keresztény egyházi írók még az i. u. IV—V. században is panaszkodnak, hogy a latin nem tudta végleg kiszorítani a pun beszédet a falvakban. A felgyülemlett karthagói tapasztalatokat a gazdálkodás terén egy kiválónak tartott író, Mago hatalmas munkában általánosította és rendszerezte. Ez a mű elveszett.

Mago életéről nem tudunk közelebbit, feltételezik több utalásból, hogy az i. e. V. vagy IV. században élt. Vannak akik azonosítják a híres hadvezérrel ugyanebből a korból, de ezt bizonyítani nem lehet. Munkája 28 könyvből állt, vagyis az akkori viszonyok között szokatlanul terjedelmes volt. Megbízható forrásokból tudjuk, hogy Mago többek között a következő témákat tárgyalta:

1. a birtok vásárlása (Col. I. 1, 18.)
2. milyen földdarab alkalmas szőlőskert létesítésére (Col. III. 12, 5—6.)
3. milyen időszak alkalmas a metszésre és miért (Col. IV. 10, 1.)
4. különböző ültetési módok (Col. V. 5, 4.)
5. az ökrök fajtája és külseje (Col. VI. 1, 3—4.)
6. az ószvérkancák ellése. Szerinte ez Afrikában természetes és megszokott dolog (Col. VI. 37, 3—4.)
7. az ökrök gyomrából méhek születnek (Col. IX. 14, 6.). Könnyen meglehet, hogy ezt először Mago tanította. Mindenesetre Nikadros i. e. a II. században megismétli ezt, Vergiliusnál a Georgicában meg egyenesen közhely.[8]
8. receptek aszubor készítésére (Col. XII. 39, 1—2.)
9. receptek alma eltevésére és megőrzésére (Col. XII. 46, 5—6.)
10. milyen időszakban kell olajfát ültetni (Col. De arb. XVII. 1—2.)
11. a szarvasmarhák betegségei és gyógyításuk (Varro II, 5, 18.)
12. a mezei és otthoni jószágtartás problémái, akár csak Varronál, aki talán Mago hatására nyúlt e problémához (Varro III. 2, 13).

Mindezek a témák újra szóhoz jutnak Catonál, Varronál és Columellánál. Mago könyvét mind a görögök, mind a rómaiak nagyra becsülték. Varro 4-szer említi a nevét, Columella 16 alkalommal idézi részletesen egyik-másik előírását. Érdemes szószerint idézni azokat a jellemzéseket, amelyeket a római szakírók adnak róla. Varro például még a görögöknél is többre tartja (I. 1, 10—11.). «Mindezeket felülmúlta hírnevével a karthagói Mago, aki a különböző témaköröket pun nyelven foglalta össze 28 könyvben,

[2] С. Я. Лурье: Архимед. Москва—Ленинград. 1945. 219—20.
[3] *G. Lapeyre—A. Pellegrin:* Carthago punique. 814—146 avant J. C. Paris. 1942.
[4] *Ch. Picard:* Carthago. Paris. 1951.
[5] *N. A. Maškin:* ВДИ 1948. 4. 35—54 és ВДИ 1949. 2. 32—39.
[6] *Ch. Picard:* Revue Archéologique. 1958. 21—32. l.
[7] A pun betétekre vonatkozóan l. legutóbb *J. Opelt:* Die punische Bilingve im Plautinischen Poenulus. Herm. 94 (1966) 435—442.
[8] A néhek szaporodásával kapcsolatos antik elméletekhez l. *Péter Gy.* cikkét, EphK 60 (1936) 245—268.

ezeket az uticai Cassius Dionysius lefordította 20 könyvben és görögül elküldte Sextilius praetornak; e kötetekbe azoknak a görög nyelvű könyveiből, akiket felsoroltam, beledolgozott nem is keveset és Magotól is kivonatolt 8 könyvre valót.» Egyébként Sextilius i. e. 88-ban volt praetor Afrikában. Uticában székelt, Cassius Dionysius pedig pontosan ennek a városnak a szülötte. Plinius Maior ezt mondja (Hist. Nat. XVIII. 5, 22): «A földművelésre vonatkozólag oktatásokat adni a külföldi íróknál is elsőrangú feladat volt, mivel megtette ezt Hierón, Philométór, Attalos, Archelaos király, s hadvezérek, mint Xenophón, sőt még a pun Mago is; lám, őt Karthago bevétele után akkora megtiszteltetésben részesítette szenátusunk, hogy, amíg a könyvtárakat odaajándékozta Afrika törzsfőnökeinek, egyedül az ő 28 könyvét tartotta méltónak lefordítani latinra, noha Marcus Cato adott már szabályokat; a munkát a pun nyelvben jártas személyekre bízta, ebben mindenkit fölülmúlt egy igen nevezetes családból származó férfiú, Decimus Silanus." Következik Columella véleménye (I. 1, 13.): «A legnagyobb elismeréssel kell illetnünk a karthagói Magot, a gazdálkodás atyját, mert azt az ő híres 28 kötetét szenátusi határozattal fordították le latin nyelvre.» Mago könyve az i. u. I. században még megvolt, pontosabban, a latin fordítást Columella használta, mert határozottan megmondja mindig, amikor Magotól idéz valamit. Magot eredetiben nem olvasták már a római szakírók, legalábbis Varro és Columella nem. Varro abból a fordításból idézi, amelyet Cassius Dionysius készített. Nyilvánvaló, hogy Cassius a maga kompliatív munkájában mindig pontosan feltüntette az általa idézett anyagrészek valódi szerzőit, így Magot is. Kitűnik ez abból a módból, ahogyan Varro említi a két írót, mégpedig hol együtt, hol külön-külön vagy az egyiket, vagy a másikat, tehát világos volt számára, melyik idézet kitől származik. Példák: «Mago és Dionysius írja »(Varro II. 1, 27.) «Igen sok olyan tudnivaló van, amelyek Mago könyvéből vannak kivonatolva, s gondom van rá, hogy az én csordásom ezeket gyakran olvasgassa.» (II. 5, 18.) «Ezekről Cassius így ír» (I. 17, 3.) «Cassius azt írja, hogy legjobb a madártrágya.» (I. 28, 1.). Az idézeteket még tovább szaporíthatnánk.

Sokkal nehezebb probléma a karthagói hatások kimutatása az első római mezőgazdasági szakmunka szerzőjénél, Catonál. Ehhez mindenekelőtt meg kell állapítanunk megközelítő pontossággal a *De agri cultura* keletkezésének dátumát, mert maga Cato sehol sem utal a megírás időpontjára. Cato i. e. 234-ben született, harcolt Hannibal ellen fiatalkorában, és a harmadik pun háború megindulásakor, 149-ben halt meg. Cornelius Nepos azt mondja róla, hogy annyira egyszerű körülmények között élt, hogy a házát is csak 70 éves korában tapasztotta ki. Nos, a *De a. c.* 128 fejezete tárgyalja a lakás kitapasztását. Ilyenformán Cato 164-ben volt 70 éves, ennél korábban nem írhatta művét, csak később. Utalás van arra, hogy 157-ben járt Karthagóban a szenátus megbízásából. Az volt a feladata, hogy kivizsgálja a karthagóiak és Massinissa numidiai király közötti ellenségeskedést és erről jelentést tegyen. Másodszor 153-ban járt ott, Karthagot 146-ban romboltak le a rómaiak, Mago latin fordítása csak ezután készült el; Cato már nem élt és így nem használhatta. Ha ismerte Magot, csak eredetiben olvashatta, vagyis tudnia kellett punul. Lehet-e, ezt közvetve bizonyítani? Nézetem szerint igen, egy analógiával.

Még az ókorból maradt ránk egy olyan hagyomány, hogy Cato csak öregkorában tanult meg görögül (*Cato senex litteras Graecas didicit.*). A kutatók sokáig nem vonták kétségbe ennek a tudosításnak a hitelességét, pedig Plutarchos világosan megmondja, hogy Cato még ifjúkorában ismerkedett meg a görög nyelvvel és a görög műveltséggel. A *De a. c.* tele van görög műszavakkal és görög eredetű receptekkel. Az ideológiában Cato makacs ellenfele volt a görögöknek, de gazdasági és technikai téren annál buzgóbban tanulta meg tőlük azt, amit hasznosnak és célszerűnek tartott.[9] A karthagóiakat is úgy kezelte, mint a görögöket (v. ö. gyakran ismételt mondását: *Ceterum censeo Carthaginem esse delendam*), s az *ὀψιμαθία* (későn tanulás) legendája ebben a vonatkozásban is hamisnak bizonyul; ideológiai téren harcolt a karthagóiak ellen, ugyanakkor átvette gazdasági vívmányaikat. Kétségtelen, hogy ebben a jelképes tüntetésben Catot a római gőg és felsőbbrendűség propagandisztikus céljai vezették, míg ugyanakkor a pun háborúk alatt és után a rómaiak megismerték a karthagói civilizáció minden vonatkozását. Jellemző Catora, hogy *Origines* című történeti munkájában következetesen elhallgatja a pun háborúkban szereplő parancsnokok nevét mind a római, mind a karthagói oldalon, akik iránt ellenszenvvel viseltetett. Egy ilyen részletet idéz Gellius (Noct. Att. III. 7.). «A római tribunus, a karthagói vezért», — ilyen és ehhez hasonló körülírásokhoz folyamodik Cato. Ugyanakkor nem habozott megörökíteni a pun hadsereg legbátrabb elefántjának *Surus*-nak a nevét. Véleményem szerint ugyanezt az elhallgatási módszert

[9] Ld. *Trencsényi-Waldapfel I.*: Vallástörténeti tanulmányok. 2. kiadás. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1960. 251—285, főleg a 268—9. lapon olvasható fejtegetések.

alkalmazza a *De a. c.*-ban is, egyedül római tanítómestereit említi meg névszerint: Casinumban Lucius Tunnius, Venafrumban Caius Mennius szíjjártókat (c. 135.), a ciprusmag vetésével kapcsolatban a nolai Manius Percenniust (c. 151.), a vesszőseprűkre vonatkozóó lag a Manliusok tanácsait (c. 152.). Magoról nincs szó nála. Számunkra elveszett Mago művének a fordítása is, nem tudjuk megállapítani, mennyit használt fel belőle Cato és azt sem tudjuk pontosan, mennyit dolgozott fel abból, amit a karthagói technikából saját szemével látott. Annyit mégis nyugodtan leszögezhetünk, hogy az anyaggyűjtésnek mindkét módját alkalmazta. Megkockáztatjuk azt az állítást, hogy Cato, amikor a *De a. c.*-t írni kezdte, beosztását Mago szerint képzelte el. Cato tudnillik a birtok vásárlásával kezdi előadását: «Amikor birtok szerzésére gondolsz, ezeket tartsd eszedben.» (De a. c. 1.) Ezzel kezdődik Mago értekezése is, amint Columella egyik szövegrészlete bizonyítja (Col. I. 1, 18.): «A pun Mago a maga írásainak kezdetét ilyen javaslatokkal vezeti be: (Innen pedig alighanem szó szerint idézi Mago tanácsait): 'az, aki földet szerzett, adja el a városi házát, nehogy a városi istent tisztelje inkább, mint a falusit, akinek inkább a városi háza fekszik a szívén, annak nem lesz szüksége birtokra.'» Maga Columella még hozzáteszi: «Ezt a javaslatot, hogyha be lehetne tartani a mostani időkben, nem változtatnám meg.»

Van azonban más egyezési pont is. Columella idézi Mago egyik receptjét gránátalma eltevésére (Col. XII. 46, 5—6.). «Mago azt javasolja, hogy egy új agyagkancsóban (*in urceo novo fictili*) terítsünk el nyárfából vagy tölgyfából készített fűrészport és úgy helyezzük el az almákat, hogy a fűrészport még utána le lehessen döngölni; majd azután, hogy az első réteg megvan, ismét fűrészport kell ráteríteni, s az almákat ugyanúgy ráhelyezni, amíg csak a kancsó meg nem telik.» Cato a felügyelő feleségének ilyen tanácsokat ad a. c. 143-ban: «Tegyen el berkenyét szőlőízben, körtét és szőlőt hordóban, veréb-birsalmát, szőlőt törkölyben és kancsókban a földbe ásva (*in urceo in terra obrutas.*). Hasonló ehhez Varro I. 59, 3: «Azt tartják, hogy az alma elég jól eláll a gyümölcstárolóban, egyesen szerint a márványburkolattal bevont padlón, mások szerint a szétteregetett polyvák vagy pihén is.» Az itt javasolt módszerek, meg a felhasznált kifejezések (*urceus*, stb.) annyira hasonlók, hogy aligha magyarázható mindez csupán az itáliai gyakorlattal, hanem egyszerű kölcsönvétellel Magotól.

Cato a *De a. c.* 85-ben így ír: «Karthagói kását (*pultem Punicam*) így főzz: Tégy vízbe egy font tönkölydarát, hagyd jól elázni. Öntsd át tiszta teknőbe, adj hozzá 3 font friss túrót, fél font mézet, egy tojást, mindezt jól keverd össze, úgy öntsd bele egy új fazékba (*in aulam novam.*).» A *nova* — új — kifejezést tartalmazta az alma eltevéséről szóló Mago-idézet is a kancsó megjelölésére. Így ennél a passzusnál is gondolhatunk Magora, de könnyen meglehet, hogy ezt a kását Hannibál katonái ismertették meg Campania lakóival, ahol Cato birtoka volt. A Cannae-i csata után hosszú éveken át Campaniában volt Hannibal főhadiszállása, utolsó fellegvára pedig távozása előtt Bruttium, Lucania és Apulia. Jelenlegi ismereteink fokán persze egyik feltevést sem részesíthetjük határozottan előnyben a másik rovására.

Mago mellett mások is írtak még a mezőgazdaságról Karthágóban, de ezeknek az íróknak a jelentősége sokkal kisebb. Columella említi például Hamilcart (XII. 4, 2.).

Mago értekezése később sokat veszített jelentőségéből. Ennek oka a római mezőgazdasági technika rohamos fejlődése. Columella külön ki is hangsúlyozza a régi és új szakirodalom értékelésével kapcsolatos vitákat (Col. I. 1, 6.): «A földművelőnek nem szabad mellőznie azokat a mezőgazdaságra vonatkozó előírásokat, amelyeket nagy mennyiségben hagytak ránk az Afrikából származó pun írók, bár a mi gazdáink azzal vádolják őket, hogy sok mindent helytelenül adtak elő; így Tremellius Scrofa, panaszkodva emiatt, mégis felhozza mentségükre, hogy Itália meg Afrika talaja és éghajlata eltérő, teljesen ugyanazt a terméshozamot nem adhatja.» Columella megjegyzi a Mago által javasolt egyik ültetési módról, hogy száraz helyen beválik, de erős éghajlatú vidéken egyáltalán nem ajánlatos (Col. V. 5, 4.). Amíg Mago azt javasolja, hogy az olajfát ősszel, az őszi napéjegyenlőség után a téli napforduló előtt kell elültetni, Columella korának gazdái nagyjából a tavaszi időszakot tartják be, március elseje körül. (Col. *De arb.* XVII. 1—2.)

Külön kell szólni arról, hogy a karthagói technika eredményei hogyan tükröződtek az itáliai gyakorlatban. Cato művében, a c. 18,9-ben szerepel a *coagmenta Punicana*, amelyből az olajbogyóra való kerek lap készül a sajtolóhoz. Nem tudjuk megállapítani, milyen alkatrész ez. Varro madártenyészetében karthagói stílusú ablakok vannak. (III. 7, 3.) Leírja Varro a karthagói kocsinak nevezett csépelő-alkalmatosságot (I. 52, 1. *plostellum punicum.*). «A csépelődeszka kövekkel vagy vassal érdes felületűvé tett deszkalapból áll, amelyet az eléje fogott állatok huzgálnak a rajta álló hajtóval vagy a ráhelyezett nagyobb súllyal együtt, ez csépeli ki a kalászból a magot, vagy pedig fogaskerekekkel felszerelt tengelyekből készül, ennek neve karthágói kocsi; valaki ráül és úgy hajtja

a vontató állatokat.[10] Ez a kocsi 150 cm hosszú és 80 cm széles fakeret, ami megfelel a kicsinyítő plostellum alaknak, oldaldeszkáit 3 erős keresztfa tartotta össze, amelyek egymástól egyenlő távolságra voltak. Az első és harmadik keresztfára 4, a középső másodikra 3 vasból való fogaskereket szereltek fel. A kerekek két félkerékből álltak, amelyeket szegekkel erősítettek össze. A kerekek belső átmérőjét szabályozni lehetett, mert a félkerekeket egymásra tolva helyezték el. Mindegyik keréken körülbelül 50 fog volt. A fakeretre levehető ülőkét erősítettek, ezen helyezkedett el a kocsis, a föld felszínétől 65 centiméter távolságra. Ilyen fajta alkotmányt még a XX. század elején is használtak Tuniszban.

Meglehet, hogy az esetleges későbbi ásatások újabb régészeti leletanyagot adnak majd egyszer Karthagoról és arról sem szabad lemondani teljesen, hogy ezek a leletek idővel valamilyen irodalmi emlékkel is bővülhetnek, akármilyen kevés a remény erre jelenleg. Tudományágunk területén nem egy váratlan felfedezés kényszerítette a kutatókat arra, hogy újra írják egyes problémakörök történetét és értékelési szempontjait.

ADAMIK TAMÁS

VENERES CUPIDINESQUE

A *Veneres Cupidinesque* kifejezés kétszer fordul elő Catullusnál: «*Lugete, o Veneres Cupidinesque*» 3,1; «*Nam unguentum dabo, quod meae puellae donarunt Veneres Cupidinesque*" 13, 12 és kétszer Martialisnál valószínűleg catullusi reminiszcenciaként: «*Respondent Veneres Cupidinesque*» IX, 11, 9; «*Atque omnes Veneres Cupidinesque*» XI, 13, 6.

E szókapcsolat második tagja nem problematikus, mert *Cupido* többes száma gyakori (Propertius I, 1, 2; Horatius Carm. I, 19, 1), ugyanúgy mint a görögben: "*Ερωτες* (Theokritos VII, 96; XII, 10 stb.). A nehézséget a *Veneres* okozza. Személynév, mégis többes számban áll. Miért?

1. A klasszikus filológusok és fordítók többsége a *Venerest* eredeti többes számnak tekinti, és a következőképpen értelmezi:

Riese szerint Catullus *Venus* különféle neveire gondolva (*Genitrix, Cloacina, Conciliatrix*) használja a Pl. *Venerest*, és ezzel *Venus* megjelenési formáinak összességére utal.[1]

Baehrens azt a véleményt képviseli, hogy Catallus itt nemcsak *Venus*ról beszél, hanem a többi hozzá hasonló istenségről is, azaz a gráciákról.[2] Véleményét azonban nem alapozza meg. K. P. Schulze arra a következtetésre jutott, hogy a *Veneres* csupán külső asszimiláció folytán váltotta fel a Cupidines hatására a *Venust*.[3] Az újabb filológusok Baehrens és Schulze véleményét variálják. K. Meister Baehrens véleményéhez csatlakozik.[4] W. Kroll attrakció által keletkezett többes számra gondol.[5] Az attrakciót szerinte az is elősegíthette, hogy Catullus a gráciákra is gondolt: «Veneres — Venus und ihre Gefolge». G. Lafaye a *Veneres*-ben szintén *Venus*-t és a gráciákat látja.[6] C. J. Fordyce szerint Catullus egyrészt átvitt értelemben használja a *Venus*-t és *Cupido*-t, másrészt a többes szám alkalmazásában metrikai megfontolások is közrejátszottak.[7]

2. Több nyelvész a fenti véleményektől eltérő értelmezést hoz, amelyet először Schwyzer fejtett ki részletesebben.[8] Szerinte minden nehézség eltűnne, ha a Pl. *Veneres*

[10] A kocsi leírását és rekonstrukcióját lásd a következő kiadványokban: *E. J. Hamy:* Note sur le plostellum punicum. Academie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes Rendus. 1900. I. 22—26. l.; *M. E. Sergeenko:* Варрон. Сельское хозяйство. Москва—Ленинград. 1963. 160 és Очерки по сельскому хозяйству древней Италии. Москва—Ленинград. 1958. 72—77. lap.

[1] *A. Riese:* Die Gedichte des Catullus, 1884. 6.

[2] *A. Baehrens:* Catulli Veronensis liber, 1876. II. 82.

[3] *E. Schwyzer:* IF 14 (1903) 28.

[4] *K. Meister:* Lateinisch—Griechische Eigennamen, 1916. 118.

[5] *W. Kroll: C. V.* Catullus, 1959. 5.

[6] *G. Lafaye:* Catulle Poesies, 1932. 2.

[7] *C. J. Fordyce:* Catullus, A Commentary, 1965. 93.

[8] *E. Schwyzer:* IF 14 (1903) 28—31.

Cupidinesque kapcsolatot egyes számnak fordíthatnánk, ahogy ezt egy helyen Catullus is használja: «. . . *sanctae Veneri Cupidinique*» 36, 3. Ezt a lehetőséget Schwyzer számára a dualis nyújtja. Az indoeurópai nyelvekben gyakori az ún. elliptikus dualis: egy főnév azért áll dualisban, hogy az illető tárgyat vagy személyt egy másik, rendszerint vele együtt járó tárggyal vagy személlyel megjelenítse. Az óind dualis *mitrā* Mitrát és Varunát együtt jeleníti meg,[9] az ógörög *Αἴαντε* (Ilias V, 519; XIII, 45, 46; XVIII, 163 stb.): Aiast és Teukrost. Később az érthetőség kedvéért az elliptikus alak mellé odatették azt a szót is, melyre a dualis végződés egyébként is utalt: *Αἴαντε δύω Τεῦκρόν τε* (Ilias XII, 335/36), *Αἴαντές τε δύω Τεῦκρός θ'* (Ilias XIII, 313).[10]

Az óindben az is előfordul, hogy a kongruencia kedvéért a második tagot is dualisba tették: *mitrā varunā*.[11]

Az elliptikus dualis állítólagos maradványai a latinban is megtalálhatók: *Cereres* 'Ceres és Proserpina', *Castores* 'Castor és Pollux', *patres* '*pater et mater*', *fratres* '*frater et soror*' stb.[12] Schwyzer feltételezi, hogy a *Veneres Cupidinesque* kiegészített elliptikus dualisi konstrukció, csak a dualisi végződést a többes szám váltotta fel.[13] Mivel ugyanolyan szókapcsolat, mint az óind *mitrā varunā*, egyes számnak kell fordítanunk, és jelentése: «Venus és Cupido együtt».

Érdemes megemlíteni, hogy Szilasi Móricz már néhány évvel Schwyzer cikkének megjelenése előtt ugyanezt az értelmezést hozta, bár véleményét nem fejtette ki részletesen: «Így kell szerintem magyarázni Catullusnak is ezt a híres versét «*Lugete, o Veneres Cupidinesque*» a. a. Gyászoljatok, Venus s Cupido (együtt)».[14] A későbbi nyelvészeti munkák egészen napjainkig néhány kivételtől eltekintve, ugyanezt az értelmezést hozzák.

3. Véleményünk szerint Szilasi Móricz és Schwyzer hipotézise nem teljesen meggyőző. Kevés a valószínűsége annak, hogy a latin nyelvben, amelyből még az írásbeliség előtti időben eltűnt a dualis, az ie. I. században ilyen szabályosan kiegészített elliptikus dualist találhatnánk.

Ha ugyanis a fentebb felsorolt állítólagos elliptikus dualisi alakokat alapos vizsgálat tárgyává tesszük, azt kell mondanunk, hogy ezek egyáltalán nem olyan ősi alakok, mint amilyeneket a dualis feltételez. A nyelvészeti irodalomban már régóta közhelynek számít, hogy a *Castores* jelentése: '*Castor et Pollux*'. Az *aedes Castorum*, *templum Castorum* szókapcsolatban általában ősi vallási formulát látnak. Azonban, mint erre K. Meister helyesen rámutat,[15] a *Castores* csak a császárkorban jelent meg a latin szerzők műveiben. A híres római templomot kezdetben *aedes Castoris*-nak nevezték. Plautusnál még csak így szerepel: «*Pone aedem Castoris ibi sunt subito quibus credas male*» (Curculio 481), de később is megtalálható: *in aede Castoris* (Cicero: Verr. 2, 1), *ad Castoris* (Cicero: Milo 91, 33). Az *aedes Castorum* kifejezést a legkorábban az idősebb Plinius és a későbbi szerzők műveiben találhatjuk meg: «*Tiberio principe, ex fetu supra Castorum aedem genito, puella in oppositam sutrinam devolavit*» (Plinius: Nat. hist. 10, 121), *Castores* (Tacitus: Historiae 2, 24), *Castoras geminos* (Pacat. Pan. 39), *Castores* (Symmachus Epist. I. 95/89). Érdekes az a tény is, hogy a görögben a **Κάστορε* illetve **Κάστορες* mint elliptikus alak nem fordul elő. Tehát a görögből sem kerülhetett át a latin nyelvbe, és mivel csak a császárkorban találjuk meg a latin írók műveiben, indoeurópai örökségnek sem tekinthetjük a fenti alakot.

A *Polluces* is előfordul elliptikus pluralisi alakként: «*quia ambo licenter et Polluces et Castores vocantur*» (Servius: Vergilius Georg. III. 89.), «*olim cum res Romana adoreae militaris polita est, Polluces gemini apud Iuturnae locum praelii secunda vulgarunt*" (Symmachus I. 95/89/,3). A *Polluces* azonban még a *Castores*-nél is később jelent meg, éppen a *Castores* mintájára.[16]

Biztosan elliptikus pluralis alakok a *fratres* és a *patres*. Az előbbi gyakran előfordul a latin szerzők műveiben: «*fratrem* (Silanusé és nővéréé) *non incestum, sed incustoditum amorem ad infamiam traxit*» (Tac. Annales XII, 4), «*dilexerunt enim se mutuo fratres ultra meum votum. O, fortuna crudelis! abstulisti mihi filium; relinquere vel filiam*» (Calpurn. Decl. 44.), «*tres fratres, Tibius et Maevius et Seia*» majd «*duo de fratribus, id est Maevius et Seia*» (Modestinus Digest. II. 14, 35.). A *patres* ritkábban fordul elő a latin szerzőknél;

[9] *K. Brugmann:* Kurze vergl. Gramm. d. indog. Sprachen, 1904. II. 415.
[10] *J. Wackernagel:* KZ XXIII. 302—310.
[11] *E. Schwyzer:* op. cit. 31.
[12] *E. Schwyzer:* op. cit. 30.
[13] *E. Schwyzer:* op. cit. 31.
[14] *Szilasi: M.* NyK 26 (1896). 171—173.
[15] *K. Meister:* Lateinisch—Griechische Eigennamen, 1916. 118.
[16] *E. Löfstedt:* Syntactica I. 1928. 63.

viszont gyakori a feliratokban: «*coniugumque domumque, patres natosque videbit*» (Verg. Aen. II. 579), «*Montanus et Sortita patres*» (CIL XI, 516), «*Adventus... et Patavinia* Romana patres» (CIL XIII. 1196).

Említésre méltó, hogy a korai görögben nem fordul elő a πατέρες «apa és anya» jelentésben.[17] A spanyolban ugyanezt találjuk: a *padres* elliptikus pluralisi alak megvan a mai nyelvben, de az óspanyolban eddig még nem tudták kimutatni.[18]

A fentiekből nyilvánvaló, hogy az ún. elliptikus dualisi, ill. pluralis alakok esetében bizonyos rövidítésről és egyszerűsítésről van szó. Ezt a spontán egyszerűsítést szépen megfigyelhetjük Marcellus Empiricus-nál, aki a *digitis medicinali et pollice* helyett gyakran csak a *digitis medicinalibus* szókapcsolatot hozza, amelyet szabályos elliptikus pluralisnak tekinthetünk: «*frustum veteris spongiae ad pedem alligabis et radicem alterci sinistra manu digitis madicinalibus sumes et alligabis in alio pede*» (Marc. Emp. 32,5, 249. 1. 31. sz.).

Egyébként is a *Veneres Cupidinesque* kapcsolat tagjai egészen más jellegűek, mint a fenti állítólagos elliptikus dualisi alakok. A fenti elliptikus alakok mellett sohasem áll kiegészítő többes számmá vált dualis alak. Tehát nem találunk ilyenféle szókapcsolatokat: *Castores Pollucesque*. Másrészt *Veneres*-t elliptikus alakként nem találjuk meg a latinban, azaz a *Veneres* alak sohasem jelentette Venust és Cupidot együtt. De a *Cupidines* sem fordul elő 'Venus és Cupido' jelentésben. *Cupido* v. *Amor* többes száma mindig a rendes többes szám funkcióját töltötte be, azaz több Cupidot vagy Amort jelölt. A *Veneres Cupidinesque* kapcsolatot nem lehet azonosítani a *mitrā varunā* kiegészített elliptikus dualisi kapcsolattal sem. A *mitrā varunā* kapcsolat első tagja ugyanis elliptikusan is gyakran előfordul, a *Veneres* viszont sohasem.

4. Szerintünk legjobban akkor közelítjük meg az igazságot, ha a *Venerest* — ugyanúgy mint Baehrens — rendes többes számnak fogjuk fel, úgy ahogy az adott catullusi szövegben áll. Ez a szokatlan többes szám beleillik az adott vers (3.) tréfásan szomorkás, ironikus hangulatába. Catullus nemcsak Venushoz és Cupidohoz fordul a *Lugete, o Veneres Cupidinesque* felszólítással, hanem valamennyi szerelemmel kapcsolatos isteni lényhez, így a gráciákhoz is. A költemény második sora így hangzik: «*et quantum est hominum venustiorum*» — «*és minden szerelemtudó halandó*» (Devecseri), azaz minden olyan ember, akinek van valami köze a szerelemhez. Az első és második sor közötti gondolatritmus és harmónia megköveteli, hogy az első sorban is átfogó, minden szerelemmel kapcsolatos isteni lényt érintő felszólítás legyen. Így lesz teljessé a gyászolók égi és földi kórusa. Ezt az értelmezést javallja a mondat struktúrája is. A vers első szava (*Lugete...*) egyforma hatállyal vonatkozik az első és második sorra, az istenekre és az emberekre.

Már a rómaiak így értelmezték ezt a szókapcsolatot. Erre utal Martialisnak fentebb idézett két sora. Schwyzer catullusi reminiszcenciának tartotta ezeket a sorokat, ezért nem is tárgyalta őket. Pedig ha catullusi reminiszcenciák a fenti helyek, rávilágíthatnak arra, hogyan értelmezte ezt a kapcsolatot egy Catullust jól ismerő római költő. Az *Epigrammák* XI. könyvének 13. darabja így hangzik:

Quisquis Flaminiam teris, viator,
Noli nobile praeterire marmor.
Urbis deliciae salesque Nili,
Ars et gratia, lusus et voluptas,
Romani decus et dolor theatri
Atque omnes Veneres Cupidinesque
Hoc sunt condita, quo Paris, sepulchro.

A vers elolvasása után azonnal kitűnik, hogy Fordyce értelmezése — miszerint *Catullus* átvitt értelemben használja *Venus*-t és *Cupido*-t — kétségeket támaszthat bennünk. Szerintünk itt művészi fokozással állunk szemben: először csak elvont fogalomként jelenik meg a szerelmi gyönyör a felsorolás elején, a végén pedig maguk a szerelem istenségei is megjelennek.

A szövegösszefüggésből az is kitűnik, hogy a *Veneres Cupidinesque* többes számú kapcsolat, melynek tagjai a többes szám funkcióját töltik be. Martialis a többség hangsúlyozására e szókapcsolat elé odateszi az *omnes* jelzőt: *omnes Veneres Cupidinesque* 'valamennyi Venushoz és Cupidohoz hasonló szerelmi istenség'.

[17] *E. Löfstedt:* op. cit. 64.

[18] *E. Fahnestock — M. B. Peaks:* Transact. of the Amer. Philol. Assoc. 44 (1913) 77 ff. (padres).

Schwyzer szerint *Venus* többes száma csak a *Cupidines* mellett fordul elő, egyedül nem. Ezzel szemben Catullus 86. versének 6—7. sora így hangzik:

Lesbia formosast, quae cum pulcherrima totast,
tum omnibus una omnes surripuit Veneres.

Friedrich[19] kivételével minden Catullus kiadás nagy betűvel hozza *Veneres*-t, vagyis tulajdonnévnek értelmezi. Az *omnes* jelző áll előtte, tehát eredeti többes szám. A költő itt is a *Veneres* összefoglaló névvel jelöli a Venushoz hasonló istenségeket. A személynevek többes számának ilyen értelemben való használatát az újabb latin stilisztikák is ismerik: «Eigennamen können in den Plur. treten, wenn sie typisiert, d. h. als Vertreter der Gattung gesetzt werden, z. B. Cic. Sest. 143 *nostros Brutos, Camillos, Ahalas, Decios* usw.; Mart. *Maecenates. . . Marones* «Leute wie M. . . Dichter wie Vergil».[20]

Végül felmerül a kérdés, milyen hatásra alkalmazta Catullus *Venus* és *Cupido* többes számát összefoglaló elnevezésként. Amint láttuk, ez a többes szám nem idegen a latin nyelv szellemétől sem. Ennek ellenére Catullus volt az első római költő, aki *Venus* és *Cupido* többes számát használta a római irodalomban. Kérdésünk megválaszolásában nagy segítséget nyújtanak azok a kutatók, akik a catullusi költészet forrásait vizsgálják. E kutatók egyöntetű megállapítása, hogy a klasszikus és a hellénisztikus görög költészet nagy hatást gyakorolt Catullusra. A görög hatás nemcsak hosszabb verseiben tapintható ki, hanem a *nugae* darabjaiban is, főleg a *passer*-versekben.[21] Nemcsak a téma görög ezekben a versekben[22] (vö. Anthologia Palatina VII. 189—216) — hanem egyes gondolatok és költői képek is: «*qui nunc it per iter tenebricosum illud, unde negant redire quemquam*» (3,11 — 12), «*quae omnia bella devoratis*» (3,14).[23]

A *Veneres Cupidinesque* kapcsolat prototípusát is a görög költészetben kell keresnünk. *Cupido* többes számában nyilvánvaló a hellénisztikus költészet hatása, hiszen Catullus előtt a *Cupidines* nem fordult elő a latin szerzőknél.[24] Görög megfelelője viszont — *Ἔρωτες* — igen gyakran megtalálható az alexandriai költők műveiben (Theokritos XV. 120; VII. 117; Moschos III. 67; Bion I. 6, 15, 28, 62, 86). Nem ilyen egyszerű a probléma a *Veneres* esetében. Venus görög megfelelőjének, Aphroditenak a neve többes számban, ha csak szórványosan is, de előfordul a görög költőknél és filozófusoknál: *Οἴεσθαι δὲ χρὴ καὶ Ἀφροδίτας* ... (Plotin. II. 535. 1.), *τὰς Ἀφροδίτας ὑπερβάλλεσθαι πάσα* (Kallimachos 82. b. töredék). E sornak hatását könnyen felfedezhetjük Catullus 86. darabjában: *omnes surripuit Veneres*, hiszen a kép ugyanaz. Nem valószínű azonban, hogy a *Veneres Cupidinesque* kapcsolat megalkotásában közrejátszott. A görögben ugyanis nem fordul elő *Ἀφροδίτη* többes száma az *Ἔρωτες* mellett.

Találunk viszont az *Ἔρωτες* mellett egy másik többes számot, amely valószínűleg ugyanazt a szerepet tölti be, mint a *Veneres*: *Χαρίτων πνείοντα μέλη πνείοντα δ'Ἐρώτων* (Simonides Anth. Palat. VII. 25); *Ἐρώτων καὶ Χαρίτων* (Hedylos Anth. Palat. VII. 292). Ez utóbbi kapcsolat feltűnően emlékeztet a *Veneres Cupidinesque* kapcsolatra. Ha ki tudjuk mutatni, hogy volt olyan mitológiai hagyomány, amely Venust, azaz Aphroditét is a Charisok közé sorolta, ezzel bizonyíthatjuk feltevésünk lehetséges voltát is. Kérdés tehát, milyen kapcsolat volt Aphrodité és a Charisok között.

A homéroszi eposzokból a következőket tudjuk meg: Aphrodité a Charisok úrnője (Il. 5, 338; Od. 8, 364), az egyik Charis Hephaistos felesége (Il. 18, 382), az Odysseiában viszont Aphrodité Hephaistos felesége (Od. 8, 270). Itt nyilvánvalóan a Charis és Aphrodité azonosításáról van szó. A Charisok leplet szőnek Aphrodité számára (Il. 5, 338), Aphrodité részt vesz a Charisok kórusában (Od. 18, 196). Ez a felfogás oldja meg azt a látszólagos ellentmondást is — erre Trencsényi W. Imre professzor hívta fel a figyelmemet — Hésiodos Pandóra-mítoszában, hogy amikor Zeus parancsot ad az isteneknek, lássák el ajándékokkal a Hephaistos által földből gyúrt első asszonyt, az Aphroditénak adott parancsot («és arany Aphrodité öntsön bűbájt a fejére . . .» 65.) a Charisok és Peithó teljesítik (73—74), s Aphrodité az egyetlen isten a felszólítottak közül, akinek neve a parancs végrehajtásában meg sem ismétlődik; nincs is erre szükség, mert a *Χάριτες* többes szám

[19] *G. Friedrich:* Catulli Veronensis Liber, 1908. 510.
[20] *J. B. Hofmann — A. Szantyr:* Lateinische Syntax und Stilistik, II. I. rész, 1964. 19.
[21] *A. L. Wheeler:* Catullus and the traditions of ancient poetry, 1964. 225.
[22] *C. J. Fordyce:* Catullus, 1965. Bevezetés 21.
[23] *A. L. Wheeler:* op. cit. 225.
[24] *C. J. Fordyce:* op. cit. 93.

az ő jelenlétét is feltételezi. Vergilius szintén úgy tudja, hogy Venusnak Vulcanus, azaz Hephaistos volt a férje (Aen. 8, 72). Az egyik hagyomány szerint Aphrodité a Charisok anyja volt (Servius: Aen. I. 720; Diod.: V. 72, 5/1).[25] Aphroditénak minden tulajdonsága megvan a Charisokban (Schol. Aristoph. Pax 41, Arrian. cyneg. 35, 2/1).[26] Ezen adatok alapján megállapíthatjuk, hogy joggal tartotta Wilamowitz Aphrodité a Charisok között az elsőnek: «die erste der Chariten» (Götter Nachr. 1895. 237. 1.). Ha azt is figyelembe vesszük, hogy a kíséretéhez tartozó istenségek valamiképpen az ő természetének is részesei voltak, könnyű elképzelnünk, hogy Catullus összefoglaló néven *Veneres*-nek szólítja az egész csoportot. Tehát a *Veneres*-t ugyanolyan értelemben használja Catullus, mint a hellenisztikus költők a *Χάριτες*-t: mindkét többes szám Venust, illetve Aphrodité és a kíséretéhez tartozó istenségeket jelöli.

CSILLAG PÁL

A HÁZASSÁGI VAGYONJOG AUGUSTUS KORÁBAN

1. Augustus családjogi törvényeinek hatása

Augustus családjogi törvényhozása helyes értékelésénél figyelembe kell vennünk mindazokat, a házasfelek vagyonára kiható következményeket, amelyek e törvények hatályosulása alatt a házasságkötésnél, vagy a házasság megszűnésekor érvényesültek.

A *manus alatti házasságban élő feleségnek* saját vagyonhoz nem volt joga. Ennek következtében a házasságkötéskor meglevő és a később szerzett vagyona is a férjéé lett, aki azzal *inter vivos* és *mortis causa* rendelkezhetett. Az ilyen házasságban élő feleség a férje halála után — akárcsak az *in potestate* gyermek — *heres legitimus* lett.[1]

A *manus nélküli házasság* megkötésének ezzel szemben a házasfelek saját vagyonára nem volt semmiféle változtató hatása. A házasság tartama alatt mindkét házasfél továbbra is tulajdonosa maradt a házasságkötéskor meglevő saját vagyonának, míg a később szerzett vagyon a szerző félé lett. Így a házasfelek bármelyike saját vagyonáról *inter vivos*, vagy *mortis causa* szabadon rendelkezhetett. Nem volt szükség a férj beleegyezésére, vagy hozzájárulására ahhoz, hogy felesége jogcselekményei érvényessé váljanak. Ezzel szemben a férj sem felelt a felesége adósságaiért. A manus nélküli házasságban így a *vagyonelkülönítési rendszer elve* érvényesült. Mindebből következett, hogy a manus nélküli, más szóval az ún. *szabad házasság*-ban:

a) a férj nem volt kötelezve felesége eltartására;[2]

b) a feleség — a manusos házassággal ellentétben — itt nem volt férjének a *heres legitimus*-a;

[25] PWRE I. 2732. 5.a.

[26] PWRE III. 2162.

[1] A férjnek a feleség feletti hatalma: a *manus mariti* — ha ez valamely házasságban ekkor még egyáltalában létezett — válás esetén automatikusan megszűnt. *Manus-os házasságban* a régebbi időben nem volt még meg az asszonynak az a joga, hogy férjével szemben válófélként fellépjen. Augustus korában azonban már nem volt akadálya a válásnak a *manus*. Amint azt Gaiustól tudjuk (Instit. 137/a) ekkor már megvolt a módja annak, hogy az asszony miként kényszerítse férjét annak felette gyakorolt *manus*-a megszűntetésére. Vitás az, hogy a válásnál gyakorolt formalitások augustusi eredetűek-e? Igenlő esetben ugyanis még vitásabb az, hogy az előírt alakiság egyaránt szerepelt-e a házasságnak közös megegyezéssel és az egyoldalú eljárással történt felbontásánál. Annyi bizonyos, hogy Augustus korát megelőzőleg a férjnek a felesége felett gyakorolt *manus*-a ennek útját állotta. — Paulus lib. 2. de adult.: D. 24, 29; *Levy:* Der Hergang der röm. Ehescheidung (1925), 45. sköv.; *Volterra:* In tema di divorzio, Bull. 34 (1925), 312. sköv.; *Biondi:* La legislazione d'Augusto. Conferenze Augustee. Pubblicazioni della Universita cattolica. Serie 5, Bd. 17 (1939) 22. sköv.; *Solazzi:* La legge augustea sul divorzio della liberta e il diritto civile, Bull. 51/52 (1948) 327. sköv.

[2] A források nem tartalmaznak olyan intézkedést, amelyből arra lehetne következtetni, hogy a férjet a feleség részére *tartásdíj fizetési kötelezettség* terhelte volna. Ez nem illette meg az asszonyt akkor sem, ha a házassága felbontása a férj hibájából: «*culpa mariti*» állott volna elő. Ez a mai szemmel nézve nem humánus álláspont valószínűleg abban lelte magyarázatát, hogy Augustus kora felfogása szerint a *dos* és a *donatio ante nuptias* eléggé biztosította a feleség tartását.

c) de fordítva: a férj sem volt felesége *heres legitimus*-a;

d) a praetor a túlélő házasfélnek — *cognati hiányában* — megadta a *bonorum possessio sine tabulis*-t.[3]

Számos nyoma van annak, hogy a most ismertetett *élő joggal szemben* Rómában egy ellentétes *szokásjog is* érvényesült. E *szokásjog szerint:*

a) A házastársak külön-külön végrendeletet készíthettek, amelyben az egyik házasfél a másikat nevezte meg *pro parte* örökösnek, vagy hagyományosnak. E szokásjog kialakulásában a megfelelő intestát öröklési jog hiánya is közrehatott.[4]

b) A manus nélküli házasság esetén — *bene concordans matrimonium*-ban az is szokás volt, hogy a kizárólag házi munkával foglalkozó feleség saját vagyona kezelését is rábízta a férjére, hogy az úgy kezelje a feleség *különvagyonát*, mintha az közös vagyonuk lenne.[5]

c) Az is előfordult, hogy a *feleség maga kezelte a vagyonát* — amiként azt Cicero első feleségének, Terentiának történetéből tudjuk.[6]

d) Az volt az általánosságban elterjedt szokás, hogy — bár a férjet erre jogszabály nem kötelezte — rendszerint ő tartotta el a feleségét és a gyermekét és ő viselte a háztartás költségeit is. Ilyen esetben a feleség vagy annak a szülei ezekhez a költségekhez rendszerint olyképpen járultak hozzá, hogy a férjnek erre a célra bizonyos pénzösszeget, vagy vagyontárgyakat adtak. Ezt az adományt hívták *dos*-nak. A férj rendelkezett ugyan az ilyen vagyon felett, de azzal a korlátozással, hogy csak a befolyó jövedelmet költhette el. Azért kellett a férjnek a tőkét épségben megőriznie, hogy ez megmaradjon a feleség számára arra az esetre, ha a házasság halál, vagy válás következtében megszűnne. Így tehát a *dos*-nak kétféle rendeltetése volt: egyrészt hozzájárult a házasélet költségeihez, másrészt vagyoni alap volt azzal a rendeltetéssel, hogy a házasság megszűnése után a feleség eltartását biztosítsa.

A manus nélküli, *szabad házasságban*, a feleség, mivel saját vagyona volt, ezt maga is kezelhette és arról — férjének hozzájárulása nélkül — szabadon rendelkezhetett. Ha az ilyen házasságban a feleség mégis megengedte, hogy a férj az ő vagyonát is kezelje, akkor ezt a *mandatum*, vagy a *locatio conductio operarum* szabályai alapján bízta a férjére. A klasszikus szövegekben előforduló *parapherna* nevű, ilyen fajta vagyon természeténél fogva valószínűleg *«res quae extra dotem sunt»* jellegű volt.[7]

Felmerül itt a *praesumptio Muciana* Augustus korabeli értelmezésének a problémája is. Az i. e. 95 évi consulról: Q. Mucius Scaevoláról elnevezett *praesumptio* szerint — amely eredetében bírósági gyakorlat volt — mindaz a vagyon, amelyet a feleség a házasság tartama alatt szerzett, az ellenkezőnek a bizonyításáig olybá veendő, mintha azt a férj szerezte volna. Az *ellenbizonyítás azonban mindig meg volt engedve.* Az Augustust megelőző és követő — még a klasszikus kori — jogi felfogás is ezt tartalmazta. Az augustusi rendezés — e tekintetben is — éles belenyúlás volt a múltba, mert a családjogi törvények úgy rendelkeztek, hogy a házastársak közti ajándékozások érvénytelenek vol-

[3] Laudatio Turiae. l. 37.; vö. *F. Schulz:* Classical Roman Law. (Oxford. 1951). 108. old. A rómaiak individualizmusára vonatkozólag ugyancsak l. *F. Schulz:* History of Roman Legal Science. Oxford. (1953). 2. ed. 146. A feleség eltartására vonatkozólag: l. *P. Koschaker:* «Unterhalt der Ehefrau und Früchte der *dos*» St. Bonfante, IV. (1930). 1. sköv.

[4] Vö. Plin. Epist. VIII. 18, 7, 9. — *Woess:* Das römische Erbrecht und die Erbenwärter. (1911). 36. sköv., 45. sköv.

[5] Amint azt a Laudatio Turiae l. 37 is bizonyítja.

[6] Az is igaz, hogy ez a házasság válással végződött. Vö. Columella, De re rust. praef. lib. XII. Megbízható kortársi álláspontként kell elfogadni, mivel L. Iunius Moderatus Columella (Gades-ből) az i. sz. 1. század közepén írta meg *De re rustica* című 12 kötetes művét.

[7] *«Maritus uxoris res extra dotem constitutas administravit eaque decedens ante rationem sibi redditam administrationis ex asse eundem maritum heredem reliquit eiusque fidei commisit, ut decem uncias filio communi cum moereretur restitueret, duas autem uncias nepoti. quaesitum est, an id quoque quod ex administratione rerum apud maritum resedisse constituerit, cum ceteris bonis pro rata decem unciarum filio restitui debeat. respondit id, quod debuisse hereditati, in rationem venire debere»: Scaevola libro vicesimo primo Digestorum:* D. 35, 2, 95. pr.; *«Ceterum si res dentur in ea, quae Graeci parapherna dicunt quaeque Galli peculium appellant, videamus, an statim efficiuntur mariti»: Ulpianus libro trigesimo primo ad Sabinum:* D. 23, 3, 9, 3; Vö. *Windscheid:* Pand. III. 507. §.; *Castelli:* Scritti giuridici, 1 (1923). 1. sköv.

tak. Így a *praesumptio Muciana*-t — eredeti tartalmát megváltoztatva — úgy értelmezték, hogy minden szerzeményt — amelyet a feleség a házasság tartama alatt szerzett — a férj tulajdonában tartozónak tekintették. Ezt az augustusi rendezést elősegítette a korabeli jogtudósok patriarchális szemlélete és erősen hagyománytisztelő felfogása is, amelynek külsőségeibe a császár gyakran burkolta új intézkedéseit. Bár e *praesumptio*-t illető felfogás Augustus után megváltozott és — Schulz felfogása szerint[8] csak jóval később az *európai common law elmélete* tért vissza a *praesumptio Muciana*[9] augustusi értelmezésére.

Az augustusi családjogi törvényeknek a *caelebs*-ek elleni szankciói érvényesültek a 20—50 éves korban levő özvegy nőkkel szemben, ha férjük halála után vonakodtak volna újabb házasságot kötni.[10] Ilyenkor ugyanis elkobozták hozományukat.

Vagyonjogi hatású szankció volt az ugyancsak Augustus által behozott *vicesima hereditatum* adó is.[11]

Hasonló rendeltetésű volt a «*tutor dotis constituendae datus*»-féle intézkedés is.[12] A «*tutor mulieris*»-t, akárcsak a «*tutor impuberis*»-t nemcsak a végrendeleti, vagy törvényi gyám hiánya esetén, hanem a *lex*, a *senatusconsultum*, vagy a *constitutio principis* adta felhatalmazás alapján is ki lehetett rendelni. Sőt, még a *praetor urbanus* is rendelhetett ki tutort, mégpedig «*dotis constituendae causa*» megjelöléssel az alábbi esetekben: nevezetesen, ha a *tutor legitimus* a) impubes, b) néma, vagy c) tébolyodott volt. Kifejezetten így intézkedett a *lex Iulia de maritandis ordinibus* és egy *senatusconsultum* is.[13] Az utóbbi senatusconsultum ugyanis lehetővé tette, hogy tutort kérjen az asszony, ha a tutora távol volt.

[8] Classical Roman Law. 22. p.

[9] A *praesumptio Muciana*-féle értelmezéshez kétségkívül a jogtudósok patriarchális szemléletmódja vezetett. De ezt alátámasztották azok a *kompilátorok* is, akik az ide vonatkozó anyagot a De donationibus inter virum et uxorem titulus alá illesztették a Digestákban. Ld. Schulz fenti, 8. jegyzetnél említett helyét; *Lenel:* Pal. 2. 64; Index Interpol. ad D. 24, 1.51 és *Windscheid:* id. h.

A *praesumptio Muciana*-ra vonatkozó *ratio* a D. 24. 1. 51-ben nem is klasszikus eredetű. Nem Muciustól való, de nem is a kompilátorok szúrták bele. A D. 24, 1, 51 szerint (Pomponius libro quinto *ad Quintum Mucium*): «*Quintus Mucius ait, cum in controversiam venit, unde ad mulierem quid pervenit,* e t v e r i u s *et honestius est quod non demonstratur unde* h a b e a t *existimari a viro aut qui in potestate eius esset ad eam pervenisse,* e v i t a n d i *autem turpis quaestus gratia circa uxorem hoc videtur Quintus Mucius probasse.*»

Vegyük szemügyre e szöveg *szereplőit!*

a) *Quintus Mucius Scaevola*, pontifex maximus, consul volt i. e. 95-ben, meghalt i. e. 82-ben. Gaius és Pomponius kommentálta munkásságát.

b) *Pomponius Sextus*, Hadrianus és Antoninus Pius korabeli jogtudós. «*Ad Quintum Mucium*» és «*Ad Plautium*», valamint «*Ad Sabinum*» kommentárjairól tudunk.

Mucius — a fent idézett helyen — egy bírósági gyakorlatról beszél. Pomponius — ugyancsak ebben a szövegben — erre vonatkozólag megjegyzi, hogy ezt — tehát a bírósági gyakorlatot — helyesli. Lássuk már most magát a *szöveget!*

a) Az «*et verius . . . habeat*» szavak nyilvánvalóan a mondatszerkezeten kívül állanak.

b) Az «*evitandi . . . probasse*» nyelvtani összefüggést figyelembe véve, az «*evitandi*» szó elé kívánkozik a «*Pomponius*» főnév. (Ld. *Beseler:* Beitr. III. 51; *Schulz:* History of Roman Legal Science. II. kiad. 205. old. 1. sz. jegyzet.; *Scherillo:* St. Solmi. I. (1941/174.

[10] A *lex Iulia et Papia* rendelkezései szerint a 20—50 év közötti nők, és a 25—60 év közötti férfiak kötelesek voltak házasságot kötni és mindkét nembéli özvegyek az említett korhatárok között újra házasodni.

[11] Ez egy 5%-os adónem volt, amelyet a római polgárok 200.000 sestertius, vagy azon felüli értékű hagyaték után kötelesek voltak leróni. Vö. *Berger:* Encyclopedic Dictionary of Roman Law. Philadelphia (1953). 764.

[12] Lehetséges, hogy Ulpianusnak «liber nonus *ad legem Iuliam et Papiam*» című művéből egyrészt a D. 50, 16, 143 alatti rész (:«Id 'apud se'quis 'habere' videtur, de quo habet actionem: habetur enim quod peti potest») maradt fent, ezenkívül még a D. 50, 26, 5, 4 (:«Praetor ipse se tutorem dare non potest, sicut *nec pedaneus iudex nec compromissarius ex sua sententia fieri potest*») rész. Bár — *Wlassak* szerint (Ind. Interp. ad h. 1.) — ez esetleg az aláhúzott szöveget illetően Iustinianustól ered.

[13] Ebben az esetben tulajdonképen a tutornak egy egészen régi megjelenésével találkozunk. Vö. Gaii. Instit. 1, 157.

Ez az intézkedés a gyámság szigorának további enyhítését jelentette vagyonjogi vonatkozásban is. A jogtudósok ezt a szabályt még tovább enyhítették azzal, hogy liberálisan interpretálták. Ennek eredményeképen már egy *egészen csekély távollétet* is elegendőnek tartottak ahhoz, hogy egy ilyen helyettes tutor kirendelése iránti kérelmet elő lehessen terjeszteni. Ekkor azonban a régi tutort nem fosztották meg tutelájától, mivel az újonnan kinevezett csak *tutor adiunctus* lett.

2. A dos

A forrásszövegekben szereplő különböző *dos*-ok jelzőiből következtetni lehet azok eredetére. A *dos profecticia*-t a menyasszony atyja, vagy nagyatyja adta. A *dos adventicia* már ennél későbbi keletű elnevezés mindazon *dos*-ra, amelyet más — nem az előbb említett — felmenő rokonok adtak.[14] Augustus korában a *manus* már kihalófélben volt. Így a források alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a *dos*-t a férjre át lehetett ruházni, tekintet nélkül arra, hogy a férj rendelkezett-e *manus*-szal, vagy sem.[15]

Ha a *dost a házasság megkötése előtt adták* a vőlegény azonnal rendelkezhetett vele tulajdonosként, mégha így a *dos* rendelése valójában a házasság későbbi megkötésétől is függött. Ugyanis ha a házasságot nem kötötték meg, a *dos* rendelésének feltétele nem következett be és a *dos* visszakövetelése iránti kereset a «*condictio causa non secuta*» jogalap nélküli gazdagodás tényállásán alapult.[16]

A *dos átruházásának aktusai* a szerint alakultak, hogy a *dos* jellege a) tulajdonjog, b) ususfructus, c) servitus, vagy d) követelés átruházása volt. Kifejezetten ezt a célt szolgáló jogcselekmény volt a «*dotis dictio*». Ebből a *házasság megkötése után foganatba menő kötelem* keletkezett, amelynek a részleteit ma már nem lehet egészen pontosan megállapítani. Ugyanis a iustinianusi kompilátorok a *dotis dictio*-t igen szorgalmasan a saját korukbeli jogi cselekményt szolgáló *promissio dotis*-ra helyettesítették be.[17] A klasszikus kori jogforrások kutatási eredményeiből megállapítható, hogy Augustus korában még ismeretlen volt a *dos tacita* fogalma, amelyet a kompilátorok később csempésztek be a szövegekbe.[18]

3. A dos sorsa a házasság fennállása alatt

Favor dotis

Augustus igyekezett rendelkezéseivel előmozdítani a *dos* intézményének azt az *eredeti és régi rendeltetését*, hogy a hozományadásokat fejleszteni kell a házasságkötések

[14] Epit. Ulp. 6, 3; D. 23, 3, 5; *Albertario:* «Dos profecticia e dos adventicia» Studi, I. (1933). 281.

[15] Epit. Ulp. 7. 1.; D. 24, 1, 1; 2.; 3.; 32. pr.; Fr. Vat. 276.; *R. Besnier:* «Les donations entre époux ou futurs époux en Normandie», Revue historique. 15. (1936). 701. sköv.; *F. Dumont:* «Les donations entre époux en droit romain, (1928), Sav. Zeischr. R. Abt. 50/1930/611.; *De Robertis:* «La convalescenza delle donazioni fra coniugi nelle orationes di Severe e Caracalla». St. Barillari (1936); *Siber:* «Confirmatio donationis» Sav. Zeitschr. R. A. 53. (1933). 99. sköv. és 103.; *J. B. Thayer:* On gifts between husband and wife (1929).

[16] Ulpianus libro tertio disputationum: D. 23, 1, 10. Irodalom: *Bonfante:* Corso. I. (1925), 283. sköv.; *Corbett:* Roman law of marriage (1930) 147. sköv.; *M. Lauria:* «La dote romana» (1938). Estratto dagli Atti dell'Accademia di Scienze morali e politiche della Societa Reale di Napoli. Vol. 57.

[17] Gaii. Inst. 2. 63.; Epit Ulp. 6, 1 és 2.; C. Th. 3, 13, 3: *Berger:* «Dotis dictio in röm. Recht.». Bull. de L'Academie des Sciences de Cracovie» (1909), 75. sköv.; *Berger:* Journal of Juristic Papyrology, I. (1945), 13. sköv.; *Dauber:* Juridic. Rev. 51. (1939). 11. sköv.; *Riccobono:* Bull. VIII—IX. (1947), 39.

[18] Paulus libro septimo ad Sabinum: D. 23, 3, 30.; Papinianus libro quarto responsorum: D. 23, 3, 31.; Iavolenus libro quarto ex Cassio: D. 23, 3, 64 igen világosan fejezi ki ezt a gondolatot: «*Post divortium mulier si dote maritus nihil cavit et, cum alii nupsisset, postea ad priorem virum rediit, tacite dos ei redintegratur.*» Bár nem valószínű, hogy ez a fragmentum ebben a megjelenési formában eredeti. Ezzel szemben a klasszikus álláspontot a Fr. Vat. 115. tartalmazza. *E. Levy:* Der Herg. d. r. Ehescheidung (1925), 12.; *Windscheid:* Pand. III. 494 §. 12 és 13. jegyzetek.; *H. J. Wolff:* «Dos und erneuerte Ehe». Savigny Zeitschr. R. A. 66 (1948) 31. sköv.

előmozdítása céljából. E rendelkezések azt is célozták, hogy a *dos*-t a házasság tartama alatt állagában fenn kell tartani és annyira megőrizni, hogyha *restitutio* következne be a hozományok a házasságból lehetőleg csonkítatlan állapotban kerüljenek ki. Egyébként ezt a célt még a Digestákban is felleljük: «Rei publicae interest mulieres dotes salvas habere, propter quas nubere possunt."[19]

A férj tulajdonjoga a *dos*-hoz tartozó tárgyak felett elvileg korlátlan volt, ennek folytán a férj azt el is idegeníthette. A férj kezelési korlátait a *dos* adása alkalmával ki lehetett kötni és akkor ez szabott határt. Az esetek nagy többségében rendszerint a férj a *dos* tulajdonosává vált, azt belátása szerint kezelhette, használhatta és rendelkezhetett felette, de mindig számítania kellett a *dos* esetleges restituálásának lehetőségével. Később a feleség a *dos* felett férjének rendelkezését csak úgy szüntethette meg, vagy korlátozhatta, ha elvált tőle, amikoris azonnal restitutiot követelhetett férjétől. A *dos* kezelése körül felmerült számos vitát bizonyítja az a körülmény, hogy — Lenel szerint[20] — a praetori edictumnak volt egy «*de re uxoria*» nevű rubrikája, a praetori «*actio rei uxoriae*» nevű kereset pedig egyenesen a *dos* visszaszerzésére szolgált. Mindebből még nem lehetett arra következtetni, hogy a házasság fennállása alatt maga a *dos* is «*res uxoria*» lett volna. Az előbb említett «kereset» kifejezés is kimondottan csak a házasság megszűnése utáni *dos*-ra vonatkozott — esetleg átfogó fogalomként — mindannak a vagyonnak a megjelölésére, amelyet a feleség részére vissza kellett adni.[21]

Határozottan fellelhető nyoma van a forrásokban annak, hogy az augustusi családjogi törvények közül a *lex Iulia de fundo dotali*, illetve a *lex Iulia de adulteriis* az itáliai ingatlanok eladását azzal a szankcióval tiltotta meg,[22] hogy az ennek ellenére történt földvásárlást semmisnek nyilvánította. A most említett törvények szerint az ilyen ingatlanoknak már az elzálogosítása is semmis volt, ha az ügyletekhez a feleség nem járult hozzá.[23] A iustinianusi szabályok szabatos kifejezéséből ki is tűnik, hogy a *dos* valóságos célja az asszony létfenntartási érdekeinek a házasság megszűnése utáni biztosítása volt.[24] Mindez a szabályozás valószínűleg egy törvényre vezethető vissza. A *lex Iulia de fundo dotali* feltehetőleg éppenúgy nem volt egy külön törvényalkotás, mint a *lex Iulia de caducaria*, jóllehet a forrásokban mindig ilyen megnevezés alatt szerepel. Erős a valószínűsége annak, hogy ez a *lex Iulia de adulteriis* egy fejezete volt.

Az vitathatatlan, hogy a férjnek a *dos gyümölcseire* a házasság fennállása alatt joga volt. Ezeket még abban az esetben is megtarthatta, ha kötelezve volt a dos restituálására. Post-classicus felfogásra vall a *dos*-t *célvagyonnak*, vagy valami *bizományi vagyonnak* tekinteni és a férjet e vagyon kezelőjének tartani, a feleséget pedig a vagyon kedvezményezettjeként feltüntetni. «Dotis fructum ad maritum pertinere debere aequitas suggerit:

[19] Paulus libro sexagesimo ad edictum: D. 23, 3, 2.

[20] *Lenel:* Edict. XX. fejezete.

[21] *Albertario:* «Subtiliatas legum e moderamen naturalis iuris nel diritto dotale romano-giustinianeo» Studi, I. (1933) 369. köv.; *P. Koschaker:* «Unterhalt der Ehefrau und Früchte der dos». Studi Bonfante, 4, 25.; *Naber:* «De dotis natura», Studi Riccobono 3, 233. köv.; *H. J. Wolff:* Sav. Zeitschr. R. A. 53 (1933) 297. köv.; Gaii. Inst. 2,63.; D. 23, 3, 2; Inst. III. 8.: «Accidit aliquando, ut qui dominus sit alienandae rei potestatem habeat, nam dotale praedium maritus invita muliere per legem Iuliam prohibetur alienare, quamvis ipsius sit dotis causa ei datum, quod nos legem Iuliam corrigentes in meliorem statum deduximus»; C. Iust. 5, 13, 1, 15.

[22] Gaii. Inst. 2, 63.

[23] C. Iust. 5, 13, 1, 15.

[24] Paul. Sent. 2, 21b. 2.; Gai Instit. 2, 63; Acta Divi Augusti (1945) 127.; *Noailles:* «inalienabilité du fonds dotal» Annales Univ. Grenobles 30—31 (1918) —(1919).; *Windscheid:* Pand. III. 497. §.

[25] Ulpianus libro trigesimo primo ad Sabinum: D. 23, 3, 7 pr. alapjában véve klasszikus helyen, bár itt az interpolatio lehetősége nincsen kizárva. C. Iust. 5, 12, 30 pr.; C. Th. 3, 13, 3, 1.; C. Iust. 5, 19; *Albertario:* «La connessione della dote con gli oneri del matrimonio» Studi. I. (1933). 293. köv. és 373.; *Beseler:* Sav. Zeitschr. R. A. 66 (1948), 337. 291.; *P. Koschaker:* «Unterhalt der Ehefrau und Früchte der dos» St. Bonfante, 4. (1930) 3. köv.; *H. J. Wolff:* Sav. Zeitschr. R. A. 53. (1933). 360. A férj gyümölcs-szedési jogát illetően: *Partsch:* Aus nachgelassenen und kleineren verstreuten Schriften (1913), 34; *Haenel:* Dissensiones dominorum (1834), 266. §.; *Taubenschlag:* The law of greco-roman Egypt (1944) 96; *Maschi:* Humanitas (1949), 85 és 91. köv.; *Windscheid:* Pand. III. 496. §. E nézetet illetően l. még Boethiusnak Cicero «Topica»-járól adott kommentárjában írtakat: b. 17, 65.

cum enim ipse onera matrimonii subeat, aequm est eum etiam fructus percipere» — mondja Ulpianus.[25]

E rendelkezések célja Augustus részéről a hozomány védelmezése lehetett, bár ezzel az indokolással nem találkozunk sem *a lex Iulia Papia*-ban, sem a *lex Iulia de adulteriis*-ben.[26] A források ugyanis[27] általánosságban csak a *lex Iulia*-ra, de ott is csupán a *fundus italicus*-ra vonatkozással[28] említik meg: «ne dotalis praedium maritus invita muliere alienet.»[29] A *dos* restituálására vonatkozó szigorú augustusi rendelkezések oka a házasságok gyakori felbontásában rejlett. A férj válás esetén még arra is köteles volt, hogy feleségének mindazt restituálja, amit azáltal szerzett, hogy a *neki dosba adott rabszolgát «voluntate mulieris»* manumittálta.[30]

Az augustusi törvények századokon túl is éreztették hatásukat, de rájuk hivatkozva a házastársak közti vagyon fogalma új értelmezést kapott. Míg Augustus korában a szabályozások a *manus*, vagy egy conventio irányában történtek, addig évszázadok múlva már az általános szükségszerűségből. Ekkor ugyanis a *dos* rendeltetése — szemben az augustusi elgondolással — már nem csupán az asszony, vagy egy konkrét, szűkebb családi kör érdekeit szolgálta, hanem általánosságban arra volt hivatva, hogy a *házasság társadalmi funkcióját elősegítse*. E fejlődés kiindulópontja Augustus családjogi törvényhozásában rejlik. A császár célja elérésére a jogtudósokat is ilyen irányban befolyásolta, vagyis hogy végeredményben a hozományi rendszert közérdekű jogi intézményként tekintsék. A *favor dotis* kialakulása is végeredményben ennek volt a következménye. Ezt az elvet a jogtudósok és a császárok különbözőképen alkalmazták és belőlük fontos következtetéseket vontak le. Az így kialakult elvet számos forrásban fel is leljük.[31] Talán úgy

[26] A *lex adulteriis*-t kizárólag csak a Paul. 2, 21b, 2 említi így, másutt csak mint «*lex Iulia*» szerepel; Gaii, Inst. 2, 63; D. 23, 5, 4; Paul. lib. 43. ad edictum: D. 29, 1, 16; Papinianus, lib. 8. responsorum: D. 31, 77, 5; Tryfoninus lib. 11. disputationum: D. 23, 5, 16; Paulus lib. 22. quaestionum: D. 48, 10, 14, 1; l. még ehhez az i. sz. 473 évből C. Iust. 6, 61, 5, 1. *Rudorff:* R. R. 1, 90.

[27] A törvény csupán a *fundus Italicus*-ra volt tekintettel. C. Iust. 5, 13, 1: «*et cum lex Iulia fundi dotalis Italici alienationem prohibeat fieri*»; Inst. Iust. 2, 8. pr.: «*cum enim lex in solis tantummodo rebus locum habebat, quae Italiciae fuerant.*»

[28] Gaii. Inst. 2, 63: «*quod quidem ius utrum ad italicia tantum praediis, an etiam ad provincialia pertineat, dubitatur.*»

[29] Paul. Sent. 2, 21/b, 2. A törvény szavai szerint: «*alienare et obligare*». Gaius lib. 11. ad edictum provinciale: D. 23, 5, 4: «*Lex Iulia quae de dotali praedio prospexit, ne id marito liceat obligare aut alienare, plenius interpretanda est, ut etiam de sponso idem iuris sit, quod de marito.*»

[30] Ulpianus libro septimo *ad legem Iuliam et Papiam:* D. 24, 3, 64. A törvényben csakugyan találhatunk rendelkezéseket a «*dos kiadására*», a *házasság felbontása esetére*. Sajnos azt ma már nem tudjuk megállapítani, hogy milyen mennyiségben, mivel a források ennek csak egyes részleteit árulják el. Annyit tudunk, hogy az augustusi rendezés előtti intézkedések szerint a férjnek csupán a *dos* állagát kellett kiadni, míg a gyümölcsök, illetve a haszon nála maradt. Éppen az augustusi törvények intézkedtek úgy, hogy a férj, ha egy *dos*-ként kapott rabszolgát felszabadított, akkor köteles volt minden hasznot, amit ebből a felszabadításból húzott (pl. a patronusi öröklési jog alapján stb.) a házasság felbontása után az elvált feleségének pénzértékben kiszámítva kiadni. Heineccius álláspontja szerint (163, 52, 1) a *dos* restituálására az augustusi törvényhozás csupán általános rendelkezéseket tartalmazott. E szerint az elvált feleség részére mindazt restituálni kellett a férjnek, amely akár a feleség, akár az ő rabszolgája vagyonából a férjnek jutott.

[31] Ld. *Lauria:* id. m. 50. old. álláspontját. Szerinte az augustusi rendezés nem oltalmazta a férjet e tekintetben, de nem tartalmazott rendelkezéseket a *res uxoria*, vagy a *favor dotis* ösztönzésére. Szerinte még a retentiones rendszere sem származott az augustusi törvényekből.

A *dos* fent említett *társadalmi funkciójának az elve* számos forrásban fordul elő: Pomponius libro quinto decimo: D. 24, 3, 1: «*Dotium causa 'semper et ubique' praecipua est: nam et publice interest dotes mulieribus conservari, cum dotatas esse feminas 'ad subolem procreandam perplendamque liberis civitatem' maxime sit necessarium*»; *Paulus libro sexagesimo ad edictum:* D. 42, 5, 18: «*Interest enim rei publicae et hanc solidum consequi, ut aetate permittente nubere possit.*» Paulus libro sexagesimo ad edictum: D. 23, 3, 2: «*Rei publicae interest mulieres dotes salvas habere, propter quas nubere possunt.*» Figyelembe kell venni azt az általános szabályt is, hogy «*in ambiguis pro dotibus respondere melius est*» (Paulus lib. 6. quaestionum: D. 23, 3, 70 és D. 50, 17, 85.).

összegezhetnénk e fejlődési folyamatot, hogy Augustus törvényei a hozományi rendszert ennek minden következményével a *ius privatum* területéről a *ius publicum* területére minősítették át.[32] Természetesen — a védelmező és előnyös rendelkezéseket leszámítva — ez mit sem változtatott a családjog jellegén és az öröklési jog alanyainak autonomiáján. Végső sorban tehát a hozományi rendszer partikuláris tömegét mégicsak Augustus törvényei irányították azáltal, hogy azokat a császár népesedési célkitűzései szolgálatába állította. S ennek valóban nyoma maradt az utókorra is, bár e törvények jellege és rendeltetése változott az évszázadok folyamán, de az uralkodó alapvető politikai célkitűzése: a *favor dotis* elve nem hanyatlott alá. Sőt, öt évszázaddal később, Iustinianus korában, Augustusnak e ténykedése még mindig annyira hangsúlyt kapott, hogy «*legislator uxorius*»-ként emlegetik. A hivatalosan immáron kereszténnyé vált római állam — évszázadokkal Augustus halála után — a *favor dotis* ősi, pogány formáját még mindig felhasználja, de az új ideológia alapján már megtölti a keresztény elvek szerinti tartalommal és új feladatok szolgálatába állítja. A változás e téren annyiban állott elő a pogány korhoz képest, — amikor még a házasságkötést, vagy a gyermeknemzést kellett a *favor dotis* elvével ösztönözni — hogy a keresztény császárok alatt a *közérdek alapján* most már a gyengék és rászorulók támogatását kellett biztosítania.[33]

4. A dos sorsa a házasság megszűnése után: restitutio dotis, retentiones dotales.

Főleg a *házasságtöréssel* kapcsolatos szövegösszefüggésekre voltak eleddig tekintettel az Augustus korabeli *válásokat* vizsgáló kutatások, valószínűleg a *lex Iulia de adulteriis*-szel való szoros kapcsolatuk miatt. E miatt azonban — az utókor részéről az e szövegrészekben történt sok átjavítás folytán — nem nyerhetünk tiszta képet a házasságok felbontásánál érvényesülő eredeti, Augustus korabeli intézkedésekről. Úgy véltük ezért, hogy helyesebb, ha a fentmaradt klasszikus források között, az eredeti augustusi rendelkezések nyomait kimondottan nem a válás formai lebonyolításával foglalkozó — és e miatt az utókor által kevésbé megváltoztatott — szövegrészekben keressük, hanem azokban a vagyonjogi rendelkezésekben, amelyekben könnyebben fellelhetők a minket érdeklő intézkedések nyomai is. És valóban — a házasság felbontása esetére a *dos*-szal kapcsolatban kiadott vagyonjogi rendelkezésekben — a válás tekintetében is egészen érdekes eredményekre jutunk. Ezekből az tűnik ki, hogy az augustusi korszakban a házasság megszűnése után a *dos* biztosításának egész rendszere alakult ki. Ilyen volt az, hogy a *dos* adományozója — a házasság megszűnésének esetére — akár a *dos* átruházása előtt, vagy annak átruházása alkalmával egy speciális «*cautio rei uxoriae*»-vel stipulálhatja annak restitutióját. Ha ez nem történt meg, akkor a *dos* visszaadására egy «*actio rei uxoriae*» nevű kereset szolgált. Ezt — az eredetileg a köztársasági korszakban megalkotott — keresetet éppen Augustus családjogi törvényhozása reformálta meg.[34]

Eszerint, ha a *házasság a feleség halálával szűnt meg*, akkor

a) a *dos adventicia* továbbra is a férjé maradt és abból a feleség örökösei ki voltak zárva,

b) ezzel szemben a *dos profecticia*-t a férjnek restaurálnia kellett a feleség apja részére, de természetesen csak akkor, ha életben volt az após, amikoris mindegyik gyermek részére 1/5-öd részt még az összegből levontak. Amennyiben az após is halott volt, akkor az apóst megillető — fent említett nagyságú — rész a férjnél maradt.

Ha a házasság a *férj halálával*, vagy *elválással szűnt meg*, akkor restaurálni kellett mind a *dos profecticia*-t, mind a *dos adventicia*-t. Ilyenkor azonban különbséget tettek abban a tekintetben, hogy

[32] Paul. 1, 12, 1.

[33] Az i. sz. 531. évből származó iustinianusi constitutio éppen ezt a szemléletet emeli ki (: C. 8, 17, 12, 5): «*. . . quis enim eas non miseretur propter obsequia, quae maritis praestant; propter partus periculum et ipsam liberorum creationem, pro qua multa nostris legibus inventa sunt privilegia?*»

[34] Gellius: 4, 3, 2: Epit. Ulp. 6, 4; Gaii. Instit. 4, 62; *Lenel:* Edict. 305. old.; *Solazzi:* La restituzione della dote nel diritto romano (1899); *E. Levy:* Privatstrafe und Schadensersatz (1915), 35; *Biondi:* Iudicia bonae fidei. I. (1920), 178. köv.; *Capocci:* Bull. 36 (1928), 139; *Wolff:* Savig. Zeitschr. R. A. 53. (1933), 300. köv.; *Kaser:* «Die Rechtsgrundlage der actio rei uxoriae» Rev. Intern. d. droits dell'antiquité, II. (1949), 511.

a) vajon a feleség «*in potestate patris*» állott-e. Igenlő esetben a keresetet, mint «*adiuncta filiae persona*» az apa indította. Ekkor a per formulájában ugyan az apa volt a felperes, azért a leánya — azaz a feleség — neve megemlítésre került;

b) amennyiben a feleség «*sui iuris*» volt, neki volt joga a keresethez. Ebben az esetben tehát a feleség lett a felperes.

Megjegyzendő azonban, hogy a most tárgyalt egyik esetben sem szállott át a keresetindítás joga sem az apa, sem pedig a férj örököseire. Ez alól csak egy kivétel volt, amikor a férj «*in mora debitoria*» helyzetben volt. Szükségesnek tartjuk, hogy ezt a helyzetet — amelyet valószínűleg szintén Augustus jogalkotása teremtett—, az alábbiakban egy kissé részletesebben megvizsgáljuk.

Mindenesetre feltűnő, hogy ilyen jelentős mértékben a *dos* a férj rendelkezése alatt maradt, tekintet nélkül arra, hogy voltak-e gyermekei, vagy sem. Meglepő az is, hogy nem szállott át a kereset a jogosult személy örököseire sem. Ennek okait az augustusi jogalkotások és a korabeli viszonyok figyelembe vételével érthetjük meg. Ezeket az intézkedéseket is Augustus házasságra ösztönző és a gyermekek számának emelését célzó célkitűzései szempontjából kell elemeznünk. Ebből az derül ki, hogy ezek a vagyonjogi intézkedések is a feleség könnyelmű válását voltak hivatva megakadályozni. E *poena discidii*-vel a válni szándékozó feleséget kívánták sújtani. E szemszögből nézve érthetővé válik, hogy azért maradt a *dos* a férjnél, hogy az a gyermekek javát szolgálja, ahol pedig nem volt gyermek, ott az özvegyember újbóli házasságkötését kívánták ezen intézkedésel megkönnyíteni. A *patria potestas* ugyanis még Augustus korában is élő valóság és erősen ható tényező volt. E miatt kellett a feleség paterfamilias-a részére mindenképen restaurálni a *dos profecticia*-t, természetesen csak akkor, ha az a házasság megszűnésekor még életben volt.

Egészen más volt az eset akkor, ha a házasság megszűnésekor a *feleség maradt életben*. Ilyenkor a *dos*-t minden esetben restaurálni kellett, mivel ez az asszony ellátását volt hivatva biztosítani és egyben a következő házasság megkötését is elősegíteni kellett. Valószínűnek látszik, hogy különböző stipulációk segítségével e tekintetben számos mentesítési esetet eredményeztek.[36]

Restitutio dotis

A következő *alapelvek* érvényesültek a *dos* restituálásánál:

a) A házasság megszűnésekor a férjnek restituálnia kellett minden *dos* jellegű vagyontárgyat — beleértve annak szaporodását és növekedését is. A férjnek csak a *dos*-ból eredő anyagi előnyök (gyümölcsök) élvezéséhez, megtartásához volt joga.

b) Ha a férj már elidegenítette az egykoron *dos*-ba kapott dolgokat, akkor a házasság megszűnésekor azok értékét kellett restituálnia. Sőt még azoknak a megtérítésére is köteles volt, amelyek az ő hibájából pusztultak el, illetve veszítettek értékükből.

c) A helyettesíthető dolgokat a férj 3 évi részletben, minden mást azonnal kellett, hogy restituáljon.

Az utóbb ismertetett szabályozás keletkezése tekintetében a vélemények megoszlanak. Nagy a valószínűsége azonban annak, hogy e rendezés Augustus törvényhozására vezethető vissza. Meggyőzőbb ez a felfogás, mint az a másik, amely szerint e szabályozás a köztársasági cautelás jogtudomány terméke. Felfogásunk szerint nemcsak az alapelvek, de az egyes részletintézkedésekben szereplő időpontok is augustusi eredetre vallanak.[37] A *retentio dotis* intézménye — amelynek a válások csökkentése volt a végső célja — Ulpianusnak Augustus családjogi törvényeiről írt könyve alapján[38] *poena discidii*-ként, tehát quasi büntetésként működött. Valószínűleg a *quinque retentiones* esetei is — vagyis a *dos* visszatartásának öt esete, amelyeket klasszikus formáik miatt sokáig felhasználtak —

[35] Ulpianus libro septimo *ad legem Iuliam et Papiam:* D. 24, 3, 64. Tekintettel kell lenni itt arra, hogy Ulpianus e helyen nem a *retentio*-ról, hanem a *dos kiadásáról* beszél. Jellemző azonban, hogy milyen tökéletességgel oldja meg az eredeti törvény interpretálását.

[36] Epit. Ulp. 6, 4—7.; Laudatio Murdiae (Fira, III. no. 70, 1, 6),; *Solazzi*, «Sul consenso della filia familias all'actio rei uxoriae esercitata dal padre» Rendinconti dell' Istituto Lombardo di Scienze e Lettere. 70. (1937) Fasc. III.

[37] Acautelaris jogtudományi eredetű vélemények (: Proculus lib. 11. epistularum fragmentum alapján: D. 23, 4, 17) vitássá teszik e törvényeknek Augustusra visszavezethető hatálybaléptetését.

[38] Ulpianus libro septimo *ad legem Iuliam et Papiam:* D. 24, 3, 64.

szintén Augustus törvényhozására vezethetők vissza. Az itt felsorolt körülmények bármelyikének fennforgása esetén joga volt a férjnek a *dos* meghatározott részét visszatartani.

A *retentio fogalma* megfelelt annak a klasszikus elvnek, hogy olyan dolog visszatartásáról van szó, amelyet különben — ha nem állanának fenn az okot adó körülmények, a dolog tulajdonosának vissza kellene juttatni. A visszatartás intézménye az önsegély külsejében jelentkezik. E fogalom kiindulási pontja szerint, ha valaki jogszerűen birtokol nem a tulajdonát képező idegen dolgot, azt mindaddig visszatarthatja, míg a tulajdonos nem fizeti meg neki az e dologra fordított kiadásait *(impensae)*. Gyakorlatilag ez úgy jelentkezett, hogy amikor a tulajdonos a dolog visszaadására perelt, a birtokos a felperessel szemben az «*exceptio doli*» kifogását vethette ellene. Ha e kifogás alaposnak bizonyult, a birtokos mindaddig nem volt köteles restituálni — visszaadni — a per tárgyát, illetve csak addig a mértékig volt erre kötelezve, míg az alperes igényét a felperes ki nem elégítette. Régebben még akkor is előfordult *retentio*, amikor az örökös az i. e. 40 évi *lex Falcidia* alapján akkor perelte a hagyatéki részének az egy negyedét (*quarta Falcidia*), amikor még a hagyatékból sem a legatumot, sem a fideicommissumot nem fizették ki a beneficiariusnak. A retentioknak e régi körét úgy látszik, hogy a klasszikus jog még tovább bővítette, melynek eredményeként számos, egészen változatos helyzetben alkalmazták. Sajnos e körülmények miatt a kompilátorok az eredeti forrásszövegeken számos változtatást hajtottak végre. Az alapelv azonban mindvégig megmaradt abban, hogy *ius retentionis* csak azokban az esetekben volt megengedve, amikor valaki egy másik személy tulajdonát ellenszolgáltatás nélkül tartotta magánál.

A most tárgyalt — *retentiones dotales*, vagy *ex dote* — eseteiben a férjnek volt joga arra, hogy a restituálás alkalmával hozománya egy részét visszatarthassa. Ezek az intézkedések is feltehetőleg Augustus törvényhozására, vagy legalábbis az azon alapuló jogtudósi interpretációkra vezethetők vissza. Ulpianus — mint már fent említettük[39] *poena*ként említi a *retentio dotis*-t a házasság megszűnésével kapcsolatban még más helyen is, amikor még részletesebben beszél.[40] Sajnos azonban sehol sem mondja meg, hogy Augustus eme rendelkezései melyik törvényhozására vezethetők vissza. Már Cicero is ismerte a *restitutiones ex dote* fogalmát.[41] Ha ez a körülmény az idevágó rendelkezések augustusi eredetét kétségessé teszi, akkor mindenesetre a császár érdeme, hogy az örökölt, de korábban szétszórt intézkedéseket, vagy szokásokat kodifikálta.

A *quinque retentiones esetei* a következők voltak:

1. A *retentiones propter liberos* esetében a férj — *felesége halálával megszűnt házasság esetén* — a hozományból minden gyermek után 1/5-öd részt visszatarthatott.

Ha a *házasság válással bomlott fel*, a retentio csak akkor volt a férj javára lehetséges, «si culpa mulieris aut patris divortium facta sit.» Ha tehát a feleség volt a hibás a házasság felbontásában, a férj a hozomány 1/6 részét visszatarthatta.

A most említett egyik esetben sem haladhatta meg a retentio mértéke a hozomány 50%-át. Belső összefüggéseinél fogva ez a retentio-fajta állott legközelebb az augustusi törvények szelleméhez.

2. *Retentiones propter mores uxoris* szerepelt a hozomány 1/6-a mértékéig olyan válás esetében, amikor a házasságot kizárólag az asszony hibájából bontották fel. Ehhez az esethez az asszony vétkességének kizárólagossága és igen súlyos mértéke bizonyítása volt szükséges. A retentio mértéke elbírálása az alábbi két fokozatban történt:

a) a házassági életközösségnek «*mores graviores*» folytán történt feldúlása esetén a férj jogosítva volt a *dos* 1/6-a visszatartására;

b) míg «*mores leviores*» esetében — amikor a házasság felbontására a feleség általában helytelen viselkedése szolgáltatott alapot — a férj retentio-ja a hozomány 1/8-adára terjedt ki.

Amikor fent már megengedtük annak a feltételezését, hogy a most említett elvek és intézkedések eredete Augustus előtti, azt azonban mindenképen le kívánjuk szögezni, hogy az uralkodó felfogás szerint a *retentio propter liberos* és a *propter mores*-re vonatkozó intézkedéseket az *augustusi lex Papia Poppaea*, vagy a *lex Iulia de adulteriis* vezette be.

[39] L. az előbbi 38. jegyzetet.

[40] Ulp. 6, 9, 13.

[41] Cic. Top. 4, 19; *Jörs*, Über das Verhältnis der *lex Iulia de maritandis ordinibus* zur *lex Papia Poppaea*. Dissertatio, Bonn, (1882), 19. old.

Van olyan szélsőséges álláspont is, amely kétségbe vonja a *retentiones propter mores uxoris* augustusi törvényhozási eredetét. Kétségtelen, hogy szerepelt már Augustus előtt is *retentio propter mores* és volt egy *actio de moribus* kereset is.[42] Mindezeket azonban Augustus törvényhozása a szempontjainak megfelelően használta fel és töltötte ki új tartalommal. Ugyanilyen változáson ment keresztül az *actio* (*iudicium*) *de moribus* nevű kereset is, amely a férjet illette meg illetlen viselkedésű feleségével szemben. Ez a kereset is a régebbi időkben még a büntető eljárás körébe tartozott. Ekkor a jellege teljesen büntető volt. Szankciójaként az elvált feleség teljes egészében elvesztette a hozományt a férjével szemben. Ezt az actiot csak Iustinianus törölte el.[43]

3. Retentiones propter impensas esetében a *dos*-ra történt kiadások megtérítéséről való jogról van szó.

4. Retentiones propter res donatas. A férj ebben az esetben a «*donatio inter virum et uxorem*» augustusi eredetű ajándékozási tilalom szabályait használta fel. A hozományok restaurálásánál ugyanis, ha annak idején a *dos* — adásával kapcsolatban saját maga is adott ajándékot a házasságkötésre tekintettel a feleségének, és ezeket most nem kapta vissza, úgy joga volt értékük erejéig a *dos*-ból visszatartani.

5. Retentiones propter res amotas. Ez az eset akkor állott fent, amikor az elvált feleség egyes — kétségtelenül a férje vagyonához tartozó — vagyontárgyakat hozománya visszaszerzésére mintegy önsegélyként elvitt. Ezt az esetet nem tekintették *furtum*-nak. Ennek következtében a feleség által elvitt dolgokat sem emlegették *res furtivae* néven. A következmény nem is volt *infámia*, amely pedig különben a *furtum* következménye volt. Ebben az esetben adta meg a praetor a férj javára az *actio rerum amotarum* nevű keresetet. A viszonosság következtében ekkor már a férjnek ahhoz is joga volt, hogy a *dos* egy részét visszatarthassa *propter res amotas* címen.

Iustinianusnak a hozományi intézkedések körében tett reformja eltörölte a *retentiones* intézményét. Ebben az időben ha a férj *retentio* igénnyel állott volna elő, elutasították volna. Ami a férjnek a *dos*-ra fordított kiadásai: az *impensae* megtérítését illette, ezt peres kereset útján — tehát nem mint annak előtte: önhatalmúlag — érvényesíthette. Esetleg azt is megengedték ekkor, hogy a férj viszontkeresettel éljen a hozomány restaurálását illetően. Iustinianus törvénykönyveiben a kompilátorok a *retentio* kifejezést következetesen az *exactio* és *compensatio* terminusokkal váltották fel. Mindez mutatja, hogy Iustinianus mennyire alaposan megváltoztatta az eredeti augustusi szabályozást.[44]

[42] Az i. sz. 23—79 között élt idősebb Plinius Cn. Domitius Ahenobarbusról írta «Naturalis Historia» című művében, hogy bírói székében ülve egy asszonyt hozománya elvesztése terhére büntetett meg, mivel több bort ivott a kelleténél. Gellius is (N. A. 15, 11) megemlékezik Ahenobarbusról azzal, hogy része volt a latin rétoriskolák ellen kiadott edictumok keletkezésében.

Valerius Maximus történetíró — aki i. sz. 14-ben consul is volt — az i. sz. 31 évből származó és Tiberius császárnak ajánlott «Factorum et dictorum moorabilium libri novem» című munkájában (8, 2, 3) C. Mariusnak egy «*iudicium de moribus*»-ban hozott döntéséről beszél, amelyről úgy hallotta, hogy kapcsolatba hozták egy feleség *actio rei uxoriae*-jével. Ez a C. Marius pedig i. e. 156—86-ig élt.

Heineccius (ld. fent 30., jegyz.) csak a *retentiones propter mores*-ről beszél. Sajnos következtetései és bizonyítékai nem alaposak. A meggondolatlan válás akadályául a Suetonius által említett, Augustus által behozott «*modus divortii*»-t hozza fel.

[43] *Klingmüller:* RE. 9. s. v. «iudicium de moribus»; *Volterra:* Rassegna bibliografica delle scienze giuridiche, sociali e politiche 85 (1948) 115; *Wolff*, Sav. Zeitschr. R. A. 54 (1934), 315.

[44] Epit. Ulp. 6, 9, 10, 12, 14—17.; Paulus libro septimo ad Sabinum: D. 25, 2, 1; *Arangio-Ruiz:* Responsabilita contrattuale in diritto romano (1933), 201. köv.; *Biondi:* La legislazione d'Augusto, 208; *Berger:* Encycl. «Retentio»; *Pflüger:* Sav. Zeitschr. R. A. 65. (1947), 147. köv.; *Bechmann:* Dotalrecht, I. 87. old.; *Karlowa:* Röm. Rechtsg. II. 223. old.; *Solazzi:* Restitutiones ex dote, 318. köv.; *Bonfante:* Diritto di famiglia 344. old.; *Wolff:* Sav. Zeitschr. R. A. 53, 352; *Leonhard:* RE. 1. A.; *Cuq:* RE 4; *Riccobono:* Annali del Seminario giuridico dell'Universita di Palermo, 3—4 (1917), 178; *E. Nardi:* Ritenzione e pegno Gordiano (1939) Archivio giuridico 124/1940/, 74, 139; Scr. Ferrini (Univ. Cattolica Sacro Cuore Milano) (1947) 354; Studi sulla ritenzione 1. Fonti e casi (1947), *Protetti:* Contributo allo studio dell' efficacia dell'exc. doli a fino di ritenzione (1948).

5. *Donationes*

Egészen különleges rendeltetésű szerepük volt az ajándékozásoknak a házassági vagyonjog területén. Itt csak azokra kívánunk rámutatni, amelyek az augustusi rendelkezésekkel kapcsolatban külön nyomatékot kapnak. Gyakorlatilag ugyanis sokszor elégtelennek bizonyult — célját tekintve — a *dos* fentiekben ismertetett rendszere Ez a körülmény vezetett a *donatio ante nuptias* kialakulására. Ennek az volt a lényege, hogy a vőlegény megajándékozta a menyasszonyt és ebből az összegből, vagy vagyontárgyból a vőlegény azon nyomban — *dos-ként* — egy részt azonnal visszakapott.[45] Az ilyen jogügylet eredetileg érvényes volt és mivel a felek *exceptae personae* voltak, nem érvényesültek a *lex Cincia*[46] megszorításai. Az e tárgyban hozott későbbi — az ajándékozásokat megszigorító rendelkezések, ezeket az ajándékozásokat is megtiltották.

Donatio inter virum et uxorem.

A most ismertetett házassági vagyonjogi rendszerbe hatolt bele az ugyancsak Augustusnak tulajdonítható tilalom is a házastársak közti ajándékozások tekintetében. A forrásokra tekintettel és főleg Ulpianus miatt[47] a házastársak közti ajándékozás kérdése önmagában is eléggé vitás. Ennek történetét végigtekintve úgy találjuk, hogy az i. e. 204. évből származó *Lex Cincia*[48] és az i. e. 90—80-as évek bírósági gyakorlatán alapuló *praesumptio Muciana*,[49] sőt még az i. e. 59-ből származó, Iulius Caesar-féle *lex Iulia repetundarum* szerint is[50] meg volt engedve a *donatio inter virum et uxorem*. A férj és feleség közti ajándékozást csak az augustusi kor jogszabályai akadályozták meg.[51] De nem is volt maradandó ez a rendezés, mivel már egy i. sz. 206-ban kiadott, — *Severus* alatt keletkezett és *Caracalla* császárok alatt kiterjesztett — *senatusconsultum*[52] ismét lehetővé tette a házastársak közti ajándékozást. Ilyen értelemben ez az intézkedés *Iustinianus* alatt is továbbélt.[53]

A vélemények megoszlanak a házastársak közti ajándékozások tilalmának *eredetét* tekintve. Az álláspontok eléggé különbözők és egyaránt lehetőséget adnak e tilalmak

[45] C. Iust. 5, 3, 1.; *Brandileone:* Scritti, I. (1931), 117. sköv., 215 sköv., 229 sköv.; *Scherillo:* Riv. di Storia del diritto ital. 3 (1930) 69. sköv.

[46] Az ajándékozásokkal kapcsolatban kiadott *Lex Cincia* i. e. 204-ből származik.

[47] Ulpianus, libro trigesimo secundo ad Sabinum: D. 24, 1, 1: «*Moribus apud nos* la*ceptum est*, ne inter virum et uxorem donationes valerent.» Vö. még *Biondi:* La l gis*re*zione 208.

[48] A *lex Cincia* csak egy egészen kis mértékig — ma már ennek nagyságát nem ismerjük — engedte meg az ajándékozásokat. Nagyobb ajándékozásokat csak egészen közeli rokonok és bizonyos kivételezett személyek: «*personae exceptae*» részére engedett meg. A rokonok között is csak hatodik fokig engedélyezte az ajándékozást.

[49] *Q. Mucius Scaevola* i. e. 95 évben volt consul és i. e. 85-ben halt meg. A neve alatt feltüntetett álláspont korának bírósági gyakorlatán alapult. E szerint az asszonynak a házasság alatti szerzeményét a férjtől származónak tekintették, de az *ellenkező tény bebizonyítása meg volt engedve*. Ez az álláspont élt tovább az európai «*common law*» elméletben, amely egyes teritoriális jogban fentmaradt, de már szigorítottabb változatban. E szerint ugyanis a feleség *valamennyi*, a házasság alatti szerzeményéről azt vélelmezik, hogy azt a férje ajándékozta neki.

[50] D. 48, 11, 1 (*Marcian.* lib. 14. inst.): «Excipit lex, a quibus licet accipere: a sobrinis proprioreve gradu cognatis suis, *uxore*». Megerősíti: C. 9, 27: «*Ad legem Iuliam repetundarum*». A nő javára erősíti meg: *Alfenus* (lib. 3. dig. a Paulo epitomatorum: D. 24, 1, 38); *Labeo* (lib. 2. pithanon a Paulo epitomatorum: D. 24, 1, 67); *Trebatius* (D. 24, 1, 64; D. 41, 6, 3) szerint pedig *praesumptio Muciana* áll fenn.

[51] Erősen elüt az előtte és az utána következő koroknak a házastársak közti ajándékozást rendező intézked éseitől. *D. 24, 1, 51* (Pomponius lib. 5. ad Q. Mucium): «. . . *unde ad mulierem quid pervenerit, et verius et honestius est quod non demonstratur unde habeat existimari a viro aut qui in potestate eius esset ad eam pervenisse* . . . » E szigorú felfogás indokolásai: «*ne venalia* essent matrimonia»; «*ne concordia pretio conciliari videretur*»; «*ne mutuo amore invicem spoliarentur donationibus*».

[52] E senatusconsultum szerint a «*donationes convalescunt*», bizonyos feltételekkel.

[53] A iustinianusi rendezés: *D. 24, 1, 32, 13* (Ulp. lib. 33. ad Sab.): «. . . *si tamen donator prior decesserit, tunc donatio valebit.*»; *C. 6, 16, 1* (a 212. évből): «. . . *donationes ab eo factae, si* . . . *revocari non possunt*».

ius civile,[54] *szokásjogi*,[55] és *törvényhozási*[56] eredetét illetőleg. Nehezen feltételezhető, hogy a házastársak közti ajándékozási tilalmat szokásjogilag vezették volna be. Az előzményekhez viszonyítva eléggé *hirtelen* keletkezett a *donatio inter virum et uxorem* tilalma, ez a körülmény törvényhozási intézkedésre vall. Akárhogyan is történt mindez, kétségtelen, hogy e tilalom erősen szemben állott az Augustus korát megelőző idők hagyományos törvényhozásával, de a *praesumptio Muciana* — bírósági gyakorlaton alapuló — jogtudományával is. A tilalom éles belenyúlás volt a megelőző korszak felfogásába és történeti távlatból tekintve ugyanilyen idegen volt az Augustus korát követő évszázadokban is. Mindez augustusi törvényen alapuló rendezésre vall. A források is törvényhozási eredetét bizonyítják e tilalomnak. Megerősítik a feltevést a forrásokban fellelhető «*prisca egum aequitate*»,[57] a «*legum sanctiones*»,[58] a «*legislatores*»[59] kifejezések is. A kommentárokban sajnos csak futólagos utalásokat találunk. Nem valószínű azonban, hogy az idevonatkozólag ránk maradt forrásszövegek interpoláltak lennének.

Ma már — a teljes forrásanyag birtoklása nélkül — nehéz logikus választ adni arra, hogy Augustus a házastársak közti ajándékozás tilalmával hogyan kívánta szándékolt népszaporodási céljait elérni. Még kevésbé érthetők ma következeteseknek azok a kivételek, amelyeket a forrásokban fellelhetünk e tilalmi rendelkezések alól. Az indokok alaposabb feltárásában nem segít a Digesták Paulus fragmentuma sem[60] akár a népszaporítás előmozdítása, akár a válás megakadályozása céljának elérése tekintetében, amikor kimondja: «quia saepe futurum esset, ut discuterentur matrimonia si non donaret is qui posset, atque ea ratione eventurum, ut venalicia essent matrimonia». De nem logikusak e tilalom alóli «*donatio mortis causa*», vagy a «*divortii causa donatio*» kivételek sem. Hiszen az utóbbi körülmény éppen hogy ösztönzést jelenthetett a válásra, mivel az előbbi kivételnél morálisabb volt. Nem segít ennek megfejtésében a paulusi indokolás sem: «ne cesset eis studium liberos potius educendi.»[61]

Igen találóan mondta e tekintetben Schulz:[62] «ennek a homogén és átgondolt jognak a keretén belül idegenszerű behatolásnak tűnik fel a házastársak közti ajándékozásokat tiltó jogszabály.» Minden jel tehát az augustusi rendezésre enged következtetni, mivel ezek az ajándékozási tilalmi rendelkezések nem illettek bele sem a megelőző köztársasági korszakba, sem az utókor felfogásába. Az Augustust megelőző köztársasági korszak sokkal liberálisabban szabályozta a házasfelek viszonyait, míg a két évszázaddal később 206-ban kiadott senatusconsultum egészen más szellemben már Caracalla enyhítését tükrözi azzal, hogy akként enged utat a házastársak közti ajándékozásnak, hogy szerinte a donationes «*convalescunt*», de csak azzal a feltétellel, ha

a) a donator anélkül hal meg, hogy visszavonta volna ajándékozását és ha ezenkívül

b) a donator halálakor a házasság még mindig fennállott. Ez a rész már így került bele a iustinianusi rendezésbe.[63]

[54] Esetleg már a *ius civile* szerint is lehetséges volt. Források: Frag. Vat. 96. (Ulp. 7. resp. 1) és a D. 24, 1, 3, 12 (Ulp. 32. ad Sab): «Si donatio *iure civili* . . . »

[55] A *szokás jogi eredetre* vall: *Ulpianus* (libro trigesimo secundo ad Sabinum: D. 24, 1, 1): «*Moribus apud nos receptum est, ne inter virum et uxorem donationes valerent*»; *Pomponius* (libro quarto decimo ad Sabinum: D. 24, 31, 7): « . . . *In quo maxime maiores donanti succurrisse Proculus ait, ne amore alterius alter despoliaretur*».

[56] A *törvényhozási eredetre* vall: L. fenti — 52. jegyzetben említett i. sz. *206 évi senatusconsultum*ot: a *Constantinus*-féle intézkedés szerint: «*prisca legum aequitate*»; «*legum sanctiones*» (Vat. Frag. 273.); *Iustinianus* szerint: «*legislatores*» (Nov. 74, 4).

E törvényekben éppen az *augustusi eredetet* tételezik fel: *Alibrandi:* Opere, 1, (1896) 569 szerint e tilalmat éppen az augustusi családjogi törvények rendelték el, szabályozták, de legalább is rendezték, vagy ha e tilalmak mégis régebbi keletűek lettek volna, akkor azokat megerősítették. *Bonfante:* Diritto di famiglia (1925) 213. sköv. old. szintén ezt az álláspontot képviseli. Ugyanígy nyilatkozik még: *Lauria:* Studi Albertoni, II. 513: «Il divieto delle donazioni fra coniugi», valamint *Aru:* Le donazioni tra coniugi in dir. rom (1938). 28.

[57] Constantinus (Frag. Vat. 302)

[58] Vat. Frag. 273.

[59] Iust. Nov. 74, 4.

[60] D. 24, 1, 2 (Paulus libro septimo ad Sabinum).

[61] D. 24, 1, 2. (Paulus libro septimo ad Sabinum).

[62] *Schulz:* Classical Roman Law, Oxford (1951) 206.

[63] L. fenti 53. jegyzetet.

SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU

KUVRAT FIÁNAK, KUBERNEK A TÖRTÉNETE ÉS AZ AVAR-KORI RÉGÉSZETI LELETANYAG*

Kobratos (Kuvrat), a Kubán és a Maiotis vidéki Nagybulgária leendő uralkodója (Organas unokaöccse) a bizánci udvarban nevelkedett s már gyermekkorában megkeresztelkedett.[1] 634—35 táján lerázta az avar fennhatóságot; elkergette a kagán embereit országából, követséget küldött Bizáncba, Herakleios császárral (610—641) életfogytiglani barátságot kötött, megkapta tőle a patricius címet[2] s aztán III. Konstantinos (helyesebb elnevezéssel II. Konstans) idején (642—668) halt meg Pontos vidéki hazájában.[3]

Kísérlet történt ezt a Kobratost (akinek a neve Theophanes kézirataiban Krobatos volt már Anastasius Bibliothecarius korában)[4] a horvátok névadó vezérével, Chrobatosszal azonosítani,[5] aki északnyugat felől a fehér-horvátok földjéről érkezett Herakleios idején Dalmáciába s ott véget vetett az avar uralomnak; fia Porgas (vagy Porinos?) pedig felvette népével a kereszténységet Rómából.[6] Ám a két férfiú azonosítása megalapozatlan: tevékenységük színtere ezer kilométerekre van egymástól s a hagyomány lényegesen eltérő szerepkörben mutatja kettejüket.

Felvetődött az a gondolat is, hogy Kobratos Kuberrel azonos,[7] aki Pannoniában a kagán alvezére, illetőleg helytartója volt, bulgárok, szlávok és több mint hatvan esztendeje elhurcolt bizánci hadifoglyok leszármazottai felett parancsnokolt, fellázadt az avar uralom ellen, Thessaloniké közelébe vonult s ott fondorlatos módon a városnak a hatalmába kerítését kísérelte meg.[8] Ám az avar fennhatóság lerázásától fogva élete végéig Konstantinápoly hűséges barátjaként jellemzett Kubán vidéki uralkodó aligha ugyanaz, aki az avarokkal való szakítás után mindjárt cselt szőtt Thessaloniké kiragadására a keletrómai közigazgatás kezéből. Ehhez jön, hogy Kubernek a kagán elleni felkelése fel-

* [A cikk beérkezett 1966. december 6-án — Szerk.]

[1] The Chronicle of John, bishop of Nikiu, translated by *R. H. Charles*, London—Oxford 1916, 197; *H. Zotenberg*, Chronique de Jean, évêque de Nikiou, text éthiopien etc. (Notices et extraits des mss. de la Bibliothéque Nationale XXIV, 1.) Paris 1883, 460; *H. Zotenberg:* Journal Asiatique VII s. 13 (1879) 379. Ma sem tekinthető biztosan eldöntöttnek, vajon a «hun» uralkodó, aki Nikephoros Patriarcha szerint 619-ben keresztelkedett meg előkelőivel Bizáncban, Organasszal, Kuvrattal vagy valaki mással azonosítandó-e; vö. *M. Artamonov*, The History of the Khazars (oroszul, angol kivonattal), Leningrad 1962, 158, Nicephorus Patriarcha, ed. *C. De Boor* p. 12-höz (p. 20 ed. *Orosz*).

[2] Nicephorus Patriarcha, Hist. ed. *C. De Boor* p. 24 (codex Londin. = «Chron. anni DCCXIII»: The London Manuscript of Nikephoros 'Breviarium' edited . . . by *L. Orosz*, Budapest 1949, 22).

[3] Theophanes, Chronographia rec. *C. De Boor*, vol. I p. 357; Nicephorus Patriarcha ed. *C. De Boor* p. 33 (codex Londin. = «Chron, anni DCCXIII», ed *L. Orosz* p. 23).

[4] Lásd Anastasius Bibliothecarius latin fordítását («Crubatus») Theophanes idézett részletéről a De Boor-féle kiadás II. kötetében.

[5] Különösen *H. Grégoire* igyekezett számos tanulmányban ezt az azonosítást bizonyítani: Byzantion 17 (1944—45) 88—118; Byzantion 22 (1952) 355—56; La nouvelle Clio 4 (1952) 322—23; etc. Nézetéhez mások is csatlakoztak, például *P. Lemerle:* Revue Historique 211 (1954) 265—308. H. Grégoire és követői egyébként Kuvratot (a bulgár fejedelemlistában a név Kurt) nemcsak Bíborbanszületett Konstantin Chrobatosával, hanem «Szent Demeter csodái»-nak Kuberével is azonosnak tekintik, akiről mindjárt szólunk.

[6] Constaninus Porphyrogenitus, De admin. imp. 30—31.

[7] Ezt az identifikációt a századforduló óta *(A. Pernice:* Bessarione 16, 1901—1902, 181—187) több kutató tette magáévá; lásd *Gy. Moravcsik*, Byzantinoturcica II., Berlin 1958, 162.

[8] Miracula Sancti Demetrii, liber II. auctore anonymo, caput 5 (ed. *C. Byeus:* Acta Sanctorum Octobris tom. IV., Parisiis et Romae 1866, 179—184) = *Migne* PG 116, Parisiis 1864, 1359—1376. (Nem tudom, hogy a szöveg kritikai kiadása, amelynek elkészítésére P. Lemerle vállalkozott, megjelent-e már?)

tétlenül későbbi esemény, mint Kuvrat 634—5 körüli elszakadása az avaroktól,[9] ami szintén kettejük azonosítása ellen szól.

A kútfők szerint röviddel Kuvrat halála után alattvalói öt fiának vezetésével ötfelé szakadtak.[10] A legidősebb, Baján helyben maradva a kazárok adófizetője lett. A következő fiú, Kotragos a Don jobbpartjára telepedett. A harmadik, Asparuch a kazárok elől elmenekült, az avarokkal szembeszállva előbb a Duna torkolatvidékét foglalta el,[11] majd a folyó déli partján alapította meg a bulgár államot. A negyedik Kuvrat-fi Pannoniába vándorolt népével s ott az avar kagán alattvalója lett, míg az ötödik a ravennai pentapolis területén Bizáncnak hódolt be. Az első és különösen a harmadik fiúról szóló híradást általában hitelesnek fogadták el a szakemberek. A másik három királyfi történetét a kutatók egy része aitiologikus kitalálásnak, ill. interpolációnak tekintette; ennek célja az lett volna szerintük, hogy megmagyarázza bolgár, főleg kutrigur csoportok jelenlétét olyan területeken, ahova ilyeneknek jóval Kuvrat halála előtti bevándorlásáról is szólanak források.[12]

A szóban forgó híradások hitelességében való kételkedés azonban módszertanilag nem eléggé megalapozott. Theophanes és Nikephoros Patriarcha egyező elbeszélésének közös forrása még Kuvrat legidősebb fiának, Bajánnak az életében íródott, akkor tehát, amikor Bizáncban bizonyára megbízható értesülésekkel rendelkeztek az udvar hűséges barátja, Kuvrat utódainak a sorsáról. Megbízható értesülésekkel kellett rendelkezniök, hiszen a keletrómai diplomácia csak a valóságos tények ismeretében tudta közelebbi és távolabbi szomszédait a szokott ügyességgel és eredményességgel a maga szolgálatába állítani. Legfeljebb az öt fiú elválásának a motivációja, hogy nem fogadták meg apjuk összetartásra buzdító tanácsát, írható az irodalmi reminiszcenciákból merítő szerző (vagy interpolátor?) képzeletének a számlájára,[13] maga a szétválás ténye valóság lehetett.

A negyedik Kuvrat-fiú alakjának történetiségét újabban Veselin Beševliev

[9] Kuber történetében a draguviták szláv törzse úgy szerepel, mint Bizánc engedelmes alattvalója. Ha a szlávokon nyert 658. évi bizánci győzelem (Theoph, Chron, ed. *C. De Boor* I p. 347; Elias Nisibenus: Corp. Script. Christ. Orient., Script. Syri, ser. III., tom. VII., 1910, 64) teremtett ilyen helyzetet, akkor Kuber szereplése 658 utánra esett. — Még későbbi dátumra vezet a következő megfontolás. A Chatzon vezér nevével összekapcsolódó szláv—avar inváziók (Miracula S. Demetrii, lib. II. auctore anonymo, cap. 1—2: AA SS Oct. IV 162—171 = *Migne* PG 116, 1325—1346) Ioannes thessalonikei érseksége idején (kb. 610—649) érték a bizánci területeket; az akkor elhurcolt foglyok leszármazottait vezette Kuber több mint hatvan év múlva. — De még ha a nagy avar—szláv betörések legkezdetét (578) vennénk is a hatvan évnél hosszabb időszak kiindulópontjául, Kuber felkelése a kagán ellen akkor is későbbre esne Kuvraténál.

[10] Theophanes, Chron. ed. *C. De Boor* vol. I p. 357 (hozzá Anastasius Bibliothecarius latin fordítása az idézett kiadás II. kötetében); Nicephorus Patriarcha, Hist. ed. *C. De Boor* p. 33—34 (codex Londin. = «Chron, anni DCCXIII», ed. *Orosz* p. 23).

[11] Az örmény Ptolemaios-átdolgozás (Anania Sirakac'i) 670—680 táján ír erről: Géographie de Moïse de Coréne, ed. *A. Soukry*, Venise 1881, 17, 25; (vö. *A. Maricq*: Byzantion 22 (1952) 341—346; *В. Ф. Генинг — А. Х. Халиков:* Ранние болгары на Волге, Москва 1964, 112—116. A kazárok elől a Dunához menekülő bolgárokról szól József kazár cár 960 körül Hispániába küldött levele is (Г. К. Коковцов, Еврейско-хазарская переписка, Ленинград 1932, 92), amelynek hitelessége kétséges.

[12] *G. Fehér*, Bulgarisch—ungarische Beziehungen in den V—XI Jahrhunderten, Budapest 1921, 35—36; *Gombócz Z.:* Magyar Nyelv 17 (1921) 15—16; *D. Simonyi:* Acta Arch. Hung. 10 (1959) 227—250; *Simonyi D.:* Arch. Ért. 91 (1964) 195—200; Генинг—Халиков, id. m. 113, 116. vö; *J. Marquart*, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig 1903, 503—506; etc., etc. Jellemzőek *Kovrig Ilona* szavai (Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán [Arch. Hung]. XL.), Budapest 1963, 229): «Die einschlägige Quellenkritik hält Kuvrats vierten und fünften Sohn ganz allgemein für eine spätere Interpolation, die keine geschichtliche Begründung hat.» Lásd még *Hóman B.*, Magy. tört. I 634.

[13] Közismert a vékony vesszőből álló nyaláb törhetetlenségének példájával fiait összetartásra buzdító aggastyán meséje pl. Babriosnál (Mythiambus 47). Ilyesmire való visszaemlékezés befolyásolhatta a bizánci krónikást Kuvrat fiai szétválásának moralizáló magyarázásakor. Vö. Aesop. 103; Plut. 174 F 511 CD; Const Porph. adm. imp. 41; *Gy. Moravcsik:* Polychronion (1966) 376.

okmányszerű kútfő tanulságával, a madarai lovas első feliratának új olvasásával és interpretációjával támasztotta alá.[14] A feliratot Asparuch fia, Tervel vésette a sziklafalba, miután győztes seregei 705-ben visszasegítették trónjára II. Iustinianos Rhinotmetost. Tervel említést tesz nagybátyja családjáról Thessaloniké vidékén.[15] Ez a nagybácsi pedig mással, mint a már említett Thessaloniké vidékén fellépő Kuberrel nemigen azonosítható. Kuber ugyanis a «Miracula Sancti Demetrii» szerint Pannoniában volt az avar kagán alattvalója, mint ahogy pontosan ugyanezt Kuvrat negyedik fiáról — tehát Tervel nagybátyjáról! — Theophanes és Nikephoros közös forrása elmondja.

Hogy Kuvrat negyedik fiának népe Nagybulgáriából Pannoniába vándorolt, ezzel az eseménnyel még egy körülmény hozható kapcsolatba. Erre azonban, amennyire a szakirodalmat áttekinthettem, eddig senki sem figyelt fel.[16] Több magyar régész, így László Gyula és az ő nyomán Erdélyi István pusztán a leletek vizsgálata alapján arra a meggyőződésre jutott, hogy 670—680 táján egy Ukrajnához, a Káma-vidékhez s talán még a Kaukázushoz kapcsolódó régészeti hagyatékú nép vándorolt a Közép-Dunamedencébe. Ez hozta magával a magyarországi avarkor késői szakaszára jellemző griffes és indás öntött övveretek használatát, amely a korai avarkor préselt lemezes övdíszeit váltotta fel.[17] Nos, ezzel a régészeti emlékanyagból kikövetkeztethető keleti néphullámmal érkezhetett Kuber is Pannoniába. Úgy látszik, mint testvére Asparuch, ő sem kívánt kazár uralom alá kerülni; inkább a Poltava környékétől a Kámáig terjedő keleti avar kaganátus Közép-Dunamedencébe költöző uralkodó törzseihez csatlakozott, amely törzsek talán maguk is a diadalmas kazár előnyomulás útjából tértek ki a Duna—Tisza vidéki nyugati kaganátus földjére vándorolva.[18] S ahogy Kubernek Nagybulgáriából Pannoniába vezető útja régészeti emlékek tanúságaival hozható összhangba, ugyanúgy Balkánra történt tovább költözésének a nyomát is leletek látszanak mutatni: Thessaloniké vidékétől, ahova az irodalmi kútfők Kubernek és embereinek a szereplését teszik, nem

[14] Die protobulgarischen Inschriften herausgegeben von *Veselin Beševliev*, Berlin 1963, 95—111 (vö. *V. Beševliev:* Byzantinoslavica 16, 1955, 212—254; *V. Beševliev:* Byzantinische Zeitschrift 47, 1954, 117—122). A bolgár tudós nézetéhez csatlakozott *Moravcsik Gyula* is (Byzantinoturcica II., Berlin 1958, 165). — A régebbi magyar kutatók közül *Nagy Géza* tekintette Kuvrat negyedik fiának történetét hitelesnek (A magyar nemzet története, szerk. *Szilágyi Sándor*, I., Budapest 1895, CCCCXLIX, CCCCLII; vö. Arch. Ért. 21 (1901) 318; 26 (1906) 404—5. A magyar krónikáknak Nagy Gézától ebben az összefüggésben említett adatai külön vizsgálatra szorulnak.

[15] A Thessalonike vidékére szakadt bolgár néptöredékek (688 és 718 évi) szereplésére lásd: Theophanes, Chron. ed. *C. De Boor* vol. I p. 364 (Anastasius Bibliothecarius latin fordítása az idézett kiadás II. kötetében); Nicephorus Patriarcha, Hist. ed. *C. De Boor* p. 36, 56. — 705-ben a Thessalonike környéki bolgárok nem támogatták II. Iustinianos visszatérését Bizáncba (ez olvasható ki a madarai lovasdombormű feliratának I e töredékéből). Vö.: *G. Cankova—Petkova:* Bsl. 24 (1963) 41—53.

[16] Az avarokra vonatkozó minden közleményt természetesen nem nézhettem meg, ezeknek a száma sok ezerre rúg (*D. Csallány*, Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa, Budapest 1956; *A. Kollautz*, Bibliographie der historischen und archäologischen Veröffentlichungen zur Awarenzeit Mitteleuropas und des fernen Ostens, Klagenfurt 1965). De a tárgyról szóló legfrissebb könyv mutatja, hogy a szakemberek számára tényleg újdonság lehet, amire itt rámutatok. *Erdélyi István* értékes munkájában (Avar művészet, Budapest 1966, 16) ti. ezt olvassuk: « . . . 670 körül . . . jelent meg a Kárpát-medencében . . . a második, késői avar néphullám . . . Erről azonban írásos források nem szólnak.» Úgyanúgy *Z. Čilinská* (Slov. Arch. XV 2,1967,470), aki az új bevándorlás régészeti bizonyítékait is elutasítja aztán.

[17] *Gy. László* ‚Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars (Arch. Hung. XXXIV.), Budapest 1955, passim; *Gy. László:* Acta. Arch. Hung. 17 (1965) 73-5. *Erdélyi I.*, Avar művészet, Budaapest 1966, passim.

[18] Itt László Gyula régészetileg megalapozott feltevéseihez igyekszem kapcsolni Kuvrat negyedik fiának, Kubernek Nagybulgáriából Pannoniába vezető vándorútját; lásd *Gy. László*, Études arch. sur l'hist. de la société des Avars, Budapest 1955, passim, különösen 178—181, 269—293; vö. *Gy. László*, Les problémes soulevées par le groupe à la ceinture ornée de griffon et rinceaux de l'époque avare finissante, Budapest 1963 (ronéotypie), 1—2: « . . . le groupe à griffon et rinceaux . . . est arrivé des environs de la coude du Volga, aprés le milieu du VIIe siécle.»

esik messze Albánia, amelynek földjéből[19] a magyarországi késői avarkori anyaghoz szorosan kapcsolódó híres emlékek kerültek napvilágra.[20]

V. KOVÁCS SÁNDOR

TAURINUS GÖRÖG MŰVELTSÉGE

A magyarországi humanizmus alapvetően latinos jellege miatt irodalomtörténetírásunk kivételesnek tekinti, ha valakiről kimutathatja görög nyelvtudását. A tétel elvben igaz, a merev általánosítás azonban téves következtetésekre vezethet és messzemenő konzekvenciák levonásakor már erősen éreztetni tudja torzító hatását. Sokkal közelebb járnánk az igazsághoz, ha a humanista műveltség e két fő ágának viszonyát hazai vonatkozásban úgy fogalmaznánk meg, hogy a görög nyelv és irodalom ismerete nem volt annyira általános, mint a latiné.

Ilyen relációban máris nem tűnnék ritkaságnak a Mátyás-kor két nagy költőjének, Janus Pannoniusnak és Vetési Lászlónak görög tudása, s még inkább nem fog annak látszani, ha egyszer tüzetesen számba vesszük a magyar humanizmus XV—XVI. századi képviselőinek görög irodalmi műveltségét. Ha csak a Jagello-korig nézünk is előre, szinte meglepően sok névvel találkozunk. A Janus-rokon Garázda Péter költő nyitja meg a sort, de vele együtt egyformán jelentékenyek: az Isokratés-fordító Kesserü Mihály, a finom stílusérzékű, erazmista Szalaházi Tamás, a versíró Kálnai Imre, a szónok Macedóniai László és a történész Brodarics István, hogy a kisebbekre (Ceglédi János, Gerendi Miklós, Ujlaki Ferenc stb.) ezúttal ne térjünk ki.

Amíg ezt a felmérést nem végeztük el, a szívósan élő előítéletek magyarázatul szolgálnak arra, miért nem vagyunk minden esetben tekintettel a görög forrásokra összehasonlító irodalomtörténeti kutatásaink során.

A kérdés felvetése

Taurinus István, a morva származású, német egyetemen tanult humanista, aki végül is Magyarországon töltve élete java részét, latin nyelven író magyar költőként halt meg Erdélyben, szintén azok közé tartozik, akiket az irodalomtörténeti hagyomány nem

[19] Vrap lelőhely emlékeire lásd: *D. Csallány*, Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa, Budapest 1956, 216 (depot).

[20] *Csallány Dezső:* Archaeologiai Értesítő 1946—1948, 356—357; Acta Arch. Hung. 2, 1952, 242—243, 248—249) szerint a griffes-indás övdíszek csak 720 táján jelentkeztek volna Magyarországon. Minthogy Kuber már a VII. század végén Thessalonike vidékére vándorolt, vele vagy utódaival e szerint a kronológia szerint az albániai griffes-indás fejedelmi övek nemigen volnának kapcsolatba hozhatók. Csallány Dezső csak az Ozora, Igar, Dunapentele vezérleteivel jellemezhető «átmeneti» avarkori régészeti hagyaték megjelenését datálja 680 tájára s tekinti onogu bolgár bevándorlás jelének. — A kétféle leletcsoport közül az utóbb említettnek a jelentkezését a Kárpátmedencében *Kovrig Ilona* (Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán, Budapest 1963, 228—231) is bolgár törzsek érkezésével magyarázza s 670 tájára teszi. Ugyanő a griffes-indás övdíszű etnikum felléptét egy évtizeddel későbbinek gondolja. — László Gyula a két típusnak (a kámai és a kaukázusi kapcsolatúnak) a hazai megjelenését egyidejűnek látszik felfogni. Ha az utóbbi legvalószínűbbnek tűnő elgondolást vesszük alapul, akkor az események menetét a következőképpen gyaníthatjuk. Kuber északnyugati irányban tért ki a kazárok elől. Így a keleti avar kaganátus határára vagy területére érkezett, amely Poltava környékétől a Káma-vidékig terjedt, mint ezt László Gyula főleg a fejedelmi sír-, illetőleg kincsleletek elhelyezkedése alapján megállapíthatni véli. A kazárok előtörése a keleti kaganátus lakossága egy részének a Duna—Tisza vidéki nyugati kaganátus földjére vonulását eredményezte. Kuber csatlakozott a keleti kaganátus elköltöző népeihez s mikor ezek az uralmat magukhoz ragadták a Közp-Dunamedencében, akkor ott, Pannoniában élt az új kagán-dinasztia alvezére, ill. helytartójaként. A kagán különböző nem-avar (bizánci hadifoglyoktól származó, szláv, bolgár) néptöredékek élére állította s ezekkel ment ő utóbb Thessalonike vidékére. A Nagybulgáriából vele jött etnikum tetemes (nem szorosabb értelemben bolgár) része bizonyára Kárpát-medencében maradt. A vrapi griffes-indás nemesfém-lelet talán a Balkánra magával vitt s utódaira maradt avar vazallusi jelvényeket is magában foglalja.

sorol a görög műveltségűek közé. Pedig életrajzi adatai kétséget kizáróan bizonyítják, hogy Taurinus tudott görögül. Éppen 1501-től 1511-ig tanult a bécsi egyetemen, a humanisztikus eszmék diadalának első nagy virágkorában. Tanárai, Konrad Celtis és humanista köre, közismert radikalizmussal szakítottak a skolasztika mélyen begyökerezett hagyományával, grammatikai előadásaikat kiterjesztették a héberre és görögre, poétikai kollégiumaikon pedig latin és görög auktorokat magyaráztak.

A humanista polihisztorságot valamennyiük közül legfőképpen Celtis, a poeta laureatus és filológus testesítette meg: irodalmi munkáiban tolla gyakran fordult görög szavakra, verseiben és drámáiban sokat merített a görög mitológiából, a latin írók közül pedig épp annak a Senecának drámái foglalkoztatták, akiről tudjuk, hogy műveiben Euripidés, Sophoklés és Aiskhylos hagyatékát mentette át az utókorra.[1]

Az elmondottak alapján nagyon valószínű, hogy Taurinus valóban jó görög tudással került ki ennek a tanárnemzedéknek a keze alól. A feltevést azonban bizonyossággá emelhetjük további adatokkal. Azok a görög vonatkozások, amelyek irodalmi munkásságában kimutathatók, minden esetben bécsi éveire utalnak vissza, így nyilvánvaló, hogy 1501-től kezdődő évtizedet görög szempontból érdemes jobban megvizsgálni. De nem csak egyetemi studiumaira kell tekintettel lennünk, hanem baráti körére is, mert a kettő együtt adja csak kezünkbe a legvalószínűbb megoldás kulcsát.

Ismert tény, hogy a Homérosnak tulajdonított Batrachomyomachia latin fordítását Joachimus Vadianus adta ki Johann Reuchlin fordításában (Bécs 1510). Reuchlin kiváló görög szakértő volt, nevével forrott össze az ógörög nyelv itacista kiejtése is.[2] Mivel Taurinus már egyetemi hallgató korában Vadianus szűkebb baráti köréhez tartozott (később Erdélyből is levelezett a Svájcban letelepedett humanistával), ismernie kellett a kiadás történetét, Vadianus és Reuchlin munkáját s így a fordítás alapjául szolgáló görög szöveget is. Ezt valószínűvé teszi az az érdekes körülmény, hogy Taurinus, gyulafehérvári éveiben, itacista módon ír görög szót, már pedig, ha nem tudott volna görögül, Reuchlin itacizmusa nem hathatott volna rá egy latin fordításon keresztül.[3]

A megjelent latin Batrachomyomachia természetesen bekerült a költő, közelebbről, nem ismert — könyvtárába is, ezt két adat is megerősíti. Az egyik a címválasztás párhuzamosságából adódik: *βάτραχος + μῦς + μάχη = βατραχομυομαχία, —σταυρός + μάχη = σταυρομαχία,* alcímeikben is követik egymást: hoc est bellum ranarum et murum, — id est cruciatorum servile bellum. De ez lehetne pusztán emlékezés eredménye is (1511-ben távozik Bécsből és 1514-ben választja eposza címét), az ellenben semmiesetre sem, hogy 1517—1519 között Gyulafehérvárott meglehetősen hosszú, tíz sornyi összefüggő részletet fogalmaz bele költeményének 5. énekébe Reuchlin fordításából.[4] Ebből a tényből visszakövetkeztetve nyugodtan származtathatjuk egymásból a címeket is.

A bécsi évek görögös irányú hatását a humanista költő passzív érdeklődése mellett más, meggyőzőbb bizonyítékokkal is alátámaszthatjuk, méghozzá aktív érdeklődése dokumentálásával. Mint ismeretes, Taurinus 1512-ben Rómában járt hivatalos minőségben. Bakócz Tamás kíséretével került ki a pápaválasztásra, azonban reá, mint az érsek legfiatalabb jogtanácsosára, kevés feladatot bíztak a nagy tétre menő diplomáciai manőverekből, ezért bőven maradt ideje irodalmi foglalatosságokra. Így került sor első számontartott «opuszának» megírására, mely egy görög vers latinra fordítása volt.[5] Sajnos, a szöveget nem ismerjük, de az elmondottakból azért egyértelműen kiderül, hogy Taurinus egész életében intenzív érdeklődést árult el a görög irodalmi műveltség iránt, akár inspirálták erre körülményei, akár nem.

Taurinus és Sophoklés

Talán egyetlen magyar humanista művet sem búvároltak át olyan filológiai alapossággal, mint a Stauromachiát. Császár Zoltán részletekbe menően ízekre szedte az eposz teljes szövegét és imponáló teljességgel feltárta annak antik és újlatin forrásait.[6]

[1] Az általános latinizálási tendenciának hódolt ugyan, de nevét — jellemző módon — görögösítette is: Pyckel > Celtis > *πρό + τύκος* > Celtis Protucius.

[2] *H. A. Stoll:* Erasmisches und Reuchlinisches Griechisch? Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa. Bd. I. Besorgt von *J. Irmscher.* Berlin 1962. 89—97.

[3] St. Taurinus: Stauromachia. Ed. *L. Juhász.* Bp. 1944. [1945] p. XX.

[4] *V. Kovács S.:* ItK 1959. 468—469.

[5] *E. Arbenz:* Die Vadianische Briefsammlung der Stadtbibliothek St. Gallen. Mittelungen zur vaterländische Geschichte. 1891. p. 129. Idézi *Juhász:* id. kiad., p. XI.

[6] *Császár Z.:* A Stauromachia antik és humanista forrásai. Bp. [1937].

Császár munkája annyira alapos, hogy látszólag nincs is mit hozzátenni. Közelebbről megvizsgálva a dolgot, azonban meg kell állapítani, hogy dolgozatának van egy különös gyenge pontja: nem világos, hogy mit ért a «forrás» fogalmán.

Ez a filológiai bizonytalanság megköveteli, hogy eredményeit a meggyőzőnek tűnő párhuzamok ellenére is megfelelő óvatossággal kezeljük. Ami további meggondolást kíván: Császár nem föltételezte Taurinus görög nyelvtudását, ezért a források nyomozásakor kizárólag latin művekre korlátozta kutatómunkáját. Mivel a Stauromachia szempontjából e kérdések nem függetlenek egymástól, bővebben is foglalkozni akarunk vele.

Vizsgálódásaink alapjául az I. ének 55—68. sorait vesszük, mert ez a rész logikailag feltűnően rosszul, mondhatnánk szervetlenül illeszkedik bele a gondolatmenetbe. Ha Császár precízen értelmezi a forrás fogalmát, akkor itt az egységes irodalmi mű kerek kompozíciójának elvéből kiindulva, a környezetében is magányosan álló, önmagában is teljesen zárt egységet alkotó gondolatnak kutatja a lelőhelyét, nem pedig a szókincset veti össze más művekével, nem konkordanciákat állít egyes szófordulatokhoz és nem párhuzamosságokat keres különféle mondatszerkezetekhez.

Az alkotó munka lélektani folyamatának mond ellent egy olyan felfogás, mintha jelen esetben a költő egyetlen gondolata három különböző író háromféle alkotásából kerekedett volna egységessé. Császár vélekedése csak olyan értelemben fogadható el, hogy Taurinus az idézett helyen kifejtett egyetlen gondolatát önállótlan fráziskészlettel dolgozva fejezte ki Vergilius, Lucanus és Claudianus nyomán.

Töredékek egymásba illesztése helyett sokkal inkább gyanakodhatott volna Császár olyan műre, amelyben Taurinus citált helyének mondanivalója egy helyen létezik. Mert van ilyen latin forrás: Annaeus Seneca Controversia-ja.[7] Bár a Stauromachia előszavában sehol nem kerül elő egyik Seneca neve sem, tudjuk, hogy a költő tanára, Celtis, sokat foglalkozott az ifj. Senecával, így nem kizárt, hogy az idősebb írásait is áttanulmányozta. Tehette ezt annál is inkább, mert az ifj. Seneca tragédiái 1480-ban Ferrarában, az id. Seneca munkái pedig 1490-ben és 1492-ben Velencében kerültek kiadásra. A Controversia vonatkozó helyén a taurinusi felfogás számos eleme megtalálható, a pénz hatalmának romboló erejét azonban Seneca sokkal inkább dehumanizált viszonyokon példázza, mint a Stauromachia költője. Szövege is terjedelmesebb, mint Taurinus szövege és ez ismét egy okkal több arra, hogy tovább keressük a szóban forgó tizenhárom sor közvetlen lelőhelyét.

Ha nem mindenáron latinból akarjuk eredeztetni a Stauromachiának ezt az igen érdekes, de egészen bizonyosan kölcsönzött helyét és ha elfogadjuk Taurinus görögös műveltségének tényét, a plauzibilis megoldás kulcsa máris kezünkben van. Ebből az aspektusból nézve ugyanis nyomban jelentőséget nyer az az egyébként közismert adat, hogy Aldus Manutius velencei nyomdájában 1502-ben megjelentek Sophoklés összes művei. A görög klasszikusok iránt egyébként is fogékony Celtis és köre bizonyára kapott az alkalmon és megszerezte a bibliofil kiadványt, így minden feltétele megvolt annak, hogy a görög kiadás még Taurinus egyetemista évei alatt Bécsbe kerüljön, pontosabban szólva tanárai és saját baráti köre kezébe.

Valószínű tehát, hogy a Reuchlin itacizmusáig eljutott költő Vadianus környezetében közelebbről is megismerhette az eléggé ritka, híres aldinát s ha akarta, tanulmányozhatta is görög nyelven Sophoklést. És hogy valóban meg is tette, arra bizonyíték — az imént vázolt körülmények ismeretén kívül — az, hogy az Antigoné-ban felbukkan a Stauromachia tizenhárom sorának sokat idézett gondolatát tömören megfogalmazó passzus.

Sophoklés: *οὐδὲν γὰρ ἀνθρώποισιν οἷον ἄργυρος*
κακὸν νόμισμ' ἔβλαστε. τοῦτο καὶ πόλεις
πορθεῖ, τόδ' ἄνδρας ἐξανίστμσιν δόμων·
τόδ' ἐκδιδάσκει καὶ παραλλάσσει φρένας
χρηστὰς πρὸς αἰσχρὰ πράγμαθ' ἱστασθαι βροτῶν·
πανουργίας δ' ἔδειξεν ἀνθρώποις ἔχειν
καὶ παντὸς ἔργου δυσσέβειαν εἰδέναι. (295—301.)

Taurinus: *Stulti mortales, fieri qui talia frustra*
Creditis et vino, dapibus somnoque sepulti
Ad vitae medios raro pertingitis annos.
Tu quoque, quod crudam mortem gladiosve timere

[7] II. 1, 12—13. Erre az adatra *Boronkai Iván* hívta fel a figyelmemet.

Nescis, scis hominum sanctas pervertere leges,
Aurum, cunctorum plus quam exitiale malorum
Virus, et abstrusae, vos hoc, vilissima rerum
Pars, bellum movistis, opes, semperque parastis
Pacificae genti plebeiam seditionem.
Exilia, interitus, lites, periuria, fraudes,
Proelia, furta, dolos, cum proditione rapinas.
Hinc scelerum radix, quae, quanto antiquior esto,
Tanto plus patulis rimatur faucibus aurum,
Edita Avarities, —

(I. 55—68.)

Mindehhez idézzük most hozzá Császár Zoltán eredményeit is, aki megállapította, hogy Taurinus ezt a — sophoklési — gondolatot, milyen olvasmányaiból kölcsönzött frázisokkal fogalmazta meg latin nyelven. 55—56.: «*Invadunt urbem somno vinoque sepultam.*» Vergilius, Aeneis, II. 265. — 57—63.: «*Usque adeo solus ferrum mortemque timere, — auri nescit amor. Pereunt discrimine nullo — amissae leges; sed pars vilissima rerum, — certamen movistis opes.*» Lucanus, Pharsalia, III. 118—121. — 66—68.: «*ac primam scelerum matrem, quae semper habendo, — plus sitiens patulis rimatur faucibus aurum — trudis Avaritiam.*» Claudius Claudianus, De consulatu Stilichonis, II. 111—113.

A bemutatott összefüggések nyomán minden eddiginél közelebb álló szövegeket tudtunk egymás mellé állítani. Ez nemcsak azt jelenti, hogy a görög szövegben ráismerhetünk a taurinusi eposz egy világnézetileg fontos észrevételének eredetijére, hanem ennél többet is: tudomásunk szerint ezzel veszi kezdetét Sophoklés hazai recepciója. Csak mintegy fél századdal később követi Taurinust a magyar reneszánsz dráma úttörő jelentőségű exponense, Bornemisza Péter, az Élektra átdolgozásával.

FÜVES ÖDÖN

ZAVIRASZ GYÖRGY VÉGRENDELETE

A pesti görögök és makedon-románok külön iskola létesítésére kaptak engedélyt.[1] Ezzel a rendelettel hosszú évekig tartó vita indult meg a két fél között az ún. iskolaalapok elkülönítése körül. Csakhamar kérdésessé vált Zavirasz György könyvtárának hovatartozása is. A kiküldött bizottság döntéséhez szükség volt Zavirasz végrendeletére. A Pesti Levéltár Intimata a. m. 4294 csomójában[2] megtaláltuk az 1804. máj. 1-i keltezésű végrendelet 1822. ápr. 12-én készült német nyelvű hiteles fordítását. Horváth Endre a Zavirasz Györgyről írt monográfiájában[3] e végrendeletnek csak egy részét tudta közölni Friedrich Istvántól kapott, ismeretlen helyről származó másolat alapján,[4] mert kutatásai során nem tudta megtalálni a most előbukkant végrendeletet, amelynek pontos és teljes szövegét első ízben tesszük közzé.

A végrendeletben szereplő személyek:

1. Az örökhagyó Zavirasz György szabadszállási kereskedő. Tevékenysége a szakirodalomból eléggé ismeretes. Személyére vonatkozólag a közelmúltban újabb adatok birtokába jutottunk a görög kereskedők 1770., 1778. és 79. évi országos összeírásaiban. 1770-ben még Kalocsán írták össze Zavirasz Györgyöt,[5] aki akkor 25 éves volt s 9 éve jött Magyarországra. Az 1778. és 79. évi összeírások[6] már Kunszentmiklóson találják őt. Ezek szerint Zavirasz György Sziatisztából származó nőtlen ember volt, aki Zimonynál lépte át a határt 18, ill. 19 éve, úti iratait elvesztette és a hűségesküt már letette. 1778-ban a 33 éves Zavirasz György személyleírása a következő volt: «. . . demissae et tenuioris staturae, habet subruffam et macilentam faciem nigros capillos, oculos et

[1] A Helytartó Tanács 1808. VII. 25-i 16194. sz. rendelete.
[2] 10102 sz. irat.
[3] *Horváth E.:* Zavirasz György élete és munkái. Bp. 1937. Magyar—Görög Tanulmányok 3.
[4] *Horváth E.:* i. m. 21. 1. 8. jegyzet.
[5] Országos Levéltár HTT. Misc. Fasc. 2 Nr. 8. Rsz. 1528.
[6] Országos Levéltár HTT. Misc. Fasc. 2 Nr. 8. Rsz. 1539.

supercilia, breves castanei coloris mistaces, capillos quos habet longiores, gerit ligamine involutos. . .»

2. Zavirasz Konstantin, Zavirasz György 1 évvel fiatalabb öccse volt, aki bátyjánál 8 évvel később jött Magyarországra. A fenti összeírásokban Zavirasz Istvánként szerepel. A görögöknél az István és Konstantin név cserélgetése éppúgy szokásos volt, mint ahogy az Athanaziosz és Thomasz neveké is. A névcserélés lehetőségét ugyanis csak később egy 1817. évi rendelet szüntette meg. Zavirasz Konstantin az összeírások alkalmával még nőtlen volt. Az összeírást követő 1780. évben azonban már Ráckevén találjuk őt, ugyanis odavaló leányt vett el feleségül.[7] Az anyakönyvek tanúsága szerint Ráckevén is halt meg 1805-ben.[8]

3. Ifj. Zavirasz Konstantin az id. Zavirasz Konstantin fia, Zavirasz György örököse. Nagybátyja részére számos könyvet másolt és azokban Konstantin Zabirides néven szerepel. A végrendelet időpontjában még kiskorú volt. A ráckevei anyakönyvek szerint 1860-ban halt meg.

4. Konstantin Pap Georg[9] és

5. Johann Pap Georg anyai nagybátyjai, kunszentmiklósi, majd kecskeméti kereskedők, valamint

6. Georg az utóbbi fia.

7. Zavirasz György édesanyja ismert helyen lakott, de a végrendelet nem közli a város nevét. Ennek oka az volt, hogy özv. Zaviraszné Sziatisztában maradt s részére nem volt szabad pénzt kiküldeni az országból, mert az csempészésnek számított volna.

A végrendeletnek a könyvtárra vonatkozó részei Horváth Endre Zavirasz monográfiájából ismeretes. A végrendelet 5. pontjában említett kék kötéses saját készítésű könyvtárkatalógus hamarosan elveszhetett, mert 1820-ban egy magisztrátusi bizottság[10] e katalógus hiánya miatt kénytelen volt a könyvekről leltárt készíteni, amelyek az iskolaépület egyik szobájában rendetlen állapotban hevertek. 8 napi munka után készült el az új katalógus nyelvek és formátum szerint.[11] Kb. 150 éves kallódás után végre néhány éve Szentendrén került elő Zavirasz György eredeti kék- kötéses katalógusa,[12] amelynek egy második példánya Kecskeméten is megtalálható.[13] Zavirasz egyes kéziratai néha egész kalandos sorson estek át, amíg előkerültek.[14] A Zavirasz könyvtár mostani állományáról 1935-ben Gráf András állított össze katalógust.[15]

A végrendeletből kiviláglik, hogy Zavirasz György, aki egész életét a görög nemzet felemelkedésének szentelte, könyvtárát sem hagyta a családjára, hanem az egyházközségre, hogy azt honfitársai közül bárki használhassa. Hazaszeretetének ragyogó megnyilvánulása volt ez a tette. A végrendelet tanúskodik Zavirasz Györgynek a görögöket összetartó másik erőhöz: a vallásához való ragaszkodásáról is, hisz a szabadszállási, ráckevei és kecskeméti templomok számára is hagyományozott pénzösszeget. Viszont az új hazájához, Magyarországhoz való ragaszkodását a királyi kamarára hagyott pénzadományával fejezte ki. De nem felejtkezett el Zavirasz György a családjáról sem: anyjáról és testvérének fiáról, Konstantinról sem, akiben bizonyára művének folytatóját szerette volna látni. Sajnos ő nem követte nagybátyja példáját, kezdeti irodalmi érdeklődését ugyanis a kereskedői tevékenysége és családi gondjai teljesen elfojtották. Rokonságából egyedül unokatestvére, a végrendeletben is szereplő Pap György folytatott irodalmi tevékenységet. Erre vonatkozólag adatok olvashatók a Vasárnapi Újság 1856. okt. 19-i számában megjelent nekrológjában.

[7] *Füves Ö.:* A ráckevei görögök nyomában. AntTan 6 (1959) 118—9. l.

[8] A ráckevei anyakönyveket a lórévi görögkeleti plébánián őrzik. I/242 akv. sz. (1805. V. 31). és II/140 akv. sz. (1860. V. 2.).

[9] A Pap Georg család tagjaira vonatkozólag l. *Hajnóczy I.:* A kecskeméti görögség története. Bp. 1939. Magyar—Görög Tanulmányok 8. 15. l.

[10] Pesti Levéltár Intimata a. m. 4294. Egy 1823. II. 8-i iratban olvasható: «Testamenti Catalogus, caerulea compactura ligatus. . . inveniri non poterat.»

[11] A katalógusban 562 mű, 45 kézirat és 37 térkép szerepel.

[12] *Füves Ö.:* Neumás énekeskönyveknek és Zavirasz György munkáinak kéziratai Szentendrén. AntTan 8 (1961) 296. l.

[13] *Hajnóczy:* i. m. 41. l.

[14] *Ἡ περιπέτεια τῆς Νέας Ἑλλάδος τοῦ Γ. Ζαβίρα.* Nea Esztia 61 1957. II. 1. 200—203. — *Füves Ö.:* Zavirasz irodalomtörténeti művének kéziratihoz. AntTan 5 (1958) 262. l.

[15] Jeórjiosz Zavirasz budapesti könyvtárának katalógusa. Bp. 1935. Magyar—Görög Tanulmányok 2.

A végrendelet szövege:[16]

ÜBERSETZUNG AUS DEM GRIECHISCHEN

In unserem der Abkömmlingen Adams Munde befindet sich annoch der Saft von der Frucht des Kenntniß Baumes, welchen unsere Vorältern wider das Gebot Gottes ohne Furcht kühn und unenthaltsam in dem Paradiese gekostet haben, ohne an jenen fürchterlichen Entschluß gedacht zu haben, der da sagt: an dem Tage, bey welchem ihr davon essen werdet, werdet ihr mit dem Tode abgehen; da sie also davon aßen, so haben gleich gehört das: Im Schweiße deines Angesichtes sollst du dein Brod essen, bis du zur Erde zurückkehrest, aus welcher du entstanden bist, denn du bist Erde und wirst zur Erde zurückkehren. Weil ich mich also auch täglich an dieses erinnert und sicher gewußt habe, daß (dem heil. Apostel Paul nach) alle Menschen einst zu sterben bestimmt sind, so hab ich gewunschen, so lang ich noch beym gesunden Verstande bin, über mein von Gott erhaltenes Vermögen zu disponiren, bevor der Tod plötzlich kommt, oder eine unglückliche Krankheit, welche mir den Gebrauch der Vernunft und das Vermögen der Gedächtniß Organen benimmt. Zu dem Ende also:

Erstens. Vertraue ich meinen Geist meinem Gott und Schöpfer und bitte Ihn, ich unwürdiger, daß er meiner armen Seele gnädig sey und

Zweitens. Verlange von allen Freunden und Bekannten für all jenes, womit ich sie beleidiget habe, Vergebung, besonders aber vom meinen ehrewürdigen Vetter Herrn Constantin Pap Georg, der mir in meinem ganzen Leben mehr als Bruder, ja mehr als Vater geworden ist, wie auch von meinem Vetter Herrn Johann und nicht weniger auch von meinem geliebten Bruder Constantin und destomehr, da ich mit ihm lange Jahre in der Compagnie gestanden, und als Mensch sie vielleicht in etwas beleidiget habe, denn wer ist von Schmutze rein? (wie der Job sagt) keiner und wenn sein Leben auf Erde nur einen Tag lang ist, dann

Drittens. Verordne, daß mein Vetter Herr Constantin oder wenn es nach seinem Ableben geschehen sollte, mein Vetter Johann, oder endlich sein Sohn Georg mein Vermögen, laut meinen Handlungsbüchern berechnen sollen und erstens sollen davon diejenigen klei. . . bezahlt werden, welche ich meinem Vettern Herrn Constantin Pap Georg mit Obligation, wie es aus der ihm eingehändigten Obligation und meinem Buche zu ersehen ist, für diejenigen Gewölbs Waaren, die er mir übergeben hatte, schuldig geblieben bin, das ist: nur die Interessen seiner Gelder, denn das Capital habe ihm ganz ausgezahlt, welche bis jetzt. . .(sic!) ausmachen. Zweitens sollen alle jene Kaufleute, von denen ich laut meinem Buche auf Credit kaufe und schuldig bin, bezahlt werden; dann sollen gegeben werden:

der Kirche zu Szabadszállás zehn Ducaten	f 45
der Kirche zu Raczkeve zwey Ducaten	9
Der Kirche zu Kecskeméth drey Ducaten	13,30
der König. Schatzkammer drey dukaten	13,30

meiner Frau Mutter, wenn sie noch leben sollte, sollen ihr die erwähnten beyde Herren Constantini auf ihnen bewußte Orte ..... 50f. übersenden, sollte sie aber vor meiner sterben, so sollen selbe meinen Erben mit allem übrigen zum Teile werden.

Viertens. Mein übriges Vermögen, was immer verbleiben sollte d. i. in meinem Gewölbe und Hause, vermache ich es dem Sohn meines Bruders Constantin Zabira außer den Büchern mit dieser Condition aber, so lange er noch nicht Majorän ist, unter der Verwaltung meines Bruders jenes Vaters und meiner Testaments Executoren zu stehen.

Fünftens. Meine Bücher aber, welche ich alle in einen Catalog (in blauen Papier als Buch eingebunden) registrirt habe, wünsche und verordne, daß selbe von meinen Testaments Executoren, somit den oberwähnten Catalog in den Händen griechischer Vorsteher der in Pest griechischen Kirche mit Wissen seiner bischöflichen Gnaden und der dortigen Vorgesetzten eingehändigt werden sollen, mit der Darzuschreibung des Catalogs (wenn er für gut befunden würde) in dem Kirchen Protokoll, daß selbe dorten in einer besondern Kammer ewig stehen und nicht von jemanden Gottesverräther entfremdet würden, sondern sie sollen dorten als eine öffentliche Bibliothek unter der Aufsicht eines bestimmt verständigen Verwalters seyn, damit selbe in bestimmten Stunden (nach der Ordnung und Art der Europäer) frey und ungehindert von allen

[16] A végrendelet szövegét eredeti helyesírással, javítás nélkül közöljük.

unseren Nation Bücherfreunden, wie auch von den Schülern der griechischen Schule gelesen werden sollen, ohne jemanden (wessen immer Charakters wäre) erlaubt zu seyn, selbe von der Bibliothek herauszunehmen.

Sechstens. Die Bibliothek soll unabhängig seyn, und weder der Kirche, noch der Schule unterliegen, damit nicht jemand entweder von den Geistlichen, oder Professoren Gelegenheit und Anlaß hätte, die Bücher privat herauszunehmen oder andere auszuleihen, sondern diejenigen, welche selbe zu lesen wünschen, sollen sich (so wie die Gelehrte der deutschen und anderer Nationen zu thun pflegen) hingeben und selbe zu wissentschaftlichen Vorschritte und Geistes Bildung lesen.

Siebentens. Mein oberwähnter Erbe Constantin Zabyra ist schuldig den oberwähnten Vorstehern der ehrsamen Gemeinde alle Pester Jahrmärkte sieben und dreyßig Gulden und Kr 30 das ist: jährlich Ein Hundert fünfzig Gulden zu bezahlen, von denen soll der Verwalter der Bibliothek ein Hundert empfangen, die übrigen fünfzig aber sollen an griechischen oder auch anderen Sprachbüchern verwendet werden, jedoch an keine Comödien, Romanen, und anderen dergleichen Büchern, welche die guten Sitten verderben, wie auch an keine Kirchen Bethbücher als Breviarien, Anthologie etc. sondern an die der Kirchen Väter, der ältern und jüngern Theologen, der älteren Autoren, Griechenlands, Geschichtschreiber, Geographen, Philosophen und an alle jene, welche erforderlich sind, unsere Nation auf den Gipfel des Musenbergs Helicon und Gottesfurcht, zum Wegeweiser zu dienen und zu befördern, derjenige aber, der selbe kauft, soll der ehrsamen Gemeinde jährlich die Rechnung ablegen, nicht destoweniger auch der Verwalter der Bibliothek, ob alle Bücher, welche ihm eingehändigt worden sind, sich in der Bibliothek befinden.

Achtens. Sollte mein erwähnter Erbe Constantin die von mir jährlich angeordneten f. 150 zu bezahlen nicht zu frieden seyn, oder ein ausschweifendes Leben zu führen, und mein Vermögen zu verschwenden anbeginnen, dann sollen die Vorsteher der Gemeinde, die Erlaubniß haben, selbes von ihm wegzunehmen und es einem anderen sicheren Subjekte laut meinem Handlungsbuche zu übertragen, damit die Bibliothek nicht ohne Einkünfte bleiben möchte. Sollte aber Gott in dem Herzen anderer Nations Freunde, oder der ehrsamen, und edlen Gemeinden andere Mittel zur Vermehrung der Bibliothek, und ihrer Einkünfte einflößen, dann bleibt mein Erbe unbelästiget.

Neuntens. Sollte nach dem Ableben meines Erben, mein Vermögen sein Sohn erben, so soll Er wie sein Vater das Obangeordnete bezahlen, außer, wenn Ihnen ein unglücklicher Schaden durch Feyer, Wasser oder Diebe zustoßen sollte, dann bleiben sie unbelästiget; Sollte er aber ohne Kindern oder nur mit Töchtern bleiben, dann sollen sie nur das von ihrem Vater erworbene Erben, mein Vermögen aber sollen, wie ich vorgesagt habe, die Vorsteher der Gemeinde übernehemen und solches auf ein sicheres Ort elociren, damit die erwähnte f. 150 einkommen; sollte aber etwas weniger einkommen, so soll es dann proportiosmässig auf die erwähnte Art eingetheilt werden. Sollte ich widrigenfalls (aus Zulassung Gottes) zu einem hohen Alter kommen, oder bey einer langwirigen Krankheit mein ganzes Vermögen verzähren, dann soll mein Erbe als nicht davon Theilnehmender auch unbelästigt bleiben.

Dieses ordne ich an, und bitte die ehrsame und edle Pester Gemeinde flehend, diese meine geringe Gabe so gütig, als Xerxes anzunehmen und auf selbe patriotische Aufsicht zu haben. Gott gebe, daß auch andere Nations Freunde meinen Eifer nachahmen möchten, um die Bibliothek, und ihre Einkünfte zum Ruhm, Zunahme und Fortschritte unserer Nation zu vermehren, welche (Gott weiß durch welche Verurtheilung) von ihrem Glanz, und von allem jenen, die jede andere, mit guten Gesetzen, und Verfassungen versehene Nation zieren, beraubt geblieben ist.

Geschrieben in Szabad Szallas in Kumanien Ungarlands im Jahre 1804. May den 1-ten.
die jetzt dieses schreibende und in kurzen zu Staub werdende Hand des Georgi Johann Zabira.
Anno 1804. die 12. Septem. Coram Successoribus in Praesentia nostra publicatum est. Annus diesque ut supra.
Praesentem Copiam Originali Versioni in Archivo Deputationis praexistenti, per omnia conformem esse attestor. Budae die 12. Aprilis 1822. Joannes Berits Juratus Deputationis Actuarius. Joannes Nagy m. p. ord. Judex. Stephan Pandur m. p. er. Notar. testantur.

MŰFORDÍTÁS

HORATIUS: IV. EPODUS

Nem férhet össze farkas és bárány soha,
igy én se férek meg veled,
kinek hátát ibér kötél sebezte fel
s bokáját durva rabbilincs.
Hiába jársz-kelsz gőgösen, te gazdag úr:
új származást a pénz nem ad.
Nem vetted észre, míg a Szent Utnak során
hat rőfnyi tógádban vonulsz,
hogy' elfordítja minden sétáló fejét
a leplezetlen bosszuság?
«Triumvir-korbács apritotta egykor ezt,
nem győzte szusszal a pribék —
s ma már falernus föld ezer holdján arat,
s az Appián kocog lova,
s főhelyre ül, mint egy előkelő lovag
Otho törvénye csúfjaként.
Mit ér megannyi megvasalt orrú, nehéz
testű hajót kiküldenünk
kalózok ellen és rabszolgahadra is,
ha ez lehet tribunusuk?!»

Ford.: Maróti Egon

MEGEMLÉKEZÉSEK

DÁVID ANTAL
1890—1967

«. . . L'HOMME CRÉE DES SYMBOLES FIGURATIFS POUR COMMUNIQUER SES IDÉES . . .»

DÁVID ANTAL

A magyar ókori kelet kutatást érzékeny veszteség érte: hosszú betegség után elhunyt Dávid Antal c. egyetemi tanár, az Ókortudományi Társaság választmányi tagja, s ami mind ennél többet mond, az asszirológia nemzetközi hírnevű művelője. Az ókori kelet tanulmányozása hazánkban aránylag fiatal tudomány. Igazán magas tudományos színvonalon Mahler Ede alapozta meg a múlt század végétől kifejtett sokoldalú tudományos munkásságával, s szervezett kereteket csak 1910-ben kapott a budapesti egyetemen az ókori keleti történeti tanszék felállításával. Mahler Ede még úgyszólván az ókori kelet és a sémi filológia egészét átfogta munkásságával, azonban századunk eleje óta már megkezdődött e tudományág önálló szakterületekre való tagolódása, s aktuális tudományos követelménnyé vált, hogy az ókori kelet kutatásának keretén belül az egyiptológia, sumerológia, asszirológia, hettitológia, urartológia stb. önálló szaktudományokká fejlődjenek. Dávid Antal egyike volt az elsőknek hazánkban, aki a tudományos fejlődésnek ezt az irányát világosan felismerte, s az ókori kelet egészére kiterjedő széles körű tájékozottsága ellenére munkásságát az asszirológia területére összpontosította.

Érdeklődésének központjában kezdettől fogva az óbabiloni nyelv és irodalom állott. Hosszú éveken át foglalkoztatták a Hammurapi-kódex problémái. Kitűnő filológiai képzettsége és érzéke lehetővé tette számára, hogy számos ponton előbbre vigye e máig is klasszikus nehézségű szöveg magyarázatát és megértését, s hogy még több megoldatlan problémát ismerjen fel benne. Idevágó tanulmányai a nemzetközi tudományos világban nagy megbecsülést szereztek számára, s a két világháború közötti időben az ókori kelet kutatásának olyan márkás folyóiratai, mint a Revue d'Assyrologie és a Journal of the American Oriental Society, közölték munkáit.

Filológiai kutatásai mellett Dávid Antal figyelmét nem kerülte el az a szélesebb körű társadalmi igény sem, amely az asszír—babiloni irodalom és történet iránt hazánkban már a második világháborút megelőző időben is jelentkezett. Éppen ezért munkaerejének jelentős részét fordította tudományos ismeretterjesztő munkára, amelynek maradandó emlékei «Bábel és Assur» c. monográfiájának kötetei és a Dézsy-féle Világirodalmi Lexikon általa írt címszavai.

Az óbabiloni irodalom tanulmányozása nehezen képzelhető el a sumer irodalom ismerete nélkül, hiszen az özönvíz-mítosztól kezdve a Gilgames-mondáig az óbabiloni irodalom legjelentősebb alkotásai sumer előzményekre támaszkodnak. Így érthető, ha Dávid Antalt óbabiloni tanulmányai a sumer nyelv, írás és történet problémáihoz vezették el. Így vált egyrészt lehetővé számára Mezopotámia történetének szinte monográfiának beillő feldolgozása a Kerényi Károly szerkesztette «Az ókor történeté»-ben, másrészt pedig a Szépművészeti Múzeum gyűjteményében található, a III. Ur-i dinasztia korából származó gazdasági dokumentumok publikálása.

Az akkád és a sumer írás egymáshoz való viszonyának vizsgálata olyan problémát villantott fel előtte, amely azután a 30-as évektől kezdve élete végéig érdeklődésének középpontjában állott. Az ékírás kialakulását vizsgálva azt a megfigyelést tette, hogy az ékjelek eredeti piktogrammjainak sumer neve sokszor nem egyezik a jelek hangértékével, holott — ha az ékírás kialakulása a sumereknél történt volna — akkor ennek éppen az ellenkezőjét kellene várnunk. Ugyanakkor azt is észrevette, hogy a sumer piktografikus írás és a kínai írás legrégibb formája között is megfigyelhető bizonyos kapcsolat: a legérdekesebbek azok az esetek, amelyekben mind az íráskép, mind a jelentés, mind a hangérték megegyezik a kínaiban és a sumerban. E két alapvető megfigyelés alapján Dávid Antal arra a feltevésre jutott, hogy sem a sumer, sem a kínai írás nem a sumerek, ill. a kínaiak alkotása, hanem mindkét népnél közös forrásból kerülhetett, amelyet talán valahol Belső-Ázsiában kereshetünk.

Ez az elgondolás, amely Dávid Antal életművének kétségtelenül legszélesebb távlatú eredményét jelenti, élénk érdeklődést keltett a tudományos világban, s az írástörténetnek nem kisebb képviselői, mint I. J. Gelb és H. Jensen, megfontolásra érdemes feltevésnek tartották. A kérdés fölött még sokáig fog folyni a vita, mert egyelőre még túl kevés anyag áll rendelkezésre. Vannak neves kutatók, mint A. Falkenstein s újabban A. As Vayman, akik a jelek poliszémiája alapján már a legrégibb mezopotámiai piktografiku. emlékek, az Uruk-i és a Jemdet Nasr-i táblák sumer nyelvűségét teszik fel. Kétségtelen azonban, hogy a poliszémia e feltevés bizonyítására nem elégséges, ahhoz feltétlenül meg kell magyarázni a sumer piktogrammok Dávid Antal által megfigyelt eredeti polifoniáját is. Ma az Erdélyben, Tărtărianál előkerült piktografikus táblák, valamint az elmúlt évben a szovjet régészeti kutatás által Belső-Ázsiában felfedezett piktografikus emlékek, amelyek szoros kapcsolatban állnak a mezopotámiai Uruk-i stb. piktografikus írással, egyre valószínűbbé teszik, hogy Dávid Antal megfigyelései helyesek voltak, s hogy a piktografikus írások monogenesisére vonatkozó elgondolása alapjában véve igaznak bizonyul majd.

Dávid Antal sohasem volt a tudomány hivatásos művelője. A múlt rövidlátó kultúrpolitikája lehetetlenné tette számára, hogy az egyetemen Mahler Ede örökébe lépjen. Mint sok más tudósnak, neki is a Fővárosi Könyvtár adott menedéket, s tette lehetővé, hogy kutatásait folytathassa. Annál nagyobbra kell értékelnünk, hogy ebben a helyzetben nemcsak tudományágának utolsó pillanatáig lelkes művelője tudott maradni, hanem, hogy már a betegséggel küzdve még tanítványokat is tudott nevelni a magyar ókori kelet-kutatás számára. S ha az asszirológia nem fog kihalni hazánkban, akkor ezért mindig az ő áldozatos munkájára kell emlékeznünk.

HARMATTA JÁNOS

DÁVID ANTAL TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA

1916

1. A Hammurapi-kódex rendszere és az Ítéletek könyve: Történeti Szemle 5 (1916) 161—184, és klny. 1—24.

1922

2. A Hammurapi-kódex forrásai: Történeti Szemle 11 (1922) 1—61, és klny. 1—61.
3. Goldziher Ignácz (1851—1921): Történeti Szemle 11 (1922) 190—193 (nekrológ).

1923

4. Les sources du Code de Hammurapi: Revue d'Assyriologie 20 (1923) 13—34, és klny.
5. Wie Šú. Gé.-tum zu lesen ist?: Journal of the American Oriental Society 43 (192) 426.

1924

6. Le nom «Hammurapi»; Revue d'Assyriologie 21 (1924) 151—154, és klny.

1926

7. Bábel és Assur, I. Történet. Bp., 1926. 180 old.

1928

8. Bábel és Assur, II. Művelődés. Bp., 1928. 264 old.
9. Opération dentaire en Babylonie: Revue d'Assyriologie 25 (1928) 95—97.
10. La mesure de capacité «matu» sur les tablettes de Kirkuk: Revue d'Assyriologie 25. (1928) 99—100.
11. La mesure de superficie «epinnu»: Revue d'Assyriologie 25 (1928) 100.

1930—1933

Címszavak a Világirodalmi Lexikon (szerk.: Dézsy Lajos), Bp. 1930—1933. c. könyvben:

12. Adapa-mythos: I. 31,
13. Ékiratos irodalom: II. 578—579,

14. Enuma elis: II. 597,
15. Etana-legenda: II. 625,
16. Gilgames-eposz: II. 755,
17. Istar alvilágra szállása: II. 965,
18. Nérgal és Ereskigal-eposz: III. 1290,
19. Vízözönelbeszélés: III.

1935

20. Az ókori kelet története: Egyetemes történet négy kötetben (szerk.: Hóman Bálint, Szekfü Gyula, Kerényi Károly), 1. Az ókor története (szerk.: Kerényi Károly Bp., 1935. 23—147.

1937

21. L'écriture sumérienne et l'écriture chinoise: Emlékkönyv Dr. Mahler Ede . . . 80. születésnapjára = Dissertationes in honorem dr. Eduardi Mahler . . . Bp., 1937. 58—71. és klny.

1945

22. Le terme Ka. Ka.-siga: Oriens antiquus. Bp., 1945. 5—19, *Rec.:* R. Follet, Orientalia 18 (1949) 345—349, és klny.
23. La construction possessive an sumérien: Oriens antiquus. Bp. 1945. 20—26.
24. Deux caractères chinois et suméríens: Oriens antiquus. Bp. 1945. 153—154.
25. Deux tablettes de l'époque de la troisième dynastie d'Ur: Oriens antiquus. Bp. 1945. 155—156.
26. Dur = ašābu: Oriens antiquus. Bp. 1945. 157.
27. Un héritage tardiff de la civilisation akkadienne?: Oriens antiquus. Bp. 1945. 157—158.
28. Le fils de Gyges: Oriens antiquus. Bp. 1945. 158.

1950

29. Remarques sur l'origine de l'écriture sumérienne: Symbolae B. Hrozný dedicatae, vol. IV. = Archiv Orientální 18,3 (1950) 48—54, és klny.

1953

30. La balance d'inventaire d'un depot de laine de l'an de Šu-Sin: Acta Orientalia Hung. 2 (1953) 165—171. és klny.

1955

31. Réglement de compte de l'orge provenant d'Ur III: Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts N° 6 (1955) 3—5, és klny.
32. Árpaelszámolás Ur III-ból: Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts N° 6 (1955) 72—73.

1956

33. Un fragment de brique sigillée de Nabu-kudurri-usur II: Acta Antiqua Hung. 4 (1956) 31—34, és klny.

1958

34. Une tablette d'Ur III: Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts N° 13 (1958) 3—6, és klny.
35. Egy ékiratos tábla Ur III-ból: Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts N° 13 (1958) 107—109.

1962

36. Hammurapi törvénykönyve. Bp., 1962. 48 + I—III. old. (Sokszorosítás.)

1963

37. Encore une tablette de Ur III: Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts N° 23 (1963) 3—5, és klny.
38. Még egy ékírásos tábla Ur III-ból: Bulletin di Musée Hongrois des Beaux-Arts N° 23 (1963) 111—112.

1965

39. Hammurapi törvénykönyve (fordította és jegyzetekkel ellátta Dávid A.): Ókori Keleti Történeti Chrestomathia (szerk.: Harmatta János). Bp., 1965. 124—150.
40. Une brique sigillée de Nabû-kudurri-uçur: Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts N° 26 (1965) 3—6, és klny.
41. Nabu-kudurri-uçur egy pecsétes téglája: Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts N° 26 (1965) 91—93.

Kéziratban maradt, lényegében befejezett tanulmányok

A második «sumér kérdés»
La seconde «question sumérienne»
A sumér szótő
Az írás keletkezése és a sumérek
Az akkád «kéz» szó etimológiája
La protohistoire de l'écriture sumérienne (magyarul !)
Akkád—ugor szóegyeztetések (töredék)

Összeállította KOMORÓCZY GÉZA

KOVÁTS GYULA
1890—1967

Az elmúlt nyáron örökre eltávozott körünkből dr. Kováts Gyula, ny. gyak. gimn. vezető tanár, az Ókortudományi Társaság vál. tagja.

Még júniusi ülésünkön is feltűnt sudár alakja és szellemi frissessége bizonyságot nyújtott arról, hogy ma már a hetvenhétéves kor sem számít éltesnek, akkor, ha élet- és munkakedv fűti tiszteletre méltó hordozóját. A hirtelen halál is fiatalos tevékenysége közben, országjáró kirándulásra menet érte — egy rendkívül meleg augusztusi napon.

Kováts Gyula, miután iskolái java részét Budapesten végezte, az I. világháború alatt Fogarason kezdte tanári pályáját. Érdemes megjegyezni, hogy mint tanár Babits Mihály örökébe lépett. Több állomáshely után 1937-ben került a budapesti gyakorló gimnázium egyik latin—görög katedrájára vezető tanárnak. Miközben francia és orosz nyelvből is megszerezte a tanári képesítést, igazgatói címet kapott, majd egyetemi magántanárrá habilitálták a nyelvtanítás metodikájának tárgykörében.

Bölcsészdoktori értekezése Campanella Civitas Solis c. utopisztikus művéről szólt, és ettől fogva főként filozófiai vonatkozású problémák érdekelték. (Platon Állama, Cicero filozófiai iratai, Morus Utopiája stb.) Ilyen összefüggésben említhető pedagógiai tárgyú munkái között a Comenius-fordítás, továbbá «Usinszkij, Tolsztoj és a korukbeli orosz nevelés».

Néhai Kováts Gyulának nemcsak kollégája lehettem kb. egy évtizedig, hanem tankönyv-társszerző munkatársa is. Középiskolai latin nyelvtankönyvünk immár 12. kiadását érte meg. Latin módszertanunk átdolgozási munkálataiban már nem vett részt: e feladat alól korára való hivatkozással kitért. Ez azonban mit sem von le annak a ténynek az erejéből, hogy e munka kezdeményezésének érdeme az övé.

Hadd szóljak végül külön néhány szót dr. Kováts Gyuláról mint nevelőről és emberről. Igazi humanista volt. Mindenekfölött tisztelte és tanítványaiba is mindenkor beléoltotta a tudományban élő igazságot. Sokágú szaktudásánál, szemlélődő természeténél, különlegesen kifinomult lelki alkatánál fogva redkívüli módon értett ahhoz, hogy kibányássza embertársaiból, és így tanítványaiból is, az olykor mélyen rejlő emberi értékeket. Ebből következőleg szilárdan hitt nevelői hivatásában és egész életét tette rá.

Kováts Gyula halála igen nagy veszteséget jelent mind tudományos, mind pedagógiai életünkben. Példamutató tanári és nevelő egyéniségének emlékét kegyelettel őrizzük.

NAGY FERENC

DERCSÉNYI MÓRIC IRODALMI MŰKÖDÉSE*

1902

1. A kyprosi nyelvjárás története a legrégibb időktől napjainkig. (Doktori értekezés.) Bp. 1902. 79.

1905

2. Episkopopulos N. D.: Halál és élet. Jövendő 3 (1905) 4. sz. 36—41. (Fordítás. Anonym.)

1906

3. *Ἡ ἐν Οὐγγαρίᾳ πολιτικὴ κατάστασις.* *Ἑλληνισμός.* 1906. IV. 29; V. 6.
4. Görögország és Románia. Egyetértés 41 (1906) 73. sz. márc. 15.

1909

5. Platon válogatott művei. III. Symposion. Phaidros. Ford., bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta . . . Bp. 1909. 164. (Fil. Írók Tára XXII.)

1910

6. Görögország válsága. Politikai tanulmány. Budapesti Szemle 142 (1910) 287—313.
7. Megjegyzések Pécsy Béla bírálatára. EPhK 34 (1910) 613—614. (Pécsy B. ismertetése: Platon: Symposion. Uo. 276—79. l. Pécsy: Válasz D. M. «Megjegyzéseire.» U. o. 614—16. l.)

1913

8. Lampros Spyridon: A görög nemzet története Konstantinápoly bukásáig. Történeti Szemle 2 (1913) 425—439.
9. Albánia. Világ 4 (1913) 217. sz. szept. 13.

1914

10. A Balkán. Strauss Adolf: «Az új Balkán félsziget és a török birodalom» c. politikai és gazdasági tanulmány bírálata. Budapesti Szemle 152 (1914) 466—478.

1915

11. Görögország állása. Világ 6 (1915) 94. sz. ápr. 4.

1917

12. Weszely Ödön: Pedagógiai olvasmányok. Bp., 1917. 450. l. 1. Platon: A múzsai nevelés és testgyakorlás. (Az «Államból») 3—11. 2. Platon: A nevelés terve. (A «Törvényekből») 12—18. 3. Aristoteles: Mit kell tanítani? (A «Politikából») 19—22.

1918

13. Schill Salamon. Magyar Zsidó Szemle 35 (1918) 98—102.

1924

14. A Makkabéusok Könyve. Görögből fordította és jegyzetekkel ellátta . . . Bp., 1924. 88. (Népszerű Zsidó Könyvtár XII.)
15. Simos, Venizelosz volt minisztere Budapesten. Esti Kurir 1924. jan. 3. (Dr. D. M. aláírással.)

1925

16. Alexandriai Philo: Mózes élete. Magyar Zsidó Szemle 42 (1925) 172—173.

* [Dercsényi Móricról közölt megemlékezésünkhöz ld. *Füves Ödön:* Ant. Tan. 10 (1963) 69, pótlólag közzétesszük irodalmi munkásságának összeállítását. — Szerk.]

1926

17. Dr. Blau Lajos. Izr. Családi Naptár 15 (1926) 85—86.

1927

18. Schill Salamon. Magyar Zsidó Szemle 44 (1927) 311—313.
19. Quibus significationibus vocabuli *προσβολὴ* graeci scriptores usi sint? Festschrift zum 50 jährigen Bestehen der Franz Josef Landesrabbinerschule in Budapest. Bp., 1927. 150—151.

1930

20. *Ἕλληνες καὶ Οὐγγροί. Ἑλληνισμός.* 1930. márc. 3. (Folytatás *Ἴστεν Ἄδτα* aláírással.)

21. Platon Thealtetosa egynémely helyének kritikai magyarázata. EPhK 54 (1930) 209—214. (Kny. is.)
22. Czebe Gyula. Gyászjelentés. Magyar Nyelvőr 59 (1930) 208—210.
23. Gyula Czebe. BNJb 8 (1929—30) 221—24.

1932

24. A görög szabadságharc. Előadás a Parthenon (Klasszikus kor barátai) társaság ünnepi ülésén. 1930. jan. 1.-én. Parthenon 6 (1932) 5—20. (Kny. is)
25. Griechenland vor Neuwahlen. Pester Lloyd 79 (1932) márc. 9. Abendblatt. (Anonym.)

1935

26. Eugenios Michaelides: Eutychios Aleksandreias . . . Aleksandreia, Patriarchikon Typographeion. EPhK 59 (1935) 111—112.
27. Exegetische Bemerkungen zu Platon Theaetetos. Hermes 70 (1935) 404—423. (Kny. is.)

1936

28. Veneziai Hódoltság a 16. században. Agathangelos Xiruchakis: A Venezia alatt volt Levante, Kréta és az Ion szigetek. Századunk 11 (1936) 61—62.

1937

29. Nouvelles remarques exegetiques et critiques sur le Theitete de Platon. EPhK 61 (1937) 145—169. (Kny. is.)
30. *Horváth Endre: Ἡ ζωὴ καὶ τὰ ἔργα τοῦ Γεωργίου Ζαβίρα* c. mű ismertetése EPHK 61 (1937) 399—400.

1948

31. Jókai érdekében. Magyar Nemzet IV. (1948) nov. 6. (Thrasybulos aláírással.)
32. De pseudopropheta Nathan Ghazati ignota relatio. Ignace Goldziher Memorial Volume. I. Bp., 1948. 400—411. (Kny. is.)

1951

33. Szemelvények a Makkabéusok I. Könyvéből. Új Élet 7 (1951) 52. sz.

1959

34. Magyar Zsidó Oklevéltár V. 1. Gyűjtötték: Dercsényi Móric, Horváth Antal Tibor, Iványi Béla. Szerk.: Grünvald Fülöp és Scheiber Sándor. Bp., 1939. 515 + VIII. l.

1960

35. Magyar Zsidó Oklevéltár V. 2. Gyűjtötték: Dercsényi Móric, Esze Tamás, Házi Jenő, Horváth Antal Tibor, Iványi Béla. Szerk.: Grünvald Fülöp és Scheiber Sándor. Bp., 1960. 500 + XVI. l.

Összeállította

BERGER GYÖRGY

KUTATÁSI BESZÁMOLÓ

ÜRÖGDI GYÖRGY

A PUBLICANUSOK*

Publicanusok (görögül *τελῶναι, δημοσιῶναι)* azok a személyek voltak, akik a publicummal, vagyis az állammal (a római köztársaság korában — szűkebb értelemben — Róma városával) valamilyen üzleti lapcsolatban állottak. A császárkori jogtudós, Ulpianus meghatározása szerint: *publicani autem sunt, qui publico fruuntur (nam inde nomen habent), sive fisco vectigal pendant vel tributum consequantur: et omnes, qui quod a fisco conducunt, recte apellantur publicani.* (Dig. XXXIX 4, 1, 1.) Ez a meghatározás a császárkorra vonatkozik, ha azonban C. Nicolet javaslatára[1] a fiscus szót az aerarium szóval helyettesítjük, megkapjuk a köztársaság korára is érvényes definíciót.

A publicanusok legkedveltebb üzlete az állami jövedelmek (adók, vámok stb.) bérlete, de vállaltak közszállításokat is (így, a capitoliumi ludak etetésétől kezdve a hadseregszállítási üzletig, vállalták közművek, utak, hidak, középületek építését, tatarozását, javítását), továbbá az állam tulajdonában lévő ingatlanok, bányák, a sókitermelés bérletét is. A publicanusok gyakran nem is foglalkoztak a közvetlen termeléssel, hanem azt őstermelőknek adták bérbe.[2] A szállításokat, bérleteket a censor (esetleg a consul vagy praetor) versenytárgyalás lefolytatása után, lex censoria alapján, a legkedvezőbb ajánlatot tevőnek, rendszerint egy lustrumra (5 évre) adta bérbe. Az árlejtés tárgyát képező üzletre a publicanusok ajánlatukat meghatározott átalányösszegben tették meg, kezeseket és zálogokat (*praedes praediaque*) jelöltek meg biztosíték gyamánt, a szerződés létrejötte után pedig megfelelő összegű előleget tartoztak az aerariumba befizetni. Minthogy minden üzlettel bizonyos kockázat járt, a publicanusok igyekeztek azt kiküszöbölni és a vállalati összeget meghaladó üzleti eredményt (minél nagyobb nyereséget) elérni.

A publicanusokra azért volt szükség, mert a római köztársaság (mint az ókori államok nagy része) nem foglalkozott üzleti tevékenységgel és elzárkózott minden ilyen vállalkozás elől. A magánvállalkozók, a publicanusok foglalkoztatásának megvoltak a maga előnyei: *a)* az aerarium előre meghatározott, kezesekkel és zálogokkal biztosított bevétellel és kiadási összegekkel számolhatott; *b)* a köztársaság megtakarította a pénzügyi igazgatás személyi és dologi kiadásait, annál is inkább, mert nem rendelkezett megfelelően képzett, alkalmas személyzettel; *c)* az árlejtés során a legkedvezőbbnek látszó ajánlatot vehették figyelembe. A rendszernek persze hátrányai is voltak: *a)* a publicanusok a legnagyobb haszon elérésére törekedtek és ezért — különösen a provinciák lakosságát — kíméletlenül kizsákmányolták; *b)* mivel a köztársaság rendszerint egész tartományok valamennyi kincstári jövedelmének behajtását egyben adták bérbe, egyes publicanusok sem az állam igényelte kezest s zálogot, sem a szükséges személyzetet nem tudták biztosítani, ezért társultak és a versenytárgyalás hovatovább merő alakiságggá fajult el; *c)* a publicanusok egyre nagyobb gazdasági hatalommá váltak és jelentősen befolyásolták a politikusokat, ami végül is a közélet korrumpálódásához vezetett.[3]

A publicanusok tevékenysége minden valószínűség szerint (erre csak következtethetünk) a korai köztársaság korában már megkezdődött, s feltehető, hogy azt nem

* Ezt a fontos gazdasági berendezést eddig önálló jelenségként összefüggően és átfogóan nem dolgozták fel; erre teszünk kísérletet a Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft Suppl. Band XI-ben megjelenő cikkben.

[1] *C. Nicolet:* L'ordre équestre à l'époque républicaine. Paris 1966. I. 326.

[2] RE XIV 988.

[3] V. ö. *W. Lotz:* Studien über Steuerverpachtung, Sitz. Ber. Bayer. Akad. Phil.— Hist. Abt. 1935. Heft 4.

görög példák vagy befolyás hatására vezették be, mégis a publicanusok története — amíg tevékenységük csak Italiára szorítkozott — a görög τελωναι történetével bizonyos hasonlóságot mutat.[5] A kincstári jövedelmek bérletének rendszere, mint arra fentebb rámutattunk, a kezdetleges államháztartás számára kedvező volt.

A publicanusokról a római történetírás első ízben a pun háborúkkal kapcsolatban emlékezik meg. A római uralkodó társadalmi osztály második rétege, a lovagság — egyes kivételektől eltekintve — már e háborúk előtt sem igen juthatott el a legmagasabb magistratúrákig vagy a hadsereg fővezérségéig. Ezért a jövedelmező üzletekre vetették magukat és a legkedvezőbbeket igyekeztek megszerezni. Így kapcsolódtak be az állami jövedelmek behajtásának bérletébe és csakhamar a kisebb gazdasági erőt képviselő egyedi vállalkozók helyett társasvállalatok jelentkeztek versenytárgyalásra.[6] Az i. e. 220. (vagy 218.) évben hozott lex Claudia tágabb értelmezése kizárta a senatori rend tagjait a spekulációs üzletekből, ekként a lovagok és a többi római polgár számára mindennemű kereskedelmi tevékenység szabaddá vált.[7] A libertusok, a hagyományoknak megfelelően, nem lehettek publicanusok, ami azonban nem zárta ki annak lehetőségét, hogy közvetve ilyennemű üzletekbe ne kapcsolódjanak be.[8]

A cannaei vereség után (i. e. 216) — így mondja el Livius — a köztársaság olyan pénzügyi nehézségek közé került, hogy Fulvius praetor felhívta a korábban közszállítások folytán meggazdagodott publicanusokat, hogy a Hispaniában harcoló sereg hadiszállításait hitelezzék az államnak, s megígérte, hogy az első kincstári bevételből kielégíti követelésüket. Három publicanus-társaság, összesen 21 publicanus elvállalta az üzletet s hajlandónak mutatkoztak követelésük kiegyenlítésével a háború végéig várni, amennyiben a három societas publicanorum tagjait a katonai szolgálat alól mentesítik (e kiváltságban egyébként csak papok és senatorok részesültek),[9] továbbá az állam vállaljon kezességet a tengeri szállítás kockázatáért (Liv. 23, 48—49). Az aerarium ez idő tájt annyira kimerült, hogy a középületek, templomok s egyéb közszállítások vállalatba adására, fedezet hiányában, nem gondolhatott. Ezért a publicanusok sürgették a magistratusokat, hirdessék meg nyugodtan a versenytárgyalásokat, ők hajlandók az államnak a háború végéig hitelezni (Liv. 24, 18, 10. Val. Max. V 6, 8). Akadtak közöttük azonban kevésbé jó hazafiak is, mint pl. bizonyos T. Pomponius Veientanus (*publicanus omnibus malis artibus et rei publicae et societatibus infidus damnosusque* Liv 24, 1, 4), és egy másik publicanus, M. Postumius Pyrgensis, akik csalárdul mind fiktív tengeri károk, mind rozzant hajóikkal elsüllyedt rakományaiknak, a valóságosnál magasabb értékének megfizetését — az állami kezesség alapján — követelték. Midőn ez az évek óta folyó csalás kiderült, i. e. 213-ban M. Aemilius Lepidus praetor a senatusnál feljelentette M. Postumiust (Pomponius közben hadifogságba került). A gazdasági helyzetet és a publicanusok megnövekedett hatalmát mi sem jellemzi jobban, minthogy a senatus nem indított eljárást a csalók ellen: *quia patres ordinem publicanorum in tali tempore offensum nolebant* (Liv. 25, 3, 12). A nép azonban erélyesen követelte Postumius elítéltetését, a publicanusok viszont egy emberként álltak ki érte. Végül is Postumiusnak mégiscsak száműzetésbe kellett mennie, vagyonát pedig elkobozták (Liv. 25, 3, 8—5, 1). A nép egyre gyanakvóbban nézte a hadseregszállítók üzelmeit, elmúltak már azok az idők, midőn *privata pecunia res publica administrata est* (Liv. 23, 49). A hadseregszállítás mindazonáltal továbbra is kedvelt üzlet maradt, tudunk arról, hogy a Makedóniában küzdő seregnek a publicanusok 6000 togát, 30 000 tunicát és lovakat szállítottak (Liv. 44, 16). Ahol a római hadsereg rekvirálással fedezte szükségleit, ott persze nem volt szükség hadiszállításokra.[10] A publicanusok az összes kínálkozó lehetőséget kihasználták és ha időnként áldozatokat is vállaltak magukra, a háborúk befejezése után gazdaságilag még erősebbek voltak, mint azelőtt. Már ez idő tájt egyfajta önkéntes érdekközösséget alkottak, az *ordo publicanorum*-ot, amely később jóval nagyobb

[4] máshogy: *C. G. Dietrich:* Beiträge zur Kenntnis des Staatspächtersystems, Diss. Leipzig, 1877 8 sk. *M. Rostowzew:* Geschichte der Staatspacht in der römischen Kaiserzeit, bis Diokletian. Leipzig 1902. 368 sk.

[5] *Rostowzew:* id. m. 369. *S. J. De Laet:* Portorium. Brugge. 1949. 111.

[6] *Bloch—Carcopino:* Histoire romaine. II. Paris 1929. 74.

[7] *T. Mommsen:* Römisches Staatsrecht. Leipzig 1887. III 898. *A. Stein:* Der römische Ritterstand. München 1927. 8.

[8] *Mommsen* StR III 509

[9] u. így a görögöknél ld. RE V/A 420.

[10] Másként *T. Frank:* An economic survey of ancient Rome. New Jersey (ESAR) 1959. I 149.

jelentőséghez jutott. Karthago legyőzése és a Földközi tenger térségében elért további terjeszkedés révén a publicanusok társasvállalkozásai (*societates publicanorum*, róluk a későbbiek folyamán bővebben is szó esik) mind nagyobbak és tőkeerősebbek lettek.

Az i. e. II. században, írja Polybios (VI 17) majdnem minden római polgár érdekelt volt a bérleti és közszállítási üzletekben. Forrásaink azonban leginkább a publicanusok jellemző túlkapásairól tudósítanak:[11] így i. e. 167-ben a senatus — politikai okokból — megszüntette a publicanusok makedóniai bányabérletét s inkább lemondott az ebből származó jelentékeny kincstári bevételről. Ezeket a bányákat csak publicanusok aknázhatták ki, Livius azonban ezzel kapcsolatban megjegyezte: *ubi publicanus esset, ibi aut ius publicum vanum aut libertatem sociis nullam esse* (Liv. 45, 18), de hozzáteszi, hogy odavaló bérlők gazdálkodása közepette sem lehetett volna a forrongásokat és viszályokat elkerülni. (Hogy a «bennszülött publicanusok» sem bizonyultak különbeknek a rómaiaknál, ismeretes. Cic. ad Quint. fr. I 1, 33.) Persze, az aerarium nem sokáig nélkülözhette ezt a bevételi forrást és 9 év múlva ismét bérbe adta a makedóniai bányák kiaknázását (Cassiod. Chron. 158). I. e. 142-ben a bruttiumi szurokfőzőműhelyek (picariae) bérlőit, rabszolgáik bűncselekményei miatt felelősségre vonták. A római publicanusok ismét együttesen léptek fel, hogy társaikat kihúzzák a csávából. (Ahogy ismételten láttuk, ha csak néhány publicanus érdeke veszélyben forgott, a publicanusok összessége együttesen állt ki értük). Ilyen és hasonló esetek kihívták a polgárság, különösen a senatori rend féltékenységét, ellenérzését. Mi sem természetesebb, hogy olyan kemény fából faragott államférfi, mint M. Porcius Cato censorként (i. e. 184) felülvizsgálta a publicanusok szerződéseit és collegájával, L. Valerius Flaccusszal együtt a vectigalok behajtását rendkívül magas, a közszállításokat pedig alacsony áron adta vállalatba (Liv. 39, 44. Plutarch. Cato m. 19). Hogy a publicanusok érdekeik veszélyeztetését nem tűrték el szó nélkül, azt a 169. év censorainak esete jól példázza: C. Claudius Pulcher és Ti. Sempronius Gracchus azokat a publicanusokat, akik a 174. évben állami jövedelmek bérletére szerződéseket kötöttek, kizárták az árlejtésekből. A publicanusok mindent elkövettek, hogy ezért bosszút álljanak, C. Claudiust bevádolták s csak üggyel-bajjal sikerült megmenekülnie (Liv. 43, 16). Ez időben már a római birodalom minden kincstári jövedelmének behajtását publicanusok intézték, minden tartományban tevékenykedtek,[12] az államháztartás teljesen reájuk volt utalva.

A gazdaságilag felette megerősödött és hatalmassá vált publicanusoknak C. Sempronius Gracchus fellépése (trib. pl. i. e. 121—122) újabb és további fellendülésre adott módot. Hogy politikai ellenfelei, a maradi senatorok túlsúlya ellen, politikai reformjainak megvalósítása céljából támaszt szerezzen, Gracchus a lovagságban keresett és talált híveket. Két nagy horderejű törvényt alkotott, amely a lovagok, illetve a publicanusok (ekkor a római lovagok a publicanusokkal már szinte azonosnak tekinthetők) számára különösen kedvezőek voltak. A lex Sempronia iudiciaria a *de repetundis* kereseteket a lovagokból alakított bíróságok hatáskörébe utalta és így a lovagok ítélkeztek a senatori rendhez tartozó, bevádolt tartományi tisztviselők felett.[13] Érthető, hogy a legtöbb tartományi helytartó, akiknek éppen a publicanusok tevékenységét ellenőrizni, valamint a publicanusok és a provincia lakói között felmerült jogvitás ügyekben ítélkezni kellett, elnézték a publicanusok túlkapásait. Ezért a publicanusok minden ellenőrzés nélkül szipolyozhatták a tartományok lakosságát.

C. Gracchus másik törvénye, a lex Sempronia de provincia Asia, az egykori pergamoni királyságból i. e. 133-ban alakított provincia Asia jövedelmeit az aerariumnak adatta át és a behajtást a római adóbérleti rendszernek megfelelően a censorok hatáskörébe utalta. Ezzel egyrészt a lovagok újabb, nagy jövedelmet ígérő üzlethez jutottak, másrészt Gracchus anyagi fedezetet teremtett szociális reformprogramjának megvalósításához. Hogy a római lovagok milyen kíméletlenül fosztották ki ezt a virágzó, egykor önálló országot, ismeretes.[14] A publicanusok magatartása és viselkedése nem meglepő: megfelelt a hódítók és alattvalók, az uralkodók és alattvalók viszonyáról alkotott akkori felfogásnak. A sanyargatott provinciabeliek VI. Mithridates Eupator uszítására szörnyű bosszút álltak: i. e. 88-ban lemészárolták az ott élő római és italiai publicanusokat és kereskedőket (Appian. b. Mithr. 22, 23. Iustin. 38, 7, 8).

[11] Így: Plaut. *Men.* I 2, 6. *Trinumm.* III 3, 64, 80. *Truc.* 146, 151.

[12] *H. Hill:* The Roman Middle Class in the Republican Period. Oxford 1952. 155.

[13] *G. Rotondi:* Leges publicae populi Romani. Milano 1912. 313. V. ö. *Stein:* id. m. 14 skk.

[14] *T. R. S. Broughton:* ESAR IV 511 skk. Hill id. m. 66. RE II 1546. II/A 1389.

Ez idő tájt növekvő befolyással léptek fel a publicanus-társaságok (*societates publicanorum*). Az állam által vállalatba adott üzletek terjedelme és mérete hovatovább annyira megnagyobbodott, hogy egy személy már nem volt képes a sokrétű feladatot egymaga átfogni, vezetni, nem rendelkezett elegendő forgótőkével, személyzettel, nem volt képes sem az aerariumnak fizetendő előleget, sem a szükséges kezeseket és zálogokat előteremteni. Igaz, hogy egy vállalkozó az egész nyereséget egyedül zsebre vághatja, viszont egyedül is kell vállalnia a teljes kockázatot, míg ha többen vállalkoznak, mind a kockázat, mind a nyereség megoszlik, sőt mód nyílik arra, hogy egy vállalkozó egy időben több üzletbe bekapcsolódjék. Az idők folyamán egyre gyarapodó tevékenységi terület, a megnövekedett felelősségvállalás arra ösztönözte a publicanusokat, hogy egyfajta kereskedelmi társasvállalkozás formájában tömörüljenek. A *societas publicanorum*-ok esetében (miként mutatis mutandis a modern tőkés társasvállalatoknál) előfordulhatott, hogy a társtagok csak a tőkéjükkel voltak a vállalkozásban érdekelve, a vezetés néhány ember kezében összpontosult, a tartományokban működő «kirendeltségek» vezetői szükségképpen nem voltak tőkével a vállalatban érdekelve, esetleg csak kisebb összeggel.[15] Így létrejött az italiai és római tőke nagyarányú koncentrációja, aminek a következményei gazdaságilag nem voltak éppen aggálytalanok.[16]

A publicanus-társaságok bizonyos nagyobb volumenű gazdasági feladat lebonyolítására alakultak, mint pl. egy bánya kiaknázására, de a voltaképpeni nagy societasok egész tartományok kincstári bevételeinek behajtására jöttek létre (pl. societas Bithynica, Cic. Fam. XIII 9, 2). Mint fentebb már említettük, az i. e. II. században e társaságok igen kiterjedt üzleti tevékenységet fejtettek ki és azokban sok római volt érdekelve, a köztársasági kor utolsó századában már alig akadt tartomány, ahol publicanus-társaságok nem működtek volna (Cic. Verr. II, III 11, 27). A társaságok gyarapodó üzletkörük következtében egyre nagyobb tőkéket igényeltek s hogy pénzhez jussanak, forgalomképes «részjegyeket» (*partes, particulae*) bocsátottak ki s velük a Forumon kialakult pénzpiacon változó árfolyamokkal, nagy forgalmat bonyolítottak le (Cic. Rabir. Post. 2, 4. Vatin. 12, 29. Val. Marx. VI 9, 7).[17] Ekként a nagy adóbérletekbe számos kistőkés kapcsolódhatott be, úgyhogy egy-egy üzletben sok római polgár volt a pénzével érdekelve (Cic. Lege Manil. II 6). A részjegyek tulajdonosait, akik csak kisebb betéti összeg erejéig voltak az üzletben érdekelve *affines* vagy *participes*-nek nevezték (Liv. 43, 16, 1), de ők a vállalat vezetésébe nem avatkozhattak be.

A societas vezetője a *manceps* volt (Cic. Planc. 13, 32. Ps. Asc. divin. § 33.). Az árlejtésen ő tett árajánlatot a censornak, ő kötötte meg a szerződést, minden valószínűség szerint a maga nevében,[18] ő nevezte meg a kezeseket és a zálogokat (Polyb. VI 17. Festus P 151 M. v. manceps), a magistratusok előtt a manceps képviselte a társaságot, az állam — mint szerződő féllel — csak vele állt szemben, ezért halála esetén az állam a szerződést megszűntnek tekintette; nem úgy a tőkéstársak (*socii*) esetében, az ő haláluk nem volt befolyással a társaság fennállására (Dig. XVII 2, 59 pr). *Socius*nak a tőkéstársat, a kezest, a zálogot nyújtó társat nevezték. A köztársaság mindenesetre fenntartotta magának a jogot, hogy a socius vagy affinis személye tekintetében ellenőrzést gyakoroljon és esetleg a társulásba való belépését megakadályozza (Liv. 43, 16. Cic. Verr. I 55, 143).[19]

A societas publicanorum üzleteinek igazgatását, a számvitel irányítását az évente változó *magister*-ek látták el (Cic. Verr. II, II 74, 182.—71, 173.—72, 176. Planc. 13, 32. Fam. XIII 9, 2). A magistereket a provinciákban a *pro magister*ek képviselték (Cic. Verr. II, II 70, 169. Att. XI 10, 1. Fam. XIII 65, 1). A sociusok — minden bizonnyal — időnként «közgyűléseket» tartottak, amelyeket esetenként a magisterek hívtak össze (Cic. Verr. II, II 71, 173) s ilyenkor határozatokat (*decreta societatis*) is hoztak (Cic. pro Domo 28, 74. Sest. 14, 32. Vatin. 3, 8. Pison 18, 41). A társaság működését, a magister tevékenységét *decumanus*-ok («igazgatósági és felügyelő bizottsági tagok») irányították (Cic. Verr. II, II 71, 174, 175. 72, 176).[20] A társaság üzleti könyveit jogvitás esetekben a bíróság hiteles bizonyítékokként fogadta el (Cic. pro Scauro in Asc. 19. Verr. II I 49, 128. 23, 60. II, II 76, 186—187. Macrob. Sat. III 16, 16. Dig. II, 13, 4. pr. 13, 6, 8).

[15] *E. Belot:* Histoire des Chevaliers Romains, I—II. Paris 1866. 1873. II. 165 sk.
[16] *M. Kaser:* Römische Rechtsgeschichte. Göttingen 1950. 71.
[17] *Rostowzew:* id. m. 372.
[18] *L. Mitteis:* Römisches Privatrecht, I. Leipzig 1908. 406.
[19] *Mitteis:* id. m. 406. s 62. jegyz. *B. Eliachevitch:* La personnalité juridique en droit privé romain. Paris 1942. 321. *E. Szlechter:* Le contrat de société en Babylonie, en Grèce et à Rome. Paris 1947. 341.
[20] *J. Carcopino:* Decumani. Mél. d'arch. et d'hist. 25 (1905) 428, 442.

A publicanus-társaságok nagy személyi állománnyal *(familia publicanorum)* dolgoztak, az alacsonyabb beosztású személyzet leginkább libertusokból, vagy akár rabszolgákból állott: munkakörüknek megfelelően a societas személyzete *actor, arcarius, coactor, contrascriptor, dispensator, portitor, scruator, tabellarius* stb. néven jelentkezik forrásainkban.

A társaságok vezető tagjai, a mancepsek, sőt minden bizonnyal a sociusok is római lovagok voltak. Cicero a lovagokat egyenesen azonosítja a publicanusokkal: *publicani, hoc est... equites Romani* (Verr. II, III 72, 168) és az *ordo publicanorum*-ot olybá veszi, mint amely őket összefogja, egyesíti: *Flos enim equitum Romanorum, ornamentum civitatis, firmamentum rei publicae, publicanorum ordo continentur* (Planc. IX 23. V. ö. Leg. Manil. VII 17. Fam. XIII 9, 2. Plin N. H. XXXIII 1, 34). Az ordo publicanorum tagjai, akár egyénenként, akár társulás formájában alkalmasnak bizonyultak arra, hogy az állammal jelentős üzleteket kössenek; az ezeken az üzleteken elért haszonnal a felhalmozott tőke tovább gyarapodott és újabb tevékenységi területet keresett. Éppen ezért a publicanusok nemcsak egy síkú üzletágban (pl. adóbérlet) tevékenykedtek, hanem uzsora- és árukereskedelmi üzleteket is lebonyolítottak; a provinciákban készpénztőkét helyeztek ki uzsorakamatra, ami újabb nagy haszonnal kecsegtetett. (Cic. Font. V 11. Fam V 20, 9. Att. XI 1, 2. 2, 3. 3, 3.)[21] A publicanusok — mint arra már rámutattunk — mindenkor összetartottak, érdekeiket még a bíróság előtt is megvédték (*Nefas esse publicanum iudacare contra publicanum*, Cic. Flacc. 4, 11). Mint bírák, a római lovagok csak saját rendjüket és üzleti érdekeiket nézték, számos elvakult ítéletük kihívta a polgárság jórésze, különösen a senatorok gyűlöletét.[22]

A lovagok csakhamar L. Cornelius Sulla személyében emberükre találtak. Sullának a lovagok iránti gyűlölete közismert volt (*pro illo odio, quod habuit in equestrem ordinem*, Cic. Cluent. LV 151). I. e. 88-ban töröltette az adósságok egy részét, ami a pénzkölcsönzőket érzékenyen érintette (lex Cornelia unciaria),[23] mégis Asiában kénytelen volt az adóbérleti rendszert fenntartani, hogy a hadviseléshez szükséges anyagi fedezetet előteremthesse.[24] A sullai proscriptiónak mintegy 1600 lovag esett áldozatul,[25] vagyonukat elkobozták. I. e. 82-ben a dictator eltávolította a lovagokat a bíróságokból (lex Cornelia iudiciaria).[26] Eme súlyos csapásokat azonban a lovagok, Sulla halála után, hamarosan kiheverték. Az adóbérleti rendszert nem lehetett felszámolni, az államháztartás ezen nyugodott (Liv. 45, 18, 3). Asia provincia továbbra is a kizsákmányolás kedvelt objektuma maradt, a lex Aurelia iudiciaria i. e. 70-ben a lovagokat ismét visszahelyezte a bíróságokba.

Ugyanebben az évben Cicero bevádolta C. Verrest, Sicilia volt propraetorát. A Verres elleni beszédek valóságos kincsesbányái a publicanusok gondolkodásáról, tevékenységükről, a helytartók magatartásáról szóló ismereteinknek. Az egyébként jól ismert per-anyag nemcsak a propraetort, hanem magukat a publicanusokat is leleplezte.[27] Noha Cicero egyébként a publicanusokat mindig védelmébe vette, a Verres elleni beszédében kénytelen volt rámutatni üzelmeikre és túlkapásaikra (pl. a meghatározott, pénzben vagy természetben fizetendő adón felül meg nem engedett illetékek fizetését követelték az adófizetőktől: *pro spectatione, et collybo, cerario*) az áru megtekintéséért, pénzátváltásért jutalékot és ügykezelési díjat. (Cic. Verr. II, III 78, 181).

A köztársasági kor utolsó évtizedeiben a publicanusok elérték hatalmuk delelőjét, innen feljebb már nem vezetett út. Nyilván erre a fénykorukra gondolt Vitruvius, midőn művében a publicanusok számára *commodiora et speciosora et ab insidiis tuta* lakóházak építését ajánlja (VI 5, 2). Az egyre inkább bonyolulttá váló politikai életben is mindig adódott arra alkalom, hogy a publicanusok beszéltessenek magukról, vagy éppen tevékenyen avatkozzanak be a politikai életbe. Általában a populares-pártiak oldalán álltak ki; a Catilina-összeesküvésben az optimatákhoz csatlakoztak, ez egyrészt érdekeikkel függött össze, másrészt Cicero személyének szólt (Cic. Harusp. resp. 1, 1). Cicero mindenkor hű maradt a lovagrendhez (Q. Cic. comm. de pet. 33) és soha nem

[21] *Rostowzew:* id. m. 371.

[22] V. ö. Rutilius Rufus elítélésének történetét: RE I/A 1274.

[23] Festus p. 375 M. v. *unciaria lex*. V. ö. *Rotondi:* id. m. 344.

[24] E vitatott kérdésre vonatkozóan utalunk *Brunt:* Sulla and the Asian Publicans, Latomus 15 (1956) 17—25. és *Nicolet* id. m. 352 sk.

[25] *Mommsen:* Röm. Gesch. II[14] 339.

[26] *Rotondi:* id. m. 351.

[27] A Verres-per rövid összefoglalását és Cicero szerepét ld. RE VIII/A 1563 skk. és VII/A 842 skk.

mulasztotta el, hogy a lovagokat (azaz a publicanusokat) pártfogolja, védelmezze. Erre hamarosan ismét mód nyílott. A Sulla legyőzte pontusi király, Mithridates Eupator haddal támadt a kisázsiai római tartományokra. L. Lucullus ugyan sikerrel harcolt ellene, helytartóként azonban nem volt hajlandó a publicanusok féktelen garázdálkodását, szipolyozását elnézni. A publicanusok valamennyi kincstári jövedelem (*tributa, exactiones capitum, et ostiorum* és a *vectigalia ex portu, ex decuma, ex scriptura*, Cic. Fam. III 8, 5. Leg. Manil. 15) bérlői voltak, azonfelül — valószínűleg éppen úgy, mint a római kereskedők — jelentős kölcsönöket helyeztek ki uzsorakamatra (*in ea provincia pecunias magnas collocatas habent*, Leg. Manil. 18). A római üzletemberek — Cicero szavai szerint (loc. cit.) — *ex ceteribus ordinibus homines gnavi atque industrii partim ipse in Asia negotiantur* nem tanultak semmit az i. e. 88-i vérfürdőből. Lucullus tovább látott, mint a publicanusok és üzletemberek (akiket, mint igazi optimata megvetett) és a provinciabeliek megelégedésére rendezte a tartozásokat és a kamatterhet (Plutarch. Lucull. 20), amivel viszont a római üzletemberek nemtetszését hívta ki maga ellen. Részint az ő unszolásukra[28] Lucullust visszarendelték és helyébe Cn. Pompeius Magnust nevezték ki. Cicero maga is Pompeius fővezérsége mellett foglalt állást és beszédében (Pro lege Manilia de imperio Cn. Pompei, i. e. 66) a publicanusok és az üzletemberek érdekeit egyenesen a római nép érdekeivel azonosította! Cicero beszédéből kitűnik, hogy a Róma városi kereskedők, sőt magánosok jórésze érdekelve volt a publicanusok és a kereskedők üzleteiben (id. m. 6). Cicero ugyan arra hivatkozik, hogy beszédével a közérdeket szolgálja (id. m. 70—71), de nem volt titok, hogy nem csupán a kiszemelt fővezér, hanem az Asia és Bithynia provinciában érdekelt publicanusok és negotiatorok kedvéért állott ki (Q. Cic. comm. de pet. 5, 51). Cicero beszédében nyomatékosan rámutat, hogy a Forum hitel- és pénzgazdálkodásának helyzete a provinciákban folytatott üzletekkel áll vagy bukik (id. m. 19). Lucullus helyébe tehát Pompeius került, a provinciák lakossága továbbra is ki volt szolgáltatva a publicanusok nyakló nélküli zsarolásának.[29] Pompeius újjászervezte a kisázsiai tartományokat, új bevételi forrásokat tárt fel az aerarium részére és így közvetve újabb jövedelmező lehetőségeket nyújtott a publicanusoknak. (Cic. Fam. XV 1, 5. Plut. Pomp. 45.) A publicanusok annál is szívesebben fogadták ezeket, mert i. e. 60-ban Q. Metellus Nepos praetor javaslatára egész Italiában megszüntették a portorium szedését, így nagyobb készpénztőke szabadult fel, amely újabb tevékenységi területet keresett.

Cicero Kilikia tartomány proconsuljaként (i. e. 51/50) a helyszínen is megismerhette a publicanusok működését. Bizonyára nem voltak illúziói a publicanusokat illetően, jól tudta, kikkel van dolga (Cic. ad Quint. fr. I 1, 33), minden ügyességét és tapintatát fel kellett használnia (Att. II 16, 4. VI 1, 16, 3, 3. Fam. II 13, 4), hogy kijöjjön velük (amit különben már i. e. 60-ban öccsének, Quintusnak is ajánlott (ad Quint. fr. I. 1 passim) s akinek ez Asia tartományban sikerült is (Att. VI. 1, 6). Cicero, mint a múltban, most is magáévá tette a publicanusok érdekeit, hiszen egyben ügyfelük is volt és ezért kölcsönösen támogatták egymást (Cic. Pison. 41, 98. Prov. cons. 10. De off. III 88), de féktelen túlkapásaikat mégsem tűrte el. Cicero számára nem volt titok, hogy a publicanusoknak többet jelentett az üzlet, mint a köztársaság léte, amit megadással tudomásul vett (*publicanos, qui numquam firmi*, Att. VII 7, 5).

Cicero barátja, Atticus — noha nem vetette meg a jövedelmező üzleteket — az állammal soha nem létesített ilynemű kapcsolatot, amit életrajzírója, Cornelius Nepos ki is emel (Nepos, Atticus 6, 2). Cicero és más ókori szerző művéből számos neves publicanus személyével ismerkedünk meg. Hogy csak néhányat említsünk meg: fiatalkorában adóbérlőként tevékenykedett a későbbi hadvezér és hétszeres consul, C. Marius (Diodor. XXXIV/XXXV 38, 1); L. Aelius Lamia, ez a nagytekintélyű lovag (*princeps ordinis equestris*) afrikai adóbérletben volt érdekelve (Cic. Quint. fr. II 11/13/2. Fam. XI 16, XII 29); C. Curtiust Cicero *princeps ordinis equestris, fortissimus et maximus publicanus* gyanánt említi (Rabir. Post. 3), fogadott fiát, C. Rabirius Postumust, ugyancsak római lovagot és publicanust pedig a bíróság előtt védte; tekintélyes lovag és publicanus volt P. Cuspius (Fam. XIII 6a/b); Cn. Plancius római lovag *princeps publicanorum, maximarum societatum auctor, plurimarum magister* (Palnc. IX 23), fiát a publicanusok hathatós segítségével aedilisszé választották, majd Cicero segítségével tisztében megerősítették; P. Terentius Hispo, egy bithyniai societas magistereként ismert (Att. XI 10.

[28] *M. Gelzer:* Kleine Schriften II. Wiesbaden 1963. 176.

[29] RE II 1560. XIII 395. VII/A 855. *Van Ooteghem:* Lucius Licinius Lucullus. Bruxelles 1959. 151 ff. *E. J. Jonkers:* Social and economic commentary on Cicero's De imperio Cn. Pompei. Leiden 1959. passim.

Fam. XIII 65); P. Rupiliusról úgy tudták, hogy siciliai publicanusok alkalmazottja volt, mégis sikerült a consulságig eljutnia (Val. Max. VI 9, 8); T. Aufidius egy asiai societasban volt é dekelve, később mégis ugyanabban a provinciában propraetorként működött (Val. Max. VI 9, 8, 7); P. Ventidius Bassus Caesar hadseregének szállítmányozási vállalkozója volt, ennek ellenére i. e. 38-ban a saját triumphusát ünnepelhette (Gell. XV 4, 3). A Verres elleni beszédekből egész sor, kevésbé nevezetes publicanus személyével ismerkedhetünk meg: akadtak közöttük építési vállalkozók (L. Habonius, C. Fannius), lovagok, libertusok, siculióták és rabszolgák is. A tartományokban tehát akár valamely publicanus, akár egy societas alkalmazottjaként bárki dolgozhatott. Az evangéliumokból ismert publicanusok («vámosok») szintén a provincia lakosságából származtak, mint Máté, Levi, Zacchaeus (Mt. 9, 9. Mk. 2, 14. Lk. 5, 27. 19, 1), azonban a lakosság megvetette és lenézte, a bűnözőkkel együtt említette őket (Mt. 9, 10, 11. 11, 19. 18, 17. 21, 31, 32. Mk. 2, 15, 16. 5, 30. 7, 34. 15, 1).[30] Ez, a tartományokban szinte általános ellenszenv nem volt meglepő, Rómában sem örvendtek éppen a legjobb hírnévnek (Plaut. Men. I 2, 6. Trinum. III 3, 64. 80. Truc. 146, 151), tekintélyüket egyesek vagyonuknak vagy társadalmi helyzetüknek (római lovag) köszönhették.

Alig hogy a publicanusok helyzete Asiában, Pompeius győzelme után megszilárdult, ismét foglalkoztatták a római közvéleményt, mivel a senatustól a kialkudott bérátalány összeg egy harmadának csökkentését kérték. Emiatt — az amúgy is izzó politikai légkör — újabb gyújtóanyagot kapott. A senatus ellenállt ennek a követelésnek, de a publicanusok hathatós pártfogóra találtak az 59. év consuljának, C. Caesarnak a személyében. Azonban nemcsak Caesar, Pompeius is a publicanusok mellé állott; mindketten azért, hogy a lovagok rokonszenvét megszerezzék. Maga Cicero is túlzottnak találta a publicanusok követelését! (Att. II 1, 8). A senatus ellenállása megtört, egy plebiscitum pedig engedélyezte a publicanusok óhajtotta, csökkentett bérösszeget, azonban Caesar figyelmeztette a publicanusokat, hogy a jövőben ajánlatukat alaposabban fontolják meg (Cic. Att. I. 18, 7. 17, 9. II 16, 2. VII 7, 5. De off. III 88. Planc. 35. Suet. Div. Iul. 20. Dio 38, 7. Appian. b. c. II 13). Caesar ugyan, ugyanabban az évben, a lex Iulia agraria-val felosztatta az italiai közföldeket, miáltal a publicanusok elvesztették a pascua és scriptura illetéke beszedésének üzletét (Liv. ep. 103. Suet. Div. Iul. 20. Vel. Pat. II 44, 4. Dio 38, 1—7. Appian. b. c. II 10. Plutarch. Cato min. 32—33. V. ö. Cic. Fam. XIII 4, 2. Att. II 16, 1. 18, 2).

Caesar tisztában volt a publicanus-gazdálkodás hátrányaival és ezért már Gallia proconsuljaként korlátozta üzleti lehetőségeiket, amennyiben a 40 milliónyi évi tributum beszedését nem bízta reájuk (Sueton. Div. Iul. 25. Eutrop. VI 14. Vell. Pat. II 39, 1).[31] Később a publicanusok üzletkörét Asia tartományban is csökkentette (Dio 42, 6. Appian. b. c. V 4).[32] A publicanusok az elveszett üzletért csekély kárpótlást kaptak, mivel Caesar ismét bevezette Italiában a portoriumot, amivel persze más célja volt (Suet. Div. Iul. 43). Caesar naptárreformja, stabilizációs politikájának fontos része, korlátozta a publicanusok elég kétes mesterkedését (Macrob. I 14).[33] Caesar nemcsak az államélet, de más területen is rendezett viszonyok megvalósítására törekedett, nem utolsó sorban az államháztartás terén is, már pedig «a rendezett pénzügyi gazdálkodásnak legnagyobb ellenségei éppen a nagy adóbérlőtársaságok voltak».[34]

A polgárháborúk érzékeny veszteségeket okoztak a publicanusoknak, annak ellenére, hogy mindenkor azon voltak, miszerint a tartományi lakosság terhére kárpótolják magukat. Szokássá vált, hogy a háborúba bonyolódott tartományi helytartók, hadvezérek a hadviselés folytatásához szükséges anyagi fedezet előteremtésére, a publicanusoktól előleget vegyenek fel az aerariumnak beszállítandó bevételből. Így cselekedett Q. Metellus Scipio (Caes. b. c. III 31, 32), Cn. Pompeius (id. m. III 103), C. Caesar (Dio 42, 6), C. Cassius (Appian. b. c. IV 74) és a többi is. A publicanusok nem akarták viszonyukat a hatalom birtokosaival elrontani — a harc még nem dőlt el —, éppen ezért követelésükre pénzüket, sőt még rabszolgáikat is kényszerűen, de készségesen kiszolgáltatták (Caes. b. c. III 103). A publicanusok rájöttek, hogy ezekben az időkben, midőn az emberi élet igen olcsó volt, önös érdekeiket kénytelenek feláldozni a nagy politikának (Dio 42, 6. Appian. b. c. II 92).

[30] *Strack—Billerbeck:* Kommentar zum Neuen Testament I. Das Evangelium nach Matthäus. München 1922. 377 skk.

[31] *Mommsen:* Röm. Gesch. III[14] 296.

[32] *O. Hirschfeld:* Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian. Berlin 1905. 68. *De Laet:* id. m. 73.

[33] *Hill:* id. m. 194.

[34] *Gelzer:* Kl. Schrift. II 269.

A második triumviratus prosciptiói számos lovag, és valószínűleg éppen a leggazdagabbak életét követelte, hiszen vagyonuk megkaparintása volt ennek a szörnyű intézkedésnek egyik mellék-, ha nem éppen főcélja (Dio 47, 14. Appian. b. c. IV 5). Appianos szerint (loc. cit) 2000 lovagot proscribáltak, Cassius Dio — óvatosabban — nem közli az áldozatok számát (47, 13). Eképpen a legtekintélyesebb és leggazdagabb, egyben a legbefolyásosabb római lovagok túlnyomó része elpusztult.[35] E tömegmészárlással zárul a nyakló nélküli publicanus-gazdálkodás korszaka és egyúttal a publicanusok fénykora. Bár politikai szempontból nézve tevékenységük több mint problématikus volt, gazdasági tekintetben megerősítette Róma és Italia helyzetét, Róma az ókori világ legjelentősebb pénzpiacává vált, az államháztartás — tevékenységük következtében — biztos alapokon nyugodott, fejlesztették a kereskedelmi forgalmat, de szipolyozásuk, rablógazdálkodásuk nagy károkat okozott a tartományoknak és így a birodalom egészének.

Mindezek az okok nem voltak minden hatás nélkül az augustusi principatus politikájára. A publicanusok szerepe és jelentősége csökkent. Caesar rendelkezése óta Gallia és Asia provinciák adóit nem adták bérbe, sőt az ún. császári provinciák adóit is császári közegek, a fiscus alkalmazottai szedték be.[36] A principatus korában a tartományok nem voltak többé a birodalom alárendelt részei, hanem fokozatosan eljutottak az egyenjogúság felé és ekként a római birodalom valóban «világbirodalommá» lett.[37] A principatus a kiegyenlítődés politikáját akarta folytatni és nem tűrhette a hagyományos publicanus-gazdálkodást. C. Sentius Saturninus consul (i. e. 19) szigorúan ellenőrizte a publicanusok működését, visszaéléseiket leleplezte, és megbüntette őket, miáltal az aerariumnak jelentős összegeket szerzett (Vell. Pat. II. 92).[38]

Noha a publicanusok még az i. sz. II. században is működtek, a principatus korában mind gazdasági, mind politikai befolyásuk jelentéktelenné vált. A lovagok jó része a császári adminisztrációban, különösen a pénzügyigazgatásban helyezkedett el, ahol hagyományos gyakorlati érzésüket hasznosíthatták és jól fizetett közigazgatási tisztviselőkké váltak.[39] Az egykori nagy publicanus-társaságok megszűntek, helyettük újabb, kisebb társulások keletkeztek, minthogy a principatus egyelőre nem nélkülözhette egészen tevékenységüket. Még mindig nem alakult ki az a nagy hivatalnoki szervezet, amely az állam pénzügyi igazgatását átvehette volna, de a kormányzat ennek megvalósítására törekedett. Az egyes adókat az önkormányzati szervek általában maguk szedték be és azokat a császári közegeknek közvetlenül szolgáltatták be, a publicanus-társaságok főleg a közvetett állami jövedelmek (vámok, illetékek) behajtását bérelték, működésüket azonban kormányzati szervek ellenőrizték. Az állami jövedelmek bérlete egyre kevésbé jövedelmező üzletnek bizonyult, és ezért a nagy vagyonú lovagok, vállalkozók más gazdasági tevékenység után néztek. Tudjuk, hogy Tiberius uralkodása idején még virágzottak a publicanus-társaságok (Tacit. ann. IV 6), de Gaius Caligula már nem engedélyezett számukra újabb állami üzleteket (Sueton. Cal. 40, 1); Claudius alatt a Vörös-tenger kikötőjének bevételét még bérbe adták (Plin. N. H. VI 22, 84). Nero i. sz. 58-ban — hogy a publicanusok túlkapásait megtorolja — azt mérlegelte, hogy valamennyi vectigalt megszünteti, amitől azonban a senatorok óvták, mert a portoriumok megszüntetését óhatatlanul a tributumok eltörlése követi majd, ami az állam pénzügyeit alapjaiban rendítené meg. Ezért az ifjú princeps elrendelte, hogy a) valamennyi vectigal-bérletre vonatkozó, eddig titokban tartott leges publicaet hozzák nyilvánosságra, b) a késedelmes adók behajtására a publicanusok egy éven belül kötelesek keresetet benyújtani, c) Rómában a praetor, a provinciában a helytartó a publicanusok ellen extra ordinem jogosult eljárni, d) a katonák adómentességét — kivéve kereskedelmi tevékenységből származó jövedelmüket — fenn kell tartani. A jogosulatlanul szedett illetékeket, jutalékokat Nero egyszer s mindenkorra megszüntette (Tacit ann. XIII 51).[40]

Persze, a rosszhírű publicanusok között akadtak közbecsülésnek örvendő adóbérlők is: ilyen volt — Suetonius közlése szerint (Vespas. 1.) — Flavius Sabinus, Vespasianus császár apja, aki a provincia lakosságának tiszteletét érdemelte ki.

Az i. sz. I. század vége felé a publicanusokat újabb érzékeny veszteség érte. Noha a császári adminisztráció még mindig nem mondott le teljesen a publicanusok közremű-

[35] *R. Syme:* The Roman Revolution. Oxford 1960. 355.

[36] Ld. tanulmányainkat, ill. cikkeinket: Ant. Tan. 7 (1960) 65 sk. RE Suppl. Bd. X 222 és 667.

[37] *Rostowzew:* id. m. 407.

[38] RE II/A 1513.

[39] *Stein:* id. m. 52, 444.

[40] *Mommsen:* StR II³ 1020. *De Laet:* id. m. 121. RE XXII 387.

ködéséről, mégis egyre inkább helyet kellett adniok a korszerűbb igazgatási eljárásnak. Traianus uralkodása alatt a vectigal beszedését már túlnyomó részben császári alkalmazottak (vagy *conductor*ok) látták el,[41] mégis akadtak kivételek: egyes adónemek (pl. a *vicesima hereditatium*) behajtását továbbra is publicanusoknak adták bérbe (Plin. ep. VII 14. paneg. 37, 7. 39, 5). Hadrianus, aki a pénzügyekben különösen jártas volt (SHA Hadr. 20, 11), reformművében a publicanusoknak nem szánt szerepet, az államigazgatás foglalta el a bérleti rendszer helyét.[42] Ámbár némely kisebb közvetett adónem behajtását továbbra is bérbe adták (pl. a vectigal foricularii et ansarii promercalium, még Septimius Severus korában is).[43] A köztársasági korhoz képest jóval feszesebben, szorosabban megszervezett császári államháztartás a kevéssé rugalmas adóbérleti rendszert nem tudta használni.[44] A *conductoratus* mellett a publicanusok jelentősen visszaszorultak,[45] mégis kimutatható, hogy a határmenti vámok bérletében még mindig működtek publicanustársaságok.[46] Az i. sz. III. század elején előfordulhatott, hogy publicanusok kapták meg egyes tributumok behajtását (Ulpian. Dig. XXXIX 4, 1 1), de a publicanusok tevékenysége hajdani nagy fontosságú, befolyásos szerepükhöz képest szánalmas csökevénnyé jelentéktelenedett el.

[41] *De Laet:* i. m. 383.

[42] *Belot:* Id. m. II. 384. *W. Weber:* Rom, Herrschertum und Reich. Stuttgart—Berlin 1937. 157.

[43] RE I 2335.

[44] *Szlechter:* id. m. 326.

[45] *Rostowzew:* id. m. 501.

[46] *Rostowzew:* id. m. 507. Noha e dolgozatunkban nem idéztük, de a publicanusok tanulmányozásához felhasználtuk még: *A. Deloume:* Lex manieurs d'argent à Rome² Paris 1892. *A. Früchtl:* Die Geldgeschäfte bei Cicero. Diss. Erlangen 1912. *V. Ivanov:* De societatibus vectigalium publicorum populi Romani. Зап. класс. отд. имп. русс. арх. общ. 6 (1910.) S. Petersburg. *F. Kniep:* Societas publicanorum I. Jena. 1896. *J. Marquardt—Dessau—Domaszevski:* Römische Staatsverwaltung II², Leipzig 1884.

LATIN OKTATÁS

BANÓ ISTVÁN

A GIMNÁZIUMI LATIN TANTERVI SZÓJEGYZÉK ÉS ALKALMAZÁSÁNAK MÓDSZERTANI VONATKOZÁSAI

1. A most bevezetés alatt álló új gimnáziumi latin Tanterv a szókincstanítással kapcsolatban a következőképpen intézkedik: «A latin alapszókincs 1600 szavának (osztályonként átlag 400—400 szónak) elsajátítása. A szerkesztett, adaptált vagy eredeti szövegekben előforduló, az alapszókincsben nem szereplő szavakat a tanulóknak nem kell megtanulniuk; ezeknek a szavaknak a jelentését a tankönyvek jegyzetben közlik.»[1] A szövegekben előforduló szókincs két rétegre osztásával, a két réteg kezelésében megnyilvánuló különbséggel a Tantervi Utasítás részletesen is foglalkozik.[2] Nemrég jelentek meg nyomtatásban a «Tantervi szójegyzékek az élő idegen nyelvek oktatásához».[3] Kosaras István a szójegyzékek összeállításának szempontjaival foglalkozó bevezető tanulmányában utal arra, hogy bár a tantervi szójegyzékek a most bevezetés alatt álló új «. . . Tantervhez készültek, . . . de a Tantervtől függetlenül is van *tudományos* jelentőségük: a magyar metodikai szakirodalomban elsőnek határozzák meg az iskolai nyelvoktatás szókincsminimumát, s ezzel értékes anyagot szolgáltathatnak a további kutatómunka számára is. A Tanterv szükségszerűen bekövetkező esetleges változásai során ezek a szójegyzékek jelentik a szókincsoktatás magvát, mivel a kiválasztás elsősorban *objektív* (tudományos) szempontok szerint történt.»[4] Mindez fokozottabb mértékben elmondható az alábbiakban közölt latin tantervi szójegyzékről, mert a latin-tanítással foglalkozó hazai módszertani irodalomban ez a probléma teljes egészében novum. E miatt ezt a szókincsjegyzéket és az alkalmazásával kapcsolatos módszertani elgondolásokat úgy kell tekinteni, mint a tanítás gyakorlata által felvetett problémák megoldására szánt első kísérleteket. A hiányosságok kijavítása, a felvetett gondolatok továbbfejlesztése az elkövetkező évek tanítási gyakorlatának és módszertani tudományos kutatásainak a feladata lesz.

E folyóirat egy régebbi számában megjelent cikkemben[5] részletesen beszámoltam arról, hogy a latin-tanítás új útkeresései során mi történik a latin-tanítás módszertanának a szókinccsel foglalkozó területén Nyugat-Európában (főleg Franciaországban, Belgiumban, Angliában), Amerikában. Ugyanilyen jellegű tájékoztatást, az így felmerülő problémáknak a hazai gyakorlattal való összevetését találja meg az érdeklődő Tegyey Imrének ugyanabban a számban megjelent tanulmányában is.[6]

Az azóta eltelt időben a latin-tanítás új útjainak a keresésére vonatkozóan több értesülést szerezhettünk a szocialista országok vonatkozásában is. Egyik lengyel szerző szintén az «angolszász és francia kutatók» által kidolgozott korszerű módszerek alkalmazására buzdít.[7] Egy másik cikk már jelentős eredményekről számol be.[8]

[1] Tanterv és Utasítás a gimnáziumok számára, angol, francia, latin, német és spanyol nyelv. Budapest é. n. (1965). Tankönyvkiadó, 47. l.

[2] Uo. 54—55. l.

[3] Szerkesztette: *Horváth J.* Az Idegen Nyelvek Tanítása 1965/6 161. — 193. l.

[4] Uo. 161—162. l.

[5] *Banó I.:* A korszerű latin tanításért. Antik Tanulmányok 1963. 3—4. sz. 271—284. l.

[6] *Tegyey I.:* Középiskolai latin nyelvoktatásunk főbb problémái. Antik Tanulmányok 1963. 3—4. sz. 285 — 294. l.

[7] *J., Daabova:* A latin nyelv tanításának fontossága és társadalmi szerepe. Jezyki Obce w Szkole 1964. 4. sz. 225—236. l. (Az Országos Pedagógiai Könyvtár dokumentációs szolgálatának a tájékoztatója alapján; ismertette Dr. Csonkás Mihály.)

[8] *Wielewski:* Az oktatási segédeszközök kérdése a latin nyelv tanításában. Jezyki Obce w Szkole 1963./4. 179—186. l. (Az Országos Pedagógiai Könyvtár dokumentációjának D 16 485/a jelzésű fordítása; fordította: Dr. Csonkás Mihály.)

Az NDK-ban a szókincstanítás területén megtett út sokban hasonlít a miénkhez: Dr. R. Ebeling már 1957-ben utal arra, hogy a tanulóknak csak a későbbi tanulmányok szempontjából fontos szavakat kell megtanulniuk.[9] Az NDK 1960-as latin tanterve kimondja, hogy a latin nyelv tanítása folyamán a szókincstanulásnak az alapszókincsre kell támaszkodnia.[10] L. Huchthausen minden bizonyára ennek a feladatnak a megoldása érdekében vállalkozott az iskolai latin szókincsminimum kidolgozására.[11]

L. Huchthausen kutatásainak kiindulási pontja a *Mathy*-szótár,[12,a] amelyet a véletlen juttatott kezébe. Az NDK-ban 1965-ben megjelent új latin tankönyvsorozat, a róla szóló ismertetés tanúsága szerint, már a szókincsjegyzék által meghatározott csökkentett szókincsre épül.[13]

Liselot Huchthausen említett cikkében arról is értesít, hogy a szókincstanítás terén hasonló tendenciák figyelhetők meg a Szovjetunióban is, ahol azonban a latint csak a felsőoktatás keretében tanítják.[14]

2. A hazai viszonyokra alkalmazott szókincsminimum kidolgozásához a Mathy-szótár mellett, tanulmányoztam több, más szókincsminimum-jegyzéket.[15] A Mathy-szótár mellett azonban csak P. B. Diedrich szótára[16] látszott a mi szempontunkból felhasználhatónak. (Különösen a nyelvtan-tanítás szempontjából vannak a műnek nagyon érdekes részei.)

A tantervi szókincs-jegyzék kidolgozásának a stratégiája természetesen és könnyen alakult ki bennem. Világos volt, hogy alapvető jellemvonásai alapján a számunkra nagyon jól felhasználhatónak látszó Mathy-szótárt[17] sem lehet minden változtatás nélkül, mechanikusan felhasználni a mi gyakorlatunkban. Az sem lenne célravezető, ha a Mathy-szótárban végrehajtanánk bizonyos mechanikus jellegű változtatásokat a szótár szóanyagának szükséges csökkentése érdekében. Az is világos volt, hogy nem vagyunk képesek elvégezni olyan nagymérvű, önálló szóstatisztikai munkát, amely alapján a hazai használatra szánt szókincsjegyzéket kidolgozhatnánk. A legkézenfekvőbb megoldásnak egy kontrolljellegű szókincs-felmérés elvégzése látszott. Egy ilyen vizsgálat egyben alkalmat adott annak a szúrópróba-szerű megvizsgálására, hogy vajon a latin minimum-szótárak és a most készülő saját szókincsjegyzékünk mennyiben igazolja az alapszókincs előfordulási arányára vonatkozó közkeletű megállapításokat. Ezek az arányszámok (a Tantervi Utasításban pl. az szerepel, hogy a latinban az első 1000 szó alkotja a szövegekben előforduló összes szavak 80%-át; az első 1500 szó az összes szó 84—85%-át; az első 3000 szó az összes szó 90%-át)[18] az első pillanatra annyira meglepően hatnak, hogy bárki valóban könnyen szükségét érzi annak, hogy egyszer önmaga is kísérletet tegyen a gyakorlatban való kipróbálásukra, ellenőrzésükre. Ez az egészséges szkepszis késztette hasonló ellenőrző vizsgálatra, saját bevallása szerint, Marouzeau professzort is.[19] Örülnék annak, ha minél

[9] *R. Ebeling:* Lehrerheft zum Lateinischen Lesebuch und Kommentar. Berlin, Volk und Wissen 1957. 11. l.

[10] *G. Lőwe:* Zur Perspektive der Alten Sprachen. Fremdsprachenunterricht, 1965/3. 140. l.

[11] *L. Huchthausen:* Lexikalisches Minimum und Anordnung des grammatischen Stoffes im Lateinunterricht. Das Altertum, Akademie—Verlag Berlin, 9., 1963. 181—192. l.

[12,a] *M. Mathy:* Vocabulaire de base du latin, Preface de J. Marouzeau, troisieme édition, Paris (1958.) O. C. D. L.

[13] *A. Pögl:* Lateinisches Lehrbuch. Fremdsprachenunterricht, 1965. 7—8. sz. 352—357. l.

[14] Латинский язык. Учебник для факультетов иностранных языков педагогических институтов, unter der Redaktion von *W. N. Jarcho* u. *W. I. Loboda*. Moskau, 1961.

[15] *G. Lodge:* The vocabulary of High School Latin (Revised Edition). New-York, 1928. Teachers College Columbia University; a kezemben levő példány a Birmingham University Library tulajdona volt.

W. F. Gosling: A basic latin vocabulary. University of London Press L. T. D. 3. kiadás, 1961.; a kezemben levő példány a skóciai Aidrie «Puplic Library» tulajdona volt.

[16] *P. B. Diedrich:* The frequency of latin words and their endings. The University of Chicago Press; Chicago, Illinois, 1939. A kezemben levő példány a «Niedersäschs. Staats- u. Univ. Bibliothek», Göttingen tulajdona volt.

[17] Részletes ismertetését l. *Banó:* i. m. 275—76., 279—81. l.

[18] az idézett Tantervi Utasítás. 55. l.

[19] *M. Mathy:* Vocabulaire de base du latin, Préface de J. Marouzeau, i. m. 3. l.

több latin tanár is elvégezné ugyanezt. Egy ilyen vizsgálatnak ugyanis számos olyan mellékterméke is van, amelyek módszertani szempontból nagy jelentőségű revelatiokhoz juttatják a vizsgálódót.

Az általunk elvégzett kontroll-vizsgálat közvetlen feladata azonban az volt, hogy segítséget adjon annak a megállapításához, hogy a megvizsgált szótárak szóanyagából, hogyan, milyen elvek alkalmazásával válasszuk ki a tantervi szókincsjegyzékünk számára megfelelő szókincset. De az így elvégzett kontroll-vizsgálattól természetesen azt is vártuk, hogy adjon hasznos ösztönzést, iránymutatást a szókinccsel való módszertani munka számos részterületén is. Elöljáróban csak annyit: a vizsgálat minden szempontból, messzemenően beváltotta a hozzá fűzött reményeket.

A szókincsvizsgálat során megvizsgáltunk a Tanterv négy «fő» auctorának (*Cicero, Vergilius, Horatius, Tacitus*) szövegeiből vett 500—500 szót tartalmazó szövegrészt; ennek kiegészítéseként az ötödik 500-as szómennyiséget úgy alakítottuk ki, hogy *Livius-, Caesar-, Ovidius-* és *Lucretius*-szövegekből vettünk 100—100, és *Catullus*, valamint *Tibullus* szövegeiből 50—50 szót tartalmazó részleteket.

A feldolgozott részletek felsorolása:

Cicero: In Catilinam, oratio I. 1—500 szó;
Vergilius: Aeneis: Liber I. 1—500 szó;
Horatius: Carm. I. 1. (1—179 szó); Carm. III. 30. (179—257 szó); Carm. I. 9. (258—360 szó) Sat. I. 1. (361—500 szó; azaz a szatíra első 140 szava.)
Tacitus: Annales I. 1. 1—500 szó;
Livius: Ab urbe condita XXI. I. 1—100 szó;
Caesar: De bello gallico VI. 13. 1—100 szó;
Ovidius: Tristium Liber IV. 10. 1—100 szó;
Lucretius: De rerum natura V. 146. sortól 1—100 szó;
Catullus: Passer deliciae. . . (az egész vers 48 szó)
Tibullus: I. 10. 1—52 szó.

Külön szónak vettünk minden olyan szót, amely a szövegben külön írva szerepelt: a praepositiokat, kötőszókat, indulatszókat (pl. «o»), és természetesen a tulajdonneveket is. Ez alól csak néhány kivételt tettünk: abban az esetben, amikor a *sum, esse, fui* ige bármely alakja a passivi perfectum képzésében a copula szerepét töltötte be (*remorta est, interfectum esse*), nem vettük külön szónak. Egy szónak vettük még a *res publica* állandósult szókapcsolatot.

A megvizsgált szövegekben előforduló minden szóval kapcsolatban megvizsgáltuk azt, hogy szerepel-e az illető szó 1. a Mathy-szótárban, 2. a Diedrich-szójegyzékben. Az eredményeket 100-as bontásban, majd 500-as egységekbe összevontan jegyeztük be a táblázatba (lásd: 1. sz. táblázat).

Az 1. sz. táblázat fő feladata: választ adni arra a kérdésre, hogy milyen az alapszókincshez tartozó (a megvizsgált szótárakban szereplő) szavaknak a feldolgozott szövegekben való előfordulási aránya.

A táblázat első oszlopában szereplő szám azt tünteti fel, hogy hány olyan szótári szó szerepelt a megvizsgált szövegben, *amelyek az illető szógyűjteményből hiányoznak.* Ha ezt kivonjuk a megvizsgált szavak számából, akkor arra kapunk választ (a táblázat 2. oszlopa), hogy a megvizsgált szöveg hány %-át teszik ki az illető szókincsjegyzékben szereplő szavak és a nem szótári jellegű, a nem szótározandó szavak összege. (A nem szótári jellegű szavak közé tartoznak az ún. «*nyelvtani*» (Mathy) vagy «*funkcionális*» szavak mellett az anyanyelvi megfelelővel általában nem rendelkező tulajdonnevek.)

Az általunk oktatásmódszertani szempontból választott eljárás csak nagyon lényegtelen mértékben javítja a megfelelési arányokat. A gyakrabban előforduló nyelvtani vagy funkcionális szavak száma ugyanis a latinban kb. mindössze 100—150.

A Mathy-szótár munkafüzet változata,[12/b] a tulajdonképpeni szótártól elkülönítve, közli a *sum, esse, fui* szón kívül az összes nyelvtaninak tartható szavakat (praepositiókat, kötőszavakat, határozószavakat, névmásokat, de még a tagadószókat, sőt a -que, -ve toldalékokat is). Ezeknek a száma 285. Szedéstechnikai eljárással (kövér betűk) kiemeli a gyakrabban előforduló nyelvtani szavakat; ezek száma 138. A szövegek elemzése során a nyelvtani szavakat is összevetettük a Mathy-szótárnak ezzel a függelékszerűen közölt jegyzékével (a programszerűen kihagyott *sum, esse, fui*, és a szótárban nagyon nehezen értelmezhető «o» indulatszón kívül), minden nyelvtani szót megtaláltunk az illető jegy-

[12/b] *M. Mathy:* Carnet de vocabulaire latin (Vocabulaire de base du latin) 6e édition, Paris (1961) O. C. D. L.

1. TÁBLÁZAT

A szöveg megnevezése	A megvizsgált szövegek viszonya					
	a) a Mathy-féle szótárhoz				*b)* a Diedrich-féle szótárhoz	
	a szótárban nem szereplő szavak száma	a megfelelés %-ban kifejezve	a hiányzó szavak közül könnyen szemantizálható szavak száma	a 3. pontban közöltek alapján korrigált megfelelés	a szótárban nem szereplő szavak száma	a megfelelés %-ban kifejezve
	1.	2.	3.	4.	1.	2.
Cicero:						
1—100	3	97	1	98	12	88
101—200	4	96	—	96	13	87
201—300	2	98	—	98	19	81
301—400	8	92	2	94	19	81
401—500	8	92	1	93	15	85
összesen:	25	95	4	95,8	78	84,4
Vergilius:						
1—100	6	94	2	96	13	87
101—200	8	92	3	95	17	83
201—300	14	86	4	90	17	83
301—400	23	77	3	80	31	69
401—500	9	91	—	91	13	87
összesen:	60	88	12	90,4	91	81,8
Horatius:						
1—100	20	80	4	84	19	81
101—200	27	73	5	78	28	72
201—300	16	84	1	85	22	78
301—400	22	78	3	81	25	75
401—500	14	86	1	87	23	77
összesen:	99	80,2	14	83	117	76,6
Tacitus:						
1—100	7	93	2	95	23	77
101—200	10	90	1	91	20	80
201—300	13	87	3	90	25	75
301—400	14	86	4	90	21	79
401—500	10	90	5	95	24	76
összesen:	54	89,2	15	92,2	113	77,4
KIEGÉSZÍTÉS						
Livius: 1—100	6	94	1	95	18	82
Caesar: 1—100	3	97	1	98	13	87
Ovidius: 1—100	11	89	2	91	16	84
Lucretius: 1—100	5	95	2	97	18	82
Catullus: 1—50	12	76	4	82	14	86
Tibullus: 1—50	4	92	—	92	3	97
Összesen:	41	91,8	10	93,8	82	83,6

zékben. Az általunk megvizsgált szövegekben összesen 138 féle nyelvtani szó fordult elő, összesen 702 szómennyiségben. (Ez az így összeállított statisztika, majd a nyelvtan-tanítás problémáinak az eldöntése során lesz nagy haszonnal felhasználható.)

Az eddigiek alapján elmondható, hogy mintegy 100—150 nyelvtani szó fordul elő, különböző alakváltozataival, mindenféle szövegben. Az abszolút statisztika szerint legnagyobb részük, szükségszerűen a leggyakrabban előfordulók, beletartoznak a szógyakoriság alapján összeállított legmagasabb indexű szókincsréteg keretei közé. Előfordulásuk tehát általában nem csökkenti a gyakorisági alapon megállapított szókincsrétegek előfordulási arányszámait. Mivel azonban a velük kapcsolatban elvégzendő feladatok lényegesen különböznek a tantervi szójegyzékben szereplő szavakkal kapcsolatos munkáktól, helyesnek látszott már a vizsgálat kezdetétől fogva szétválasztani őket.

A nyelvtani vagy funkcionális szavak, valóban, viszonylag elég nagy mennyiségben fordulnak elő az általunk feldolgozott szövegekben (702 előfordulás). Elég tekintélyes, bár jelentősen kisebb az előforduló tulajdonnevek száma is (összesen 202 előfordulás). Ennek igazolásául idézek egy részletet *Cicero*tól és *Horatius*tól, aláhúzva a funkcionális szavakat és a tulajdonneveket: «*Quousque tandem* abutere, *Catilina*, partientia *nostra? Quam diu etiam* furor *iste tuus nos* eludet?» (Cic: In Cat. Or. I. 1.) *Qui* fit, *Maecenas, ut nemo quam sibi* sortem *seu* ratio dederit, *seu* fors obiecerit *illa* contentus vivat?" (Hor. Sat. I. 1.)

A nyelvtani szavak megoszlása meglehetősen homogén az egyes szövegekben. Az előforduló személynevek megoszlása azonban már korántsem ilyen homogén.

2. TÁBLÁZAT

A Cicero-szövegből	feldolgozott	500	szó	közül	36	a tulajdonnév
a Vergilius-szövegből	feldolgozott	500	szó	közül	60	a tulajdonnév
a Horatius-szövegekből	feldolgozott	500	szó	közül	32	a tulajdonnév
a Tacitus-szövegből	feldolgoztt	500	szó	közül	65	a tulajdonnév
a Livius-szövegből	feldolgozott	100 !	szó	közül	7	a tulajdonnév
a Caesar-szövegből	feldolgozott	100 !	szó	közül	1	a tulajdonnév
az Ovidius-szövegből	feldolgozott	100 !	szó	közül	—	a tulajdonnév
a Lucretius-szövegből	feldolgozott	100 !	szó	közül	—	a tulajdonnév
a Catullus-szövegből	feldolgozott	48	szó	közül	—	a tulajdonnév
a Tibullus-szövegből	feldolgozott	52	szó	közül	—	a tulajdonnév

Magyarázatok: a 2. és 3. sz. oszlop értelmezéséhez:

A 2. oszlopban szereplő százalékszám azt fejezi ki, hogy a szótárban megtalálható és a nem szótározandó (tulajdonnevek, nyelvtani vagy funkcionális) szavak összege a vizsgált szöveg hány százalékát teszi ki.

A 3. oszlopban szereplő szám csak azoknak a szavaknak a számát mutatja ki, amelyek szemantizálása a szóban forgó szótárban szereplő szavak segítségével könnyen elvégezhető.

Vizsgáljuk meg röviden, mi rejlik ezek mögött a számok mögött!

Magas a tulajdonnevek előfordulási száma a történelmi művekben (a rövid *Caesar*-szöveg látszik kivételnek ebből a szempontból), a kora alapvető politikai kérdéseivel foglalkozó *Cicero*-beszédben. Igen magas azokban a költői szövegekben is, amelyek nem intimebb jellegűek vagy köznapibb tartalmúak. Így pl. a két, elsőnek elemzett, súlyosabb mondanivalójú Horatius-ódában (Carm. I. 1.; Carm. III. 30.) előforduló összesen 257 szó közül 25 a tulajdonnevek száma, az intimebb tartalmú Carm. I.9-ben viszont 103 szóból csak 4 a tulajdonnév.

A tulajdonnevek jellege is más-más a különféle szövegekben. A történelmi művekben túlnyomó többségben személynevek és földrajzi nevek fordulnak elő.

A költői művekben viszont a valóságos földrajzi nevek és a csekély számú konkrét személynév mellett a tulajdonnevek többségét mitológiai és mondai vonatkozású nevek teszik ki. A költői szövegekben előforduló földrajzi nevek egy másik csoportjának az a szerepe, hogy bizonyos fogalmak, tárgyak valóságértékét emelje; azokat a hasonló fogalmak, tárgyak szürke tömegéből kiemelje, egyénítse. Ilyen példák Horatius feldolgozott szövegeiből: *de Lybicisareis, trabe Cypria, Icariis fluctibus, pocula Mossici, Marsus aper, Aquilo, Sabina diota, Iactantibus Austris.* Ezek a jelzők persze még arról is mondanak valamit, hogy Cyprus szigetén jóminőségű, hajóépítésre alkalmas faanyagot termeltek ki, Libya említése itt egyben utalás a provinciák kizsákmányolására is, stb.

A borfajták emlegetése egyrészt arról tudósít bennünket, hogy hol voltak az ókori Itáliában bortermő vidékek. De arra is következtetni enged, hogy Horatius nem volt nagy borszakértő. Az általa itt emlegetett borok az ókori közvélemény szerint ugyanis nem tar-

toznak a legjobbnak tartott borok közé.[20] A sabinus bor dicséretével kapcsolatban gondolhatunk esetleg Horatius lokálpatriotikus érzéseire is.

Az előforduló tulajdonnevek ilyen elnagyolt elemzése is rávilágít arra, hogy a velük való foglalkozás jelentős mértékben eltér attól a munkától, amelyet általában szótározásnak szoktunk nevezni. A személynevek által felvetett problémákra a későbbiekben még visszatérünk.

Egyet kell értenünk a megvizsgált két szótár vonatkozásában azzal is, hogy a szójegyzékben a szerzők nem szerepeltetik a nyelvtani vagy funkcionális szavakat. A Mathy-szótár munkafüzeteként kidolgozott változatában — ahogy arra a fentiekben is utaltunk — szerepel ugyan a nyelvtani szavak jegyzéke abból a célból, hogy a tanulók a nyelvtani szavak használatával kapcsolatban is gyűjthessenek jellemző idézeteket. A «nyelvtani szavak» (Mots grammaticaux) azonban itt is a tulajdonképpeni szójegyzéktől elkülönítve szerepelnek; mint olyanok, amelyek nem tartoznak bele a szójegyzékbe. A velük való munka nagy mértékben eltér a teljes jelentésű szavak esetében végzendő didaktikai feladatoktól. A funkcionális szavak magyar jelentését szinte sohasem lehet puszta fordítás formájában, latin szónak magyar szóval való azonosítása útján megadni.

Problematikus azonban az, hogy hol húzzuk meg a funkcionális szavak határát; mit tartunk funkcionális szónak? Természetesen csak a határesetek problematikusak ebből a szempontból. Funkcionális szóként kezeli és kihagyja a szójegyzékből a *sum, esse, fui*-t mind a két szójegyzék. Ha a kérdést a tanítás gyakorlata szempontjából vizsgáljuk, igazat kell adnunk a szótárak összeállítóinak. Diedrich, feltehetően ugyanilyen meggondolásból, nem szerepelteti jegyzékében a *possum, posse, potui*-t sem. (Mi didaktikai okok miatt ez utóbbit szerepeltetjük a tantervi szójegyzékben.)

Igen jelentős problémát jelent annak az eldöntése is, hogy milyen származék szót tekintsünk új szónak, milyent nem. Ebből a szempontból, szintén a határesetek területén van a két szótár között nagy különbség. A középiskolai tanulók számára készült Mathy-szótár általában külön szóként szerepelteti a mellékneveket és az adverbiumokat (*dignus, digne; diligens, diligenter*); a melléknevet és a belőle képzett főnevet (*sacer*[3], *sacrum, i; sacra, sacrorum*); a főnévvé vagy melléknévvé vált praticipiumok egy részét (*factum, i; ignotus*[3] stb.). Diedrich-szótára sokkal jelentősebb filológiai felkészültséget tételez fel az érettebb korú egyetemi hallgatóktól, akik számára az ő szójegyzéke készült. Így a *Mathy*-nál szereplő *privare; privatus,a,um; privatim* helyett *Diedrich*-nél csak a *privo* ige szerepel. Ugyanilyen alapon nem veszi külön szónak Diedrich nemcsak a *factum* szót, hanem még a *fio, fieri, factus sum* igét sem. A tantervi szójegyzék összeállításában, inkább a Mathy-szótár eljárásához igazodtunk. E mellett azonban szükség volt más szempontoknak a figyelembe vételére is.

A két szótár megfelelési százalékaiban mutatkozó különbségek másik oka pedig az, hogy amíg a Mathy-szótár az ismert auctorok iskolában tanított szövegeinek a feldolgozására épül, addig a Diedrich-szótár kiterjed az «Enniustól Erasmusig» terjedő latin irodalom egészére. Ha a vizsgálat jobban elhatárolt, homogénabb, kisebb körű szövegekre terjed ki, a gyakorisági szórétegek előfordulási hányada magasabb lesz, ha a vizsgálat nagyobb körre terjed ki, az előfordulási arány csökken.[21]

A feldolgozott szövegek körének bővítése folytán általában változik a szövegek tematikája is, ami bizonyos fokig érezteti hatását egyes szavaknak a gyakorisági ranglistán való elhelyezkedésében is. Ezzel magyarázható, hogy pl. a Mathy-szótárban 80-as gyakorisággal szereplő *rex* szó, Diedrichnél hiányzik. A *rex* ti. a római királyság történetével, a vele kapcsolatos mondákkal foglalkozó szövegekben nagyon otthonos szó, van némi szerepe a mitológiai vonatkozású szövegekben is. Más természetű szövegekben viszont ritkán fordul elő. A *rex* szón kívül ez történt még jó néhány más szóval is. Közülük egy-kettőnek a Diedrich-szótárból való hiánya szinte hihetetlennek tűnik: Pl. *res, res publica, bellum, bonus, urbs, nomen, pater* stb.

[20] *Petz V.:* Ókori lexikon. Franklin-Társulat, Budapest, 1904. II. k. 1177. l.

[21] Kitűnően rávilágít erre *František Mališ* egyik szótárstatisztikai tanulmánya, amely 11—14 éves szovjet tanulóknak csehszlovák tanulókhoz írt leveleit dolgozza fel. A levelekben előforduló összes szónak (68.070 szó) 90%-át teszi ki a leggyakrabban előforduló 700 szó. E mellett természetesen figyelembe kell vennünk azt is, hogy a 11—14 éves korú gyermekek aktív szókincse sem nagyon gazdag. Ezt mutatja a levelekben szereplő szótári szavak meglehetősen alacsony száma is: 2743.

F. Mališ: Untersuchungen zur Festlegung eines Wortschatzminimums für den Russischunterricht an der tschechoslowakischen neunjahrigen Grundschule. Megjelent a Sprachpraxis-Sammlungsband zur Methodik des Fremdsprachenunterrichts. Berlin, 1961. Volk und Wissen. 18—34. l.

A tematikai szempontból semleges szavak legnagyobb része azonban párhuzamosan szerepel mind a két szótárban.

A vizsgálódásnak ezt a részét azzal fejezzük be, hogy a saját kontrollfelmérésünk eredményeit megnézzük abból a szempontból, hogy eredményei megfelelnek-e annak a megállapításnak, amelyet a Tantervi Utasításban *M. R. Michéa* kutatásai alapján közöltünk.[22] E szerint a szógyakoriság alapján összeállított 1 000 szó alkotja a szövegek 80%-át, az első 1 500 a szövegek 84—85%-át, az első 3 000 pedig 90%-át. A Mathy-szótár ebből a szempontból valóban kiállta a próbát: a benne szereplő 2 212 szó (ha a szószedet pótlásául csatolt indexben szereplő szavakat is figyelembe vesszük, a szótár szavainak száma 2 338) alapján 87—88%-os megfelelési arányt várhatnánk. Ezzel szemben az 5 megvizsgált egységben a megfelelési arány csak egyszer süllyedt a 88% alá, a négy másik alkalommal viszont mindig fölötte állt ennek az aránynak és az 5 egység egyesített eredménye 88,98%-os megfelelési arányt mutat.

A Diedrich-féle szójegyzék megfelelési arányai azonban, ha nem is jelentős mértékben, de alatta maradnak a várható eredménynek. A benne szereplő 2 065 szó alapján kb. 86—87%-os megfelelési arányt várhatnánk. A megfelelési arány azonban ezt a szintet egyik egységben sem érte el, alul maradt ennél a szintnél az 5 egység egyesített eredménye is. (Ennek a jelenségnek az okait fentiekben már lényegében feltártuk.)

Az eddig elmondottak alapján, amelyhez jelentős mértékben járul hozzá a most tárgyalt probléma is, természetesnek látszik, hogy a tantervi szójegyzék kialakításában elsősorban a Mathy-szótárra támaszkodtunk (a Diedrich-szótár és még néhány más forrásmunka bizonyos mérvű felhasználása és néhány szempont alkalmazása mellett).

3. Az ismertetett vizsgálatok, elemzések megteremtették az alapvető feltételeket a tantervi szójegyzék összeállításához. Alapul a Mathy-szótárt vettük. A szójegyzék összeállításához, a Mathy-szótárnak a mi körülményeinkhez való adaptálásához azonban még néhány újabb vizsgálat, ill. a Mathy-szótárnak számunkra nagyon fontos szempontok alapján végrehajtott módosítása látszott szükségesnek.

Egyik legfontosabb kérdés volt a szójegyzékben szereplő szómennyiség megállapítása.

A Tanterv 1 600, az alapszókincshez tartozó latin szó elsajátíttatását írja elő. A kontroll-vizsgálat alapján világosnak látszott, hogy a szókincsjegyzékben szereplő szavak számának ennél a számnál nagyobbnak kell lennie. Nézzük meg ebből a szempontból a 3. és 4. számú táblákat:

3. TÁBLÁZAT

A kontroll-vizsgálat során feldolgozott 2500 szóból:	
nyelvtani vagy funkcionális szó volt összesen	702
tulajdonnév volt összesen	202
a Mathy-szótárban szereplő szótári szó volt összesen	1308
a Mathy-szótárból hiányzó szótári szó volt összesen	279
összesen:	2491 szó (—9 ?)

4. TÁBLÁZAT

A Mathy-szótárban előforduló szavak megoszlása a kontroll-vizsgálat folyamán feldolgozott szövegekben való előfordulásuk alapján:

1-szer fordult elő	420 szótári szó,	amely 420 szóegységnek felel meg
2	154	308
3	57	171
4	34	136
5	23	115
6	6	36
7	2	14
8	4	32
9	3	27
10	1	10
11	1	11
13	1	13
15	1	15
szótári szó össz.:	687; előforduló szóegységek száma:	1308 szó

[22] *M. Mathy:* Vocabulaire de base du latin . . . i. m. 6—7. l.

A 4. sz. tábláról első tekintetre is leolvasható, hogy a viszonylag ritkábban előforduló szavak alkotják a szótári szavak túlnyomó többségét. Az egyszer előforduló szavak pl. az előforduló összes szónak majdnem a felét teszik ki. Ez pedig azt jelenti, hogy a legnépesebb csoportokban szereplő szavak jelentős mértékben megváltoznak, ha egyes szövegeket másokkal cserélünk föl. Hadd hozzak fel erre a vizsgált szövegek alapján egy konkrét példát, a *mercator* szó esetét. Ennek a gyakorisági indexe a Mathy-szótárban 6. Ez azt jelenti, hogy a szótár alapjául szolgáló eléggé terjedelmes szövegmennyiségben összesen hatszor fordult elő ez a szó. Ebből a 6 előfordulásból 4 esik Horatiusnak a kontroll-vizsgálat során feldolgozott Sat. I. 1. első soraira, és 1 előfordulás esik a szintén feldolgozott Carm. I. 1.-re. Ha tehát eltekintünk e két költeménytől, akkor a *mercator* szó előfordulási indexe jelentéktelenül alacsonnyá válik. (E miatt ki is hagytuk a szót a tantervi szójegyzékből.)

A probléma eldöntéséhez a nagyobb előfordulású szavakat is megvizsgáltuk. A Mathy-szótár gyakorisági ranglistája élén álló első 40 szóból mindössze csak egy szó nem szerepelt a kontroll-vizsgálat során feldolgozott szövegekben. Jellemző, szinte törésmentes grafikon rajzolódott ki, amikor a kontroll-vizsgálat során elemzett szövegekben leggyakrabban előforduló szavaknak a Mathy-szótárban található gyakorisági indexét állítottuk egymás mellé. (Lásd 5. tábla.)

5. TÁBLÁZAT

Az	5-ször előforduló szavak indexe a Mathy-szótárban	13
a	6-szor	22
a	7-szer	80
a	8-szor	67
a	9-szer	143
a	10-szer	158
a	11-szer	181
a	13-szor	175
a	15-ször	406

A nagyobb előfordulási indexű szavak viszonylag kevesebb szöveg elolvasása esetén is felbukkannak; a kisebb előfordulási indexű szavak felbukkanását azonban csak jelentősebb mennyiségű szöveg elolvasása biztosítja. A jelenlegi iskolai latin tanítás mellett ez utóbbira nem nagyon számíthatunk, ezért kellett a szókincsjegyzékban paradox módon, egyrészt megemelni a szavak számát, másrészt a jegyzékben szereplő szavakat két rétegre bontani.

Ennek megfelelően a tantervi szójegyzék kb. 1900 szót tartalmaz amely azonban két részre oszlik: *a)* a kb. 1300 szót tartalmazó törzsszókincs (általában a Mathy-szótárba a 8, vagy annál magasabb indexű szavak); *b)* a kb. 600 szót tartalmazó perem-szókincs (általában a Mathy-szótár 7—5 indexű szavai). A perem-szókincshez tartozó szavak a szótárban *-gal vannak megjelölve.

Az a véleményünk, hogy az osztályonként 400—400, négy év alatt összesen 1600 szó feltétlenül kialakul ebből a kissé bővebbre tervezett szójegyzékből. A törzsszókincshez tartozó szavak előfordulását biztosra lehet venni. Ahhoz a számhoz, amelyet az osztályonként előforduló, a törzsszókincshez tartozó, szavak adnak, a perem-szókincshez tartozó szavak közül kell esetenként (tankönyvenként) kiválasztani azokat a szavakat, amelyek az előbbiekkel együttvéve kiadják az évi 400 szót. Így természetszerűen előállhat, hogy a szójegyzékben szereplő, a perem-szókincshez tartozó néhány szó olyan elbánásban részesül, mint a szókincsjegyzékben nem szereplő szavak.

A szómennyiség meghatározása, és mennyiségi jellegű differenciálás mellett, végre kellett hajtanunk még néhány minőségi jellegű korrekciót is.

A szókincsminimum meghatározásában a *gyakoriság* (amelyet egy nemrégiben a Szovjetunióban végrehajtott szókincsvizsgálat alapján a gyakorisággal sok rokon vonást mutató *elterjedtség* fogalmával helyettesítettek[23]) nem az egyetlen, de a kérdéssel foglalkozó szerzők többsége szerint a legfontosabb kritérium.[24] A felmerülő egyéb kritériumok

[23] *Ю. Макаров—Т. Вищнякова:* Русская разговорная речь: 1200 наиболее употребительных слов. Русский Язык в национальной школе, 1965/6. 28. I.

[24] *И. В. Рахманов* (под ред.): Словарь наиболее употребительных слов английского, немцкого и французского языков. Москва, 1960.

В. Костомаров: Принципы отбора лексического минимума. Русский язык в национальной школе, 1963/I. 29—35. 1. *O. Hermenau:* Wortschatzminimum für den Russischunterricht, Volk und Wissen. Berlin, 1960. *R. Michéa:* Mots frequents et mots disponibles. Les Langues Modernes 1952.

általában nem szolgálnak másra, mint a gyakorisági elv alkalmazása útján létrejött eredmény korrigálására, módosítására. Egyet kell értenünk Liselot Huchthausen-nel,[25] aki szerint a kiegészítő szempontok közül főleg a következő kettőt kell a latin szókincsminimumok összeállításánál figyelembe venni: a szó továbbélése a ma élő nyelvekben, ill. a szó szerepe szócsaládok alakulása szempontjából (Wortbildung).

A latin szavak továbbélésének a szempontja, nálunk a latin tanítás jelenlegi helyzetében sokkal kevésbé jelentheti annak a figyelembe vételét, hogy mely latin szavak élnek tovább az új-latin nyelvekben, hanem sokkal inkább jelenti, hogy arra legyünk tekintettel, mely szavak élnek tovább a mai magyar nyelvhasználatban.

Az adott szó továbbélése vagy szóképzési szerepének a jelentősebb volta azt hozza magával, hogy az egyéb szempontból egyenlő eséllyel (néhány esetben még jobb eséllyel is) rendelkező szóval szemben előnyben kell részesíteni azt a szót, amely valamilyen formában ma is tovább él nyelvünkben, vagy amely nagyobb számú képzett vagy összetett szó alkotó elemeként szerepel.

Ezeknek a szempontoknak az alapján egyrészt kihagytunk a Mathy-szótárból néhány olyan szót, amelynek a gyakorisági indexe egyébként elérte a kívánt mértéket, másrészt fölvettünk olyan szavakat, amelyek a Mathy-szótárban vagy nem, vagy a meghatározott mértéknél alacsonyabb indexszámmal szerepeltek.

Kihagytunk a Mathy-szótárból mintegy 35 szót, és körülbelül 80 szóval bővítettük a Mathy-szótárból átvett szómennyiséget.

Mintegy 20 azoknak a szavaknak a száma, amelyeknek a szókincsjegyzékben való szerepeltetésére a Diedrich-féle szójegyzék hívta fel a figyelmünket.

Mintegy 30 azoknak a szavaknak a száma, amelyek azért kerültek be a szójegyzékbe, mert a mai magyar nyelv néhány szavának elődeit láthatjuk bennük. Nagy haszonnal forgattuk e célból *Friedrich Wolf* kíváló monográfiáját.[26]

Felvettünk továbbá a tantervi szójegyzékbe néhány olyan nyelvtani alakot, amelyeknek az ismerete nagyon fontos, de nyelvtan-tanításban nem jutunk el addig a fokig, hogy ezeket, mint bizonyos alapszavak nyelvtani alakjait sajátíthassák el a tanulók (*mecum*, *tecum*, *secum* stb.). Ezek miatt a szempontok miatt vettük fel a szókincsjegyzék törzsanyagába a leggyakrabban használt melléknevek «rendhagyó» képzésű közép- és felsőfokát: *peior*, *pessimus*; *maior*, *maximus*; stb.

Az adott szó szóképzési szerepének a figyelembe vételével újabb csökkentéseket, ill. cseréket, módosításokat hajtottunk végre a Mathy-szótárnak a számunkra számításba vehető szóanyagán.

Ennek a részletkérdésnek a tárgyalása az eddigieknél nagyobb számban vet föl közvetlen oktatásmódszertani kérdéseket. Ezen a téren ugyanis jelentős különbség van az élő nyelvek és a latin nyelv tanítása terén. Helyesnek tartjuk, ha egy élő nyelvi szókincsminimum összeállításának az elvei közt azt olvassuk, hogy az igeneveket önálló szóként kell kezelni.[27] Ez az élő nyelvek tanításának mai beszédközpontúságából következik. A latin nyelvoktatás szövegközpontúságának megfelelően azonban a tanulóknak a figyelmét fel kell hívnunk a szóképzés és a szóösszetétel módjainak a megfigyelésére, hozzá kell őket segíteni ahhoz, hogy elsajátítsák a szóképzés és a szóösszetétel elemi szabályait.[28]

A szövegközpontúság, jelenlegi viszonyaink közt az *ars legendi* elsajátíttatását jelenti. Velejárója a tanítás folyamán az, hogy a tanuló előtt általában mindig szöveg van. Ez fokozottabb mértékben teszi lehetővé a szemantizáció grafikus jellegű megoldásainak az alkalmazását, a szemantizációs munkának a «régiségtani» ismeretek nyújtásával való összekapcsolását.[29] Mindez egyrész lehetővé, másrészt szükségessé teszi, hogy határozottan érvényre juttassuk a latin nyelvoktatásnak néhány olyan sajátos értékét, amely az itt elérthető fokon csak a latin nyelvoktatásnak a sajátossága: Fejlesszük ki a tanulókban a filológiai munkának az elemi készségét. Tegyük a latin-tanítást mintegy a filológiai képzés propedeutikájává. Szövegközpontú volta miatt a latin-tanítás folyamán megvalósíthatjuk azt, hogy a tanulók számára bepillantást nyújtsunk a nyelv szerkezetébe, a nyelvi kifejezőeszközök rendszerébe, anélkül, hogy a latin nyelvoktatást ismét visszataszítanánk az öncélú grammatizálás szintjére.

[25] *L. Huchthausen:* i. m. 181—192. l.

[26] *F. Wolf:* Lebendiges Latein; Fachausdrücke, Lehn- und Fremdwörter lateinischer Herkunft. Volk und Wissen, Berlin, 1960.

[27] *Ю. Макаров — Т. Вишнякова:* i. m. 28. l.

[28] *R. Ebeling:* i. m. 12. l., vö. még: *K. Ahrens:* Bemerkungen zur Vokabeleinführung im Altsprachlichen Unterricht. Fremdsprachenunterricht, 1957/10. 511—516. l.

[29] *K. Ahrens:* i. m., *Wielewski:* i. m.

A szójegyzék összeállításában arra törekedtünk, hogy szerepeltessünk a szóanyagban olyan nyelvtani formákat, képzett szavakat, amelyek analógiás kiindulási alapul szolgálhatnak a később előforduló, hasonló, képzett vagy összetett szavak értelmezéséhez. Az így megteremtett analógiás bázis lehetővé tette viszont több olyan szónak az elhagyását, amely megfelelő analógiára való utalással könnyű szerrel szemantizálható.

Lássunk néhány példát:

A szójegyzékben önálló szóként szerepeltetünk néhány magas előfordulási indexű adverbiumot: *libenter, vehementer* (a *vehemens* mellett), *subito, cito, temere, bene, male.* Ezeknek az előfordulása (és természetesen megtanulásuk a tanulók részéről) lehetővé teszik, hogy a lábjegyzetek pusztán csak ennyi felvilágosítást tartalmazzanak: *diligenter*←adv. *diligens;* sane←adv. *sanus.* (Az utóbb említett adverbiumokat, több más társukkal együtt, kihagytuk a szójegyzékből.) Így tehát már a megfelelő formában végzett lexikai munka elősegíti az adverbium-képzés szabályainak a megismertetését is. A megfelelő mennyiségben való előfordulás után ugyanis a tanulók feladatává lehet tenni azt, hogy az adverbiumokat ismerjék föl és azokat önállóan értelmezzék. (Egy bizonyos szint elérése után a tankönyvek már e szempontoknak megfelelően kezelhetik az ilyen nyelvtani formákat.)

Hasonló példák a főnévként, ill. melléknévként használt participiumok területéről. Szerepelnek a szójegyzékben a következő ige-participium párok:

facere — factum; ornare — ornatus[3], *(ornatus, us); fari — fatum; instruere — institutum; invidere — invisus.*

Csak az ige szerepel viszont a következő esetekben, az igéből képzett szó jelentését a tanulóknak kell megfejteniük:

az *ignotus* szót az *ignoscere*-ből, a *meritus*[3], a *meritum,i* szót a *mereri*-ből, a *paratus*[3] szót a *parare*-ból.

Hasonlóan több szópár szerepel a szójegyzékben az *in-* praefixum fosztóképző szerepének a kialakítása érdekében:

probus — improbus; certus — incertus; dignus — indignus; mortalis — immortalis; pius — impius.

Ezeknek az ismerete lehetőséget ad arra, hogy a később előforduló hasonló szerkezetű szavak értelmezését a könyv lábjegyzetében egyszerűen így oldjuk meg:

impar ≠ par; insanus ≠ sanus; inhumanus ≠ humanus; imperitus ≠ peritus; immemor ≠ memor, stb.

Bizonyos gyakorlottság után el lehet jutni egészen odáig, hogy a tanulók felismerik, hogy az *in-* fosztóképző valami általános negativumot jelent olyan szavakban is, amelyeknek az etimológiája a tanulók számára egyébként ismeretlen marad: *ignominia, ignavus, imbecillus,* stb.

Az *in-* praefixumnak az alábbi szavakban *-ba, -be* az általánosítható jelentése: *inferre, imponere, immittere, includere, incidere,* stb.

Ha figyelmüket az illető jelenségre megfelelő módon felhívjuk, hasonló analógiás folyamatot indíthatnak meg a tanulókban a szójegyzékben szereplő következő szópárok:

integer— integritas; humanus — humanitas; hostis — hostilis; fides — fidelis; occupare — occupatio; laudare — laudatio.

Ezeknek a gondolatoknak az ismertetése után szeretném a figyelmet felhívni a Mathy-szótár, (1. sz. tábla), valamint a tantervi szójegyzék adatait összefoglaló (6. tábla) kimutatás 3. és 4. oszlopára. A 3. oszlop azt mutatja, hogy hány olyan szótári szó hiányzik az illető szójegyzékből, amely a szójegyzékben szereplő más szó segítségével, az előbbiekben ismertetett módon, könnyen értelmezhető. A 4. oszlop azt tünteti fel, hogy hány százalékosnak vehető a megfelelési arány, ha ezen az alapon, ezeket a szavakat nem tekintjük a szójegyzékből «hiányzó» szavaknak. Ha a megfelelési arányszám növekedése nem is túlságosan nagy, annál azonban sokkal jelentősebb, semhogy a szóértelmezés ilyen módját ne kellene nagy jelentőségűnek tartanunk az ismeretlen szavakkal való megismerkedés szempontjából.

A 6. sz. táblában azt mutatjuk be, hogy a tantervi szójegyzékünkben szereplő szavak milyen arányban elégítették ki a kontrollvizsgálat során feldolgozott szövegeket. A megfelelési arány — ez természetes és várható volt — általában alatta marad, de csak jelentéktelen mértékben, a Mathy-szótár megfelelési arányainak, és megfelel annak, amit ebben a vonatkozásban tőle vártunk.

4. Az eddig elmondottak alapján kialakultak már annak a módszertani koncepciónak a körvonalai, amelyek a tantervi szójegyzék alkalmazása során a lexikai munkát jellemezni fogja. Ezeket a szempontokat azonban részben újból összegezni kell, részben ki kell egészíteni és tovább kell fejleszteni.

6. TÁBLÁZAT

A szövegek megnevezése	A megvizsgált szövegek viszonya a tantervi szójegyzékhez			
	a szótárban nem szereplő szavak száma	a megfelelés %-ban kifejezve	a hiányzó szavak közül könnyen szemantizálható szavak	a 3. pontban közöltek alapján korrigált megfelelés
	1.	2.	3.	4.
Cicero:				
1—100	5	95	3	98
101—200	6	94	—	94
201—300	2	98	—	98
301—400	10	90	2	92
401—500	10	90	1	91
összesen	33	93,4	7	94,6
Vergilius:				
1—100	5	95	2	97
101—200	6	94	3	97
201—300	13	87	4	91
301—400	21	79	3	82
401—500	6	94	—	94
összesen	51	89,8	12	92,2
Horatius:				
1—100	20	80	4	84
101—200	30	70	5	75
201—300	12	88	1	89
301—400	24	76	3	79
401—500	19	81	1	82
összesen	105	79	14	81,8
Tacitus:				
1—100	9	91	2	93
101—200	12	88	1	89
201—300	15	85	3	88
301—400	17	83	3	86
401—500	12	88	5	93
összesen	65	87	14	89,8
KIEGÉSZITÉS				
Livius: 1—100	5	95	2	97
Caesar: 1—100	3	97	1	98
Ovidius: 1—100	9	91	2	93
Lucretius: 1—100	8	92	3	95
Catullus: 1—50	8	84	4	92
Tibullus: 1—50	6	88	—	88
Összesen	39	92,2	12	94,6

Magyarázatok a 2. és 3. oszlop értelmezéséhez: A 2. oszlopban szereplő százalékszám azt fejezi ki, hogy a szótárban megtalálható és a nem szótározandó (tulajdonnevek, nyelvtani vagy funkcionális) szavak összege a vizsgált szöveg hány százalékát teszi ki, a 3. oszlopban szereplő szám csak azoknak a szavaknak a számát mutatja ki, amelyek szemantizálása a szóban forgó szótárban szereplő szavak segítségével könnyen elvégezhető.

Évente átlag 400 — a tantervi szójegyzékben szereplő — szót kell a tanulóknak elsajátítaniuk. A tanulók ezeknek a szavaknak szövegelemzés útján való megismerése során szerzik meg a szótározási munkában való jártasságot. A II. osztálytól kezdődően még csak néhány olvasmánnyal kapcsolatban (és ebben az osztályban még túlnyomóan iskolai munka formájában) végzik a tanulók ezt a munkát, a III. osztálytól kezdve azonban egyre nagyobb önállóságot lehet a tanulóktól megkövetelni ebben a vonatkozásban. Arra kell törekednünk, hogy a tanulók az aktív elsajátíttatásra szánt évi 400—400 szót valóban tegyék a sajátjukká. A tanítás gyakorlata folyamán meg kell — és meg is lehet — a tanulókat győzni arról, hogy éppen ezeknek, a tudományos alapon kiválasztott szavaknak az ismerete munkájukat milyen nagy mértékben megkönnyíti.

A szójegyzékben nem szereplő szótári szavakkal való megismertetés alapvető formája az illető szavaknak a lábjegyzetben való szerepeltetése. A lábjegyzetben megadott szavakat is teljes szótári alakban szerepeltetjük. A lábjegyzet ugyanis nem arra szolgál, hogy a tanuló számára készen adja az illető szó, vagy kifejezés magyar megfelelőjét, hanem pusztán csak arra, hogy a tanulót felmentse az állandóvá váló szótározás lélekölő munkája alól. A lábjegyzet azt adja a tanulónak, amit az a szótárban találna. Számára tehát csak a szókeresés munkáját teszi feleslegessé a szavak lábjegyzetben való közlése.

A lábjegyzet formájában nyújtott szótár azonban didaktikusabb lehet, mint a szótárak általában. A szóképzési elemek felhasználásával kapcsolatban már utaltunk arra, hogy ha az új szót valamilyen könnyen értelmezhető kapcsolat fűzi valamilyen más, a tanuló által már ismert szóhoz, akkor a szó jelentésének a feltárása megvalósítható, az erre a kapcsolatra rámutató grafikai jelek (→ , ≠ , — stb.) felhasználásával is.

A lábjegyzetek didaktikusabbá tételében nagy és igen hasznos szerepet játszhat az egyes szavak képszótárszerű ábrázolása.

Ez az eljárás gyakran arra is módot ad, hogy a szó jelentésének a feltárásával egyidőben a tanulóknak az antikvitásra vonatkozó tárgyi ismereteit is bővítsük.[30] Erre egyébként még az ebből a szempontból semleges szavak képes ábrázolása is ad lehetőséget. Ha valami okból a képen emberek szerepelnek, azok római ruhába vannak öltözve, az esetleg csak háttérül szolgáló ház: római ház, stb. Sokkal nagyobb jelentősége van azonban a képes ábrázolásnak akkor, ha a szó olyan tárgyat jelent, amelynek a megléte, használata az ókori római életre jellemző volt, ma azonban ez a tárgy vagy nem használatos, vagy formája változott meg jelentősen.

Hadd hivatkozzam itt az általam feldolgozott szövegek közül csak egyetlen Horatius-i ódára (Carm. I. 1.): amelyben elég sok, a szógyakoriság szempontjából számba nem jövő, olyan szó fordul elő, amelyeknek kép nélküli fordításos szemantizációja nem más — hogy szójátékkal éljek —, mint verbalis képtelenség: *meta*, *rota*, *sarculum*, *lituus*, *tuba*, *tibia*, *barbitos*. Valóban, ha ezeknek a fogalmaknak csak a körülírással megoldható fordítását nyújtjuk a tanulóknak, a tanulók számára ezek a szavak csak puszta szavak maradnak. A *meta*, *rota*, *lituus* stb. viszont olyan tárgyakat jelölnek, amelyekkel a tanulókat úgy ismertetjük meg a legkönnyebben, ha rajzban mutatjuk be őket. (A *lituus*-nak például olyan sajátos, pipára emlékeztető formája van, amelyet, ha valaki egyszer képen látott, sohasem fogja elfelejteni.)

Ezeknek az antik élet sajátos levegőjét árasztó szavaknak az alkalmazásáról ugyanazt mondhatjuk el, amit már Horatiusszal kapcsolatban a tulajdonnevek harmadik csoportjának a jellemzésekor elmondtunk. A megjelenítés, az egyénítés, a szürke ismeretlenségből a megfogható közelségbe hozás költői eszköze az ilyenféle szavak alkalmazása Horatiusnál. Nem egyszerűen csak kürtről, trombitáról, sípról van szó, hanem *lituus*-ról, *tuba*-ról és *tibia*-ról. A *barbitos* pedig tudatosan utal a lant görög jellegére. A két hangszerpár már magában is más-más képet vetít elénk: az egyik a kemény, sanyarú katonaéletet, másik a művészet elbájoló világát. Ha ezeknek a szavaknak a jelentését jól megoldott képszótár segítségével értetjük meg a tanulókkal, egyben hozzásegítjük a tanulókat az egyes költői képek és ezen keresztül a vers szépségeinek a jobb megértéséhez is. A száraznak tűnő lexikai munka helyes vezetése mellett igen magasrendű nevelési feladatok megoldásához is hozzájárulhatunk.

Nem mondjuk, hogy minden szó ilyen fokban kínál hasonló megoldásokat, de amikor lehetőség van erre a megoldásra, éljünk vele bátran.

A nyelvtani vagy funkcionális szavak közül csak néhány és csak a tanítás kezdetén kerülhet bele a tanulók szótárába ún. lexikailag kezelt nyelvtani anyagként. Később a nyelvtani anyag elemzése, elsajátíttatása egyre nagyobb teret és szerepet, és ezzel együtt egyre nagyobb önállóságot kap. Ehhez a problémához egy önálló tanulmány keretében szándékozom a közeljövőben visszatérni. Itt csak arra szeretnék pár szóban utalni, hogy a

[30] Vö. *K. Ahrens:* i. m.

nyelvtani jelenségek elsajátíttatását az eddiginél sokkal nagyobb mértékben kell táblázatok, illusztrációk fölhasználásával segíteni. A nyelvtannal való foglalkozást nagyobb fokban kell a szövegmunkához kapcsolni; az ismeretszerzést nagyobb mértékben kell induktívvá tenni; a szükséges készségeket a racionálisan végzett gyakorlati munka során kell kialakítani.

A tananyag megtervezése során — amely a tankönyvek megírásával kezdődik — az eddiginél tudatosabban kell arra törekednünk, hogy a szövegek nehézségi foka alapján határozzuk meg azt az alapanyagot, amelyet a legmostohább körülmények közt dolgozó osztályokban is el lehet végezni. A tankönyv törzsanyagát kiegészítő (B. és C.) szövegek bő munkalehetőséget nyújtanak azoknak az osztályoknak, ahol nagyon jó eredménnyel folyik az oktatás és a tanulók a kijelölt alap-tananyagnál többet el tudnak végezni.

A szöveg nehézségi foka egyre inkább mérhetővé válik. Az általunk végzett nem nagy méretű kontroll-vizsgálat is kimutatta, hogy a költői szövegekre az árnyaltabb, választékosabb kifejezések, szavak használata a jellemző. (Ezt a matematikai nyelvészet a közelmúltban nagyszámú vizsgálat útján is igazolta.)[31] A költői szövegeknek ez a jellegzetessége pusztán lexikai oldalukat tekintve is, nehezebbé teszi a költői szövegek feldolgozását.

A szöveg nehézségi fokát befolyásolja az is, hogy mennyi benne a tulajdonnév. A tulajdonnevek többsége «szövegen kívüli» nehézséggel terheli meg az egyes szövegek feldolgozását. A tanulónak ahhoz, hogy a szöveget valóban megérthesse, sok mindent kell tudni azokkal a tulajdonnevekkel (földrajzi név, személynév, mitológiai név) kapcsolatban, amelyek a szövegben előfordulnak. A tulajdonneveknek egy része azonban, amire a személynevek elemzésekor Horatiusnál rámutattunk (massicusi, sabinus bor) olyan, hogy lábjegyzetben elintézhető. Jellemző ebből a szempontból, hogy a Carm. I. 1. elemzésével kapcsolatban említett két műfordítás közül a bor «sabinus» jelzőjét egyikben sem találjuk meg: Elég, ha ezekkel a szavakkal kapcsolatban tudatosítjuk alkalmazásuk helyi jelentőségét, megértetjük a tanulóval, hogy alkalmazásuk hogyan segíti a költő mondanivalóját plasztikusabbá, pregnánsabbá, elevenebbé tenni. Az ilyen személynevek a szövegek feldolgozását általában nem szokták jelentősen megnehezíteni.

A földrajzi nevek, a történelmi szereplők neve vagy a mitológiai nevek azonban általában feltételezik, ill. szükségessé teszik, hogy a tanuló bizonyos ismeretekre tegyen szert velük kapcsolatban. Az egyes szemelvények nehézségi fokának a megítélésében nagyon fontos annak a megvizsgálása, hogy a szemelvényben tárgyalt események, személyek mily mértékben ismertek a tanulók előtt. Mindez főleg a történelemmel való koncentrálás fontosságára hívja fel a figyelmet. A szövegek nehézségi fokának ez a tényezője viszont segít feleletet adni arra az olyan gyakran felmerülő kérdésre, hogy egy-egy írótól kevesebb, de nagyobb terjedelmű részleteket közöljünk-e a tankönyvekben, vagy pedig több, de kisebb terjedelmű szemelvényeket. Ebből a szempontból, de azt hiszem még sok más szempontból is, az előbbi látszik célravezetőbbnek.

Az, hogy a szöveg feldolgozásának az elvégezhetőségét, a «nehézségi» fokát igyekszünk mérhetővé tenni, lehetőséget ad arra, hogy elkerüljük a tanulók túlterhelését. A tanulók elé valóban magas követelményeket akarunk állítani. Ugyanakkor keresnünk is kell azokat az utakat, módokat, amelyek képessé teszik a tanulókat ezeknek a magasabb, értékesebb feladatoknak a megoldására. Ennek érdekében igyekszünk megszabadítani a latin-tanítást sok felesleges tehertételtől. Reméljük, hogy így meg tudjuk majd valósítani a gimnáziumi latin-tanítás sokoldalú, de egymással szorosan összefüggő feladatait: A klasszikus auctorok műveiből vett eredeti szemelvények feldolgozása útján a tanulókat minél több, értékes, az antiquitásra vonatkozó műveltségi anyaggal megismertetni; a római irodalom klasszikus műveinek az elemzése útján gazdagítani esztétikai nézeteiket, nevelni ízlésüket; a római irodalom és történelem példáinak az elemzésével hozzájárulni erkölcsi nevelésük hatékonyabbá tételéhez. E feladatok megoldásával párhuzamosan, azokkal szoros kapcsolatban, megvalósíthatjuk a latin-tanítás egy másik sajátos művelési feladatát is: kialakíthatjuk tanulóinkban a filológiai munka alapkészségeit.

Ezeknek a feladatoknak, és éppen ezeknek a feladatoknak, a megoldásával valósítja meg a latin-tanítás azt a sajátos feladat-rendszerét, amely a latin nyelv és irodalom iskolai tanítását napjainkban is indokolttá és szükségessé teszi. A latin-tanítás legjobban ezzel veheti ki részét a sokoldalúan képzett szocialista ember kialakításának ma előttünk álló nagy feladatának a megoldásából.

[31] *J. Soltész K.:* Guiraud statisztikai módszere a szókincs vizsgálatában. Általános nyelvészeti tanulmányok. (Szerkesztette: *Telegdi Zs.* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. 269. .

A KÖZÉPISKOLAI LATIN TANTERVI SZÓJEGYZÉK

A szójegyzék kb. 1900 szót tartalmaz, amely két részre oszlik: a) kb. 1300 szót tartalmazó törzs-szókincsre (a Mathy-szótárban a 8 vagy annál magasabb indexű szavak), b) a kb. 600 szót tartalmazó perem-szókincsre (a Mathy-szótárban 7 vagy annál kisebb indexű szavak). A perem-szókincshez tartozó szavak jelölése:*

A

*Abdere**
abesse
abire
abicere
absens
absolvere
abstinere
accedere
*accendere**
accidere
accipere
accusare
acer
acerbus
acies
*actio**
*acutus**
addere
adducere
adesse
adhibere
adimere
adipisci
adire
aditus
*adicere**
adiungere
*adiutor**
adiuvare
administrare
admirari
admiratio
admittere
admonere
*admovere**
adoriri
*adulatio**
adulescens
adulescentia
advenire
adventus
adversus
*advolare**
aedes
aedificare
aedificium
*aedilis**
*aedilitas**
*aeger**
*a(h)eneus**
aequalis
aequare
aequitas
aequor
aequus
*aerarius**
aes
aestas
aestimare
*aestus**
aetas
*aeternus**
*aevum**
afferre
afficere
*affirmare**
affligere
ager
agere
*agger**
aggredi
agitare
agmen
*agrestis**
*agricola**
aio
*ala**
*alacer**
alere
alienus
altitudo
altus
*alveus**
amare
ambitio
ambitus
*amens**
amentia
amicitia
amicus
amittere
amnis
amor
*amplecti**
amplitudo
amplus
anceps
ancora
*angulus**
angustus
animadvertere
*animal**
animus
*annalis**
annus
annuus
antecedere
*anteponere**
antiquus
anulus
aperire
*apparatus,us**
apparere
appellare
*appellere**
appetere
*apponere**
*appropinquare**
aptus
aqua
ara
*arare**
*arbiter**
arbitrari
*arbitrium**
arbor
arcere
arcessere
*ardere**
*ardor**
arduus
*area**
*argenteus**
argentum
arguere
*argumentum**
*aries**
arma
*armare**
arripere
ars
artifex
artificium
arx
ascendere
*asciscere**
*aspectus,us**
asper
aspicere
assequi
*ater**
*atrocitas**
atrox
*attendere**
attingere
*attribuere**
auctor
auctoritas
audacia
audax
audere
audire
auferre
augere
*augur**
aureus
auris
aurum
*auspicium**
auxilium
avaritia
*avarus**
*avellere**
avertere
*avidus**
avus

B

Balneum
barbarus
basis
beatus
bellare
bellum
*belua**
bene
beneficium
benevolentia
*benignus**
bonus
*bos**
brevis

C

Cadere
caedere
caedes
caelare
*caelestis**
caelum
calamitas
calamitosus
campus
candidatus
*candidus**
canere
canis
*cantare**
capere
*capessere**
capillus
caput
*carcer**
carere
carmen
*carpere**
*carrus**
carus
*castellum**
castra
*casus,us**
*catena**
causa
*cavare**
cavere
*cavus**
cedere
*celare**
celebrare
*celer**
*celeritas**
*cella**
cena
*cenare**
censere
*censor**
cernere
certamen
certus
*cessare**
cibus
cingere
circumdare
*circumferre**
*circumire**
*circumstare**
circumvenire
*cito(adv.)**
*citus,a,um**
civilis
civis
civitas
clamare
clamor
clarus
classis
claudere
cliens
*clientela**
*codex**
coepisse
coercere
*coetus,us**
cogere
cogitare
*cogitatio**
*cognomen**
cognoscere
cohors
*cohortari**
colere
collega
colligere
collis
collocare
*colloqui**

*collum**
*colonia**
*colonus**
*color**
*coma**
comes
*comitatus,us**
comitia
*comitium**
commemorare
commendare
committere
*commodare**
*commodum,i**
*commodus**
commovere
communicare
communis
*commutare**
*commutatio**
comparare
*compellere**
comperire
complecti
complere
*complexus**
complures
componere
compre(h)endre
*comprobare**
conari
concedere
concidere
conciliare
concilium
*concipere**
concitare
*concludere**
*concordia**
concurrere
concursus,us
condemnare
condere
condicio
conducere
conferre
conficere
confidere
confirmare
confiteri
confugere
*congredi**
conicere
coniungere
coniuratio
coniux
conquirere
conscientia
conscius
*conscribere**
consecrare
*consentire**
consequi

conserere
(-sertus)
conservare
*considerare**
considere
consilium
consistere
conspectus,us
conspicere
*constans**
constare
constituere
consuescere
consuetudo
consul
consularis
consulatus
consulere
consumere
contemnere
contendere
contentio
contentus
continens(terra)*
*continentia**
continere
contingere
continuus
*contrahere**
*controversia**
contumelia
convenire
conventus,us
convertere
*convincere**
*conviva**
convivium
convocare
copia
copiae
*copiosus**
*cor**
cornu
*corona**
corpus
corripere
corrumpere
cotidianus
*creber**
credere
crescere
crimen
crudelis
crudelitas
culpa
*cultura**
cultus,us
cunctus
cupere
cupiditas
cupido
cupidus
cura

curare
curia
*currere**
*curriculum**
currus
cursus
custodia
custos

D

Damnare
*dapes,um**
dare
dea
debere
*debilitare**
decedere
decernere
*decet**
declarare
*decorare**
decretum
*decus**
*dedecus**
dedere
*deditio**
deducere
deesse
*defectio**
defendere
defensio
defensor
deferre
deficere
*defigere**
deicere
delectare
delectatio
delere
*delicatus**
deliciae
*delictum**
deligere
*demittere**
demoliri
demonstrare
depellere
deponere
deportare
*deprehendere**
descendere
deserere(sertum)
desiderare
desiderium
designare
desinere
*desistere**
desperare
despicere
*destinare**
detrahere
*detrimentum**

deus
dextra
dicere
*dictator**
*dictatura**
dies
differre
difficilis
*difficultas**
*diffidere**
*digitus**
dignitas
dignus
diligens
diligentia
diligere
*dimicare**
dimittere
*diripere**
discedere
discere
*discessus,us**
disciplina
*discordia**
*discrimen**
*discutere**
*disiungere**
*dispergere**
*displicere**
disponere
disputare
disserere
*(sertum)**
dissimilis
*dissimulare**
dissolvere
*distinguere**
distribuere
diversus
dives
dividere
divinus
divitiae
divus
docere
*doctrina**
dolere
dolor
dolus
domare
domesticus
domicilium
*dominari**
dominatio
dominus
domus
donare
donum
dubitare
dubius
ducere
ductare
*dulcis**

*durare**
durus
dux

E

*Ebur**
edere
edidi
*edictum**
educere
efferre
efficere
*effigies**
effugere
egere
egredi
egregius
eicere
*elabi**
*elaborare**
*elegans**
*elementum**
elephantus
*emblema**
emere
*emittere**
*emptio**
*enuntiare**
epistula
epulae
eques
equester
equitatus,us
equus
erigere
eripere
errare
*error**
eruditus
erumpere
eruptio
*evadere**
*evellere**
evenire
eventus
*evertere**
*evocare**
*exagitare**
excedere
*excelsus**
*excelsus**
excipere
excitare
*excludere**
excutere
exemplum
exercere
*exercitatio**
exercitus
exhaurire
*exigere**
exiguus

*eximere**
*eximius**
exire
existimare
existimatio
exitium
exitus, us
*exorare**
expedire
*expeditus**
expellere
experiri
expelere
*explicare**
*explorare**
*explorator**
exponere
expugnare
exsequi
exsilium
exsistere
*exsolvere**
expectare
*expectatio**
*extare**
extinguere
*extruere**
*exsul**
*exsultare**
*externus**
exterus

F

*Faber**
fabula
facere
facilis
facinus
*factio**
factum,i
facultas
fallere
falsus
fama
*fames**
familia
familiaris
fari
fas
*fastigium**
fateri
fatigare
fatum
*fauces**
*favere**
fax
*felicitas**
felix
*femina**
*ferire**
ferox
terre

ferrum
ferus
*fessus**
festus
fidelis
fides
fidus,a,um
fieri
*figere**
figura
filia
filius
fingere
finire
finis
finitimus
firmare
firmus
flagitium
*flagrare**
flamma
flectere
flere
*fletus,us**
florere
*flos**
fluctus
fluere
flumen
*focus**
*foedus,a,um**
foedus,eris
*folium**
fons
*forensis**
*fores**
forma
fortis
fortuna
*fortunatus**
forum
fossa
*fovere**
*fragor**
frangere
frater
fraus
frequens
*frequentia**
frigus
*frons**
fructus
*fruges**
frui
frumentum
*frustra**
fuga
fugare
fugere
*fugitivus**
fundere
*fundus**
*fungi**

funus
*furere**
*furiosus**
furor
furtum

G

Gaudere
*gaudium**
*gelidus**
*geminus**
*gemitus,us**
gemma
*gener**
gens
genus
gerere
*gignere**
gladiator
gladius
gloria
gloriari
gradus,us
grandis
gratia
gratiosus
*gratulari**
gratulatio
gratus
gravis
gravitas
*grex**
*gurges**

H

*Habena**
habere
habitare
*habitus,us**
*haerere**
*hasta**
*herba**
hereditas
heres
*heros**
*hiberna**
hiems
*historia**
*histrio**
homo
honestus
honos
hora
*horrere**
hortari
*hortus**
hospes
hospitium
*hostilis**
hostis
humanitas

humanus
humilis
*humus**

I

Iacēre
*iacēre**
iactare
*iactatio**
icere
*ictus,us**
idoneus
ignarus
*ignavus**
ignis
*ignominia**
ignorare
ignoscere
illustrare
illustris
imago
*imbecillus**
*imber**
*imitari**
immanis
imminere
immittere
immortalis
impedimentum
impedire
*impeditus**
impellere
*impendēre**
imperare
imperator
imperium
impetrare
impetus
impius
*implere**
imponere
*importunus**
improbus
improvisus
inanis
*incedere**
incendere
incendium
*inceptum,i**
incertus
*incĭdere**
incīdere
incipere
incitare
includere
*incola**
incolere
*incolumis**
incredibilis
*incumbere**
*index**
*indicare**

indicere
indicium
*indignari**
indignus
inducere
*induere**
industria
*iners**
*inesse**
*infamis**
infelix
inferior
inferre
infestus
*infinitus**
infirmus
*inflammare**
*ingeniosus**
ingenium
ingens
ingredi
inimicitia
inimicus
iniquus
inire
initium
*inicere**
iniuria
innocens
inopia
inquam
*inquirere**
*inscribere**
insequi
insidiae
insignis
*insolens**
*inscipere**
instare
instituere
institutum
instruere
*instrumentum**
insula
integer
*integritas**
intellegere
intendere
*intentus**
*intercedere**
*interdicere**
interesse
interficere
interior
interire
intermittere
*interpres**
*interrogare**
*intervallum**
*intrare**
*introire**
*intueri**
*inutilis**

*invadere**
invenire
invidere
invidia
*invidus**
*invisus**
*invitare**
invitus
ira
*irasci**
*iratus**
ire
iter
iubere
iucundus
iudex
iudicare
iudicium
iugum
iungere
iurare
ius
*iusiurandum**
iussus
*iustitia**
iustus
iuvare
iuvenis
iuventus

L

*Labi**
labor
laborare
lacessere
lacrima
*lacus**
laedere
laetari
laetitia
laetus
*lamentatio**
lapis
*largiri**
largitio
*largus**
*latere**
latrocinium
*latus,a,um**
latus,eris
laudare
laudatio
laudator
*laurus**
laus
lavare
lectus,i
legatio
legatus,i
legere
legio
lenire
lenis
*letum**
levare
lĕvis
lex
libenter
liber,a,um
liberi
liber,bri
*liberalis**
liberalitas
liberare
libertas
*libertus**
libet
libido
*licentia**
licet
*lignum**
*limen**
*lingua**
littera
litterae
litus,oris
locare
locuples
locus
longus
loqui
*luctus**
*lucus**
ludere
ludus
*luere**
*lugere**
lumen
*luna**
lux
luxuria
*lyra**
*lyricus**

M

*Machina**
*maeror**
*maestus**
magister
magistratus
*magnificus**
magnitudo
magnopere
magnus
maior
maiores
*maiestas**
malle
malus
male
*manicipium**
mandare
manere
manus
mare
maritimus
maritus,i
marmor
*marmoreus**
mater
*materia**
*maturare**
*maturitas**
maturus
*mature**
maximus
mecum
*medicus**
mediocris
meditari
medius
*mel**
melior
*membrum**
meminisse
*memor**
memorare
memoria
mens
mensa
mensis
*mentio**
merces
merere(-eri)
*meridies**
metuere
metus
miles
militaris
militia
minari
minimus
*minister**
*ministrare**
minor
minuere
mirari
mirificus
mirus
miscere
miser
*miseria**
misericordia
*mitis**
mittere
*moderari**
*modestia**
*modestus**
modicus
modus
moenia
moles
molestia
molestus
moliri
*mollire**
mollis
*monumentum**
monere
mons
*monstrare**
*monstrum**
monumentum
mora
morari
morbus
mori
mors
mortalis
mos
motus
motus,us
movere
*mulcere**
mulier
multitudo
multus
mundus,a,um
*mundus,i**
*municipium**
*munimentum**
munire
munitio
munus
murus
mutare

N

Nancisci
narrare
nasci
*natalis**
natio
natura
*naturalis**
nauta
*navalis**
*navigare**
navis
necessarius
necesse(esse)
necessitas
necessitudo
nefarius
*nefas**
negare
neglegere
negotium
nemus
nepos
*nequire**
*nervus**
nescire
*nex**
*niger**
*nimbus**
nimius
niti
*nix**
nobilis
nobilitas
nobiscum
nocere
*nocturnus**
nolle
nomen
nominare
noscere
*novitas**
novus
nudare
numen
numerus
nummus
nuntiare
nuntius

O

Obesse
*obire**
obicere
oblivisci
obruere
obscurus
*obsecrare**
*observare**
obses
obsidere
*obsidio**
*obsistere**
*obstringere**
*obtestari**
obtinere
obviam
*obvius**
*occasus,us**
occīdere
occultare
occultus
occupare
*occupatio**
occurrere
oculus
odiosus
odisse
odium
*odor**
offendere
*offensio**
offere
officium
*olere**
*oleum**
*omen**
omittere
omnino
omnis
onerarius
onus
opera
*operire**

opinari
opinio
oportet
oppidum
*opponere**
opportunus
opprimere
oppugnare
*oppugnatio**
ops
opes
optare
optimus
*opulentus**
opus
opus esse
ora,ae
orare
oratio
orator
orbare
orbis
ordo
*origo**
oriri
ornamentum
ornare
ornatus,a,um
*ornatus,us**
os,oris
ostendere
otium

P

*Pacare**
pactum
*paenitet(me)**
pagus
*palma**
par
parare
parcere
parens
parĕre
parĕre
*paries**
pars
*particeps**
*partiri**
parvus
*pascere**
passus,us
*patefacere**
*patella**
pater
*patera**
patere
paternus
pati
*patiens**
*patientia**
patria
patrius
patronus
paucus
paulatim
pauper
paupertas
*pavor**
pax
*peccare**
pectus
pecunia
*pecus,oris**
pedes
*pedestris**
*pelagus**
pellere
peior
penates
pendere
*pendĕre**
*peragere**
*peragrare**
*percipere**
*percontari**
*percutere**
perdere
*perducere**
perferre
perficere
*perfrui**
pergere
periculum
perire
*peritus**
*permiscere**
permittere
permovere
pernicies
*perniciosus**
perpetuus
*perrumpere**
perscribere
persequi
*persona**
perspicere
*perspicuus**
persuadere
perterrere
pertimescere
pertinere
perturbare
pervenire
*pervertere**
pes
pessimus
pestis
petere
petītio
philosophus
pietas
*piger**
*pilum,i**
*pinguis**
*piscis**
*pius**
*placare**
placere
*plaga**
plane
*plaudere**
plebs
plebeius
plenus
plerusque
plerumque
plurimus
plus
poculum
poena
polliceri
pondus
ponere
pons
pontifex
*pontus**
*popularis**
pŏpulus
*porrigere**
porta
portare
porticus
portus
poscere
posse
*possidēre**
*posteritas**
posterus
postulare
potens
potentia
potestas
*potior**
potiri
potius
praebere
*praeceps**
*praeceptor**
praeceptum
praecipere
praeclarus
praeda
praedicare
*praeditus**
*praedo**
praeesse
praefectus,i
*praeferre**
*praeficere**
praemittere
praemium
*praeparare**
*praerumpere**
*praescibere**
praesens
praesertim
praesidium
praestans
praestare
praeterire
praetermittere
praetor
praetura
*prandium**
*pravus**
precari
preces
premere
*pretiosus**
pretium
primus
princeps
principatus
principium
*priscus**
*pristinus**
*privare**
privatus,a,um
probare
*probus**
procedere
*procul**
prodere
prodesse
prodire
producere
*profundus**
proelium
*profanus**
*profectio**
proferre
*proficere**
proficisci
profiteri
*profugere**
progredi
prohibere
*proicere**
*proles**
*promissum**
promittere
promptus
*promulgare**
*propellere**
properare
propinquus
proponere
proprius
*prorsus**
*prosequi**
*prosperus**
prospicere
*protinus**
providere
provincia
*prudens**
prudentia
publicus
*pudicitia**
pudor
puella
puer
pugna
pugnare
pulcher
pulchritudo
*puppis**
purus
putare

Q

Quaerere
*quaeso**
*quaestio**
quaestor
*quaestus**
*quatere**
*querela**
queri
querimonia
quies
quiescere
quietus
*quinqueremis**

R

*Ramus**
rapere
*rapidus**
*rapina**
rarus
ratio
ratis
recedere
recens
recipere
recitare
*recordari**
*recreare**
*rector**
rectus
recuperare
*recusare**
reddere
*redigere**
redire
reditus,us
reducere
*redundare**
referre
reficere
regere
regina
regio
regius
*regnare**
regnum
reicere
religio
relinquere
*reliquiae**

reliquus
*remanere**
remittere
removere
*renovare**
renuntiare
repellere
repente
*repentinus**
reperire
repetere
*reponere**
*reportare**
reprehendere
*reprimere**
repudiare
requirere
reri
res
reservare
*residēre**
resistere
respicere
respondere
responsum
res publica
*restare**
restituere
retinere
reus
*revellere**
revertere
revocare
rex
ridere
*ridiculus**
ripa
*robur**
rogare
rogatio
*rostrum**
*rota**
ruina
rumor
rusticus

S

Sacer
sacerdos
sacrarium
sacrificium
saeculum
saevire
saevus
*sagitta**
*sal**
*saltus**
salus
salutare
sanctus
sanguis
sanus
sapiens
sapientia
*satiare**
satietas
*satisfacere**
saxum
*sceleratus**
scelus
*scena**
scientia
scire
scribere
*scriptor**
*scutum**
*secare**
*secernere**
*sectari**
*securis**
*securus**
secum
sedere
sedes
*seditio**
*sella**
*semen**
senator
senatus
senectus
senex
*senilis**
sensus,us
sententia
sentire
*sepelire**
*sepulcrum**
sequi
*serere(satum)**
sermo
servare
servire
*servitium**
servitus
servus
*severus**
*sidus**
significare
signum
silentium
*silere**
silva
similis
*simplex**
simulacrum
simulare
sinere
singularis
sinus,us
*sistere**
*situs,us**
societas
socius
*sodalis**
sol
*solacium**
solere
somnus
*solitudo**
sollicitare
sollicitus
solum,i
solus
solvere
*sonare**
*sordes**
sordidus
soror
sors
*sortiri**
*spargere**
spatium
species
spectaculum
spectare
sperare
spernere
spes
*spirare**
spiritus
*splendor**
spoliare
*spolium**
sponte
*spuma**
*stabilis**
stare
statio
statua
statuere
status,us
sternere
*stilus**
*stipare**
stipendium
*stirps**
*stomachus**
*stringere**
studere
studiosus
studium
stultitia
stultus
stuprum
*suadere**
*suavitas**
*subducere**
subigere
subire
subito
subicere
*sublevare**
*sublimus**
*submittere**
*subsequi**
subsidium
succedere
suffere
*sufficere**
*suffragium**
sumere
summa,ae
summus
sumptus,us
superare
superbia
superbus
superesse
superus
*suppetere**
*supplex**
supplicium
surgere
suscipere
suspicari
suspicere
suspicio
*sustentare**
sustinere

T

Tabula
tacere
*tacitus**
tangere
tardus
*taurus**
tectum
tecum
tegere
tellus
telum
temere
*temeritas**
temperantia
temperare
temperatio
tempestas
templum
tempus
tendere
tenere
*tener**
tentare
tenuis
tergum(tergus)
terra
terrere
*terrestris**
*terror**
*testari**
testimonium
testis
theatrum
timere
*timidus**
timor
toga
tolerare
tollere
tormentum
totus
*trabs**
tractare
tradere
traducere
trahere
traicere
transferre
*transgredi**
transire
transitus,us
transmittere
*trepidare**
*trepidatio**
tribuere
*tribunatus**
tribunus
*tribus**
*triremis**
tristis
*triumphare**
triumphus
*truncus,i**
tueri
tumultus
tunica
turba
*turbare**
*turbo**
turpis
*turpitudo**
turris
tutus
*tyrannus**

U

*Uber**
ulterior
umbra
unda
*unicus**
universus
urbanus
urbs
urgere
usus,us
uti
utilis
*utilitas**
uxor

V

*Vacare**
vacuus
vadum
valde
valere
valetudo
validus
vallum

vanus
varietas
varius
vas(vasis)
vastare
vastus
vehemens
vehementer
vehere
velle
*velum**
*vena**
*venari**
vendere
venenum
*venia**
venire
*venter**
ventus
*ver**
verbum
*verecundia**
vereri
*versare**
versus,us
vertere
*vertex**
verus
vestigium
vestis
*vestitus,us**
*vetare**
vetus
vexare
via
vicinus
victor
victoria
victus,us
*vicus**
videre
*vigere**
*vigilare**
vigilia
*vilis**
villa
vincere
*vincire**
vinculum
vindicare
vinea
vinum
violare
vir
*viridis**
*virilis**
*virga**
virgo
virtus
vis
vita
vitare
*vitiosus**
vitium
*vituperare**
vivere
vivus
vobiscum
vocare
*volare**
*voluntarius**
voluntas
voluptas
volvere
votum
*vovere**
vox
vulgus
vulgo
vulnus
vultus

VITA

HARMATTA JÁNOS

A HETTITA TÖRVÉNYEK LEGVITATOTTABB MONDATA

I

A hettita törvényekben (HT) gyakran fordul elő a *pár-na-aš-še-e-a šu-wa-a-iz-zi* kifejezés, illetve mondat, amelyet J. Friedrich, a hettita írásbeliség egyik legkitűnőbb ismerője, joggal nevez a hettita irodalom legvitatottabb értelmezésű mondatának.[1] Valóban, e formulának máig sincs általánosan elfogadott magyarázata, s szinte minden kutató, aki a HT-vel foglalkozik, többé-kevésbé eltérő értelmezést tart helyesnek. Amikor az Ókori Keleti Történeti Chréstomathia számára a HT fordítását 1957-ben megkezdtem, a kifejezés «és házához (dat. vagy loc.) löki (vagy: taszítja)» szószerinti értelmezéséből kiindulva az «és (a tulajdonos vagy károsult vagy megölt stb.) vagyonához csapja» magyarázatot kíséreltem meg. A formula használatára példaként a HT I. táblájának 2. §-át idézhetjük: I. col.

4. sor [*ták-ku* ÌR-*an*] *na-aš-ma* GEME-*an šu-ul-la-an-na-az ku-iš-ki ku-en-zi a-pu-u-un ar-nu-zi*
5. sor [*Ù* 2 SAG. D]U *pa-a-i* LÚ-*na-ku* SAL-*na-ku pár-na-aš-še-e-a šu-wa-a-iz-zi*

4. sor «Ha valaki egy rabszolgát vagy egy rabszolganőt veszekedés következtében megöl, vérdíjat fizet érte,
5. sor éspedig 2 főt ad — vagy férfit vagy nőt — és (a tulajdonos) vagyonához csapja».[2]

E magyarázat szerint a *pár-na-aš-še-e-a šu-wa-a-iz-zi* kifejezés egy jogi formulának tekinthető, amelynek értelme az, hogy a tettes a büntetést vagy a kártérítést a károsult tulajdonába adja át. Így e kifejezés voltaképpen nem mond lényegesen többet büntetőjogi szempontból, mint az előtte álló megállapítás, amely leszögezi, hogy a tettes mennyi kártérítést vagy büntetést fizet, hanem pusztán vagyonjogi formulába önti annak tartalmát. Így érthető, hogy ez a formula esetleg el is maradhat, hiszen büntetőjogi szempontból ez nem változtat egy törvény vagy jogszokás lényegén.

Tőlem függetlenül E. A. Menabde is hasonló eredményre jutott,[3] s a HT új feldolgozásában J. Friedrich is — bár a kifejezés értelmezéséről lemondott — annak a nézetének adott kifejezést, hogy egy régi formulával van dolgunk, amelynek eredetileg jól megalapozott értelme volt, de később elavult és feleslegessé vált, úgyhogy a HT régibb változatában már egyes §-okban, a késői változatban (KBo VI 4) pedig a XII. §-tól eltekintve mindenütt elmaradhatott.[4] Bár Friedrichnek ezek a megfigyelései jól összeegyeztethetők voltak a Menabde és általam képviselt értelmezéssel, mégis az újabb irodalom általában más magyarázatokkal próbálkozik.[5] E magyarázatok 5—6 csoportra oszthatók, és nagy részükkel szemben V. Souček a formulával foglalkozó külön tanulmányában többé-kevésbé meggyőző érveket hozott fel.[5a] Lényeges mozzanatként a különböző magyarázatokkal kapcsolatban azt kell kiemelnünk, hogy az ismertetett értel-

[1] *J. Friedrich:* Die hethitischen Gesetze. Leiden 1959. 88.

[2] Ókori Keleti Történeti Chrestomathia (= ÓKTCh). Szerk. *Harmatta J.* Budapest 1964 (1965). 256.

[3] *E. A. Menabde:* ВДИ 1959/4 63—70.

[4] *J. Friedrich:* id. m. 90.

[5] *V. Souček:* AO 29 (1961) 1—29; az újabb irodalom áttekintését adja *F. Imparati:* Le leggi ittite Roma 1964. 189—194.

[5a] *V. Souček:* AO 29 (1961) 11—19.

mezéstől eltekintve valamennyinél nyelvi nehézségek állnak fenn. Így az újabban F. Imparatitól[6] adott értelmezés: «e (così) allontana (la colpa) nell'àmbito della sua casa» szintén abba a nehézségbe ütközik, hogy az ige ‚eltávolít' jelentése a *parna-* 'ház' szó ablativusát kívánná meg ebben az összefüggésben.

Ugyanígy elesik az a magyarázat is, amely szerint e mondat jelentése «és elveszíti a házát» volna.[7] A *parna-* alakot nem tekinthetjük accusativusnak s a *šuwāi-* igének sem mutatható ki 'elveszteni' jelentése. Ezenkívül ilyen értelmezés mellett teljesen érthetetlen volna egyes esetekben a formula hiánya (pl. 9, 16, 18 stb. §§). Nehezen lehetne elfogadni azt a feltevést is, hogy a vétkes egészen csekély büntetés (pl. 3 *šiqlu*) esetében is elvesztette volna házát.

Nyelvileg nem volna lehetetlen az az értelmezés, amely szerint «(a tettes a kötelezettséget vagy a károsultat) a házához is löki» azaz a büntetésért a házát adja zálogul.[8] Mégis e magyarázatnak is több nehézsége van. A HT a számbajövő §-okban a «kötelezettség» fogalmát nem ismerik. A tettes által teljesítendő büntetés vagy kártérítés megnevezése a *šarnikzēl* 'Ersatz, Entschädigung' szóval történik. Ha azonban a *šuwāi-* ige tárgyának ezt a szót egészítjük ki, akkor lényegében eljutunk az általam javasolt magyarázathoz. De nehézségek mutatkoznak akkor is, ha a «károsult» szót tesszük fel a *šuwāi-* ige tárgyának. Nyelvileg ez azért valószínűtlen, mert a HT-ben a zálogfoglalást az *appatariya-*igével fejezik ki, ez pedig az *appatar-* 'megragadás' névszóból van képezve. Ez azt bizonyítja, hogy a zálogbavétel formája az volt, hogy a hitelező (= jelen esetben károsult) a zálogtárgyat «megragadta» s ezzel birtokba vette (v. ö. *pignoris capio*). Ha tehát a vitatott kifejezés a zálogjoggal állna összefüggésben, akkor benne az *appatariya-* igét kellene találnunk. Tárgyi szempontból sem fogadható el ez az értelmezés, mert a HT-ben a büntetés megfogalmazása már eleve feltételezi a teljesítést, mint ez pl. az I. t. 95. §-ából kiderül: a lopáson rajtakapott rabszolgát a kár, a büntetés megtérítése és megcsonkítás után visszaadják tulajdonosának. A büntetés megfogalmazása: 6 GÍN KÙ.BABBAR *pa-a-i* «6 *šiqlu* ezüstöt ad» azonos itt a fentebb idézett I. t. 2. §-éval. Nyilvánvaló viszont, hogy a büntetés megfizetése után már nem lehetett szó a tettes házának zálogként való lefoglalásáról.

Hasonló nehézségek mutatkoznak azzal a magyarázattal kapcsolatban is, amely szerint a tárgyalt mondat a tettes szabadonbocsátását jelentené a büntetés kifizetése után.[9] Maga V. Souček, aki egyébként ezt az értelmezést tette magáévá, utalt már arra, hogy nyelvileg a *šuwāi-* ige nem éppen a megfelelő kifejezés ebben az összefüggésben. Arra is utalhatunk, hogy hasonló összefüggésben, pl. az I. t. 95. §-ában a lopáson rajtakapott rabszolga szabadon bocsátásánál, a HT többes számú állítmányt használnak. Tárgyi szempontból ennél az értelmezésnél az a további nehézség adódik, hogy a formula használatát minden esetben fel kell tenni, amikor büntetés fizetéséről van szó, holott nem mindenütt szerepel. Ezért Souček egyrészt kénytelen feltenni, hogy a tettest minden olyan esetben, amelyben a *pár-na-aš-še-e-a šu-wa-a-iz-zi* formula szerepel, le is tartóztatták, másrészt pedig, hogy a formula hiányát meg tudja magyarázni, több bizonyíthatatlan feltevéshez folyamodik.

Ami a tettes letartóztatását illeti, ezt a HT alapján csak a lopásos bűntettekre vonatkozólag tudjuk bizonyítani. S hogy a letartóztatás nem lehetett általános, azt maga Souček is kénytelen elismerni, s éppen ezzel igyekszik megmagyarázni, hogy miért hiányzik egyes esetekben a formula. Hogy azonban a letartóztatás és a *pár-na-aš-še-e-a šu-wa-a-iz-zi* formula hiányát olyan esetekben, amelyekben egyébként nem hiányozhatnának, indokolni tudja, különbséget tesz fel a hettita jogban «büntetés» és «kártérítés» között. Azonban ez a különbségtevés még a jóval fejlettebb római jogban sem volt meg, s a HT-ben is csak egyetlen kifejezés, a *šarnikzēl* szó felel meg mindkét modern fogalomnak.

A tárgyalt értelmezésnek még számos más nehézsége is van, azonban ezek részletes tárgyalása helyett érdemesebb a HT-nek azokra a §-aira utalnunk, amelyek világosan kizárják ezt a magyarázatot. Az I. t. 93. §-a a következő rendelkezést tartalmazza: IV. col.

35. sor *ták-ku* LÚ-*an EL.LAM ta-pí-eš-ni ap-pa-an-zi an-da-ša-an pár-na na-a-ú-i*
36. sor *pa-iz-zi* 12 GÍN KÙ. BABBAR *pa-a-i*

[6] *F. Imparetti:* Le leggi ittite. 35 skk.
[7] Pl. *A. Goetze:* ZA NF 2 (1925) 17.
[8] *J. Friedrich:* Hethitisches Wörterbuch. Heidelberg 1952. 200 és sok más kutató, v. ö. *V. Souček:* AO 29 (1961) 13—15.
[9] Pl. *S. Alp:* JCS 6 (1952) 94, *O. R. Gurney:* The Hittites. 2 Middlesex 1954. 96.

35. sor «Ha egy szabad embert előbb elfognak, a házba még nem
36. sor megy be, 12 *šiqlu* ezüstöt ad.

E törvény kétséget kizárólag utal arra, hogy a lopási kísérletet tevőt elfogják, azonban a *pár-na-aš-še-e-a šu-wa-a-iz-zi* formula hiányzik, pedig nem lehet vita tárgya, hogy a tettest a büntetés lefizetése után szabadon bocsátották. E formula hiánya éppen ebben és azokban a többi esetekben (I. t. 93. § 36—37 sor, I. t. 92. §, II. t. 1. §), amelyekben a szöveg tanúbizonysága szerint a tettest kétségtelenül letartóztatták, világosan kizárja a *pár-na-aš-še-e-a šu-wa-iz-zi* formulának azt az értelmezését, amely szerint ez a tettes szabadonbocsátását jelentené a büntetés lefizetése után.

Mint láthatjuk, a *pár-na-aš-še-e-a šu-wa-a-iz-zi* formula valamennyi értelmezése — a tulajdon átruházásán kívül — áthidalhatatlan nehézségekbe ütközik. Az utóbbival szemben voltaképpen csak az az ellenvetés hozható fel, hogy nem minden olyan §-ban szerepel, amelyben megjelenését várhatnánk.[10] Ez azonban nem jelent komoly nehézséget. Kétségtelen ugyanis, hogy e formula a HT legrégibb rétegéhez tartozik. A tulajdon átruházása, mint a régi római jog tanúsítja, minden régi jogban sajátos formák között ment végbe. Az átruházandó dolgot az átadó félnek át kellett adni, az átvevő félnek át kellett venni valóságos kézről kézre adással vagy más közvetlen módon (v. ö. a *longa manu traditio*-val a római jogban.) A régi rómaiaknál a tulajdonátruházásnak az ünnepélyes formája a *mancipatio* volt, a hettitáknál viszont a *pár-na-aš-še-e-a šu-wa-a-iz-zi* kifejezés alapján következtetve az átadó fél az átruházandó dolgot az átvevő fél házához vagy házába lökte (taszította vagy hajtotta). Kézenfekvő feltenni, hogy ahogy a rómaiaknál a *mancipatio* formája is, lényege is fokozatosan átalakult, úgy a hettitáknál sem volt később már szükséges a tulajdonátruházás régi ünnepélyes aktusa. Ezért a HT ránk maradt formájában, amely kétségtelenül jóval későbbi a HT első lerögzítésénél, a formula már nem volt feltétlen tartozéka az egyes törvényeknek, még később a HT legkésőbbi példányában pedig egy kivételtől eltekintve már teljesen el is maradt.

II

Ha így a *pár-na-aš-ša-e-a šu-wa-a-iz-zi* kifejezés tulajdonátruházási formulának való értelmezésével szemben felhozott ellenvetések könnyen elháríthatók, ugyanakkor döntő bizonyítékokat is lehet felsorakoztatni e magyarázat helyessége mellett. Vizsgáljuk meg először is a HT idevágó jogi terminológiáját. A HT-ben a *šuwāi-* ige többször is előfordul olyan szövegösszefüggésben, ahol jogi értelmezéséhez nem férhet kétség. Ezek a helyek a következők: I. t. 95. § IV. col.

42. sor *ták-ku* ÌR-*iš* É-*ir ta-a-i-iz-zi ša-a-ku-wa-aš-šar-pát pa-a-i ta-ya-zi-la-aš*
43. sor 6 GÍN KÙ.BABBAR *pa-a-i* ÌR-*ša* KA × KAK-*ŠU iš-ta-a-ma-nu-uš*
[*-šu-uš ku-uk-kur-i*]*š-ki-iz-zi*
44. sor *na-an a-ap-pa iš-ḫi-iš-ši pí-an-zi ták-ku me-ik-ki* [*ta-a-i-iz-zi*]
45. sor [*me-ik-k*]*i-še iš-ḫi-ya-an-zi ták-ku te-pu ta-a-i-iz-zi te-pu-uš-ši iš-ḫi-ya-an-zi*
46. sor [*ták-ku BE*].*EL.ŠU te-iz-zi še-ir-wa-aš-ši šar-ni-ik-mi nu šar-ni-ik-zi*
47. sor [*ták-ku mi-i*]*m-ma-i-ma nu* ÌR-*an-pát šu-ú-iz-zi*

42. sor «Ha egy rabszolga egy házat meglop, törvény szerint meg is adja. A lo-
43. sor pásért 6 *šiqlu* ezüstöt fizet. A rabszolga orrát, fülét megcsonkítja (a károsult).
44. sor S azután őt urának visszaadják. Ha sokat lop el,
45. sor sok (büntetést) szabnak ki rá, ha keveset lop el, keveset szabnak ki rá.
46. sor Ha ura azt mondja: «Érte kártérítést fizetek», akkor kártérítést fizet.
47. sor Ha megtagadja, akkor a rabszolgát is eltaszítja».

Hasonló szerkezetű a 99. § is. A jogi helyzet mindkettőben világos. A lopást elkövetett rabszolgáért tulajdonosa anyagi felelősséggel tartozik, ha ezt megtagadja, a rabszolgát ki kell szolgáltatnia a károsultnak, s az annak a tulajdonába megy át. Mint R. Haase korábbi előzmények után meggyőzően mutatott rá,[11] e törvényekben a római *actiones noxales-*

[10] *V. Souček:* AO 29 (1961) 17.
[11] *R. Haase:* AO 29 (1961) 419 skk.

hez hasonló jogi esetekkel állunk szemben. A római jog szerint a rabszolgatartó vagy megfizette a büntetésösszeget, vagy kiszolgáltatta (*noxae dedere*) a rabszolgát, amelyre nézve a noxábaadás a tulajdonátruházást jelentette. Kétségtelennek látszik tehát, hogy a HT I. t. 95. és 99. §-aiban a *šuwāi-* ige a tulajdonátruházás jogi terminusa.

Hasonló használatban fordul elő a *šuwāi-*ige a HT II. t. 56. §-ában is: II. col.

3. sor *ták-ku an-na-⟨aš⟩* TÚG-*ZU* (!) IBILA-*ši e-di* (!) *na-a-i nu-za-kán* DUMU^{MEŠ}-*ŠU pa-ra-a*
4. sor *šu-ú-i-iz-zi*

3. sor «Ha az anya fiának ruháját kirakja, akkor fiát magától el-
4. sor taszítja».

A *šuwāi-* ige itt a *parā* adverbiummal fordul elő 'eltaszít' jelentésben, amely e §-ban nyilvánvalóan a szülői hatalomról való lemondás jogi kifejezése. Használata kétségtelenül rokon a fentebb tárgyalt előfordulásokkal, míg azonban az egyszerű *šuwāi-* ige a tulajdon eltaszítását és egyben átruházását jelentette, a *parā šuwāi-* összetett igében (v. ö. óind megfelelőjével: *parā-suva-* 'fortscheuchen, entfernen') az eltaszítás mozzanata áll előtérben.

A fentiek alapján aligha lehet kétséges, hogy a *šuwāi-* ige a *pár-na-aš-še-e-a šu-wa-a-iz-zi* formulában is a tulajdonátruházás jogi terminusa. A különbség az egyszerű *šu-u-iz-zi* igealak és a *pár-na-aš-še-e-a šu-wa-a-iz-zi* kifejezés között mindössze annyi, hogy az utóbbi szabatosabb jogi formula, amely pontosan megjelöli a szerző felet is.

A tárgyalt formula ilyen értelmezésének további alátámasztását jelenti a következő megfigyelés. A HT nyelvében jól ismert a birtokbavétel terminusa is. Világos használatát láthatjuk többek közt az I. t. 6. §-ában: I. col.

14. sor [*ták*]-*ku* LÚ.ULÙ^{LÚ}-*aš* LÚ-*aš na-aš-ma* SAL-*za ta-ki-ya* URU-*ri a-ki ku-e-la-aš ar-ḫi*
15. sor *a-ki* 1 *ME gi-pí-eš-šar* A. ŠÀ *kar-aš-ši-i-e-iz-zi na-an-za da-a-i*

14. sor «Ha egy ember — férfi vagy nő — egy más városban megöletik, akinek határrészén
15. sor megöletik, 100 könyök földet lehasít, és azt (a megölt örököse) birtokba veszi a maga számára.

Mint láthatjuk, a *da-a-i* igealak (a *dā-* igéből) itt kétségtelenül a birtokbavétel jogi terminusa. Így e kifejezés voltaképpen a *pár-na-aš-še-e-a šu-wa-a-iz-zi* formula ellentétes megfelelője. Hogy ez valóban így van, azt az a tény bizonyítja, hogy a *da-a-i* igealak és a *pár-na-aš-še-e-a šu-wa-a-iz-zi* formula sohasem fordul elő együtt úgy, hogy ugyanarra a személyre és vagyontárgyra vonatkozzék. A HT csak vagy az egyik vagy a másik kifejezést használják attól függően, hogy egy vagyontárgy tulajdonátruházásáról vagy birtokbavételéről van-e szó. Hogy a két formula valóban ellentétes megfelelője egymásnak, azt kétségtelenné teszi a HT I. t. 9. és 25. §-ainak összehasonlítása. Mindkét § párhuzamos szerkezetű, s csak abban tér el egymástól, hogy az első a *da-a-i*, a második pedig a *pár-na-aš-še-e-a šu-wa-a-iz-zi* formulát alkalmazza: I. col.

9. § 23. sor ... *ki-nu-na* LUGAL-*uš ŠA* É.GAL^{LIM} *pí-eš-ši-it nu-za ḫu-u-ni-in-kán-za-pát*
24. sor 3 ⟨GÍN⟩ KÙ.BABBAR *da-a-i*

23. sor «... Most viszont a király, ami a királyi palotáé, (azt) elengedte, és csak a sértett
24. sor vesz át magának (birtokába) 3 *šiqlu* ezüstöt».

25. § 68. sor ... *ki-nu-na* LUGAL-*uš ŠA* É.GAL^{LIM}
69. sor [*pí-eš-š*]*i-it ku-iš pa-ap-ri-iz-zi nu a-pa-a-aš-pát* 3? GÍN KÙ.BABBAR *pa-a-i pár-na-aš-še-a šu-wa-i-iz-zi*

68. sor «... Most viszont a király, ami a királyi palotáé,
69. sor (azt) elengedte, aki (a vizet) beszennyezte, így csak az ad 3 *šiqlu* ezüstöt és (a károsult) vagyonához csapja».

Nyilvánvaló, hogy itt azonos jogi eljárással állunk szemben, azonban a büntetéssel kapcsolatos tulajdonátruházás az első esetben a károsult, azaz az átvevő, a második esetben pedig a tettes, azaz az átadó szempontjából van megfogalmazva. A két formula ellentétes megfelelője tehát egymásnak, s ez a tény egyúttal azt is megmagyarázza, miért fordul elő a *pár-na-aš-še-e-a šu-wa-a-iz-zi* formula kizárólag az *x* GÍN KÙ.BABBAR *pa-a-i «x šiqlu* ezüstöt ad» kifejezéssel kapcsolatban. A büntetés kifizetése és a tulajdonátruházás szorosan összefüggő jogi aktus volt, így érthető hogy a *pár-na-aš-še-e-a šu-wa-a-iz-zi* formula csak ebben az összefüggésben fordulhat elő. Ez a megfigyelés egyben végleg kizárja annak a lehetőségét, hogy e kifejezésben a tettes szabadonbocsátásának formuláját láthassuk. Ebben az esetben ugyanis e kifejezésnek természetszerűleg az *x* GÍN KÙ.BABBAR *da-a-i «x šiqlu* ezüstöt birtokába vesz» formulához kellene kapcsolódnia, azonban ebben az összefüggésben sohasem fordul elő.

III

A *pár-na-aš-še-e-a šu-wa-a-iz-zi* kifejezés tulajdonátruházási formulának való értelmezését azonban nemcsak a HT jogi terminológiájának vizsgálata bizonyítja. Mint már korábban utaltam rá,[12] e jogi formula jól ismert az ókori Elő-Ázsia más írásbeliségeiben is. Egy i. e. 274/273-ból származó babiloni dokumentumból idézhetjük a következőket:

> LÚ*mu-ma-'a-ir* KURBUR.BURKI ŠE.NUMUN šá AŠ MU 32KAM AŠ KU *šá* LUGAL DIŠ PADḪI.A LÚDIN.TIRKI.MEŠ LÚ*bar-sip*KI.MEŠ LÚGU.GAB.AKI.MEŠ SUMMEŠ GUDḪI.A 'U.UDU.ḪÁḪI.A NIN *gab-bi šá* AŠ EDENMEŠ *u ma-ḫa-zi*MEŠ AŠ KU *šá* LUGAL *la-pa-ni* LÚ[TURMEŠ DIN.TIRKI TUKMEŠ AŠ *muḫ*]-*ḫi* É.LUGAL DÙ*uš*
>
> «Akkad helytartója azokat a szántóföldeket, amelyeket a 32. évben a király parancsára a babiloniak, borsippaiak és kutaiak ellátására adtak, a nagy és az aprómarhát, mindent, amit a babiloniak az előző király parancsára földjeiken és városaikban birtokoltak, a ki- rály birtokához csapta.»[13]

E dokumentumban az *ina muḫ-ḫi bît šarri êpušuš* «a király házához csapta» kifejezés pontosan megfelel a hettita *pár-na-aš-še-e-a šu-wa-a-iz-zi* formulának. A tulajdonátruházás e nyilvánvalóan régi mezopotámiai terminusának tükörkifejezését az arameusban is megtaláljuk. A 7. sz. Aršāma-levélben olvashatjuk: *'p mn 'tʳr 'ḫʾrn grd 'mnn ʳwʾspzn ʳśpykʾ bʾw whnʿlw btrbʳṣʾl, zyʳlly wʿlnʾṭrw bšnt'* ʳ*zylyʾ wʿbdw* ʳʿlʾ ʳ*bytʾ*ʾ *zyʳlyʾ* «És más helyről mindenfajta kézműves háznépet bőségesen keressetek, és vigyétek gazdaságomba, és őrizzétek meg rendelkezésemben, és csapjátok házamhoz (= birtokomhoz) hozzá!»[14] Ebben az arameus szövegben, amely az i. e. V. század közepéről származik, az *ʿbd ʿl byt' zy X* «valakinek házához csapni» kifejezés pontosan a babiloni *ina muḫ-ḫi bît X epêšu* formát tükrözi. Ismerve azt a mélyreható befolyást, amelyet a babiloni jogi, közigazgatási és kereskedelmi nyelv az arameusra gyakorolt, kétségtelennek látszik, hogy az arameus kifejezés a babiloni formula kölcsönfordítása. Mivel a babiloni hivatalos nyelv hatása a hettita írásbeliségre is elég jelentős volt,[15] nagyon valószínűnek látszik, hogy a hettita *pár-na-aš-še-e-a šu-wa-a-iz-zi* kifejezés is a babiloni *ina muḫ-ḫi bît X epêšu* kölcsönfordításaként jött létre.

[12] ÓKTCh 256, l. jz.
[13] *J. Harmata:* Acta Ant. Hung. 11 (1963) 204.
[14] *J. Harmata:* Acta Ant. Hung. 11 (1963) 207, ÓKTCh 333.
[15] V. ö. pl. *H. Kronasser:* Vergleichende Laut- und Formenlehre des Hethitischen. Heidelberg 1956. 22 sk.

PÁRDUCZ MIHÁLY

SZKÍTAKORUNK ETHNIKUMÁNAK ÉS KRONOLÓGIAI HELYZETÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

Harmatta János közelmúltban megjelent cikkében a legutóbbi esztendők régészeti kutatásainak eredményeit is felhasználva bizonyítja, hogy e korszak népe nem szkíta ethnikumú. Az «. . alföldi ún. szkíta leletcsoport ethnikumának a legnagyobb valószínűséggel a sigynnákat határozhatjuk meg. Ugyanígy kézenfekvő az erdélyi ún. szkíta leleteket az agathyrsosokkal kapcsolatba hoznunk. Természetesen az agathyrsosokhoz hasonlóan a sigynnák esetében is fennáll az a lehetőség, hogy voltaképpen csak uralkodórétegét jelentették a hatalmuk alatt álló terület lakosságának. A legfigyelemreméltóbb a két néppel kapcsolatban az, hogy bennük iráni ethnikummal, de nem szkítákkal állunk szemben. Ebből a tényből az a szükségképpeni következtetés adódik, hogy e két népnek vagy törzsnek Erdélybe és Magyarországra még akkor kellett bevándorolnia, mielőtt a szkíták elterjedésének Hérodotostól leírt képe kialakult volna. Ez parancsolólag veti fel azt a kérdést, hogy mikor jött létre Dél-Oroszországnak Hérodostól ismert ethnikai arculata, s ami ezzel szorosan összefügg, hogyan kell megítélnünk a kimmerek és szkíták egymáshoz való viszonyát ethnikai, kronológiai és régészeti szempontból.»[1] Hérodotos tanúsága szerint — mondja tovább Harmatta János, — a sigynnák területe érintkezik a venétekével, s ez csak akkor történhetett meg, ha a sigynnák Dunántúl legalább egy részét is birtokba vették.

Harmatta János fenti megállapításai két sarkalatos ponton térnek el a hazai szakirodalom eddigi álláspontjától: 1. A hazai szkítakori kultúra kezdetét az i.e. VI. század legelejéig felviszi. 2. A kultúra hordozóiban nem a szkítákat, hanem az általa kimmereknek meghatározott sigynnákat látja. A fenti szintézissel kapcsolatban több ellenvetést kell tennünk. Szeretnénk azonban már itt hangsúlyozni, hogy e kérdéseket csupán a régészeti emlékanyag szempontjából szeretnénk vizsgálni.

I. A Szovjetunió régészeti emlékanyagában «. . . mintha csak a VI. század kezdetén tudnánk éles változást észrevenni a helyi kultúrában (Ukrajna, Don melléke, Észak Kaukázus). Ekkor lép elénk teljesen kialakult formában az archaikus „szkíta kultúra", amelyet bőséges és gazdag temetkezések képviselnek mind a Kuban, mind pedig a Dnyeper vidéken».[2] Ez az emlékcsoport, amelynek kronológiai szintjéhez igyekeztünk a hazai jellegzetes szkíta tárgyainkat kötni. Megjegyzéseink első csoportja éppen a hazai emlékanyag időrendi helyzetének kérdésével kapcsolatos.

Harmatta János az agathyrsosoknak és a sigynnáknak a Kárpát-medencébe való beköltözését, történeti meggondolások alapján, mint láttuk a VI. század legelejére helyezi. Viszont az általam körülhatárolt hazai szkítakori kultúra kezdetét ilyen korai időkre felvinni, a ma rendelkezésre álló adatok alapján nem lehet. Ha bizonyítani csak az általam javasolt VI. század közepe körüli időket tudjuk, akkor a hazai Hallstatt D korú, s elsősorban az Alföld területét birtokló kultúrák vezető rétegét szkítáknak kell tartani. Még akkor is, ha az orosz földdel való kapcsolata az erdős-steppe övezettel jelentősebbnek látszik. Ebben a kérdésben, hogy ti. az erdős-steppe kultúrája a VI—III. századokban, a Szovjetunióban a szkíta ethnikumhoz köthető, egyetértek Harmattával. A magyar kutatás álláspontja ebben változatlan Reinecke Pál és Hampel József óta. Érdemes itt említeni, hogy Ilinszkaja egyik legutóbbi cikkében az erdős-steppe övezet egyik igen jellegzetes csoportjának, a Szula vidék kultúrájának hordozóit szintén szkíta ethnikumú népben keresi.[3] De vizsgáljuk meg újra a hazai szkítakor időrendi helyzetét meghatározó lelettípusokat.

A probléma végleges, minden részletet felölelő eldöntésére ma még alig vállalkozhatunk. Itt ez nem is célunk, csupán arra a kérdésre igyekszünk választ adni, hogy a rendelkezésünkre álló adatok alapján hazai szkítakorunk kezdete felvihető-e a VI. század első két évtizedéig. A kronológiai vizsgálatokat szeretném a hazai szkítakori kultúránk autochtonnak tekinthető hagyatékával kezdeni. De már elöljáróban megállapíthatjuk, hogy a hagyaték kevés tárgyat nyújt a kultúra abszolút kronológiai helyzetének meghatá-

[1] *Harmatta J.:* Ant. Tan. 13 (1966) 107—116.; 112.
[2] *A. A. Jesszen:* CA 18 (1953) 49—110; 109. (Jesszen 1953)
[3] *V. A. Iljinszkaja:* Археологія, Київ 20 (1966) 58—91; (továbbiakban: *Ilinszkaja* 1966).

rozásához. Inkább a kelta korral való érintkezés, tehát a kultúra végső szakaszát jelzi több adat is. Ezekkel azonban itt nem szükséges foglalkozni. A kultúra gazdagnak mondható keramikai készletének feldolgozása most folyik. A változatos típuskészlet eredetének kérdése áll a feldolgozás középpontjában. Remélni lehet, hogy e kérdés eldöntése szolgál majd időrendi adatokkal is.

Tulajdonképpen három bronzból készült ívfibulán, egy vasívfibulás tűszerkezettel ellátott bronz korongos fibulán, egy certosa fibulán és az ártándi bronzbográcson kívül nincs olyan, az őslakosság hagyatékából származó tárgytípusunk, amely az abszolút kronológia szempontjából vizsgálható lenne. Az ívfibulák közül kettő a Szentes-vekerzúgi temetőből való, még pedig a 61. sírból és a XXXIV. szelvényből (szórvány),[4] a harmadik a Békéscsaba-fényesi temető területéről való szórvány lelet.[5] A vekerzugi temető 125. sírjából került elő az említett lemezes korongos fibula.[6] A certosa fibulát a tápiószelei temető 383., feldúlt csontvázas sírjában leltük.[7]

A certosa fibula itt szóban forgó változatáról St. Gabrovec az alábbiakat írja: «Die Fibel, die Sie im Grabe 383 haben, ist in unserem Kreis schon in der Zeit um 500 geläufig, kommt aber im ganzen 5. Jht. noch vor.»[8] Ír a típus szlovéniai előfordulásáról is és helyesbíti saját korhatározását, amelyet a Volcje Njive-i temető 17. sírjának, a tápiószelei példánnyal egyező típusú fibulájára nézve megállapított: „Ich datiere ihn heute etwas früher ins 5. Jht., wobei ich an die erste Hälfte denke».[9] A bronzból készült ívfibuláknak Vekerzugon jelentkező típusát Donja-dolinai előfordulásuk alapján i.e. 550—450 közé és a lemezes-korongos bronzfibuláét pedig 600—500 közé lehet helyezni.[10] Az ártándi bronzbográcsról[11] csaknem teljesen pontos megfelelőjét pl. Hallstatt temetőjének 696. sírjából említhetjük. Ennek korát Kromer 600—500 közé helyezi.[12]

Jóval több kronológiai adatot nyerünk hazai szkítakori kultúránk jellegzetes keleti, szerintem szkíta eredetű tárgyainak ilyen szempontú vizsgálatából. Az ide sorozható tárgytípusok száma elég jelentékeny. Itt említhetők: 1. Háromfülecses vasból készült zablapálcák, továbbá kengyelvégződésű bronz zablaszájrészek. 2. Aranyszarvasok. 3. Bronzból készült fordított keresztalakú tegezdíszek. 4. Bronztükrök. 5. Vas és bronz pikkelyekből készült páncéling. 6. Vasból készült harcifokosok. 7. Bronzból készült póznavég díszek. 8. Korongos fejű szegformájú aranyfülönfüggők. 9. Háromszög alakú aranyból készült diadéma díszek. Nézzük ezeket egyenkint.

1. *Az egyenes és egyik végén behajlított és gombosvégű háromfülecses vaszablapálcák.*[13] Eredetük és fellépésük ideje felől nem lehet kétség. A Szovjetunió archaikus szkíta kultúrájának jellegzetes leletei. A kultúra nevezetes kurgánjait (Kelermesz, Kosztromszkaja stanitza) 590—570 közötti időkre helyezik, de a szóbanforgó vaszablapálca típus az egész VI. században használatban van.[14] Az ártándi lelet feldolgozásakor mindössze két ehhez a típuskoz sorozható vaszablapálca leletre hivatkozhattunk a Kárpátmedencében: az ártándi és a Nagyenyed-vincellériskolai párokra.[15] Számuk azóta egy példánnyal nőtt. V. J. Bidzilja Munkács mellől, a Gallis-Lovacska régen ismert lelőhelyéről közöl egy általa a VI. századba sorolt háromfülecses vaspéldányt. Egyenes a rúdja és egyik végét kúpos gomb díszíti.[16]

Az archaikus szkíta zablapálcatípusoknak van egy olyan változata is, amelynél a zablapálca maga fából készült, két végére azonban csont, vagy bronz díszeket húznak.

[4] *M. Párducz:* AAH 4 (1954), 25—89, (továbbiakban Vekerzug II); XVII. t. 3, XXIX. t. 17.

[5] *M. Párducz:* AÉ 4 (1943) 50—57 (a továbbiakban *Párducz* 1943); XIII. t. 2.

[6] *M. Párducz:* AAH 6 (1955), 1—18 (továbbiakban: Vekerzug III); XIV. t. 3a—b.

[7] *M. Párducz:* AAH 18 (1966), 35—91 (továbbiakban: *Párducz* 1966); LXII. t. 3a—b.

[8] *St. Gabrovec:* 1967, III. 4-én kelt szíves levélbeli közlése.

[9] Ld. még *Párducz* 1966, 89—90. lapokat is.

[10] *Z. Maric:* Donja Dolina. Glasinac NS. 19 (1964), II. periodus b. fázis, IX. t. 35 és 19 b. ábrák.

[11] *M. Párducz:* AAH 17 (1965), 137—231 (továbbiakban *Párducz* 1965); IV—V, VI. t. l.

[12] *Párducz* 1965, 219. és 659. jegyzet.

[13] *Párducz* 1965, VI. t. 2—3, 159. l. 7 : 1; 163. l. 8 : 3, 6. ábrák.

[14] *Párducz* 1965, 167.

[15] *Párducz* 1965, 158.

[16] *V. Bidzilja:* Археологія, Київ XVII (1964), 122. l., VI. 7. 10.

Legtöbbször párosan jelentkeznek a csontból faragott bárányfejek és a csontból faragott pata. Ezek díszítették a pálca alsó és felső végét.[17] Sajnos nem állíthatjuk biztosan, hogy a mátraszelei csontpata[18] ilyen zablapálcadísz lett volna. Töredékes volta ilyen rekonstrukciót nem támogat. De hogy ilyenre is lehet gondolni azt a Fettich Nándor által közölt, itt említett tárgyak körébe tartozó bronz bárányfej is bizonyítja. Lelőhelye sajnos ismeretlen, az azonban valószínű, hogy magyarországi eredetű. Fettich Nándor a kelermeszi analógiák felsorakoztatásával kulturális és kronológiai helyzetét jól meghatározta.[19]

A fentebb említett vaszablapálca típus a Szovjetunióban gyakran társul a Jesszen féle III. típusú bronzzablaszájrésszel. Ennek jellemzője, hogy a csuklós szájrész végei kengyelforma taggal végződnek.[20] Jesszen összeállítása szerint 21 alkalommal vas és további három alkalommal csontzablapálcakkal fordult elő a Szovjetunióban.[21] Hazai zárt leletből ezt a Szovjetunió archaikus szkíta kultúráját annyira jellemző bronzzablaszájrészt eddig nem ismerjük, de szórványból igen. Egy példányt Ószőnyből tart számon a Magyar Nemzeti Múzeum,[22] egy másiknak lelőhelye ismeretlen,[23] de minden valószínűség szerint, a Kárpátmedencében került a föld alá. Az ószőnyi példány szárai haránt rovátkoltak, s az egyik kengyel végződése fölött a szár kerek lyukkal van áttörve. Talán maradványa a Jesszen féle I. típus, két karikás végződésének.[24]

Nem lehet kétséges, hogy az említett két zablaszájrész hazai szkítakori kultúránk korai emlékei közé tartozik. Kronológiai helyzetüket a szovjetunióbeli példányokénál valamivel későbbre kell tennünk, talán 570/560 körüli esztendőkre, a vaszablapálcákkal és a Sághegyen előkerült csontzablapálcával egy időre.[25] Az ószőnyi példány kulturális meghatározását valószínűsíti az ugyanonnan számontartott szkíta bronzüst. Sajnos leletkörülményeit ennek sem ismerjük,[26] úgyhogy az ószőnyi bronz zablaszájrésszel való együttes előfordulásukat semmi sem bizonyítja. A szőnyi bronzüst szkíta kultúrához tartozását kétségtelenné teszik a Mantsevich által az Ermitage gyűjteményéből közölt szkíta bronzüstök. Ez utóbbiak fiatalabbak, díszesebbek, de a közös alapforma félreismerhetetlen.[27]

2. *Aranyszarvasok.* A hazai, de külföldi szkíta állatstílus legreprezentatívabb darabjai közé tartoznak kétségtelenül a zöldhalompusztai és tápiószentmártoni aranyszarvasok.[28] Az aranyszarvasok technikai sajátosságairól, ábrázolásaik eredetéről stb. eddig legalaposabban Fettich Nándor értekezett. Itt bennünket csupán kronológiai megállapításai érdekelnek. A „tápiószentmártoni szarvas datálásában általában az a vélemény az uralkodó, hogy az V. századból származik. H. Schmidt szerint az V. század elejéről, M. Rostovtzeff szerint ez lehet a legkésőbbi idő, amelyben készülhetett."[29] A zöldhalompusztai szarvas idejét a tápiószentmártoni elé helyezte, mégpedig a dél-oroszországi archaikus szkíta kor utáni időkre és a szkíta művészet virágkorának elejére, a kosztromszkajai szarvas mellé vagy a kosztromszkajai és a tápiószentmártoni szarvasok közé. „A készítés ideje nem lehet későbbi, mint az V. század közepe, a földbekerülés pedig a IV. század elejénél"[30]

A kosztromszkajai szarvas, illetve az azt tartalmazó kurgán datálásában elég egyöntetű az újabb szovjet kutatás véleménye, amikor azt az i.e. 590/570. évtizedek

[17] *V. A. Ilinszkaja:* Археологія київ, 13 (1961) c. 38—61 (továbbiakban *Ilinszkaja* 1961); 49. l.

[18] *Fettich N.:* A garcsinovói szkíta lelet. AH XV. Bp. 1934. Továbbiakban *Fettich* 1934; XII. t. 38.

[19] *Fettich N.:* AÉ 43 (1929) (továbbiakban: *Fettich* 1929), XVII. t. 40, 100. l. és 100. l. 34. kép.

[20] *Jesszen* 1953, 52. l., 2. kép III. típus.

[21] *Jeszen* 1953, 97. l., 2. táblázat.

[22] *Gallus—Horváth:* A legrégibb lovasnép Magyarországon. Diss. Pann. Ser. II. 9 (továbbiakban *Gallus—Horváth*), LI. t. 10.

[23] *Gallus—Horváth:* XLVI. t. 6.

[24] *Jesszen* 1953, 52. l. 2. ábra I. típus.

[25] *Párducz* 1965, 152. l. 6. ábra.

[26] *Alföldi A.:* Leletek a hunkorszakból és ethnikai szétválasztásuk. AH. IX. Bp. 1932. XVIII. t. 3a—b.

[27] *Mantsevich, A. P.:* Bronze kettles from the collections of the state Hermitage (the kettle from the Solokha barrow). Leningrad 1961.

[28] *Fettich* 1934, V. t., VI. t. l.

[29] *Fettich* 1934, 34. l., és uo. 8. jegyzet.

[30] *Fettich* 1934. 34. l.

közti időre helyezi. A kelermeszi csoportot, amelyhez a szóban forgó kosztromszkajai kurgán is tartozik, lényegében véve a VI. század 2. negyedébe kell helyeznünk, «. . .ennek ellenére azonban teljes mértékben lehetséges, hogy a lelet további részletes elemzése alapján ezt a kormeghatározást tágítanunk kell majd oly módon, hogy ennek a korszaknak néhány leletegyüttesét valamivel korábbi időbe, de mindenesetre az i.e. VI. század határai között helyezzük el».[31] A csoport kronológiai helyzetére vonatkozó további vizsgálatok eredményeit Ilinszkaja legutóbb foglalta össze. Eszerint B. B. Piotrovszkij, E. I. Krupnov, A. P. Mantsevich keleti típusú aranydíszítéses tárgyak, kaukázusi bronzedény állatfejdíszítéses füle, mezopotámiai ezüst kosfej, ülőke (taburett) dísze, vizsgálata alapján a VII. század végére, a VII. és VI. század fordulójára, de legkésőbb a VI. század legelejére gondolnak.[32]

Mindezekhez hozzá tennénk, hogy N. L. Cslenova teljes anyaggyűjtésen alapuló újabb feldolgozása foglalkozik a két hazai példánnyal is. A tápiószentmártoni szarvasról megállapítja, hogy erősen hasonlít a Fekete-tenger melléki legrégibb (VI. század) szarvasokhoz, bár vannak rajta eltérő vonások is.[33] A zöldhalompusztai példánnyal kapcsolatban nincsenek kronológiai megjegyzései. Ha tehát Fettich stílustörténeti alapon történt párhuzamba állítása helyes, már pedig annak látszik, akkor a zöldhalompusztai szarvas *készítésének* ideje kb. egybeesik az ártándi hydria készítési idejével.

3. *Fordítottkereszt alakú bronzból készült tegezdíszek.* A Kárpátmedencéből 1965-ig húsz példányról volt tudomásunk, de számuk azóta is nőtt (pl. Törökszentmiklós-surjáni, publikálás alatt lévő szkítakori temetőjéből).[34] Fettich két alkalommal is foglalkozott velük, kronológiai eredményei az alábbiakban foglalhatók össze:

a) Eredeti, tehát a Pontus vidékéről származó példánynak tekinthető a Ráth gyűjteményből származó, sematizált sasfejes díszítésű darab.[35] Korát a VI. század vége és az V. század elejére helyezi.

b) Helyi utánzatok Mátraszele, Mezőlak, Zseliz, Komárom megye stb. példányai. A mátraszelei példány megelőzi az *a)* alatt említett Ráth-gyűjteményből származó darabot, de nem korábbi az olbiai példányoknál (általában i.e. VI. század). A mezőnyéki példány kora közel áll a tápiószentmároni szarvas korához. A zselizi készítmény ideje lehet az i.e. V. század. A mátraszelei példány lófejábrázolásainak csontból készült hazai analógiái is arra mutatnak, hogy ez a példány hazai utánzat.[36]

4. *Bronztükrök.* A Kárpátmedence területéről egy 1958-ban közreadott összeállítás összesen 24 bronztükörről, illetve bronztükör töredékéről tudott.[37] Számuk azóta is nőtt, pl. a Jászberény-tápiószelei út melletti homokbánya publikálatlan lelete a jászberényi múzeumban. Így 23 biztos és két további, valószínűleg a Kárpátmedencén belüli, közelebbről meg nem határozható lelőhelyről tudunk.

A tükrök csoportosításával és a változatok keleti kapcsolataival már foglalkoztunk, itt a korhatározásukat illető adatokra hívjuk fel csupán a figyelmet. N. N. Bondar összefoglalva a szovjet kutatás addigi eredményeit a Szovjetunióban előkerült példányok fő (ha nem egyedüli) gyártási műhelyét Olbiában keresi, s korukat a VI. század második harmadától az V. század első negyedéig terjedő időre teszi.[38] Vele szemben Szkudnova újabban arra gondol, hogy e tükrök a Fekete-tenger északi partvidékének különböző területein egyidőben készültek. Sőt ilyen központ Magyarország és Erdély is.[39] Ez a vélemény többek között azért is figyelmet érdemel, mert ha Szkudnovának igaza van, akkor a magyarországi példányok egy része legalább a Szovjetunióban találtaknál korábbi is lehet. Hozzá kell azonban az itt elmondottakhoz azt tenni, hogy Szkudnova

[31] *Jesszen* 1953, 82. 101.

[32] *Ilinszkaja* 1966, 64—65.

[33] *Членова, Н. А.* Скифский олень. миа. 115 (1962), 167—203; 183 (továbbiakban: Cslenova 1962).

[34] *Párducz M.:* Magyarország szkíta kora. Budapest, 1964. Kézirat. (Továbbiakban Párducz 1964, 289. l.

[35] *Fettich* 1929, XVI. t. l.

[36] Szendrő—Ördöggát, Csengő barlang: Fettich 1934, 45—46., XI. t. 4—6.: Szentes-Vekerzug 2. sír: AÉ. 1944—45, XLII. t. 5a—b.

[37] *Párducz M.:* Szkíta tükrök a Kárpátmedencében. AÉ. 85 (1958), 58—64 (továbbiakban Párducz 1958).

[38] *Бондарь, Н. Н.,* Торговые сношения ольвии со скифией VI—V. вв. до Н. Е. СА. XXIII (1955), с. 58—80. (továbbiakban: Bondar)

[39] *Скуднова, В. М.,* Скифские зеркала из архаического некрополя ольвии. Труды VII (1962), с. 5—27 (továbbiakban: Cslenova 1962); 23—25.

véleményét a hazai emlékek nem támogatják. E tükröknek idehaza semmiféle formai előzménye nincsen. A prototípus vagy prototípusok mindenféleképpen a Szovjetunió szkíta kultúrájából kerültek hozzánk.

Ami ezek korhatározását illeti utalunk Szkudnova megállapítására, aki szerint az olbiai darabokat a VI. század második felének és az V. század kezdetének sírjaiban találták. A legkorábbiak közé tartozik a guljajgorodi tükör, de ez sem helyezhető a VI. század közepénél korábbi időre.

5. *Vas és bronz pikkelyekből készült páncél.* Csaknem teljesen ép volt az ártándi sírban elhelyezett páncéling.[40] E lelet ismertetésekor hivatkoztunk a Törökszentmiklós-surjáni temető 90. sírjában lelt 1 bronz és 2 vas pikkelyre. Elkerülte a figyelmemet, hogy Piski-n (Erdély) feltárt III., sajnos bolygatott sír mellékletei között egy kisméretű bronzpikkely is volt.[41] Lyukasztása annyiban tér el az ártándi páncél pikkelyeinek lyukasztásától, hogy az egyenesre levágott szegély mentén nem három, hanem csak két lyuk van. Legújabban Csernenko két cikkében is behatóan foglalkozik a «Szkíta kor páncéljai»-val. Az eredet kérdéséről mindössze annyit mond, hogy a «szkíták a páncélokkal keleti hadjárataik idején ismerkedtek meg».[42] A Kuban és Szula vidéken bronz és vas pikkelyekből készült páncélingek egyaránt voltak. Az ártándihoz hasonló páncéling korai fellépésével kell számolni. A Dnyeper jobb partján talán a Zsabotin 524. kurgán páncélja a legkorábbi (i.e. VII/VI. század fordulója). A Karmir Blur A 38. és 40. helyiségeiben talált páncélokat a VI. századra teszi. Itt két vas és egy bronzpáncélt leltek.[43] Igen korainak kell tartani a kelermeszi kurgán példányát is. A VI. század második felében már gyakori melléklete a harcosokat rejtő síroknak. Csernenko által közölt táblázat szerint a Dnyeper jobb partján 10, a bal parton 5, a Kuban vidékről 6 páncélleletet ismerünk VI. századi sírokból, továbbá 1 dnyeperbalparti, 3 kaukázusontúli példányt VI. századi telepről (összesen tehát 25). Az V. században a steppe terület temetőiből 3, a Krimből 6, a Dnyeper jobb partjáról 20, a balpartról 9, a voronyezsi csoportból 5, az Alsó Don vidékéről 5, a Volga vidékről 2, a Kuban vidékről 6, a Kaukázuson túlról 2 páncélleletet ismerünk.[44] Még egy adat érdemel figyelmet Csernenko összeállításából, még pedig az, hogy az ártándihoz hasonló vas és bronz pikkelyekből készült páncél hol és mikor fordul elő. Táblázata szerint a VI. századból a Dnyeper jobb partjáról ismerünk 2, a bal partról is 2 példányt, a Kuban vidék további 2 példányt tud ezidőszerint felmutatni. Az V. századi előfordulás valamivel gyakoribb: a Krimből 2, Dnyeper jobbparti területről 4, az Alsó Don vidékről 2 és Kuban vidékről 1 páncél,[45] Pokrovszkaja a vas és bronz pikkelyekből összeállított páncélok nagyobb divatját az V. század elejére teszi,[46] s ezt az állítást a fenti összeállítás némileg támogatja. Az ártándi példányra ez az időhatározás, mint *legkésőbbi* lehetséges időpont elfogadható.

A páncélok a Fekete-tenger partvidékének északi területein, az erdős-steppe, valamint a Kubán helyi törzseinél a nehéz lovasság fegyverzetéhez tartozott. Gyakran lóval vagy lószerszámrészekkel kerül együtt elő. Grekov, Meljukova és Blavatszkij szerint páncéllal elsősorban a szkíta arisztokrácia rendelkezett, azután pedig az ezek szolgálatában álló harcosok.[47]

6. *Vasból készült harci fokosok.* Nemrégen alkalmam volt a Kárpátmedencében talált vasfokosok túlnyomórészét (67 db) összegyűjteni és típusaikat, változataikat, meghatározni.[48] A hazai típusok és azok változatai (I. típus 1—6 változata, továbbá a II. típus) a szovjet kutatás véleménye szerint is igen nagy hasonlóságot árulnak el a legnagyobb számban fellépő szovjetunióbeli szkíta harci baltákkal. A két terület típusai közötti genetikai kapcsolat tagadhatatlan.

A Szovjetunióban készült prototípusok alapján indult meg a harci fokosok hazai gyártása, ez természetesen hazai fellépésük idejét is meghatározza. A kialakulás helye a

[40] *Párducz* 1965, XI—XIII. táblák.

[41] *Roska M.:* Skytha sírok Piskiről. Dolgozatok — Kolozsvár, IV (1913), 239. lap 6 : 4. ábra.

[42] *Черненко, Е. В.*, Панцири скифского времени. Археологія Київ. XVIII (1965) с. 77—104. (továbbiakban: Csernenko 1965); 77.

[43] *Csernenko* 1965, 80., 83. lap 41. jegyzet.

[44] *Csernenko* 1965, 78.

[45] *Csernenko* 1965, 84—85.

[46] *Párducz* 1965, 197.

[47] *Csernenko* 1965, 102—104

[48] *Párducz* 1965, 180—190.

Szovjetunióban Meljukova és Ilinszkaja véleménye szerint a Kaukázus területe. Az itt található IX—VII. századi bronz típusok indították el a vasból készült szkíta harci balták fejlődését. A jellegzetes vas példányok első fellépése a steppe területén a VI. századra, valószínűleg a század legelejére esik. A VI. század közepén jut el az erdős-steppe területére (48 példány), s ebből a mennyiségből 21 a Dnyeper balparti Szula csoport vidékén került elő. A legnagyobb valószínűséggel lehet állítani, hogy hazai fokosaink prototípusai is az erdős-steppe területéről, akár az egykori Podolia, Kárpátukrajna, akár pedig Erdélyen keresztül jutott el az Alföldre. Az utóbbi út a valószínűbb, mivel azt a moldvai és erdélyi példányok jelzik. Egyetérthetünk Ilinszkajával, aki szerint a «szkíták földje volt a központ, ahonnan a vaskori harci balták a szkíta kultúra más elemeivel együtt eljutottak . . . a Kárpát-Duna tájaira». Egyetérthetünk vele abban is, hogy fokosainkat, illetve azok legnagyobb részét a VI. század végére és az V. század elejére helyezi.[49]

7. *Bronzból készült póznavég díszek.* Nem nagy a darabszáma ennek a bronzból készült tárgytípusnak, amelynek keleti eredete éppúgy nem kétséges, mint pl. a bronztükröké.[50] A Kárpátmedence területéről (Erdély, Alföld, Dunántúl) eddig összesen öt lelőhelyről 13 és egy ismeretlen, de kárpátmedencei lelőhelyről 1 szarvas figurás példányt, egy kárpátmedencei lelőhelyről egy gázló madarat ábrázoló példányt ismerünk. Ez utóbbi madárdísz valószínűleg nem keleti eredetű. Talán legkorábbi a Gyulafehérváron, vagy környékén előkerült, kettőskúpos állatfigura nélküli példány.[51]

Szovjetunióban legkorábbi jelentkezésük a Kuban vidékről, a kelermeszi archaikus szkíta kurgáncsoport kurgánjaiból való (VII. század vége, vagy a VI. század eleje). Ezekhez mutat kapcsolatot formája alapján az imént említett gyulafehérvári darab. Legjobb analógiái a kelermeszi 1. és Machosevszka kozák tanya melletti kurgánokból előkerült példányok.[52] A szkíta kultúrán belül használatuk legkorábbi centruma ezen a vidéken kereshető. A második központi terület a VI. század közepétől az V. század elejéig tartó időben a Szula csoport a Dnyeper balparti steppés zónájában van (10 leletegyüttes, 26 példánnyal). A magyarországi példányok kapcsolata a dél-oroszországiakkal (elsősorban az említett Szula vidékiekkel) nem kérdéses, állapítja meg Ilinszkaja, de az bizonyos, hogy készítésük helyi, tehát hazai központjai is korán kialakultak.[53]

A tárgytípus előzményei kaukázusontúli, sőt előázsiai hagyományokra mennek vissza, nemcsak formai, hanem ideológiai szempontból is. Nem tartja a szovjet kutatás sem kétségesnek, hogy az ilyen díszek figurális ábrázolásai (bika, szarvas) a napkultusszal kapcsolatosak. Érdekes, hogy az előzmények sorába Ilinszkaja az Alaca-höyüki sírok szarvasábrázolásos dísztárgyait is beilleszti, azokkal a kerek vagy négyszegletes lemezekkel együtt, amelyek díszítése svasztikából állott. E lemezeket bika szarvából álló alapon helyezték el.[54]

8. *Lapos korongos fejű (szegfejű) aranyból készült fülbevaló.* Egyetlen párt ismerünk, még pedig a Békéscsaba-fényesi temető 21. urnás temetkezéséből.[55] Annak idején a nyugat-podoliai analógiák alapján Sulimirski korhatározását elfogadva e fülbevalók korát az i.e. VI—V. századokra helyeztem.[56] Ez a korhatározás nagyjából ma is érvényes. Ilinszkaja foglalkozott velük legújabban, s megállapítja, hogy fő elterjedési területük a Dnyeper jobbparti erdős-steppe zónája. A bal parton csupán a jobbparthoz szorosan csatlakozó Vorszkla csoportban jelentkezik. A Szula vidékről, csupán egy példányt ismer. Jellegzetesen erdős-steppei jelenség, amelynek prototípusa is helyi. A csernoleszi kultúra gömbszeletszerű lemezes vagy spirálisos fejű bronzból készült fülönfüggő típusa tekinthető előzménynek. Horogformájú akasztóval voltak ellátva.[57] Kialakult formában előfordulásai: Zsurovka 407. (VI. század közepe) és 447. (VI. század) kurgánok, Sinnjavka 100. kurgán (VI. század közepe), Glehava kurgán (VI. század közepe), Kuriliva község melletti kurgán (V. század eleje) stb. .

[49] *Илиьнская, В. А.*, Скифские топоры. Археологія, Київ, 12 (1961), 27—51. (továbbiakban: Ilinszkaja 1961 a); 48.

[50] *Párducz* 1964, 296—300.

[51] *Párducz* 1965, XXIV. t. 2.

[52] *Ильинская, В. А.*, Про скифских навершиях. Археологія, Київ, XV (1963) 33—60 (továbbiakban: *Ilinszkaja* 1963); 1. kép 7, 2. kép 2.

[53] *Ilinszkaja* 1963, 49.

[54] *Ilinszkaja* 1963, 52—53.

[55] *Párducz* 1953, IX. t. 2—3.

[56] *Párducz* 1953, 57.

[57] *Ilinszkaja* 1966, 87—88., *A. I. Terenozskin:* Предскифский период ка днепровском правобережье. Kiev 1961. 159 l. és 105. kép 9., valamint 106. kép 1—2, 4.

9. Végül éppen csak utalok a vekerzugi temető *háromszög alakú arany diadéma díszeire*, amelyek eredetét a Dnyeper vidéki Sinnjavka 100. és Bobriza 35. kurgánok megfelelő leleteiben véltem megtalálni.[58] Kora mindkét kurgánnak a VI. század (Sinnjavkáé, mint láttuk pontosabban a VI. század közepe). Meg kell itt is jegyezni, hogy a vekerzugi háromszögletű aranylapocskákat helyben készült utánzatoknak tartom.

Nem szóltunk eddig az ártándi lelet egyik legérdekesebb darabjáról, a *bronz hydriáról*. Szilágyi János György vizsgálatai megállapíthatták a hydria spártai eredetét, s bizonyos valószínűséggel tisztázta a szép lelet idekerülésének útját. A hydria készítési idejét 600—570 közötti három évtizedre helyezi és megjegyzi, hogy «. . . évtizedes pontosságú datálást azonban archaikus görög bronzedényekre csak feltevésként lehet adni, s nem figurális díszítésű példányoknál pedig mindenképpen legalább negyed évszázados időközt kell megjelölni . . .» s a madárfej kiképzésében megnyilvánuló bizonyos megmerevedett stilizáltságot tekintve sem mehetünk lejjebb keletkezésével az i.e. 570/560 közötti évtizednél, de lehetséges ennél egy-két évtizeddel korábbi datálás is».[59]

Egyetértünk Szilágyi János György indokolt óvatosságával és magunk is úgy véljük, hogy a hydria készítési ideje tekintetében az 580—560 közötti évtizedek jöhetnek leginkább tekintetbe. Ez az ártándi lelet szempontjából azt jelenti, hogy a lelet maga ennél az időnél nem lehetett korábbi. Arra a kérdésre, hogy a hydria Ártándon mikor került a sírba választ adni felette nehéz. Megállapíthattuk, hogy az ártándi lelet valószínűleg az erdélyi szkítakori kultúra igen jelentős dokumentuma,[60] s az a véleményünk, hogy leletünket bele kell illesztenünk abba a kronologiai horizontba, amelyet az egyéb kronológiai szempontból értékelhető tárgyak elemzése alapján az erdélyi szkítakori kultúrára megállapíthattunk (tükrök, vaszablapálcák, bronzból készült fordítottkereszt-alakú tegezdíszek stb.).

Ha az elmondottak tanulságait összegezni kívánjuk, akkor a helyi őslakosság sajátos hagytékához tartozó tárgyak alapvető kronológiai megállapításokhoz nyújtanak lehetőséget. A fibulák 600—500, 550—450, 500—400-as évekre utalnak. Egyező az ártándi bográcsmeghatározásából adódó évszámkeret is i.e. 600—500. Az adatok nagyobbrészt 550—450 közötti időszakot tesznek igen valószínűvé. Az őslakosság hagytékáról lévén szó a 600-as évekhez való közelítés az emlékanyag egy részénél (talán még a kerámikában is) elképzelhető. Ez azonban ma még nem bizonyítható. Viszont, hogy az őslakosság Hallstatt D kultúrájában mikor tűnnek fel az első keleti elemek, azt a jellegzetes szkíta tárgyak vizsgálatából nyert eredmények dönthetik csupán el. Nézzük tehát a velük kapcsolatos adatokat.

Ezek vizsgálatánál szem előtt kell tartani, hogy a Kárpátmedence kapcsolatai elsősorban a Dnyeper jobb- és talán balparti erdős-steppe zónája és Olbia, illetve az Olbia környéki steppe felé irányultak. Ez azt jelenti természetesen, hogy hazai tárgytípusaink kronológiai helyzetét elsődlegesen a prototípusoknak a jelzett területen való felbukkanása határozza meg. Ha ebből a szempontból tekintjük a megvizsgált tárgytípusokat az alábbi képet nyerjük:

1. A háromfülecses vaszablapálcák, valamint a kengyelvégződésű bronzzablaszájrészek, továbbá a háromfüles csontzablapálcák legkorábbi jelentkezését a kubánvidéki kelermeszi kurgáncsoport példányai jelzik (VII. század legvége, a VI. század eleje). De meg kell jegyezni, hogy a Szovjetunió szkíta kultúrájának területén az egész VI. században használatban vannak. Az erdős-steppe zóna csoportjaiban is általában a VI. századot (a század első felét), a balparti Szula csoportban pedig a VI. század közepét tekintik az elterjedés kezdő idejének. Ennél pontosabb időhatározás ezidőszerint nem lehetséges. Hazai fellépésük szempontjából számításba jöhet az a megfigyelés is, hogy a kengyeles végű bronzzablapálcák zárt leletből nem kerültek elő. Bár a két kengyelesvégű hazai bronzzablaszájrész jelenléte ezt a lehetőséget nem zárja ki. Mindezt számbavéve azt gondoljuk, hogy a szóban forgó zablapálcák és szájrészek hazai fellépését nagyjából egyidőre tehetjük a típusoknak a Szovjetúnió erdős-steppe zónájában való jelentkezésével (VI. század első felének vége, a század közepe). Erre az időpontra kell gondolni a többi hazai jellegzetes szkíta tárgytípus jórészével kapcsolatban nyerhető kronológiai adatok miatt is. Természetes, hogy a fenti zabla, zablapálca típusból kialakult hazai ún. vekerzugi típusú zabla ennél csak későbbi lehet. Erről a következőkben még szólunk.

[58] Vekerzug II, VI. t. 20—24.
[59] *Szilágyi J. Gy.:* Ant. Tan. 13 (1966) 102—107; 103. l.
[60] *Párducz* 1965, 227.

2. A tápiószentmártoni aranyszarvas korát a VI. század második felére lehet tenni. Emellett a datálás mellett szól a lelet kúposvégű aranyfülönfüggője is. E típus díszesebb kivitelű példányait általában az i.e. VI. század második felére, illetve az V. század elejére helyezik. Valamivel korábbi a zöldhalompusztai szarvas kora. Talán egyidős a kosztromszkajai szarvassal, de az is lehet, hogy a kosztromszkajai és a tápiószentmártoni szarvas közé esik. Készítési ideje tehát 570—560 körül lehet. Nem hallgatható el azonban az sem, hogy az aranyszarvasok helyben készülésének is vannak szószólói, lásd pl. Cslenova megjegyzését a tápiószentmártoni aranyszarvasról. Ez esetben természetesen az említettnél későbbi időkre is gondolhatunk.

3. A fordított keresztalakú bronz tegezdíszek olbiai prototípusai a VI. század közepe körüli időkből való. A hazaiak legnagyobb része ezeknek csupán utánzata, tehát későbbiek.

4. Ugyanez vonatkozik a hazai szkítakori bronztükreinkre is.

5. Nehezebb a bronz és vas pikkelyekből készült ártándi páncéling korának meghatározása. A Dnyeper jobb partjának erdős-steppés területein már a VII. század végén, illetve a VI. század elején fellép, de elterjedésük fő ideje a VI. (25 páncél) és az V. (58 páncél) század. Vas és bronz pikkelyekből összeállított páncélinget a VI. században hatot, az V. században pedig kilencet tart számon a szakirodalom, s ez utóbbiból négyet a Dnyeper jobbparti erdős-steppe zónából. Ez adatok valószínűvé teszik, hogy az ártándi páncél készítési idejét a VI. század közepe, második felére, esetleg az V. század elejére helyezzük.

6. Az erdős-steppe területére a VI. század közepén jutnak el azok a vasból készült harcibalta prototípusok, amelyekből a hazaiak is származtathatók.

7. A bronzból készült póznavég díszek egyik erdélyi példánya (a gyulafehérvári) korainak látszik (VI. század első fele) és emellett közvetlenül Kuban-vidéki prototípusokhoz kapcsolódik. Nem tudjuk azonban, nem helyben készült példányról van e szó? Évtizedre érvényes korhatározását ez idő szerint nem tudjuk adni. A többi póznadísz formailag is az erdős-steppén a VI. század közepe — V. század eleje között kimutatható központi terület példányaihoz kapcsolódik. Jó részük azonban itthon, helyben készült utánzat.

8. A korongos fejű aranyfülönfüggő tipikus erdős-steppés dísz. Kialakulásának ideje a VI. század közepe. És legfeljebb ennyire lehet felhozni: 9. az erdős-steppe zóna darabjait helyben utánzó háromszög alakú arany diadéma díszeket is.

A fenti kronológiailag értékelhető tárgytípusok közül az erdélyi terület szkítakori kultúrája szempontjából a háromfülecses vaszablapálcák (Ártánd, Nagyenyed-vincellériskola), az ártándi hydria, bronztükrök, póznavégdíszek, fordítottkeresztalakú tegezdíszek, bronz és vaspikkelyekből készült páncéling, bronzbográcsok (Ártánd) mellett a jellegzetes, vasból készült harcifokos is számításba jöhet. E tárgytípus sorozat legősibb rétegét a vaszablapálcák, az ártándi hydria, ártándi bográcsok, a gyulafehérvári póznavégdísz és talán a maroscsapói nyélnélküli tükör[61] képviselik. Ezekhez csatolnám még a Nagyenyed—Cinegetelek, Sétatér 7. sírjának melgunov-típusú markolattal ellátott tőrét is.[62] Mivel egyelőre a geográfiai Erdély területén belül a vekerzugi zablatípus nincsen képviselve, nézetem szerint ez az együttes valamivel korábbi horizontot képez, az alföldi jellegzetes szkíta tárgyakkal képviselt szintnél. Mivel azonban az erdélyi szkítakor talán legjelentősebb és legnyugatibb, már az Alföldön talált leletében (Ártánd) a vekerzugi zabla is megvolt, ez az időkülönbség nem lehet jelentékeny. A fenti adatok alapján az erdélyi szkítakor kezdetét illetően ismét csak az i. e. 560 körüli időkre gondolhatunk, amely mellett egyes tárgyak (pl. a többi póznavég dísz, vas harci fokosok, pikkelypáncél) valamivel későbbi datálást is lehetővé tesznek.

Fel szeretném hívni itt a figyelmet az A. Vulpe által feltárt Ferigile lelőhelyre. A Déli Kárpátok külső (déli) lejtőjén van a lelőhely, Olténiában. Itt talált halomsírokból vaszablák jelentős számát közölhette. Lényegében az alföldi szkítakor kronológiai szintjét képviseli a zablakészlet. Ugyanis egyrészt megtaláljuk az ún. vekerzugi típusú zablákat,[63] ugyanakkor azonban a vincelléri skolai zablapár háromfülecses vaszablapálcájának[64] leszármazottjait is.[65] Ugyancsak jelentkeznek a dél-oroszországi háromfülecses vas-

[61] *Párducz* 1958, 59—61.

[62] Vekerzug II, 58.

[63] *A. Vulpe.:* Necropola Hallstattiana de la Ferigile. Bibliotheka de Arheologie XI. Bucuresti 1967. XVI. t. 3—4, XXII. t. 8—10.

[64] *Párducz* 1965, 163. l., 8. ábra 6. kép.

[65] *A. Vulpe.:* i. m. XXI. t. 1 (?), 2—3, 4 (?).

zablapálcák jó analógiái.[66] A vaszablapálcák negyedik típusa[67] az alföldi szkítakori kultúra I. 4. változatával[68] tart közeli rokonságot. A különbség mindössze annyi, hogy a ferigilei példányok esetében a zablapálcák nincsenek a szájrészhez hozzá szegelve. Bár a vekerzugi zablatípus helyi kialakulását igen valószínűnek tartom, azonban nem helyezném az előzmények közé a Vulpe által említett Belin-i bronzzablát. Ennél a zablaszájrész és a zablapálca egybe van öntve.[69] E tekintetben inkább Karmir Blur urartui típusú zabláihoz hasonló (erről lásd alább). Ferigilet a Kárpátmedence szkítakori kultúrájának erdélyi és alföldi csoportja egyaránt befolyásolta. A lelőhely hazai kutatásunk figyelmét igen megérdemli. A csoport korát A. Vulpe 550—400 közé helyezi.[70]

Hazai szkítakorunk legkorábbi tárgytípusai a kengyelvégződésű bronzból készült zablaszájrészek. Felvihetők a VII. század végére, de az egész VI. század idején használatban vannak. Előfordulási körülményeik ismeretlenek, így semmi bizonyítékunk nincsen arra nézve, hogy a VI. század legkorábbi éveire helyezhessük őket. Ezzel szemben a korábbiakban felsorakoztatott tárgytípusok egészükben kb. a VI. század közepe körüli időkre mutatnak, mint a lehető legkorábbi időpontra. Az elmondottak miatt továbbra is az a véleményünk, hogy hazai szkítakorunk kezdő idejét legfeljebb az i. e. 550 körüli évekre tehetjük. Az ártándi és ferigilei leletek is azt tanúsítják, hogy az alföldi és erdélyi szkítakori kultúrák kezdő ideje nem esik messze egymástól. Azonban a közöttük levő időkülönbség pontos meghatározása ma még nem lehetséges. Csak becslés a részemről, amikor a két terület között 10—20 esztendős eltérésre gondolok.

Ez a korhatározás már erősen megközelíti azt az időpontot (520 körül), ameddig Harmatta János szerint is, Hérodotosnak a szkíta törzsek kiterjedéséről rajzolt képe visszamenőleg bizonyítható.[71] Az agathyrsosok Harmatta János szerint 530 előtt vándoroltak be Erdélybe, s ez időpont pontosabb meghatározásaként az 560 körüli esztendők elfogadhatók.[72] Aristeas a VI. század közepén kortársa azoknak az eseményeknek, amelyeknek során a kimmereket a Fekete-tenger északi partvidékének steppéin a szkíták felváltják.[73] Talán ez a történeti mozgalom hozza el a szkíta hódítókat a Kárpát-medencébe is.

Véleményem szerint a Kárpátmedencének a Szovjetunió szkíta kultúrájával való közvetlen kapcsolata kb. két generáción keresztül tartott. Így a kapcsolat alsó határa legfeljebb a 480/470 körüli évek lehetnek. A kétlyukas bronzzablapálcák igen szórványos megjelenése: mindössze két példányról tudunk, is e mellett szól.[74] Talán a hazai szkítakori kultúra és a nyugat—délnyugati területek közötti kereskedelmi kapcsolatok záróakkordját jelenti a Peloponnesoson készült Bene-i, klasszikuskori hydria. Ennek készítési idejéül Szilágyi János György is a 470—440 közötti éveket tartja valószínűnek.[75] De jelentheti a bene-i hydria a kelet—nyugati kereskedelmi út egy másik, az Erdélyen keresztül vezető útnál hosszabb ideig használható ágát is.

II. Harmatta János szintézisével kapcsolatban megjegyzéseink második csoportját a hazai szkítakori kultúra kimmer-sigynna meghatározásához fűzhetjük. A hazai (és erdélyi) szkítakori kultúra időrendi helyzetének meghatározása kizárja, hogy ezt kimmer jellegű emlékcsoporttal hozzuk kapcsolatba. A kérdésben azonban további meggondolások is lehetségesek.

Ha auctor adatok alapján az agathyrsosokat Erdély területére lokalizáljuk, akkor természetszerűen adódik az ottani Hallstatt D korú, jellegzetes szkíta tárgyakat tartalmazó sírleleteknek az agathyrsosokhoz való kapcsolása. E körön belül egységes a régészeti tárgyi emlékanyag és az e tárgyakat tartalmazó sírok temetkezési rítusa.

Nehezebb azonban a helyzet Magyarország területén. Már Fettich Nándor, utána Bottyán Árpád, majd magam is tudomásul kellett vegyük, hogy jellegzetes szkíta tárgyakat tartalmazó temetők, sírok nem rendelkeznek azonos temetkezési szokásokkal. S ha fel is tételezzük, sőt bizonyítottnak is vehetjük, hogy az őslakosság jelentős tömegei

[66] *A. Vulpe.:* i. m. XXI. t. 6 a, c.
[67] *A. Vulpe.:* i. m. XXI. t. 5, 7; XXII. t. 11—12.
[68] *Párducz* 1965, 151.
[69] *A. Vulpe.:* i. m. 197.
[70] *A. Vulpe:* i. m. 205.
[71] *Harmatta J.:* i. m. 110.
[72] *Harmatta J.:* i. m. 111.
[73] *Harmatta J.:* i. m. 113.
[74] *Párducz* 1965, 169—170.
[75] *Szilágyi J. Gy.:* i. m. 103—104. l. és 10. jegyzet.

élnek e területen,[76] az uralkodó réteg nem rendelkezik egységes temetkezési rítussal. Szórthamvas sírokon kívül vannak jellegzetes szkíta tárgyakat tartalmazó csontvázas sírok is. A temetkezési szokások változásában az őslakosságnak is lehet szerepe. De nem az új uralkodó nép feltűnésekor, az itteni letelepedés első szakaszában. Ez csak a huzamosabb együttélés után léphet fel.

Az sem lehetetlen természetesen, hogy az őslakosság törzsi vagy nemzetségi vezetőinek sírjaiban már az első időkben találunk jelentős, jellegzetes szkíta tárgyakat. Az új uralommal megbékélő a maga törzsén, vagy nemzetségén belül, azt képviselő személy hatalmi jelvényeiként is tekinthetők e tárgyak. Ennek eldöntésére ma még nem vállalkozhatunk, nem rendelkezünk még elegendő bizonyítékokkal.

Nem ismerjük a sigynnák déloroszországi települési területeit és így azt sem tudjuk, hogy a változatos dél-oroszországi emlékcsoportok melyikét hozhatjuk velük kapcsolatba. Ezen nem változtat az az utalás sem, amely kaukázusi tartózkodásukat említi. A települési terület meghatározásáról itt sem tudunk. Ez a helyzet különben az agathyrsosok korábbi települési területeit illetően is. Így semmi lehetőségünk sincsen arra, hogy a hazai «sigynna» emlékanyagot, temetkezési szokásokat, déloroszországi anyaterület régészeti tárgyi emlékeivel meghatározhassuk.

Nem válik könnyebbé a kérdés akkor sem, ha az agathyrsosokat és sigynnákat kimmer törzseknek tekintjük. Abban az alapvető kérdésben, hogy a VIII—VII. századokban mi a jellemző kimmer és mi a szkíta kultúrákra, a szovjet kutatás nem tudott máig határozott álláspontot elfoglalni. Általában jellemzőek a fenti kérdéssel kapcsolatban Jesszen alábbi szavai:

«Fel lehet tenni — mondja —, hogy a VIII—VII. században, mind a szkíta, mind pedig a tulajdonképpeni kimmer törzsek rendkívül közelálló kultúrával rendelkeztek . . . A VIII—VII. század korszakát joggal tekinthetjük a szkíta kultúra kezdeti fejlődési szakaszának a «szkíta» kifejezés tágabb értelmében. Ez a felfogás azonban a legcsekélyebb mértékben sem oldja meg azt a kérdést, hogy egy-egy leletcsoportot a tulajdonképpeni szkíták, vagy kimmerek, vagy valamilyen más törzs hagyatékának kell e tekintenünk . . . » És végül « . . . Kétségtelen, hogy mind az írásos forrásokban említett kimmerek, mind pedig a szkíták a fejlődésnek hozzávetőleg egy és ugyanazon fokán állottak. Mind a kimmer, mind pedig a szkíta törzsek a mi délvidékünkön éltek és valószínű, hogy a kimmerek által vezetett különböző törzsekből álló nagy törzsszövetséget a szkiták fősége alatt álló törzsszövetség váltotta fel. Ez tükröződik is Herodotos tudósításaiban.»[77]

Az elmondottak a dél-oroszországi VIII/VII. századi (prekelermeszi) viszonyokra jellemzők, s így hazai szkítakori kultúránk ethnikai meghatározására aligha alkalmazható. Bizonyos határig a fentiek érvényesek azonban a kelermeszi korszak idejére is. Nem tudunk azonban arról, hogy a korai, archaikus szkíta kultúra (Kelermeszi csoport kurgánjai) ethnikai meghatározása a fenti meggondolások miatt kérdéses lenne. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy az archaikus szkíta kultúra régészeti hagyatéka idegen, keleti eredetű tárgyakat (talán kimmer) ne tartalmazhasson. Úgy gondoljuk azonban, hogy e tárgyak közé a mi hazai, ún. vekerzugi típusú zablánk nem sorolható.

Véleményem szerint a hazai szkítakori vaszabla, illetve vaszablapálca, az ún. vekerzugi típus, valamennyi változatával a magyarországi szkítakori kultúra területén alakult ki, az előbbiekben említett háromfülecses csont és vas zablapálcákból.[78] A hazai kialakulás kérdésében Harmatta János egyetért velem, azonban prototípusul a Karmir-bluri ásatások során előkerült háromfüles vas (két pár) és csontzablapálcákra utal. Ezekkel indokolja azt a nézetét, hogy a hazai ún. vekerzugi típusunk kimmer eredetű és koruk a VI. század elejéig felvihető.[79]

Karmir Blur halmon, Teisebani erőd feltárásakor előkerült leletek szkíta jellegű tárgyaival hazai és a szovjet kutatás már foglalkozott. Lengyel Irina a vas transzkaukáziai elterjedésével kapcsolatban érinti a Karmir-bluri zablákat is. Közli az ott talált csontzablapálcás vasszájrészes együttest, továbbá egy tisztán vasból készült zablagarnitúrát. Az ásatások során előkerült leletek alapján a zablákat két csoportra osztja: 1. urartui eredetűek, amelyek megegyeznek az asszirokéval és 2. a szkíta típusúak.[80] Ilinszkaja két

[76] Vekerzug II, 69—73.
[77] *Jesszen* 1953, 109.
[78] *Párducz* 1965, 149—158.
[79] *Harmatta J.:* i. m. 115—116.
[80] *Lengyel I.:* AÉ 83/1956. 6. lap 4. kép 6 urartui eredetű, megegyeznek az assyrokéval, és 4. kép 8 szkíta típusú, csontból.

cikkében is foglalkozik a Karmir Bluron talált zablákkal. A szkíta zablák című dolgozatában is van szó róluk.[81] Nemcsak a vas és csont, hanem a fapálcás zablák csontrészeit is a jellegzetes szkíta zablák csoportjában említi. De szól Ilinszkaja Karmir Blur más szkíta jellegű tárgyairól is, amikor a Szula vidéki szkíta csoport ethnikai meghatározásával foglalkozik.[82]

Karmir Blurról a számomra hozzáférhető eredeti publikációk alapján ismerek egy háromfülecses vas[83] és egy ugyanilyen csontzablás készletet, amely azonos a Lengyel Irina által, közölt csontból készült példánnyal.[84] Utalunk továbbá egy talán háromfülecses vaszablapálca párra, amely a Lengyel Irina által közölt ún. urartui zablatípushoz tartozik.[85]

A fentieken kívül Piotrovszkij bemutat egy bronzzablát, amely véleményem szerint leginkább tekinthető az ún. urartui zabla prototípusának.[86] Ez utóbbinak és feltételezhető vas leszármazottjának a vekerzugitól erősen eltérő vonásai vannak. De eltér a zablaszájrész és zablaoldaltag összeerősítésének a módja is a két típusnál. Az urartui zablapálcák egybevannak öntve a szájrésszel, illetve annak egy részével. A szájrész végén karika és a zablát e karikába akasztott vashuzal kapcsolja egybe. A vekerzugi típus egyszerű csuklós szerkezetű szájrésszel rendelkezik, amelyet a zablapálcához hozzá szegeltek.

Harmatta János nem hivatkozik pontosan a zablára, amelyről szól, de említi a szkíta állatsítílusban készült részeket. Ez csak a csontzablapálcás készlet lehet, a másik pedig a háromfülecses vaszablapálcás garnitúra. Tehát azok a típusok, amelyek nagy mennyiségben vannak elterjedve a Szovjetunióban az archaikus szkíta kultúra területén. Nem vállalkozunk itt a fenti állítás teljes ténybeli bizonyítására. Csak Jesszen és Ilinszkaja összegezésszerű megállapításait idézzük: A kelermeszkajai kurgánokban talált 40 pár ló nagy része vaszablapálcás zablákkal volt ellátva (legalább 7 pár), a Dnyeper balpartján, elsősorban a Szula vidéki csoportban több, mint 80 kurgánt ismerünk, közülük legalább 60 a VI. századból való.[87] E kurgánokban legalább 30 pár vaszablapálca és több, mint 100 pár csontzablapálca került elő.[88] A Dnyeper jobbpartján az itt tárgyalt típusú vas és csontzablapálcák száma jóval kevesebb, de használatukat több lelőhely bizonyítja (Derenhovec kurgán, Makiivka 453. kurgán, Zsurovka 406. kurgán, stb . . .)[89]

Karmir Blur erődjének elpusztítását megelőző időszakban (590/585 előtt) a kelermeszi fokozatot megelőző szintje a korai szkíta kultúrának már kialakult.[90] Elsősorban erre a prekelermeszi korszakra vonatkozik a szovjet kutatásnak az az előbbiekben hivatkozott megállapítása, hogy a kimmer és szkíta tárgyi emlékanyag elkülönítése alig lehetséges. De számunkra a Karmir-bluri szkíta tárgyak értékelése szempontjából fontosabb az az anyag, amely a VII/VI. század fordulóján már teljesen kialakult formában jelenik meg, s amelyben a Karmir Bluron előkerült tárgyak is tartoznak. E fokozat jellemzését legutóbb Ilinszkaja végezte el. Erre az aranyszarvasok kronológiai helyzetének tárgyalásakor már kitértünk. Mint láttuk koruk még az eddig feltételezett 590/570-es idők elé is tehető egy évtizeddel. Mindenesetre párhuzamos Karmir Blur életének utolsó szakaszával. Nincsen tehát abban semmi meglepő, hogy a jellegzetes szkíta tárgyaknak egész sora bukkan fel Karmir Blur erődjében és mutatkoznak urartui hatást képviselő jellegzetességek az archaikus szkíta kultúrában. Hiszen a szovjet kutatás is feltételezi, hogy urartui mesterek dolgoztak szkíta megrendelésre. Például a kelermeszkajai híres balta adja a szkíták legkorábbi ábrázolását. Ez régebbi, mint a persepolisi palota reliefjei és a baltás szkíta harcosok képei a perzsa pecséthengereken. Ahogy B. B. Piotrovszkij gondolja, az aranyos díszítésű kelermeszkajai fegyvert urartui mesterek készítették, akik a szkíta előkelőségek megrendelésére dolgoztak, akkor amikor a szkíták Kaukázuson túli területeken tartózkodtak. Következésképen ezek az ábrázolások, mint maga a balta is, abban az időben készült, amikor a szkíták közvetlen érintkezésben voltak Urartu lakosságával. Tehát semmiesetre sem később, mint a szkíták előázsiai hadjáratai befejezésének idejében, amikor a szkíták meghódították Teisebani erődjét.[91]

[81] *Ilinszkaja* 1961, 45., 49.
[82] *Ilinszkaja* 1966, 63—64.
[83] *B. B. Piotrovszkij:* Karmir Blur I., 95. lap, 62. ábra.
[84] *B. B. Piotrovszkij:* i. m. 94. lap, 61. ábra.
[85] *B. B. Piotrovszkij:* Karmir Blur, VI. kötet.
[86] *B. B. Piotrovszkij:* Karmir Blur, III. kötet, 45 lap, 34. ábra.
[87] *Ilinszkaja* 1961, 38.
[88] *Jesszen* 1953, 60—62, *Ilinszkaja* 1961, 45—47.
[89] *Ilinszkaja* 1961, 46., 49—50.
[90] *Ilinszkaja* 1966, 61.
[91] *Ilinszkaja* 1961 a, 40.

Így a háromfülecses vas és csont zablapálcák, továbbá a többi jellegzetes szkíta tárgy Karmir Bluron az archaikus szkíta kultúra hordozóival fennálló kapcsolatok bizonyítékaként értékelhető. A fentiek miatt nem látok okot arra, hogy a vekerzugi zablatípusban kimmer eredetű formát lássak. Így a kimmereknek a szkíta állatstílus kialakításában játszott szerepét, amennyiben ezt csupán a Karmir Bluron talált csontzablapálca támsztja alá, kérdésesnek tartom.

Harmatta János urartui eredetűnek és ezért a nyugati területeken a kimmer hagyaték jellemző tárgytípusának tartja pl. a pikkelypáncélt is. Az archaikus szkíta kultúrának Urartuval való, úgy látszik elég szoros kapcsolata mellett ez nem lenne meglepő. Bár mint láttuk Csernenko összegezve a szovjet kutatás álláspontját, annyit mond, hogy a páncélt a szkíták keleti hadjárataik alkalmával ismerték meg. Ugyanígy keleti (nem urartui) eredetűnek tartja a szovjet kutatók egy része a jellegzetes szkíta rövid tőrt, az akinakest is.

Ki kell egészítenem Harmatta János megjegyzését a hazai kocsileletek számát illetően. A kocsileletek meghatározására legalkalmasabbak a kerekek vasabroncsai, vagy azok töredékei. Ilyen alkatrészek az általa is említett vekerzugi előforduláson kívül voltak még mindenekelőtt Gyöngyösön.[92] Pósta Béla a Hatvan-boldogi lelőhely szkítakori leletei között « . . . egy kocsi vaspántjának három töredékét» említi.[93] Végül a Diósgyőr-vasgyár—kerekhegyi lelet tárgyai között kocsi vasalkatrészei, köztük kocsiabroncsok is, szép számmal voltak.[94]

A hátasló jellegének megítélésére nem hiszem, hogy elegendő lenne annak megállapítása, hogy « . . . a többi eltemetett ló hátaslóként való használatának sem került elő még semmi bizonyítéka . . . »[95] Mert milyen bizonyítékokat várhatunk? Kantárfelszerelésre számíthatunk, ezek vasalkatrészei, gyakran síjelosztó bronzphalerákkal, csaknem minden lótemetkezésünk rendelkezett. Kengyelekről ebben az időben még nem lehet szó. Nyereg szilárd alkatrészeiről is alig. Különösen kedvező körülmények között kerülhet elő nyeregként használt bőr, vagy textilanyagból készült takaró.

Több alkalommal is foglalkoztatott a hazai szkítakori kultúránkat megelőző «preszkíta» periódus kérdése. A szenteskörnyéki leletek feldolgozásakor egy, a szkítakort közvetlenül megelőző emlékanyag körülhatárolását kíséreltem meg a temetkezési szokások alapján.[96] Majd a vekerzugi temető sírjainak ismertetésekor utaltam a szkíta befolyást megelőző tárgyak jelenlétére és elképzelhetőnek tartottam a temető egy olyan rétegét, vagy sírcsoportját, amely a szkíta hatás feltűnése előtti időkre helyezhető. Sőt odáig is elmentem, hogy a temető ezen rétegének tárgyi emlékanyagához, szerintem kaukázusi hagyományokat őrző tárgyakat is kapcsoltam.[97] Harmatta János szintézise ismét aktuálissá tette számomra a korábban felvetett problémát, vajon nincs e a hazai szkíta korunk és mondjuk a füzesabonyi típus «korai» kimmer hagyatéka között régészetileg körülhatárolható közbeeső szint? Szeretnék itt utalni néhány, a jellegzetes szkíta emlékanyagból kirívó tárgytípusra:

1. A Szentes—vekerzugi temető feltárásakor olyan tárgyakat is találtunk, amelyek analógiái a Kaukázus vidékére vezettek. Három bronzból készült, galambformájú csüngődíszre gondolok, amelyek megfelelő darabjait a Redkin-lageri temető leletei között, Kalakent-ben és Kobanban véltem feltalálni.[98] Meg kell azonban jegyezni, hogy Makedonia déli részének lelőhelyein hasonló alakú bronzból készült csüngőcskék ismeretesek a mi szkítakorunkat közvetlenül megelőző időkből. Nem lehetetlen, hogy azonos előázsiai központ, vagy központokból tárgyak Közép és Déleurópába egyrészt Kaukázus—Pontus, másrészt Kisázsia—Aegeikumon keresztül egyaránt eljuthatott. Megjegyezhetjük azonban azt is, hogy az említett galamb formájú díszek jobb megfelelői a kaukázusi lelőhelyekről ismeretesek.

2. Talán ide sorolható az ártándi lelet egyik aranykarikája, állatdísze miatt. Lehetséges, hogy az archaikus szkíta művészet ún. előázsiai összetevőjéhez tartozik a felhasznált motívum. Megfontolásra érdemes azonban a motívum nyugati származásának lehetősége is.[99]

[92] *M. Párducz:* AAH 2 (1952), 143—169; 150.
[93] AÉ, 1895 (15), III. t. 6.
[94] *Gallus—Horváth:* LXVIII. t. 7—18.
[95] *Harmatta J.:* i. m. 112.
[96] AÉ 5—6 (1944—45) 96—97.
[97] Vekerzug II, 74., Vekerzug III, 18.
[98] Vekerzug II, 67—68; E. I. Krupnov: Древняя история северного Кавказа. Moszkva 1960. XLI. t. 1—7.
[99] *Párducz* 1965, 208—209., 15 : 2.

3. A hazai szkítakor nyugati kapcsolatainak vizsgálatakor az agyagpecsétlőknek, pintaderáknak olyan típusára utalhattunk az egyik velemszentvidi példány esetében, amelynek prototípusát a Krupnov által a Kaukázusból közölt vaskorelei példányok egyik típusában véltük megtalálni.[100] Keszthely — Apátdombon több korszak emlékeit tartalmazó lelőhelyről, tisztázatlan körülmények között előkerült pintaderáról tudunk. Ugyanitt preszkíta jellegű csontzablákkal eltemetett lócsontvázat is találtak. Semmi sem támogat sajnos e pillanatban egy olyan feltevést, amely a pintadera és a lócsontváz egyidejűségére gondol. Kétségtelen, hogy hazai szkítakori kultúránk a pintaderákat szép számmal ismeri, s az is bizonyos, hogy a Szovjetunió déli területének megfelelő korú lelőhelyeiről a pintaderák, egy csontpéldány kivételével hiányzanak. Nem lehetetlen azonban, hogy egyes hazai példányok már a szkítakort közvetlenül megelőző időkből származnak, s ezek szerepeltek prototípusként a szkítakor idején.

4. Ugyanígy kételyek támadtak az itthon igen elterjedt elektronlemezes borítású (néha aranyból készült) spirálisos, kúposvégű fülönfüggők eredetének kérdésében. A függőknek ez a típusa a Szovjetunióban igen ritka. Egy példányt Krímből, s egyet a Dnyeper vidékről ismerünk. Figyelemre méltó az is, hogy ez idő szerint sem Moldvából, sem Erdélyből eddig ez a fülönfüggőforma nem került elő. A pilinyi deformált példányok nem hagynak kétséget affelől, hogy itthon készültek. Néhány pilinyi példány már csak azért is érdekes, mert egyik végükön levő állatfejű díszítés (talán oroszlánt, talán kigyót ábrázolnak) nem sorozhatók a szkíta állatstílus körébe. De más stílusú helyi előzményekre sem hivatkozhatunk. Legkorábbi hazai előfordulása talán Kiskőszeg (Battina). Publikált környezete «preszkíta». De az előfordulás körülményei ismeretlenek.[101] Alaca Höyük *BM* sírjából a mi típusunk teljesen pontos megfelelője került elő aranyból; sakktáblaszerűen rovátkolt díszítése van.[102] A sír rézkori, korhatározása a III. évezred második fele. Horváth Tibor megjegyzése a korhatározást illetően ez esetben nem indokolt. A sírnak a jelzett korhoz tartozása kétségtelen.[103] Sajnos sem térben, sem időben nem ismerünk közvetítő leleteket.

5. Szeretném itt említeni azt is, hogy az ártándi áttört díszű bronzból készült lándzsa, vagy tőrpenge védő sem látszik jellegzetesen szkíta tárgynak. Általában Erdélyben bronz, az alföldi szkítakori kultúra területén az áttörés nélküli vas példányokat találták eddig. Eredetüket illetően a hazai preszkíta leletanyag bronzpéldányaira utalhattam csupán.[104]

6. Felhívnám itt a figyelmet arra a két, bronzból készült kisméretű fokosra, amelyeket Gallus és Horváth a preszkíta emlékeink között említenek, amelyekhez egy kiskőszegi csontpéldány is járul. A bronzpéldányok egyike a Sárvíz vidékéről, másika az egykori Turóc megyéből származik.[105] Előfordulási körülményeik sajnos ismeretlenek. Valamennyinek egyik vége naturális ábrázolású lófejben, a másik gombban végződik. Preszkíta emlékanyagunk eddig ismert darabjai a naturálisnak mondható díszítésnek ezt a típusát nem mutatja. Darabjaink e tekintetben egyedül állanak. Viszont Ilinszkaja által közölt és a Szovjetunió déli területeiről származó fokosok egy fontos csoportja ilyen típusú bronz és vasfokosokat mutat be. Kétségtelen azonban, hogy ezek a Szovjetunióban is az archaikus szkíta kultúra darabjai közé vannak sorolva. Szkítakorba sorolásukat mi is a keleti példányok alapján végeztük. Ha azonban a kimmer—szkíta kultúrák érintkezése idején a szkíta állatstílus jelentkezése a kimmer kultúra területén is elképzelhető, akkor fokosaink kultúrtörténeti helyének általam adott meghatározása is megváltozhat.

7. Ebben az összefüggésben kell szólani még a gyomai halomsír leleteiről. Harmatta János szerint a sigynnákhoz a kimmer törzsszövetség széthullása idején, tehát a VI. század első évtizedeiben még újabb kimmer ethnikai elemek kerültek, s ezzel kapcsolatban utal a gyomai fejedelmi halomsír urartu jellegű tárgyaira.[106] Az elmondottak szerint így a gyomai halomsír földbekerülésének ideje a VI. század első évtizedeire tehető. Egyetlen olyan tárgya sincs a halomsírnak, amely a hazai szkítakori (Harmatta János

[100] *M. Párducz:* Acta Ant. Hung. 13 (1965) 273—301., I. t. 5a—b.
[101] Gallus—Horváth, XXXIV. t. 6—7.
[102] *Fr. Hančar:* Alaca Höyük, ein hervorragender kupferzeitlicher Siedlungs und Bestattungsplatz unfern von Boghasköy. Wiener Beiträge zur Kunst und Kulturgeschichte Asiens. Bd. XII. Wien 1938. 3—36.: II. t. 5.
[103] *Gallus—Horváth:* 145—146.
[104] *Párducz* 1965, 190—194.
[105] *Gallus—Horváth:* XLIV. t. 1—2; *Párducz* 1965, 187—188.
[106] *Harmatta J.:* i. m. 115.

szerint sigynna) emlékanyaggal kapcsolható lenne. Hiányzanak ezidőszerint Gazdapusztai Gyula szerint is a halmos katakomba, vagy ahhoz hasonló temetkezés anlógiái, nemcsak a szkíta korból, de egyelőre az azt megelőző periódusból is.[107]

A leletek között levő tőrmarkolat, annak gombos végű fogantyúja már határozottabb irányba vezet bennünket. Egyetértek Gazdapusztai Gyulával, amikor ezt a csernoleszi kultúra jellegzetes tőr típusával hozza kapcsolatba, s a temetkezési forma megfelelőit is ezen a területen találta meg.[108] A Kárpátmedencén belül említeni kell még a pánádi tőrt is, amely kétségtelenül ehhez a körhöz tartozik. Közelebb visz bennünket a pontosabb időhatározáshoz az a meggondolás, hogy a csernoleszi típusú rövid tőrök karikásan áttört markolatú analógiája a Kaukázusban megvan.[109]

Az áttört markolatú tőrök is képviselve vannak a hazai preszkíta emlékanyagban. Szórványként tartjuk számon a mátravidéki példányt és egyet a Pécs-jakabhegyi leletben.[110] A pécsi előfordulása a legtanulságosabb, mivel itt keleti eredetű háromfülecses bronzzablapálcákkal együtt került elő. Gazdapusztai időhatározása (VIII—VII. század) tág keretű, de pillanatnyilag pontosabb korhatározást adni nem igen lehet. Azonban az elmondottak is elegendőek annak bizonyítására, hogy a gyomai halomsír aligha helyezhető a hazai szkítakori kultúra körébe, az i. e. VI. század közepe utáni időkbe. A lelet a megelőző preszkíta kör nagyjelentőségű együttese. Hogy lehozható-e az általam feltételezett késő kimmer benyomulás idejéig, kérdéses és egyelőre nem igazolható.

Az általam feltételezett «késői» kimmer hullám legyen az ethnikai, vagy jelezzék csupán kereskedelem útján idekerült tárgyak, mint az elmondottakból kitűnik, csak hipotézis. A hazai szkítakor egyelőre megmagyarázhatatlan jelenségei támasztják alá, amelyek számát még bővíteni is lehetne. Talán Harmatta János történeti szintézisében helyet kaphat egy ilyen fokozat, amely e szintézissel szemben hangoztatott problémák legnagyobb részét megoldaná.

AZ ÁRGIRUS-TÖRTÉNET KÉRDÉSÉHEZ

KARDOS TIBOR: AZ ÁRGIRUS-SZÉPHISTÓRIA. Budapest 1967. (Akadémiai kiadó) 415 lap, és 32 tábla.

Három és fél évtizede, hogy Kardos Tibor az *Árgirus-történet*-nek olasz széphistóriákkal való rokonítását megkezdte, majd a görög mitológia és az ókortudomány «csaknem teljes bevonását» megkísérelte, hogy az európai folklór több tartományának átbúvárlása után a bizánci anyagot is összegyűjtse, majd vizsgálatait stilisztikai összevetésekkel, a stereotip kifejezések csokorbakötésével és ikonográfiai kutatásokkal egészítse ki. Közben persze nem folyvást ezzel foglalkozott, de mindig visszatért a témához. Vannak ilyen kutatói szerelmek: az «ezüstös» királyfiról és «egy tündér szűzleányról» szóló széphistória kitartó kutatásának gyümölcsét eleve nagy érdeklődéssel veszi kezébe az olvasó.

De ha így van, s a szerző több mint harminc esztendeje vizsgálja a kérdést, lehet-e érdemleges megjegyzése a recenzensnek, aki lehorgonyzott a klasszikus vizeken, és legfeljebb ki-kirándult azokra a területekre, amelyeken K. csakugyan otthon van? Mindenesetre tanulhat komplex fejtegetéseinek módszereiből, kész eredményeiből vagy akár csak ötleteiből is, és közben megteheti nem annyira bírálói, mint *συμφιλολογῶν* mivoltából eredő észrevételeit.

Az *Árgirus* problematikáját (talán nem: «meghatározza», hanem fokozott mértékben) érdekessé teszi az, hogy feltehető olasz mintáját («olasz krónikából kit megfordítottam» — olvassuk a 2. sorban) mindeddig nem sikerült megtalálni, tehát «egy közbeeső szöveg fizikai tapinthatósága nélkül», a magyar fordítás alapján kell kutatásokat folytatni az előzményekről, hogy jobban, teljesebben érthessük meg XVI. századi irodalmunk egyik gyöngyszemét, a «*Csongor és Tünde*» és a «*János vitéz*» ősét. Izgalmas, de nehéz feladat, amelynek megoldása természetesen csak a valószínűség bizonyos fokáig lehetséges.

A korábbi kutatás «beleveszett a vándormotívumok szövevényébe, nem vizsgálta magát a szöveget, mint történeti képződményt, mint szerkezeti és művészi egységet, nem igyekezett rögzíteni a mese alakulását térben és időben, pontosabban mondva: társadalmilag.» (17. l.) Lássuk hát az új módszert és az új eredményeket!

Csakugyan olasz széphistóriából fordította-e Gergei Albert az Árgirust? A stereotip mozzanatok (a műfajra jellemző szólamok, terminus technicusok, jelenetek) összehason-

lító tipológiai vizsgálata azt mutatja, hogy széphistóriánk «antik tárgyú, illetőleg novellisztikus széphistóriákhoz kapcsolódik». A felhozott szerkezeti és tárgyi stereotip mozzanatok általában meggyőzőek, mégis az összehasonlított szövegrészletek és motívumok bizonyító ereje nem egyforma. Például a *Leombruno*-mese megismételt «piacciati» (ti piaccia) formulájának stereotip volta és Gergei «apró tévedései» (39: «ha személyem tetszik») csakugyan meglepő, de szerintünk még meggyőzőbb lenne, ha a formulával más olasz (és esetleg nemcsak olasz) széphistóriákban is találkoznánk. A széphistóriák főhőseinek «naturalista» szerelmeskedéséről pedig azt mondhatjuk, hogy egyéb műfajok, korok és nációk szerelmes hősei is nagyjából (sőt pontosan) az itt (40 sk. l.) kiszerkesztett dolgokat művelik.

Tanulságos az Árgirus olasz rokonítása, még pedig nem csupán a már korábban is számon tartott Leombruno-mesével, hanem a «*Prasildo és Tisbina*» c. széphistóriával, a *Hypnerotomachia Poliphili*-vel és — bizonyos vonatkozásban — a *Fortunatus*-széphistóriával is. Ezek közül a *Prasildo és Tisbina*, valamint a *Hypnerotomachia Poliphili* alkalmasint közös (görög? már olasz?) forrásra: az Árgirus-témának valószínűleg kyprosi eredetű kéziratára vezethető vissza. Az összefoglalásban (322. l.) már kifejezetten kyprosinak van feltüntetve az a görög kéziratváltozat, amely legkésőbb 1570-ig keletkezett és amely a magyar Árgirus «szó szerinti alapja lett». A meglehetősen bonyolult bizonyításban eleve fontos szerep jutott Kyprosnak. Ennek oka: az Árgirus-história csodás kertjének forrása «mintegy olvasztott réz, olyan színű vala, a helynek is nevét arról hívják vala». Ez pedig a szerző szerint a sziget nevének «népies etimológiáját idézi fel bennünk.» (58, vö. 171. stb. l.) Igaz, hogy ehhez egyéb komoly archeológiai és mitológiai érvek is járulnak.

Ebből kiemelve az «olvasztott réz»-forrás mozzanatát, ez — megvalljuk — tagadhatatlanul szellemes ötlet, amelynek kiaknázása érdekes távlatokat nyit, csak éppen a bizonyítást nem érezzük eléggé szorosnak és kényszerítőnek. «Ahogy a Tündérlány siratja az álomba borult Árgirust, az a kyprosi Adonis-siratásra késztet gondolni» (uo.): az Adónis-siratások — bármennyire fontosak is a Byblosszal szembeni kegyhelyek — nincsenek szükségképpen Kypros szigetéhez kötve. Ha csak az «olvasztott réz» színű forrásról volna szó, mást is megkockáztathatnánk. K. többször utal a széphistóriák pazar kertjeinek stereotip leírásaira (pl. 49. l.), de — bár a későantik regények felé vezető szálakat nagyon is figyelemmel kíséri, — a kertleírások antik és bizánci előzményeire nem tér ki. A bizánci regények leírásai tulajdonképpen mind Achilleus Tatios I 15. fejezetének egyre mesterkéltebb továbbfejlesztései. (Vö. *O. Schissel*, Der byz. Garten. Seine Darstellung im gleichzeitigen Roman. SB Wien 221/2 [1942] 9. l.) Szempontunkból itt különösen az az érdekes, hogy a legtöbb regény káprázatos kertjének élményalapja a konstantinápolyi császári palota (pl. a «Kallimachos és Chrysorrhoé»-regényben: Schissel, 36. l.; «Belthandros és Chrysantza» arany fája és éneklő madarai: uo. 38. l.). Különös figyelmet érdemel a «Libistros és Rhodamné» ezüstvára (106: *τὸ κάστρον τὸ 'Αργυρὸν Χρυσοῦ*, Rhodamné «aranyos» apjának, Chrysosnak rezidenciája), amelyhez természetesen csodálatos kert is tartozik. Theodoros Meliténiotés ellen-regényében, a *σωφροσύνη* dicséretében, ugyancsak a konstantinápolyi palotát utánozza; a XV. századi «Achilleis»-ben is vannak konstantinápolyi rekvizitumok, pl. a vaskapu, de — mint már előbb, Nikétas Eugenianosnál — Xerxés hérodotosi (VII 27) aranyplatánjának «merőben irodalmi reminiszcenciája» is felbukkan (Schissel, 61. skk. l.). Talán arra is gondolhatna valaki, hogy a «rézszínű forrás» esetleg nem Kypros nevének népies etimológiájára, hanem a Konstantinápoly minden pompáját mintegy megtestesítő (vö. Anth. Pal. IX. 656) Chalké csillogására utal.

K. könyvének egyik legjobban megalapozott része a velencei előkelőségek «villeggiatura»-jának tárgyalása, melynek során Gyulay Ferenc 1703. évi északolaszországi naplójának «Árgirus-kertjét» sikerül lokalizálni. (A Terra ferma kertkultúrájával kapcsolatban legfeljebb egy magyar szempontból érdekes adatra hívjuk fel a figyelmet: Bornemisza Péter mestere, Georg Tanner, mikor 1556-ban visszatért Bécsbe, nyilván több esztendős padovai és velencei tartózkodásának élményei alapján ismertette — Alkinoos kertjétől és Kyros «paradicsomától» kezdve a maga koráig — a fa- és díszcserjeültetés történetét: Brevis et dilucida veteris quincuncis descriptio, 1557.) A pontonei Nichesola-villa freskói közül a «Venus és Adonis» almaszakítását K. az Árgirus «indító kertjelenetével» azonosítja. A freskón vadásznak ábrázolt ifjúnak és a magyar szövegben «aranyos fegyverét letevő» Árgirusnak, illetőleg a királynői termetű istanasszonynak és a magyar széphistória «szép, karcsú, magas» tündérleányának azonosítása egymással, de ugyanakkor Adónisszal és Aphroditével, vagy az Atalanta-történet szereplőivel is már nehézkesebb, a végkövetkeztetés pedig (77. l.: «ha Paolo Farinati a freskók készítése előtt sok évvel, egészen fiatal korában, — mikor még élt Michele Sanmicheli, a Nichesola-villa építésze, aki évekig dolgozott Ciprusban, mikor Velence ciprusi várait helyreállította, — hallott is Venus hegyéről és egykori almásligeteiről, az istennő ilyen ábrázolására . . .

csak egy . . . közismert történet vihette rá, . . . s ez az Árgirus szövege») amennyire vonzó, annyira merész is.

Nem kevésbé ötletes a Villa Nichesola falfestményei közül a szomszédos (az apuleiusi «Aranyszamár» Luciusának Isis jóvoltából emberré való visszaváltozását ábrázoló) freskó bevonása az Árgirus-széphistória problematikájába (79. l.): «a két freskó két ókori misztérium-regény, ill. novella ábrázolásával organikus együttesben tűnik fel az Adige partján». K. joggal veti fel a *kérdést:* misztérium-novella-e az Árgirus? (Erre még mi is visszatérünk.) Egyelőre annyit nyugtázhatunk, hogy a villa freskóciklusának értelmezése (82. l.: «humánus képsorozat ez: az Élet és Halál erőinek ábrázolása») valóban meggyőző. A másik szoba freskóinak nagyjából párhuzamos volta is érdekes, de már az ismétlődő Poseidón—Perseus—Medusa ábrázolásokból levont következtetés megint csak óvatosságra int bennünket. Annál tovább egyelőre bajosan mehetünk, hogy «a Medusamítosz ismételt megjelenése a Nichesola-villában, . . . az Árgirus szomszédságában *talán nem is véletlen*» (83. l.), és hogy az Árgirus-széphistória alapjelenete (ha csakugyan az), «nem is egészen véletlenül került» a villa falára (uo.). Azt is csupán «különös véletlennek» mondhatjuk, hogy Pontonétól északra egy *Negrar* (Fekete) nevű városka van, benne az építészetileg nagyszerű «*il Palazzo*», mivel Árgirus úgy jutott el a Fekete Városba, hogy állandóan *északnak* tartott. Ezek tagadhatatlanul érdekes névegyezések vagy hasonlóságok. Az atmoszféra, a sok «különös véletlen» mind elgondolkoztató és — közvetve — az *Árgirus-széphistória* szempontjából is feltétlenül tanulságos, de az egzaktabb bizonyítást nem mindig pótolják.

K. több alkalommal értelmezi a *Hypnerotomachia* hősnőjének, Poliának rejtőalakját (Epaphrodita) «Szebb, mint Aphrodité»-nak és megállapítja, hogy Francesco Colonna ezt az elnevezést «egyenesen az Attis-kultuszból kölcsönözte» (85. l.), ahol Attist a misztériumban Epaphroditosnak nevezik: ez pedig a «szebb mint Aphrodité» férfi-párja, «hiszen Kypros szigetén tiszteltek egy Aphroditos alakot is». Véleményünk szerint a tudálékos Colonna nem az Attis-kultuszból vette az Epaphrodita-nevet; az Epaphroditos különben sem «Aphroditénál szebbet», hanem csak «bájost», «szeretetreméltót» (venustus) jelent. Sulla nem mondta volna magát az istennőnél szebbnek, a «Felix» fordítása (Epaphroditos) a név viselőjének Aphrodité-Venus szférájába való tartozására utal; Nero felszabadított rabszolgája sem hivalkodhatott Aphroditénál különb szépséggel.

Meggyőzőnek érezzük az *Árgirus-széphistória* K.-tól kielemzett társadalmi mondanivalóját: «a földi királyfi és a túlvilági tündérleány végül is diadalmaskodó szerelme a társadalmi korlátok áttörését fejezte ki» (325. és 94. l.; kitűnő az is, amit a 213. lapon olvasunk). Ami pedig a széphistória végén olvasható hármas «arculcsapás» jelentését illeti (amitől «nem kisebbül» a megütött leány *embersége*), ez a gesztus valószínűleg a tisztító fenyítésnek az antik misztériumokból ismert és az egyházi szertartásban mindmáig fennmaradt csökevénye, amelynek átértelmezése már a középgörög szövegben is megtörténhetett, de az «emberség» csorbítatlanságának humanista frazeológiája nyilván olasz szerzőtől származik (97. l.).

K. az *Árgirus-széphistória* hőseinek neveiről meggyőzően bizonyítja, hogy azok nem humanista csinálmányok, hanem antik jellegűek, «titkolózó névtabuk . . . melyeknek eredeti görög értelme az átdolgozó előtt nem volt ismert», és amelyeket — tegyük hozzá: néhány esetben is — «csak a vallástörténet modern tudománya képes megmagyarázni». (325. l., vö. 101 sk. l.) Egyedül Filarinus látszik nem antiknak, hanem szerintünk a boccacciói Filocolóhoz, Filostratóhoz, vagy a *Hypnerotomachia* Poliphilójához hasonlóan humanista jellegű név.

A mitikus jellegű görög nevek magyarázatánál sokkal nehezebb kérdéshez nyúlt K., mikor a XVI. századi szöveg őstípusának kialakulását és jelentését próbálta meghatározni: széphistóriánk őse valamikor a szinkretizmus századaiban keletkezhetett, amikor a néhány istenalakra zsugorodó későantik Pantheonban — a hajdani olymposiak világosan elhatárolt funkcióit helyett — úgyszólván minden név mindent jelenthetett. K. feltételezése szerint egy Aphrodité-szerű szinkretisztikus istennő és egy Adonis-szerű szinkretisztikus ifjú isten szerelméről szóló misztériumot az i. sz. I—II. század Mithras—Hélios-kultuszának jegyében dolgoztak át emberi történetté, az eredeti «misztériumbeszélyt» novellává. Amikor K. az Árgirust «más közelálló szerkesztményekkel» (az apuleiusi *Amor és Psyche-történet*tel, valamint a *Leombruno-széphistória*val) rokonítva tárgyalta, és széphistóriánk előzményei mögött «szent beszélyeket» nyomozott, Kerényi Károlynak negyven évvel ezelőtt kifejtett regény-elméletét elevenítette fel és alkalmazta XVI. századi irodalmunk remekére (*Die griechisch-orient. Romanliteratur in religionsgeschichtlicher Beleuchtung*, Tübingen, 1927). Igaz, hogy ez az elmélet—főleg R. Merkelbach újabb, még szélesebb kísérlete (*Roman und Mysterium in der Antike*, München—Berlin 1962) révén — napjainkban követőkre talált, de a tagadhatatlanul izgalmas anyag vizs-

gálata során nem ártott volna a Kerényi-monográfia visszhangjára is figyelni. (A sok recenzió közül elég itt Hornyánszky Gyuláéra EPHK 52 [1928] 104—112. l., vagy A. D. Nockéra: Gnomon 4 [1928] 458—492. l. utalnunk.)

Így — már csak az anyag töredékessége miatt is — bizonyítás helyett több esetben sejtéssel kell beérnünk, és a többé-kevésbé rokon párhuzamok éppen odaillő mozaikjainak behelyettesítésével (tehát korántsem — vagy csak igen ritkán — biztos és félreérthetetlen szövegadatokkal) sikerült *a megkapó, sőt megdöbbentő egészet* rekonstruálni. Senki sem vitatja el a *hieros gamos*, az alvilágjárás, a thériomorf istenek stb. képzetének hajdani megvoltát, de mindennek kimutatása az *Árgirus*ban csak sokszoros közvetítéssel, áttételezéssel lehetséges. Az *Árgirus* cselekvényét — bizonyos korlátokon belül — valóban rokoníthatjuk Adónis vagy Attis történetével, vagy az Osirist sirató Isis megjelenítésével, de az már pl. csak sejtés, hogy «Árgirus földrezuhanása a fa alatt nem választható el Attis evirációjának ismert jelenetétől» (330, vö. 158. l.: «a hieros gamos következménye Árgirus elhalása, mely mint a toboz elhullatása azonos értékű az Attis-mítosz híres jelenetével").

Antik misztérium emlékeit fedezi fel K. a széphistória Változó helyének fogalmában és jeleneteiben». A Változó Hely nevének tartalmát Antonius Diogenes «*Thulén túli*» regényének Merkelbachtól meghatározott mondanivalójával (a psychétől való elválással és a megtisztult pneumatikus formának a föld és a nap közti holdfelszínen történő átvételével) hozná összefüggésbe, de ugyanakkor az «Isis-misztériumokra oly jellemző» *ζήτησις — εὕρεσις*-szel is, mely az Árgirusban «szakadatlanul északi irányba történő vándorlással valósul meg, s a pythagoreus—orphikus felfogás szerint . . . . a boldogok hona, a hyperboreus ország (ahová különben Apollón hattyúi is röpülnek) messze északon van. Útközben a levegőégbe helyezett Hadés viharaiban tisztul meg a lélek. Az Árgirus barlangja, Fekete Városa, kősziklái, havasai erre a tisztító jellegű Hadésra emlékeztetnek» stb. (330. l.) Nem ártott volna az egyes párhuzamos jelenségek bizonyító voltát élesebben elkülöníteni.

A minden előkívánkozó aggály ellenére kitűnő mű akkor válhatik a további kutatások alapjává, ha a kevésbé szilárd mozzanatokat lebontjuk róla. K. szerint «általában az Árgirus csaknem leplezetlenül jeleníti meg irodalmilag a későantik misztériumot» (188. l.). Ezt óvatosabban talán így fogalmazhatnók: «Az Árgirus-széphistória egynémely szerkezeti eleme és kifejezése bizonyos hasonlóságot mutat a későantik regényhez (novellához), amelynek kialakulásában egyes kutatók szerint a misztérium-vallások szekularizált elemei is szerepet játszottak.» Kiváltképpen a Mithras-misztérium volna az, aminek «nyilvánvaló jegyeit, ill. emlékeit . . . szövegünk is kifejezésre juttatja» (198. l.). Bizonyos tagadhatatlan összecsendülések megállapításán túl azonban a «nyilvánvaló» azonosság sejtetését erőszakoltnak érezzük.

«A fáradságok», «bujdosások», «próbánforgások» és «munkák» «a *cista mystica* által adott újjászületés előfeltételei» (192. l.); a *Tharrheite mystai*-formulának Merkelbachtól a görög regényekből idézett példáinál — K. szerint — «teljesebb» az Árgirus-história tündérleányának ébresztgetése, «mely olyan, mintha csak azt a könyvet olvasnánk, amelyet magával vitt az aranyalmafa alá az Árgirus-novella változatában a mesebeli herceg.» Majd mivel a csodatevő eszközök használatának elmagyarázásakor is elhangzik a «*bátorságos*» szó, továbbá az egymásra találó szerelmesek «senkitől sem félnek, *vannak bátorsággal*», K. ilyen következtetést von le: «Íme, a sótéria, a felavatottak üdve és *bátorsága* vagy szó szerint, vagy csaknem szó szerint tér vissza». A szerző párhuzam-keresése — úgy véljük — a valószínűsíthető reminiszcenciákon túlmegy, s ez a bizonyítás összességét csökkenti.

Pedig — és ebben térünk el a Kerényi regény-elméletének elfogadása elől elzárkozó recenzensektől — Kardos Tibor tételei és bizonyítása az Árgirus-beszély alapszövegének keletkezéséről és nagyjában követhető hagyományozódásáról *főbb vonásaiban meggyőzőnek látszanak*. (Vö. a 334 skk. l. olvasható összefoglalással.) Ha a merész szerző adatait és következtetéseit kíméletlenebb kritikával csoportosította volna a — valóban izgalmas — téma monográfiájává, művét fenntartás nélkül és még nagyobb örömmel fogadnák elszánt bírálói is. A közvetlen magyar irodalomtörténeti tanulságok értékelése a hivatott magyar irodalomtörténészek dolga; a klasszikus-filológus a sok rokon-területet felölelő, merész, de mindvégig mélyreható és tanulságos elemzésért mégis hálás, mert az *Árgirus-széphistória* monografikus igényű új feldolgozásában a tovább élő antikvitás kutatásának — minden részletmegjegyzése ellenére — *példamutató teljesítményét* üdvözölheti, ugyanakkor pedig ez a *ragyogó* Árgirus az újabb irodalmak kutatóinak szemében is *fényesen* dokumentálja az antik gyökerekig való visszanyúlás szükséges és megtermékenyítő voltát.

Borzsák István

KÖNYVSZEMLE

M. PORCIUS CATO: A FÖLDMŰVELÉSRŐL. Latinul és magyarul. Fordította és a jegyzeteket írta. *KUN JÓZSEF* A bevezető tanulmányt írta. *MARÓTI EGON.* (Görög és latin írók II.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.

M. Porcius Cato De agricultura c. művének kétnyelvű kiadása fontos eseménye és mindjárt hozzátehetjük: komoly gazdagodása klasszika-filológiai irodalmunknak. Jelentős a mű, mely most első ízben jelenik meg nálunk teljes szövegében és még jelentősebb a szerző, aki a művet megírta. Ez a két körülmény magyarázza, ha ismertetésünk némileg túllép a recensio hagyományos keretein.

Catonak, az államférfinak és szellemi embernek az értékelése körül napjainkban is változatlan hévvel folyik a vita. Az a nézet, mely már Mommsen RG-jében felmerült Cato politikai irányzatával kapcsolatban (I. 815—818), ti., hogy ő a kisbirtokosok érdekeinek volt a védelmezője («paraszti demokrácia») bár jelentős árnyalati különbségekkel tartja magát a modern szakirodalomban is. (Fraccaro, Opusc. I. 471—473, II. 92., De Sanctis, Storia dei Romani IV. 1. 580. sk., Corradi, Le grandi conquiste mediteranee, Bologna, 1945. 32, 284., J. Vogt, RR. Freiburg, 1951.[2] 147., E. V. Marmorale, Naevius poeta, Firenze, 1953, 23., 191. sk., H. H. Scullard, Roman Politics 220—150 B. C., Oxford, 1951, 182 sk.) Természetesen vannak a modern irodalomban az előbbitől eltérő felfogások is. Így pl. Schur (Scipio Africanus und die Begründung der Weltherrschaft, Leipzig 1927.) annak a nézetének adott kifejezést, hogy Cato, miután bejutott az uralkodó osztály, a nobilitas soraiba, korábbi (parasztpárti) politikai felfogását teljességgel feladta. Kienast (Cato, der Zensor, Heidelberg, 1954) viszont arra mutat rá, hogy Cato élénken résztvett azokban a személyi és családi jellegű rivalizálásokban, melyek azidőtájt jellemezték a római politikai életet, gazdaságpolitikájában pedig teljességgel a kereskedők, az uzsorások és a nagybirtokosok érdekeit képviselte. Frank (An Economic History of Rome, Baltimore, 1927.[2]) és Giannelli (La repubblica romana, Milano 1955.[2]) Catot konzervatív politikusként jellemzik, míg velük szemben Scullard, aki mint fentebb említettem, parasztpárti politikusnak tartja, ugyanakkor aláhúzza reakciós beállítottságát. Scullard szerint ugyanis a parasztok érdekeit védő politika Rómában reakciós jellegűnek tekinthető és ezzel szemben a Scipiók gazdasági szempontoktól irányított hódító politikája jellemezhető progresszívnek.

Nagy segítséget nyújt Cato politikájának megértéséhez ránkmaradt irodalmi hagyatéka. Cato politikájának a jellegét meghatározni annyi, mint felismerni azt az irányzatot, melyet irodalmi műveiben követett. Nem kétséges ugyanis, hogy Cato a maga irodalmi tevékenységét az általa képviselt politikai és gazdasági eszmék szolgálatába állította. Természetesen nem lehet szó valami mechanikus jellegű párhuzamosságról Cato a politikus és Cato az író között, de mégsem lehet vitás az, hogy Cato irodalmi műveiben politikai elveit akarta népszerűsíteni. Irodalmi tevékenységet nem utolsó sorban azért folytatott, hogy kifejthesse meggyőződését, melynek hiveket akart toborozni az írás hatalmával. Egyes forrásokból arra lehet következtetni, hogy politikai eszménye M.' Curius Dentatus volt, egy előtte száz évvel élt plebejusi származású államférfi, aki ugyancsak a parasztok, a plebs rustica vezére gyanánt jutott előkelő szerephez a római közéletben. (Cic. de rep. III. 40., Cato maior de sen. 55., Plut. Cato maior II. 1—3, VIII. 14.). Az mindenesetre kétségbevonhatatlan tény, hogy a földműveléssel és a földbirtokkal ill. a földművelő lakossággal való kapcsolatok hangsúlyozása a gerince Cato politikai irányzatának és ezzel függ össze a paraszti egyszerűség magasztalása és a parasztoknak, mint jó katonáknak és a hazafiúi erények hordozóinak a dicsérete. Ezeknek a tényeknek a hangsúlyozását azért tartottam fontosnak, hogy érzékeltessem azt a nagy fontosságot, melyet Cato oeuvrejében a De agricultura c. műve elfoglal.

Kiadás és magyarázat szempontjából egyaránt nehézségek és a megoldhatatlannak látszó problémák sokasága jellemzi a De agricultura-t, mely a legrégibb előttünk ismert latin prózai munka. A mű anyaga, úgy ahogyan előttünk áll, rendezetlen és teljességgel hiányzik belőle az egység. Keil kiváló szövegkiadása szolgált alapul a G. Goetz, Teubner, Leipzig 1937. kiadásnak és a mi szövegkiadásunk is részben erre támaszkodik, részben A. Mazzarino újabb szövegkiadásának az alapján áll. Szádeczky-Kardoss Samu gondos, mindenre kiterjedően alapos filológiai munkája minden dicséretet megérdemel és nagy elismeréssel kell adóznunk Kun József fordításának és jegyzeteinek, melyek kiváló tárgyismeretről, elmélyedt, a legapróbb részletekre is figyelmet fordító szakmunkáról tesznek bizonyságot. Ki kell emelni Kun József jeles fordítói érzékét is.

A kötet elé írt terjedelmes bevezető tanulmány Maróti Egon tollából ered. Kiváló történetkutatói és filológusi erényeket megcsillantó szakmunka ez, mely megérdemli a legkomolyabb figyelmet.

Maróti E. nemcsak a De agricultura problémakörét tekinti át, hanem Cato pályáját és egyéb irányú munkásságát is megvizsgálja. Eljárását csak helyeselni lehet. A De agricultura Cato politikai pályájával és egyéb irodalmi munkásságával szorosan összekapcsolódik és ezért objektív jellemzést csak az író teljes oeuvrejébe illesztve lehet adni róla. A polgári történetírás a De agriculturával kapcsolatban sok olyan problémát helyezett előtérbe, melyek, amellett, hogy nehezen dönthetők el, nem visznek közelebb a mű valódi jelentőségének a megértéséhez. Így pl. nagy vita alakult ki afölött, hogy Cato műve milyen terjedelmű birtokra vonatkozik? Tibiletti szerint Cato a 100—240 hold közötti birtokokat veszi alapul (X. Congr. Inern. di Scienze Stor. Relaz. II. Firenze, 1953, 245) Kienast szerint a De agricultura a latifundiumokra vonatkozik (Cato, der Zensor, Heidelberg, 1954. 30. sk., 88. sk.), A. H. Mc Donald a középbirtokokra vonatkoztatja (Cambridge Historical Journal VI. 1938—1940. 837. sk.). Cassola közvetítő álláspontot foglal el: szerinte Cato műve vonatkozhat a nagybirtokokra és a középbirtokokra is, mert ez nem áll ellentétben azzal, hogy a politikai életben Cato továbbra is a kisbirtokosok érdekeit képviselje (I gruppi politici romani nel III secolo a. C. Trieste, 1962. 351.). Maróti E. nem merül el az ilyen lényeget nem érintő problémák taglalásában, hanem ehelyett azt a sokkal fontosabb problémát vizsgálja, hogy a római mezőgazdaság fejlődésében milyen fázist rögzít a De agricultura és ami a leglényegesebb, a római rabszolgatartó gazdálkodás milyen viszonyban áll, ill. mennyire egyezik meg a maga gyakorlatában azokkal az elvekkel, melyeket Cato a De agriculturában képvisel. Maróti a marxista, elsősorban a szovjet szakirodalom kiváló ismeretére támaszkodva cáfolja a polgári közgazdászok és történészek felfogását, mely szerint a rabszolgaság itáliai térhódítása nem alapvető meghatározója a római gazdasági és társadalmi fejlődésnek. Élesen elhatárolja ugyanakkor a maga álláspontját, a vulgármarxista gazdaságtörténet egyébként jelentékeny képviselőitől is. (Salvioli). A De agricultura rendkívül alapos elemzése nyomán konkréten állítja fel a római földbirtok gazdasági és társadalmi problematikáját az i. e. 2. században. Maróti E. komoly érdeme, hogy a történeti tények és a társadalmi valóság pontos megfigyelésével és leírásával törekszik az általa vizsgált korok és jelenségek megelevenítésére. Catoról írt tanulmánya éppen ezért módszertani szempontból is példamutató szakmunka.

FERENCZY ENDRE

AUCTORES LATINI I. CICERO CATILINA ELLENI ELSŐ BESZÉDE. A szöveget gondozta, a bevezetést és a jegyzeteket írta *HAVAS LÁSZLÓ*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1967. 76 oldal.

Új klasszikus szövegkiadás-sorozat első kötetét bocsátotta útjára a Tankönyvkiadó Cicero Catilina elleni első beszédének megjelentetésével egyetemi latinoktatásunk régi problémájához kívánva segítséget nyújtani. Az alapos nyelvtanulás, de a vallástörténet, irodalomtörténet és más részdisciplinák elsajátítása is elválaszthatatlan a szövegolvasástól, az eredményes szövegolvasási kollégiumnak viszont elengedhetetlen feltétele, hogy *kellő számú, jól gondozott és korszerűen kommentált* szöveg álljon a hallgatók rendelkezésére. Számos klasszikus auktor szövegei azonban már antikváriumban is nehezen találhatók, vagy csak elavult kommentárral, vagy csak idegen nyelvű apparátussal. Hazánkban az iskolák számára készült klasszikus nyelvű szövegkiadásnak tiszteletre méltó hagyománya van, hogy csak a *Jeles írók iskolai tára*, vagy a *Bibliotheca Discipulorum* köteteit említsük a század első évtizedeiből, ezt a hagyományt újítja fel latinoktatásunk jelenlegi helyzetének megfelelően már egyetemi segédkönyvek formájában a Tankönyv-

kiadó a *Fontes minores latini* eddig megjelent két kötetében és a most meginduló új sorozatban, amelynek főszerkesztője Szádeczky-Kardoss Samu professzor. A kiadó tervbe vette ebben a sorozatban többek között Vergilius, Sallustius, Ovidius, Tacitus és más auktorok több művének megjelentetését tudományos igényű bevezetővel, a legjobb kiadásokat figyelembe vevő szöveget adva, részletes kommentárral (a műnek megfelelően választva meg jellegét) és minimális apparatus criticusszal ellátva. Meggyőződésünk, hogy az új sorozat nem csak egyetemi oktatóink számára jelent értékes segédeszközt, s hallgatóinknak jó vezérfonalat, de gyakorló tanárkollégáink számára, s a latin nyelvet és kultúrát alapfoknál mélyebb igénnyel elsajátítani kívánók részére is megbízható forrást nyújthat.

Havas László már eddig is több tanulmányban foglalkozott behatóan a Catilina-mozgalom sokrétű problémáival. Bevezető tanulmányában a vonatkozó szakirodalom igen alapos ismeretéről és annak kritikai értékeléséről tanúskodó, önálló részletkutatásokon nyugvó, eredeti koncepciójú dolgozatainak eredményét összegezi. Pedagógiailag is igen tanulságosnak tartjuk a bevezető első részét, amelynek fontos konklúziója (s I. éves hallgatók számára is ideje minél előbb jó példával illusztrálva leszögezni), hogy a mozgalomra vonatkozó forrásokkal szemben kritikával kell élnünk. Az önálló gondolkodásra való nevelés, a problémákhoz való kritikai hozzáállás tudatosítása konkrét szöveg alapján az oktatott anyag mélyebb elsajátításához is vezet. Ugyanennek a résznek Sallustius De coniuratione Catilinae-jának Cicero koncepcióját elismerő jellegére rámutató elemzése bátor és megalapozott állásfoglalás, Sallustius pályájának egy nem jelentéktelen szakaszára is jelentős tanulságokkal szolgál. A második részben az ún. első Catilina-összeesküvést (i. e. 66—65) a lex Maniliával való összefüggésben vizsgálja, s az ezt támogató Crassus és Caesar hatalomátvételi kísérletének körülményeit megmutatva elfogadhatóvá tudja tenni azt az első pillanatban paradoxnak tűnő állítást, hogy a lex Manilia tulajdonképpen Pompeius érdekei ellen irányult. A mozgalom nemzetközi vonatkozásaira is kitérve röviden utal az e folyóirat hasábjain megjelent dolgozatának[1] tanulságára, mely szerint Mithridatés pontoszi király támadási terve összefügg a Catilina-mozgalommal. Igen eredeti és sok érvvel alátámasztott véleményt mond Havas a mozgalom programjáról, az i. e. 64-es Rogatio Servilia elemzése alapján a kolonizációs program politikai vonatkozásait kiemelve, de a gazdasági reformokat is nagyobb összefüggések keretébe állítva. A Catilina-mozgalom tömegbázisának, stratégiájának és a mozgalom bukása okainak elemzéséből különösen a mozgalmat támogató és ellenző római főemberek földrajzilag meghatározható gazdasági érdekeltségének megmutatása, valamint Catilinának a rabszolgákhoz való viszonyának, s rabszolgafelszabadítási tervének jelentőségét kellően méltató tárgyalása érdemel figyelmet. A bevezető zárórészében nagyon tömören, néhol a kelleténél kevesebb példát fűzve a szabályokhoz, foglalja össze a cicerói beszéd retorikai tanulságait, hasznos útmutatóval szolgálva a szöveg hagyományozására vonatkozóan is, amelyhez rövid, de a legfontosabb szakirodalmat nyújtó bibliográfia csatlakozik.

A cicerói szöveg gondozásában Havas László nem csak lelkiismeretesen követte a legjobb kritikai kiadások és a beszédet idéző antik auktorok legmegbízhatóbb szövegvariánsait, hanem ezekből lényegében új kiadást is adott. Messzemenően tanulságosnak tartjuk a rövidre fogott, de a fontosabb variánsokat hozó kritikai apparátust, úgy véljük azonban, hogy a szöveg végére való elszigetelt elhelyezése (I. éves hallgatók forgatják !) eleve csökkenti a szövegkritikai problémákat is figyelembe vevő tudományos igényű oktatás hatékonyságát, nem kényszerítve a hallgatót e tanulságokra való felfigyelésre. Üdvösebb volna a sorozat további köteteiben a kritikai kiadásokhoz hasonlóan (természetesen, ezután sem azoknak terjedelmi igényével) az apparatus criticusnak a kommentár fölött való folyamatos szedése. Annál is inkább hívjuk fel erre a figyelmet, mert a sorozat prototípusának nyomdai kiállítása — mintaszerű, kitűnő tagolású és a betűtípusok variációját ötletesen alkalmazó. Kézenfekvőnek látszott, hogy a szöveg jellegének és a bevezetőben részletesen méltatott sokoldalú összefüggéseinek megfelelően a szerző a történeti kommentár válfaját válassza. Ezt azonban, nézetünk szerint helyesen, nem mereven követi, és számos kifejezés és szó magyarázatában stilisztikai, retorikai megfigyelésekkel bővíti a bevezető elvi alapvetéseit sok adalékkal kiegészítő történeti magyarázatokat, sőt szövegkritikai megjegyzésekkel is párosítja több helyütt ezeket. A nagyon alapos és a forrásokat is példásan megjelölő magyarázatokból egyedül a szigorúan nyelvi, mondattani jellegűeket hiányoljuk, annál is inkább, mert objektív körülmények miatt egyre fogyatékosabb latin tudású „gólyák" egyik első kötelező egyetemi olvasmányáról van szó. Legjobb tudomásunk szerint azonban már a sorozat további köteteiben, így a

[1] Ant. Tan. 12 (1965) 242—251.

szintén Havas László által előkészített cicerói IV. Verres-beszéd kiadásában, ezt az igényt is messzemenően figyelembe veszi szerző és kiadó egyaránt. Örömmel üdvözöljük az Auctores Latini első kötetét, és úgy véljük, hogy egészében és részleteiben is méltó a sorozat nemes célkitűzéseihez, és az említett hiányosságok ellenére mind beosztásával, mind tudományos és pedagógiai igényességével mértékadó a további kötetek számára.

SZABÓ KÁLMÁN

M. E. L. MALLOWAN: EARLY MESOPOTAMIA AND IRAN. London (Thames and Hudson) 1965. 142 lap, 43 színes tábla, 99 kép, 1 térkép.

A Közel-Kelet régészeti kutatása rendkívül sokat köszönhet M. E. L. Mallowan ásató és publikációs munkájának. Elég talán, ha csak az *Ur*-ban végzett ásatásokon való közreműködésére (sőt, L. C. Woolley halála óta az UE köteteinek kiadásának irányítására), vagy a mezopotámiai ősrégészetet igazi fejlődésére elindító *ninivei* és főleg *Arpachiyah*-i ásatásaira és közleményeire hivatkozunk. Később főleg *Nimrud* feltárása és problematikája vonta magára a figyelmét. Mindenesetre megjegyzésre érdemes, hogy ezzel, a címben szereplő könyvével elsőízben vállalkozott a Közel Keletről szóló összefoglaló mű írására. Igaz, hogy ez a könyv is a «Dawn of Civilization» sorozat egy fejezete volt, és csak annak nagy sikere késztette arra a kiadót, hogy önálló kötetként is megjelentesse az egyes fejezeteket, némi kiegészítéssel. Még a kötet ismerete előtt meg is állapíthatunk annyit, hogy szerzőnél kevés kutató lehet illetékesebb és hivatottabb egy ilyen összefoglalás elkészítésére.

Az is köztudott viszont, hogy egy ilyen témáról egy félig népszerű, félig tudományos, de mindenképpen a kutatás legutóbbi állását bemutató könyvben rendkívül nehéz új elgondolásokkal, magyarázatokkal lépni a közvélemény elé. Talán épp emiatt Mallowan mindvégig megmarad a tárgyilagos ismertetés területén. Megállapítja, hogy az ókori Mezopotámia kutatásában a legutóbbi években csak fokozódott az ötvenes évek komoly lendülete. Ez több tényben is megmutatkozik, de Mallowan szerint elsősorban mégis az új uruki ásatások szenzációs felfedezéseiben, az epigráfia nyújtotta sok új és fontos szövegben, valamint — Irán felé szélesebbre nyitva a kaput — a kulcsponti helyet elfoglaló *Hissar* pontos kronológiájának a kidolgozásában. Bár mindezek a tényezők valóban megvannak, véleményünk szerint kevéssé hangsúlyozza a szerző azt a — többek által mind jobban hangoztatott — tényt, hogy a mezopotámiai régészeti kutatásban Irak és Irán között az arány az utóbbi években erősen az utóbbi javára tolódott el. Ennek okát a térség mai adott politikai viszonyain kívül abban is kereshetjük, hogy Irán ősrégészetének és korai dinasztikus történetének sokkal több homályos részlete vár még felkutatásra. Ezeket több okon kívül azért sem lehet halogatni, mert Sumer és Akkád nem egy őskori vagy korai művelődéscsoportját éppen Iránból érkező — és legtöbbször csak feltételesen bizonyított — hatások termékenyítették meg. Irán korai művelődési képét pedig azért sem ismerjük kielégítően, mert az ország földrajzi tagoltsága egészen más, mint Mezopotámiáé: sok kis egységet képez, egyik a másiktól hegységgel, sivatagos területtel elzárva, és e sok kis földrajzi egység lényegében hasonszőrű, de részletekben erősen különböző kulturális csoportokat hozott létre. Könyve első fejezetében Mallowan érdekesen tárgyalja ezeket a kérdéseket, Iránt az Eufrátesz és Tigris völgyével, mint teljesen ellentétes földrajzi adottságú területtel összehasonlítva.

Meggyőzően tagolja Mallowan a hat fejezetre osztott könyv anyagát. A mezopotámiai civilizáció igazi létrehozójának, kifejlesztőjének természetesen az Uruk művelődést tartja és a városi civilizáció, a városállamok kialakulásának körülményeit ezen Uruk-kor anyagán keresztül, főleg magának *Uruk*nak a leleteivel mutatja be. Minden esetben rámutat a megfelelő párhuzamos iráni problémára is. Különös hangsúlyt kapnak az építészeti emlékek, ami azért érthető, mert valóban ezek monumentalitása, gazdagsága fejezi ki legjobban ennek a fejlődési fokozatnak gazdag, hatalmas, teremtő voltát. E korban kapnak helyet az írás felfedezésének körülményei is. Az északmezopotámiai egykorú fejlődést főleg az ugyancsak rendkívül gazdag *Tepe Gawra*-i leletekkel fémjelzi. Érdekes Mallowan elgondolása a sumer etnikum származtatásáról. Mint tényt megállapítja, hogy a Jemdet Nasr-, illetőleg késő Uruk-kori írás szoros rokonsága szerint a késő Uruk kor népességét Délmezopotámiában nyugodtan sumernek tarthatjuk. Viszont éppen az Uruk kor elején jelentkeznek olyan új felfedezések, változások, amelyek új népesség felbukkanására utalnak. Így a többszínű agyagszegekből kirakott falmozaikok, a fémfeldolgozás hirtelen fellendülése, a kerámiákban és a temetkezési szokásokban fellépő változások.

Ez azonban ellentmondásban van több ténnyel, elsősorban azzal, hogy jelen vannak kétségtelen semita elemek, és azzal, hogy néhány korai városnév nem tartható sem sumer, sem semita eredetűnek. Az ellentmondást úgy oldja fel, hogy megállapítja: a sumerek ősei együtt éltek semita és egy más nyelvű néppel egyaránt, már Délmezopotámia benépesülésének legkorábbi időszakában, de 3500 körül az Uruk periódusban a sumer nyelv és kultúra, sőt politika is fölénybe került, általános lett. Az elgondolást szellemesnek tartjuk, de korántsem érezzük kielégítőnek. Főleg azért nem, mert az Uruk-kor előtti régészeti anyagban ilyen egymásmelletti, párhuzamos hármasságnak semmi nyoma, főleg nincs nyoma a Mallowan által elgondolása mellett bizonyítékként felhozott Eridu anyagában. Nem lehet választ adni a teljesen hipotetikus harmadik etnikum jellegére sem, és főleg kérdés: e hármasból azonos feltételek és lehetőségek mellett miért éppen a sumerek emelkedtek volna a művészetben, tudományban, gazdaságban, nyelvben és politikában hatalmi rangra.

Természetes, hogy a korai dinasztikus időszakot elsősorban az uri leletekkel, mint vezérleletekkel illusztrálja a szerző, építészetileg viszont a sokkal gazdagabb Khafajah-i emlékekkel. Rövid jellemzésekkel valóban sikeresen mutatja be a kor művészeti, politikai, gazdasági képét. Egy érdekes és fontos építészeti párhuzam segítségével a kor végén hirtelen átugrik Irán emlékanyagába, és Hissar új feltárásának eredményei így szolgálnak elsősorban illusztrációul a korai dinasztikus idők és az új, óbabilóni dinasztiák közötti kor kérdéseihez. Hissar ilyen kiemelkedő értékelését annak köszönheti, hogy a hely az ő IIIB és C periódusában (= III. uri dinaszta kora) igen gazdag város volt, fejlett kézműiparral, és egyben kereskedelmi központ és állomás *Badakszán* és Irán más részei, illetve Mezopotámia között. Elsősorban kőanyag és fémek szempontjából. Többek között Hissar bonyolíthatta le a fontos *lapis lazuli* exportját is. Nem kívánjuk vitatni Hissar ebbeli fontosságát, sem a lelőhelynek Irán régészetében elfoglalt kiemelkedő szerepét sem, viszont elégtelennek tartjuk, hogy e kor mezopotámiai kérdéseit *is* főleg e lelőhely segítségével világítsa meg. Lehet, hogy Mallowant az vezette ebben, hogy a korábbi időszakokban a mezopotámiai anyag gazdagsága és fontosabb volta (megfelelően az annakidején volt viszonyoknak) nem adott lehetőséget Irán hangsúlyozottabb bemutatására.

Összefoglalóan talán azt állapíthatjuk meg, hogy bár a munka nem éri el a sorozat bevezető kötetének, Mellaart munkájának a színvonalát, tömörsége, gondolatgazdagsága, higgadtsága és képanyagának gazdagsága jó könyvvé teszik, elsősorban a kor problémái iránt érdeklődő kívülállók, más korokkal foglalkozó szakemberek számára.

MAKKAI JÁNOS

TACITUS: ANNALEN. Erläutert und mit einer Einleitung versehen von *E. KOESTERMANN*. I—III. (B. 1—3, 4—6, 11—13.) Heidelberg 1963—67, 567, 370 és 349 lap.

Karl Nipperdey Annales-kommentárja 1852-ben jelent meg, G. Andresentől átdolgozott és javított kiadása is utoljára a század elején (I^{11}: 1915, II^{6}: 1908); H. Furneaux-nak sok tekintetben még jobb magyarázatos kiadása (I^{2}: 1896, II^{2}: 1907) is már réginek számít, hiszen közismert tény, hogy az első világháború óta Tacitus az egyik legfrekventáltabb latin szerző, és akadnak, akik Tacitusnak ezt a renaissance-át szinte „riasztónak" érzik (A. Momigliano), vagy éppen túltermelést emlegetnek (A. Briessmann, H. Bardon). Ennek a túltermelésnek a minősége persze fölöttébb változatos. Tacitus életművének kutatásában a század eleje óta mindenesetre annyi új eredmény érlelődött, hogy az utolsó, legmonumentálisabb írás — az Annales — modern kommentárja már csakugyan nem várathatott tovább magára. Erre a nehéz feladatra keresve sem lehetett volna megfelelőbb személyt találni, mint azt, aki — *post C. Halm et G. Andresen* — évtizedek óta gondozza a Bibliotheca Teubneriana Tacitus-szövegét és aki az alapos és invenciózus tanulmányok sorozatával járult hozzá szerzőnknek és világának jobb megértéséhez. Nem olvashatjuk meghatódás nélkül K.-nak azokat a szavait, amelyekkel Annales-kiadásának praefatióját zárta (p. XIX): *dis et deabus grates dico maximas, quod mihi licuit totam fere vitam studio dedere scriptorum tanti viri, quo iam familiariter utor,* — ezt is kevesen mondhatják el a megközelíthetetlen rómairól.

A nagyszabású Annales-kommentár I. kötete 1963-ban, a II. 1965-ben, a III. 1967-ben jelent meg, és reméljük, hogy az utolsó is hamar következik. A most részletesebben ismertetendő III. kötet mindenben szerves folytatása az előbbieknek. Az egyetlen külsőleges különbség annyi, hogy az eddig szétválasztott tárgyi és nyelvi magyarázatok itt már együtt vannak. A Tiberius-könyvek sajátosságával indokolni lehetett ugyan a

kettős beosztást is, de nemcsak az olvasó kényelme (és a gazdaságosság) mutatja indokoltabbnak az egyesített («komplex») kommentárt. Akárhány olyan helyet sorolhatnánk fel a II. kötetből, ahol a két részben szószerint ugyanazt találjuk, pl. 55: *modesta servitia* «kaum auf die Zahl bezüglich» — «kaum . . . auf die Zahl bezogen»; 73: *ob atrocitatem morum* «von Lipsius aus *temporum* hergestellt (Fehler durch Dittographie entstanden)» — «so Lipsius, *temporum* M durch Dittographie»; 99: *pluribus;* 113: «vgl. zum Gedanken Liv. 27, 9, 1 *ex parvis saepe magnarum momenta rerum pendent*» — «Vorbild ist anscheinend Liv. 27, 9, 1 *ex parvis s.m.m.r.p.*»; 116: *exitii* «von Pichena aus *exitu* gewonnen, vgl. 1, 27, 2» — «von Pichena aus *exitu* verbessert, vgl. 1, 27, 2»; 207: ⟨*im*⟩*prudentem;* 224: *etsi infense invectus;* 226: *festisque* (*faustisque* Muretus); 232: «nach *animus erat* ist gedanklich zu ergänzen *aut non erat*» kétszer; 242: *Scipiones* etc.; 248: *incerta*⟨*e*⟩*;* 250 (megismételt Norden-idézettel); 294: *sed quaedam* etc.; 317: «vgl. die ähnliche Szene 11, 16, 1 . . .» — «vgl. die verwandte Stelle 11, 16, 1 . . .»; 332: *eo metu;* 354: *exitium;* 358 (von Fuchs eingeklammert); 368: *egregium vita famaque* etc.

Az összevonás annál inkább ajánlatos, mivel a II. kötetben a két rész nem mindig pontosan egyezik. pl. 65: *iuveniliter;* 67: *ordo sceleris;* 102: *agrestia servitia;* 161 (*propugnaculis*): «rohe und schnell aufgeworfene Befestigungen» — «Bollwerke, Aussenwerke»; 178 (*praegracilis et incurva proceritas*): a két rész eltérő fogalmazásaiból és idézeteiből végül is nem derül ki, hogy az öreg Tiberius tartása egyenes volt-e, vagy meggörbedt; 215 (*aram amicitiae effigiesque Caesaris ac Seiani*): Tiberius és Seianus képmásai a «Barátság oltárának» egyik oldalán, vagy külön (hol? *circum:* «zu beiden Seiten») voltak elhelyezve? A két rész egyesítése most mindezeket a kisebb-nagyobb egyenetlenségeket eltüntette.

Ami a gazdaságosságot illeti, vitatható K.-nak az a III. kötetben bevezetett eljárása, hogy a valóban magyarázatra szoruló részek vagy egyes kifejezések helyett megszakításokkal a *teljes* latin szöveget adja, úgyhogy kommentárja voltaképpen magyarázatos szövegkiadás. A kötet vége felé 5—6 soros szövegrészletek sorakoznak, amelyekből esetleg csak egy-két szó igényel magyarázatot.

«Hibákat» nehéz volna Tacitus szuverén ismerőjének kommentárjában kimutatni. A 37. lapon (11, 6, 2 *negotia fiant? eant?*) olvasható utalás «12, E8, 3» az örvendetesen csekély számú sajtóhibák egyike («68» helyett); talán csak a 120. lapon van egy kis zavar Servius Tullius és Tullus Hostilius körül: a kérdéses helyen (12, 8, 1) Tullus értendő. Nehéz a magyarázó helyzete olyan esetekben, amikor a szövegkiadó sem tud igazságot tenni, mint pl. 47 (11, 10, 4 *potitusque rerum* L; *regiam* «archaisierend und vielleicht richtiger M; . . . *regia* glättend dett.»); 75 (11, 23, 3 *nisi coetus* — vagy inkább *coetu?* — *alienigenarum velut captivitas inferatur*); 152 (12, 26, 2 *nemo adeo expers misericordiae fuit, quem non Britannici fortuna maeror*⟨*e*⟩ *adficeret*, vagy ragaszkodjunk a kézirati hagyományhoz: *fortunae maeror?*) stb.

Ilyen terjedelmű és igényes kommentárban indokolt a teljességre való törekvés. A bevezetésben K. maga írja: «Ich war darauf bedacht, jeweilig alle vergleichbaren Stellen des tac. Gesamtwerkes heranzuziehen» (22. l.). A teljesség persze viszonylagos; mindenki mást érezhet odakívánkozónak vagy fölöslegesnek. Érzésünk szerint azonban pl. a «hatásos epigramma-szerű, erős asszonáncokkal kiemelt befejezést» (11, 7, 3 *sublatis studiorum pretiis etiam studia peritura*) szerencsésen illusztrálta volna egy másik «epigramma módjára kiélezett és a lehető legtömörebben fogalmazott» befejezés: *contemptu famae contemni virtutes* (4, 38, 5, vö. Komm. II 134). Vagy Arminius unokaöccsének, Italicusnak önigazoló szavaihoz (11, 17, 1 *non enim irrupisse ad invitos, sed accitum memorabat, quando nobilitate ceteros anteiret: virtutem experirentur, an dignum se patruo Arminio, avo Actumero praeberet*) a kommentárok nem szokták idézni a Germania 7. fej.-ének kezdőszavait: *reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt*, pedig a két hely együttes vizsgálata tanulságosabban tükrözné a *nobilitas* és *virtus római* kategóriáit a *germán* közegben. Egy harmadik példa talán szövegkritikai szempontból sem haszontalan: a senatorok — *praeter suetam adulationem* — örömmel fogadták Corbulo armeniai főparancsnokságát (13, 8, 1): *videbaturque locus virtutibus patefactus.* Ehhez K. csak annyit jegyez meg, hogy a M *virtutibus* olvasata mellett a L *virtuti* változata is «megfontolásra érdemes» (erwägenswert). Ha az Agricolának arra a helyére gondolunk, amely a Petilius Cerialis kinevezésével előálló britanniai helyzetet jellemzi, a tacitusi *virtus*-eszmény két figyelemreméltóan hasonló megfogalmazását szemlélhetjük (Agr. 8, 2): *habuerunt virtutes spatium exemplorum*, és a L olvasatát is nyugodtan mellőzhetjük. Vagy a császárkori «Kunst des Sterbens» szemléltetésére Messalina anyjának biztatásához (11, 37, 3 *transisse vitam, neque aliud quam morti decus quaerendum*) melyik Tacitus-olvasónak nem jutnak eszébe Seneca szavai *unice dilecta* feleségéhez (15, 68, 3): *vitae delenimenta monstraveram tibi, tu mortis decus mavis?* (A Lex. Tac. ellenére: 263 B.) Vagy — végül — egy olyan példa, amelyre a kommentárnak nem minden használója gondolna magától. A gyilkos Octavius Sagitta lelki-

állapotát a tacitusi stilizálás meggyőzően érzékelteti (13, 44, 3): *tum, ut adsolet in amore et ira, iurgia preces, exprobratio satisfactio* etc. K. itt nem használja hasonló esetekben többször alkalmazott kifejezését («Telegrammstil»: 51, 89, 173 stb.), hanem részletezi a mondatot (323): «Das viergliedrige Asyndeton . . . kennzeichnet mit frappierender Kürze den steten Wechsel der Empfindungen». Az antik szerelmi költészet topikájából idézhető helyek közül mi egyet érzünk különösen tanulságosnak: Horatius játékos Terentius-«parafrázisát» (Sat. 2, 3, 263-: *exclusit, revocat . . . bellum, pax rursum* etc.).

K. magyarázatai minden esetben tanulságosak: nemcsak eligazítják, hanem tovább is vezetik a hozzá fordulót. Pl. Messalina botrányos «menyegzője» után nem a tehetetlen Claudius, hanem Narcissus intézkedik (11, 35, 1): *patefieri domum adulteri atque illuc deduci imperatorem iubet* — «das Befehlswort, unmittelbar neben *imperatorem* gesetzt, verdeutlicht die Umkehrung aller Verhältnisse» (101). Ennél azonban talán tovább is mehetünk. A «felfordult világhoz» tartozik az imperatornak parancsoló felszabadítotton kívül — *omnia liberto oboediebant* (u. o.) — a «díszkísérettel való felvonultatás» (*deduci*) is: Claudius úgy vonul fel — nem a maga jószántából (vö. 11, 25, 5 *flagitia uxoris noscere ac punire adactus*), hanem Narcissus «parancsára» — szégyenének és boldogtalanságának színhelyére, mint a győztes hadvezér a Capitoliumra, hogy ott mintegy az istenek közé emelkedjék. (Vö. Seneca «mennybemenesztő» Apocolocyntosisával!) De az imperatornak — *cui non iudicium, non odium erat, nisi indita et iussa* (12, 3, 2, vö. Komm. 113, Walker találó megjegyzésével) — nemcsak felszabadítottjai (vö. 13, 6, 3 *servilibus iussis obtemperaturus*) és feleségei parancsoltak (12, 1, 1 *coniugum imperiis obnoxio*), hanem hozzá méltó kegyeltje és censortársa, L. Vitellius is, aki az Agrippinával kötendő vérfertőző házasság «törvényesítéséről» gondoskodott (12, 5, 2): *percunctatusque Caesarem, an iussis populi, an auctoritati senatus cederet,... opperiri intra Palatium iubet,* — és Claudius természetesen alávetette magát a «római nép parancsainak». Hasonló érzéssel (és szándékkal) írhatta le Tacitus Nero sietős örökbefogadását is (12, 25, 1): *adoptio in Domitium auctoritate Pallantis festinatur.* Ez is beleillik a «felfordult világ» tacitusi rajzába: fontos közjogi aktusok nem *auctoritate p. R.*, hanem holmi felszabadított kezdeményezésére mennek végbe.

A tárgyi tanulságokon kívül hálás lehet az olvasó azokért a finom megfigyelésekért is, amelyekkel K. Tacitus nyelvművészi teljesítményeit igyekszik érzékeltetni. Itt persze helyénvaló az óvatosság, de K. észrevételei általában nem mennek túl az *acumen philologicum* számára engedhető határokon. A Messalina kivégzése után nyugodtan iddogáló Claudius méltó céltáblája Tacitus megvetésének (11,38,2): *nec ille quaesivit, poposcitque poculum et solita convivio celebravit.* Annak, amit K. erről a mondatról ír (107), egy részét tényként nyugtázhatjuk («das chiastische Satzgebilde mit seinem spielerischen Charakter... ist von einem Hohn erfüllt, wie er wohl beispiellos ist»), míg a «játékosságot» más esetleg másra is magyarázhatná. Vagy itt van Agrippina «győzelmének» tacitusi ábrázolása (12,3,1): *praevaluere haec* (ti. Pallas érvei) *adiuta Agrippinae incelebris, quae ad eum per speciem necessitudinis crebro ventitando pellicit patruum, ut praelata ceteris et nondum uxor potentia uxoris iam uteretur.* K. kommentárja (112) frappáns: «*praevaluere* (5 signifikante Assonanzen von mit *p* beginnenden Worten!) leitet wie mit einem Trompetenstoss den Bericht über den Triumph der Agrippina ein.» A *p*-hangok ötszörös ismétlése tagadhatatlan és feltehetően szándékolt: kérdés csak az, hogy Tacitus Agrippina diadalharsonájának szánta-e. Ha a «klasszikus» horatiusi hely (Sat. 1,6,57 *infans namque pudor prohibebat plura profari*) dadogására gondolunk, K. szellemes ötletét csak fenntartással fogadhatjuk el.

Tacitus újra és újra megtalálja a módját annak, hogy kifejezést adjon Claudiust illető megvetésének. Mikor Vitellius — Agrippina dinasztikus céljainak szolgálatában — befeketíti L. Silanust, Octavia vőlegényét, Claudius *tátott szájjal* kap a vádakon (12,4,2): *et praebebat Caesar aures, accipiendis adversus generum suspicionibus caritate filiae promptior.* (K. 114: «Seine Geneigtheit, die Anklagen willig hinzunehmen, wird durch die Alliterationen unterstrichen.») De mit mondjunk hasonló helyekről, mint pl. 12,31,3 (*nationes locum pugnae delegere saeptum agresti aggere et aditu angusto, ne pervius equiti foret;* K. 160: «Vom Stilmittel der Assonanz hat T. wiederum... reichen Gebrauch gemacht»), vagy 12,40,4 (*Didius... per ministros agere et arcere hostem satis habebat;* K. 176: «Die Assonanzen haben einen fast spielerischen Charakter»), vagy 13,57,1 (*non... eluvie maris arescente, sed unda super ardentem arborum struem fusa;* K. 346: «Die Assonanzen... verleihen dem Ganzen ein dem Gegenstand angemessens Gepräge»)? Ilyen dolgokban csak igen ritkán «állapíthatunk meg» valamit biztosan.

K. nemcsak a szakirodalomból ismert megállapításokat ismételgeti el kommentárjában. Persze helyénvaló felhívni az olvasó figyelmét a Tacitus *quindecimvir* vagy asiai proconsul-voltából adódó filológiai tényekre, de még tanulságosabbak azok a megjegyzé-

ek, amelyekből — Mommsennel és a *communis opinio*-val ellentétben — Tacitus katonai ismereteinek alaposságáról és megbízhatóságáról (*passim*), írónknak az anyagi vonatkozásokra (pl. 143) vagy a női szépségre és általában a női lélekre (pl. 327) is kiterjedő figyelméről bizonyosodhatunk meg. K. a Tacitus-irodalom szuverén ismerője, így kommentárja szinte egy könyvtárat pótol, hivatkozásai pedig egy gondosan adagolt *bibliographie raisonnée*-t. Természetes, hogy magyarázataiban méltó hely jut R. Syme monumentális és kimeríthetetlen monográfiájának, és megállapításait rendszerint magáévá is teszi. Nem számítva az író *patria*-jával kapcsolatos kontroverziát (Narbonensis? Transpadana?), a III. kötetben talán csak egy helyen (151) száll vitába Syme tekintélyével. Természetesen Syme egyéb műveit is számon tartja: a 113. lapon a Roman Revolution-ra, a 118-on a Tacitus-monográfiára hivatkozik Vitellius elvtelen törleszkedésének szemléltetéséül.)

K. kommentárjában szerepelni — rangot jelent; remélhetőleg nem ez a meggondolás játszott közre abban, hogy a tacitusi béke-eszme tárgyalásai során (127, 165, 302) a *pax Tacitea* szerény feldolgozása (Acta Class. Debr. 2 [1966] 47—) említetlen maradt. Itt hivatkozunk a II. kötet egy megjegyzésére (265. l., *ad* 6, 10,3): «*continuus* ist sehr beliebt bei Tacitus», vö. II 126, III 35, 316, 339. Mint előbb említett dolgozatunkban (i. h. 51,25. j.) utaltunk rá, Tacitus a *continuus* melléknevet következetesen *negatív* értelemben használja.

Tacitus fordítói sokat birkóznak a tacitusi abl. abs.-okkal. Ennek a speciális nehézségnek már korábban is hangot adtunk. (Tacitus. Aurora 17. [Bp. 1961] XXXI. 1.) K. nyakran kitér a kérdésre (főleg Enghofer dolgozata alapján, pl. 264, 284 stb.) és magyarázó megjegyzéseivel sokat segít a tacitusi szöveg megértésére törekvőknek. Sokszor azonban annyira benne él kedvelt szerzőjében, hogy amit *latinul* ért, fölöslegesnek érzi modern nyelven is tolmácsolni: kommentárjába — elegáns megoldásként — a kritikus helyeken Tacitus lefordíthatatlan kifejezéseit iktatja közbe, amitől szegény fordító nem ritkán okosabb. Olyan is előfordul, hogy egyik helyen pl. 311: *funditores libritoresque*) egy másikra (*ad* 2,20,2) utal, de magyarázatot egyik helyen sem ad.

Az elismerő megjegyzéseket, amelyekkel K. teljesítményét nyomon követhetnők, sokkal könnyebb volna felsorakoztatni. Tacitus minden olvasója hálás lehet a hírhedten nehéz Annales megértésének megkönnyítéséért, a Tacitus-kutatás útvesztőiben való szolid eligazításért, és ha sok vitás hely értelmezését nem tekintheti is mindenki véglegesnek, K. kalauzolása nélkül az elkövetkező évtizedekben senki sem indulhat neki minden nemzedék csábító feladatának, erőpróbájának: a *hallgatag* Tacitus megszólaltatásának.

BORZSÁK ISTVÁN

J. NØJGAARD: LA FABLE ANTIQUE. I. La fable grecque avant Phèdre. Nyt Nordisk Forlag — Arnold Busck. 1964. København. p. 600.

A fiatal dán kutató doktori disszertációja az antik tanítómese (*fabula*) műfajiszerkezeti kérdéseivel foglalkozik. Első fejezetként a tanítómese műfaji definícióját írja körül. Ez után következik a szorosabban vett anyag, elsősorban a névtelen *augustana*-hagyomány elemzése. Ennek szempontjai (kompozíció, megformálásmód, a történetek színhelye, szereplői, a bennük kifejeződő világszemlélet, erkölcs) nagyjából egyeznek az eddigi kutatások során felmerültekkel, feltűnő azonban pontos, részletező és következetes végigvitelük. A harmadik rész az archaikus fabula irodalmi világtörténetét tárgyalja. Kiindul annak eredetproblémájától, külön tárgyalja a legjellemzőbb irodalomtörténeti alkotásokat, és végül a fabuláknak a modern közönség számára való jelentőségét is elemzi. A kötet végén dán nyelvű kivonat, forrás- és irodalomjegyzék, valamint kitűnően áttekinthető tartalomjegyzék olvasható. Az egész munkát a nagy anyagismeret, és az ezen túlmenő végig felülemelkedő, fölényes biztonságú rendszerezés jellemzi. Nøjgaard munkája elsősorban nem az egyes szövegekre vonatkozó filológiai apróságok halmaza, hanem egy általános, elfogadható módszer felvázolása, amely az irodalomtudományi, klasszikafilológiai és folklorisztikai műfajanalízis eredményeit hivatott összeházasítani. Maga a szerző írja előszavában, hogy tudatosan választotta e három módszer összevegyítését: «Cette exposition tripartite me force souvent à discuter le même problème trois fois, de trois points de vue différent: théorique dans la critique de la fable, structural dans l'analyse augustana, historique dans l'étude de la tradition ésopique.» (p. (5).) Ez a megoldás elősegítette műve eleganciáját, olvasmányosságát, de legalább ugyanennyire mélységét is.

A bevezető már tartalmazza a szerző véleményét: a fabula műfaj, amelyet történetileg és teoretikusan egyaránt lehet vizsgálni. Különösen nagy jelentőséget tulajdonít e téren a strukturális vizsgálatoknak. Ennek leszögezése után tekinti át a kérdés eddigi kutatástörténetét, a különböző fabula-értelmezéseket Aristoteléstől napjainkig. A modern kutatók közül érthetően Perry józan szkepticizmusát említi a legtöbbször. Perry szerint nincs igaza egyes romantizáló fabula-elméletnek (köztük a legutóbbi nagynevű megoldásnak, Meuli kísérletének sem), ugyanekkor azt is tagadja azonban, hogy a fabulának lennének állandó műfaji sajátszerűségei, egyáltalán műfaji alapon vizsgálható lenne. E kérdésben Nøjgaard ellenkezik vele, Grønbech Andersen-monográfiájára hivatkozva éppen ellenkezőleg, itt látja a kutatás igazi lehetőségét. Az általános kérdésfeltevés után részletproblémákról esik szó. Előbb a fabula és a fikció különböző formái (valóság-ellenesség, realizmus-ellenesség, parabolaszerűség stb.), majd a fabula, a morál és az apologézis, ez után a fabula és más műfajok (anekdota, novella, állatmese, csodás mese, trufa, mítosz, legenda, eredetmonda, drámai műfajok, stb.) összevetésére kerül sor. Az első rész végső fejezeteiben egy fabula-definíció előmunkálatait találjuk meg: foglalkozik a szerző a komikum, a didaktikum, a paródisztikus elemek szerepével, az antik terminusok (αἶνος, λόγος, μῦθος, fabula, fabella) használhatóságának a problémáival.

A könyv felét teszi ki az augustana «strukturális» elemzése. Ezt annál nagyobb érdeklődéssel vehetjük kézbe, mivel ilyen terjedelemben antik epikus műfajt nem vizsgáltak strukturális módszerekkel, és már önmagában az is vitatéma lehet, hogy mit és miért nevezhetünk «strukturális» vizsgálatnak e téren. Ez a rész először hagyományos kérdésekkel (szerző, kiadás, gyűjtemények, fabulacsoportok és egyedi fabulák) indul, csakhamar inkább strukturális mezőre tér át a szerző. Előbb sorra veszi a lehetséges tartalmi elemeket: kiindulás — cselekvés — végső értékelés — végső cselekvés (illetve ezek módosulásai). Aszerint, hogy ezek milyen módon jelennek meg az egyes darabokban «egyszerű» (simplifiée) vagy «összetett» (composée) fabuláról beszél. Ezután vizsgálja meg azt, milyen egyéb sajátszerűségek jellemzik a fabulák «struktúrájá»-t. (Ilyen a «narratív törvényszerűségek» néhánya — ezek közül a 2-es és 3-as szerkesztési elvekről mondottak látszanak a legfontosabbnak —; a fenti szerkezeti részenként csoportosított idő-szintek, és ezek egymásutánja; hasonló, bár egyszerűbb felfogásban a színhely különböző megnyilvánulási formái; a cselekmény következetességének, motívumainak a jellege; az általában egyvonású, jól jellemezhető, és jellemzett, egymással egyenlő értékű szereplők; a fabulák világfelosztása — itt kerül sor például komikum, irónia tárgyalására — végül a mindezekből származó sajátosságok (absztrakció, szerzőtlenség, stilisztikai egyöntetűség, stb.); majd az önálló jellemvonásként kezelt moralitás különböző fokozatai. A fabulával rokonműfajok olykor ide vett példáit mindezek után külön tárgyalja, másodlagosnak nevezve az olykor összecseréléshez vezető azonosságokat.

A szorosabban vett történeti-irodalomtörténeti rész — amely különben az egész mű egyötöde — kitaposott utakon haladhatna. Az időrendben előrehaladás során a szerző számos vitatott problémával találkozik, ezeket nem újabb filológiai érvekkel, hanem a már megismert általános «struktúrá»-hoz mérve kísérli meg tisztázni, vagy legalább a problémát újra fogalmazni. Külön fejezet foglalkozik a fabulákban megtalálható morál kérdésével, amelynek a megítélése gyakran egyenesen ellenkező volt a különböző kutatók munkáiban. Az utolsó részfejezet a fabulák közönségét jellemzi.

Nem tudni világosan, mivel foglalkozik majd a szerző munkája második kötetében. Bizonyára ide kerül viszont az az összefoglalás, amely a jelen könyvből hiányzik. Ha most ennek ismerete nélkül is megkíséreljük benyomásainkat provizórikusan összefoglalni, ezt a következőkben szűrhetjük le. Nøjgaard könyve célkitűzésében és vonalvezetésében mintaszerűen következetes, az eldugott filológiai utalásokban is szintén hivalkodóan tájékozott. Az elméleti rész polémikus megjegyzéseiből felsejthető fabulaértelmezés minden eddiginél jobb, érettebb, körültekintőbb. A strukturalista analízis során felvetődött szempontokkal ezentúl minden rangos kutatásnak számolnia kell. A történeti rész is rengeteg apróbb korrekciót tartalmaz, és főként az benne az új, hogy áttekintésben adja anyagának egész történetét. Mit kifogásolhatunk mégis a kötetben? A teljes munka végén jó lenne pontosan összefoglalni a szerző fabula-definícióját. A strukturalista elemzést össze lehetne vetni más epikus műfajok struktúraelemzéseivel (Propp csodamese, Dundes primitív indián-mese monográfiáival), és általában is szembesíteni lehetne a strukturális műfajanalízissel. A történeti részt pedig időben is folytatni kellene. E kiegészítések nélkül is kitűnő reprezentációja a dán filológiának a kötet. Mottója lehetne: meggyőzően, higgadtan sokat mondani. Ha ezt a nézésmódot a nem-antik fabulákra is kiterjeszti a jövőben a szerző, további sikereket érhet el.

VOIGT VILMOS

И. И. ТОЛСТОЙ: Статьи о фольклоре. Издательство «Наука». Москва — Ленинград, 1966. 248 стр., I илл. I р 04 к.

Ivan Ivanovics Tolsztoj akadémikus a szovjet klasszika-filológia leningrádi iskolájához tartozott. Az antik folklór iránti érdeklődését olyan mesterek irányították, mint A. N. Veszelovszkij, közvetlen tanítója Sz. Zsebeljev, valamint az összehasonlító filológia nagytiszteletű képviselői: Sz. F. Oldenburg, N. Ja. Marr és mások. Hosszú élete (1880—1954) során Tolsztoj számos alkalommal érintette az antik folklór kérdéseit, és az 1920-as évektől kezdve e területen a legkiválóbb szaktekintélynek számított. Sajátos módszert és kutatási területet jelölnek ki dolgozatai, amelyeket most önálló kötetbe gyűjtöttek.

A könyvet V. Ja. Propp professzor, az ifjabb barát és kortárs állította össze. Bevezetőjében áttekinti a közölt dolgozatok főbb mondanivalóját, jó képet ad Tolsztoj antik folklór iránti érdeklődéséről. A kötet 15 tanulmányt és egy kismonográfiát tartalmaz, időrendbe szedve. A legkorábbi dolgozat 1927-ből, a legkésőbbiek a tudós hagyatékából származnak. Újból való közzétételüket több körülmény indokolja. Első megjelenési helyükön ma aligha megtalálható publikációk ezek, metodikailag sok tanulságosat tartalmaznak, és talán eloszlatják azt az indokolatlan ismeretlenséget, amely a nemzetközi kutatásban Tolsztoj folklorisztikailag és klasszika-filológiailag is jelentős munkáit környezi.

Érdeklődését egyes nehezen értelmezhető áldozati szokások (az új partra érkezők kecskeáldozata, az athéni bikaáldozat) hamar magukra vonták. Ezek magyarázatakor széleskörű etnológiai párhuzamsorozatot vonultat fel. Hasonlóan vizsgálja az attikai dráma és a görög regény kialakulásának útját: mindkét esetben arra utalva, hogy a népies elemek egyszerre szokásszerűségükben, ideológiájukban és rögtönzött voltukban jelentettek újat a hivatásossá váló formákhoz képest. Hasonló aspektusból közeledik a Sapphó-kör kérdéséhez, amelyet a férfi-társaságok és női-társaságok nemzetségi szervezetre utaló korcsoportulásaival kísérel meg értelmezni. Ilyen tárgyú dolgozataiban Tolsztoj mindig a ránk maradt szövegek, leírások pontos elemzéséből indul ki, utal a feltehető történeti módosulásokra, rétegződésekre, majd ezek fokozatain át haladva a legvégibb, legeredetibb kiváltó okot, magyarázatot keresi.

A kötet legnagyobb részében szüzsé-tanulmányok olvashatók. Az ilyen dolgozatok módszere az, hogy egy-egy antik szöveghez élő népköltészeti párhuzamokat idéz, és ezek segítségével a szembeállított tények mindkét oldalát megvilágítani igyekszik. Ritkán bocsátkozik bele abba a problémába, milyen filológiai, genetikai úton tartoznak össze az idézett alkotások, inkább csak azt kísérli meg, hogy a sokszor elhomályosult vagy a folklór alkotások esetében) sosem kérdezett eredeti jelentést feltárja. A párhuzamok legnagyobb számmal az orosz népköltészetből kerülnek ki, meglepően jól ismeri azonban Tolsztoj a többi európai nép folklórjának szöveggyűjteményeit is. Ilyen jellegű tevékenysége illeszti őt a nagy orosz összehasonlító folklorista-filológusok sorába. (A feldolgozott szüzsék a következők: Aarne-Andrejev No. 785, 1725, 891, 327 C, távolabbról ilyen értelemben tárgyalódik a hősök állattá változtatásának, majd visszaváltoztatásának története, a megkötözött majd megszabadított erdei ember — vadember szüzséje, a kígyóarkú leány története — ez utóbbiak a Kirké-, Midas- és Heraklés-történetek között.)

Külön figyelmet érdemel Tolsztoj pár összefoglaló jellegű dolgozata. Ezek tárgya változatos, foglalkoznak az alexandriai korszak irodalmának mítosz-nyomaival, az ῥετή 'csoda' értelmének kialakulásával, stb. Közülük két tanulmány a legjelentősebb. 1929-ben adta ki «A mesék nyelve a görög irodalomban» című dolgozatát, melyben Hérodotostól Lukianosig néhány mesei történetet vesz sorra, és a ránk maradt szövegezésmód alapján véli őket népköltészeti eredetűnek. Hasonló a kötet legterjedelmesebb tanulmánya: «Az ἀηδών -ok, az ősi epika alkotói és fenntartói». Ez a munka voltaképpen az ógörög folklór számos kérdésének összegezése. Jó kutatástörténeti áttekintéssel is szó esik benne az epika létrejöttéről, az epikus énekesekről, a tragédia és komédia kezdeteiről, a siratás megmaradt emlékeiről, végül, összefoglalásként Tolsztoj felteszi a kérdést: milyennek jellemezhetjük ezt a hagyományt? Válasza szerint a tárgyalt kérdések esetében egyértelműen úgy látszik, hogy az idézett műfajok nem arisztokratikus, hanem folklór eredetűek, sőt még a ránk maradt emlékekben is kétségtelen nyomok árulkodnak a nyelvi, metrikai, formai és ideológiai népközelségről. Ennek alapján folklór jellegű művészetnek nevezhetjük az ógörög archaikus költészetet.

Tolsztoj munkáinak első megfogalmazása óta természetesen újabb kutatási eredmények is megjelentek. Mindazonáltal nem csupán tudománytörténetileg jelentősek e dolgozatok. Eredményei messzemenően egyeznek a magyar klasszika-filológia kutatóiéval (akik közül Tolsztoj csupán Trencsényi-Waldapfel Imre Bellerophontés-tanulmányát ismeri, idézi), az eltérések inkább árnyalatiak, további gondolkodásra serkentenek.

Minden anyagbősége ellenére is éppen e gondolkodtatás amúgy is a legnagyobb erénye a kötetbe foglaltaknak.

VOIGT VILMOS

С Л. УТЧЕНКО: КРИЗИС И ПАДЕНИЕ РИМСКОЙ РЕСПУБЛИКИ. Moszkva 1965. 286 lap.

A római történet kiváló ismerőjének ez a legújabb kötete továbbfejleszti azokat a kutatásait, amelyeket eddigi munkássága során ugyanennek az időszaknak alapvető problémáiról folytatott. A jelentős elvi kérdéseket felvető — és ugyanakkor több finom részletkutatás keretében, tényszerű ismereteinket is gazdagító — kötet egy bevezető («Polis és imperium» — 3—33 l.) után nyolc fejezetben dolgozza fel anyagát. Az első, döntően eseménytörténeti fejezet (33—82) a köztársasági válság legkritikusabb öt évének, a Catilina-összeesküvés felszámolásától P. Clodius néptribunságáig terjedő félévtizednek (i. e. 63—58) politikai történetét dolgozza fel, s erre a részletmegfigyelésekben gazdag alapra épülnek a következő, döntően elvi, államelméleti kérdéseket feldolgozó, és a válság tágabban értelmezett hátterét elemző részek: A népszuverenitás eszméje a rómaiaknál (83—107), A római comitia-szervezet válsága (107—121), Plebs és rabszolgák (122—155), Optimaták és popularisok (156—173), A római hadsereg társadalmi-politikai szerepe az i. e. I. században (174—197), A római polgárjog kérdései (198—223), és végül — összefoglalásként ismét visszatérve az eseménytörténeti tárgyalás módszeréhez — Caesar diktatúrája (224—263). A kötetet rövid összefoglalás (264—271), és Névmutató zárja le.

A gazdag és sokirányú kutatásokat egybefoglaló kötet gondolatmenetének kiindulópontja, és egyben újszerű alapkoncepciója az, hogy a válság, amely végül is Caesar és Augustus monarchiájának megteremtését tette szükségessé, nem egységes folyamat, hanem legalább két összetevőből vezethető le: egyfelől Róma, az etruszk-görög típusú «polis» átalakulása birodalommá, amely a polis méreteire szabott intézményeket csakúgy elavulttá és működésképtelenné tette, mint ahogy az államelmélet területén is új koncepciók kialakulását tette szükségessé, másfelől a rabszolgatartás fejlődése és a rabszolgatartó gazdálkodás uralkodóvá válása, amely az i. e. 60-as évekre végsőkig kiélezte az osztályellentéteket, és (a polis-imperium ellentét követelményeitől függetlenül is) szükségessé tette az államszervezet megerősítését, átalakítását. Ez a két problémakör, a két (egymástól eleve független, de egybefonódó, egymást kölcsönösen feltételező és kiegészítő) feladat együttvéve hatott abban az irányban, hogy a köztársasági államszervezetet monarchia váltsa fel — éspedig éppen olyan formában, ahogy azt Caesar — inkább ösztönösen és alkalmi intézkedések keretében — előkészítette, Augustus pedig több évtized lassú és következetes szervező munkájával megvalósította. Azokkal a leegyszerűsítő nézetekkel szemben tehát, amelyek a különböző történeti tényezőknek csak egyikét vagy másikát (a hódítást ill. a rabszolgatartást) helyezik előtérbe, szerző egy differenciáltabb, «többtényezős» értelmezést igyekszik következetesen érvényesíteni a forradalmi jellegű átalakulás hátterének feltárásához.

Az antik polis-szervezet alapját Marx ismert útmutatásai alapján (v. ö.: A tőkés termelés előtti tulajdonformák címen magyarul megjelent nyersfogalmazványát) a jellegzetes antik föld-magántulajdonban látja, melynek lényege a *földtulajdon* és *polgárjog* szoros kapcsolata, egymástól elválaszthatatlan volta, s ugyanakkor a polgárok egyéni földtulajdona (dominium ex iure Quiritium) és a polgárság közös földtulajdona (ager publicus) közötti ellentmondás. A polis-szervezet fennállását, a polgárok jogi egyenlőségét ennek a — már eleve ellentmondásos — földtulajdon-formának talaján különböző *garanciák* biztosítják. Ezek — szerző szerint — a következők: 1. A polgárok (cives optimo iure) kizárolagos joga a teljesértékű földtulajdonra; 2. a polgárok zárt számának fenntartása (v. ö. pl. Athénben Periklés törvényhozását a polgárok körének szűkítéséről i. e. 454 után); 3. a népgyűlés, és végül 4. a hadsereg, mint a földtulajdonnal rendelkező s a népgyűlésen résztvevő polgárok *közvetlen* eszköze a teljesjogú polgárságon kívüli elemek (antik körülmények között elsődlegesen a rabszolgák) feletti uralom fenntartására.

A polis-szervezet fennállását biztosító négy tényező bomlását kíséri tehát szerző nyomon munkája során; legrészletesebben a népgyűlés hanyatlását (II—III. fej.), a római polgárság egységes fogalma széttagolódását (IV—V. fej.) és — voltaképpen ehhez kapcsolódva — a polgárságon belüli jogi differenciák felmerülését (VII. fej.), végül pedig a hadsereg átalakulását (VI. fej.) dolgozza fel. Így a látszólag egymástól független fejezetek voltaképpen ugyanazon jelenség különböző megnyilvánulási formáit tárgyalják.

A római «polis» bomlása ezek szerint már az i. e. III. század első felében megindult — akkor, amikor Róma az egész Itáliára kiterjedő szövetségi rendszer fejévé lett; ez az

«átalakulás» akkor duzzadt «válság»-gá, amikor a rabszolgatartás elhatalmasodása következtében az i. e. II. század végén a bomlásban levő polis-társadalmon belül megjelentek azok a forradalmi erők, amelyek tudatosan gyorsították e társadalom politikai szervezeti formáinak szétesését, azokat működésképtelenekké tették, és végül az egész politikai szervezet gyökeres átalakítására vezettek. Szerző ugyanis nem habozik ezt az egész átalakulást «forradalmi» jellegűnek tekinteni, s ennyiben — *terminológiailag* — összhangban van M. Rosztovcevvel és R. Syme-al egyfelől, A. V. Misulinnal és Sz. I. Kovaljovval másfelől, de a társadalmi forradalom tartalmát és hordozóját másként ítéli meg, mint elődei. «Kétfényezős» elméletének megfelelően két, egymástól független «forradalmi» erőt lát: a városi és vidéki *plebs*et, és a *rabszolgák*at (v. ö. főként a IV. fejezetet). A *plebs* politikai-társadalmi «bomlasztó» szerepét a polis-rendszer hanyatlása, a rabszolgák forradalmi fellépéseit a rabszolgatartás válsága váltotta ki. Mozgalmaik tehát alapvető indítékaikban egymástól lényegileg függetlenek, céljaik nem azonosak, és időben sem esnek általában egybe. A városi plebs mozgalmainak legaktívabb és legtudatosabb periódusa (az i. e. 63—58 közötti évek) akkor lobbant fel, amikor Spartacusszal az önálló rabszolga-mozgalmak időszaka már elbukott. Éppen ezért szembeszáll Szerző az olyan modernizáló elgondolásokkal is, amelyek — a kétségtelenül előforduló közös fellépéseket egy bizonyos osztály hegemoniája alatti «osztályszövetség»-nek próbálják feltüntetni, és a monarchia szükségletét egyoldalúan a Spartacus-felkelés tapasztalataiból akarják levezetni. Amellett, hogy szerző különbséget tesz a plebs és a rabszolgák, mint két, egymástól független «forradalmi» tényező között, gondosan ügyel a plebsen és a rabszolgákon belüli differenciálódás (s ugyanúgy: az uralkodó-osztályon belüli ellentétek) egyes tüneteire is. Különösen int attól, hogy a köztársaság utolsó évtizedeinek rómavárosi plebeius rétegeit már «lumpen-proletariátus»-nak tekintsük (v. ö. 116 lap).

Ebbe az általános (és önmagában is újszerű) elvi keretbe illeszkedik bele egy sor érdekes részletkérdésre vonatkozó kutatás, amelyek közül csak néhányra utalhatunk. Szerző — e tekintetben is továbbfejlesztve eddigi kutatásait — szembeszáll azzal az elmélettel, amely szerint a római köztársasági államszervezet elvi alapját a *népszuverenitás* elvében kellene látnunk; kimutatja, hogy mind a népgyűlés *kizárólagos* hatalmára való igény, mind a Polybiosra visszanyúló és klasszikus formájában Cicero által kifejezett elmélet a háromtényezős vegyes államformáról idegen képződmény, s az eredeti római elgondolás mindig valamilyen kettős uralmat, *dyarchiát* tételez fel— a köztársaság korában az erőt (*vis*) képviselő népgyűlés és a tekintélyt (*auctoritas*) megtestesítő senatus között, s ennek a republikánus dyarchiának folytatása (más tényezőkkel) Augustus hatalom-megosztása az imperator és a senatus között. Érdemes ehhez megjegyezni, hogy a késő-köztársasági és császárkori államelmélet valóban — az *auctoritas patrum* elvének a lex Hortensia által bekövetkezett csorbítása ellenére — a népgyűlés és senatus kettős hatalmának elvi alapján áll, s ilyen szellemben rekonstruálja a halikarnassosi Dionysios is Romulus alkotmányát (II. 14 skk.), s ebben látja az ideális, megvalósítandó államszervezetet Brutus és Cassius is (App. BC IV. 574 § és IV. 385 §). Kérdéses azonban, hogy mint meg-nem-valósult programot, nem tételezhetjük-e fel (akár hellén vagy hellenisztikus gondolatmenetek alapján) a népszuverenitást (pontosabban: a népgyűlés szuverén jogainak követelését) olyan «popularis» politikusoknál, mint G. Gracchus ,vagy éppen P. Clodius, akiknél észrevehető a senatus kikapcsolására, semmibevételére való törekvés? Viszont helytálló Szerzőnek az az eredménye, hogy Sallustius teljesen a senatus-népgyűlés kettős hatalmának elvi alapján állt (100—102 l.).

Mind egyetemes koncepciója, mind pedig az annak keretébe illeszkedő részletkutatások alapján jelentős, új hozzájárulással gazdagította a kiváló szovjet ókortörténész a római köztársaságról a császárkorba való átmenet kérdésének — Drumann óta R. Syme-ig és Maskinig oly sokat és oly sok kiemelkedő kutató által vizsgált, de úgy látszik, teljesen még mindig ki nem merített problematikáját.

HAHN ISTVÁN

D. NÖRR: IMPERIUM UND POLIS IN DER HOHEN PRINZIPATSZEIT. (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte 50. Heft) München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1966, 135 VIII l.

A szerző, a münsteri egyetem római jogi professzora, nehéz kérdést választott monográfiája tárgyául.[1] A római birodalom és a kisázsiai görög városok közjogi kapcso-

[1] A könyvet Magyarországon már ismertette *Pólay Elemér* (Jogtudományi Közlöny XXII. új évf. 3—4., sz. 1967, 252—254. old.).

lata a virágzó principátus korában (az i. sz. I. század végétől az i. sz. III. század elejéig terjedő időszakban) szövevényes és bonyolult viszony, amelyre a modern államelmélet kategóriái — amint ezt a szerző gondosan kifejti[2] — nem igen alkalmazhatóak. Ezen a területen a kutatót egyaránt fenyegeti a jogi formák abszolutizálásának, a tetszetősen szimplifikáló jogászi sémák felállításának a veszélye, és az a veszély, hogy pusztán a tényleges politikai helyzetet véve figyelembe, elhanyagolja a jogi formákat és azok különbségeit. Az első esetben arra az eredményre juthatna, hogy az *Imperium Romanum* még az i. sz. II. században is többé-kevésbé független városállamok szövetsége volt, míg a másik fajta egyoldalúság a polisz-rendszer teljes tagadására és arra a következtetésre vezethetne, hogy a római birodalom már mai értelemben vett területi állam volt. Annak a kutatónak, aki ezzel a kérdéssel foglalkozik — éppen az efféle torzítások elkerülése érdekében — egyaránt otthonosnak kell lennie a jogi és a nem-jogi források kezelésében, sőt némi túlzással azt mondhatni, hogy egyszemélyben jogásznak és történésznek kell lennie. Nörr könyve arról győzi meg az olvasót, hogy szerzője kitűnően helytállt ebben a kettős szerepkörben, és így sokoldalú, árnyalt képet nyújt a birodalom és a poliszok viszonyáról.

A szerző az anyagot három fő kérdés köré csoportosítja. A könyv első részében a polisz «belpolitikai» kérdéseit vizsgálja, köztük a városi polgárjogot (12. skk. old.), a városi közigazgatást (12. skk. és 34. skk. old.), valamint a törvényhozást és a jogszolgáltatást (22. skk. old.). A második részben a poliszok egymásközötti és Rómához való viszonyát tárgyalja (44. skk. old.), a harmadik részt pedig a korabeli elméleti nézetek, a «polisz-ideológia» kérdésének szenteli, külön ismertetvén a rómaiak és a görögök felfogását (68. skk. és 76. skk. old.).

A könyv tartalmának részletes ismertetésére természetesen itt nincs mód. Ehelyett megkíséreljük kiemelni azokat a főbb gondolatokat, amelyek az egész monográfián végighúzódnak, a szerző felfogására különösen jellemzőek.

1. A szerző a poliszok államiságát igen óvatosan és mértéktartóan ítéli meg. Álláspontja szerint a poliszok ebben a korban még nem süllyedtek le puszta közigazgatási egységekké, hanem «idegen uralomnak alávetett önmagukban véve politikai egységek» maradtak[3], de ez a jellegük egyre inkább elhalványul. Minden egyes kérdésnél gondosan kimutatja azt a kettősséget, amelyet a polisz «de iure» létezése, és az önállóságot egyre inkább felszámoló római uralom ténylegessége jelentett.

Néha azonban úgy tűnik, hogy a szerző túlbecsüli egyes merőben formális relikviák jelentőségét. A *ius legationis* csökevényei és a poliszok egymásközti egykori politikai kapcsolatainak roncsai[4] például nézetünk szerint még nem jogosítanak fel arra, hogy a polisz «sántító külpolitikai jogalanyiságáról» beszéljünk.[5]

2. A szerző a görög poliszok hanyatlásáért nemcsak a rómaiakat teszi felelőssé, hanem azt az érdekes és újszerű gondolatot veti föl, hogy a városok politikai devalválódása nagyrészt a polgárok közömbösségére, önbizalomhiányára vezethető vissza. A forrásokból megállapítható ugyanis, hogy több ízben maguk a poliszok kérték a római hatóságok beavatkozását olyan ügyekbe, amelyek eldöntésére a rómaiak nem tartottak igényt.[6] A polgárok politikai demoralizálódása mellett azonban nagyobb hangsúlyt kívánt volna a császárok és helytartóik bizalmatlansága mindennemű önálló kezdeményezéssel szemben. Plinius és Traianus levelezéséből kitűnik, hogy a császár időnként szinte kicsinyes módon avatkozott be merőben helyi jelentőségű, apró-cseprő ügyek eldöntésébe, és ez nézetünk szerint nem magyarázható pusztán Plinius «túlzott aggályoskodásával», amint a szerző véli.[7]

3. Rendkívül tanulságosan fejtegeti a szerző a harmadik részben—főképp Aristides, Dio Cassius és a prusai Dión munkái alapján — a korabeli görögök elméleti nézeteit. Formailag nem mondanak le a polisz-eszméről, de igyekszenek összeegyeztetni elveiket a valósággal: a római uralommal. Így valóságos szellemi zsonglőrmutatvány segítségével hozzák összhangba az *ἐλευθερία* -t az alávetettséggel: a *δουλεία* -val, azon az

[2] Különösen a szuverénitás fogalmának az alkalmazását tartja, joggal, veszélyesnek. Vö. 1. skk. old.

[3] 116. old.

[4] Vö. 57. skk. és 51 old.

[5] A szerző kétségkívül igen óvatosan fogalmaz: «. . .kann man vielleicht von einer „hinkenden" aussenpolitischen Rechtssubjektivität der Poleis unserer Epoche sprechen...» (67. old.)

[6] Ld. 36. sk. old. forráshivatkozásokkal.

[7] 36. old. Elegendő arra az ismert esetre utalnunk, amikor a császár nem járult hozzá ahhoz, hogy Nicomediában önkéntes tűzoltóegyletet létesítsenek (Plinius, *ep. ad Traianum liber* XXXIII (XLII) és XXXIV (XLIII).

alapon, hogy csak az él szolgaságban, aki idegen önkényt, hübriszt kényszerül eltűrni. A közjót szolgáló monarchia viszont nem önkényuralom, hanem ellenkezőleg a szabadság legfőbb biztosítéka.[8] A szabadság potenciális megsértőjének többnyire a helytartót tekintik, akivel szemben éppen a császár a polisz szabadságának a legfőbb védelmezője.[9]

A birodalom és a poliszok viszonyát jogászi szabatossággal azonban sem a rómaiak sem a görögök nem határozták meg. Ez — állapítja meg a szerző — érthetően, egyik félnek sem állt volna érdekében.[10]

Ez a rövid ismertetés csak hézagos képet adhat erről a szilárd forrásbázisra alapozott, gazdag tartalmú könyvről, amely a jövőben bizonyára e témakör standard munkái között fog szerepelni.

DIÓSDI GYÖRGY

BRÓSZ RÓBERT: NEM TELJES JOGÚ POLGÁROK A RÓMAI JOGFORRÁSOKBAN. A római polgárság rétegeződése. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964, 301. old.

Ugyanebben a számban már hírt adtunk egy olyan római jogi monográfiáról, amely az ókortudomány és a római jog elmosódott határmesgyéjén helyezkedvén el, a történészek érdeklődésére is, sőt talán elsősorban az ő érdeklődésükre tarthat igényt.[1] Kissé megkésve[2] számolunk be egy magyar szerző: Brósz Róbert professzor könyvéről, amely hasonlóképpen túllép a szoros értelemben vett római jog határain.

A nem éppen szerencsésen megválasztott cím gazdag és érdekes tartalmat takar. A szerző a szabad római polgárok elnyomott rétegeinek magánjogi jogkorlátozásait tárgyalja, és ennek során a következő csoportok helyzetével foglalkozik: a *humiliores* (alacsonyrendűek), a *libertinus*-ok, a nők, a kereskedők és a kézművesek, a vallási meggyőződésük miatt korlátozott jogú polgárok, a *colonus*-ok, és a *curialis*-ok.[3] A különféle magánjogi korlátozásokat valamennyi fejezetben a római «jogképesség» három fokozatának (*status libertatis, civitatis, familiae*) megfelelően csoportosítja, és így áttekinthetővé teszi a meglehetősen heterogén anyagot.

Nem kétséges, hogy ebben a terjedelemben a szerző eleve nem törekedhetett teljességre, ezért kutatásait a jogi források kiaknázására korlátozta, a nem jogi forrásokat csak kiegészítésképpen használva fel.[4]

A munka legfőbb értékeként a következetesen marxista szemlélet emelhető ki, amely az elnyomottak sorsával való szinte szubjektív ízű együttérzéssel párosul, valamint az, hogy a szerző a t e l j e s jogi forrásanyagot dolgozta fel[5], ami több kérdés, így a *colonatus* irodalmában tudomásunk szerint eddig még nem történt meg.

Az egyes fejezetek értéke, az eredmények újszerűsége tekintetében, nem teljesen azonos. A munka legeredetibb és legszínvonalasabb részeinek a *libertinusok* helyzetének — ezen belül főképpen a *ius patronatus*;— tárgyalását (48. skk. old.), a *colonatus* kifejlődésének és a szó különféle szinonímáinak gondos feldolgozását (163. skk. old.), és a *curialis*-okról szóló fejezetet (217. skk. old.) tartjuk. Értékes tartalmukból különösen az a nagyszerű filológiai vizsgálat emelkedik ki, amellyel a szerző meggyőzően kimutatja, hogy a *decurio* szó helyettesítése a *curalis* melléknévvel, majd ennek átalakulása főnévvé, a városi tanácsok lesüllyedésének, a tanácstagok egyre rosszabbodó jogi helyzetének a szimptomája volt (219. skk. old.).

[8] Vö. 86. skk. old.

[9] Vö. 90. old.

[10] A rómaiakra nézve vö. 68 old. A szerző a görögökre nézve ezt kifejezetten nem mondja, de nézetünk szerint az ő valóságos vagy vélt érdekeik sem kívánták meg azt, hogy a tényleges helyzet — a római egyeduralom — elméleti konzekvenciáit következetesen levonják.

[1] *D. Nörr:* Imperium und Polis in der hohen Prinzipatszeit. Ld. old.

[2] Sajnálatos, hogy hazai folyóiratban még nem jelent meg recenzió erről a könyvről, holott külföldön már ismertették: *G. Ciulei*, Savigny-Zeitschrift 83 (1966), 550. sk. old; *Diósdi*, IURA 16 (1965), 232. skk. old.

[3] A bevezetésben a szerző megindokolja, hogy miért nem tárgyalja a *plebs*, a *clienselk* és a családfői hatalom alatt állók helyzetét. Vö. 19. skk. old.

[4] Vö. 23. sk. old. A forrásmutatóban a jogi források mintegy tizenhárom, a nem jogiak körülbelül másfél oldalt tesznek ki.

[5] Kivéve a papirológiai forrásokat.

Magától értetődik, hogy a szerző némelyik megoldása, következtetése vitatható: 1. A nőkről szóló fejezet (121. skk. old.) véleményünk szerint nem a legsikerültebb. Önmagában véve is kérdéses, hogy érdemes volt-e ennek a nemi megkülönböztetésen alapuló társadalmi csoportnak, amelyhez egyaránt tartoztak rabszolganők és császárnék, önálló fejezetet szentelni, hiszen a római társadalomban a nők sem jogi sem egyéb szempontból nem tekinthetőek akár megközelítőleg is egységes rétegnek.[6] Igaz ugyan, hogy néhány speciális rendelkezés korlátozta a szabad nők «jogképességét», de kérdéses, hogy ezek következtében elnyomott helyzetbe kerültek-e. Aligha érezhették komoly hátránynak például a *ius suffragii* hiányát, vagy a kezességvállalás tilalmát (*senatusconsultum Velleianum*), ezenfelül mindezeket — amint a szerző maga is elismeri[7] — ellensúlyozta a nők magas társadalmi megbecsülése.

2. Már említettük, hogy a *colonatus*-ról szóló fejezet a könyv legértékesebb részei közé sorolható. A szerző több új eredményre jut, de egyik következtetésével nem értünk egyet. Cáfolni törekszik ugyanis az uralkodó felfogást, és azonosítja az *adscripticius*-okat a *colonus*-ok többi csoportjaival (180. skk. old.). Nézetének azonban két császári rendelet (*C.* 8,51,3 és 11,48,19) ellentmond, és a szerző interpretációja nem bizonyul elegendőnek ahhoz, hogy hitelüket lerontsa.

3. Egyik-másik fejezetben, a témája iránti érthető elfogultságból, a szerző hajlamos olyan társadalmi és jogi megkülönböztetéseket, amelyek bizonyíthatóan csak a principátus vagy a dominátus idejében jelentek meg, kellő forrásbeli alap nélkül anticipálni. Így túlzásnak tartjuk, hogy a *honestiores-humiliores* megkülönböztetés gyökereit már a tizenkéttáblás törvényben keresi (29. skk. old.) Az a hipotézise sem hat meggyőzően, hogy a kereskedőket és a kézműveseket a köztársasági korban is hátrányos jogi megkülönböztetésben részesítették volna (136. skk. old.).

Kisebb ellenvetéseink ellenére kétségtelen, hogy a munka mind a jogászok, mind a történészek számára új és hasznos eredményeket nyújt. Megértése a nem jogász olvasónak sem okoz nehézséget, mert a szerző többnyire nem feltételez speciális jogi szakismereteket, helyenként — a szó nem rosszalló értelmében vett — ismeretterjesztő jelleggel utalva egy-egy kevéssé ismert fogalom jelentésére. A könyv használhatóságát a gondosan elkészített tárgy — és forrásmutató, olvashatóságát pedig a szerző egyéni, erőteljes — bár helyenként érdes — stílusa is növeli.

DIÓSDI GYÖRGY

И. Ф. ФИХМАН: ЕГИПЕТ НА РУБЕЖЕ ДВУХ ЭПОХ. Moszkva 1965, 308 lap.

A római és bizánci kor egyiptomi gazdaságtörténetének, eddigi publikációi alapján is elismert művelője ebben a kötetében kitűnő, anyaga szempontjából is teljesnek mondható összefoglalást ad a késő-ókori, i. sz. IV—VII. századi Egyiptom kézműiparáról. A két korszak, amelynek megyéjén az általa ábrázolt gazdasági és társadalmi viszonyok elhelyezkednek: az elmúlóban levő rabszolgatartó és a kialakuló, bizánci típusú feudális rend. A tényanyagában rendkívül gazdag könyv eredményei abból a szempontból izgalmasak tehát, hogy ennek az átmeneti kornak viszonyai miképpen festenek egy időben és térben elhatárolt, konkrét forrásanyag megvilágításában. Voltaképpen ilyen jellegű monográfiák — helyileg és tematikailag korlátozott jelenségeket vizsgáló munkák — egész sorozatára lenne előbb szükség, mielőtt átfogó igénnyel és általános formában vállalkozni lehetne azoknak a jelenségeknek összegezésére és főképp értelmezésére, amelyeket «a rabszolgatartás hanyatlása» vagy «a feudális viszonyok kialakulása» címszó alatt szoktunk tárgyalni. Tehát metodikai szempontból a könyvnek már kérdésfeltevése is rendkívül tanulságos!

Még értékesebbnek tűnik a feldolgozás módja. A három nagy fejezetre és ezen belül alpontokra tagolt munka, a rendelkezésre álló forrásanyag *teljes* áttekintése alapján rajzol képet mindazokról a kérdésekről, amelyek a kézműipar viszonyaival kapcsolatban a marxista gazdaságtörténészt érdekelhetik; előtérben — a kézműipari technika egyes, csak futólag tárgyalt kérdéseivel szemben — inkább a munkaszervezés problémái állanak

[6] Vö. 19. old.

[7] «Az ugyan kétségtelen, hogy a római társadalom a nőket kivételes tiszteletben részesítette. Mindenütt különleges bánásmód, megbecsülés övezte a nőket, bárhol is jelentek meg... A nő társadalmi helyzete tehát feltétlenül előnyös, sőt mondhatjuk kiváltságos volt.» — ismeri el a szerző (121. old).

(rabszolga- és szabad munka; nagyüzemek és egyéni munka; a nagyüzemek típusai: állami, municipális, templomi, magánkézben levő városi és falusi (nagybirtokokon működő) üzemek; férfiak és nők az ipari termelésben; az ipari képzés módszerei; a kézműipari termékek értékesítésének módjai és lehetőségei; a kézműipari szervezetek (collegiumok) típusai; a mezőgazdasági nagyüzemeken folyó ipari munka kérdései, stb.

A kép, amelyet a szerző gondos vizsgálódásai alapján kapunk, lényeges vonásaiban teljesen meggyőző és megfelelően differenciált. Igaz, hogy egy súlyos kérdőjel feltétlenül marad: a forrásanyag jellege Egyiptomban nem ad képet éppen a főváros, Alexandria iparáról, — holott azt tudjuk, (és sajnos, éppen csak annyit tudunk), hogy ipari nagyüzemekkel rendelkező város volt, «in qua nemo vivat otiosus» (SHA XXIX. 8,5, a kétes hitelességű Hadrianus-levélben). Az Alexandriára vonatkozó adatok hiánya — a vidéki centrumok (pontosabban: *egyes*, szárazabb talajú települések) gazdasági életét megvilágító papyrusok sokaságával szemben — oly nyomasztó, hogy pl. az egyidejűleg megjelent textil-történeti monográfia (Ewa Wypszicka: L' industrie textile dans l'Égypte Romaine, Wroclaw—Warszawa—Kraków 1965) szerzője elvileg mond le a főváros viszonyainak tárgyalásáról (i. m. 9 l.). Szerzőnk — helyesen — nem megy idáig, s amennyire a lehetőségek engedik, a legnagyobb ipari centrum viszonyairól is szó esik — rendszerint többé-kevésbé hipotetikusan (pl. 59 l. 135—137 j.). Igazában mégis csak a vidékről vannak adataink, és biztos, hogy ez a kapott képet bizonyos irányban befolyásolja (alighanem az ipari nagyüzemek arányát és gazdasági súlyát valamint az ipari export kérdését másként látnánk az alexandriai adatok ismeretében — de ez is csak feltevés!). Ezzel a sajnálatos, de szükségszerű fenntartással a kapott kép teljesnek és áttekinthetőnek mondható.

A rabszolgamunka a megvizsgált területen és korszakban már jelentéktelen — ez a tanulmány első, részletesen dokumentált eredménye, amely egyébként teljesen megegyezik rec. egy korábbi, rövidebb tanulmányában (Freie Arbeit u. Sklavenarbeit in der spätantiken Stadt, Acta Univ. Budapestinensis, Sectio Hist. 1961, 23 skk., idézve a monográfiában is, v. ö. 35, 59, 62, 143, 265 lap) kifejtett nézetekkel. Az ipari munka (itt megint hivatkoznék a forrásanyag egyoldalúságára!) nagyobb részt kisüzemekben, vagy egyéni műhelyekben folyik, nagyüzemi termelésről csak az állami *fabricák*ban, és egyes kolostorokban beszélhetünk. A kézműipari dolgozók általában szabadok — itt azonban a Szerzőnél erősebben lehetne hangsúlyozni, hogy ez csupán a termelőeszközökkel, saját műhellyel rendelkező kézművesekre vonatkozik; az állami üzemek dolgozói *félszabadok*, s a törvényhozás (nem teljes mértékben megvalósult) tendenciája az, hogy helyzetüket minél erősebb megkötöttségekkel az adscripticiusok helyzetéhez közelítse. A «szabad» kézművesek helyzetét is súlyosbítja az az igen általános gyakorlat, hogy helyiségüket bérelniük kell, s ez (ismét a colonusokhoz hasonlóan) gazdaságilag és társadalmilag függő helyzetbe juttatta őket (pl. a szabad költözés vonatkozásában) a helyiséget, műhelyt rendelkezésre bocsátó nagybirtokossal szemben (az összes fennmaradt bérleti szerződések lajstromát lásd: 48—55 lap). A bérleti szerződéseket nemcsak egyes kézművesek, hanem «korporációk», kézműipari szervezetek is köthetik egy-egy birtokossal (v. ö. 196 skk.).

A könyv egyik legértékesebb része az, amely a kézműiparosok szervezeteivel, a collegiumokkal foglalkozik. Szemben a közkeletű nézetekkel a későrómai—bizánci társadalom végletes megkötöttségeiről és megmerevedéséről, a szerző adatai nyújtotta kép árnyaltabb: csupán az állami szolgáltatásokra kötelezett szervezetek kényszer-jellegűek, és csak ezekre vonatkoznak a törvénykönyvek ismert kényszerrendszabályai: mivel azonban a későókori collegiumokra vonatkozó ismereteink (Egyiptomon kívül!) főként ezeken alapulnak, érthető, hogy az ezekre (elsősorban a *collegia pistorum*-ra) vonatkozó előírásokat a tudományos közvélemény általánosította; de — mint az V—VI. századi papyrus-adatokból kiderül, ezek a kötöttségek is enyhültek, s ez a Codex Theodosianus egyes rendelkezéseinek későbbi, már a Codex Iustinianusban felismerhető enyhítésében is kifejezésre jut (v. ö. mindehhez: 145 l. és kk.). Szerző ezt azzal magyarázza, hogy a Birodalom kettéválásával a keleti országrészben, a későbbi Keletrómai, majd Bizánci birodalomban javult a gazdasági helyzet is, s a korábbi megszorítások szükségtelenné váltak. Emellett azonban voltak független szervezetek is (ismertetésüket lásd: 149 skk.), amelyekhez való tartozás — úgy tűnik a szerző adataiból — nem volt törvényileg előírt, bár szokásszerűnek mondható. A ránkmaradt collegium-szabályzatok erre a kérdésre egyértelmű feleletet nem adnak.

Az egész munkából elénk táruló kép: a rabszolgamunka erős hanyatlása, a jogilag szabad ill. bizonyos, nem egészen egyértelmű kötöttségei alapján félszabadnak minősítető lakosság növekvő súlya az ipari termelésben, ennek a termelésnek a vizsgált időszakon belül is megfigyelhető eltolódása a nagyüzemi formától a kisüzemi, sőt egyéni munka

irányában, a nagybirtokokon folyó ipari munka fokozódó jelentősége — mindez részjelensége az egész antik társadalom feudalizálódásának. Szerző érdeme, hogy ezt a folyamatot rendkívül gazdag tényszerű anyag alapján, konkrét formában mutatta be.

HAHN ISTVÁN

H. GERSTINGER: AUS DEM TAGEBUCH DES KAISERLICHEN HOFHISTORIOGRAPHEN JOHANNES SAMBUCUS (1531—1584). COD. VINDOB. LAT. 9039. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte, 248. Bd., 2. Abh. Wien 1965. Hermann Böhlaus Nachf. 8° 52 p. 4 t.

Elsősorban történettudományunk érdeklődhetik olyan források iránt, melyek egy-egy korszak teljesebb megértését, homályban levő tények vagy indítékok jobb megvilágítását szolgálják. Ezek közé a források közé sorolhatók a híres humanista, filológus és polihisztor, a bécsi udvarban bizalmi állást betöltő Zsámboki János naplófeljegyzései, melyekben a hozzá érkezett híreket, nem egyszer bizalmas értesüléseket frissiben rögzítette, hogy azokat később beledolgozta történeti művébe.

Zsámboki töredékes naplófeljegyzéseit a bécsi Österreichische Nationalbibliothek Cod. lst. 9039 jelzetű kéziratcsomója őrzi. Ebből a kéziratból néhány összefüggő részletet már régóta ismerünk:- *Kollár* adta ki a Kovachich-féle Scriptores I. kötetében. Az össze nem függő, hevenyészve följegyzett naplórészletek nagy része azonban, sajnos elveszett. Maradványait hozzá nem értő kezek fűzték össze oda nem illő, más természetű iratokkal. Eredeti sorrendjük is megbomlott. H. Gerstinger vette a fáradságot, hogy e lapokat kronológiai rendbe szedje, a sebtiben odavetett írást kibetűzze, bizonyos mértékig értelmezze és közre bocsássa. Munkájáról először 1948-ban adott hírt: Aus dem «Tagebuche» des kaiserlichen Hofhistoriographen Johannes Sambucus («Die Österreichische Nationalbibliothek», Festschrift, hg. zum 25jährigen Dienstjubiläum des Generaldirektors Univ. -Prof. Dr. Josef Bick . . . Wien 1948, 373—383), ugyanitt tette közzé az 1. és 5. folió szövegét, Zsámbokinak az 1568. évre vonatkozó följegyzéseit. Munkája nehézségéről így vallott: «die Entzifferung dieser Aufzeichnungen ein auf den ersten Blick fast hoffnungsloses Unternehmen zu sein scheint» — gyorsan odavetett, rövidítés-, olykor gyorsírás jellegű írása miatt. Annál hálásabbnak kell lennünk, hogy Gerstinger hozzáférhetővé tette a naplófőljegyzések többi részét is, melyek 1566. március 20-tól július 25-ig, valamint 1569. elejétől december 8-ig terjedő részükben maradtak ránk; az előbbiek elsősorban II. Miksa török háborújára vonatkoznak, az utóbbi részletek pedig a németalföldi felkelésre és a franciaországi hugenotta-háborúkra.

Szövegkiadás tehát; kiadója csak a legszükségesebb jegyzetekkel látta el, hogy a nehezen kiolvasható, olykor csonka, máskor meg csonkítatlanságában sem világos szöveget ne csak olvashatóvá tegye, hanem értelmezését is megkönnyítse. A latin nyelvű szöveget betűrendes névmutató követi a 47—52. lapokon.

Mivel jegyzetes szövegkiadás van kezünkben, a kiadó munkáját abból a szempontból kell értékelnünk, hogy sikerült-e kielégítően gondoznia a szöveget, és hogy segítenek-e jegyzetei Zsámboki szövegét világosabbá tenni.

Ami magának a szövegnek a kérdését illeti, előre kell bocsátanunk, hogy kiadója jó munkát végzett — ha munkáját nem minden szempontból mondhatjuk is kifogástalannak. Az alig olvasható jegyzetekből szövegkiadást készített; ezt a tényt — ha lesznek is megjegyzéseink — egészében véve rendkívül értékesnek kell tartanunk. Mellőzve már most a kiadvány kis terjedelméhez képest eléggé nagy számú sajtóhibát, megjegyzéseinkkel csak olyan *szövegolvasatokat* illetünk, melyek közölt formájukban nem illenek bele a szövegbe, ezért vagy felül kell vizsgálni, jól olvasta-e a kiadó a kéziratot, vagy ha kétség telenül jól olvasta el, akkor meg kell kísérelni a szöveg javítását. A 11. lapon olvassuk: «multas secur*as* emerent (?) hic Viennae»; valószínűbb azonban, hogy *szekercéket* akartak vásárolni, vagyis «secur*es*». — A 8. lap szövege szerint «ut Strigoniensis *denos* eroget menstruos in equites bonos». Úgy véljük, hogy itt havi egy *dénár*ról van szó, s az esetleg rövidítve írt szó «*denarios*»-nak olvasandó. — A 16. lap szövegében egy egyeztetési hibát kell megkísérelnünk szanálni: «ostendit litteras . . . in Schwendii castris datas fide digno hominis» — olvassuk. A szöveg így aligha jó; két megoldás is kínálkozik, a kettő közötti választást a kérdés tárgyi vonatkozása döntheti el. A két lehetséges megoldás: «fide digni hominis» vagy «fide digno homini». — A 19. lap egyik helye így hangzik: «ad sylvam miliari *Orstatem* (?) tres ordines dispositos latere forte vidisset». Fölvetődik a kérdés,

vajon az «Orstatem» olvasat, melyet Gerstinger is megkérdőjelez, nem helyettesíthető-e ezzel: «distantem», kifejezve ezzel, hogy az erdő egy mérföldnyi *távolságra* feküdt. — A 31. lapon Szász Albertről ezt olvassuk: «Nam cum *is* . . . *iuvissent* liberare Maximilianum Brugis». Valószínűnek tartjuk, hogy a mondat állítmányát helyesen «iuvis*set*»-nek kell írni. Végül a 43. lapon, az 1569. április 8-i bejegyzésből Báthori István érkezéséről értesülünk «pro pace conditionibus quibusvis». Bár elképzelhető, hogy Báthori «bármilyen feltétellel» elindult, hogy a béketárgyaláson részt vegyen, mégis valószínűbbnek találnánk ezt a szövegváltozatot: «pro pac*is* conditionibus quibusvis».

Gerstinger idézett korábbi publikációjának egyik jegyzetéből (382. lap 5. jz.) értesülünk arról, hogy nem tud magyarul. Innét érthető, hogy jelen kiadásában is problémát okozott neki a magyar személynevek és a magyarországi helységnevek azonosítása, illetőleg helyes átírása. Alábbi helyesbítéseinkkel csupán a kirívóbb hibákat szeretnénk javítani. Az 5. lapon «Komornam», a 15-en «Comornis» alakban találkozunk *Komárom* nevével. A névmutatóban csak a «Komorna» alak szerepel, de sehol utalás nem található arra, hogy melyik városunkkal kell ezt a nevet azonosítani. — Öt helyen fordul elő *Gyula* várának neve «Jula» formában, két helyen pedig «Guela»-ként. A névmutató «Jula»-t is, «Guela»-t is ismer, mindkettőhöz odateszi «magyarázatul» zárójelben a *Giula* (?) szót, és a két különböző írásformát nem kapcsolja össze utalással. — A 14. lapon helymegjelölést találunk Zsámbokinál «in Feyerthoni» formában. Gerstinger a 80. jz.-ben ezt így azonosítja: «Feyerthonium: wohl im Komitat Fejer bei Alba regalis». Ilyen vagy hasonló nevű helység azonban nem létezett. Így vagy más azonosítással kell kísérletet tenni, vagy a nevet kell talán másként olvasni. — A 15. lap szövegében «Vasvarmeghi et tota Sala» olvasható; a 87. jz.-ben a magyarázat: «Vasvar: Eisenburg», holott e név a mai olvasat szerint «Vasvármegye», németül tehát «Komitat Eisenburg». — A 18. lapon többször, és hozzá az indexben is «Soklos» olvasható, pedig a 108. jz. ismeri a helyes névalakot is: «Siklós». Ugyancsak a 18. lap egyik mondata így szól: «Eodem die primum *Thotis* profecti nostri . . . » A nevet ekképp magyarázza a 109. jz.: «Tata, Thotis, Totis, Dotis». Minthogy azonban az index nem jelzi, hogy a *Tata* helynév a 18. lapon előfordul, nem tudjuk, mit jelölt Zsámboki ezen a helyen a névvel, és hogy mit jelent a szöveg kiadójának a jegyzete. — A 20. lapon azt olvassuk, hogy Zrínyi «in Czorga filium Matheum collocasse». Nyilvánvalóan a *Somogy* megyei *Csurgó*ról van itt szó, melyet a kiadó összetéveszt Fehérvárcsurgóval (121. jz.: «Czurgó: Weissenburg»). — A 25. lapon a «Porno» név említtetik; a 151. jz. ezt így azonosítja: «Porna abbati im Komitat Eisenburg», a névmutató pedig csak «Porno»-t említ. Valójában *Pornóapát*iról van szó. — A 26. lapon olvassuk a «de Czornensis(?) abbatis bonis» kifejezést; ehhez a 156. jz.: «Czorna, Praemonstratenserabtei *am Plattensee*», holott *Csorna* jóval távolabb, Győr-Sopron megyében található!

Végezetül egy datálási problémára szeretnék utalni. A 39. lapon «Nachtrag zum Jahre 1569» címmel közli Gerstinger a fol. 36v. szövegét. A címben megadott évszámot jegyzetében így indokolja: «Das Jahr ergibt sich aus . . . 'Die Sabathi, i. e. 11 Septembris', da nur in diesem Jahre auf den 11. September ein Samstag fällt.''» Mármost ha egy kronológiai táblázat segítségével utánajárunk e számításnak, azt kapjuk eredményül, hogy 1569-ben szeptember 11-e *vasárnapra* esett, s az előző évben volt a kérdéses nap szombat. Minthogy azonban a szövegben említett események valóban 1569-ben történtek, el kell fogadnunk Gerstinger datálását, noha a hivatkozott dátum, mint látjuk, ennek ellentmond.

Ha a felsorolt javítási javaslatainkat kiegészítjük még azzal az általános megjegyzéssel, hogy sok helyütt találkozunk a szövegközlésben olyan inkorrektséggel, melyet a kiadónak vagy javítania, vagy jeleznie kellett volna; hogy a jegyzetek és a névmutató használatát megnehezíti a kiadó járatlansága a magyar nevek írásában; hogy a névmutatóban számos betűrendi, helyesírási és átírási következetlenséget találunk — könnyen alakulhatna ki ismertetésünk nyomán olyan vélemény, hogy H. Gerstinger munkáját nem tartjuk értékesnek. Pedig éppen ellenkezőleg: Zsámboki naplótöredékének (immár teljes) közzétételével rendkívül értékes és hasznos munkát végzett, és munkája értékét az fogja igazán elismerni, aki maga is vesződött már kéziratos anyag kibetűzésével, ismeretlen hely- és személynevek azonosításával. Kiadványa szerencsére megcáfolja Gerstinger előrebocsátott kétkedését: munkája nem volt «ein . . . hoffnungsloses Unternehmen»!

Boronkai Iván

C.—O. NORDSTRÖM: THE DUKE OF ALBA'S CASTILIAN BIBLE. Uppsala, 1967. 8°, 250 lap. (Uppsala Studies in the History of Art. New Series. 5)

C.—O. Nordström, az uppsalai egyetem művészettörténésze, hosszú évek óta foglalkozik a középkori művészet rabbinikus vonatkozásaival. Ezirányú tanulmányaiból már egy szép kötet telne ki. Kutatásainak legérettebb és legszínesebb gyümölcse a jelen mű.

Az Alba Biblia az Ótestamentum kasztiliai fordítása, amelyet Moses Arragel írt és kommentált. Munkáját 1430. június 2-án fejezte be. Guadalajarából származott és Maqueda hitközségének volt rabbija, Toledo közelében. A Bibliát Don Luis de Guzmán, a calatravai nagymester rendelésére készítette. A kommentárban egyesítette a zsidó és keresztény exegézis nézeteit. Az illusztrációk számára helyet hagyott s az illusztrátorokat — toledói keresztény művészeket — kommentárja tartalmával és szóbeli tanításaival irányította. Előfordul azonban, hogy az illusztráció korábbi, s a kommentárban már kritizálja azt (132. l.). A hatalmas Biblia 515 foliót és 334 miniatúrát tartalmaz. A XVIII. század végén Alba herceg tulajdonába került s ma a madridi Palacio de Liria könyvtárának 399. számú darabja. Facsimile kiadása már egy félévszázada megjelent (Bible [Old Testament] translated from the Hebrew into Castilian by Rabbi Moses Arragel of Guadalfajara [1422—33?] and published by The Duke of Berwick and Alba. I—II [The Roxburghe Club]. Madrid, 1918—21.).

Dura-Europos zsinagógájának ókori freskói óta ez a Biblia legteljesebb zsidó képköre. Azzal is számolni lehet, hogy Moses Arragel írott és szóbeli irányításán túl, a művészek illusztrált héber kódexeket is ismertek, amelyek a közelkeleti zsidó hagyományokat — északafrikai közvetítéssel — ismerték. Ezeknek kései tükrözői máig a spanyolországi Haggáda- és Máchzor-kéziratok. Különösen a templomi tárgyak ábrázolásában alakult ki egységes hagyomány.

A könyv legértékesebb fejezete a rabbinikus elemeket nyomozza az illusztrációkban (58—209.). Érdemes néhány példát felemlíteni.

59. l. Ábel halálát — az eddig ismert ábrázolásoktól eltérően — úgy mutatja be, hogy Káin megfojtja testvérét. Ennek forrását a szerző a Zóhárban találja meg.

62. l. Izsák és Rebeka találkozásánál a hagyomány nyomán (Ber. 26b) az előbbit ima közben ábrázolja.

64. l. Jákob Cháránban három követ tett a feje alá, ami szintén aggádára támaszkodik (Gen. R. LXVIII. 11.).

83. l. Mózes botján — akár a midrásban — a tíz csapás szavai voltak láthatók (Ex. R. V. 6.).

A példákból talán ennyi elég is. Két kiegészítéssel szeretnénk szolgálni.

160. l. A szentek szentélyében volt elhelyezve a frigyláda, Áron botja és egy korsó manna. Így látható az egyik ábrán. Ez is megvan az aggádában: «Amikor elrejtetett a frigyláda, vele együtt rejtetett el egy üveg manna, egy korsó felkenésre való olaj, Áron botja stb.» (Jóma 52b; Abot di R. Nátán. XLI. Ed. S. Schechter. Wien, 1887. 133.). Ezt a szerző nem ismerte, különben nem írta volna: «However, less important objects may be depicted in one and the same field, as is the case with the pot of manna and Aaron's rod» (172. l.). Nordström csupán az Újtestamentumra utal.

193. l. Nem magyarázza meg, hogy miért látható — Ezékiel IX. fejezetének illusztrációjában — az emberek homlokán egy-egy T betű. Nyilván a 4. vers alapján, ahol ez áll: «Rajzolj jelet az emberek homlokára» (az eredeti héberben «tav» szó áll, amely a T betű neve is egyben).

Két apró hibát kell még kiigazítanunk:

61. l. A *Tefillin*-ről a jegyzet azt mondja: «The daily prayers of Judaism.» A 62. lapon pedig a *tefilla* (ima) többesszámaként van feltűntetve. Imaszíjat jelent és nem imát.

83. l. A harmadik csapás nevét a hagyomány többesben idézi: *kinnim*.

A könyv tartalomban, kiállításban, módszerben és eredményekben a zsidó művészettörténet legfontosabb alkotásai közt foglal helyet.

SCHEIBER SÁNDOR

HÍREK

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KILENCEDIK ÉVE

(AZ 1967. ÉVI KÖZGYŰLÉSEN ELHANGZOTT BESZÁMOLÓ)

Az Ókortudományi Társaság fennálásának kilencedik éve a csendes, folyamatos munka éve volt. Kiemelkedőbb új vonások nem jellemzik, jelentősége elsősorban a korábbi évek eredményeinek megszilárdítása volt, s az, hogy továbbra is megőrízte alapításakor vállalt szerepét: a magyar ókortudomány kutatási eredményeinek a folyóiratok mellett legfontosabb, legmozgékonyabb nyilvános fóruma maradt. A Társaság életének középpontjában ez évben is a felolvasó ülések álltak. A budapesti havi felolvasó üléseket rendszeresen megtartottuk, mindössze a hagyomány harmadik pénteket kellett egy-két esetben terem-nehézségek miatt másikkal felcserélni. Rendkívüli üléseket ebben az évben is csak akkor tartottunk, ha külföldi előadónk itt tartózkodási ideje nem esett egybe szokásos havi felolvasó ülésünk időpontjával.

A legutóbbi közgyűlésen és azóta budapesti felolvasó üléseinken a következő előadások hangzottak el:

1966. május 20.	*Moravcsik Gyula:* Bizánc neveinek tükrében
1966. szept. 16.	*Dobrovits Aladár:* Író és piramis (C. Cornelius Gallus öngyilkossága)
	Németh Béla: A *homo novus* eszmények kialakulásához.
1966. okt. 21.	*Maróti Egon:* Theognis-vers egy császárkori feliraton.
	Havas László: A *rogatio Servilia*
1966. nov. 18.	*Harmatta János:* Iranica antiqua
	Mozsolics Amália: Héphaistos sántasága
1966. dec. 16.	*Borzsák István:* Tacitus-problémák
	Castiglione László: Héraklés lábnyomai
1967. jan. 20.	*Pleidell Orsolya:* Egyiptom, a «két ország»?
	Nagy Ferenc: Livius művének praefatioja
1967. febr. 17.	*Sarkady János:* Az athéni királyság vége
	Hahn István: Appianos és Egyiptom
1967. márc. 10.	*Komoróczy Géza:* Asszíria bukása
	Gábler Dénes: Délnyugat-pannóniai szobrászmunkák a *limes* mentén
1967. ápr. 7.	*Szabó Miklós:* A kelták Görögországban
	Bollók János: A fayumi Isidóros himnuszai

Külföldi vendégelőadó számára rendezett rendkívüli felolvasó ülésünk két alkalommal volt:

1967. ápr. 21.	*Erich Koestermann* (Kiel): Cannae und Metaurus
1967. ápr. 26.	*Siegfried Morenz* (Leipzig): Die Begegnung Altaegyptens mit dem klassischen Altertum

A havi felolvasó üléseken elhangzott 17 előadás tárgyköre megfelelően változatos volt: Mezopotámia, Egyiptom, Irán, Görögország, a kelták, Róma és Bizánc történelme illetve műveltsége egyaránt helyet kapott köztük, s az előadások között volt szorosabban vett történelmi tárgyú mellett irodalom- vallás- és művészettörténeti, valamint nyelvészeti hangsúlyú is. Egy év előadásaiból nem szabad túlságosan messzemenő általánosításokat levonni, az előző évekkel összevetve azonban kitűnik, hogy a görögség klasszikus kultúrája iránti érdeklődés hiánya immár krónikus hiányává kezd válni felolvasásainknak, ugyancsak az is, hogy viszonylag igen ritka a klasszikus Földközi-tengeri kultúrákkal szomszédos népek történelméről, kultúrájáról szóló előadás. A pannóniai kutatások sem szerepeltek az elmúlt évben fontosságukhoz méltó számú és jelentőségű előadással a Társulatban, ez azonban remélhetőleg múló jelenség.

A korábbi évekhez hasonlóan ebben az évben is törekedtünk minél jobban bővíteni az előadók körét, még pedig elsősorban fiatal kutatókkal, óvakodva azonban attól, hogy ebben az igyekezetünkben túlkorán, nyilvánosságra még nem érett előadásokkal bocsássuk a Társaság hallgatósága elé fiatal kutatóinkat. Ennek tudatában még nagyobb a jelentősége annak, hogy 17 budapesti előadónk közül 10 az 1950 óta végzett évfolyamokból került ki, s közülük kettő most először mutatkozott be a Társaságban; mindkettő az elmúlt évben fejezte be tanulmányait.

A havi felolvasó ülések előadóinak listája egy másik fontos tanulsággal is szolgál. A 17 előadó közül 5 vidéki munkahelyen dolgozik, 4 Debrecenben, egy Győrött. A túlzott centaralizálás egészségtelen jelensége elleni küzdelemnek az eredményei mutatkoznak meg ebben. Nem kevésbé jelentős ebből a szempontból az, hogy a Társaság két vidéki szakosztálya, a debreceni és a szegedi az év folyamán még jobban megszilárdult, s hála Borzsák István, illetve Szádeczky-Kardos Samu professzor lelkes és szakavatott irányításának, ókortudományunk tartós bázisaivá épült ki. Ennek bizonyságai a két szakosztályban az év folyamán elhangzott és igen nagy hallgatóságot vonzó előadások, amelyek közül Debrecenben az idén sem hiányoztak külföldi vendégelőadó megnyilvánulásai. A megtartott előadások a következők voltak:

Debrecenben	1966. okt. 25.	*Sarkady János:* Alkibiadés. Egyén és közösség a *polis* válságában
	1966. dec. 7.	*Borzsák István:* Tacitus-problémák
	1967. febr. 14.	*Wolfgang Hering* (Rostock): Caesar történetírásának politikai irányzatossága
	1967. febr. 15.	*Wolfgang Hering:* A kettős szöveghagyományozás kérdései
	1967. május 2.	*Kádár Zoltán:* A ravennai triumphalis mozaikok
Szegeden	1967. márc. 17.	*Szádeczky-Kardos Samu:* Őseink honfoglalása és az avarkor Magyarországon
	1967. ápr. 29.	*Lessi Viktor:* A középiskolai latin tanítás kérdései
		Szádeczky-Kardoss Samu: Avarkori kutatások Magyarországon

Örvendetes eseménye volt az elmúlt évnek, hogy Társaságunk Nesztorának, Révay Józsefnek nagylelkű adománya megteremtette az anyagi alapot az Ókortudományi Társaság Kiadványai sorozatának folytatására. A következő füzet rövidesen megjelenik, s remény van arra, hogy folyamatosan követhetik a továbbiak is, a korábbi gyakorlatnak megfelelően évenként 1—2 füzetben.

Az utóbbi előadások, a hagyománnyá vált gyakorlatot követve, a Szegeden végzett latintanárok évi összejövetelén hangoztak el.

Legutóbbi közgyűlésünkön immár harmadízben került kiosztásra a Társaság elhunyt elnökének, Marót Károlynak emlékére alapított díj, amellyel a Társaság a lefolyt évben egy fiatal kutatótól tartott kiemelkedő értékű előadást jutalmaz. A díjat ezúttal Komoróczy Géza kapta meg «Szerzőnév és írói egyéniség az akkád irodalomban» című előadásáért.

A magyar ókortudomány bázisainak megszilárdítása és kiszélesítése érdekében végzett munka egyik legfontosabb, a jövőt illetően legnagyobb hatású része a középiskolai latin tanulmányi versenyek rendezése. Társaságunk a versenyt az idén immár negyedízben az elmúlt évekhez hasonlóan Berényiné Révész Mária egyetemi docens vezetésével, a korábban kialakult formában rendezte meg, a Művelődésügyi Minisztérium, az Országos Pedagógiai Intézet és a KISZ támogatásával, két fordulóban. Az első fordulóban csaknem 150 iskola mintegy 1000 növendéke vett részt; ezt a fordulót helyben bonyolították le a résztvevő iskolák, a tétel Gellius *Noctes Atticas*-jának XVII. 9. fejezete volt. Már az első fordulóban feltűnt egyrészt a résztvevő iskolák számának komoly növekedése, másrészt a benyújtott dolgozatok igen jó átlag-színvonala. Az első forduló eredményei alapján kiválasztott 76 tanuló Budapesten vett részt a döntő forduló versenyén. A tétel Cicero *de officiis*-ának Canius villavásárlásáról szóló része volt (III. 14, rövidítve). A versenyek élvonalbeli résztvevőinek évről évre emelkedő színvonalú latintudásáról tanúskodik, hogy míg az első két versenyen nem akadt az I. díjra érdemes dolgozat, a múlt évben elsőízben az I. díj is kiosztásra került, az idei versenyen pedig négy olyan dolgozat is akadt, amely hibátlansága mellett szép stílusával is kiemelkedő volt. Szerzőik közül az I. díjat a bíráló bizottság Katona Ágnesnek, a budapesti Veres Pálné-gimnázium IV. osztályú tanulójának, a múlt évi 3. helyezettnek ítélte oda. A II. díjat Horvai György, a budapesti Rákóczi-gimnázium IV. osztályú tanulója kapta, a III. díjat pedig a múlt

évi győztes, Csillag András, a budapesti Szinyei Merse Pál gimnázium IV. osztályú tanulója, valamint Dér Katalin, a budapesti I. István gimnázium IV. osztályú tanulója. A pénzjutalomban részesülő első helyezetteken kívül 9 tanuló, akinek dolgozatában csak kisebb hiba akadt. I. fokú dicséretben és könyvjutalomban, 15 nyelvtudása vagy stíluskészsége miatt érdemes dolgozat szerzője pedig II. fokú dicséretben és jutalomkönyvben részesült. A jutalmazottak közül 16 vidéki, 12 budapesti gimnázium tanulója, s különösen örvendetes, hogy a nagyszámú vidéki nyertes az ország legkülönbözőbb vidékeiről érkezett a döntőre, Soprontól Nyíregyházáig, Komáromtól Kecskemétig, s fel kell figyelnünk arra, hogy a korábban jelentéktelen, s az utóbbi két évtizedben ipari központokká nőtt városok, mint Ajka és Ózd is nevelt fel olyan tanulókat, akik a jutalmazottak közé kerültek. Mindez beszédes dokumentuma annak az áldozatos és szeretetteljes nevelő munkának, amelyet középiskolai latintanáraink az ország egész területén mind jobban szűkülő bázisokon, csendben és olykor igen nehéz körülmények között végeznek. Ezt a munkát nem kísérik látványos eredmények és csak ritkán éri nyilvános elismerés, éppen nekünk azonban soha nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a magyar ókortudomány jövendő sorsa első fokon a középiskolákban dől el, s azok az eredmények, amelyeket felolvasó üléseink előadói a Társaság elé hoznak, egyúttal a gimnáziumi latintanárok tanítványaikban továbbélő eredményei is.

Társaságunk taglétszáma ebben az évben is növekedett, örvendetes módon elsősorban fiatalokkal, s nem kevésbé örvendetes az, hogy igen nagy számban kérték felvételüket vidéki egyetemi hallgatók is, elsősorban a debreceni tanszék növendékei. Társulatunk taglétszáma jelenleg 637 fő.

Sajnos, Társaságunk élete ez évben sem maradt megkímélve néhány fájdalmas veszteségtől, amelyet kedves tagtársaink halála okozott. Dr. Almás Gyula szegedi és Gombár Vince budapesti gimnáziumi tanár elhunytával az új generációk két fáradhatatlan és lelkes nevelőjét vesztettük el. Választmányi tagunkat és tudományunk egyik legtöbbre hivatott művelőjét veszítettük el Horváth István Károllyal, a szegedi József Attila Tudományegyetem docensével, a római irodalomtörténet kiváló művelőjével, akinek római költőkről írt számos tanulmánya mellett antik műfordítás-irodalmunk néhány kiemelkedően szép alkotását is köszönhetjük. Tragikus hirtelenséggel eltűnt ifjú alakját már volt alkalmunk búcsúzásképpen a Társulatban felidézni, s a számára adatott időhöz képest bámulatosan nagyméretű életművének részletes méltatása is rövidesen napvilágot lát az Antik Tanulmányokban. Hadd búcsúzzunk azonban tőle ehelyütt és ebből az alkalomból is a felejthetetlen egyéniségének és ragyogó tehetségének járó megrendült szeretettel és tisztelettel, s azzal a reménnyel, hogy műveiben fennmaradó emlékét az azokra építő kutatók és a fordításaiban gyönyörködő olvasók fogják a mi generációnkon túl is elevenen megőrizni.

Végezetül engedjék meg, hogy a megbizatásának hároméves ciklusát befejező tisztikar nevében is őszinte köszönetet mondjak valamennyi tagtársunknak, akik bennünket bizalmukkal megtiszteltek, munkánkat támogatásukkal segítették és érdeklődésükkel, ha kellett, bíráló észrevételeikkel kísérték. Kérem, segítsék a jövőben is minél tevékenyebben Társaságunk munkáját.

FERENCZY ENDRE

AFRIKA — RÓMA KOLLOKVIUM

1967. május 25—27-ig zajlott le Halle a. d. Saaleban (NDK) a Német Tudományos Akadémia és a hallei egyetem rendezésében az «Afrika und Rom Kolloquium». Afrika gyarmati függésből felszabaduló nemzeti államainak korunk világpolitikájában egyre növekvő jelentősége és ezzel egyidejűleg a különböző tudományok részéről tapasztalható aktivitás a «fekete földrész» anyagi és szellemi kincseinek felfedezésére, megismerésére és felhasználására — elégséges magyarázatul szolgál a Kollokvium eszméjéhez. Az ókortudomány, amikor szerepet vállal Afrika múltjának megismertetésében, hálás feladatra vállalkozik, hiszen Afrika történetének legfényesebb korszaka, mely e földrész világtörténeti jelentőségét először bizonyította be az emberiségnek, éppen az ókor időszakával esik egybe. Róma és Afrika kapcsolata, ha találkozásukat pusztító háborúk vezették is be, mind a két fél számára rendkívül jelentős értékeket hozott felszínre az anyagi és szellemi kultúra síkján, és egyben meggyorsította a fejlődés ütemét is a Földközi tenger térségében.

A kollokviumot, mint a megjelentek száma és az előadások tematikájának változatossága mutatta, komoly érdeklődés előzte meg. A szocialista államok többsége delegá-

ciókkal képviseltette magát, de a nyugati államokból (Franciaország, Olaszország, Spanyolország, Belgium, NSzK) is szép számmal érkeztek jelentékeny szakemberek, akik a kongresszus munkájában tevékenyen részt vettek. A Szovjetunió delegációjában ott volt V. I. Avgyijev, az ókori orientalisztika nálunk is jól ismert személyisége, aki a kongresszus első napján *Karthago und Ägypten* c. előadásával lépett a nyilvánosság elé, de később is sok hozzászólással vette ki részét az előadásokat gyakran követő vitákból. E. M. Stajerman, a szovjet delegáció másik tagja, nagy, összefoglaló előadásban tekintette át Róma és Karthago kapcsolatait a korai császárkorban (*Afrika und Rom in der Zeit des Principats*). Stajerman mellett, az ő felszólalásának mintegy folytatása volt az a nagy, ugyancsak összefoglaló jellegű előadás, melyet a kollokvium utolsó napján H. J. Diesner, hallei egyetemi tanár tartott (*Afrika und Rom in der Zeit des Dominats*). A vendéglátó NDK sok kitűnő szakemberének az előadásai mellett is feltűnt az az értékes hozzájárulás, melyet a lengyel delegáció tagjai (J. Kolendo, J. Starnowski és T. Kotula) nyújtottak előadásaikkal és színvonalas hozzászólásaikkal. A kollokvium magyar résztvevői közül Csillag Pál *Der Beitrag der afrikanischen Juristen zum römischen Recht* címmel, a császárkor afrikai származású nagy jogászainak életét és munkásságát ismertette, míg Szentléleky Tihamér *Die alexandrinischen und die bedeutendsten europäischen Iseen* c. vetítettképes előadásával vívta ki a kollokvium résztvevőinek a tetszését. E beszámoló írója (akit az a megtiszteltetés ért, hogy a Német Tud. Akadémia felkérésére a kollokvium második napjának délelőttjén az elnökséget átvette) *Das Verhältnis zwischen Rom und Karthago in der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts v. u. Z.* címmel tartott előadást.

Ha meg akarjuk vonni a 3 napos hallei kollokvium tudományos mérlegét, azt feltétlenül pozitívnak kell ítélnünk. A kollokviumon elhangzott előadások többsége új eredményekről számolt be és a folyamatban levő kutatásoknak olyan ösztönzéseket adott, melyeknek értékét a jövő fogja igazolni.

KÁKOSY LÁSZLÓ

NEMZETKÖZI KOLLOKVIUM A KÉSŐ—EGYIPTOMI VALLÁSRÓL

A strasbourgi vallástörténeti konferenciák sorában 1967. május 16—18-ig a késői Egyiptom vallási irányzatai kerültek megtárgyalásra. (*Les religions dans l'Égypte tardive.* Rendezte: Centre de Recherche d'Histoire des Religions.) A kollokvium olyan területet vett vizsgálat alá, melynél az egyiptológusokon kívül a klasszikus filológusok, papírológusok, vallástörténészek közreműködése is nélkülözhetetlen. A résztvevők és az előadások aránylag kis száma ellenére is a rendezőség, elsősorban Philippe Derchain, a strasbourgi egyetem egyiptológiai intézetének vezetője a kollokvium személyi összetétele révén gondoskodott arról, hogy a rokontudományok kutatóinak új eredményeit is megismerjék a jelenlevők.

A hivatalos megnyitás után *C. Préaux*, a neves papírológusnő «Points du vue sur la réligion égyptienne chez les Grecs et Romains» címmel tartott előadást, ahol az antik világnak az egyiptomi vallással szemben tanúsított magatartását vette több oldalról vizsgálat alá, és elemezte a megítélés sajátos kettősségét, mely csodálatban, vagy ellenkezőleg, mély megvetésben jut kifejezésre. *E. Otto:* «Das Goldene Zeitalter» in einem ägyptischen Text» c. referátumában — erősen vitatható módon — az első átmeneti kort jelölte meg e mítoszkör keletkezési idejéül, s mint korábban, úgy most is a görög befolyás, kutatásának fontosságát hangsúlyozta. Az egyiptomi túlvilághitre gyakorolt görög, iráni hatás kérdéseit, az asztrális elemeket és a Horus-gyermekek szerepének változását tárgyalta *Kákosy.* («Probleme der ägyptischen Jenseitsvorstellungen in der Ptolemäer- und Römerzeit.») *Me Cénival* a görög—római kultuszközösségekhez hasonlítható egyiptomi vallásos egyesületekről beszélt, elsősorban démotikus papíruszok alapján. A bécsi *E. Winter*, aki jelenleg H. Junker halála óta a philaei templom szövegeinek publikálását végzi, a késői templomok reliefjeinek és az ezeket magyarázó szövegeknek egyes sajátosságait vette vizsgálat alá, különös tekintettel a variációs lehetőségekre.

Az istenséggel való egyesülés gondolatával foglalkozott *S. Morenz* («Mystik in der ägyptischen Spätzeit»), s rámutatott arra, hogy az egyiptomi vallás szerint ez csak a halál után következhet be (Osirissé válás). A császárkori papi eskű-formula vallástörténeti hátteréről beszélt egy washingtoni görög papírusz alapján *R. Merkelbach* utalva arra, hogy a vallási tilalmak betartását hangsúlyozó szöveg nyilvánvalóan a Halottak Könyve 125. fejezetével áll kapcsolatban. *H. de Meulenaere* a hebenui Horus kultuszát tárgyalta. A görög és egyiptomi kultúra keveredésére hozott érdekes példát *J. Yoyotte.* («Bakhthis.

Religion égyptienne et culture grecque à Edfou.») Az Edfuban talált sztélék közül az egyiken a görög epigramma szövege Edfu nem görög, hanem egyiptomi nevét említi (Bhdt = Bakhthis). A szövegben szereplő Phoibos itt nyilván az edfui Horus görög interpretációja. A szláv Henoch apokalipszis egyiptomi elemeiről beszélt *M. Philonenko.* («Une cosmogonie égyptienne dans le Livre des secrets d'Henoch.»). *Ph. Derchain* egy mágikus gemmán talált istenábrázolást magyarázott, ahol az istenség phallosán mérleg látható. Az allegoria szerepe az egyiptomi vallásban a korai időktől a késői korig volt *G. Griffiths* előadásának témája («The Tradition of Allegory in Egypt.») A Meroé birodalom vallásáról festett átfogó képet — elsősorban az új ásatások alapján. — *J. Leclant.* Apademak, Sbêmkr, Mš és más istenek alakjának elemzése sok érdekes részlettel gazdagította erre, az eddig elhanyagolt vallásra vonatkozó ismereteinket.

A kollokvium záróelőadásában *H. Donner* az Egyiptomban előkerült arameus nyelvű halotti szöveget tárgyalta és az ott előforduló nevek egyiptomi jellegét is sikerült több esetben kimutatnia.

Az üléseket mindvégig élénk vitaszellem jellemezte. Újra bebizonyosodott az, hogy egy az tárgykörrel foglalkozó kis kollokviumok sokkal alkalmasabbak részletkérdések komoly megvitatására, mint a nagy létszámú és lényegében kötetlen tematikájú nemzetközi kongresszusok.

A kollokvium munkájának legnagyobb eredményét véleményünk szerint abban kell látni, hogy elősegítette az e területen — legtöbbször egymástól teljesen elszigetelten — folyó kutatások fő irányainak, céljainak áttekintését, s ezáltal közvetve az erre a korszakra vonatkozó *nagyobb összefoglalások* megszületését, melyek hiánya egyre inkább gátoljaa további munkát.

KISS ÁKOS

A NEMZETKÖZI MOZAIKKUTATÓ TÁRSASÁG RÓMAI KONFERENCIÁJÁRÓL

Az 1963-ban Párisban az ókori mozaikemlékek tanulmányozására alakult társaság (Association internationale pour l'Etude Mosaïques Antiques) 1967 április 9—11 napjain Rómában a Német Régészeti Intézet székházában választmányi ülést tartott, amelyen G. Ch. Picard elnökön és H. Stern főtitkáron kívül J. Lassus (francia), M. Chehab (libanoni), P. Romanelli és G. Becatti (olasz), Garcia y Bellido (spanyol), I. Levin (USA), Th. Krauss (nyugatnémet) és e sorok írója vettek részt. Megfigyelőként jelen volt még a római holland történeti intézet helyettes igazgatója, J. W. Salomonson is.

A tanácskozásokat H. Stern főtitkár vezette; a társaság anyagi ügyeinek ismertetése után ókori provinciánként tekintették végig a mozaikkutatás jelenlegi helyzetét és a jövőbeni teendőket. A társaság egyik főcélja ugyanis az antik mozaikok corpusának a mai országhatárokhoz igazodó folyamatos megjelentetése, de legalábbis a készülő művek formáinak, kép és jegyzetanyagának megközelítő egységes szintre hozása. G. Becatti indítványára a közzétételek határa az i. u. V. szd vége lenne. (Ezzel szemben a H. Stern szerkesztette galliai mozaikcorpus mai belga, luxemburgi, nyugatnémet és svájci területek emlékeiből is ad, időbelileg pedig koraközépkori mozaikokat is feldolgoz.) A közzétételeknél hangsúlyozták a mozaikpadlók és az azokat befogadó épületek összefüggéseit bemutató rajzok, vázlatok fontosságát.

A társaság elhatározta egy, a mozaikkutatás folyamatos helyzetét ismertető Bulletin közzéadását. Ez évenként egybegyűjtené az időközben megjelent mozaiktanulmányok, dolgozatok bibliográfiáját és a mozaikkutatás eseményeinek krónikáját is adná. A résztvevők vállalták a területeikről származó ilyennemű anyagnak a társaság vezetősége részére történő szolgáltatását. Magyar részről magam vállalkoztam adatküldésre.

Az egyes provinciákat is képviselő választmányi tagok közül P. Romanelli és G. Becatti ismertették az 1965. óta készülő itáliai mozaikcorpus előrehaladt munkálatait. Hazai nyomdai okok következtében — a sorozatot az állami nyomda nyomja — nagy alakú, quart formátumú lesz; M. L. Morricone Matini szerkeszti, az anyagot elsődlegesen topográfiai szempontok szerint adja. Különös gondot fordít úgy a leírások, mint rajzi dokumentáció tekintetében a befogadó épületek közlésére is, amelyeket nemcsupán egyszerű rajzokkal, de az ásatási eredmények adta periódusaikkal együtt részletezően mutat be. A Róma-városi Fórum és Palatinus emlékeivel kezdődő mozaikanyag közzéadásánál messzemenő gondja van az épületek egyéb díszeire, különösen falfestészeti maradványai-

ra, de azok minden más régészeti adatára is; mindezek együttes értelmezése útján igyekezik megállapítani az épületek és helyiségeik egykori jelentőségét, rendeltetését, ami pedig visszahat a mozaikemlékek értékelésére is. A készülő mű jóminőségű táblái nagyobbmennyiségű színes képanyag lehozására is alkalmasak.

Garcia y Bellido tájékoztatója szerint az ibér félsziget teljes mozaikanyaga katalógusának összeállítását is megkezdték; ez az emlékekre vonatkozó dokumentációt és fényképes-rajzos ábrázolásokat is magába foglalja.

A konferencia talán legérdekesebb eseménye talán a franciák által elkészített és bemutatott mozaikmotívumelemek jelkulcsa volt. Az ókori mozaikok kutatói előtt jól ismeretesek az ismétlődő motívumoknak és az ezek módosulásaiból kínálkozó fejlődési, tehát relatív időhatározási lehetőségeket is tartogató mintasorozatoknak a kérdései. A francia kutatók valósággal az ókori mozaikműhelyek mintakönyveinek újjáélesztését kísérelték meg, amikor az egyszerű alakzatoktól a rendszeresen előforduló összetett változatokig, sőt az ismétlődő kompozicióelemekig a mozaikmotívumkincs összes ismert vállfaját egybeállították Projet de Code-jükben. E jelkulcsrendszerek elfogadásuk és elterjedésük esetén a reájuk történő utalások révén nagymértékben fogják megkönnyíteni az egyes emlékek közzétételét; az eddigi terjengős leírások, elemzések helyett, az e Code-ra való rövid hivatkozások könnyedebbé, áttekinthetőbbé fogják tenni az e tárgyú tanulmányokat. Nem lesz könnyű kérdés azonban e jelkulcsok nomenklatúrájának a szövetség négy nyelvén (francia, angol, német, olasz) történő pontos rögzítése; magam részéről, — tekintettel tanulmányozásaink tárgyára is — a latin nyelvet ajánlottam, amit az olasz küldöttek támogattak.

A sikeres megbeszélések, amelyeken részemről a megjelenés előtt álló pannóniai mozaikcorpusomról számolhattam be, néhány év elteltével valószínűen Spanyolországban fognak folytatódni.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Merkly László
A kézirat nyomdába érkezett: 1968. II. 6. — Példányszám: 450 — Terjedelem: 15,4 (A/5) ív

68.65077 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

KUTATÁSI BESZÁMOLÓ

Ürögdi György: A publicanusok 101

LATIN OKTATÁS

Banó István: A gimnáziumi latin tantervi szójegyzék és alkalmazásának módszertani vonatkozásai 110

VITA

Harmatta János: A hettita törvények legvitatottabb mondata 130
Párducz Mihály: Szkítakorunk ethnikumának és kronológiai helyzetének kérdéséhez 135
Az Árgírus-történet kérdéséhez
Kardos Tibor: Az Árgírus-széphistória. (Ism. *Borzsák István*) 148

KÖNYVSZEMLE

M. Porcius Cato: A földművelésről. Ford. Kun József. Bev. Maróti Egon. (Ism. *Ferenczy Endre*) 152
Auctores Latini I. Cicero Catilina elleni első beszéde. Kiad., bev., jegyz. Havas László. (Ism. *Szabó Kálmán*) 153
M. E. L. Mallowan: Early Mesopotamia and Iran. (Ism. *Makkay János*) 155
Tacitus: Annalen. Erläutert ... von E. Köstermann. I—III. (Ism. *Borzsák István*) 156
M. Nøjgaard: La fable antique. I. La fable grecque avant Phèdre. (Ism. *Voigt Vilmos*) 159
И. И. Толстой: Статьи о фольклоре. (Ism. *Voigt Vilmos*) 161
С. Л. Утченко: Кризис и падение римской республики. (Ism. *Hahn István*) 162
D. Nörr: Imperium und Polis in der hohen Prinzipatszeit. (Ism. *Diósdi György*) 163
Brósz Róbert: Nem teljes jogú polgárok a római jogforrásokban. (Ism. *Diósdi György*) 165
И. Ф. Фихман: Египет на рубеже двух эпох. (Ism. *Hahn István*) 166
H. Gerstinger: Aus dem Tagebuch des kaiserlichen Hofhistoriographen Johannes Sambucus (1531—1584). Cod. Vindob. Lat. 9039. (Ism. *Boronkay Iván*) 168
C.-O. Nordström: The Duke of Alba's Castilian Bible. (Ism. *Scheiber Sándor*) 170

HÍREK

Szilágyi János György: Az Ókortudományi Társaság kilencedik éve 171
Ferenczy Endre: Afrika—Róma kollokvium 173
Kákosy László: Nemzetközi kollokvium a késő-egyiptomi vallásról 174
Kiss Ákos: A Nemzetközi Mozaikkutató Társaság római konferenciájáról 175

MUNKATÁRSAINK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az „Antik Tanulmányok" 1. számába október 1-ig, 2. számába pedig április -ig lehet kéziratokat beküldeni. Különlenyomatokat a kéziratok benyújtásával egyidejűleg, az Akadémiai Kiadónak címzett megrendeléssel, a szerkesztőség útján írásban kell kérni.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Ára: 20,— Ft
Kötetenként előfizetve: 30,— Ft

INDEX: 26.029

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL MEGJELENT KIADVÁNYOK

1. KÉZIKÖNYVEK:

Ókori történeti chrestomathia. I. Ókori keleti történeti chrestomathia. Szerk. *Harmatta János.* Bp. 1965. Tankönyvkiadó. 412 l.

Ókori történeti chrestomathia. Szerk. *Marót Károly.* III. Római történeti chrestomathia. Szerk. *Borzsák István.* Bp. 1963. Tankönyvkiadó. 288 l.

Barkóczi László — Bóna István — Mócsy András: Pannonia története. Szerk. *Harmatta János.* Budapest 1963. Tankönyvkiadó. 151 l.+24 t.

Moravcsik Gyula: Bevezetés a kizantinológiába. Bp. 1966. Tankönyvkiadó. 163 l.

2. MONOGRÁFIÁK:

Trencsényi-Waldapfel Imre: Klasszikus arcképek 1964. Akadémiai Kiadó. 101 + +97+163+84+80+153+64+115+123+109 l.

I. Trencsényi-Waldapfel: Untersuchungen zur Religionsgeschichte. Budapest, 1966. Akadémiai Kiadó. 571+XXXII.

Gy. Moravcsik: Studia Byzantina. Budapest 1967. Akadémiai Kiadó. 438 l.

3. FORDÍTÁSOK ÉS SZÖVEGKIADÁSOK:

Sukaszaptati. A papagáj hetven meséje a csalfa asszonyokról. Fordította, utószóval és jegyzetekkel ellátta *Töttössy Csaba.* Budapest 1962. Magyar Helikon. 249 l.

Iuvenalis: Szatírái. Fordította és a jegyzeteket írta *Muraközy Gyula.* A bevezető tanulmányt írta *Horváth István Károly.* (Görög és latin írók. 9). Bp. 1964. Akadémiai Kiadó. 390 l.

Pseudo-Longinos: A fenségről. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: *Nagy Ferenc.* (Görög és latin írók 10.) Budapest 1965. Akadémiai Kiadó. 130 l.

M. Porcius Cato: A földművelésről. Fordította és a jegyzeteket írta: *Kun József.* A bevezető tanulmányt írta: *Maróti Egon.* (Görög és latin írók 11.) Budapest 1966. Akadémiai Kiadó. 321 l.

Appianos: A római polgárháborúk. I-II. Fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta *Hahn István.* (Görög és latin írók. 12-13.) Budapest 1967. Akadémiai Kiadó. 504+584 l.

4. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

Menandros: Az embergyűlölő. Ford. *Trencsényi-Waldapfel Imre.* Bp. 1960. Akadémiai Kiadó. 39 l.

Euripidés: Iphigeneia a taurosok között. Ford. *Devecseri Gábor.* Bp. 1961. Akadémiai Kiadó. 55 l.

Aristophanés: A béke. Ford. *Devecseri Gábor.* Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 64 l.

P. Vergilius Maro: A szúnyog. Fordította *Szabó Kálmán.* A bevezető tanulmányt írta *Havas László.* Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 15 l.

Sophokles: Antigone. Ford. *Révay József.* Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.

Hésiodos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kísérte *Trencsényi-Waldapfel Imre.* Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.

5. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Adiuvantibus *A. Dobrovits, I. Hahn, J. Harmatta, J. Horváth, Gy. Moravcsik,* redigit *I. Trencsényi-Waldapfel.* Akadémiai Kiadó. Tom. I. fasc. 1—2 (1951), fasc. 3—4 (1952) 515 l. Tom. II. fasc. 1—2 (1953), fasc. 3—4 (1954) 363 l. Tom. III. fasc. 1—2, 3, 4 (1955) 356 l. Tom. IV. fasc. 1—4 (1956) 331 l. Tom. V. fasc. 1—4 (1957) 389 l. Tom. VI. fasc. 1—2, 3—4 (1958) 464 l. Tom. VII. fasc. 1—3, 4 (1959) 457 l. Tom. VIII. fasc. 1—2, 3—4 (1960) 466 l. Tom. IX. fasc. 1—2, 3—4. (1961) 473 l. Tom. X. fasc. 1—3, 4 (1962) 423 l. Tom. XI. fasc. 1—2, 3—4 (1963) 420 l. Tom. XII. fasc. 1—2, 3—4 (1964) 479 l. Tom. XIII. fasc. 1—2, 3—4 (1965) 461 l. Tom. XIV. fasc. 1—2, 3—4 (1966) 462 l. Tom. XV. fasc. 1—4 (1967) 472 l.

7.224

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XV. KÖTET 2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1968

FELELŐS SZERKESZTŐ:
MORAVCSIK GYULA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

HARMATTA JÁNOS, MARÓTI EGON, SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY, TÖTTÖSSY CSABA, TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE

SZERKESZTŐSÉG CÍME: BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS UTCA 1. III. EM. 24—25. FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ IGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként két füzetben jelenik meg. A két füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 30,— forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál, Budapest V., Alkotmány utca 21. Bankszámla: 05, 915, 111-46

TARTALOM

Trencsényi-Waldapfel Imre hatvan éves 177

TANULMÁNYOK

Harmatta János: Görög nevek a hettita forrásokban 181
Visky Károly: Festők, szobrászok és alkotásaik a római jog tükrében 190
Castiglione László: Diocletianus és a blemmyes 203
Töttössy Csaba: A Śukasaptati elbeszéléseinek jellege és műfaja 221

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Adamik Tamás: Homéros Aias-felfogása 229
Maróti Egon: Egy újonnan felfedezett verses oraculum a kalózok ellen 233
Gesztelyi Tamás: Az Ara Pacis Augustae hitelességének kérdéséhez 239
Kákosy László: Pythagoreus hatás Apuleius Metamorphoses XI-ben? 243
B. Thomas Edit: Aranygyűrű Isis-Sothis ábrázolással a Magyar Nemzeti Múzeumban 246
Pető Mária: A hadsereg lótartása Pannoniában 252
L. Nádasdy Zsuzsa: A Vetālapañcaviṃśatikā meséinek szanszkrit változatai 257
Füves Ödön: A pesti görögök küzdelme a teljes önállóság kivívásáért 261

MEGEMLÉKEZÉS

+ Varga László (*Borzsák István*) 264

VITA

Makkay János: Néhány megjegyzés Horváth Vera «Újabb elmélet az Indus-kultúra eredetéről» c. tanulmányához 265
Szilágyi János György: «Az etruszkok művészete és kultúrája» 269
Mócsy András: A gellérthegy-tabáni telep és az eraviszkuszok problémája 275

TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE HATVAN ÉVES

Trencsényi-Waldapfel Imre mint akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályán tudományszakunk képviselője, mint a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem klasszika filológiai tanszékének professzora az ókorkutatás új generációinak nevelője, mint az Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae-nak, a magyar ókortudomány idegennyelvű orgánumának megindulása óta főszerkesztője s folyóiratunknak ugyancsak kezdettől fogva szerkesztőségi tagja, tudományunk eleven életének egyik fő szervezője. Ha hatvanadik életévének betöltése alkalmából mégis elsősorban munkásságáról emlékezünk meg, ez nem a fenti funkcióknak vagy azok elérésének lebecsülése, hanem annak a kiemelése, hogy a magyar ókortudomány művelőinek és pártolóinak ebben az orgánumában elsősorban mint tudományunk tevékeny munkását köszöntjük.

Eddigi életében megtett tudományos pályájának elért eredményeiről műveinek az Acta Antiqua-ban megjelenő bibliográfiája részletesen tájékoztat. De egy bibliográfiai felsorolás keveset mondhat el abból, ami a leglényegesebb: e munkásság tartalmáról, az elért teljesítményekről és azoknak jelentőségéről a hazai és nemzetközi kutatásban.

Ez a munkásság a magyar ókorkutatásban több szempontból is paradigmatikus jelentőségű. Egy olyan korszakban, mikor a „magyarcélú tudomány" jelszavával a hazai ókori studiumok perspektíváját hivatalosan arra akarták szűkíteni, hogy a magyar föld múltjának, a magyar történelem és irodalom görög és latinnyelvű forrásainak illetve alkotásainak, vagy az ókori kultúrák magyarországi hatásának vizsgálata képezze kizárólagos tárgykörét, Trencsényi-Waldapfel Imre mind elvileg, mind gyakorlatban szembeszállt ezzel a koncepcióval, s bizonyította, hogy az így felfogott ókortudomány sem igazán magyarcélú, sem igazán tudomány nem lehet. Pályájának szinte legelején közzétett programmatikus tanulmányaiban már kialakult formájában jelent meg az a meggyőződése, hogy az ókor nagy kultúrái, elsősorban a görög és római kultúra keretében megfogalmazást nyert humanitás-eszmény emberi történelmünk egyik legnagyszerűbb öröksége, s a hozzá való viszony valamiképpen mércéje minden későbbi emberi megnyilvánulásnak. Önként adódott ebből az egyetemes ókortudományi kutatás egyik fő feladata: e humanitas-eszmény kialakulásának, ókori történetének, létrejötte és változása történeti talajának, feltételeinek, korlátainak és azok magyarázatának kutatása, s mindezeknek alapjaként magának az ókori humanitás-eszmény értelmének minél pontosabb kihámozása a fennmaradt forrásokból. Tudományunk alapja, az ókori nyelvek ismerete és a szövegkritika, ebben a koncepcióban kapta meg a maga értelmét, mint az ókortudományi kutatás legfőbb céljaihoz vezető út kiindulási pontja, minden tudományos következtetés alapja. S ugyanakkor

szembefordulás volt ez a koncepció az öncélú filológiai akrobatamutatványokkal is: szövegkritikai módszeresség és a tudomány emberi értelmének kutatása elválaszthatatlan szövetségükben teszik az ókorkutatást valóban tudománnyá. Önmagában és önmagáért az előbbi steril ügyeskedés, a másik a legjobb esetben jóindulatú dilettantizmus volna.

Az ilyen megalapozású és ilyen célkitűzésű ókorkutatás végső célja az ókor elevenen ható szellemi örökségének közvetítése a kortársakhoz. Paradigmatikus jelentőségű Trencsényi-Waldapfel munkássága abban is, ahogy az ókorkutatásnak ezt a feladatát kezdettől fogva teljes komolyságában fogta fel, ebben látta annak egyik legfőbb létjogosultságát. Ezért munkásságának jelentős részét fordította e közvetítő szerep aktív vállalására; egyetlen olyan feladatot sem érzett magához méltatlannak, amely valamilyen módon ennek a célnak a szolgálatát jelentette. Erről tanúskodik antik műfordításainak sorozata, a gyermekek és felnőttek számára írt mitológiái, a görög és római irodalom kiemelkedő alakjairól írt ismeretterjesztő tanulmányai és számos más cikke és előadása, amelyekben minden korú és műveltségű ember számára igyekezett megmutatni az utat ahhoz, amit az ókor kultúráiból maradandónak, mindenki számára tudni érdemesnek érzett.

Az ókorkutatás fenti értelmezéséből azonban az is következett, hogy fő feladatai közé tartozik az ókori nagy kultúrák örökségének és az azokhoz való viszonynak a kutatása a későbbi korok kultúráiban is, elsősorban azzal a célkitűzéssel, hogy ezáltal egy szempontból mindezeket a későbbi korokat és kultúrákat mérlegre tegye. Trencsényi-Waldapfel Imre ezt a feladatot sem pusztán elvileg tűzte ki, hanem számos területen részletekbe menő saját kutatásaival járult hozzá megoldásához, elsősorban a legfontosabbnak vallott területeken: a humanitás-eszmény történetének vizsgálatával és egész tudományos munkásságának nem egy szempontból példaképére, Erasmusra vonatkozó kutatásaival.

Erasmus-képébe nemcsak a klasszika-filológia emberi értelmének megfogalmazóját foglalta be, hanem azt is, aki saját emberi magatartásával tanúsította tudományunk ember-nevelő értékét, aki „a közös művelődési hagyatéknak erkölcsi konzekvenciáit is bátran levonja". A második világháború legsötétebb napjaiban az ő tanításain formálódott magatartást fogalmazta meg bátorításul és iránymutatóul: „illúzióktól mentesen állni szembe a végzettel, az elvakult szenvedélyek ellenében a józan megfontolás szavát hallatni, amíg lehet, s ha már nem lehet, világos öntudattal vállalni a vértanúságot . . .". S azokkal szemben, akik az embertelenség felülkerekedését akkoriban az emberi értelem végleges kudarcaként voltak hajlandók értelmezni: „a szellem igényei és a megszorult élet lehetőségei között tátongó szakadék áthidalására irányuló tragikus erőfeszítések láttán ki merne még racionalizmus és heroikus magatartás összeférhetetlenségéről beszélni?"

Erasmus hagyatékának örökségeként alakította ki ókori kutatásainak azt a jellegzetes vonását, hogy kezdettől fogva fáradozott a klasszikus ókor és az ókori kelet kultúrái közti, a hagyományos felfogás által állított korlátok ledöntésére. Az ószövetségi tanulmányok helyét az európai műveltség egészében Erasmus nyomán jelölte ki, s egész munkásságán végigvonult az a meggyőződés, hogy Kelet és Nyugat között nem szabad az ókorkutatásnak határt vonnia, hogy a görög és római kultúra teljesítményeinek reális értékelése csak akkor lehetséges, ha világosan, elfogulatlanul szembeállítjuk azokat keleti elődeikkel és szomszédaikkal. Hogy milyen tanulságokat nyújthat az

ilyen szembeállítás a klasszikus ókor legnagyobb teljesítményeinek értékelésé ben is, azt maga mutatta meg számos tanulmányában, Lukianosról, Hésiodosról, Aristophanésról, Prométheus és Danaé mitoszáról, Vergilius IV. eclogájáról, az aranykori latin költészet motívumairól és számos más tárgyról.

Még egy szempontból vált Erasmus példaképpé Trencsényi-Waldapfel számára: mint olyan tudós, akinek munkásságában az ókori örökség kutatása szervesen összefügg a nemzeti kultúra ápolásával. Pályája kezdetétől a leghatározottabban vallotta, hogy a magyar ókortudomány fő feladatai közé tartozik az ókori kultúrák kutatásának tanulságait a magyar kultúra kutatásában értékesíteni. Ennek a módja sokféle lehet, de értéke mindig abban van, hogy nem téveszti szem elől magának az ókorkutatásnak legfőbb feladatait. Az antikvitás hazai hatásának kutatása így adatok regisztrálásából az értékmérés egy fontos szempontjává vált, s az antik hagyományok közvetítése a mai magyar kultúrához, mint az ókortudomány egyik fontos tennivalója, aktuálissá, jelen kultúránk eleven hatóerejévé avatta a „holtnak" hitt és nevezett antikvitást. Nincs olyan korszaka a magyar művelődésnek, amelyre Trencsényi-Waldapfel ilyen irányú kutatásai ki ne terjedtek volna, a Kükülei Névtelentől a magyar humanizmus alakjain, majd Gyöngyösin, Zrínyin át, Vörösmartyig, Petőfiig, Aranyig s még tovább is, József Attiláig, Radnótiig. Magyar irodalmi tanulmányainak három évvel ezelőtt megjelent gyűjteményében ő maga vallotta: „Valójában humanizmus és nemzeti műveltség valamiféle egysége az, aminek szolgálatába állítottam kezdettől fogva tollamat." Hatvanadik évének betöltésekor a magyar ókortudomány azt köszönti Trencsényi-Waldapfel Imrében, hogy tudományos munkásságával, mind annak elvi célkitűzéseivel, mind azzal, amit e célkitűzésekből maga valósított meg munkáiban, itthon és hazánk határain túlhallatszó szóval is bizonyította az ókortudomány létjogosultságát, fontosságát és életerejét, mai kultúránknak és antik szellemi örökségünk kutatásának egymásra utaltságát, elválaszthatatlan egységét.

Az Antik Tanulmányok Szerkesztősége

HARMATTA JÁNOS

GÖRÖG NEVEK A HETTITA FORRÁSOKBAN

I

A lineáris B feliratok megfejtése kétségtelenül új korszak kezdetét jelentette nemcsak a görög nyelvészet területén, hanem a görög történeti kutatások szempontjából is. A Pylos-i, Knóssos-i és Mykénai-i táblák megfejtése révén nyert adatok sok tekintetben új távlatokat nyitottak az i.e. II. évezredi Görögország történetének tanulmányozása számára.[1] Bár az így elért eredmények igen jelentősek, mégis az a körülmény, hogy szorosabb értelemben vett történeti dokumentumok az eddig talált lineáris B táblák között nem kerültek elő, erősen korlátozza a történeti következtetések körét és lehetőségét.[2] Ennek következtében az ókori közelkeleti történeti források tudósításai a görög történet kutatása szempontjából továbbra is megőrzik jelentőségüket. Azok között az ókori közelkeleti szövegek között, amelyek a mykénéi görögökre vonatkozó adatokat tartalmaznak, kétség kívül az Aḫḫiyawā országra vonatkozó hettita források a legjelentősebbek.

E hettita szövegek történeti magyarázatával kapcsolatban a második világháború előtt heves vita keletkezett s — szelídebb formában — tart még ma is.[3] A vita leglényegesebb pontja az a kérdés. hogy a hettita *Aḫḫiyawā* alak a görög *'Αχαίϝᾱ* vagy *'Αχαιϝοί* visszaadásának tekinthető-e s hogy a hettita szövegekben előforduló ún. Aḫḫiyawā-nevek (azaz az olyan nevek, amelyeknek viselői vagy a LÚ ^{URU}*a-aḫ-ḫi-ia-a* «Aḫḫiyawā (ország) embere» megjelölést viselik vagy más indokok alapján Aḫḫiyawāból származóknak tekinthetők) értelmezhetők-e a görög névanyag segítségével. Mindkét kérdés döntő jelentőségű, mert megoldásuktól függ minden további történeti és régészeti kutatás. Éppen ezért gondos mérlegelés alapján kísérletet tettem annak bizonyítására, hogy nyelvészeti szempontból a hettita *Aḫḫiyawā* alak valóban egy görög **'Αχαίϝᾱ*-t képvisel s hogy ennek a vitatott görög alaknak a létezését a görögök és hettiták közötti első kapcsolatok időpontjában még feltehetjük.[4]

[1] Ld. elsősorban *L. R. Palmer:* Mycenaeans and Minoans. Aegean Prehistory in the Light of Linear B Tablets. London 1961, továbbá *L. A. Stella:* La civiltà micenea nei documenti contemporanei. Roma 1965. 3—46.

[2] Ezt a megállapítást jól illusztrálja még *L. A. Stella* 1. jz.-ben idézett könyvének egyébként kitűnő «I rapporti con l'oltremare» c. fejezete is.

[3] Az «Aḫḫiyawā-kérdés» átfogó ábrázolására vonatkozólag l. legutóbb *G. Steiner:* Die Aḫḫiyawa-Frage heute. Saeculum 15 (1964) 365—392 gazdag bibliográfiával. *L. A. Stella* azt az állítását, amely szerint «l'identificazione di Ahhijawa con una terra abitata da Achei, „Achaia" nel tradizionale significato mitico-epico, è ormai generalemente accolta senza riserve» (i. m. 28), csak *G. Steiner* tanulmányának ismerete nélkül írhatta le.

[4] Egy előadásban, amelyet az 1966-ban Brnóban rendezett «Mycenaean Colloquium»-on tartottam «Zur Aḫḫiyawā-Frage» címmel. Studia Mycenaea. (The Mycenaean Symposium. Brno. April 1966). Edited by *A. Bartoněk* Brno 1968. 117—124

Ha a hettita *Aḫḫiyawā* valóban egy görög **'Αχαίϝᾱ* alakot tükröz, akkor joggal várható, hogy az *Aḫḫiyawā*-nevek hasonlóképpen görög eredetűek legyenek. Így e nevek kitűnő lehetőséget kínálnak arra, hogy segítségükkel az *Aḫḫiyawā* = *'Αχαίϝᾱ* azonosítás helyességét ellenőrizzük.

II

A görögök jelenlétét Kis-Ázsia nyugati részében az i. e. XIV. századtól kezdve az *Alakšanduš* — *'Αλέξανδρος* személynév sok kínzó problémát felvető létezése bizonyítja. Bármennyire is megtett F. Sommer minden erőfeszítést annak a bizonyítására, hogy e névalak a Homéros előtti görög nyelvben lehetetlen volt,[5] ma már semmi kétség sem lehet abban a tekintetben, hogy az *'Αλέξανδρος* személynév létezett vagy legalább is létezhetett a mykénéi korban. Talán O. Szemerényi volt az első tudós, aki a mykénéi *Ke-sa-da-ra* és *Ke-sa-do-ro* (= *Κεσσάνδρᾱ*, illetve *Κέσσανδρος*) tulajdonnevekre utalva röviden rámutatott arra, hogy e névtípusnak a létezése a mykénéi görögben az Alexandros-problémát P. Kretschmer elméletének a javára dönti el.[6]

Azóta maga az *A-re-ka-sa-da-ra* = *'Αλεξάνδρᾱ* névalak is előkerült Mykénaiban.[7] Következésképpen, F. Sommer állításával ellentétben, amelyhez G. Steiner még legutóbb is csatlakozott,[8] többé nem kételkedhetünk abban, hogy az *'Αλέξανδρος* személynév a mykénéi korban létezett vagy létezhetett. A név képzését is ma már nagyobb valószínűséggel tudjuk megmagyarázni, mint korábban. Szemmelláthatólag egy **alekti-andros* vagy **alekti-andrōn* birtokos szerkezetet képvisel, amelyből az *'Αλέξανδρος* összetett név a második elem hypostasisával keletkezett.[9]

J. Chadwick[10] és L. A. Stella[11] óvatos nyilatkozataira való tekintettel talán nem felesleges hangsúlyozni azt a tényt, hogy az *Alakšanduš* személynév máig is elszigetelt maradt Kis-Ázsia névanyagában. Igaz ugyan, hogy a Vilušában használt nevek onomastikonja, amelyet F. Sommer annak idején az *Alakšanduš* név görög, illetve nem-kisázsiai voltának bizonyításához követelt,[12] máig sem került elő. De mindenesetre az anatóliai nevek képzésének fő vonásait

[5] Vö. *F. Sommer:* Die Aḫḫijavā-Urkunden. ABAW Phil.-hist. Abt. NF 6. 1932. München 1932. 365 skk., Aḫḫijavāfrage und Sprachwissenschaft. ABAW Phil.-hist. Abt. NF 9. 1934. München 1934. 30 skk., IF 55 (1937) 187 skk.

[6] Ld. *O. Szemerényi:* The Greek Nouns in *-ενς*. *ΜΝΗΜΗΣ ΧΑΡΙΝ*. II. Wien 1957. 173. 44 jz. A *Ke-sa-da-ra* és *Ke-sa-do-ro* nevek *Kessandra*, illetve *Kessandros* értelmezése *H. Mühlestein*re és *V. Georgiev*re megy vissza, vö. *V. Georgiev:* Lexique des inscriptions créto-mycéniennes. Sofia 1955. 41.

[7] Vö. *Sp. Marinatos:* Praktika 1958. 168 skk.; *J. Chadwick:* The Mycenae Tablets III. Philadelphia 1963. 64—65; *A. Morpurgo:* Mycenaeae Graecitatis Lexicon. Romae 1963. 34.

[8] *G. Steiner:* i. m. 383.

[9] A *-ti-* képzőre vonatkozólag ld. *Th. Knecht:* Geschichte der griechischen Komposita vom Typ *τερψίμβροτος*. Diss. Zürich 1946. 21, továbbá *O. Szemerényi:* i. m. 180, a 72. jz.-tel.

[10] *J. Chadwick:* i. m. 65 «It is hardly possible any longer to assert that *'Αλέξανδρος* is a mere hellenization of a barbaric *Alakšanduš*».

[11] *L. A. Stella:* i. m. 33 «Appare quindi meno romanesca l'ipotesi, certo non dimostrabile, che *Alexandus* sia la trascrizione ittita del nome greco di un principe Alexandros regnante in Asia minore . . .».

[12] *F. Sommer:* IF 55 (1937) 223, 2 jz. «Ich hoffe auf ein Onomastikon des Landes *Vilušaš*, damit ich mich von dieser Vereinzelung endgültig überzeugen kann.»

azóta feltárták E. Laroche[13] és Ph. H. T. Houwink Ten Cate[14] kutatásai. Eredményeik alapján valamennyi, az Arzawa-államok urakodói által viselt név (a hettita források Vilušát is az Arzawa-államok közé sorozták) világosan anatóliai névalaknak értelmezhető.[15] Még magának Alexandros elődjének, *Kukkunniš*-nak a neve is egy széleskörűen elterjedt anatóliai névcsoporthoz tartozik.[16] Ebben az összefüggésben az *Alakšanduš* név elszigetelt helyzete a kisázsiai névanyagban nagyon sokatmondó,[17] s kikerülhetetlennek látszik az a következtetés, hogy e névnek a görög *Ἀλέξανδρος* hettita átírásának kell lennie.

Ez az eredmény számos nehéz történeti problémát vet fel, azonban a jelen tanulmány szempontjából elég a leglényegesebb pontra rámutatni. Az *Alakšanduš* név tanúbizonysága szerint egy *Ἀλέξανδρος* nevű görög vezér mint egy a tipikus anatóliai *Kukkunniš* nevet viselő király utódja az i. e. XIII. század folyamán hatalomra jutott Nyugat-Kis-Ázsia egyik államában. Ez a tény önmagában véve is lehetővé teszi, hogy más görög vezérekkel és kalandorokkal is számoljunk Kis-Ázsiában ebben az időben.

III

Az Aḫḫiyawā-nevek közül talán *Tawagalawaš* játszotta és játssza a legnagyobb szerepet mindmáig a vitában.[18] A hettita írásképet általában úgy értelmezték, hogy az egy **Tewoklewes* alakot tükröz, s ennek megfelelően a görög (*Ἐ*)*τεϝοκλέϝης*-szel azonosították. F. Sommer három ellenvetést tett e magyarázattal szemben: 1. A hettita alak nem egyezik teljesen a göröggel, mert a szókezdő magánhangzó hiányzik; 2. A hettita *Tawagalawaš* névalakot a kilikiai *Τουκολεις* névvel kell kapcsolatba hoznunk, következésképpen tehát a bennszülött anatóliai nevek közé tartozik; 3. Tawagalawaš testvére szintén az anatóliai *Laḫurziš* nevet viseli.[19]

E három ellenvetés közül az első nem képvisel különösebb súlyt. A szókezdő *a* eltűnése mind eredeti, mind pedig idegen szavakban és nevekben gyakran előfordul a hettitában.[20] Igaz ugyan, hogy ezekben az esetekben mind a szókezdő *a*-t tartalmazó, mind pedig a szókezdő *a* nélküli alakokra van adatunk, míg *Tawagalawaš* mellett egy **Atawagalawaš* változat sohasem fordul elő. De figyelembe kell vennünk, hogy ezt a nevet csak egyetlen szövegből ismerjük, s így egyáltalán nem meglepő, ha ebben a szókezdő *a*-t tartalmazó változat nem fordul elő. Ezenkívül azzal a lehetőséggel is számolnunk kell, hogy a hettiták e nevet már eleve csak *Tawagalawaš* alakban vették át és használták.

Természetesen a hettita írásképet többféleképpen lehet értelmezni. Így a **Tewoklewes* értelmezés mellett számolhatunk még a **Thawaklewes* alakkal is és

[13] *E. Laroche:* Recueil d'onomastique hittite. Paris 1952.

[14] *Ph. H. J. Houwink Ten Cate:* The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera during the Hellenistic Period. Leiden 1961.

[15] Vö. pl. *Kupanta-Inaraš, Manapa-Dattaš* stb.

[16] Vö. *E. Laroche:* i. m. 25, 103.

[17] Még később is csak egyetlen párhuzamot találunk, s ez a lykiai *alakssa[ñ]tra*, amely azonban nem más, mint a görög *Ἀλέξανδρος* átírása.

[18] Az irodalomra vonatkozólag vö. *G. Steiner:* i. m. 355—366, 1—2 jz.

[19] *F. Sommer:* Die Aḫḫijavā-Urkunden. 373—374.

[20] A kérdés újabb tárgyalására vonatkozólag l. *H. Kronasser:* Etymologie der hethitischen Sprache. I. Wiesbaden 1962. 33 skk.

ha feltesszük e névben a *wa* írásjel *u* értékben való használatát,[21] akkor még **Theuklewes* és **Deukeleus* alakokra is gondolhatunk. Ezek közül az alakok közül **Thawaklewes* egy görög * *Θᾱϝᾱκλέϝης* névalakot tükrözhet, amely a mykénéi *Ta-we-si-jo* **Θαϝέσιος* és a kyprosi **Θαϝεσά(ν)δρᾱ* stb. nevekkel[22] vethető össze, míg **Theuklewes* egyszerűen a görög **Θεοκλέϝης*-szel azonosítható. Végül a **Deukeleus* értelmezés talán egy görög **Δευκέλευς* alakot képviselhet, amelyet a mykénéi *De-u-ke-ro* **Δεύκελος* névvel[23] hozhatunk kapcsolatba. Mindezek közül a lehetőségek közül kétségtelenül vagy az (*'E*)*τεϝοκλέϝης* vagy pedig a **Θαϝακλέϝης* névvel való azonosítás látszik legvalószínűbbnek. Ha nem akarunk *Tawagalawaš*-ban minden áron egy történeti személy által viselt görög nevet találni, akkor leginkább a **Θαϝακλέϝης* értelmezést részesíthetjük előnyben.

Ami a *Tawagalawaš* és a kilikiai *Τουκολεις* nevek összefüggésének lehetőségét illeti, legelőször is meg kell jegyeznünk, hogy a kilikiai névre újabban még egy adat vált ismeretessé. Ez a Lykiában előforduló *Τοκολιαμοας* névalak, amelyet L. Zgusta közölt Bécsben őrzött közöletlen levéltári anyagból.[24] E név második *-μοα-* eleme világosan a luwiyai *muwa-* szó[25] fejleményét képviseli. Továbbá a kilikiai *Τουκολεις*-nek az apja a *Μοορμις* nevet viseli, amely ugyancsak egy luwiyai névalakra, éspedig **Muwa-war(a)mi*-ra vezethető vissza.[26] Következésképpen mind a kilikiai *Τουκολεις*, mind pedig a lykiai *Τοκολιαμοας* alakot régi, tágabb értelemben vett luwiyai nevek helyi fejleményeinek kell tekintenünk. Így a *Tawagalawaš* és a *Τουκολεις*, *Τοκολιαμοας* nevek között csak akkor tehetünk fel kapcsolatot, ha a *Tawagalawaš* alak a luwiyaiból megmagyarázható, és a *Τουκολεις* és *Τοκολιαμοας* neveket feltétlenül *Tawagalawaš* alakra kell visszavezetnünk.

Ami az első követelményt illeti, hangsúlyoznunk kell, hogy a luwiyaiból a *Tawagalawaš* névnek kézenfekvő magyarázata nem kínálkozik. Ez a névalak elszigetelten áll az anatóliai névanyagban még ma is. De nem lehet a *Τουκολεις* és *Τοκολια*-neveket sem a *Tawagalawaš* alakra visszavezetni, mert a *Τοκολια*-változat egyrészt kizárja, hogy *Tawa-* lett volna a név első elemének eredeti alakja, másrészt pedig arról tanúskodik, hogy a név eredeti végződése *-iya-* volt, nem pedig *-wa-*. Első pillantásra talán hajlandók lennénk e nevekben a *tuwa-* és *kula-* elemeket[27] keresni, azonban *Το-* a *Τοκολια-* névben nem tükrözheti a *Tuwa-* elem fejleményét, s így e nevek *Του-*, ill. *Το-* és *-κολεις*, ill. *-κολια-* alkotó elemekre való tagolásáról le kell mondanunk.

Figyelembe véve azonban, hogy a lykiai és kilikiai *κ* hangértéke *χ* is lehet, a szóbanforgó névalakokat *Tuχolīs*-nak, illetve *Tuχoliya*-nak is értelmezhetjük. Ebben az esetben önként kínálkozik az a lehetőség, hogy mindkét nevet a régi hettita *Tutḫaliyaš* névvel hozzuk kapcsolatba. Ez utóbbi név, amelyet több hettita uralkodó is viselt, szemmelláthatólag egy régi összetétel, amely a *tuttu-* vagy *tutu-* és a *ḫali-* elemekből áll. A név különböző írásos alakjai alapján feltehetjük, hogy az első rész szóvégi magánhangzója már korán eltűnt, s később azután a *-tḫ-* mássalhangzókapcsolat *-ḫḫ-*vá vagy *-ḫ-*vá hasonult.

[21] Vö. *H. Kronasser:* i. m. 77 skk.
[22] Ld. *O. Landau:* Mykenisch-griechische Personennamen. Göteborg 1958. 134.
[23] *O. Landau:* i. m. 42.
[24] *L. Zgusta:* Kleinasiatische Personennamen. Prag 1964. 518, § 1578.
[25] A *muwa-* szóra ld. *E. Laroche:* i. m. 124 skk.
[26] Ld. *Ph. H. J. Houwink Ten Cate:* i. m. 167.
[27] Vö. ezekre *Ph. H. J. Houwink Ten Cate:* i. m. 150 skk., 177 skk.

Ezideig ugyan a *-tḫ-* hangcsoport későbbi történetére egyetlen példát sem ismerünk, azonban a *-ḫt-* > *-tt-* hasonulás[28] analógiájára bizonyára számolhatunk a *-tḫ-* > *-ḫḫ-* fejlődés lehetőségével is. Következésképpen a *Tawagalawaš* és a *Τουκολεις, Τοκολιαμοας* nevek között nem tehetünk fel semmiféle nyelvi kapcsolatot, mivel az utóbbiak a régi **Tutḫaliyas*, illetve **Tutḫaliyamuwaš* nevek hellénisztikus vagy római kori fejleményét képviselik.

IV

Ha most a *Laḫurziš* név problémájára térünk át, meglepődve állapíthatjuk meg, hogy ennek magyarázatára vonatkozólag egyöntetű vélemény uralkodik a tudományos irodalomban. E szerint a *Laḫurziš* név két elemből áll: kielemezhető első eleme *laḫḫur-*, amely talán azonos a *laḫḫura-* 'áldozati asztal' szóval, s ehhez azután a *-zi-/-zzi-* képző járul.[29] Bár e magyarázat kétségtelenül tetszetős, ha közelebbről megvizsgáljuk a név képzésmódját, komoly kételyek merülnek fel helyessége tekintetében. Az összes többi esetben ugyanis (vö. *Ammazziš, Aranḫapillizziš, Ariḫpizziš, Ḫapruzziš, Ḫillarizziš, Kantuzziš, Maḫḫuzziš, Pitazziš, Šamarzizziš,* ŠEŠ-*ziš*, DINGIR^{MEŠ}-*uzziš*, ^{d}NINGAL-*uz*[*ziš*], [. . .]*ḫuzziš*, [. . .]*pinizziš*, [. . .]*wizziš*[30] kivétel nélkül egy magánhangzót figyelhetünk meg a képző előtt. Így a *Laḫurziš* név világosan különválik a *-zi-/-zzi-*képzővel képzett anatóliai nevek csoportjától. Ez a tény lehetővé teszi, hogy e név más magyarázatát kíséreljük meg.

Elsősorban meg kell jegyeznünk, hogy a *Laḫurziš* írásmód a hettitában **Laḫuwarziš*-szal váltakozhat, sőt a *ḫur* jelnek talán még éppen *ḫwar* hangértékét is feltehetjük.[31] Mindenesetre annyi biztosnak látszik, hogy a *Laḫurziš* írásképmagyarázatánál számolnunk kell a **Laḫwarziš* hangalakkal is. Továbbá figyelembe kell vennünk, hogy valamennyi Aḫḫiyawā-név, amely a Tawagalawaš-levélben előfordul, a Luqqā-emberek közvetítésével jutott el a hettitákhoz. A hettita király leveléből ez világosan kitűnik: «és ahogy a Luqqā-emberek Tawagalawašhoz fordultak, . . ., úgy fordultak hozzám és én levonultam ezekbe az országokba».[32] Ha luwiyai nyelvi közvetítéssel kell számolnunk, akkor a név eredeti hangalakját a luwiyaiban **Laḫwartiš* formában rekonstruálhatjuk. Ezt azután a hettitában a luwiyai *-ti-* ~ hettita *-zi-* hangmegfelelés alapján **Laḫwarziš*-szá hettitizálták.

Ha a *Laḫurziš* név eredeti alakja Luqqāban valóban **Laḫwartiš* volt, akkor ezt az alakot minden nehézség nélkül a görög *Λαέρτης* személynév átírásának tekinthetjük. E név általánosan elfogadott vélemény szerint **Λᾱϝέρτης* alakra megy vissza, amely a *λᾱϝ-* 'hadi nép' és az *-ερτης* 'buzdító' elemekből áll.[33] Ezen az alakon kívül ismeretes azonban egy *Λαέρτις* változat is.[34] Utóbbi második eleme az **ἔρτης* szó helyett szemmelláthatólag **ἔρτις* 'bátorítás, buzdítás'. Mindenesetre a *Λαέρτις* változat[35] pontosan egyezik a feltett luqqā **Laḫwartiš* alakkal.

[28] Ld. *H. Kronasser:* i. m. 98.
[29] *E. Laroche:* i. m. 138.
[30] Ezekre az adatokra vonatkozólag ld. *E. Laroche:* i. m. *s. v.*
[31] *H. Kronasser:* i. m. 79.
[32] *F. Sommer:* Die Aḫḫijavā-Urkunden. 2—3.
[33] Ld. *H. Frisk:* Griechisches etymologisches Wörterbuch. II. Heidelberg 1961. 83.
[34] Et. Mag. *s. v.*
[35] *H. Mühlestein* «Deutung einiger Linear-B-Wörter» c. előadásában, amelynek szövegét a brnói «Mycenaean Colloquium»-on szétosztották, de amelyet nem tartott meg,

A görög *Λαέρτις* és a luqqā **Laḫwartiš* alak között csak egy ponton mutatkozik eltérés: a **Laḫwartiš* alak egy laringálist is tartalmaz, amely a *Λαέρτις* alakból hiányzik. Lehet azonban, hogy ez az eltérés csak látszólagos. A görög **λᾱϝος* 'hadi nép' szóban ugyanis — ha összefügg a hettita *laḫḫa-* 'hadjárat' szóval[36], de még e nélkül az etimológiai kapcsolat nélkül is — a *ϝ* előtt eredetileg egy laringálisnak kellett állnia. A **λᾱϝος* szó hangalakja alapján következtetve aligha kételkedhetünk abban, hogy e fontos szókészleti elem **leXwo-* előzményre megy vissza, éppúgy, mint ahogy a *ναῦς* 'hajó' szót **neXw-* alakra kell visszavezetnünk.[37] Nagy valószínűséggel feltehető, hogy a laringális valamilyen formában (pl. *h*) még megvolt e szóban a mykénéi korban. Ebben az esetben az i. e. XIII. századra feltehető **Λαhϝέϱτις* alakot igen pontosan adta vissza a **Laḫwartiš* átírás a luwiyaiban (vagy a Luqqā-nyelvben).

Végül, de nem utolsó sorban arra a rendkívül figyelemre méltó tényre kell utalnunk, hogy *Λαέρτης* előfordul mint helynév is Kilikiában *Λαέρτη* vagy *Λαέρτης φρούριον* alakban.[38] Ez az adat szembeötlő párhuzamot nyújt Mopsos történetéhez, aki számos kaland után szintén több várost alapított Kis-Ázsiában.[39] Csábító lenne ezt a *Laḫurziš* ~ *Λαέρτης*-t azonosítani a görög epikus mitológia *Λαέρτης*-ével, Odysseus apjával. Ebben az esetben az eposz különös hallgatása Laertés királyságáról könnyen megmagyarázható lenne azzal a feltevéssel, hogy életének fő eseményei és fő tevékenysége messze távol Kis-Ázsiában, nem pedig Ithakében zajlottak le. *Laḫurziš* — *Λαέρτης* kalandjai Kis-Ázsiában jól érthetővé tennék fiának, Odysseusnak anatóliai nevét is, amely valószínűleg egy **Wallu(wa)šš̆u-* 'akinek a hírneve jó' jelentésű alakból magyarázható.[40]

Bárhogy is álljon ez a dolog, a *Laḫurziš* név nagy valószínűséggel megmagyarázható a görögből, s így a *Tawagalawaš* személynév görög eredete ellen szóló érvként semmi esetre sem jöhet számításba.

V

Egy másik híres Aḫḫiyawā-név *Attar(iš)šiyaš*. Számos kísérlet után, amelyek e nevet különböző görög alakokból mint *Ἀτρεύς*, *Ἀτρέσεια*, *Ἀτρεσίας* stb. igyekeztek megfejteni,[41] legutóbb egy olyan magyarázat látott napvilágot, amely szerint az *Attar(iš)šiyaš* névalak a görög *Ἀτρεύς* 'aki nem ismeri a futást' jelentésű személynév hettita fordítása.[42] Mindezek mögött a magyarázatok mögött az a törekvés ismerhető fel, hogy *Attariššiyaš*-t a mykénéi görögség egyik legkiemelkedőbb történeti nevével azonosítsák. Rá kell azonban mutatnunk arra, hogy ha ragaszkodunk az *Attariššiyaš* névnek a görög

a lineáris-B *E-ti-ra-wo* névnek **Erti-lāwos* értelmezését adta. Ez az alak ugyanazokat az elemeket tartalmazza, mint a *Lāwertēs* név, csak fordított sorrendben. Ld. most Studia Mycenaea. 113.

[36] Ld. *H. Frisk:* i. m. 84.

[37] Vö. *W. P. Lehman:* Proto-Indo-European Phonology. Austin 1955. 32.

[38] Ptol. V, 5, 9; Strab. XIV, 600.

[39] Mopsos problémájára vonatkozólag ld. *Ph. H. J. Houwink Ten Cate:* i. m. 44 skk.

[40] A név magyarázatára tett korábbi kísérleteket felsorolja *H. Frisk:* i. m. II. 351 skk. Odysseus kisázsiai kapcsolatait új megvilágításba helyezik *C. Kerényi* fejtegetései: Homer and his Odyssey. 249 skk.

[41] Az irodalomra ld. *G. Steiner:* i. m. 365—366, 1—2 jz. és 383, 101 jz.

[42] *O. Szemerényi:* i. m. 179.

Ἀτρεύς-szal való azonosításához, nyelvészeti szempontból áthidalhatatlan nehézségekbe ütközünk. Ha ugyanis az *Attarišš̌iyaš* és *Ἀτρεύς* neveket közvetlenül akarjuk azonosítani, akkor megoldhatatlan a két név hangalakjának eltérése. Ha viszont a hettita alakból kiindulva próbáljuk meghatározni a görög eredetit, akkor az eredményül kapott alak jelentésben esetleg megegyezik *Ἀτρεύς*-szal, de mind hangalakja, mind képzésmódja tekintetében eltér tőle.

Semmi kétség sem lehet abban a tekintetben, hogy Atreust és Attarišš̌iyašt történetileg nem lehet egymással kapcsolatba hozni, illetve azonosítani. Éppen ezért, ha a hettita alak mögött rejlő görög eredetit keressük, nem kell minden áron ragaszkodnunk az *Ἀτρεύς* névhez. De arra sincs semmi okunk, hogy az *Ἀτρεύς*-szal azonos jelentésű név után kutassunk. Ha elfogadjuk akár T. V. Gamkrelidze elgondolását,[43] akár az én elméletemet,[44] a hettita *Attarišš̌iyaš* írásképet **Atharsiyas*-nak értelmezhetjük. Ez az alak minden további magyarázat nélkül görögre **Ἀθάρσιος* formában írható át. Az így nyert névalak összevethető *Θέρσιος*-szal (Paus. V, 9, 1) és könnyen elemezhető: első alkotó eleme az *a*- copulativum vagy intensivum, a második pedig az *-ιο-* képzővel továbbképzett *θάρσος* 'bátorság, merészség' szó. Az egész név jelentése így 'nagyon bátor, nagyon merész' lehetne.

Kétségtelen, hogy **Ἀθάρσιος* nem azonos a mykénéi görögség egyetlen jelentősebb történeti nevével sem. Azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy az összes Aḫḫiyawā-nevek Trója elesténél korábbi időpontban fordulnak elő. A görög epikus mitológia igen gazdag (valóságos vagy képzelt) hagyományt őrzött meg a trójai háború görög hőseiről, de viszonylag csekély anyagot nyújt az azt megelőző nemzedékre vonatkozólag. Éppen ezért nem lepődhetünk meg azon, hogy legfeljebb egy-két Aḫḫiyawā-nevet tudunk csak olyan achaj vezérek nevével azonosítani, akiknek emlékét az epikus hagyomány is megőrizte.

VI

A Tawagalawaš-levélben Laḫurziš és testvére mellett még két olyan személynek az említését találjuk, akik feltehetőleg Aḫḫiyawā királyának tisztjei voltak, s így valószínűleg Aḫḫiyawāból származó embereknek tekinthetők. Az általuk viselt *Atpāš* és *Awayanaš* neveket ugyan F. Sommer[45] anatóliai eredetűeknek tartotta, azonban véleményével szemben ismét hangsúlyoznunk kell, hogy sem *Atpāš*-nak, sem *Awayanaš*-nak nem találjuk párhuzamát az anatóliai névanyagban. Ezért célszerűnek látszik, hogy értelmezésüket a görögből kíséreljük meg.

Atpāš mellett párhuzamosan valószínűleg egy *Atwāš* változat létezésével is számolhatunk. Utóbbinak az alapján a név görög eredetijét **Et(e)was* = *Ἐτέϝας* alakban rekonstruálhatjuk. Figyelemre méltó, hogy ez a név mind önállóan, mind pedig összetételekben gyakran előfordul a mykénéi névanyagban.[46] Sem a *-p-* ~ *-w-* változás, sem a hiányzó középső magánhangzó nem okoz a név magyarázatában nehézséget. A *-p-* ~ *-w-* váltakozás ugyan eléggé ritkán

[43] *T. V. Gamkrelidze:* Переднеазиатский сборник. Moszkva 1961. 211 skk.
[44] *J. Harmatta:* LB 9 (1964) 45 skk.
[45] *F. Sommer:* Die Aḫḫijavā-Urkunden. 373.
[46] *O. Landau:* i. m. 52—53.

fordul elő a hettitában,[47] azonban a hellénisztikus és a római kori nevekben a hettita *-w-*nek eltérő ø és *β* fejleményei[48] világosan bizonyítják, hogy ez a jelenség eléggé elterjedt lehetett Nyugat-Kis-Ázsiában. Ami a középső magánhangzó hiányát illeti, lehet, hogy egyszerűen lerövidített írásmóddal állunk szemben, és *at-pa-a* mellett párhuzamosan egy **at-i-pa-a* alak is létezhetett. Másrészt, ha synkopét teszünk fel e névben, utalhatunk az anatóliai nyelvek fejlődésének arra az általános tendenciájára, amelyet egyebek között éppen a gyakori synkopé jellemez, vö. pl. *Ἐστ͵-* < **Asitiw-*.

A másik nevet, *Awayanaš*-t, F. Sommer némi gúnnyal **Ἔναινος*-nak magyarázta.[49] Ez a mellékesen odavetett magyarázat azonban mind orthográfiai, mind pedig nyelvészeti szempontból teljesen kielégítő. Az **Ἔναινος* névalakhoz pontos párhuzamként az *Ἐναίνη* nevet idézhetjük.[50]

VII

Még több olyan név van, amelyekről bizonyos valószínűséggel feltehetjük, hogy görög vezérek és kalandorok nevei voltak. Ezek közül kettő, *Gullaš* és *Malazitiš* (íráskép *ma-la*-LÚ), Aḫḫiyawā királya szolgálatában tevékenykedő tiszteknek volt a neve. Ez a tény nem bizonyítja, de nem is zárja ki annak a lehetőségét, hogy Aḫḫiyawāból származó emberek voltak. Mind *Gullaš*, mind pedig *Malazitiš* jól magyarázható mint anatóliai névalak.[51] Ezenkívül az utóbbi nevet maga az írnok is úgy értelmezte, hogy az anatóliai *ziti-* 'ember' szót tartalmazza, s ezért ennek LÚ logogrammjával írta. Mind ennek ellenére mindkét név jól magyarázható a görögből is. *Gullaš* a görög *Κύλλος* névnek lehetne pontos átírása, amely *Ku-ro*$_2$ írásban talán a mykénéiben is előfordul.[52] *Malazitiš* vagy *Malazitaš* (vö. a *ziti-* szó *-σητας* reflexét a hellénisztikus vagy római kori nevekben) viszont egy **Melesidas* alakot tükrözhet, amelyben a *Μελησίδης* görög névalak ismerhető fel. A hettita írnok ezt a nevet természetesen *Mala-zitiš*-nek, «a Malaból való ember»-nek értelmezhette.

Két másik névnek, *Madduwattaš*-nak és *Kuklawaš*-nak a viselői a hettita király vazallusai voltak. Következésképpen ezek nem tartoznak az Aḫḫiyawā-nevek köréhez. Ismerve azonban az ebben a korban Kis-Ázsiában tevékenykedő görög vezérek változatos pályafutását, egyáltalán nem látszik lehetetlennek, hogy mindkét fejedelem görög eredetű volt és görög nevet viselt. Alakšanduš ~ *Ἀλέξανδρος* is a hettita királynak volt a vazallusa. A *Madduwattaš* név E. Laroche magyarázata szerint a *Maddu-* szóból (ez ismeretlen jelentésű, de

[47] A kérdést újabban *G. Neumann* tárgyalta: Untersuchungen zum Weiterleben hethitischen und luwischen Sprachgutes in hellenistischer und römischer Zeit. Wiesbaden 1961. 73. Az általa érintett anyagot kiegészíthetjük még *manawa-* ~ *manapa-* megfelelésének példájával, l. *E. Laroche:* i. m. 112.

[48] Vö. pl. *Dalawa* = Tlos, de *Ḫinduwa* = Kandyba stb. Ez a jelenség magyarázza meg, hogyan lett *ḫapalki-* a görögben *χαλκός*. A görög szót egy olyan luwiyai nyelvjárásból vették át, amelyben a *ḫapalki-* szó hangalakja **ḫ(a)walka-* volt.

[49] *F. Sommer:* Die Aḫḫijavā-Urkunden. 373.

[50] *W. Pape—G. E. Benseler:* Wörterbuch der griechischen Eigennamen.[3] Braunschweig 1884. 399.

[51] Vö. *E. Laroche:* i. m. 124 skk.; *Ph. H. J. Houwink Ten Cate:* i. m. 151.

[52] Ld. *M. Ventris—J. Chadwick:* Documents in Mycenaean Greek. Cambridge 1956. 420. A mykénéi írásképet *Ventris* és *Chadwick Kurios*-nak, *Kuriōi*-nak (?) értelmezik, míg *V. Georgiev:* Second supplément au lexique des inscriptions créto-mycéniennes. Sofia 1956, *s. v.* az idézett magyarázatot javasolja. *Κύλλος* természetesen **Κύλιος* alakra vezethető vissza.

előfordul a *Maddunani*-névben is) és az *-atta-* képzőből áll.[53] A *Kuklawaš* névnek valamennyire is elfogadható magyarázatát ezideig nem sikerült adni.[54]

Ha a görögből kíséreljük meg e két név magyarázatát, felvethetjük azt a lehetőséget, hogy a *Madduwattaš* íráskép egy görög **Μοθοϝενς, -ντος* (vö. a *Μόθων* névvel) eredetit tükröz, míg *Kuklawaš* egy görög *Κυκλεύς* névalaknak lehet az átírása, amely utóbbi *Ku-ke-re-u* írásban előfordul a mykénéiben is.[55] Jelentés tekintetében a javasolt **Μοθοϝεντ-* 'a csata hevében forgolódó' név kitűnően illene a nyughatatlan kalandor Madduwattaš jelleméhez. Azonban ezek az utóbbi magyarázatok természetesen csak lehetőségeknek tekinthetők.

VIII

A fentebbi fejtegetéseket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy mindazokat a neveket, amelyek a hettita szövegekben Aḫḫiyawā-neveknek tekinthetők, különösebb nehézség nélkül meg lehet a görögből magyarázni. Minthogy közöttük mykénéi nevek figyelemreméltó párhuzamai is előfordulnak, e névcsoport egészében véve erősen alátámasztja azt a feltevést, hogy Aḫḫiyawāt a Mykénéi Királysággal kell azonosítanunk.

[53] *E. Laroche:* i. m. 133.

[54] *F. Sommer* véleménye szerint (Die Aḫḫijavā-Urkunden 373) a *Kuklawaš* névben a *kuk-* ugyanaz a szókészleti elem lehet, mint *Kukkunniš*-ban.

[55] *O. Landau:* i. m. 76.

VISKY KÁROLY

FESTŐK, SZOBRÁSZOK ÉS ALKOTÁSAIK A RÓMAI JOG TÜKRÉBEN

I

A modern világban a művészetet a legmagasabb rendű szellemi munkák közé sorozzák. Áll ez természetesen a képzőművészetre is, amely a gondolatokat anyagba formáltan jeleníti meg. Mivel azonban anyaggal dolgozik, sok hasonlóságot mutat a kézműves munkával, amely ugyancsak anyagot használ fel, hogy abból a szükségletek kielégítését szolgáló termékeket állítson elő. A képzőművészet és a kézművesség között foglal helyet az iparművészet, amely a kézművességhez hasonlóan a szükségletek kielégítésére szolgáló javakat hoz létre, de azok egyben művészi munkának is minősülnek. A művészet és az iparművészet, illetőleg az iparművészet és a kézművesipari munka közt a határt megvonni alig lehet, aminthogy szinte lehetetlen meghatározni azokat az ismérveket is, amelyek a művészetet az iparművészettől, emezt pedig a kézművességtől elválasztják. Elég csak az ötvös- vagy a kovácsművészetre utalni.

Az antik világban még kevésbé voltak ilyen határok. Az ókori Rómában a művészet és a kézművesség egyaránt «ars» volt és «artifices» névvel illették nemcsak azokat, akik kézműves mesterséget folytattak, hanem a képzőművészeket, sőt a költőket, a zenészeket, az énekeseket és a színészeket is.[1]

Ismeretes, hogy Rómában az érdeklődés a művészetek, különösen a festészet és a szobrászat iránt a köztársasági kor utolsó két századában nőtt meg.[2] A középületeket és a magánházakat szobrokkal, képekkel díszítették.[3] A művészi munka értékes lett.[4] Ez azonban nem vitt odáig, hogy a római társadalom előkelő rétege a festészetet vagy a szobrászatot olyannak tekintette volna, amely a körébe tartozók számára életpályául elfogadható. Minthogy mind a kettő fizikai munkával is járt, keresetképpen folytatásuk az akkori felfogás szerint ugyanúgy az alacsonyabb rendű foglalkozások közé tartozott, mint a

[1] L. ezekre J. *Marquardt:* Das Privatleben der Römer.[2] Leipzig 1886. 607; *Habel:* Artifices. RE II. (1896) 1450—1451; *I. M. C. Toynbee:* Latomus. 1949. 308—309; *De Robertis:* La organizzazione e la tecnica produttiva. Le forze di lavoro e i salari nel mondo romano. Napoli 1946. 82 és 185.

[2] Görögország meghódítása után egyre több görög művész jött Rómába, és folytatta ott működését. Innen van, hogy a köztársaság és a korai császárkor századaiban festészettel és szobrászattal nagyrészt idegenek — elsősorban görögök — foglalkoztak, akik közt sok rabszolga és felszabadított is akadt. A római festők sora Fabius Pictor-ral kezdődik (Plinius, Nat. hist. 35. 17. és 19), az utána következőkről l. *C. Cichorius:* RhM N. F. 76 (1927) 325—327. L. még *Toynbee:* i. m. 308 és Latomus (1950) 175—176.

[3] Az építészetben szobrász építészek is tevékenykedtek. (Plinius, Nat. hist. 36. 42.) Vö. *Marquardt:* i. m. 614; *Toynbee:* Latomus. 1949. 312 és 315.

[4] A művészetek értékelésére mutat, hogy a rajzolásnak és a festésnek az oktatásban is hely jutott, sőt császár is akadt, aki szobrot faragni tanult. Vö. *Dugas:* Sculptura. *Daremberg—Saglio:* Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. IV. k. 1154—1155; *Toynbee:* i. m. 392—393.

kézműveseké, akik mesterségükből éltek.[5] Így szinte természetes, hogy még századok múlva is Constantinus császár konstitúciója, amelyet utóbb Theodosius, majd Iustinianus Codexébe egyaránt felvettek,[6] mind a festőt, mind a szobrászt a mesteremberek közt sorolja fel. Egyik kódexnek a mesteremberekről adott felsorolásából sem derül természetesen ki, vajon az azokban említett «*pictor*»[7] festőművészt jelent-e, a «*sculptor*», a «*statuarius*», a *marmorarius*»[8] és a «*lapidarius*»[9] pedig szobrászművész volt-e vagy csak egyszerű kőfaragó.

A Constantinus konstitúciójából mégis bizonyos megbecsülés látszik, mert a mestereket különféle terhek viselésétől mentesíti, és számukra olyan helyzetet kíván biztosítani, amelyben tevékenységüket nyugodtan folytathatják, sőt arra gyermekeiket is oktathatják. A rendelkezés azonban általában a mesteremberekre, azaz mindenféle kézműves mesterségre vonatkozik, a művészetek kiemelését tehát nem jelenti.

Érdemes megvizsgálni, mit mondanak a jogi források a festőkről és a szobrászokról, továbbá munkájukról és alkotásaikról, s miképp tükröződik azokban a római világ felfogása.

II

A jogforrások is megerősítik, hogy a festők között nagy számban volt rabszolga és felszabadított. Kitűnik továbbá ezekből az is, hogy gyakran volt jogvita tárgya az olyan rabszolga értéke, illetőleg ára, aki festeni tudott.

Iulianus (II. század) véleménye szerint az, akinek rabszolgáját megölték, kártérítésül akkora összeget követelhetett, amennyi a rabszolga egy évre visszamenő legmagasabb értékének megfelelt. Ehhez később Ulpianus azt fűzte hozzá, hogy abban az esetben, ha valaki értékes festő (*pretiosus pictor*) hüvelykujját vágja le, tőle a festő gazdája akkora összegű kártérítést követelhet, amennyit a festő akkor ért, mielőtt hüvelykujját elvesztette.[10] Gaius szerint az

[5] *H. Parker:* The English Historical Review. 1890. 459. l.

[6] C. Theod 13.4.2.
Artifices artium brevi subdito comprehensarum, per singulas civitates morantes, ab universis muneribus vacare praecipimus, si quidem ediscendis artibus otium sit accomodandum, quo magis cupiant et ipsi peritiores fieri, et suos filios erudire.
Architecti, laquearii, albarii, tignarii, medici, lapidarii, argentarii, structores, mulomedici, quadratarii, barbicarii, scasores, pictores, sculptores, diatritarii . . .

C. J. 10.66.1.
Artifices artium brevi subdito comprehensarum, per singulas civitates morantes, ab universis muneribus vacare praecipimus, si quidem ediscendis artibus otium sit accomodandum, quo magis cupiant et ipsi peritiores fieri, et suos filios erudire.
architecti medici mulomedici pictores statuarii marmorarii lactarii seu laccarii clavicarii quadrigarii quadratarii . . . sculptores ligni murarii decoratores . . .
(a. 337.)

A mesteremberekről adott felsorolás a két kódexben nem teljesen azonos. A iustinianusi kodifikáció során nyilván változtatásokra került sor.

[7] D. 33.7.17. pr., CJ. 10.66.1. Vö. *Calabi-Limentani:* Il lavoro artistico. Milano 1957. 153.

[8] CJ. 10.66.1. A «*statuarius*» élő vagy holt személyek szobrát jobbára fából vagy bronzból készítette, a «*marmorarius*» viszont a szobor készítéséhez márványt használt (Vö. *Heumann—Seckel:* Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts.[10] Graz 1958. 334 és 553.)

[9] D. 13.6.5.7., D. 50.6.7., CJ. 10.66.1. *Calabi-Limentani* szerint a «*lapidarius*» az előbbieknél alacsonyabb kategóriát jelentett (i. m. 159). Meglehet, hogy csak egyszerű kőfaragó volt (*Heumann—Seckel:* i. m. 305.).

[10] D. 9.2.23.3. A töredékkel kapcsolatosan támasztott interpolációkritikai aggályokat illetően l. G. *Beseler:* Beiträge zur Kritik der römischen Rechtsquellen. 4. f. 121 és ZSSt (1925) 461. Vö. még *Calabi-Limentani:* i. m. 37.

VISKY KÁROLY

FESTŐK, SZOBRÁSZOK ÉS ALKOTÁSAIK A RÓMAI JOG TÜKRÉBEN

I

A modern világban a művészetet a legmagasabb rendű szellemi munkák közé sorozzák. Áll ez természetesen a képzőművészetre is, amely a gondolatokat anyagba formáltan jeleníti meg. Mivel azonban anyaggal dolgozik, sok hasonlóságot mutat a kézműves munkával, amely ugyancsak anyagot használ fel, hogy abból a szükségletek kielégítését szolgáló termékeket állítson elő. A képzőművészet és a kézművesség között foglal helyet az iparművészet, amely a kézművességhez hasonlóan a szükségletek kielégítésére szolgáló javakat hoz létre, de azok egyben művészi munkának is minősülnek. A művészet és az iparművészet, illetőleg az iparművészet és a kézművesipari munka közt a határt megvonni alig lehet, aminthogy szinte lehetetlen meghatározni azokat az ismérveket is, amelyek a művészetet az iparművészettől, emezt pedig a kézművességtől elválasztják. Elég csak az ötvös- vagy a kovácsművészetre utalni.

Az antik világban még kevésbé voltak ilyen határok. Az ókori Rómában a művészet és a kézművesség egyaránt «ars» volt és «artifices» névvel illették nemcsak azokat, akik kézműves mesterséget folytattak, hanem a képzőművészeket, sőt a költőket, a zenészeket, az énekeseket és a színészeket is.[1]

Ismeretes, hogy Rómában az érdeklődés a művészetek, különösen a festészet és a szobrászat iránt a köztársasági kor utolsó két századában nőtt meg.[2] A középületeket és a magánházakat szobrokkal, képekkel díszítették.[3] A művészi munka értékes lett.[4] Ez azonban nem vitt odáig, hogy a római társadalom előkelő rétege a festészetet vagy a szobrászatot olyannak tekintette volna, amely a körébe tartozók számára életpályául elfogadható. Minthogy mind a kettő fizikai munkával is járt, keresetképpen folytatásuk az akkori felfogás szerint ugyanúgy az alacsonyabb rendű foglalkozások közé tartozott, mint a

[1] L. ezekre J. *Marquardt:* Das Privatleben der Römer.[2] Leipzig 1886. 607; *Habel:* Artifices. RE II. (1896) 1450—1451; *I. M. C. Toynbee:* Latomus. 1949. 308—309; *De Robertis:* La organizzazione e la tecnica produttiva. Le forze di lavoro e i salari nel mondo romano. Napoli 1946. 82 és 185.

[2] Görögország meghódítása után egyre több görög művész jött Rómába, és folytatta ott működését. Innen van, hogy a köztársaság és a korai császárkor századaiban festészettel és szobrászattal nagyrészt idegenek — elsősorban görögök — foglalkoztak, akik közt sok rabszolga és felszabadított is akadt. A római festők sora Fabius Pictor-ral kezdődik (Plinius, Nat. hist. 35. 17. és 19), az utána következőkről l. *C. Cichorius:* RhM N. F. 76 (1927) 325—327. L. még *Toynbee:* i. m. 308 és Latomus (1950) 175—176.

[3] Az építészetben szobrász építészek is tevékenykedtek. (Plinius, Nat. hist. 36. 42.) Vö. *Marquardt:* i. m. 614; *Toynbee:* Latomus. 1949. 312 és 315.

[4] A művészetek értékelésére mutat, hogy a rajzolásnak és a festésnek az oktatásban is hely jutott, sőt császár is akadt, aki szobrot faragni tanult. Vö. *Dugas:* Sculptura. *Daremberg—Saglio:* Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. IV. k. 1154—1155; *Toynbee:* i. m. 392—393.

másik konstitúció a császári házban és Rómában működő festő-tanárok számára a lakosságot terhelő különféle kötelezettségek alól ugyancsak mentességet biztosított.[17]

A mentesség azonban csak azokat illette meg, akik szabad embernek születtek (*ingenui*). Az egyszerű festők pedig egyáltalában nem voltak ilyen kedvezményeknek részesei. Ha valaki a festőnek pénzt fizetett azért, hogy képet fessen, az ügylet a bérleti szerződés (*locatio-conductio*) keretei közt jött létre, aminek magasrendű szellemi tevékenység, ún. «*ars liberalis*» tárgya közismerten nem lehetett.[18]

Ami a festői munkáért fizetendő díjat illeti, Diocletianus császár árszabályozó rendelkezésében ennek a legmagasabb mértéke is megállapításra került. Eszerint a «*pictor parietarius*» napi díjazása, aki a külső falak vakolatát festette, 75 denarius volt, míg a «*pictor imaginarius*»-é, aki a belső falakat figurális festményekkel díszítette, ennek a kétszerese: 150 denarius.[19] Szembeötlik a kétféle festő munkájának értékelésében mutatkozó különbség, bár művészi szempontból a «*pictor imaginarius*» munkájának értéke is bizonyára nagyon különböző lehetett. Az árrendszabály azonban nem különböztetett a művész és a mesterember munkája közt, aminthogy az «*artifex*» is művész vagy mesterember egyaránt lehetett. Mivel azonban az edictum a díjazás legmagasabb mértékét szabta meg, a felek azon alul a díj mértéke felől szabadon egyezkedhettek, s így — legalább elvileg — megvolt a lehetőség arra, hogy a munka művészi értéke a kialkudott ellenértékben kifejezésre jusson.

A festői művekkel kapcsolatban részletekbe menő vizsgálat tárgya a jogforrásokban az a dogmatikus kifejtésre igen alkalmas és jól ismert kérdés, mi van akkor, ha valaki másnak a tulajdonában levő táblára fest. Régebben két nézet állt egymással szemben: a schola Sabiniana és a Proculiana nézete. A sabinianusi iskola szerint a kép a tábla tulajdonosáévá lett, mert a festmény tábla növedékévé (*accessio*) vált, a proculianusok nézete szerint azé, aki a

nomine tributis esse munificos et ne servos quidem barbaros in censuali adscriptione profiteri, ad negotiatorum quoque conlationem non devocari, si modo ea in mercibus habeant, quae sunt propria artis ipsorum. Pergulas et officinas in locis publicis sine pensione obtineant, si tamen in his usum propriae artis exerceant, neve quemquam hospitem inviti recipiant, lege praescribsimus neve pedaneorum iudicum sint obnoxii potestati arbitriumque habeant consistendi in civitate quam elegerint . . . (Valentinianus, Valens, Gratianus a. 374.) Vö. *Calabi-Limentani:* i. m. 27—28.

[17] C. J. 12.40. 8: *Archiatros nostri palatii nec non urbis Romae et magistros litterarum pro necessariis artibus et liberalibus disciplinis nec non picturae professores, si modo ingenui sint, hospitali molestia quoad vivent liberari praecipimus.*

Ebből a Theodosius és Valentinianus császárok részéről a 427. évben kiadott konstitúcióból is kiviláglik a megkülönböztetés, amelyet a festészet és a szabad emberekhez illő tanulmányok (*liberales disciplinae*) között tettek. Vö. C. Theod. 13.3.18.

[18] D. 19.5.5.2. (Paulus.) A szöveggel kapcsolatosan számos aggály merült fel; l. *A. Pernice:* ZSSt (1888) 242; *O. Gradenwitz:* Interpolationen in den Pandekten. 1887. 157; *E. Betti:* Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano (1915) 25; *E. Albertario:* Contributi alla critica del Digesto. 19; *P. Bonfante:* Istituzioni di diritto romano.[9] Milano 1932. 484. Van olyan gyanú, hogy a töredék teljes egészében interpolált (*Heumann—Seckel:* i. m. Tractus 588). Ám az a tétel, hogy a festő munkája bérlet tárgya lehetett, bizonyára klasszikus eredetű és a iustinianusi jogban sem változott. (Vö. *Beseler:* Beiträge. II. f. 162. sk.

[19] *Edictum de pretiis rerum venalium* 7.8—9.; C. Theod. 13.4.4. Vö. *Th. Mommsen—H. Blümner:* Der Maximaltarif des Diocletian. Berlin 1893. 104 és 107. Az edictum-ban réz denariusról van szó. A festő díjazása jóval több volt az egyszerű munkásénál, ami napi 20—25 denariust tett ki. Vö. *J. Szilágyi:* Acta Ant. Hung. (1963) 328 és 348.

táblára a képet festette, míg a tábla tulajdonosa csak a tábla értékének a megtérítésére tarthatott igényt, s a kép csak kivételesen abban az esetben lett a tábla tulajdonosáévá, ha a festő rosszhiszemű volt, pl. a táblához lopás útján jutott. Gaius — bár habozva — az utóbbi nézet mellé állott.[20] Fél évszázaddal később Paulus viszont úgy foglalt állást, hogy a festmény a tábla növedéke, vagyis a kép a tábla tulajdonosáévá lesz, mert a kép a tábla nélkül nem is lehetne.[21] Más helyen azonban — úgy tűnik — Paulus azt hangsúlyozza, hogy a festmény értéke a művészi alkotásban van, s ha azt a tábláról eltávolítják, maga a dolog nincsen többé, mert az üres tábla önmagában értéktelen.[22] Ezért nem mentesülhetett az örökös sem a reá rótt kötelezettség alól, ha a festményt, amelyet végrendelet alapján hagyományként másnak kellett kiadnia, a tábláról eltávolította. Az üres tábla kiadásával ugyanis nem tehetett eleget kötelezettségének, aminthogy az öröklési hagyomány tárgya nem ez, hanem a festmény volt.[23] Az a szemlélet, amely a festmény és a tábla viszonyában a kettőnek az értékét vizsgálta és a nagyobb értéket tekintette a tulajdoni kérdés rendezésében irányadónak, a festményben — helyesen — új dolgot (*nova species*) látott, amely a táblával nem volt többé azonos.[24]

A ráfestéssel összefüggésben nyilvánított, egymásnak ellentmondó nézetek a justinianusi kodifikációig fennmaradtak. Ekkor az az álláspont került elfogadásra, hogy a tábla kapcsolódik a festményhez, de csak olyan esetben, amikor a kép ismert, jeles festő műve, mert nevetséges volna — úgymond Iustinianus —, hogy Apellesnek vagy Parrhasiusnak a festménye valami hitvány fatábla járuléka legyen.[25] A más táblájára festett kép tulajdonának kérdése eszerint tehát a festmény művészi értékén fordult meg.

Mindezeket nem lehetett a falfestményekre vagy a házba beépített táblákon levő képekre is vonatkoztatni. Ezek ugyanis a házingatlannal szoros, az állag sérelme nélkül meg nem szüntethető kapcsolatban lévén, mindig a ház

[20] Gai inst. comm. 2.78. A nézetkülönbségekre utal az a Gaius-töredék, amely a «Res cottidianae» című gyűjteményéből került a iustinianusi Digestába. (D. 41.1.9.2.). Eszerint a fatáblára festett kép — szemben a papiruszra vagy pergamenre írott szöveggel, amely az utóbbiak növedékévé (*accessio*) vált, s ezáltal azok tulajdonosáévá lett (Gai inst. comm. 2.77.) — a festő tulajdonába került, feltéve, hogy jóhiszemű volt. A töredékben ismétlődik Gaiusnak az institúciók kommentárjaiban (2.78.) kifejtett álláspontja, az utolsó mondat szerint azonban a követelés érvényesítésére a festő «*recta vindicatio*»-t kap, nem csupán «*utilis actio*»-t, ami interpolációra mutat (*R. Mayr:* ZSSt [1905] 100 sk.; *S. Riccobono:* Bull. Ist. Dir. Romano (1906) 210; *G. Bortolucci:* uo. (1923) 152; *O. Lenel:* Das Edictum Perpetuum.[3] Leipzig 1927. 186; *Bonfante:* Corso. La proprietá. II. r. 83). Úgy tűnik, a kodifikáció alkalmával bizonytalanság volt abban a kérdésben, vajon «*actio directa*» vagy «*actio utilis*» illesse-e a festőt, mert a iustinianusi institúciókban már ismét az «*actio utilis*» tér vissza (I. 2.1.34.). L. még mindezekről *M. Kaser:* Das römische Privatrecht. I. k. München 1955. 361 és 363.

[21] D. 6.1.23.3. A töredék egyes részeit az interpolációkritika gyanúba vette. Így a «*propter pretium picturae*» (*Bortolucci:* i. m. 159) és a «*necesse est — non potest*» résszel (*Beseler:* Beiträge. III. f. 132) kapcsolatosan merültek fel aggályok. *Bortolucci* szerint abban a iustinianusi elvben, amely szerint a festmény — ha értékesebb — a táblát magához vonja, gazdasági szempontok előtérbe nyomulását lehet érzékelni (i. m. 160). A szövegben olvasható alaptétel azonban bizonyára Paulustól származik.

[22] D. 50.16.14. pr. A szöveg bizonyára interpolált.

[23] D. 34.2.12. (Papinianus.)

[24] Ezáltal a festői mű voltaképpen az átdolgozáshoz (*specificatio*), illetőleg az ilyen úton való tulajdonszerzéshez jött közel. (Vö. *Bonfante:* i. m. II. k. 82—83.)

[25] I. 2.1.34. Az i. e. IV. századbeli Apelles és Parrhasius görög festőknek Iustinianus korában bizonyára nem eredeti képeiről, hanem azokról készült másolatokról lehetett szó.

jogi sorsában osztoztak.[26] A művészi falfestmények azonban a ház értékét nemegyszer jelentősen emelhették. Erre hívja fel a figyelmet egyik Paulus-hely, amely kiemeli, hogy a vevő a házat sokszor azért vásárolja meg, mert abban értékes szobrok és festmények vannak.[27]

Meg kell említeni, hogy az, aki más házában — mint birtokos — falfestményeket készíttetett, befektetésének megtérítésére igényt akkor tarthatott, ha jóhiszemben járt el. A birtokos az általa készíttetett képet nem távolíthatta el, annak érintetlenül hagyásával kellett az ingatlant a tulajdonosnak átadnia. A tulajdonos azonban azt, amibe a festmény került, megtéríteni tartozott. Térítés csak a rosszhiszemű birtokosnak nem járt.[28] A rendezést ilyen esetben különben a festmény értékének mérlegelésével kellett megteremteni.

A festmény értékének kérdése felmerült olyan esetben is, amikor a szomszédok egyike a közös falat beburkoltatta és a burkolatra képet festetett, de utóbb a falat le kellett bontani. A császárkor elején az az elv érvényesült, hogy ilyenkor a kép tulajdonosa kárának elhárítása végett szomszédjától nagyobb biztosítékot (*cautio damni infecti*) nem követelhetett magának annál, ami a közönséges falburkolat becsértéke volt.[29] Utóbb a helyzet változott, de a biztosíték összegét a falfestményekre és más díszítésekre tekintettel sem lehetett túlzottan magasra tenni, bármekkora költséggel járt is azoknak az elkészítése.[30] Ez azonban velejárója volt a jogforrásokban a császárkor eleje óta tükröződő felfogásnak, amely szerint a falfestmények és általában a házat díszítő képek fényűzési célt szolgálnak.[31]

A tábla és az arra festett kép értékbeli viszonyával, valamint általában falfestményekkel összefüggésben felmerült különféle vitás kérdések és az azok rendezése tekintetében jelentkező felfogásbeli különbségek a joggyakorlatot

[26] D. 19.1.17.3. Vö. még D. 6.1.38. (Celsus). A kérdésről bővebben *Bonfante:* i. m. 84; *Calabi-Limentani:* i. m. 119.

[27] D. 18.1.34.

[28] D. 5.3.39.1. (Gaius.) D. 6.1.38. (Celsus.) A Celsus- szöveg eredetisége iránt aggály merült fel (*Heumann—Seckel:* i. m. 431), aminek helytállósága valószínű már azért is, mert a töredék több jogesetet összefoglalóan ismertet. Az idézett rész egyébiránt nyilván nem Celsustól ered, hanem császári konstitúcióból való, amelyet talán Iustinianus adott ki.

[29] D. 8.2.13.1. (Proculus.)

[30] D. 39.2.40. pr. (Ulpianus.) Ennek a töredéknek a szövegét az interpolációkritika több tekintetben érintette, de a gyanúsítások az első mondatára nem vonatkoztak. Csupán *Haymann* gyanúja általános jellegű. (Haftung für mittelbaren und unmittelbaren Schuld. Studi in onore di P. Bonfante. II. k. 449.) A «*licet*» szóval kezdődő mondatot nagy részben módosítottnak tartják *C. Ferrini* (Bullettino dell'Istituto di Diritto Romano [1902] 219 és *Marchi* uo. [1904] 253). Ugyanezen a véleményen van *S. Riccobono* is, de szerinte az «*erogatio*» szó befektetést (*impensa*) jelent, ami ugyancsak interpolációt tesz feltételezhetővé uo. (1896) 238. L. még a kérdésre nézve *Calabi-Limentani:* i. m. 81.

[31] Ezért nem is tartoztak a ház felszereléséhez; l. D. 33.7.12.16. (Ulpianus). A töredéket az interpolációkritika szintén több vonatkozásban gyanúba vette (l. *G. Beseler:* Beiträge zur Kritik der römischen Rechtsquellen. III. f. 108 és ZSSt [1927] 374; *E. Levy:* Zum Gaius von Oxyrinchus. Studi in onore di P. Bonfante. II. k. 280), de a gyanúsítások a szövegnek azt a részét, amely az «instrumenta» és az «ornamenta» közt különböztet, nem érintették. Vö. még *Calabi-Limentani:* i. m. 97.

Az elv ismétlődik a D. 50.16.79.2. Paulus-töredékben. Ha öröklési hagyomány tárgya ház haszonélvezete volt, az a falfestményekre — mint a ház alkatrészeire — ugyancsak kiterjedt. Éppen emiatt nem lehettek azonban az ilyen festmények a háztól elkülönítetten hagyományozás tárgyai. Ez jut kifejezésre a következő helyeken: D. 7. 1.13.7. (Ulpianus.), D. 30.41.13. (Ulpianus.)

— mint a forrásokból meg lehet állapítani — ingadozóvá tették. Ebből arra lehet következtetni, hogy az az érték, amelyet a művészi festmény képviselt, jogi vonatkozásban nem minden nehézség nélkül jutott megfelelő elismeréshez.

III

A szobrászokról és a szobrászatról — ideértve a szobrászati alkotásokat is — a jogforrásokban viszonylag kevés szó esik. A gyér számú ilyen forráshely is azt mutatja azonban, hogy rabszolga és libertus sok lehetett közöttük.

Egyik forráshelyen két olyan rabszolgáról lehet olvasni, akiket gazdájuk azzal a feltétellel bocsátott végrendeletileg szabadon, hogy szobrot állítsanak. A feltétel oszthatatlan szolgáltatásra vonatkozott és csak az volt kétséges, hogy teljesítve van-e az örökhagyó akarata azzal, ha a szobrot csupán az egyik rabszolga készíti. A vélemény az volt, hogy — amennyiben a feltételnek csak az egyik tett is eleget — a szabadságot mind a kettő elnyeri, hacsak az örökhagyó kifejezetten másként nem rendelkezett.[32] Nem tűnik ki ugyan határozottan a forrásból, de valószínű, hogy ezúttal olyan rabszolgákról volt szó, akik szobrászattal maguk is foglalkoztak.[33] Ez adja ugyanis magyarázatát annak, hogy az örökhagyó a szobor elkészítéséhez esetleg mind a kettejük munkáját megkívánta. A kérdés felvetését itt is — mint a festménnyel összefüggésben[34] — a művészi munka személyhez szorosan kapcsolódó természete indokolhatta.

Másik Ulpianus-töredék olyan esetet ismertet, amelyben ketten úgy létesítettek társaságot (*societas*), hogy az egyik a pénzén megvásárolja a helyet, amelyen a másik a maga munkájával szoborművet (*monumentum*) létesít. Az ingatlan elidegenítése esetén a vételár fejében kapott pénz egyik része azé, aki a helyet vásárolta, a többi részt az kapja, aki a szobrot alkotta, vagyis a társas viszonyhoz munkájával járult. Az utóbbi számára követelésének érvényesítésére a társasági viszonyból eredő kereset (*actio pro socio*) szolgált,[35] ami arra mutat, hogy a szobrászi munkát senki sem tekintette olyannak, amelyért ellenszolgáltatást követelni ne lehetne. Ha tehát a szoborművet nem társasági szerződés keretében létesül, hanem vállalkozásban, a szobrász munkájáért járó ellenértéket — mint vállalkozó — az annak alapjául szolgáló ügyletből (*locatio-conductio*) folyóan érvényesíthette volna.

Ami a szobrászati alkotásokat illeti, szokásos volt megengedni, hogy közcélú helyeken, azok díszítésére magánemberek is szobrokat állítsanak.[36] Az ilyen szobrokra azonban — legalábbis a III. század első felében — csak a császárnak vagy annak a nevét volt szabad felvésni, akinek a pénzén a mű

[32] D. 40.4.13. pr. (Ulpianus.) A döntés a «favor testamenti» és a «favor libertatis» elvével egyaránt összhangban van.

A szöveggel kapcsolatosan gyanú csak a «*nisi — testator*» rész eredetiségét illetően merült fel (*O. Lenel:* Vocabularium Iurisprudentiae Romanae. 4.144.22), de talán ez az aggály is túlzott.

[33] A következő fejtegetésekben (D. 40.4.13.1.), amelyekben ácsokról és festőkről van szó, olyan kötelezettség áll, amely szerint azoknak hajót kellett építeniük, illetőleg szoborhoz tartozó kart kellett befesteniük.

[34] D. 40.4.13.1.

[35] D. 17.2.52.7. (Ulpianus.) Van olyan nézet, hogy az adott esetben nem csak egyszerű szoborműről, hanem épület emelése is volt az a munka, amit a társ végzett. (Vö. *Calabi-Limentani:* i. m. 76.)

[36] D. 43.9.2. Ez a Paulus-tól eredő töredék szószerint egyező szöveggel ismétlődik Sent Pauli 5.6.1/b. alatt is.

készült.[37] Ha a város nyilvános helyén felállított ilyen szobrot valaki onnan erőszakkal vagy titkon elvitt, ellene az, akié a szobor volt, birtok-interdictummal, sőt — mint egyik Cassius-döntésből következtetni lehet — már az I. század óta keresettel (*actio quod vi aut clam*) léphetett fel, érdeke fűződvén ahhoz, hogy a szobor a helyén legyen.[38] Jellemző viszont, hogy a szobrász nevéről, aki a művészi alkotást létrehozta, a forrásokban nincs szó. Jogszabály — úgy tűnik — csak azt védte, akinek a költségén a szobor felállításra került.

Már a köztársaság végén és a császárkor elején érvényesült — mint Trebatius és Pegasus tanúsítják — az az elv, hogy a nyilvános helyen felállított szobrok, bár nem lettek a város tulajdonaivá, kikerültek a tulajdonos rendelkezése alól. Azokat onnan, ahol állottak, elvinni nem volt szabad annak sem, aki felállíttatta. A város polgárai részére ebbeli jogaik védelmére a praetor még a tulajdonossal szemben is védelmet — keresetet (*actio*), illetőleg kifogást (*exceptio*) — adott.[39] Ezzel összhangban az egyik Paulus-töredékben foglalt tétel szerint abban az esetben, ha végrehajtás során az adós vagyona részletekben kerül is értékesítésre (*distractio bonorum*), az adós tiszteletére nyilvános helyen díszítés céljából felállított szobrok nem lesznek a vevőéi (*bonorum emptor*), sem pedig azéi, akinek a tiszteletére azokat emelték.[40] Ezek a szabályok azt célozták, hogy az olyan szobrok, amelyeket a város díszítésére (*ornamenta*) állítottak fel, mindig ezt a rendeltetésüket is szolgálják, mégpedig függetlenül attól, hogy tulajdonosaiknak vagyoni helyzete miképpen alakul.[41]

A források egész sorában van szó olyan — dogmatikus megvilágításra ugyancsak alkalmas — esetekről, amikor a szoborhoz annak egyes részeit, többnyire a törzshöz a kart vagy a lábat utóbb külön illesztették. Egyik Paulus-hely általános elvként említi, hogy abban az esetben, ha valaki a tulajdonában levő szoborhoz hozzáegyesíti a más tulajdonában levő kart vagy lábat, a szobor a maga egészében az övé lesz.[42] Más töredékben viszont az áll, hogy az egyesített darabok mintegy növedékként (*accessio*) a nagyobb dologhoz kapcsolódnak ugyan, mégis az egyesített darabok tulajdonosa azok különválasztását, majd pedig a tulajdonába való visszabocsátásukat követelheti, kivéve ha

[37] D. 50.10.3.2. A szöveg Aelius Macertől ered, aki a III. század első felében működött. (Vö. *L. Wenger:* Die Quellen des römischen Rechts. Wien 1953. 521.) Hasonló elv tükröződik a D. 10.7.1. alatt olvasható Callistratus-töredékből. (L. erre nézve *R. Bonini:* I «libri de cognitionibus» di Callistrato. Milano 1964. 152—153.) Különben már régi idő óta szokásban volt, hogy az, aki nyilvános helyen szobrot vagy emlékművet állíttatott, a nevét azon megörökítette. (L. erről *Calabi-Limentani:* i. m. 141.)

[38] A városi elöljárók viszont ilyen esetben lopás miatt indíthattak pert (*actio furti*), sőt akkor, ha a tulajdonos meghalt, a peres eljárást már csakis ők indíthatták meg. Erről szól a D. 43.24.11.1. alatti Ulpianus-töredék.

[39] D. 41.1.41. Az Ulpianustól eredőnek jelzett töredékből az *idque Trebatius et Pegasus* szavak után valószínűleg kimaradt az állítmány: *aiunt.* (Vö. a Digesta 1932. évi milánói kiadásában a szöveghez fűzött lábjegyzetet.) A töredékben foglaltakhoz képest «*actio ad exhibendum*», illetőleg «*exceptio doli*» jöhetett szóba.

[40] D. 42.5.29. A «*distractio bonorum*»-ot illetően l. *P. Bonfante:* Istituzioni di diritto romano.[9] Milano 1932. 129.

[41] Vö. *Calabi-Limentani:* i. m. 116. A IV. század végéről és az V. század első feléből való császári konstitúciók is foglalkoznak nyilvános helyeken felállított szobrokkal. Ezek főképpen azt igyekeztek megakadályozni, hogy az ilyenek létesítésével járó költségeket gyűjtésekből teremtsék elő, s azokkal magánembereket terheljenek. (CJ. 1.23.1—4.)

[42] D. 6.1.23.2. Az elv ismétlődik a D. 41.1.26. pr. alatti Paulus-töredékben. — *Calabi-Limentani:* i. m. 111; *W. Osuchowski:* Recherche sur l'auteur de la théorie eclectique de la spécification. Studi in onore di V. Arangio-Ruiz. Napol 1952. 49.

az egyesítés «*ferruminatio*» útján ment végbe. Az utóbbi esetben ugyanis — mint már az I. században Cassius tanította — a részek végleg a nagyobb dologhoz kapcsolódnak, s azzal egyetlen dologgá egyesülnek, mivel a «*ferruminatio*» az egyesülést az anyagok azonossága révén teremti meg (*per eandem materiam facit confusionem*).[43]

A tulajdoni viszonyban ezekhez képest csak az olyan egyesítés hozott létre változást, amely szilárd és tartós volt. Az ilyen pedig azzal a következménnyel járt, hogy a nagyobb darab sorsát az ahhoz forrasztott részek — azzal egy dologgá olvadván össze — mindenben osztották. Így abban az esetben, ha valaki végrendeletében szobrot hagyományozott és ahhoz utóbb kart is forrasztatott, a jogosult (*legatarius*) a szobrot a karral együtt követelhette.[44] Ha pedig valaki szobrot vásárolt, az arról esetleg levágott darabok iránt igényét — az előbb említett jogelvnek megfelelően — peres úton érvényesíthette.[45]

Minthogy a szobrászat a felhasznált anyagból új dolgot (*nova species*) hoz létre, ide is vág az a jogforrásokban behatóan vizsgált kérdés, kié az új dolog, ha annak készítője más tulajdonában levő anyagot használt. Sabinus és Cassius, valamint iskolájuk — abból indulva ki, hogy a dolog lényege az anyag — az új dolgot a feldolgozott anyag tulajdonosáénak ismerték el. Nerva, Proculus és a schola Proculiana viszont azon a nézeten voltak, hogy az új dolog azé, aki azt létre hozta. A két nézet közt közvetítő álláspont volt az, amely szerint az új dolog, ha azt eredeti állapotába nem lehet visszaállítani, az azt előállító tulajdonává lesz. A közvetítő álláspont, amelyet Justinianus is magáévá tett, valószínűleg Ulpianustól, illetőleg Paulustól ered.[46] Ez a megoldás nem éppen a legszerencsésebb, mert így silány kőfaragó-munka az azt készítő kőfaragó tulajdonává válhatik, míg a művészi ércszobor, minthogy az anyagot — megolvasztva — eredeti állapotába vissza lehet vinni, az anyag tulajdonosáévá lesz. Enyhít viszont ezen, hogy a feldolgozónak, ha az új dolog az övé lesz, a feldolgozott anyag értékét az anyag tulajdonosa részére meg kell térítenie, ha pedig eljárása rosszhiszemű volt, az általa létrehozott új dolgon nem szerezhet tulajdont.[47]

A források egész sorában kerül szóba az a kérdés, milyen esetekben kell a szobrászati műveket az épület alkatrészeinek tekinteni. Mint Labeo egyik döntéséből kitűnik, már a császárkor elején az volt a jogi felfogás, hogy a ház tartóoszlopára erősített szobrok — akár a lánccal falra erősített festmények

[43] D. 6.1.23.5. (Paulus.) L. idevágóan *Kaser:* i. m. 361. Sok vita forrása volt, vajon mit kell a «*ferruminatio*» kifejezésen érteni: vasnak vassal egyesítését avagy mást, s ehhez kapcsolódóan a szöveg eredetisége iránt is aggályok merültek fel (*C. Ferrini:* Pandette.[3] Milano 1908. 378; *V. Arangio-Ruiz:* Istituzioni di diritto romano.[2] 174; *O. Gradenwitz:* Interpolationen in den Pandekten. Berlin. 1887. 94). A megoldást — úgy tűnik — sikerült megtalálni, mégpedig abban, hogy a rómaiak a forrasztáshoz olyan fémet, illetőleg ötvözetet használtak, amely a részeket úgy egyesítette egymással, hogy az egész darab azonos fémből valónak mutatkozott. Az ilyen szilárd és tartós egyesítéssel szemben a könnyebben — kalapácsütésre vagy nagyobb hőhatásra — megszűnő és szétváló összeforrasztást *adplumbatio*nak nevezték. Vö. *P. Bonfante:* Corso. La proprietá. I. r. Roma 1926. 102, II. r. Roma 1928. 80—81; *M. Pampaloni:* Sopra il significato delle parole ferruminare e adplumbare. Archivio Giuridico (1879) 223 és 280.

[44] D. 34.2.14. (Pomponius.)

[45] D. 6.2.11.8. (Ulpianus.) Nyilván *actio Publiciana*-ról van szó. Vö. *Calabi-Limentani:* i. m. 11.

[46] Gai inst. comm. 2.79.; D. 41.1.7.7.; vö. *Osuchowski:* i. m. 49—50.

[47] D. 10.4.12.3. (Paulus), D. 13.1.1. (Ulpianus). Vö. *Bonfante:* Corso. La proprietá. II. r. 121—122.

vagy világítási eszközök — nem részei az épületnek, mivel nem szolgálják közvetlenül annak a rendeltetését. Ezt tette magáévá Pomponius is.[48] Majd Papinianus, illetőleg Ulpianus — a tételt tovább fejlesztve — azt tanították, hogy az épülethez erősített szobrok nem tartozékai, hanem részei a háznak, azok a szobrok pedig, amelyek nincsenek ahhoz erősítve, még a házhoz tartozó részeknek sem minősülnek.[49] A két álláspont közötti különbség talán abban leli magyarázatát, hogy Pomponius, illetőleg Labeo idején az építkezéseknél nagyobb volt a fényűzés, mint később az Antoninusok korában. Eredhet azonban a különbség onnan is, hogy az örökhagyó végakaratának értelmezése körül a joggyakorlatban ingadozás volt.[50]

A joggyakorlat bizonytalanságát mutatja egyébiránt az az Ulpianus-töredék is, amely azt vizsgálja, mi történik a szobrokkal, ha az épület öröklési hagyomány tárgya. A válasz a senatus döntésére utalással az, hogy a szobrot tartós kapcsolat esetén — pl. ha a falba be van építve — végrendeletileg külön hagyományozni nem lehet,[51] mégpedig nyilván akkor sem, ha az kizárólag díszítési célt szolgál, s nem a rendeltetésszerű használatot segíti elő.[52] Más helyen ugyancsak Ulpianus úgy nyilatkozik, hogy falusi ház hagyományozása esetén csak a díszítésre szolgáló szobrokat lehet a házhoz tartozónak tekinteni, de nem azokat, amelyeket valakinek az emlékére vagy vallási célból állítottak.[53]

Logikusan illeszkedik viszont mindezekhez Nerva filius, majd Marcianus állásfoglalása, amely szerint lehetséges szobrászati művek haszonélvezetének hagyományozása is, mert esetleg azoknak is lehet hasznát venni.[54] Ez nyilván olyan szoborművekre céloz, amelyeket — különleges kialakításuknál fogva — a háztartásban vagy egyébként lehetett használni.[55]

Egyik Paulus-töredék szerint abban az esetben, ha valamely szobor felállítására az örökhagyó nem jelölt meg végrendeletében határidőt, azt a tartományi helytartó állapíthatta meg. Ez annak meggátlására szolgált, hogy az örökös a reá háruló kötelezettség teljesítését vég nélkül elodázhassa.[56]

Meg kell említeni, hogy a jogforrások a márványszobrokat nemegyszer

[48] D. 50.16.245. pr. *G. Beseler* a forráshelynek a világítási eszközökre (*lychni*) vonatkozó részét interpoláltnak vélte, de gyanújának közelebbi okát nem adta. (ZSSt [1933] 63.) Nincs azonban kizárva, hogy az általa kifogásolt rész tényleg betoldás.

[49] D. 33.7.12.23. (Ulpianus.)

[50] Így véli *Bonfante* (Corso. La proprietá. I. r. 137). Vö. még *Calabi-Limentani:* i. m. 101.

[51] D. 30.41.12.

[52] *Calabi-Limentani:* i. m. 113—114.

[53] D. 33.7.12.36. Vö. *Calabi-Limentani:* i. m. 97.

[54] Nerva filius állásfoglalását l. a D. 7.1.13.7. alatti Ulpianus-helyen. (31. j.) L. még D. 7.1.41. pr. (Marcianus.)

[55] Vö. D. 33.10.3. — *Calabi-Limentani:* i. m. 97—98.

[56] D. 22.1.17.8. A forráshelynek azt a részét, amely szerint az örökösök abban az esetben, ha a szobrokat a megszabott határidőre nem állították fel, a három százaléknak megfelelő kamatot tartoztak fizetni, *Krüger* a Digesta-töredékhez fűzött megjegyzésében interpoláltként jelölte meg. Ez valószínű is, mert a jogosult a hagyománnyal terhelt örökösökkel szemben igényét peres úton (*actio ex testamento*) érvényesíthette. Emellett — mint a szövegből kitűnik — nem pénzösszeg hagyományozásáról volt szó, amelyet szobrok létesítésére kellett felhasználni, hanem az örökhagyó az érték megjelölése nélkül rendelte szobrok állítását.

Az elv ismétlődik Antoninus Pius egyik rescriptumában is, amelyet Ulpianus idéz. (D. 50.10. 5. pr.) Az ott foglaltak szerint az örökösnek a szobor létesítésére szükséges összeget le kellett tennie és késedelem esetén az annak tartamához igazodó kamatokat (*usurae*) kellett a köz javára (*rei publicae*) fizetnie.

csupán márványoknak (*marmora*) nevezik. Ez a szóhasználat különösen a végrendeletek értelmezése körül gyakran okozott bizonytalanságot.[57]

A jogforrások mindenesetre azt mutatják, hogy a szobrok sokszor jelentős értéket képviseltek. Máskülönben ugyanis aligha lettek volna mind a forgalmi élet ügyleteinek, mind pedig halál esetére szóló rendelkezésnek, illetőleg öröklésnek egyaránt tárgyai. A szobrok értékelésére nézve mindazáltal a jogforrásokban sok adatot nem találni. Az egyes szobrok előállítási költségeiről a római kori feliratos emlékek adnak ugyan itt-ott tájékoztatást,[58] de ezek már magára a kész szoborra vonatkoznak, s nem tűnik ki azokból, hogy a szobrász — túl a felhasznált anyagon — a munkáért mit kapott. Csak Diocletianus árszabályozó rendelkezésében van ilyenről szó, amely a márványszobrász (*marmorarius*) napidíjának legmagasabb mértékét 60 denariusban határozta meg.[59] Ez a díj a festőkéhez viszonyítva elég alacsony és talán csak az egyszerű kőfaragó-munkára vonatkozhatott, habár az ár-edictum-ból nem is tűnik ki, hogy a művész és a kőfaragó-mesterember közt különbséget kívánt volna tenni. A márványból készült síremlék, más emlékmű vagy egyéb alkotás viszont egyszerű kőfaragó-munka éppen úgy lehetett, mint művészi mesterm ű.

IV

A jogforrások tanulmányozása nyomán azt lehet megállapítani, hogy a festőkkel és szobrászokkal, valamint alkotásaikkal kapcsolatosan a mindennapi élet már a köztársasági kor utolsó századaitól kezdődően számos olyan kérdést vetett fel, amelynek jogi rendezése nemegyszer nehezen megoldható feladatot jelentett. A rendezés többnyire azon fordult meg, s a szabályozás is — ha ilyenre sor került — arra alapozódott, hogy a művészi munkában jártas rabszolgának, illetőleg általában a művész munkájának, valamint a művészi alkotásnak mi volt az értéke. A vitás kérdések jogi rendezése, illetőleg a jogi szabályozás ehhez igazodóan kívánta egyrészt az értékes rabszolgák tulajdonságainak, másrészt azoknak az érdekét is szolgálni, akik művészi jellegű alkotásokkal összefüggésben igényeket támasztottak. Így, ha a jog a művész és a mester-

[57] A «*marmor*» szó jelentésére l. *Heumann—Seckel:* i. m. 334.

Felvetődött az a kérdés is, mi a helyzet akkor, ha az örökhagyó valakinek név szerint megjelölt két szobrot hagyományozott, s egyben minden egyéb márványa is hagyomány tárgya volt. A köztársaságkori Cascelliusnak az volt a véleménye, hogy a két márványszobron kívül más szobrot az örökös nem tartozik kiadni. Kortársai: Ofilius és Trebatius ezzel ellenkező nézeten voltak. Labeo a Cascellius nézetét tette magévá, s mellé állott a schola Sabiniana-hoz tartozó Iavolenus is azzal, hogy mivel kifejezetten két szobor került hagyományozásra, a márványokon nem lehet az örökhagyó többi márványszobrait is érteni. (D. 32.100.1.) Ugyanezt a nézetet vallotta a II. században Pomponius is, amiből nyilvánvaló, hogy márványokon (*marmora*) — ha a szóhoz különösebb megjelölés nem fűződött — általában a márványszobrokat is érteni kellett. (D. 34. 2.1. pr.) L. még néhány évtizeddel későbbi időből (Antoninus Pius korából) az egyik Marcellus-töredéket (D. 34.2.6.2.) is. Vö. *Calabi-Limentani:* i. m. 112.

[58] Az ár a szobrászati alkotás nagyságához, anyagához, kiviteléhez igazodott, s korok szerint is változott. Vö. *Calabi-Limentani:* i. m. 126 sk.

Gyakori az előállítási költség feltüntetése a síremlékek feliratain, különösen akkor, ha a síremlékállításra az örökhagyó végrendeleti intézkedése nyomán került sor, amikor is bizonyára az ilyen célra fordítandó összeg is meg volt határozva. Ilyenek pl. Aquincumból a CIL III 3558 és 14.349/3 alatt található feliratok; ezek szerint az egyik síremlékfelállítási költsége 800, a másiké 15 000 sestertius volt, ami arra mutat, hogy az utóbbi a szobrászi munka mellett nagyobb építési munkát is igényelt.

[59] Edictum de pretiis. 7.5. Vö. *Mommsen—Blümner:* i. m. 106; *Szilágyi J.:* i. m. 348.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

ember közt nem is tett különbséget, a művészi alkotás értékelése az ellenszolgáltatás magasabb mértékében mégis elismeréshez jutott.

Világosan állott továbbá a rómaiak előtt is, hogy a művészi alkotás a művész szellemi sajátja és hogy a festmény vagy a szobormű értéke mindenekelőtt azon fordul meg, hogy ki alkotta.[60] Innen van, hogy az ilyen mű készítésére kötött szerződést a klasszikus jog személyes jellegűnek minősítette, amelynek teljesítésében a vállalkozót: a művészt másnak helyettesítenie általában nem lehetett. Nyilván erre is vonatkozott az ismert ulpianusi megállapítás: «*inter artifices longa differentia est et ingenii et naturae et doctrinae et instructionis.*»[61]

Ennek ellenére a jogforrásokban semmi olyan adat nincs, amely a festőnek vagy a szobrásznak, mint alkotóművésznek az általa létrehozott műhöz fűződő jogairól, illetőleg ilyen vonatkozásban szellemi sajátjának a védelméről rendelkeznék. Nyoma sincs annak, hogy a festmények vagy szobrok utánképzését, többszörösítését az alkotóművész jogának ismerték volna el, s hogy az alkotót szellemi sajátjára vonatkozóan a modern jogokhoz csak megközelítőleg is hasonlóan részesítették volna védelemben.

Olyan szabály, amely útját állta volna annak, hogy a művész alkotását ne az ő, hanem más nevével jelöljék, vagyis azt a más alkotásaként tüntessék fel, szintén nem volt. Az alkotó művész nevét az eredeti festményen vagy szobron nem is igen tüntették fel, ez inkább csak az eredetiről készült másolatokra, utánzatokra került.[62] Ezáltal természetesen tág tere nyílt a hamisításoknak, amelyek azt célozták, hogy kitűnő művészek nevének feltüntetése révén az utánképzett darabokért magasabb árakat érjenek el.[63] Az a császárkori rendelkezés, amely a közcélú helyeken felállított szobrokon csak annak a nevét engedte feltüntetni, akinek a költségén a szobor készült,[64] nem a művészt védte; a művészre ez a rendelkezés csak abban az egészen kivételes esetben vonatkozhatott, ha a szobor felállításához szükséges anyagi fedezetet is maga teremtette elő.

Ha a festő vagy a szobrász valamely alkotását másnak eladta vagy annak tulajdonát másra ruházta, azzal az alkotásához fűződő minden jogát kiengedte kezéből. Többé alkotásával semmi vonatkozásban nem rendelkezhetett. Az új tulajdonos a festményről vagy a szoborról másolatokat készíttethetett és azokkal rendelkezhetett anélkül, hogy mindehhez az alkotóművész beleegyezésére lett volna szüksége.

[60] Vö. *Calabi-Limentani:* i. m. 86—88. — Ez az elv csendül ki Iustinianus institutióiból is. (I. 2.1.34.) A modern értelemben vett szerzői jog teljes hiányát illetően l. cikkemet (Geistiges Eigentum der Verfasser im antiken Rom. Acta Ant. Hung. [1961] 99 sk.).

[61] D. 46.3.31. — L. még az előadottakra *De Robertis:* i. m. 163.

[62] Vö. *Calabi-Limentani:* i. m. 86—87.

[63] Erre egyik helyen Phaedrus hívta fel a figyelmet:

> «*Ut quidam artifices nostro faciunt seculo,*
> *qui pretium operibus maius inveniunt, novo*
> *si marmori adscripserunt Praxitelen scabro*
> *trito Myronem argento, tabulae Zeuxiden.*»
>
> (V. praef. 4. és köv. sorok.)

A márvánnyal dolgozó Praxiteles (i. e. IV. század) és a sokoldalú, fával és érccel egyaránt dolgozó Myron (i. e. V. század), valamint Zeuxis (i. e. IV. század) alkotásai Phaedrus korában bizonyára javarészt másolatokban lehettek meg.

[64] D. 50.10.3.2.

Az ókori Rómában a festő és a szobrász szellemi sajátja tehát jogi szempontból elismerésben nem részesült. Ehhez akkor a feltételek nem is voltak meg. A festészet és a szobrászat megítélésének ilyen tekintetben már eleve nem kedvezett az, hogy a festők és a szobrászok közt nagy számban voltak rabszolgák, s ugyanúgy az sem, hogy mind a kettő, de különösen a szobrászat jelentékeny fizikai munkával járt, amit az ókori szemlélet általában szolgai munkának, rabszolgához valónak tartott. Fizikai és általában bármiféle munkának pénz fizetése ellenében, azaz keresetképpen folytatása szabad emberhez nem volt méltó, mert nem fért össze a szabad ember jogállásával, a szabadsággal. Szabad emberhez méltó csak az olyan tevékenység volt, amelyet a római felfogás az «*artes liberales*» körébe sorozott.[65]

A művész szellemi sajátja feletti jogának elismerése szempontjából nem volt kedvező az sem, hogy a római világ a művészetet és a kézműves mesterséget nem különítette és nem határolta el egymástól, aminek következtében azok jogilag azonos elbánás alá is kerültek. A festőművész munkája lényegében azonosnak minősült a szobafestőével, a szobrászé pedig az egyszerű kőfaragóéval, vagyis a mesteremberével, s mindezeknek a munkáknak a végzésére kötött szerződések egyformán a bérlet (*locatio-conductio*) alakjában jöttek létre. Ha pedig valaki szerződés útján arra vállalt kötelezettséget, hogy ellenszolgáltatásért festményt vagy szobrot készít, azáltal a megrendelő irányában mindaddig, amíg a munkát el nem végezte, magát lekötötte, s így a maga számára a rabszolgaállapothoz többé-kevésbé hasonló lekötött, alávetett helyzetet teremtett.[66]

Ilyen körülmények között akármilyen kiváló művészi tehetség volt is a festő vagy a szobrász, s munkája akármilyen művészi értéket képviselt is, az általa kifejtett tevékenység sohasem lehetett olyan, amelyet a rómaiak szabad emberhez, római polgárhoz, különösen előkelő személyhez valónak ismertek volna el. Még inkább állott ez akkor, ha a művészi tevékenységet keresetképpen folytatták, és annak célja a megélhetés biztosítása volt. Így a festészet és a szobrászat, ha mégoly kitűnő művészek is tevékenykedtek benne, mindvégig kívül rekedtek az «*artes liberales*» körén, jóllehet — magasrendű szellemi tevékenységek lévén — a helyük mai szemmel ott lett volna.

[65] L. ezekre nézve Cicero, De officiis 150—151; Seneca, Ep. ad Lucilium 88.1.2. 20.; Quintilianus, Oratoriae inst. 12.1. proem. 1.

[66] Vö. *R. Jhering:* Der Zweck im Recht.[2] Leipzig 1884. I. k. 107; *É. Cuq:* Les institutions juridiques des romains. Paris 1903. II. k. 430; *W. Erdmann:* ZSSt (1948) 570; *J. Macqueron:* Le travail des hommes libres dans l'antiquité romaine. Aix-en-Provence 1954—55. 150.

CASTIGLIONE LÁSZLÓ

DIOCLETIANUS ÉS A BLEMMYES

A berlini Állami Múzeumok Egyiptomi Osztályának 22.737. lelt. számú terrakotta szobrocskájáról (1a—b kép)[1] a leltárkönyv a következő leírást adja: «Bärtiger Gott in römischer Soldatentracht, der ein knieendes Bes-artig aussehendes Wesen am Schopf packt und mit dem Schwert ersticht. Links neben dem Kopf des Gottes ein Falke, also wohl Horus.»

Az első pillantásra szembeötlik, hogy a római kori, sőt — mint látni fogjuk — későrómai terrakotta kompozíciója egy igen régi, már a koradinasztikus időben kialakult kedvelt óegyiptomi királyi képtípus változata (2. kép).[2] Az Újbirodalom hódító fáraóinak győzelmeit megörökítő templomi domborművek egyik legállandóbb jelenetévé vált kompozícióban a király az ellenséges népeket megtestesítő barbárokat egyik kezével — hajuknál összefogva — tartja és a másik kezében felemelt fegyverrel, többnyire buzogánnyal készül őket lesujtani (3. kép).[3] A késői kor templomainak domborművein is felújított képtípust a római kori Egyiptom lakói nemcsak a régi, hanem az aránylag új épületek monumentális falképein is nap mint nap láthatták. Még így is ritka eset, hogy egy több mint háromezer éves hagyományú királyi képtípus eleven megértését az előrehaladott császárkor Egyiptomában olyan kézzelfoghatóan tudjuk példázni, mint ahogy ezt a szóbanforgó szobrocska lehetővé teszi. Nyilvánvaló, hogy a római kori koroplastés egy templomi domborművet utánozva újította fel az ősi ábrázolást, hogy egy saját korabeli eseményt vagy gondolatot fejezzen ki általa. Fel kell tételeznünk ugyanis, hogy aktuális, sőt egyszeri történelmi esemény «*inspirálta*» a szobrocska készítőjét. Ezt a feltevést az írja elő számunkra, hogy a terrakotta egyedülálló darab, amelynek — legalábbis ezidőszerint — egyetlen párját sem ismerjük a római-kori egyiptomi terrakotta-plasztika többezer típust számláló állományában.

Nem szükséges részletesen indokolni ennek a körülménynek a jelentőségét. Jólismert tény, hogy az ókori terrakotta-szobrászatban, s ha lehet, még fokozot-

[1] Magassága 18,5 cm. A szobrocska a múzeumtól nyert értesülés szerint a második világháború alatt kis töredékektől eltekintve megsemmisült. Fényképét és adatait az Egyiptomi Osztály volt vezetőjének, jelenlegi lipcsei professzornak, *S. Morenz* úrnak köszönhetem. A publikáláshoz való hozzájárulásért hálámat fejezem ki *W. Müller* osztályvezető úrnak. A terrakotta első közlése: *L. Castiglione:* Act. Ant. Hung. 15 (1967) 134, X. tábla, 3. kép.

[2] A Nar-Mer paletta az általunk ismert legrégebbi ilyen ábrázolás. *J. E. Quibell:* ZÄS 36 (1898) 81—84. *Ua.:* Hierakonpolis I. London 1900, XXIX. tábla. *E. J. Baumgartel:* The Cultures of Prehistoric Egypt. II. Oxford 1960. 90 kk., VII. tábla, 1. kép.

[3] Az ellenséges népeket lesújtó II. Ramses az Abu Simbel-i sziklatemplom előcsarnokának a bejárattól balra levő falán. Legutóbb közölte: *S. Curto:* Nubia. Novara 1965, 206. kép. — Későptolemaiosi variáns Philaeben uo. 48. kép.

tabban az egyiptomi terrakották között, a népszerű típusok nemcsak a sorozatgyártás eredményeként fennmaradt duplikátumok, hanem a különböző műhelyekben, városokban és korokban újra és újra készített változatok révén is gyakran több száz — kisebb nagyobb mértékben eltérő — példányban marad-

1a. kép

tak fenn. Ha tehát olyan terrakotta-típussal találkozunk, amely nemcsak ritka variáns, hanem teljes egészében mind tárgyát, mind formáját tekintve páratlan, akkor fel kell tételeznünk, hogy készítése egyszeri és különleges körülménynek köszönhető. Mielőtt azonban ezt a történelmi eseményt igyekeznénk megtalálni, érdemes figyelmet szentelni az óegyiptomi előkép és a terrakotta közötti stiláris különbségnek.

Az óegyiptomi képtípus legkülönbözőbb változataiban a király alakját egységes szkéma szerint — az egyiptomi síkábrázolás ismert szabályait követve — mutatták be. Feje és — többnyire erősen kilépő — lábai profilban, felsőteste szemben láthatók, karjai kétoldalra nyúlnak oly módon, hogy az előre

dőlő testet keresztező diagonálissal egyensúlyozzák ki a mozgalmas kompozíciót.

A terrakotta szobrocskán nyomát sem találjuk ennek a mozgást érzékeltető tartásnak. Az alak nem a kardjával fenyegetett ellenség felé fordul, hanem

1b. kép

tekintetét a nézőre szegezve, merev szemköztnézetben, frontális beállításban áll előttünk. A lábak kissé eltérő tartása nem annyira az egyiptomi, mint inkább az antik hagyomány csökevénye. A bal láb ugyanis kissé előre lép, minthogy azonban mindkét láb egyöntetűen merev szemköztnézetben látható, a törzs tartásában pedig nincs elhajlás, nem állapítható meg, hogy közülük melyik pihen, és melyik hordozza a test súlyát. Az alak merev szemköztnézete kizárta az ellenfelére szegezett kard tartásának természetes és valószerű bemutatását. A testhez zárt jobbkézben tartott kard szorosan az alak öléhez simulva helyezkedik el.

Annak ellenére tehát, hogy hagyományos képtípust kívánt felújítani, a szobrocska mestere még az egyiptomi sík-kompozíció szerkezetével is szakított,

s olyan megoldást választott, amely a fáraó-kori művészettől ugyanolyan távol áll, mint a görög-római művészet plasztikai vagy festői kifejezésmódjától. Nyilvánvaló tehát, hogy a kis szoborcsoport készítője az óegyiptomi képtípus kompozícióját, melyet római attributumokkal látott el, nem a hellénizmus vagy

2. kép

a korai császárkor ízlésének, hanem a későantik művészet felfogásának értelmében módosította. Mivel a római művészetben jelentkező frontális síkkompozíció, illetve az ábrázolt személyek testének és tekintetének merev szembefordítása a Severusok korától kezdve lépett fel és a III—IV. sz. fordulóján vált uralkodóvá,[4] a terrakotta keletkezését a III. sz.-nál korábbi időre nem tehetjük. A darab keltezését végképpen megerősíti és szűkebb határok közé utalja a főalak arcának jellegzetes típusa. Bár a sokszorosított szobrocska fejét

[4] *D. Levi:* Ann. Scuola Arch. Ital. Atene. 24—26 (1946—48) 300 k. *G.-Ch. Picard:* L'Art romain. Paris 1962. 166 kk. *H. K hler:* Das Fünfsäulendenkmal für die Tetrarchen auf dem Forum Romanum. Köln 1964. 32. — A frontalitás a Severusok korában: *L. Budde:* Die Entstehung des antiken Repräsentationsbildes. Berlin 1957. — A görög reliefstílus profilban való ábrázolási módjáról *G. Rodenwaldt:* Das Relief bei den Griechen. Berlin 1923. 9 kk.

(4. kép) nem tekinthetjük a szó szoros értelmében vett egyéni portrénak,[5] az arc típusa mégis annyira jellegzetes, hogy datálása meglehetős pontossággal végezhető el. A szögletesen tömör koponyaforma, a rövidre nyírt és a hajjal egybefolyó szakáll és bajusz, az alacsony homlok, a formák szabályszerűen

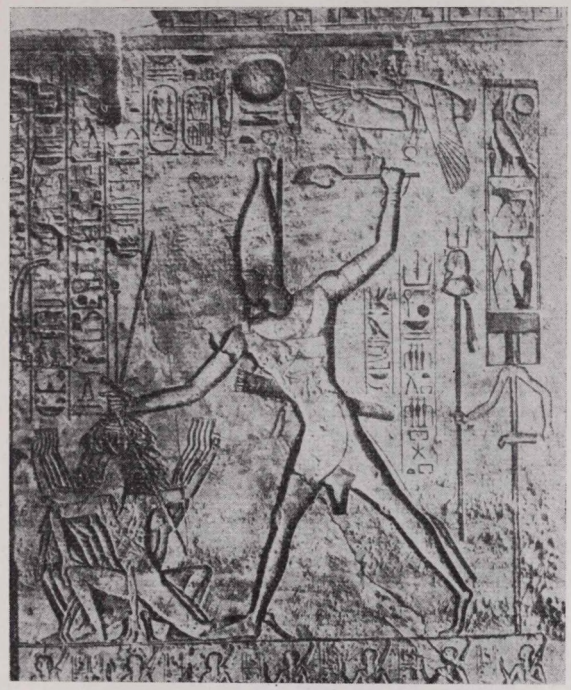

3. kép

geometrikus rendszere, a szőrzet «pontozásos» ábrázolása (ami a kőplasztikában a sima felületet borító apró vésőnyomoknak felel meg), — mindez a római portrészobrászat egyetlen korszakára, a Tetrarchia idejére jellemző.[6] A Tetrarchia korának jellegzetes portrétípusát elsősorban a minden egyéb meghatározás alapját képező éremképekről ismerjük,[7] de a terrakottával való összehasonlításra alkalmasabbak a szoborportrék. Darabunkhoz a minden valószínűség szerint Egyiptomban készült porphyr-császárszobrok, a vatikáni (6. kép)[8]

[5] Ez a lehetőség természetesen nincs kizárva a terrakotta kisplasztikában. Lásd erről *G. M. A. Richter:* Greek Portraits. III. Bruxelles 1960. *L. Castiglione:* Bull. Mus. Hong. B.-A. 22 (1963) 9—23.

[6] Többek között *H. P. L'Orange:* RM 44 (1929) 180 kk. *Ua.:* Studien zur Geschichte des spätantiken Porträts. Oslo 1933 (új kiadása Roma 1965), 16 kk. *H. Fuhrmann:* RM 53 (1938) 35 kk. *L. Curtius:* JHS 71 (1951) 48 kk. *G. M. A. Richter:* Catalogue of Greek and Roman Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. Cambridge, Mas. 1965. 15 kk., 11. sz., VI—VII. tábla. *J. W. Salomonson:* Oudh. Meded. 41 (1960) 59 kk.

[7] *H. P. L'Orange:* RM 44 (1929) 187, 189 k., 1. kép. *Ua.:* Studien zur Gesch. d. spätant. Port. Oslo 1933. 50. kép. *R. Delbrueck:* Antike Porphyrwerke. Berlin—Leipzig 1932. 57—60. tábla.

és a kairói (5. kép)[9] példányok fejei állnak a legközelebb. Az összevetés arról is meggyőzhet, hogy a szobrocskán elnagyoltan jelzett olyan részletek, mint a kigömbölyödő és erősen hangsúlyozott szemek, a homlok markáns ráncai, valamint a bőrfelület és a szőrzet közötti élesen bevágott határvonal, nem vélet-

4. kép

lenszerű vonások, hanem a korabeli nagyszobrászat pontos utánzására való törekvés jelei. A szobrocska nehezen kivehető különös fejfedőjében a Tetrarchia ikonográfiájának jellegzetes szőrmesapkáját fedezhetjük fel.[10] Az arctípus és a portréstílus kizárólagos sajátja a Tetrarchia korának, amely előtt nem talál-

[8] *R. Delbrueck:* i. m. 91 k., 35—37. tábla. *H. P. L'Orange:* Studien. 16 kk., 33, 35. kép. *M. Cagiano de Azevedo:* Commentari 13 (1962) 167 k., LVII. tábla, 7—8. kép. *W. Helbig:* Führer durch die öffentlichen Sammlungen klassischer Altertümer in Rom.[4] Tübingen 1963. 369 k., 470. sz. (*H. v. Heintze*). *H. K hler:* i. m. 6. — A velencei porphyrcsoportokat nemcsak azért kell mellőznünk az összehasonlításnál, mert ezeknek formai vonásai eltérőek, hanem mert az újabb kutatás, különösen a konstantinápolyi lábtöredék megtalálása óta, a Tetrarchia koránál későbbre teszi őket. *R. Delbrueck*: i. m. 84 kk., 31—34. tábla. *H. P. L'Orange:* Studien 16 kk., 32, 34, 41. kép. Az újabb irodalomból lásd *P. Verzone:* Palladio 8 (1958) 8 kk. *M. Cagiano de Azevedo:* i. m. 160 kk. *R. Naumann:* Istanb. Mitt. 16 (1966) 209 kk.

[9] *R. Delbrueck:* i. m. 92 kk., 38—39. tábla. *H. P. L'Orange:* i. m. 22 kk., 42, 44. kép. *M. Cagiano de Azevedo:* i. m. 162, 178, 179. *J. Beckwith:* Coptic Sculpture. London 1963. 8. 2. kép.

[10] *H. P. L'Orange:* i. m. 17, 4. jegyz.

kozunk a későantik művészetre jellemzővé váló kubisztikus leegyszerűsítéssel, utána viszont a szakállviselet tűnik el a császári ikonográfiából. A terrakotta szobrocskát tehát teljes határozottsággal a 284 és 324 közötti időszakra keltezhetjük. Megerősíti ezt a datálást továbbá a terrakotta főalakjának jellegzetesen alacsony és zömök testalkata, továbbá az a körülmény, hogy a Constan-

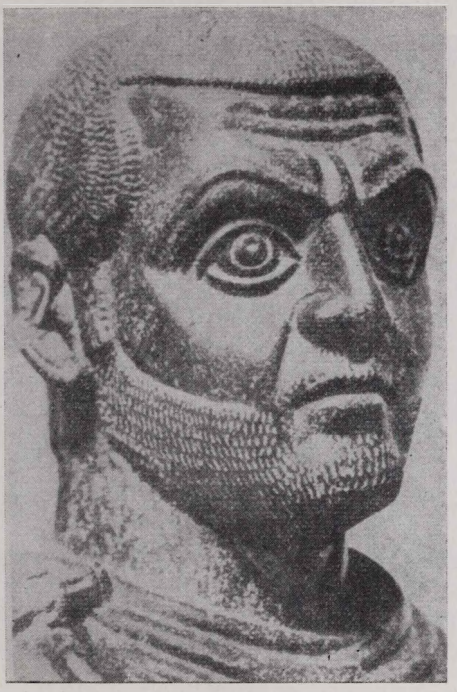

5. kép

tinustól kezdve gyorsan krisztianizálódó Egyiptomban a császárok hangsúlyozottan pogány (Horus-sólyom !) ábrázolását nehéz lenne elképzelni.[11]

Amennyire biztosak lehetünk a portré-típus datálásában, annyira kilátástalan, hogy pusztán az arcvonások alapján a császár személyét is megnevezhessük. Ennek oka nemcsak a szobrocska méretéből és igénytelen kidolgozásából következő elnagyoltsága, hanem a Tetrarchia-kori ikonográfia jólismert egyöntetűsége is. A történeti forrásokhoz kell fordulnunk, hogy erre a kérdésre is választ találjunk.

Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy Egyiptomban a Tetrarchia uralkodói közül csak Diocletianus és Maximinus Daia jöhetnek számításba, mint

[11] A terrakotta-csoport főalakjának bal karján — a fénykép szerint — kereszthez hasonló jel vehető ki, amit azonban nem értelmezhetünk keresztény szimbólumként. Lehetséges, hogy csak a ruha ujját díszítő ornamentum jelzéséről van szó (vö. *M. S. Diamond:* Metr. Mus. Stud. 2 (1930) 239 kk.), amit a jobb karon látható, de már korántsem keresztszerű, hanem több egymást keresztező vonalból álló rajz igen valószínűvé tesz. Nincs kizárva az sem, hogy ankh-jellel van dolgunk. Annyi bizonyos, hogy ruhaujjon viselt kereszt az ókeresztény-későantik művészetben szokatlan jelenség.

akik a tartomány fölötti közvetlen hatalommal rendelkeztek. Kettőjük közül elsősorban Diocletianusra kell gondolnunk, aki a Tetrarchia uralkodói közül egyedül foglalkozott az Egyiptom határait fenyegető barbárok kérdésével. Diocletianus, aki Egyiptom kormányzását — a régi augustusi hagyományt folytatva — magának tartotta fenn, az újabb kutatások eredményei szerint 298-ban járt Egyiptomban.[12] A császár látogatására Domitius Domitianus uzurpá-

6. kép

[12] *Cl. Vandersleyen:* Chronologie des préfets d'Égypte de 284 à 395. Bruxelles 1962. 68 kk. A császárlátogatás panopolisi forrásadata: *T. C. Skeat:* Papyri from Panopolis in the Collection of Sir Chester Beatty. Proc. IX. Int. Cong. Papyr. 1958. Oslo 1961. 195 k. — A luxori katonai tábor építésének megkezdése minden bizonnyal összefüggött a császárlátogatással. A tábor legkorábbi felirata 299/300-ból való, építészeti stílusa pedig a birodalom keleti tartományaival mutat kapcsolatot. Vö. *U. Monneret de Villard:* La Nubia Romana. Roma 1941. 9. *L. Castiglione:* Act. Ant. Hung. 15 (1967) 109, 115. 42. jegyz. — Hermonthisban a császár nevében állították az utolsó Buchis-sztélét: *R. Mond—O. H. Myers:* The Bucheum II. The Inscriptions (*Fairman*). London 1934, 18 k., 19. sz., XLVI. tábla. — Procopius adatával teljes összhangban a philaei késő-római erődítés díszkapujának keletkezése Diocletianus egyiptomi látogatásának idejére tehető, vö. *U. Monneret de Villard:* i. m. 6. — Diocletianus egyiptomi látogatásához igen érdekes, de különösen a Tetrarchia-kori porphyrszobrászat szempontjából fontos adatot találunk a *Passio quattuor coronatorum* egyik szakaszában. Eszerint Diocletianus a legügyesebb mestereket küldte a Mons Porphyriticus kőfejtőjébe dolgozni, és nagy súlyt helyezett a műhely intenzív munkájára. Vö. *A. A. Vasiliev:* Imperial porphyri sarcophagi in Constantinople. Dumb. Oaks Pap. 4, 1948, 5. Nincs okunk kételkedni az adat hitelességében, annál kevésbé, mert csak az egyiptomi császárlátogatás alkalmával történt személyes kezdeményezés szolgáltathat kielégítő magyarázatot a korábban viszonylag ritkán használt egyiptomi porphyrnak Diocletianustól hirtelen kezdődő és rendkívüli jelentőségére a későantik művészetben. Vö. *R. Delbrueck:* i. m. 24 kk. Ennek az adatnak a fényében a porphyrművek egy részének, különösen a fent idézett daraboknak egyiptomi készítését is bizonyosra vehetjük, ami sokat megmagyaráz stiláris sajátságaikból.

ciójának letörése adott okot, de a birodalom újjászervezője ezt az alkalmat — forrásaink tanúsága szerint — számos más intézkedésre is felhasználta. Ezek közül bennünket az a nagy horderejű cselekedet érdekel, amelyet Prokopios leírásából ismerünk.[13]

Prokopios szerint midőn Diocletianus Egyiptom déli határához érkezett, azt tapasztalta, hogy az első kataraktától délre fekvő területen nem érdemes fenntartani a római uralmat, mert az adóbevétel a núbiai föld szegénysége miatt csekély, a helyőrség fenntartási költsége viszont súlyos, ráadásul pedig a sivatagi barbárok állandóan fosztogatják a vidéket. Elhatározván a Dodekaschoinos feladását, a határt Hierasykaminostól Elephantinéhez vonta vissza, a kiürített területre pedig a nobatai népet telepítette. Ettől a lépéstől Diocletianus nemcsak a nobatai megbékítését várta, hanem elsősorban azt, hogy ez a — Prokopios szerint a Kharga oázisból, valóságban a Nílus-völgy délebbi részéből jövő[14] — nép elűzi és távol tartja a határvidéktől a blemmyest, akik már fél évszázada súlyosan veszélyeztették és nyugtalanították Felső-Egyiptomot. A biztonság kedvéért mindkét népnek évi váltságdíjat rendelt fizetni, a philaei Isis-szentélyt pedig, amely az elephantinéi határerőd és a barbár terület között mintegy a senki földjére került, nemcsak megerősítette, hanem közös papságot állítva és az ünnepek kölcsönös zavartalanságát biztosítva, a rómaiak és a barbárok közös kegyhelyévé tette.[15]

Ezt az eseményt, amelyet véleményünk szerint nem választhatunk el a 298-as császárlátogatástól,[16] Egyiptom és Núbia későantik története szempont-

[13] De Bello Persico I 19. Ed. *J. Haury—G. Wirth*, Leipzig 1962. 104 kk. Angolul *W. B. Emery:* The Royal Tombs of Ballana and Qustul. Cairo 1938. 7 k.

[14] Ez az adat az esemény után két és fél évszázaddal élt Prokopios tévedése vagy félreértése lehetett, vö. *R. Herzog:* Die Nubier. Berlin 1957. 45 kk. *D. G. Trigger:* History and Settlement in Lower Nubia. New Haven 1965. 134 kk. A nobatai nép csakis dél felől költözhetett a Dodekaschoinos területére. Ez természetesen nem zárja ki annak lehetőségét, hogy ez a nép is támadásokat intézett korábban a római Egyiptom ellen — talán éppen nyugat felől, a Dungul és a Kurkur oázisokon át vezető sivatagi utakon. A tévedésben van azonban egy reális mag, nevezetesen az a körülmény, hogy Alsó-Núbia települései az X-csoport idején és a keresztény korban szinte kizárólag a Nílus nyugati partján foglalnak helyet, s így a nobatai nép valóban a nyugati területen élt, vö. *D. G. Trigger* i. m. 135, passim.

[15] *A.-J. Letronne:* Matériaux pour l'histoire du christianisme en Egypte, en Nubie et en Abyssinie (1825). Oeuvres choisies I. Paris, 66 kk. *K. Sethe:* RE «Blemyes» (1897) 567. *J. G. Milne:* A History of Egypt under Roman Rule. London 1898. 84 kk. *J. Krall:* Beiträge zur Geschichte der Blemyer und Nubier. Denkschr. d. Kais. Akad. d. Wiss. in Wien. XLVI. 1900. IV, 8, 11. *W. B. Emery:* Royal Tombs. 1938. 7 k. *U. Monneret de Villard:* Storia della Nubia cristiana. Roma 1938. 23, 28. *Ua.:* La Nubia romana. Roma 1941. 2. *L. P. Kirwan:* Bull. Soc. Roy. Géogr. d'Egypte. 25 (1953) 104. *A. J. Arkell:* A History of the Sudan from the Earliest Times to 1821. London 1955. 171, 178 k. *R. Herzog:* i. m. 45 kk. *F. F. Gadallah:* Kush 11 (1963) 206. *W. B. Emery:* Egypt in Nubia. London 1965. 234 k. *B. G. Trigger:* i. m. 131 k. *L. P. Kirwan:* Prelude to Nubian Christianity. Mélanges Michalowski. Warszawa 1966. 121 k.

[16] Az idézett modern szerzők általában 296-ra vagy 297-re teszik a Diocletianus-féle határrendezést. Prokopiosnál az egyetlen kronológiai támpont, hogy az intézkedés a császár látogatásakor történt. Diocletianusnak csak egyetlen egyiptomi utazása igazolható, ez pedig — az összes adattal összhangban — 298-ra, a Domitius Domitianus-féle felkelés leverése utánra keltezhető (l. 12. jegyz.). Minthogy a császári vizit nemcsak Alexandriára korlátozódott, ahol ekkor dedikálták neki a ma is álló tiszteleti oszlopot, hanem több adat igazolja utazásának különböző felső-egyiptomi állomásait, nyilvánvaló, hogy Diocletianus ekkor egészen a tartomány bizonytalanná vált déli határáig utazott, hogy Egyiptomot a belső ellenség után a külső ellenfelekkel szemben is biztosítsa. Ha a határrendezés már egy — különben is valószínűtlen — korábbi látogatás alkalmával

jából nem lehet eléggé nagyra értékelni. Nemcsak azért, mert a barbár törzsek területi átrendezésével a császár minden jel szerint hosszú időre meghatározta Alsó-Núbia ethnikai képét, hanem mert az intézkedéseknek eme jól átgondolt láncolatával a visszavont határ, és ezzel Egyiptom biztonságát jóidőre sikerült megszilárdítania. Annyi bizonyos, hogy forrásaink jelentős blemmyes betörésről a IV. sz. folyamán nem adnak hírt.[17] A béke és nyugalom egy évszázadra szóló nagyjából helyreállítását akkor tudjuk kellőképpen értékelni, ha a megelőző időszak blemmyes betöréseinek véres sorozatára gondolunk.[18]

A berlini terrakotta szobrocskát tehát mind stiláris, mind tartalmi szempontból pontosan beilleszthetjük a 298-as év egyiptomi eseményeinek képébe. Valószínűleg felső-egyiptomi koroplastés készítette, minden bizonnyal a császárlátogatás alkalmával, mint a Diocletianust ünneplő demonstrációk sorozatának egyik szerény, de annál jellegzetesebb és őszintébb megnyilvánulását. A szobrocskában nemcsak a birodalmat védelmező uralkodó dicsőítése, hanem az egyiptomi lokálpatriotizmus is kifejezésre jutott, hiszen a római császárt a fáraók pózában és attributumával mutatta be, s ezzel mintegy Egyiptom saját királyaként jellemezte. Ebben a vonásban az egyiptomi nép alsóbb osztályainak, főként azoknak a földművelőknek a hangulatát ismerhetjük fel, akiket éppen Diocletianus emelt az addig kizárólagos előnyöket élvező görög kultúrájú városiakkal közjogilag egy szintre.[19]

megtörtént volna, akkor erre az újabb időtrabló utazásra aligha lett volna szükség. Másrészről kétségtelenül hitelesnek kell tartanunk Prokopios adatát a határrendezés személyes véghezviteléről, hiszen ilyen nagy horderejű intézkedés-sorozatot csak az energikus uralkodó saját kezdeményezésének tulajdoníthatunk. A császár núbiai tevékenységének jelét láthatjuk abban az alatta vert alexandriai pénzben is, amelyet Kordofánban találtak, tehát azon a területen, amely a nobatai népnek eredeti hazája volt, és amellyel a Nílus völgyi törzsek továbbra is érintkezésben állhattak. Vö. *A. J. Arkell:* Sudan Notes and Records 16 (1933) 187.

[17] *J. Krall:* i. m. 11. *L. P. Kirwan:* Mél. Michal. 1966, 123. — A helyzet a IV. sz. végén változott meg. A blemmyes, akik ekkor már ellenőrzésük alatt tartják Alsó-Núbia északi részét, most már a nobatai-al szövetségben újra heves támadásokat intéznek Egyiptom ellen. Vö. *K. Sethe:* i. m. 567. *J. Krall:* i. m. 11. *L. P. Kirwan:* Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology 24 (1936) 76. *Ua.:* Mél. Michal. 1966, 123. — A blemmyes hatalma az V. sz.-ban érte el csúcspontját. Nemcsak Alsó-Núbiát tartották kezükben Qasr Ibrimig, hanem Felső-Egyiptomba is gyakran és oly erővel törtek be, hogy Marcianus alatt, 451—453-ban a császári haderők ismételt, és magas parancsnokok által vezetett bevetésére volt szükség a helyzet konszolidálásához, amely végül is az ismert philaei 100 éves fegyverszüneti egyezménnyel vált valóra. Hogy ezért a békéért milyen drágán fizettek a rómaiak, azt nemcsak az évi váltságdíj és a philaei kultusz fenntartásának megerősítése, hanem a gebeleni okmányok révén ismert egyiptomi területi koncessziók is bizonyítják. Erről a korszakról többek között lásd *A. J. Letronne:* i. m. 67 kk. *J. Krall:* i. m. 1 kk., 11 k., 25 k. *F. Ll. Griffith:* Liverpool Annals 11 (1924) 124. *L. P. Kirwan:* Liverpool Annals 24 (1936) 68, 71 k., 76 kk., 80 kk., 86 kk., 91. *U. Monneret de Villard:* Nubia cristiana 1938. 50 k. *W. B. Emery:* Royal Tombs. 1938. 10 kk. *L. P. Kirwan:* The Oxford University Excavations at Firka. Oxford 1939. 39 k. *W. B. Emery:* Nubian Treasure. London 1948. 29 k. *L. P. Kirwan:* Bull. Géogr. Egypte 25 (1953) 106 k. *A. J. Arkell:* A History of the Sudan. London 1955. 179. *W. B. Emery:* Egypt in Nubia. London 1965. 237 k. *L. P. Kirwan:* Mél. Michal. 1966. 122 k., 124 kk.

[18] A III. század blemmyes betöréseiről és háborúiról l. *K. Sethe:* RE (1897) 566. *J. G. Milne:* i. m. 79 k. *J. Krall:* i. m. 9. *F. Ll. Griffith:* Liverpool Annals 11 (1924) 124. *W. B. Emery:* Royal Tombs. 1938. 5 k. *U. Monneret de Villard:* Nubia cristiana. 1938. 23, 27. *W. B. Emery:* Nubian Treasure. London 1948. 26 k. *Ua.:* Egypt in Nubia. London 1965. 233. *L. P. Kirwan:* Mél. Michal. 1966. 122.

[19] *A. Ch. Johnson:* Egypt and the Roman Empire. Ann Arbor 1951. 111 k. Vö. *C. E. Van Sickle:* JRS 28 (1938) 9 kk.

A szobrocska tárgyának és korának meghatározása további következtetésekre ad lehetőséget, ha figyelmünket a legyőzött barbár alakjára irányítjuk. A konvencionális vonások mellett, mint például a hagyományos kompozícióból eredő tartás, és a győzelmes uralkodó alakjával ellentétbe állított csúfság, találunk benne néhány sajátos elemet is. Az első pillantásra szembeötlő Bés-

7. kép

szerű, vagy ha úgytetszik szatír-szerű jelleg félreérthetetlenül idegennek és barbárnak határozza meg. Ennél azonban tovább mehetünk, hiszen már az előképül szolgáló óegyiptomi ábrázolások is gyakran élesen karakterizált vonásokkal különböztették meg a legyőzött népek képviselőit.[20] Ha például a II. Ramsest bemutató triumfális képek közül ragadunk ki egy ebből a szempontból tanulságos példányt (7. kép),[21] azonnal szembe tűnik a három legyőzött idegen ethnikai, vagy inkább faji karaktere. A néger és a szíriai mellett megjelenő harmadik néptípus képviselőjének feje szoros rokonságot árul el a terrakotta szobrocska barbárjáéval. Ez a torzonborz, hosszú hajú és szakállú

[20] Az idegen népek ábrázolása előkelő helyet foglalt el az egyiptomi művészetben. Ezek az «ethnografikus» képek nemcsak a jellemzés magas művészi színvonala, hanem felbecsülhetetlen történeti forrásértékük miatt is nagy jelentőségűek. Gyakran — főként az Újbirodalom expanziójának idején — az ilyen ábrázolások valóságos nép-katalógusokká terebélyesedtek. Ennek a szisztematikus, minden egyes népet külön-külön bemutató és megnevező «katalógusnak» egyik legismertebb példája a Soleb-i templomban III. Amenophis alatt készült, vö. *J. Leclant:* Les fouilles de Soleb (Nubie soudanaise). Nachr. Akad. Wiss. Göttingen I. 1965. 13.

[21] Festett mészkő-relief a memphisi Ptah-templomból. Kairó, Egyiptomi Múzeum. *M. Vilimková—W. és B. Forman:* Ägyptische Kunst aus den Sammlungen des Museums in Kairo. Praha 1962. 85—86. kép.

alak az újbirodalmi domborművön ugyanúgy nem egyetlen meghatározott népet vagy törzset jelöl, mint a két másik, hanem — az ábrázolás általánosító szimbolikájának megfelelően — inkább egy nagyobb népcsoportot, ethnikai kört, amely az Egyiptomot körülvevő barbár világ egyik nagy szektorának felel meg. Ez az ethnikai kör, a déli, fekete-afrikai, illetve núbiai négerekkel és az

8. kép

elő-ázsiai semitákkal egybevetve nem lehet más, mint a sivatagokat lakó nomádok nagy csoportja.

Bizonyosnak tekinthetjük, hogy a terrakotta szobrocska barbár-alakjában a viszonyokat jól ismerő bennszülött koroplastés egy nomád, sivatagi nép képviselőjét kívánta bemutatni. Ezt elsősorban a hagyományos egyiptomi képvilágból választott típussal érte el, amelyet azonban egykorú megfigyelésekből merített részletekkel is — mint például a kerek pajzs, a phalera és kard — egészített ki.[22] Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a legyőzött népet nem a gyapjas, rövidhajú és simaarcú néger vagy negroid fajta körébe sorolta, hiszen erre a népcsoportra az egyiptomi és a görög-római művészetnek egyaránt hagyományos és jellegzetes képtípusa alakult ki.[23] Ez a megkülönböztetés

[22] Ezek a tárgyak gyakran fordulnak elő a korszak legnagyobb núbiai leletegyüttesében, a Ballana-Qustul-i fejedelmi nekropolisban, és így feltehetőleg az Egyiptomtól délre lakó népek között általánosan el voltak terjedve, vö. *W. B. Emery:* Royal Tombs. Cairo 1938. 49, 54, 62. tábla.

[23] *G. H. Beardsley:* The Negro in Greek and Roman Civilisation. 1929. *I. Noshy:* The Art in Ptolemaic Egypt. London 1937. 97 kk. *D. Faccenna:* Rappresentazione di negro nel Museo Nazionale di Napoli. Arch. Class. I 1949. 188 kk.

9. kép

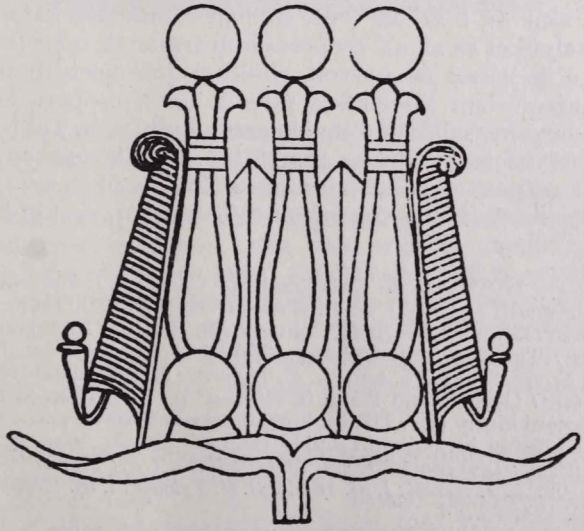

10. kép

rendkívül jelentős a blemmyes-kérdés és általában a núbiai ethnikum történeti problematikájának szempontjából. A terrakotta-szobrocska tárgyának meghatározása révén ugyanis a blemmyes népének egyedülálló, mindenesetre legkorábbi ábrázolásának birtokába jutottunk. Minthogy pedig ez az ábrázolás határozottan sivatagi, nomád, nem pedig negroid ethnikumot mutat be, nem lebecsülendő érvet szolgáltat a núbiai történelem egyik legrejtélyesebb kérdésének, az X-csoport népi meghatározásának megoldásához. Mielőtt azonban az erre nézve kínálkozó következtetést levonnánk, röviden utalnunk kell a másik rendelkezésre álló, és már eddig is jólismert blemmyes-ábrázolásra.

A nemrégen Asszuán közelébe áthelyezett kalabsai (talmisi) Mandulis templom előcsarnokának homlokzatán, a későnúbiai történelem egyik alapvető dokumentumaként ismert Silko-felirat[24] közvetlen közelében találjuk azt a rendkívül érdekes rajzot (8. kép), amely tárgyában a berlini terrakottával azonos, formájában azonban eltérő triumfális ábrázolást mutat be.[25] Díszesen felszerszámozott lovon, római imperatori díszben ülő uralkodó lándzsáját egy előtte földre bukó barbárba döfi, mialatt a feléje szálló Victoria — diadalának jeléül — egyiptomi koronát helyez fejére. A kompozíció ezúttal nem óegyiptomi, hanem római eredetű: a görög művészetben kialakult, és a római császárikonográfiában uralkodóvá vált legismertebb triumfális képtípus, amely az ellenfelét megsemmisítő lovas imperátort mutatja be.[26] Jellemző azonban, hogy a núbiai rajz készítője még ebbe a tisztán római képtípusba is egyiptomi elemet vitt. A győzelem istennője nem a szokásos koszorút, hanem egyiptomi koronát tart kezében. Fontos felfigyelnünk arra, hogy ez a korona nem a szokásos fáraó-koronák egyike, hanem kos-szarvakon emelkedő sás-kötegekből és tollakból szerkesztett jelvény. Ez a korona, amely igen hasonló a talmisi templom istenségének, Mandulisnak fejékéhez (10. kép), a meroéi uralkodók felségjelvénye volt (11. kép),[27] majd a magukat az ők utódainak tekintő alsónúbiai «X-csoport» fejedelmek koronája,[28] amelynek számos példányát találta meg W. B. Emery a ballanai királysírokban (12. kép).[29] Nem lehet tehát vitás, hogy a talmisi templom rajzának uralkodója egyike volt azoknak a núbiai fejedelmeknek, akik az i. sz. IV—VI. sz.-ban a második kataraktától északra tartották székhelyüket és az «X-csoport» kultúrájának népe fölött uralkodtak. Emellett szól a ballanai és qustuli sírokból jólismert díszes lószerszám,[30] továbbá az ábrázolásban kifejezésre jutó és az X-csoport fejedelmi sírjaira olyannyira jellemző meroéi későrómai keverék kultúra is. Több mint valószínű, hogy eme «basiliskos» nem volt más, mint Silko, a rajz közelében levő felirat szerzője, aki döntő csapást mért a blemmyesre, kiűzve őket az általuk birtokolt nílus-völgyi telepekről, elsősorban magából Talmisból, és aki kaput nyitott az

[24] *H. Gauthier:* Le Temple de Kalabchah. Le Caire 1911. 203 kk., LXXII, A tábla (a régebbi irodalommal). Legutóbb *L. P. Kirwan:* Mél. Michal. 1966. 123 k.

[25] *H. Gauthier:* i. m. 203, LXXII, B tábla. *L. P. Kirwan:* Liverpool Annals 24 (1936) 85. *L. P. Kirwan:* The X-Group Enigma. (Vanished Civilisations. London 1963) 63. *S. Curto:* Nubia. Novara 1965. 95. kép. *L. P. Kirwan:* Mél. Michalowski 1966. 123 k.

[26] *R. Brilliant:* Gesture and Rank in Roman Art. New Haven 1963. 181 kk.

[27] Arnechamani király (i. e. III. sz. 2. fele) képe a Musawwarat-i templomból. *F. és U. Hintze:* Alte Kulturen im Sudan. Leipzig 1966. 23 kk., 91. kép.

[28] *L. P. Kirwan:* Liverpool Annals 24 (1936) 85. *Ua.:* Firka. 1939. 37. *Ua.:* Bull. Geogr. Eg. 1953. 108. *A. J. Arkell:* i. m. 181 k. *B. G. Trigger:* i. m. 132, 138. *L. P. Kirwan:* Mél. Michal. 1966. 124.

[29] *W. B. Emery:* Nubian Treasure. London 1948. 14. tábla.

[30] *W. B. Emery:* Royal Tombs. 1938. 55 kk. táblák.

északról érkező bizánci hittérítők előtt.[31] Ez az egyébként általánosan feltételezett meghatározás ugyanolyan kényszerítő erejű, mint az általunk adott Diocletianus-definíció, hiszen a Silkot követő keresztény korban már nem készíthettek pogány jelvénnyel ellátott királyképet, a korábbi időkből pedig nem ismerünk olyan történelmi eseményt, amelyhez a rajzot kapcsolhatnánk.

11. kép

Ebben a tekintetben tehát csak a communis opinio helyességét hangsúlyozzuk, ki kell azonban egészítenünk azt Silko ellenfelének közelebbi megfigyelésével. A földre bukó ellenség ábrázolása (9. kép) talán még elnagyoltabb, mint a berlini terrakottán látható, mégis eléggé jellemzett ahhoz, hogy az általa képviselt nép karakterét leolvassuk róla. Az uralkodó mellett eltörpülő alak profilban ábrázolt feje kétségen kívül erős orral — tehát egyáltalán nem negroid jelleggel — valamint a homlok fölött előre hulló hosszú hajjal és szakállal bír. Öltözete bő ruha, fejre húzott csuklyával. Ez a jellegzetesen sivatagi — beduin — öltözék, valamint a fejtípus félreérthetetlenül nomád, sivatagi népre vall, amely nem negroid, hanem hamita-ethiop szómatikus jegyekkel

[31] A Silko-kérdésről és Núbia krisztianizálásáról többek között *U. Monneret de Villard:* Nubia cristiana. 1938. 53 kk., 61 kk. *L. P. Kirwan:* Liverpool Annals 24 (1936) 67 kk. *Ua.:* Mél. Michal. 1966. 121 kk. *W. Y. Adams:* JEA 51 (1965) 160—178. *Ua.:* Mél. Michal. 1966. 26. *W. B. Emery:* Egypt in Nubia. 1965. 238 l. *K. Michalowski:* Faras. Die Kathedrale aus dem Wüstensand. Einsiedeln 1967. 28 kk.

rendelkezik, tehát azonos karakterű a Diocletianus által legyőzött barbárral. Mivel pedig Diocletianus és Silko ellenfelei egyaránt a blemmyes voltak, teljes határozottsággal állíthatjuk, hogy a talmisi rajzon is a blemmyes tipizált ábrázolásával van dolgunk, csak éppen a berlini terrakottánál két — két és fél évszázaddal későbbi időből.[32]

12. kép

A blemmyes-ábrázolások jelentősége a késő antik Núbia, vagyis az X-csoport (más néven Ballana-kultúra) történeti és ethnikai problematikájának összefüggésében válik világossá. A kutatás jelenlegi állapotát a nagy nemzetközi

[32] E két, egyelőre egyedül biztos blemmyes-ábrázolás mellett megemlíthetjük még annak lehetőségét, hogy a núbiai sziklarajzok késői csoportjában is találhatók blemmyes-ábrázolások. Ilyenek például *J. H. Dunbar:* The Rock-pictures of Lower Nubia. Cairo 1941. 62, 64—67, 88. kép. A rajzok inkább a lovas és tevés harcosok nomadizáló voltáról, mintsem külsejéről adnak felvilágosítást. — A blemmyes külsejére nézve mindössze két utalást találunk az írásos forrásokban. Az egyik arról a megdöbbenésről tudósít, amit a Rómába vitt blemmyes foglyok látványa váltott ki a népből Probus alatt: Hist. Aug. Probus 17, 2—3. A blemmyes vad és elhanyagolt külsejére vezethetjük vissza azokat a legendás híreket, amelyek — mint sok más kalandozó nomád nép esetében — a korábbi ókori irodalomba találtak utat, miszerint ez a nép fej nélküli, szemük és fülük a mellükön van, lásd Plin., *n. h.* VIII, 48. *Sethe:* i. m. 566. *L. P. Kirwan:* Firka. 1939. 48. F. Hintze professzor szíves közlése szerint a blemmyes vagy más — a keleti sivatagban élő — nomádok legrégebbi ábrázolása a Musawwarat el Sufra-i oroszlán-templom nyugati falán található, lásd *F. és U. Hintze:* Alte Kulturen im Sudan. Leipzig 1966. 96. kép.

régészeti akciót követő forrongás, az új adatok és értékelések jelentkezése jellemzi. Bár messze vagyunk még a friss feltárások teljes közzétételére épülő szintézisétől, máris megállapítható, hogy az X-csoportot burkoló homály eloszlóban van, és az ethnikai probléma tisztázása egyre reményteljesebbé válik. Eltekintve W. Y. Adamsnak a történeti források tekintetében elfoglalt túlságosan is szkeptikus álláspontjától,[33] egyre uralkodóbbá válik az a régebben főként L. P. Kirwan által képviselt felfogás, miszerint a meroéi birodalom összeomlása utáni időben Alsó-Núbia Nílus-völgyi megtelepedett lakossága azzal a déli, illetve délnyugati eredetű népcsoporttal volt azonos, amelyet a források nobades, nobatai, illetve noba és nuba néven emlegetnek.[34]

Az X-csoport korának népe anthropológiai és kulturális vonatkozásban egyaránt közvetlen leszármazottja volt a Meroé-kor népességének, de minden valószínűség szerint egy délről érkező újabb népcsoporttal egészült ki.[35] Embertanilag a domináló negroid elem jellemezte,[36] nyelve a mai núbiai nyelv közvetlen elődje volt,[37] kultúráját pedig jellemezte a megtelepedettség, öntözéses földművelés,[38] az élénk kereskedelmi kapcsolat a kelet-római birodalommal, valamint kontinuitása a megelőző meroitikus és a következő keresztény korszakkal.[39]

Ha az X-csoport népének és kultúrájának ezeket a jellemzőit összevetjük a blemmyesre vonatkozó adatainkkal, akkor nyilvánvalóvá válik a kettő lényegi különbsége. A blemmyes minden forrás egybehangzó tanusága szerint állattartó, a Nílustól keletre elterülő sivatagban kóborló nomád nép volt,[40] nem a núbiai, hanem a hamita nyelvcsaládhoz tartozó bedják és ababdák ősei.[41]

A blemmyes jelenléte a Nílus-völgyben mindig csak átmeneti jellegű volt,[42] ott maguk után régészeti emlékeket nem hagytak, s anyagi kultúrájukról egyébként is csak vajmi keveset tudunk.[43]

A berlini terrakotta és kalabsai rajz blemmyes-ábrázolásai igen fontosak ennek az egyidőben súlyos történeti szerepet játszott, de számunkra megfoghatatlan népnek a megismeréséhez. Az ábrázolások megerősítik az írásos források adatait, kétségtelenné téve, hogy a blemmyes a Nílus-völgy lakosságától élesen eltérő életmódú és külsejű nomád nép volt, amely semmi esetre sem lehe-

[33] Ezt a nézetet *W. Y. Adams* abban a cikksorozatban fejtette ki, amelyben a legtöbbet nyújtotta a régészeti eredmények történeti értékeléséhez: JEA 50 (1964) 102—120; 51 (1965) 160—178; 52 (1966) 147—162.

[34] *L. P. Kirwan:* Sudan Notes and Records 20 (1937) 47—62. *Ua.:* Firka. 1939. 39—45. *F. F. Gadallah:* i. m. 205 k. *L. P. Kirwan:* Mél. Michal. 1966. 122. *Ua.:* Bull. Soc. Geogr. d'Eg. 25 (1953) 109 k.

[35] *W. Y Adams:* The Nubian Campaign: Retrospect and Prospect. Mél. Michal. 1966. 25.

[36] *B. G. Trigger:* i. m. 138.

[37] *W. Y. Adams:* JEA 51 (1965) 162, 166.

[38] *L. P. Kirwan:* Firka. 1939. 36 k. *U. Monneret de Villard:* La Nubia Romana. Roma 1941. 40 kk.

[39] *B. G. Trigger:* i. m. 132 kk. *W. Y. Adams:* JEA 51 (1965) 166 k. *Ua.:* Mél. Michal. 1966. 25.

[40] *L. P. Kirwan:* Liverpool Annals 24 (1936) 69 kk. *Ua.:* Firka. 1939. 39 k., 46 k. *R. Herzog:* Die Nubier. Berlin 1957. 66.

[41] *J. Krall:* i. m. 12 kk., 15. *B. G. Trigger:* i. m. 131. *L. P. Kirwan:* Mél. Michal. 1966. 121 k.

[42] *J. Krall:* i. m. 8. *L. P. Kirwan:* Bull. Geogr. d'Eg. 25 (1953) 106. *R. Herzog:* i. m. 66. *B. G. Trigger:* i. m. 139.

[43] *L. P. Kirwan:* Liverpool Annals 24 (1936) 79.

tett az X-csoport kultúrájának hordozója.[44] Midőn ebben a kérdésben állást foglalunk, szükségesnek tartjuk hangsúlyozni, hogy itt nem pusztán a népnevek közötti választásról, hanem alapvető történeti különbségek megállapításáról van szó. A nílus-völgyi öntözéses gazdálkodásra alapozott megtelepedett civilizáció népeit nem lehet összekeverni a sivatagban vándorló állattenyésztő és zsákmányoló nomádokkal.

[44] Ezt az álláspontot képviseli *W. B. Emery:* Royal Tombs. 1938. 18 kk. *Ua.:* Egypt in Nubia. London 1965. 232 k. Követi ebben többek között *S. Curto:* i. m. 80 kk. A nézet cáfolata: *L. P. Kirwan:* Firka. 1939. 39 k. *A. J. Arkell:* i. m. 181. *B. G. Trigger:* i. m. 138.

TÖTTÖSSY CSABA

A ŚUKASAPTATI ELBESZÉLÉSEINEK JELLEGE ÉS MŰFAJA

Általános, hogy az ind mesegyűjtemények közé sorolják a Śukasaptati, azaz «A papagáj hetvenje» (ti. meséje) címet viselő elbeszélésgyűjteményt.[1] Ez, mint a Pañcatantra és a hasonló művek, vagy akár a Daśakumāracarita, szintén keretes elbeszélés. A Śukasaptati keretmeséje szerint, amely lényegét illetően mindhárom változatában[2] megegyezik, egy kereskedő papagája, amikor tulajdonosa hosszú üzleti útra utazik, visszatartja a kereskedőfeleséget a tervezett hűtlenségétől. Mikor ugyanis az asszony este el akar indulni kedveséhez, színleg buzdítja őt vágya beteljesítésére a papagáj, de közben a lelkére köti, hogy legyen oly ravasz, mint egy hősnője vagy hőse annak a történetnek, amelynek elbeszélésébe mindjárt bele is kezd. A történet oly érdekes, hogy az asszony ennek meghallgatásáért lemond arról, hogy elmenjen a kedveséhez, s végül is a férje hazatértéig nincs alkalma így a hűtlenség elkövetésére, mivel az úrnőjét otthon tartó, ravasz, színlelt buzdítást minden este megismétli az okos papagáj[3] újabb és újabb történeteket mesélve.

E szerint a keretelbeszélés szerint a Śukasaptati minden egyes történetének egy ravasz fogást kellene tehát tartalmaznia. Csak valamilyen ravaszságot lehet ugyanis példaként felhozni a papagájnak ahhoz, hogy otthon tartsa úrnőjét. Az elbeszélések túlnyomó része valóban ilyen, tehát joggal nevezhetjük ezeket «ravaszságtörténetnek»,[4] egy része azonban más jellegű, s ezeket

[1] *M. Winternitz:* Geschichte der indischen Litteratur. III. Bd. Leipzig 1920. 342. l. és *A. B. Keith:* A History of Sanskrit Literature. London 1961. 290. l. stb.

[2] A magunk részéről három és nem két változatát tartjuk szükségesnek megkülönböztetni a Śukasaptatinak, l. *Töttössy Cs.:* Ant. Tan. 14 (1967) 249. l. és ugyanígy: *Harmatta J.:* Ant. Tan. 10 (1963) 240. l. — A három szövegváltozat kiadásai: Die Çukasaptati. Textus simplicior. Hgg. von *R. Schmidt.* AKM 10 (1897) No. 1. Leipzig 1893. X + 213 l.; Der Textus ornatior der Śukasaptati. Kritisch hgg. von R. Schmidt. ABayA I. Cl. 21 (1901) 2. Abt. München 1898. 317—416. l.; *uő:* Der Textus simplicior der Śukasaptati in der Recension der Handschrift *A.* ZDMG 54 (1900) 515—547. l. és ZDMG 55 (1901) 1—44. l.; valamint textus simplicioré újabban: Śukasaptati. Dilli 1959. 152 l.

[3] A Śukasaptati egyes változataiban a papagáj magatartásának elemzését illetően részletesebben l. *Töttössy Cs.:* Ant. Tan. 10 (1963) 156. sk. l.

[4] A textus ornatiorban e Śukasaptati változat 70 számozott meséje ellenére, mivel közülük három hiányzik (a 65., a 66. és a 67.), az 5. és a 17. pedig voltaképp csak *egy* ravaszságot tartalmaz és így csak tulajdonképp *egy* történet, mindössze 66 történetről beszélhetünk. Ezekből 55 a ravasz fogást tartalmazó, amelyek közül 47 megvan a textus simpliciorban is. — A textus simpliciornak a 70. meséje már a befejező elbeszélés, és így a papagáj ott csak 69 mesét mond el úrnőjének. Ezek közül a 63. olyannyira hiányos, hogy tartalma nem rekonstruálható, bár ez is ravaszság-történet lehetett, s az 5. és a 9. itt is csak *egy* történet voltaképpen. A textus simpliciorban tehát összesen 67 történetről beszélhetünk, amelyek közül 64 a ravasz fogást tartalmazók száma, s ezek között 17 olyan

inkább «bünhődéstörténetnek» nevezhetnénk, mivel hőseik megbünhődnek valamilyen helytelen tettükért,[5] s e történetek éppen nem eredményes, ügyes fogást tartalmaznak, hanem valamilyen kudarcot.

Műfaji jellegük vizsgálata szempontjából a bűnhődéstörténeteknél érdekesebbek a mennyiségileg is nagy többséget képező ravaszságtörténetek. Ezek aszerint, hogy a ravasz fogás milyen helyzetben válik szükségessé, tovább csoportosíthatók.

A Śukasaptati elbeszélései jórészében valamiképpen házasságtörésről van szó. Így a ravaszságtörténetek közül olyan házasságtörés (vagy szándéka) tizenhat alkalommal képezi a szorult helyzetet, amelyből a házasságtörő nőnek kell kimenekülnie ravaszság segítségével. Ilyenek az 1. (1. —),[6] a 18. (10. 10.), a 19. (11. 11), a 20. (12.. 12.), a 22. (69. 14.), a 23. (14. 16.), a 24. (15. 17.), a 25. (16. 18.), a 29. (20. 22.), a 32. (32. 34.), 33. (22. 24.), a 35. (26. 28.), a 36. (27. 29.), a 37. (28. 30.), a 38. (24. 26.) és a 43. (33. 35.) elbeszélés, ezenfelül még a textus ornatiorban a 41. és a textus simpliciorban pedig a 13. (15.),[7] a 29. (31.), az 53., a 62. és a 64. Két alkalommal, mégpedig a 21. (68. 13.) és a 28. (19. 21.) történetben, a hasonló helyzetből a férfinak kell kimenekülnie (az előbbiben barátja, az utóbbiban felesége ravaszsága segítségével), hogy elkerülje a király büntetését, a textus simpliciorban pedig még egy alkalommal, az 57. elbeszélésben, (ahol a saját bölcsessége segít rajta). A házasságtörési történetek között van még olyan is, amelyben a megoldandó nehéz helyzetet épp a házasságtörés megvalósítása képezi, így a 2. (2. 2.), amelyben az anya segít a fiának. A textus simpliciorban még két ilyen történet található, (az 59. és a 61.), ahol az asszonyok a sikert a saját ügyességüknek köszönhetik. A házasságtörést tartalmazó

van, amely a textus ornatiorban nem szerepel. A textus elegantiorban, amely tartalmilag megegyezik a textus simpliciorral, s csak az elbeszélések sorrendjében van néha némi eltérés, a textus simplicior történetei közül 12 hiányzik, mivel csak a 2. elbeszéléssel kezdődik és az 58. elbeszéléssel viszont megszakad ennek a kézirata.

[5] A textus ornatiorban 11 bűnhődéstörténet van beiktatva az 5. és a 17. mese közé. A 6. mesében Padminī megbűnhődik kíváncsiságáért, a 7. mesében Keśava brāhmaṇa megbűnhődik fecsegéséért, a 8. mesében egy kereskedő felesége, Saubhāgyavatī megbűnhődik könnyelmű kicsapongásáért, a 9. mesében a fazekas megbűnhődik igazmondásáért, a 10. mesében a szamár megbűnhődik, mert nem fogadott szót, a 11. mesében a szamár azért bűnhődik meg, mert más dolgába avatkozott, a 12. mesében a szerető megbűnhődik a más felesége szégyentelen élvezetéért, a 13. mesében az apsaras férje megbűnhődik felesége utasítása be nem tartásáért, a 14. mesében az asszony megbűnhődik férje elhagyásáért, a 15. mesében a sakál megbűnhődik, mert megtagadta nemzetségét, a 16. mesében bűnhődést találunk a viszálykodás miatt. A textus simpliciorban és a textus elegantiorban ezek közül csak a 6., a 7. és a 8. mese van meg. — A textus ornatiorban és a textus simpliciorban egyébként összesen 51 az azonos történetek száma (csak azokat számítva, amelyeket a mesegyűjtemény számoz, tehát a bevezető és a befejező keretelbeszéléseket nem, valamint az ebbe beszőtt meséket sem. Winternitz (l. i. m. III. Bd. 345. l.) ugyan 52 azonos történetet említ, de ez rossz számításon alapul. Ez valószínűleg arra megy vissza, hogy Hertel (Das Pañcatantra. Seine Geschichte und seine Verbreitung. Leipzig und Berlin 1914. 246. l.), a textus ornatior 32. meséjének a textus simplicior 13. és 32. meséit hozza megfelelőiként. Mivel azonban ennek a pontos megfelelője a textus simplicior 32. története s a 13. mesében csak hasonló momentumok vannak (ami más esetben is előfordul), így a 13. mesét nem lehet az azonosak között beszámítani, hisz ez lehetetlen számítási mód lenne, hogy az egyik változat 52 meséjével a másik változat 51 meséje azonos.

[6] Az elbeszélések számmal való jelölése ilyenkor a textus ornatior szerint történik, utána zárójelben azonban a textus simpliciorbeli, majd a textus elegantiorbeli számuk is szerepel.

[7] Az elbeszéléseknek a textus simpliciorbeli számuk után zárójelben a textus elegantiorbeli számuk is szerepel, amennyiben a mese ott is megtalálható.

többi történetben nem a házasságtörés elkövetése okozza a szorult helyzetet, s nem is a házasságtörés megvalósítása jelenti a nehéz feladatot, hanem csak mellékesen van szó házasságtörésről.[8]

A nehéz feladatot, amelyet meg kell oldani, néha valamilyen elvesztett vagyontárgy, tulajdontárgy vagy pénz ravaszsággal való visszaszerzése képezi, illetve a megtartása, ilyen a 34. (23. 25.), a 44. (34. 36.), a 45. (35. 37.) a 48. (39. 41.) és az 55. (45. 47.) elbeszélés, illetve a textus simpliciorban a 38. (40.) és a 40. (42.) történet. Máskor az jelenti a nehéz feladatot, hogy a kimondott szónak más értelmet kell adni, ilyen a 30. (21. 23.) és a 46. (36. 38.) elbeszélés, valamint a textus ornatior 50. története. Nehéz esetekben bölcs ítélet látható a 3. (3. 3.), a 4. (4. 4.) és a 60. (52. 54.) elbeszélésben, valamint a textus simplicior 49. (51.) történetében. Feladványok ügyes megfejtését láttuk az 5.-et folytató 17. (9. 9.) és az 58. (48. 50.) mesében, s nehéz kérdésre kell válaszolni a 42. (30. 32.) történetben. Máskor — többnyire ez utóbbi hasonlóan kínos helyzetben — bizonyos feladatokat kell megoldani. Ez a tárgya a 49. (41. 43.), az 56. (46. 48.), az 57. (47. 49.) és a 63. (54. 56.) elbeszélésnek, s a textus ornatior 51. és a textus simplicior 58. és 60. történetének. Kínos helyzetből kell kiszabadulni ravaszság segítségével a 26. (17. 19.), a 39. (25. 27.), a 47. (37. 39.), az 59. (50. 52.), a 61. (51. 53) és a 64. (56. 58.) elbeszélésben és a textus simplicior 65. történetében. A tolvajtörténetekben a rajtakapott tolvaj menekül meg a király előtti ügyes feleletével a halálos ítélet végrehajtása alól a 27. (18. 20.) elbeszélésben és a textus ornatior 31. és 62. történetében. Csak pusztán ravaszság található a textus simplicior 55. történetében.

Olykor a kínos helyzet meg nem érdemelt életveszélyt jelent, így a 40. (31. 33.), az 52. (42. 44.), az 53. (43. 45.), valamint az 54. (44. 46.) elbeszélésben és a textus ornatior 69., továbbá a textus simplicior 66. és 67. történetében. Ravasz bosszúállásról van szó végül a textus ornatior 68. és 70. meséjében. Ez utóbbiak közül a 40. mesében a nyúl, az 54. mesében a sakál, a 69. mesében pedig a papagáj menti meg az életét ravaszsága segítségével. Ugyanígy a textus simplicior 66. történetében is állatokról van szó, ahol a hamsák királya ravaszsága révén a fiai életét menti meg, míg a textus simplicior 67. meséjében a majom a sajátját. A textus ornatior 68. meséjében egy varjú, a 70. meséjében pedig egy papagáj áll bosszút, míg a többi ravaszságtörténetben egyáltalán nem szerepelnek állatok.

A ravasz fogást tartalmazó történetekben a ravaszság, ügyesség alkalmazására különféle esetekben valamilyen nehéz feladatot megvalósítva, vagy valamilyen szorult vagy nehéz helyzetbe jutva kerül sor. E történetekben tehát e köré a szellemes, váratlan megoldás köré összpontosul az elbeszélés. Magán a nehéz helyzeten, a váratlan megoldáson, továbbá a győztesnek, valamint a vesztesnek a személyén kívül egyébre nem helyeznek a történetek súlyt. Jellem-

[8] Házasságtörésről így összesen a közös történetek közül huszonötben van szó, amelyek közül a 8. viszont a bűnhődéstörténetek közé tartozik, ezen felül a textus ornatiorban még háromban (amelyek közül 12. és 14. ismét a bűnhődéstörténetek közé tartozik), a textus simpliciorban pedig még tizenegyben. — Kerítőnők és hetairák a közös történetek közül nyolcban szerepelnek, a textus ornatiorban pedig ezen felül még két alkalommal (a 69. és 70. mesében), míg a textus simpliciorban még két olyan alkalommal is (a 8. és a 21. történetében), amikor a textus ornatiorbeli megfelelőikben (a 8. és a 30. elbeszélésben) nem szerepel kerítőnő. A hetairatörténetek közül azonban csak hatban van szó egy hetaira és egy férfi kapcsolatáról (a 26., a 28., a 34., a 39., az 55., és a bűnhődéstörténetek közé tartozó 7. elbeszélésben), míg az 1. és az 51. történetben nem erről van szó.

zője a ravaszságtörténetnek az is, hogy az eredményesen eljáró hősnek elítéljük ugyan a magatartását rendszerint (főképp az állattörténetek képeznek kivételt ez alól), azonban ilyenkor is megértjük őket és rendszerint együttérzünk velük, óhajtjuk a sikerüket. A ravaszságtörténetekben bővebb környezetmegrajzolás, lélektani ábrázolás nem található, a fontos: a hirtelen fordulat. Témájuk — mint láttuk — leggyakrabban házasságtörés vagy valami erótikus történet, az egyén életében bekövetkező dolgok, a sors váratlan fordulatának keresztülvitele vagy eredményes felülemelkedés a sors váratlan fordulatán.

Bár a Śukasaptati néhány meséje a Pañcatantrában is megtalálható[9], mégis, ha a Śukasaptatit jellemezni kellene valami hozzá hasonlóval, akkor ez Boccaccio Decamerone-ja lenne. A Decamerone-hoz való hasonlítás két dologra próbálja felhívni a figyelmet. Az egyik az, hogy ezek a ravaszságtörténetek valójában túlhaladták a mese színvonalát, és — mint a fentebbi jellemzés is mutatja — elérték az indiai novella-fokot. A másikat, hogy kell lennie bizonyos hasonlóságnak Boccaccio művével a társadalmi hátterüket, feltételeiket tekintve is. Nem véletlen az, hogy Boccaccio — közvetve — merített is a Śukasaptati történeteiből,[10] s az, hogy ezeket művében felhasználhatta, s ezek jól beleillenek. Mikor tette ezt? Akkor, amikor a messze kiterjedt itáliai tengeri kereskedelem lehetővé tette Kelet kincseinek megismerését, a kereskedelem révén jelentős vagyonok felhalmozódását, s amikor ez az emberi látókört kiszélesítő, a születési rendhez igazodó társadalmi kötöttségeket fellazító korszak a gazdasági élet fejlődése során bekövetkezett. Nem célunk most, hogy a Decamerone társadalmi alapját elemezzük. Boccaccio művének Kelettel és a Keleten alapuló korábbi munkákkal való kapcsolatainak vizsgálata sem célunk jelenleg. Azt sem állítjuk, hogy tökéletes hasonlóságot lehetne megállapítani és teljes práhuzamot lehetne vonni a Decamerone és a Śukasaptati között, avagy a mögötte álló társadalmi feltételek között. Tőkei Ferenc egy kitűnő bevezető tanulmányában[11] arra a megállapításra jutott — anélkül, hogy neki Boccaccioval való ily közeli kapcsolatokra és egyezésekre a kínai irodalomban módja lett volna felfigyelni —, hogy a kínai irodalomban már igen korán (VII. század) — szintén az európai fejlődéstől függetlenül — létrejött a novellairodalom, amely, ha nem is teljesen azonos, de hasonló vonásokat tartalmaz a Decamerone-nal, mint ahogy Boccaccio kora is az akkori kínai társadalmi fejlődéssel. Részletesen elemzi, hogy amint a kínai társadalom nem tudott annyira szabadon kifejlődni, mint a XIV. századi Itália, úgy a kínai novellairodalom

[9] Így a Śukasaptati 40. (31. 33.), a 48. (39. 41.), az 59. (50. 52.) elbeszélése, valamint a textus ornatior 9., 10., 12., 14., 15., 41. és a 68. meséje, továbbá a textus simplicior 66. és 67. története.

[10] A szembeszökően azonos történetek:

Śukasaptati:	textus ornatior	textus simplicior	textus elegantior	Decamerone	
	12.	—	—	2. nap	10. novella
	25.	16.	18.	7. nap	4. novella
	30.	21.	22.	2. nap	9. novella
	34.	23.	24.	8. nap	10. novella
	35.	26.	27.	7. nap	6. novella
	37.	28.	28.	7. nap	9. novella
	45.	35.	36.	8. nap	1. novella

L. *R. Schmidt:* Über den Werth des Sanskritstudiums. Stuttgart 1898. 10. l.

[11] Klasszikus kínai elbeszélések. Budapest 1962. I—XXV. l.

sem jutott el arra a fokra, amelyen ezt a modern európai irodalomban Boccacciónál láthatjuk.

A magunk részéről most nem számos szerző novellatermését óhajtjuk végigelemezni sok századon át, mint Tőkei teszi, csupán egyetlen elbeszélésgyűjteményről — nyugodtan kimondhatjuk —, novellagyűjteményről akarunk beszélni, bár ennek is mintegy a VII. századtól a XIII. századig tartó alakulásáról lehet vizsgálni.[12] Célunk azonban nem az, hogy e helyen India történetének vagy a Śukasaptati alakulásának ezt a mintegy hat évszázadát nyomon kövessük, hanem csupán a gazdasági és társadalmi élet szempontunkból legfontosabb jellemzőit, s a műfaj kialakulását szeretnénk vázolni.

Először arra kell rámutatnunk, hogy e műfajnak megvannak az előzményei a meseirodalomban, sőt ezek a közbenső fokozatok magában ebben a mesegyűjteményben is megtalálhatók. Alapja itt is a népmese, s az a formája, amely a Pañcatantrában is megtalálható. A népmesék jellemzője, hogy az elnyomottak problémái, vágyai, az igazság valahogyan — reális lehetőség nem nagyon lévén —, csodás módon győzedelmeskedik, de ebben rendszerint a furfangnak is szerepe van. Az okos nyulacska (40. (31. 33.)), amely ki van téve az oroszlán kénye-kedvének, reménytelen helyzetében furfangossága révén győzelemre juttatja az igazságot. Ezekben az állatmesékben a nehéz helyzetből induló s végül győztesként kikerülő szereplő még az igazságért harcol, az igazság és a jog teljes mértékig az ő oldalán áll (l. fentebb), de — mint látjuk — némelyikük már beilleszthető e gyűjteménybe, megalkotható ennek szabályai szerint a váratlan fordulat előtérbehozása segítségével, ha igazi novellává ez még nem is válik. Szerepel ugyanekkor e mesegyűjteményben egy másik fokozat is: ez a bűnhődéstörténetekben látható. Ezekben az erkölcsi célzat még megvan, az igazság győzedelmeskedik, s a helytelen lépés maga után vonja a bűnhődést, amit megérdemeltnek érezhetünk. Az elbeszélés *egy* pont köré való sűrítése itt még nem oly fokú, hogy ezeket novellának lehetne tekinteni. A bűnhődés ugyan az előbbi helyzet ellenkezőjére való fordulása, de nem oly váratlan és szellemes a fordulópont, mint a ravaszságtörténetekben.

A ravaszságtörténetek azok, amelyekben sikerül már a novellaszerkezet megvalósítása, ez a váratlan fordulópont köré sűrítés: ezeknek lényeges jellemzőjük — mint említettük már —, hogy az eredményes hősnek ugyan rendszerint elítéljük a magatartását, többnyire azonban megértjük őket és rendszerint együttérzünk velük. Mint ebből világossá válik, novellának nem a Śukasaptati összes története, hanem csak ezek az emberszereplős, váratlan fordulatú ravaszságtörténetek tekinthetők, ahol már nem az igazság győzedelmeskedése a fontos, hanem a nehéz helyzeten való mindenképpeni felülemelkedés.

Mi ezeknek a jellemzője? A mozgás, a változás. Két dolog kell hozzá. Egyrészt az ind életnek a hódítások eredményeképpeni megmozgatása, másrészt a kereskedelmi élet fellendülése, a gazdagság kifejlődése. A kereskedő vállalkozásai révén (l. a 64. [56. 58.] mese) hatalmas vagyonra tehet szert, amelyet szerencsével meg is őrizhet, másrészt teljesen elvesztheti vagyonát (6. mese), de a felemelkedés lehetősége előtte áll, csak meg kell ragadnia a szerencsét.

A VII. századtól valóban egyre inkább fellendül India kereskedelme

[12] A Śukasaptati kialakulására és változatai feltehető idejére vonatkozó felfogásunkat, amelyet 1963-ban fejtettünk ki egy kéziratos disszertációban, ismerteti és bírálja *Harmatta J.*: Ant. Tan. 10 (1963) 243. sk. l.

Ázsia számos országával. Az ind kereskedők Kínában és Japánban is megjelennek. Az ind szövetek, selymek, fűszerek, a bors, a rizs, a csodás kivitelű ékszerek messze földre eljutnak. A kereskedők kezében olyan vagyonok halmozódnak fel, hogy gazdagságukkal a királyt megközelítik, kedves embereivé válnak.[13] A nagy vagyonoknak ilyen létrejövetele természetesen a születés terén megmerevedett és megmerevített társadalomba is mozgást, fellazulást hoz. Ez ennek a mesegyűjteménynek, s kialakulásának a háttere, a társadalmi alapja és feltétele.

Teljesen véletlen jellegű ezek után az, hogy a történetek legnagyobb része házasságtörést tartalmaz, s vajon az csak az érdekesség fokozását célozza? Többről lehet itt szó. A régi, fennálló merev társadalmi kötöttségek kritikáját és a szigorú kötöttségeken alakuló, de a kissé már meglazuló patriarchális rend bizonyos mérvű felülbírálását láthatjuk ebben, s a patriarchális normák, a régi tekintélyek nevetségessé tételéről van szó itt.[14] Ez a magyarázata annak, hogy a ravasz hősök erkölcsileg nem helyeselhető ravaszságával és ügyességével is együttérzünk, sikeréért izgulunk, akárcsak e novellák egyszerű kortársai; hisz itt nemcsak egy bizonyos férfi rászedéséről van szó, hanem egy olyan halk és szelíd méretű küzdelemről, amely igen nagy csendben folyik egy folyamatban levő, de végül meg nem születő ujjáalakulásnak érdekében. Ez az alapja annak, hogy örömmel tölt el bennünket a tolvaj győzelme, bűntetlen maradása, s az uralkodó erők fölé való kerülése is.

A fejlődésért való, valóban gyenge erejű harc e többé-kevésbé társadalmon kívüli erők felhozása révén tükröződik. S ez annál is érthetőbb, mert a társadalmon belüli hathatós erejű, változásért küzdő reális erők nem léteznek. Mindezek a történetek a fennálló régi patriarchális rend és erények helyességét és értékes voltát teszik azonban kétségessé anélkül, hogy a változás perspektívái felmerülnének. Az egyébként világosan látható, hogy a házasságtörő nők esetében nem a buddhizmusban oly erős, s Indiában megtalálható nőgyűlöletnek, s a nők megvetésének a puszta kifejezésre juttatását kell látnunk.

Az elbeszélésgyűjtemény valláshoz való viszonya elemzésére érdemes máskor részletesen rátérni. De már itt meg kell említeni azt a bizonyos mértékű felvilágosodottságot és kritikát, ami e téren is látható e műben. Világos itt, hogy a vallás és a babona a rossz eszköze lehet, s a csalásra, félrevezetésre, a helyzet megnyugtatására való felhasználhatósága — inkább kevésbé tudatosan, mint tudatosan — lelepleződik, ami nem jelenti azt, hogy pl. a textus ornatior szerzője nem volt jámbor Śiva-tisztelő. Ugyanakkor kitűnik az is, hogy a vallás, a babona, s a varázslatban való hit, mennyire át meg át szövi az emberek életét és mennyire nélkülözhetetlen számukra.

A ravaszságtörténetek mindig győzedelmeskedése: a fellendülésen alapuló optimizmust tükrözi. Az a véletlen dicsőül meg, mely segíti az élet nehéz helyzetében is erélyesen és ügyesen küzdő embert. A sikerben való bizalmat árasztja ez, optimizmust, amely az üzlet, a kereskedelem által feltáruló széles lehetőségeken alapul, amikor az ember a véletlen sorsfordulatokban még nem a sors átkát, hanem áldását látja. Ennek a véletlennek és a csodáknak a szerepeltetése, tehát jellegében és értékében is más itt, mint a mesékben; ez valójában realizmus, hisz ez a valóságban is tapasztalható.[15]

[13] Így a textus ornatior Haradattáról mondja, hogy *medinīnāyakapriyaḥ*, azaz «az uralkodó kegyeltje (barátja)». L. ABayA I. Cl. 21 (1901) 2. Abt. 319. lap 3. sor.

[14] L. a kinai novellairodalom hasonló vonásairól: *Tőkei F.*: i. m. XIX. l.

[15] L. uo. III. l.

A gazdasági élet és a társadalmi fejlődés egy meghatározott foka áll e mögött az optimizmus mögött, amely a győzelemmel végződő ravaszságtörténeteknek eme elbeszélésgyűjteményben levő, számszerűleg is hatalmas fölényében megnyilvánul. A helyzet reménytelenségének s a gyengeségnek, az alacsonyabb színvonalnak a jelképe: a műfajilag is alacsonyabb fokot mutató, balul végződő bűnhődéstörténet-típus.

A novellákban maguk a hősök nem típusok, mint a Pañcatantra állatmeséiben, s a felvetett kérdések sem a társadalom egésze szempontjából érdekesek. Itt egyéneket látunk, ha ezek jellemző alakok is, s az egyén sorsára vonatkozó kérdésekről van szó, legfőként, hogy hogyan kell az embernek eljárnia, amikor a saját érdekeit tartja szem előtt. A boldog életet nyújtó, biztos megélhetés titka, nem a közösségé vagy egy csoportjáé, hanem csak az egyéné, akinek, ha ezt nem maga egyedül keresi, akkor a bukás lesz a sorsa, mint a Gaṇeśa cipói titkát eláruló kereskedőnek (6. mese). Aki meglelte a varázspálca titkát (7. mese), annak nem szabad ezt mással megosztania. Kinek-kinek magának kell megharcolni azért, amit magának óhajt, s e harcban nem az igazság a fontos, nem is kell annak győzedelmeskednie. Ez ennek a novellagyűjteménynek jelentős megkülönböztetője a Pañcatantrától. A mozgalmasabb élet, az utazások, a hetairáknak a mindig bizonyos fokú gazdagságra vagy városiasságra jellemző előtérbe nyomulása érezteti a szerelem és a házassági kapcsolatok bemutatásában is a hatását, s bár erről is érdemes részletesebben beszélni, megjegyezhetjük, hogy ebben is a házasság fennálló, régi, patriarchális formájának a kritikáját láthatjuk.

Két mesét szeretnénk még csupán röviden elemezni e szempontból. Az egyik a 8., a másik pedig a textus ornatiornak a 13. története. Mindegyik csupán egy-egy eset, s a bűnhődéstörténetek közé tartozik, de szinte jelképi értelmük van. A 8. mesében szintén boldogtalan a férje mellett az asszony, s képes arra, hogy felgyújtsa otthonát, megsemmisítse anyagi helyzetének a házassága általi megalapozottságát azért, hogy ezáltal elérje a szeretőjével való örömöt. Sorsa: elég a ház, és nem sikerül a találka. Ha e történetnek jelképi értéket adunk, azt mondhatjuk, hogy a férjét nem szerető asszony vagy nyugton marad, vagy elhamvasztja otthonát, házasságát, de ez esetben sincs reménye a boldogságra, hisz a másik férfival sem éri el azt.

Ennél a kiúttalanságával elkeserítő mesénél összehasonlíthatatlanul szebb a textus ornatior 13. meséje, az elvarázsolt apsaras története, a szerelem nagyszerűségének gyönyörű magasztalása. A boldogságot azonban csodás körülmények között csodás lénnyel lehet itt elérni, s ennek az emberfeletti boldogságnak menten vége, amikor a valóság, a földi élet eseményei megjelennek. A boldogság és elérése mesés, csodás jellegű; a valóság megszólalása: a boldogság vége, a bukás. Mindkettő a reális lehetőségek nemlátását takarja.

Végül csak egy dolgot szeretnénk még röviden érinteni, azt, hogy hogyan értékeljük a gyűjteménynek a Pañcatantránál láthatólag és látszólag egyszerűbb szerkesztésmódját. Míg ugyanis a Pañcatantrában a mesék többszörösen egymásba vannak szövődve, s ezzel az a meseművészet igen magas fokán gyönyörködteti olvasóit, addig itt minden egyes elbeszélés külön-külön áll, s még az egy keretben összefűzötteknél vagy az egyébként összetartozóknál sem látható ez az egymásba olvadás, hanem önálló egységet képeznek önmagukban. Úgy véljük, hogy ez a formai különbség: egy új mesének az előzőbe való beleszövődésének a hiánya nem azt jelenti, hogy itt a meseművészet alacsonyabb fokával találkozunk, hanem ez az új műfajnak, a novellisztikus feldolgo-

zásnak a következménye.[16] Ezzel sikerül létrehoznia a novellát, mégpedig annak a lényegéhez tartozó egyszerűségében, s egyúttal és azonfelül visszatükrözve annak a társadalomnak az egyszerűségét, amelyben a Śukasaptati megszületett.

[16] Magából az anyagból a meseszerű feldolgozás is lehetséges lenne. Ezt találjuk a perzsa fordításokban — így Qādirīnél is — és a török feldolgozásban is. Ezek tehát a Śukasaptati novellai anyagát, amelynek egyes mozzanatai és darabjai később Boccaccionál is novellaformában jönnek elő, mese jellegűen dolgozták fel.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

ADAMIK TAMÁS

HOMÉROS AIAS-FELFOGÁSA

1. *Aias Oiliadés, Aias Telamónios* és féltestvére, *Teukros Telamónios* — ahogy ez az Iliasból kitűnik — fontos szerepet játszottak a trójai háborúban. Mindig ott találjuk őket, ahol legnagyobb a veszély, és itt is az élharcosok, a vezérek között. Sokszor szerepelnek külön-külön név szerint is említve: Aias Telamónios mintegy 140-szer, Aias Oiliadés 20-szor, Teukros Telamónios 17-szer. Bár ezekben az esetekben is találkozunk problémákkal, az igazi nehézségeket azok a helyek támasztják, amelyekben együtt jelennek meg a tárgyalt hősök akár kettesben, akár mindhárman. Ebben az esetben ugyanis négyféle variáció lehetséges: a nagy Aias és a kis Aias, a nagy Aias és Teukros, a kis Aias és Teukros — bár ez utóbbinak igen kevés a valószínűsége — és mindhárman együtt.

Az Iliasban 41 együttes szereplést mutató helyet találunk. Ezek közül hét hely nem okoz problémát, mivel teljes nevükön nevezi meg a hősöket. Három esetben a nagy és a kis Aias: *Τελαμώνιος Αἴας . . . Οἰλιάδην* XII. 364—365, *Οἰλῆος Αἴας . . . Αἴαντα* XIII. 66—67, *Οἰλῆος . . . υἱός . . . Αἴαντος Τελαμωνίου* XIII. 701—702. Négy esetben viszont a nagy Aias és Teukros: *Τελαμώνιος Αἴας . . . Τεῦκρος* XII. 362, *Τελαμώνιος Αἴας . . . Τεῦκρος* XII. 371; *Αἴας καὶ Τεῦκρος* XII. 400; *Τεῦκρος . . . Τελαμώνιος Αἴας* XV. 466. A többi esetben: *Αἴαντε* (13-szor): XII. 354, XIII. 46, XIII. 47, XIII. 197, XVI. 555, XVI. 556, XVII. 507, XVII. 508, XVII. 669, XVII. 733, XVII. 747, XVII. 752, IV. 285; *ἀμφ' Αἴαντε δύω* VI. 436; *Αἴαντε δύω . . . Τεῦκρόν τε* XII. 335; *σφώ Αἴαντε* XVII. 531; *ἀμφοτέρω δ' Αἴαντε* XII. 265; *Αἴαντες* (3-szor): VII. 164, VIII. 262, XIII. 126; *δύ' Αἴαντες* (2-szer): VIII. 79, XIX. 157; *Αἴαντες τε δύω Τεῦκρός τε* XIII. 313; *Αἴάντεσσι* (6-szor): IV. 273, IV. 280, VII. 669, XII. 353, XVII. 668, XVII. 707; *Αἴαντε δύω* (3-szor): II. 406, V. 519, X. 228; *δύω Αἴαντε* (2-szer): XIII. 201, XIX. 163.

Ezek a helyek azért problematikusak, mert az *Αἴαντε* közönséges, azaz párt kifejező duálisnak is felfogható, és ebben az esetben a kis és a nagy Aiast jelenti, de értelmezhetjük elliptikus duálisnak, illetve pluralisnak is, ebben az esetben viszont a nagy Aiast és Teukrost jeleníti meg. Bár már majdnem száz éve, hogy e kérdés felkeltette a kutatók érdeklődését, végleges megoldásával — véleményünk szerint — még mindig adós a klaszszika-filológia.

2. Az *Αἴαντε* értelmezésével a legbehatóbban Wackernagel foglalkozott.[1] Szerinte elliptikus duálisnak kell felfognunk, tehát jelentése *Aias és Teukros*. Az *Αἴαντε . . . Τεῦκρόν τε* kapcsolat pedig kiegészített elliptikus duális, azaz a duálisban álló szó mögé még odatették a jobb érthetőség kedvéért azt a szót is, melyet a duálisi alak magában is megjelenít. Véleményét a következő érvekkel támasztja alá:

a) A XIII. ének 47. sorában Poseidón *Αἴαντε* megszólítással fordul a két Aiashoz. A két Aiason itt csak Aias Telamóniost és Teukros Telamóniost érthetjük, hiszen az előző énekben azt olvassuk, hogy a két hős elhagyva a kis Aiast, Menestheus segítségére megy (XII. 400).[2]

b) A XIII. ének 170. versében Teukros megöli a trójai Imbriost, és meg akarja fosztani fegyvereitől, de Hektór támadása megakadályozza ebben. Aias Telamónios azonban visszaszorítja Hektórt, majd a két Aias *(Αἴαντε)* elragadja Imbrios holttestét. Itt is csak a nagy Aias és Teukros jöhet számításba, mivel csak azok vehetnek részt egy holttest elragadásában, akik részt vettek megölésében is.

c) Menestheus segítségül hívja a két Aiast (XII. 349—363). A hívásra a nagy Aias és Teukros érkeznek meg. Igaz, ebben a jelenetben Aias Oiliadés is szerepel, de a rá vonat-

[1] *J. Wackernagel:* KZ 23 (1877) 302—310.
[2] *J. Wackernagel:* i. m. 303.

kozó sorok későbbi betoldások, ugyanúgy, mint a fentebb említett Imbrios-jelenetben.[3] Ezekkel a betoldásokkal az interpolátor az *Αἴαντε* vulgáris értelmezését akarta megerősíteni, és az olvasók számára érthetővé tenni, mivel ebben az időben már nem ismerték az ún. elliptikus duálist.

d) Az interpolátor szándékos kihagyásokat is eszközölt, hogy felfogását elfogadhatóvá tegye. A VIII. énekben kilenc hőst sorol fel a költő (254—266). Az elsőnek említett Diomédés nem tartozhat a felsorolt kilenc hőshöz, mivel messze eltávolodik a többitől. Ha pedig nem tartozik a kilenc hőshöz, akkor a 266. versben olvasható *Τεῦκρος δ' εἶνατος ἦλθε* nem felel meg a valóságnak, hiszen Teukros legfeljebb a nyolcadik lehetett. E felsorolásból tehát valakit kihagyott az interpolátor. A hiányzó hősöket a VII. énekben találjuk meg, ahol szintén kilenc hős szerepel egy felsorolásban, köztük Thoas és Odysseus. Ha ezt a két hőst besoroljuk a fenti listába, Teukros így sem lesz a kilencedik, hanem a 10. E problémát csak úgy tudjuk megoldani, ha Teukros már ott van a felsoroltak között, azaz ha az *Αἴαντε* itt is Aiast és Teukrost jelenti.[4] Teukros másodszori említése tehát felesleges.

e) Aias Telamóniosnak és Aias Oiliadésnak semmi köze egymáshoz, hiszen vérségi kapcsolat nem fűzi őket össze, sőt minden szempontból elütnek egymástól. Amikor a XVII. énekben azt olvassuk, hogy a névazonosság az *ἴσον θυμὸν ἔχοντες* (720) oka, ez csak betoldás lehet, hiszen az eredetiben ilyen banális sor elképzelhetetlen.[5]

f) A sorsolási jelenetben (VII. 161—68) is csak Aias és Teukros vehetett részt, hiszen ha ott lett volna a kis Aias, akkor a többször előforduló Aias név mellé ki kellett volna tenni Aias Telamónios valamelyik jelzőjét.

g) Végül az *Αἴαντε . . . Τεῦκρόν τε* (XII. 335) kapcsolatban az *Αἴαντε* szintén Aiast és Teukrost jelenti. Ez a szerkezet ugyanis eredetét tekintve az óind *âvâṁ Varunaç ça* — wir zwei und Varuna — szerkezettel azonos, és általánosan elterjedt az indoeurópai nyelvekben, pl. lat. Castores — Castor és Pollux.[6]

Wackernagel tanulmányának megjelenése óta az *Αἴαντε* elliptikus duálisi értelmezése általánosan elfogadott a nyelvészek között. A legtöbb nyelvész végleges megoldásnak tekinti: Brugmann,[7] Cuny,[8] Krause,[9] Jespersen,[10] Meillet-Vendryes.[11] Egyedül Cuny[12] fogalmaz óvatosabban, jóllehet a fenti nyelvészek közül ő foglalkozott legtöbbet és legmélyebben a duálissal. A legújabban P. Chantraine már kifejezetten vitatja Wackernagel értelmezésének helyességét, de részletesen nem tér ki Wackernagel érveinek cáfolatára.[13]

3. Véleményünk szerint azok a helyek, amelyeket Wackernagel az Iliasból hoz értelmezésének igazolására, nem rendelkeznek olyan bizonyító erővel, hogy ennek alapján az *Αἴαντε* alakot elliptikus duálisnak foghatnánk fel. Hogy állításunkat tényekkel is alátámasszuk, még egyszer visszatérünk a tárgyalt helyek elemzésére.

a) A XII. énekben Aias Telamónios és Teukros valóban elmennek, hogy segítsenek Menestheusnak. Wackernagel fogalmazása alapján azonban azt hihetnénk, hogy Aias és Teukros igen messzire távozott és nem is szándékozott visszatérni. Az Iliasban azonban egészen más kép tárul elénk. Amikor Menestheus látja, hogy a trójaiak nagy erővel közelednek bástyája felé, segítség után néz, és a közelben meglátja az Aiasokat. A leírás szerint a távolság nem lehetett nagyobb harminc-negyven méternél, a nagy lárma miatt azonban nem hallhatták meg Menestheus hangját, ezért küldöttet menesztett hozzájuk. Aias Telamónios az indulás előtt így szólt: *αἶψα δ' ἐλεύσομαι αὖτις* (XII. 369), azaz kifejezetten utal arra, hogy hamarosan visszatér. Ilyen előzmények után nem feltűnő, hogy a következő énekben újra együtt találjuk a nagy és a kis Aiast.

[3] *J. Wackernagel:* i. m. 304.
[4] *J. Wackernagel:* i. m. 305.
[5] *J. Wackernagel:* i. m. 306.
[6] *J. Wackernagel:* i. m. 308.
[7] *K. Brugmann:* Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. Strassburg 1904. 416.
[8] *A. Cuny:* Le nombre duel en grec. Paris 1906. 75.
[9] *W. Krause:* KZ 52 (1906) 223—249.
[10] *O. Jespersen:* The philosophy of grammar. London 1958. 206.
[11] *A. Meillet—J. Vendryes:* Traité de grammaire comparée des langues classiques.[2] Paris 1948. 530.
[12] *A. Cuny:* i. m. 75.: «Cette variété de duel a peu d'importance en grec (sauf peut-être *Αἴαντε* „Ajax et Teucer": Wackernagel KZ 23).»
[13] *P. Chantraine:* Grammaire Homérique. Paris 1953. II. 29.

Wackernagel szerint Menestheus csak a nagy Aiast hívta: *οἷος ἴτω Τελαμώνιος . . . Αἴας* (XII. 349). Ha csak ennyi volna az Iliasban, minden további nélkül elfogadhatnánk Wackernagel megjegyzését. Azonban az *οἷος* előtt a következő kifejezés áll: *ἀλλά περ* (XII. 349) — *hát legalább, de legalább.* Ha ezt a két szót is figyelembe vesszük, jól beleillik az *οἷος* a mi értelmezésünkbe is. Menestheus azt mondja, jó lenne, ha mindketten jönnétek (357), de ha itt is sok a munkátok (361), hát legalább egyikőtök, Telamónios Aias jöjjön és vele Teukros.

b) A XIII. énekben szintén van egy fontos mozzanat, melyet Wackernagel nem említ. Amikor Poseidón megszólítja a két Aiast, és buzdító beszéde után otthagyja őket, Aias Oiliadés (66) felismeri és ezt közli Aias Telamóniosszal. Amíg a két Aias egymással beszélget, Poseidón tovább megy és felrázza a többi görögöt is, akik hátrább pihentek a hajóknál (85). Itt legelőször Teukrosszal találkozott (91). Következésképp, amikor Poseidón megszólította az Aiasokat, Teukros nem is lehetett ott.

c) Amikor Teukros megöli Imbriost, a két Aias elragadja a holttestet (XIII.). Wackernagel szerint itt is Aias és Teukros jöhet számításba, mivel csak azok vehetnek részt egy holttest elragadásában, akik megölték. Imbrios megölésében azonban Aias Telamónios sem vett részt, hiszen a 170. vers világosan megmondja, hogy Teukros egyedül ölte meg Imbriost. Ezen az alapon Aias Telamónios sem vehetett részt a holttest elcipelésében. Mivel a jelenet azzal fejeződik be, hogy Aias Oiliadés lemetszi Imbrios fejét, feltételezhetjük, hogy az elcipelésben is részt vett (201—202).

d) A VIII. énekben található felsorolásból Wackernagel indokolatlanul rekeszti ki Diomédést a kilenc hős közül. A szövegösszefüggés egyértelműen világos (253—266). Zeus egy sast küld a görögöknek, hogy harcra serkentse őket. Ettől fellelkesülve a görögök rátörnek a trójaiakra. Mindenkit megelőzve, elsőnek Diomédés tör az ellenségre (254), és megöl egy trójai hőst. A többiek is harcba rohannak: Agamemnón, Menelaos, az Aiasok, Idomeneus, Mérionés, Eurypylos és a kilencedikként Teukros (261—266).

A VII. énekben Nestór gúnyolja a görögöket, hogy nem mernek kiállni Hektórral párviadalra. Erre felpattan kilenc hős: Agamemnón, Diomédés, az Aiasok, Idomeneus, Mérionés, Eurypylos, Thoas és Odysseus (161—168). E felsorolás annyiban tér el az előbbitől, hogy itt Thoast és Odysseust találjuk Menelaos és Teukros helyett. Miért kellene a két listának teljesen azonosnak lennie? Itt egészen más a szituáció: a trójaiak legbátrabb, legerősebb hősével, Hektórral kell megvívni. Érthető, hogy csak a legbátrabb és legerősebb hősök mertek felemelkedni.

A trójaiak heves támadása után az egyik éjjel Agamemnón gyötrődik (X.), és elmegy Nestórhoz. Nestór tanácsára összehívják a legjobb hősöket, hogy eldöntsék, kit küldjenek a trójaiak táborába kémkedni. Nestór vállalkozókat kér. Elsőnek Diomédés emelkedik fel, utána a két Aias, Mérionés, Nestór fia, Menelaos és Odysseus (228—231). Ez a lista két szempontból is fontos számunkra: *a)* Megmutatja, hogy a különböző felsorolásoknak nem kell mindig ugyanazokat a hősöket hozniok. *b)* Kitűnik belőle, hogy a két Aias itt csak Aias Telamónios és Aias Oiliadés lehet. A hősöket ugyanis egyenként keltik fel: először a gyorslábú Aiast (110), majd Telamónios Aiast (112). Teukrost nem keltették fel, tehát nem vehetett részt az összejövetelen.

e) Wackernagel számára érthetetlen, miért szerepel együtt Aias Telamónios és Aias Oiliadés. E talány megoldásával Wackernagel óta igen sokan foglalkoztak, és értékes meglátásokkal segítették a probléma megoldását.

Aias Telamónios egyik leggyakrabban használt állandó jelzője a *πελώριος* (III. 229) — *roppant nagy, óriási.* A görög mitológiában a hérosokat és az isteneket illették meg az ilyen jelzők,[14] pl. olykor Arésnak és Héphaistosnak is ez a jelzője. Aias mérhetetlen nagyságára utal a *ἕρκος Ἀχαιῶν* — az achájok bástyája — elnevezés is (III. 229). Ugyanennek a hérosi nagyságnak az emlékét őrzi Aias híres toronypajzsa: *Αἴας . . . φέρων σάκος ἠΰτε πύργον* (XI. 485, VII. 219, XVII. 128). Page[15] szerint maga a *φέρων σάκος ἠΰτε πύργον* formula is igen ősi, már a mykénéi korban is létezett, és elválaszthatatlan Aias személyétől.

Von Der Mühl adatok tömegével bizonyítja, hogy a mondai hagyomány is hérosként tisztelte Aiast.[16] Tisztelői meg voltak győződve, hogy a csatákban mindig velük van és segíti őket a harcban. Mint segítő isten mindig ott jelent meg, ahol a legnagyobb szükség volt rá. Hérodotos szerint Telamónios Aias a salamisi ütközetben is részt vett (8, 64).

Aias valamikor a lokrisiak főhérosa volt. Amikor a párosan járó segítő istenek kultusza kezdett elterjedni, és ezt átvették a lokrisiak is, Aias is kezdett párosan meg-

[14] *P. Von Der Mühl:* Der grosse Aias. Basel 1930. 8.
[15] *D. L. Page:* History and the Homeric Iliad. Los Angeles 1959. 234.
[16] *P. Von Der Mühl:* i. m. 14. skk.

jelenni. Mindezt elősegítette a Dioskurosok rohamosan terjedő tisztelete is. De közrejátszhatott az Aias halálával kapcsolatos kettős hagyomány is.[17] Az a tény pedig, hogy a lokrisiak egy része hazájából kivándorolt, és az Aias-tiszteletet is magával vitte, lehetővé tette, hogy ez a megkettőződés egyre határozottabb formát öltsön.[18] Ezt az állapotot tükrözi az Ilias, amelyben e két felfogás párhuzamosan jelentkezik. Olykor magános hősként szerepel Aias Telamónios, olykor a másik Aiasszal együtt, párosan, és ebben az esetben *Αἴαντε* néven szerepelnek.

De miért csak a kis Aiast származtatja az Ilias Lokrisból? Ennek oka talán az, hogy a nagy Aiast máshol is tisztelték: Boiótiában, Thessaliában, Salamisban stb. Bár az Iliasban salamisi vezérként szerepel (VII. 199, II. 557), ennek ellenére alig van valami köze a salamisiakhoz. Wilamowitz találóan nevezi magános hősnek.[19]

Atyai nevét sem tekinthetjük eredeti személynévnek, hanem tulajdonságot jelentő melléknévnek. A kutatók többféleképpen értelmezik: P. Girard a *τελαμώνιος* melléknevet a *Τελαμών* eredeti jelentéséből vezeti le: *tartó, pillér, támasz.*[20] Bethe szerint a *τελαμώνιος támogatót, oltalmazót* jelent.[21] A római hagyomány szerint *τελαμών Atlas*szal egyenlő.[22]

A fentiekből érthetjük meg, miért szerepelhet Telamónios Aias az Iliasban minden megkülönböztető jelző nélkül, egyszerűen Aias néven. A homérosi eposzokban ő az igazi Aias. Ezt a tényt szerepeltetésének gyakori voltával is hangsúlyozza az eposz. Aias Oiliadés mintegy 20-szor szerepel a nagy Aiastól függetlenül. Ebből csak 3 alkalommal szerepel Aias néven: XII. 366, XXIII. 483, 493, és csak olyan esetekben, amikor előzőleg már teljes neve is előfordult, tehát teljesen világos, hogy róla van szó. Ezzel szemben a nagy Aias több mint 60-szor szerepel Aias néven minden megkülönböztető jelző nélkül. Ennek figyelembevételével nem csodálkozhatunk azon, hogy a sorsolási jelenetben csak Aias néven szerepel.

4. Összegezve az elmondottakat megállapíthatjuk, hogy Wackernagelnak azon véleményét, hogy az *Αἴαντε* forma Homérosnál mindig[23] Aiast és Teukrost jelentette, nem tarthatjuk megalapozottnak, mivel egyrészt a szövegösszefüggés nem támogatja, másrészt a két Aias nemcsak azokon a helyeken szerepel együtt, melyeket Wackernagel megtámad. Azzal, hogy ezekben az esetekben tagadja a két Aias együttes szereplését, nem oldja meg a számára oly izgató problémát — miért szerepelteti az eposz együtt a két azonos nevű hőst —, csak az együttes szereplések számát csökkenti.

Elvileg mi is lehetségesnek tartjuk, hogy egy-két esetben az *Αἴαντε* formula elliptikus duálisként szerepeljen, hiszen az ma már közismert tény, hogy a homérosi eposzok nyelve meglehetősen heterogén,[24] és igen sok esetben ősi, megkövesedett formulákat, szókapcsolatokat használt fel a költő,[25] mikor szerves egységet teremtett a heterogén anyagból. Elképzelhető tehát, hogy az eposz őskorában, ősi hősmondákban az *Αἴαντε* elliptikus alakként szerepelt. Az eposz végleges formábaöntésekor azonban már a két Aiast jelentette, és maga a költő sem érthette másképpen. Az összes *Αἴαντε*-helyek gondos megvizsgálása után ugyanis egyetlen helyről sem mernénk teljes biztonsággal kijelenteni, hogy Aiast és Teukrost jelenti.[26]

[17] *P. Von Der Mühl:* i. m. 27.
[18] *J. Vürtheim:* De Aiacis origine, cultu, patria. Lugdum Batavorum 1907. 133.
[19] *U. Wilamowitz-Moellendorf:* Homerische Untersuchungen. Berlin 1884. 246.
[20] *P. Girard:* REG 18 (1905) 1 skk.
[21] *E. Bethe:* Homer. II. Leipzig 1922. 120.
[22] *P. Von Der Mühl:* i. m. 35.
[23] *J. Wackernagel:* i. m. 307.
[24] *V. Georgiev:* Das Problem der homerischen Sprache im Lichte der kretisch-mykenischen Texte. Minoica und Homer. Berlin 1961. 10. Vö. még *J. Chadwick:* Mycenaean Elements in the Homeric Dialect. Minoica. Berlin 1958. 116. skk; *G. S. Kirk:* The Homeric poems as history. The Cambridge Ancient History. Cambridge 1964. II. chapter 39. (b) 5, 11.; *O. Hoffmann—A. Debrunner:* Geschichte der griechischen Sprache. Berlin 1953. I. 69.
[25] *D. L. Page:* i. m. 237.
[26] Ez a dolgozat a latinszakos tanárok 1967-es továbbképző szemináriumán felolvasott előadásomnak átdolgozott, rövidített változata. Az anyaggyűjtést *J. La Roche* Ilias-kiadása alapján végeztem (Homers Ilias, für den Schulgebrauch erklärt von *J. La Roche.* I—II. Leipzig 1877—1878.). Ezúton szeretnék köszönetet mondani *Trencsényi-Waldapfel Imre* professzornak és *Falus Róbert* egyetemi docensnek, akik felhívták a figyelmemet a problémára és hasznos észrevételeikkel segítettek.

MARÓTI EGON

EGY ÚJONNAN FELFEDEZETT VERSES ORACULUM A KALÓZOK ELLEN

Az Osztrák Tudományos Akadémia Kisázsia régészeti feltárására alakult bizottságának (Kommission für die archäologische Erforschung Kleinasiens) megbízásából Bean és Mitford az 1961. illetőleg 1962—63. év során két gyűjtőutat tett meg a mai Törökország déli partvidékén. A Tituli Asiae Minoris új kiadásának előkészítő munkálataiba illeszkedő vállalkozás során a két angol kutató bejárta az Alanya (Korakésion) és Gilindire (Kelenderis) közti területet.

Első útjuk során 42 új feliratot találtak, s egy sor régebben előkerült felirat szövegének revíziója révén számos javítást eszközöltek a korábbi olvasatokban.[1]

A második út különös régészeti jelentőségét a Pamphylia-beli Seleukeia leírása, s egy ma Ayasofya nevű helyiség antik maradványainak felfedezése adja meg; ugyanitt 25 felirat is előkerült. Az út összesen újabb 42 eddig ismeretlen felirat feltárását és több ismert szöveg korábbi olvasatainak korrigálását eredményezte.[2]

Az anyag a terület császárkori municipális életébe enged bepillantást;[3] szembetűnő a görög városi szervezet formáiról és intézményeiről valló adalékokban az erős bennszülött névanyag. A számos *titulus honorarius*, votív és agónisztikus tárgyú felirat mellett különös érdeklődésre tarthat számot két metrikus feliratszöveg: egy a Kragos melletti Antiocheia helyén talált «kocka-oraculum»,[4] és egy jóslat Syedráról.[5] Minket ezúttal az utóbbi, 13 hexameterből álló felirat érdekel.

1. Az oraculum, mint a szövegből kitűnik, a kalózok által sanyargatott, válságos helyzetben levő syedraiaknak adott válasz követendő magatartásukra vonatkozóan. A felirat felfedezői által közölt szövege a következő:

Πάμφυλοι Συεδρῆες ἐπίξυν[ον πάτριόν? τ]ε
ναίοντες χθόνα παμμιγέων Ε . . . . . ΑΤΑ φωτῶν,
Ἄρηος δείκηλον ἐναιμέος ἀνδροφόνοιο
στήσαντες μεσάτῳ πόλιος [κ]ά[ρ]α ἕρδετε θύσθλα,
δεσμοῖς Ἑρμείαο σιδηρείοις μιν ἔχοντες·
ἐγ δ' ἑτέροιο Δίκη σφε θεμισθεύουσα δικάζ[οι].
Αὐτὰρ ὁ λισσομένῳ ἴκελος πέλοι· ὧδε γ[ὰρ ὔ]μεῖν
ἔσσεται εἰρηναῖος, ἀνάρσιον ὄχλον ἐ[λά]σσας
τῆλε πάτρης, ὄρσει δὲ πολύλλιτον εὐοχθείαν.
Σὺν δὲ καὶ ὑμέες ἅπτεσθαι κρατεροῖο [π]όν[οι]ο,
ἢ σεύοντες ἢ ἐν δεσμοῖς ἀλύτοις πε[δ]όω[ντες],
μηδ' ὄκνῳ δόμεναι λῃστήρων τίσ[ι]ν αἰν[ήν].
Οὕτω γὰρ μάλα πᾶσαν ὑπεγδύσε[σθε κ]όλο[υσιν].

[1] L. *G. C. Bean—T. B. Mitford:* Anat. Stud. 12 (1962) 185—217. Vö. SEG 20 (1964) 18—32., nr. 56—105.

[2] Journies in Rough Cilicia in 1962—1963. Denkschr. d. Österr. Akad. d. Wiess. Phil.-hist. Kl. 85. Bd. 1965.

[3] Vö. azóta *A. G. Pflaum:* Corolla Memoriae E. Swoboda Dedicata. Graz—Köln 1966. 183—194. *E. Erxleben:* Klio 48 (1967) 57—59.

[4] Nr. 43. A fogalomhoz l W. Ruge: Orakel, PW—RE XVIII 863 (Würfel—Orakel).

[5] Nr. 26. Az V. táblán látható fényképe elég sötét, homályos, és a feje tetejére van állítva.

A legtöredékesebb, mint látjuk a felirat első két sora, bár a bennük foglalt megszólítás lényege a szövegromlás ellenére is érthető. Az 1. sor Dr. Maresch-tól származó (21. l.) kiegészítése nem oldja meg a szöveg problémáját. L. Robert[6] az *ἐπίξυνος* jelzőben homérosi kölcsönzést ismer fel, s úgy véli, hogy az oraculum szerzője nemcsak egy szót, hanem egy egész félsoros formulát vett át az Iliasból, s az *ἐπιξύν[ῳ ἐν ἀρούρ]ῃ*[7] javítást ajánlja, ami feltétlenül elfogadható értelmet ad.

A 2. sor hiányos *-ατα* végződésű szava nyelvtanilag nem lehet a *χθόνα* jelzője, valószínűleg appozíció. Pluralis formája miatt a jelentés szempontjából is elfogadható *δώματα* (= lakóhely) látszik a legkézenfekvőbbnek. Az epszilon után hiányzó két vagy három betű pótlására nem tudunk javaslatot tenni.

L. Robert s a magunk kiegészítésével tehát a felirat 1—2. sora a következőképpen alakul:

Πάμφυλοι Συεδρῆες ἐπιξύν[ῳ ἐν ἀρούρ]ῃ
ναιόντες χθόνα παμμιγέων Ε . . [δώμ?]ατα φωτῶν.

Az egész felirat fordítása a következőképpen hangzik:

Syedrai pamphyliaiak, akik közös területen
laktok, (olyan) földön, amely sokféle nép hazája!
A véres emberölő Arés képmását
felállítva a város közepén a fellegvárban(?),[8] mutassatok be áldozatot
Hermés vasbilincsével fogvatartva őt.[9]
A másik oldalról pedig Diké törvényt tartva felette mondjon ítéletet;
amaz (sc. Arés) könyörgőhöz legyen hasonló.[10] Mert számotokra így
lesz békés, az ellenséges hordát elűzve
messze hazátoktól, s meghozza a hőn óhajtott jólétet.[11]
Egyúttal azonban ti is vegyetek részt a kemény küzdelemben,[12]
vagy elűzve vagy feloldhatatlan bilincsbe verve,
nehogy tétovázásotokért elszenvedjétek a kalózok szörnyű büntetését.
Így fogtok biztosan megmenekülni minden kár(osodás)tól.

Robertnek igaza lehet abban, hogy a *τίσις* kifejezetten büntetést, nem veszteséget jelent, s nem a kalózok részéről várható megtorlásra utal, hanem arra a veszélyre, hogy a syedraiak passzivitását majd együttműködésnek értelmezik (94—95. l.), tudniillik a rómaiak. Joggal hivatkozik a P. Servilius Vatia hadjárata során (i.e. 78—74) elfoglalt és lerombolt kalóztámaszpontok, így Phasélis és Olympos példájára (95. l. és 1. j.).

Valóban, a Cn. Pompeius hadjáratát megelőző évtizedekben a védtelenül hagyott kisázsiai és szíriai tengerparti városok úgy segítettek magukon, ahogy tudtak, s igyekeztek megtalálni a modus vivendit a kalózokkal. A nolens-volens létrejött kereskedelmi kapcsolatok mindkét félre nézve kedvezőek lehettek. A kalózok annak fejében, hogy az

[6] Documents de l'Asie mineure méridionale. Genève—Paris 1966. V/4. Un oracle à Syedra, les monnaies et le culte d'Arès (91—100). Vö. uő. RÉG 80 (1967) 550—551.

[7] Uo. 92. l., az Ilias 12, 422. sora alapján. — Az *E* ~ *H emendatio* valóban indokoltnak látszik, vö. uo. 1. j.

[8] *Robert* (92. l. 4. j.) a *[π]α[ρ]ά* = mellette (ti. a képmás mellett) kiegészítést ajánlja. A kiadók bizonyára azért döntöttek a maguk változata mellett, mert a feliratos követ valóban a város egyik kiemelkedő helyén egy torony falába beépítve találták (l. 21. l.) — Syedra akropolisára s az ott korábban talált feliratokra l. *Heberdey—Wilhelm*, Denkschr. 44. Bd. 1896 (VI) 141.

[9] Az ábrázoláson Hermés tartotta megkötözve Arést, ezért valóban joggal várnánk *ἔχοντος* alakot (vö. *Robert* 93. l. 1. j.) — de az *ἔχοντες* forma esetleg arra kíván utalni, hogy ily módon maguk a syedraiak kívánták Arést — azaz az őket zaklató kalózokat — jelképesen megfékezni.

[10] Azaz könyörgő tartásban legyen ábrázolva.

[11] Az *εὐοχθεία hapax legomenon. Robert* (93. l. 2. j.) az *εὔοχθος* = gazdag, bőséges jelentésű melléknévvel hozza összefüggésbe. Talán merész, de elképzelhető lehetőség a szót az *ὄχθη* (= part) főnév továbbképzésének («jópartúság») felfogni, s a tengerpart óhajtott biztonságára való utalásnak feltételezni.

[12] A *πόνος* jelentéséhez vö. *Maróti E.*: AntTan 13 (1966) 72. l. és 14. j. ill. Acta Ant. Hung. 14 (1966) 362. l. és 14. j.

illető városok szabad befutást engedtek kikötőikbe, megkímélték azokat, figyelembe vették érdekeiket, piaci kapcsolatra léptek velük.[13] Az utóbbi összefüggésben említi Strabón a pamphyliai Sidét, Egyiptomot és Kypros szigetét.[14] Közléseit igazolja az i.e. II. sz. legvégén keletkezett *Lex de piratis persequendis*, amely a tengeri hajózás biztonságának helyreállítása érdekében felszólítja Kypros, Egyiptom, Kyréné és Syria uralkodóit, gondoskodjanak róla, hogy országuk területéről egyetlen kalóz se kerüljön ki, s megbízottaik ne fogadják be a kalózokat.[15]

Jellemző, hogy Strabón Kisázsia déli területeivel kapcsolatban Lykiáról,[16] a szíriai városok közül pedig Aradosról — a jómódú kereskedő városról — szükségesnek tartja megjegyezni, hogy lakóik nem vettek részt a kalózok gaztetteiben (XIV. 2, 14. p. 754). Ez a körülmény arra mutat, hogy nem ez a magatartás lehetett az általános.[17] Az aradosiak tartózkodása különben nagyon is érthető, hiszen a Földközi-tenger keleti partvidékének általános veszélyeztetettségén túl a tengeri forgalom zavarása, megbénítása elsősorban a kereskedő városokat sújtotta.[18] Talán ebben az összefüggésben sem érdektelen, hogy feliratunkon az agresszív kalózokat megszemélyesítő Arést éppen a kereskedők védőistene, Hermés zabolázza meg.[19]

Más forrásokból is ismeretes, hogy Kilikia területének lakossága igen vegyes volt.[20] Mégis szembetűnő, hogy a syedraiak hangsúlyozzák pamphyliai voltukat. Alighanem ebben is különállásuk kifejezésének szándékát kell látni, hiszen a kalózkodás fénykorában Kilikia Tracheia volt a kalózok főfészke.[21] Olyannyira, hogy «kilikiai» elnevezés a kalózok általános megjelölésére szolgált.[22]

2. A szöveg keletkezési idejének megállapítása szempontjából döntő fontosságú a kiadóknak az a következtetése, hogy a jósdai útbaigazítást Syedra még mint független város kapta (21. l.), — tehát a római hódítást, azaz Cn. Pompeius hadjáratát megelőzően (vö. Cicero, de imp. 35.). A felirat maga az eredeti szöveg kora-császárkori másolata (22. l.). — A lemásolás ténye, a hagyomány továbbvitelének szándéka is arra mutat, hogy a szöveg a település történetének fontos eseményéhez kapcsolódik. A lelet elhelyezkedésének, környezetének leírása hiányos, annyi azonban így is megállapíthatónak látszik, hogy a felirat megújítása idején a szövegben szereplő emlék (szoborcsoport vagy dombormű) már megsemmisült: ez a körülmény szintén régebbi időre utal.

A kiadók az oraculum megfogalmazását először a Cn. Pompeius vagy még inkább a P. Servilius Vatia hadjárata előtti időre teszik.[23] Majd, nem egészen logikusan, a Caesar diktatúrája illetőleg a — második — triumvirátus idején jelölik meg, amikor Syedra

[13] Vö. *Maróti E.:* AntTan 4 (1957) 31—32. ill. A Debreceni KLTE Tört. Int. Évkönyve 1 (1962) 14. l. és 37. j. ill. Acta Ant. Hung. 10 (1962) 193. l. és 37. j.

[14] XIV. 3, 2. (p. 664) ill. XIV. 5, 2. (p. 669). Vö. *Maróti E.:* AntTan 9 (1962) 1. l. és 1—2. j. — Hasonló támogatásban részesültek a Fekete-tenger keleti partvidékéről származó kalózok a Bosporos lakói részéről is, l. Strabón XI. 2, 12. (p. 495—496), ill. a nyugati partvidéken, vö. IOSPE I.[2] nr. 325, p. 272—273., s hozzá újabban *L. Robert:* Hellenica XI—XII (1960) 274. l. 7. j. — Sidé kikötőjére vonatkozóan újabban l. *L. Robert:* uo. V (1948) 69—76. *A. M. Mansel:* Die Ruinen von Side. Berlin 1963. 43 sköv. ill. PW—RE SupplBd. X. 900—903, s. v. Side.

[15] B 8—12. Vö. *Maróti E.:* AntTan i. h. 9. l. és 48. j.

[16] XIV. 3, 2. (p. 664). — Mégis a lykiai Kragos és Antikragos szerepére l. Appianos, Mithr. 96.

[17] Vö. *U. Kahrstedt:* Syrische Territorien in hellenist. Zeit. Berlin 1926. 75.

[18] Vö. *Maróti E.:* AntTan 9 (1962) 214—218. ill. Klio 40 (1926) 124—127. továbbá BCO 9 (1964/3) 163. A korabeli helyzet jellemzésére l. még uő. Acta Univ. Debrecen. Ser. Hist. 2. (1963) 3—14.

[19] A közeli Kórykos városa kifejezetten Hermés isten oltalma alatt állt, vö. Oppian. Haleut. 3, 208—209.: . . . *Ἑρμείαο πόλιν, ναυσίκλυτον ἄστυ | Κωρύκιον, . . .*

[20] Pl. Livius p. 93. *in Cilicia Isauros domuit* (sc. P. Servilius Vatia), vö. Plin. *n. h.* 5, 94.

[21] Vö. Florus 1, 41, 12. Appian. Mithr. 92. Plutarchos, Pomp. 24. 29.

[22] *Πάντες ὀνόματι κοινῷ Κίλικες ἐκαλοῦντο,* Appian. Mithr. 92., vö. Strab. p. 664. Flor. 1, 41, 1., továbbá 1, 41, 12. Plut. Pomp. i. h. Liv. p. 90. 93.

[23] 22. l. A kiadók megjegyzése Tryphón kalózvezérről, aki i. e. 66-ban Korakésion ura volt *lapsus memoriae* folyománya: ilyen nevű kalózvezér nem ismeretes. Az uzurpátor Diodotos Tryphón, akinek Strabón a korakésioni kalóztámaszpont kiépítését tulajdonítja, közel száz évvel korábban működött, vö. a 13. jegyzetben idézett dolgozatunkat. — Mellesleg a tévedést *Robert* is átveszi, i. m. 93. l. 7. j.

körzete átmenetileg visszakerült a gyenge ptolemaiosi uralom alá,[24] — abból a meggondolásból, hogy a városra vonatkozólag az i. sz. I. századnál korábbi egykorú adatunk nincs.[25] — Nézetünk szerint egy ilyen hiányosan feltárt területen az *argumentum ex silentio* fokozottan elhibázott következtetési alap. Ezen túlmenően azonban úgy véljük, hogy Florus és Lucanus tudósítása megbízható hagyományt közvetít számunkra arról, hogy a Pharsalostól menekülő Pompeius horgonyt vetett a syedrai kikötőben s a hegyen tanácskozást tartott a további teendőkről, az ellenállás megszervezéséről illetőleg a menekülés útjáról.[26] A hely megválasztása Pompeius részéről korábbi hadjárata körzetében,[27] igen érthető. Gondoljunk csak arra, hogy más hadisikereinek színterei, így Hispania és Szicília milyen kedvező bázist jelentettek még halála után is hívei számára. Ez a gondolat rejlik Lucanus költői kérdése mögött is:

> *Crederet hoc Magnus, pacem cum praestitit undis*
> *et sibi consultum?* (8, 256—257.)

Különben Syedra környéke nemcsak a császárkorban tartozott Cilicia provinciához,[28] hanem már Cicero helytartósága idején is.[29]

Az oraculum hátterében álló szituáció jellemzésére, a szöveg létrejöttének indoklására Robert is csak a Pompeius hadjáratát megelőző állapotokra tud utalni (95. 97. l.). Végül mégis jóval későbbre, Lucius Verus uralkodása (i. sz. 161—169) tájára teszi a keletkezését, tehát egy olyan időszakra, amelyben — mint maga is elismeri — az semmihez se kapcsolható.[30] Indoklásul egy ettől az időtől kezdve feltűnő syedrai pénz-típusra hivatkozik, melyen Arést egyfelől Hermés, másfelől egy nőalak társaságában ábrázolják (97—98. l.). Utóbbit az eddigi kutatás egyértelműen Aphroditével azonosította, s együttesüket Arésnek az Odysseiál ól (8, 268 sköv.) jólismert, balul végződött gáláns kalandjával hozta összefüggésbe. Robert most a nőalakot, minden megfogható indok nélkül Dikével azonosítja. Sántít azonban az analógia másik oldala is: az ábrázoláson ugyanis nyoma sincs bilincsnek, Hermés egyszerűen kézenfogja a délceg tartású Arést, amit akár a megmentés, elvezetés kifejezésének is lehet értelmezni, annál is inkább, mert, mint látni fogjuk Homérosnál erre is van példa.

[24] 22—23. l. A megjelölt időszakból nem ismerünk olyan eseményt, amely a oraculum létrejöttét indokolná. Arról nem is beszélve, hogy amennyiben a település kialakulását a császárkorra tennők, mégoly kései köztársaságkori datálással sem oldjuk meg a problémát.

[25] Ez minden esetre legalábbis vitatható. Strabón *Ἀρσινόη πόλις* (XIV. 5, 3. p. 669) szöveghagyománya kétségkívül hibás. A legelfogadhatóbb a Syedra-ra javítás (vö. *D. Magie:* Roman Rule in Asia Minor. Princenton 1950 II. 1142). Az az elképzelés, mely szerint az *Ἀρσινόη πόλις* a «pamphyliai Arsinoé»-t jelentené s ez a Korakésion ptolemaiosi elnevezése lenne, fából-vaskarika, minthogy Strabón Kilikia s nem Pamphylia területére lokalizálja. Az elmélet alapja egy alexandriai urna-felirat (*Breccia:* Iscrizioni greche e latine. Kairo 1911, nr. 191) egyik szavának APCINOHC (?!) olvasata. Ez az olvasat azonban önkényes és tarthatatlan, mert a 2. betű esetleg még lehetne P. azonban a 3. betű egy kissé kopott, de felismerhető O; a 7. betű határozottan eltér a szöveg másik étájától, viszont pontosan egyezik a többi három *Π*-vel, végül a szóvégi «szigma» karaktere is elüt a szöveg többi C-jától. Nem világos a szó kapcsolata a felirat *ἐπὶ Παμφυλίας* részével sem — ha az Arsinoés-olvasat elfogadható lenne is, még mindig bízvást vonatkozhatnék az egyiptomi A.-ra stb. Ennyi bizonytalanság is túl sok ahhoz, hogy a kérdéses olvasat önmagában egy lényeges kérdés eldöntéséhez egyáltalán szóbajöhessen.

[26] Lucan. Phars. 8, 259—260: . . . *parvisque Syedris, / quo portu mittitque rates recipitque Selinus* . . . Flor. 2, 13, 51 . . . *ut Syedris, in deserto Ciliciae scopulo, fugam . . . agitaret* . . . — Vö. *Drumann-Groebe:* Gesch. Roms . . . III. 466. l. és 7. j. *M. Gelzer:* Pompeius.[2] München 1959, 241 (A 197. l. hivatkozása — Lucan. 8, 25. — hibás). *F. Miltner,* PW—RE XXI 2201, s. v. Cn. Pompeius Magnus. *J. von Ooteghem:* Pompée le Grand . . . Bruxelles 1954, 632. — Lucanus geográfiai ismereteinek forrásaihoz, forrásértékéhez l. *S. Pucci:* La geografia di Lucano. Palermo 1938. (Saggi e studi critici, n. 12.)

[27] A közeli, jelentősebb Korakésiont, a végsőkig ellenálló kalózerők támaszpontját a döntő ütközet után lerombolták. Syedra helyzetére l. *J. Keil—A. Wilhelm:* Öst. Jahresh. 18 (1915) Beibl. 10.: «auf einem ansehnlichen, schöngeformten Berge in beherrschender Höhe . . . über dem Meere liegt.»

[28] Vö. *T. R. S. Broughton:* Roman Asia. ESAR IV. 793. *D. Magie,* i. m. II. 1142.

[29] Vö. *W. Ruge,* PW—RE XVIII 386, s. v. Pamphylia.

[30] «Cette période ne connaissait pas de grande troubles» (99. l.).

A párhuzamba állítás tehát bármily csábítónak látszik is, nem támasztható alá meggyőző módon.

Meglepő ugyanakkor, hogy míg Robert már az oraculum 1. sorával kapcsolatban megállapítja, hogy szerzője homérosi reminiszcenciákkal dolgozik, nem veszi észre, hogy Arés illetőleg a rablók megbilincselése esetében ugyanez lehet a helyzet, pedig erre feltűnően összecsengő kifejezések is figyelmeztetnek. Az oraculum tanácsa szerint a syedraiak fékezzék meg a támadót *δεσμοῖς ἀλύτοις* (11. sor), az Odysseia idézett összefüggésében pedig Héphaistos készít Arés számára *δεσμοὺς ἀλύτους* (8, 274—275).

Nem tartjuk azonban lehetetlennek, hogy a szerző nemcsak egyes kifejezéseket merített a homérosi költeményekből, hanem innét vette a «véres emberölő» Arés[31] fogságának, megbüntetésének gondolatát is. Arés megkötözésének, a fogvatartott Arés ábrázolásának a problémája tehát több szempontból is figyelmet érdemel.

3. A felirat közreadói szerint «figyelemreméltó, hogy Arés, egy olymposi isten megalázottan legyen ábrázolva. Egy istenszobor gyakran le volt láncolva, de csak azért, hogy az istenség szökését meggátolják»,[32] nem pedig büntetésből. Ezért úgy vélik, hogy a megkérdezett jósda aligha feküdt a görög anyaországban, s a szoborcsoport mögött anatóliai hátteret gyanítanak (23. l.).

Ezek a megállapítások némi korrekciót igényelnek.

A François-vázán (az i. e. VI. sz. közepe tájáról) Arés megszégyenítve a földön görnyed.[33]

Pausanias említ (3, 15, 7) egy régi, spártai szobrot, amely Arést megbilincselten ábrázolta: ... *πέδας ἐστὶν ἔχων Ἐνύαλιος*,[34] *ἄγαλμα ἀρχαῖον*. A megkötözés célja Pausanias magyarázata szerint valóban az volt, hogy az isten maradását biztosítsa. Azonban már régen felmerült olyan javaslat, amely szerint — Aktaion esetéhez hasonlóan (Paus. 9, 38, 5) — a megkötözés célja a megfékezés, ártalmatlanná tétel volt.[35] Emellett szól az is, hogy a szobor Enyaliost, tehát a tomboló Arést ábrázolta.[36] Wide[37] pedig azzal az esettel hozza összefüggésbe, mikor Ótos és Ephialtés, Aloeus titán fiai Aphrodité kedvéért fogságba vetették Arést (Ilias 5, 385 sköv.), aki megölte Adónist.[38] A titánok azonban nemcsak megkötözik Arést, hanem egy érchordóba *(κέραμος)* zárják s 13 hónapig benne tartják (Il. 5, 387.), míg Hermés ki nem szabadítja kilopva őt az edényből (Il. 5, 390.). Arés szabadsága tehát itt, akárcsak az oraculum szövegében Herméstől függ, ha ellentétes előjellel is. — Az említett pénzek ábrázolását tehát a legkézenfekvőbb módon ezzel a történettel hozhatnánk kapcsolatba; ily módon magyarázatot nyer Hermés alakjának szereplése is, ami az Odysseia-beli esetre vonatkoztatva problematikus volt, hiszen ott Poseidón közbejárására szabadul meg Arés. A mítosz-változat különben széles körben elterjedt lehetett. Erre vall pl. az, hogy a krétai Biennosban a Hekatomphoniát, a város főistenének, Arésnek az ünnepét azzal indokolták, hogy az istent Ótos

[31] Különben homérosi reminiszcencia lehet Arés *ἀνδροφόνος* jelzője is, vö. pl. Il. 2, 651. 7, 166. 18, 22.

[32] Az elképzeléshez l. Schol. ad Pindar. Ol. 7, 95 = Polemon fg. 90. FHG III (Müller) 146. l.

[33] Vö. *A. Minto:* Il vaso François. Firenze 1960, 118—119. l. és Tav. XIV. XXX. Az ún. Ares Borghese lábbilincsére l. *Sauer*, PW—RE II 664, s. v. Ares. — A *Robert* által (96. l.) az oraculum analógiájául felhozott, homályos ikonioni feliratrészlet, sajnos nem meggyőző. — Különben a Diomédés által megsebesített Arés az Iliasban (5, 853 sköv.) is elég szánalmasan, anyámasszony katonája módjára viselkedik.

[34] Arés és Enyalios azonosságára, az elnevezés eredetére, jelentőségére l. *Preller—Robert:* Griech. Myth. I.[4] (1894) 337. l. 7. j. *Wilamowitz:* Der Glaube der Hellenen.[3] I. (1959) 102. *H. J. Rose:* Greek Myth.[5] (1953) 158. *M. P. Nilsson:* GGR I. 487—488.

[35] *Hitzig-Bluemner* kommentárja (Berlin 1896) ad 3, 15, 7.

[36] Esetleg figyelmet érdemel az a körülmény, hogy a szobor Poseidón templomával szemközt állt, márpedig a mítosz szerint P., fiának, Halirrhothiosnak megöléséért az istenek törvényszéke elé állította Arést (Eurip. El. 1258 sköv. Suid, Lex. s. v. Areios pagos = Hellanikos fg. 38. [Jac.] Apollod. Bibl. III. 130). Különben Aktaion szobrát az orchomenosiak ugyancsak egy oraculum alapján állították fel, akárcsak a spártaiak Poseidón templomát.

[37] *S. Wide:* Lakonische Kulte. Leipzig 1893, 149.

[38] Vö. Schol. Townl. B. (Ed. *Maas*) L. még *P. W. Roscher*, Lexikon I. 72. s. v. Adonis.

és Ephialtés megkötözték.[39] (M. Riemschneider[40] két etruszk bronztükör ábrázolását is Arés megmenekülésére vonatkoztatja, azonban a tükrök feliratai e párhuzamba állítást nem támasztják alá.)

Arés megbilincselésének motívuma tehát megvan már Homérosnál is. A mítosz háttere Aloeus és fiai nevének[41] alapján ugyancsak magyarázható a görögből, s felfogható a békét igénylő földművelés és a háború közötti ellentét kifejezésének. Arés fogságbavetésének az oraculum szövegében olvasható módja mögött tehát semmi okunk sincs anatóliai vonatkozást feltételezni — az Ilias-beli változattal kapcsolatban már inkább elmondható ez. Az edénybe (hordó, kancsó) zárás motívuma ugyanis keletre mutat; az urartui epikában a gyermekként ábrázolt vegetáció-istent, Telipinut zárják be hasonló módon egy bronzedénybe.[42] Homéros tehát ebben az esetben Arés mitoszának egy ősi, káriai[43] vonatkozását tarthatta szem előtt.

A büntetésből történő bezárásnak ez a formája az ókori Közel-Keleten eléggé elterjedt lehetett. Erre vall, hogy a hettita törvényekben is szerepel egy tétel (II. 58 § b.), mely szerint «Ha a rabszolga ura ellen lázad, az edénybe megy.» Azaz büntetésül egy gabonatartó edénybe zárják.[44]

Az Arés fogságával kapcsolatosan felmerült szempontok nem érintik a felirat datálása tekintetében elfoglalt álláspontunkat. Kétségtelenül fennáll a probléma, hogy egy olyan exponált helyen — Korakésion közelében — fekvő város mint Syedra, a különben kedvező terepviszonyok ellenére is hogyan tudta biztosítani önálló pozícióját a kalózokkal szemben. Elképzelhető az a lehetőség is, hogy az oraculum jellegű szöveg valójában utólagos önigazolás céljára szolgált, amire Cn. Pompeius hadjáratát követően — mint láttuk — számos városnak ugyancsak megvolt az oka.

[39] Steph. Byzant. s. v. Biennos. Vö. *O. Gruppe:* Griech. Mythol. u. Religionsgesch. I. 69. l. 8. j.

[40] Acta Ant. Hung. 8 (1960) 7 sköv. 1—2. ábra.

[41] *ἀλοή* = szérű, *ὠθέω* = csépelni, *ἰάλλω* szőlőt sajtolni, Vö. *Trencsényi-Waldapfel I.:* Mitológia.[5] Budapest 1963, 106.

[42] Vö. *M. Riemschneider*, uo. 7 sköv. ill. Die Welt der Hethiter. Stuttgart 1959, 74.

[43] Vö. *Wilamowitz*, i. m. I. 102. 315. — Különben Adónis alakja is Kisázsia felé mutat.

[44] L. *Harmatta J.:* Ókori keleti történeti chrestomathia, 263. l. és 28. j. — Valószínűleg valóban ideiglenes büntetésről van szó, s nem élve elföldelésről, mint *J. Friedrich* (Die hethitischen Gesetze, Leiden 1959, 77. l. 16. j.) — minden esetre megkérdőjelezve — említi. A kérdéshez részletesen l. *Harmatta J.* időközben megjelent tanulmányát e folyóirat előző számában, 1—14. l.

GESZTELYI TAMÁS

AZ ARA PACIS AUGUSTAE HITELESSÉGÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

Fr. von Duhntól és E. Petersentől G. Morettiig kutatók egész sora vizsgálta az antik művészet csodálatos darabját, az *Ara Pacis Augustae*-nak tartott építményt.[1] Archeológiai és művészettörténeti elemzések — gyakran tévutakon át — arra a következtetésre vezettek, hogy az oltár azonos az Augustus idején emelt Békeoltárral. Megbízható adataink vannak arról, hogy az oltár felállítását a senatus i. e. 13. júl. 4-én határozta el (*constitutio*), mikor Augustus a pacifikált Hispaniából és Galliából szerencsésen visszatért.[2] Felállításának helye a Campus Martius, felavatása (*dedicatio*) i. e. 9. jan. 30-án történt meg. Ezt és az előbb említett napot évenként ismétlődő áldozatbemutatással ünnepelték meg.

Ezzel mintegy be is fejeződik biztos ismereteink sora. Az azonosítás egyik érve tehát a hely egybeesése (a töredékek a Mars mezőről kerültek elő), ami tudvalevőleg nem biztos kiindulópont, mert ezt a helyet számos oltár, szentély díszítette. Másik lehetőség: az előkerült ábrázolások szimbolikája alapján felismerni, hogy az alkotás békeoltár. Ezt nehezíti az, hogy sem erre vonatkozó felírás, sem félreérthetetlenül és kizárólag a békével kapcsolatos szimbolikus ábrázolás nincs rajta, jóllehet ezekkel már ebben az időben pénzeken találkozunk. Az oltár reliefjeinek vizsgálatából legújabban St. Weinstock[3] arra a következtetésre jutott, hogy a mű semmiképpen sem lehet békeoltár. Szerinte a Romulust és Remust szoptató farkas a fölöttük őrködő Mars-szal valamint Aenaeas áldozatbemutatása a penates-nek az uralkodóház kultuszához tartozik, Róma és Tellus hasonló szimbolikus alakjait pedig Karthagóban egy *gens Augusta* szentélyben találták. A belső oltáron levő áldozati jelenetből nem derül ki, hogy az Paxnak történik. Neki ugyanis fehér tehenet áldoztak, az itt felvonuló állatok közül pedig az első juh, a másik kettő szarvasmarha. Az ábrázolásból azonban nem derül ki, hogy tehenek vagy bikák, ami itt lényeges lett volna.

A Weinstock megállapításaival vitába szálló J. Toynbee[4] érvei többnyire a pénzmetszők és kőfaragók pontatlanságára, az oltár töredékességére hivatkoznak, de nem érintik Weinstock kérdésfeltevésének jogosságát. A problémához legfrissebben K. Galinsky[5] szólt hozzá. Érvei nem oszlatták el a Weinstock által támasztott kételyt.

Weinstock érvelését alapul fogadva el, szeretnénk rámutatni néhány további figyelmet érdemlő szempontra, melyek újabb nehézségeket gördítenek az oltár azonosítása elé.

Az első az *Ara Pacis* negatív fogadtatása a korabeli szerzőknél. Feltűnő, hogy puszta említésén kívül[6] sem az Augustus-szal kapcsolatban megszokott ékes jelzőket, sem leírását nem találjuk, pedig az oltár, amilyennek mi ismerjük bizonyára megérdemelte volna. Még elgondolkoztatóbb ez a tartózkodás, ha említése szinte elkerülhetetlen. Strabón[7] Róma leírása során elragadtatással szól a Mars-mező természet- és emberalkotta szépségeiről. Említi a színházakat, az amphitheatrumot, a pompás templomokat, leglátványosabbnak pedig Augustus mauzoleumát tartja — az *Ara Pacis Augustae*-ról

[1] A bevezetőben kifejtetteket részletesebben l. Acta Class. Debr. 2 (1966) 43 köv.
[2] RgdA II. 37—42. Cass. Dio 54, 25, 3. Ovid. fast. 1, 709. CIL I 325 (Fast. Amit.) CIL I 328 (Fast. Ant.) CIL I 310 (Fast. Cum.) CIL I 212 (Fast. Caer.) CIL I 313 (Fast. Praen.) CIL VI 2028b 10. (Acta Arv.) Fast Verul. (Not. Scav. 1923, 196).
[3] *St. Weinstock:* JRS 50 (1960) 44—58.
[4] *J. M. C. Toynbee:* JRS 51 (1961) 153—155.
[5] *G. K. Galinsky:* AJA 70 (1966) 223—243.
[6] Ovid. fast. 1, 709.
[7] Strabón, V. 3, 8. (p. 236).

hallgat. Pedig ha olyan szép lett volna, amilyennek tudjuk, szinte hihetetlen, hogy meg ne említse az akkor oly aktuális építményt, amely ismereteink szerint nem is volt messze a *Mausoleum Augusti*-tól, hisz mindkettő a Via Lata mellett feküdt. A *Geographica* keletkezési idejéről annyit tudunk, hogy írója i. e. 7-ben nagyobbrészt lezárta.[8] Emellett bizonyít az, hogy hallgat Augustus uralkodása második felének római eseményeiről. Így a Nizza melletti Tropaion feliratáról, amit Augustus az alpesi népek leigázásának emlékére állított, s amiről Plinius (n. h. 3, 136) is megemlékezik. Hasonlóan hallgat a germániai és pannóniai hadjáratról, amely i. sz. 4—11 között zajlott le. Ebben az időben már ismét Asia provinciában tartózkodhatott Strabón, és folytatás vagy újraszerkesztés során még említést tesz Iuba király haláláról.[9]

Életrajzát, utazásait is műve alapján rekonstruáljuk. I. e. 29—24 között, talán nem is elsőízben, Rómában tartózkodik, amikor is Aelius Gallusszal Egyiptomba utazik. Innen i. e. 20-ban[10] vagy néhány évvel később, esetleg 13-ban[11] tér vissza a városba, ahol több i. e. 20 után emelt épületet ismer,[12] köztük az i. e. 7-ben felszentelt *Porticus Liviae*-t.[13] Máshol pedig adatokat találunk a galliai hadjáratokra vonatkozóan,[14] melynek sikeres befejezése után az oltárt állították.

Bármennyire kevés adatunk van tehát Strabón életrajzáról, abban a mű alapján egyetértenek a kutatók, hogy a kritikus időpontban (i. e. 13—9) Strabón Rómában tartózkodott. Így egy ilyen reprezentatív oltárnak az említése még a Mars-mezőtől függetlenül is indokolt lett volna.

További vizsgálatot kíván Cassius Dio egy helye. Az 54. könyv 25. fejezete az i. e. 13. év eseményeit tárgyalja, s itt szó esik Augustus hazatéréséről és fogadtatásáról: *ἡ τε γὰρ βουλὴ ἥθροίσθη, καὶ ἔδοξέ σφισιν ἄλλα τε καὶ βωμὸν ἐν αὐτῷ τῷ βουλευτηρίῳ ὑπὲρ τῆς τοῦ Αὐγούστου ἐπανόδου ποιήσασθαι, τοῖς ἱκετεύσασιν αὐτὸν ἐντὸς τοῦ πωμηρίου ὄντα ἄδειαν εἶναι· οὐ μέντοι καὶ ἐδέξατο οὐδέτερον.*

Az idézett helyet mint az *Ara Pacis*ra vonatkozó forrásközlést tartják számon.[15] Pedig itt a Békeoltárról egyáltalán nem esik szó, hanem ellenkezőleg, Augustus hazatérésére ajánlottak oltárállítást és nem a Mars mezőre, hanem a Curiába. Igaz, az uralkodó ezt nem fogadta el, s nyilván e helyett — valószínűleg saját kérésére — emelték a Békeoltárt. Erről azonban sem itt nem tesz említést az író, ahol ez kézenfekvő lett volna, sem pedig később az oltár felavatásakor. Pedig ez utóbbi is indokolt lett volna e könyv utolsó, 36. fejezetében. Az oltár felavatása ugyanis minden bizonnyal kapcsolatban lehetett Augustus i. e. 10-ben Galliából történt hazatérésével (CIL I. 320). A hazatérést megemlíti Dio, de az oltárról itt sem esik szó. Pedig nem lehet mondani, hogy a szerző — mint pusztán történelmi események írója — az építészeti emlékeket mellőzné. Ír Augustus diadalívéről (53, 26) amit i. e. 25-ben az Alpokban emeltek. Ír Poseidón oszlopcsarnokáról (53, 27), amelynek még díszítését (az argonautákat ábrázoló festményt) is megemlíti. Ezért nevezték *Porticus Argonautarum*-nak is.[16] S végül a kritikus időben (i. e. 11) találjuk tudósítását a készülő *Salus*, *Concordia* és *Pax* szobrokról (54, 35). A meglepő mindebből az, hogy Dio több mint 200 év távolából a senatus egy meg nem valósult határozatát megemlíti, de azt a határozatot, amely megvalósult, s eredménye egy több éves munkával elkészített monumentális oltár lett, mellőzi. Ezt csak azzal lehet magyarázni, hogy ez az oltár nem volt mégsem olyan monumentális, szerény méreteivel, díszítésével nem vált emlékezetessé az utókor számára.

Cassius Dio valóban csak mint az utókor embere írhatott az augustusi eseményekről, de Horatius nem így, hiszen ő résztvevője és megéneklője volt ezeknek az eseményeknek. Talán még a hazatérő Augustust köszöntő tömegben is benne lehetett, hiszen egy *tener vitulus* feláldozását ígéri erre az alkalomra (C. 4, 2, 54).

[8] *E. Honigmann*, PW—RE, s. v. Strabón, 90. és *E. Pais:* Intorno al tempo ed al luogo in cui Strabo compose la geografia storica. Italia antica. I. Bologna 1922, 275—291.

[9] Iuba halálát *L. Müller* i. sz. 23-ra teszi (Numism. de l'anc. Afrique III. 113 köv. Koppenhagen 1866); *B. Niese* (Hermes 13 [1879] 35 köv.) ugyanezt az eseményt 18—19-re datálja, tehát Strabón művét ekkor már befejezte.

[10] *W. Schmid—O. Stählin:* Gesch. d. Griech. Lit.[6] München 1920, II. 410.

[11] *E. Honigmann*, i. h.

[12] *E. Pais*, i. m. 302. *Honigmann*, i. h. 83.

[13] Strabón, V. 3, 8. (p. 236).

[14] Strabón, III. 2, 15. (p. 151), ahol megemlíti, hogy Galliában Augustus megalapítja *Pax Augusta* coloniát.

[15] L. *H. Riemann*, PW—RE, s. v. Pacis Ara Augustae, 2082.

[16] *Jordan:* Topogr. Berlin 1907, 574.

Ebben az időben — Augustus kérésére — Horatius a már befejezettnek szánt ódák három könyvéhez a negyediket írta. Az elkészült könyv bizonyára meg is felelt az uralkodó várakozásának, hiszen Augustus tetteinek és eredményeinek dicsőítése állt a középpontjában. Valóban az augustusi propaganda céljait szolgálta, s ennek alapján J. M. Benario[17] azt igyekezett kimutatni, hogy az ódák 4. könyve és az *Ara Pacis* között tökéletes párhuzam vonható. Sorra veszi az oltár képeit, s ehhez csoportosítja az ódákból vett képeket szigorú következetességgel. Csakhogy éppen emiatt az elemzés és összevetés nagyrészt formális és erőltetett. Ha elő is fordul néhány párhuzamos kép a 4. könyvben és az oltáron, azok olyan gondolatok, melyek az egész horatiusi oeuvreben, sőt később — Ovidiusnál — is bőségesen megtalálhatók. — Egy szó viszont, amely a kérdésben perdöntő lenne, még csak említve sincs: ez pedig a *pax*, — s ezek után nem is kétséges, hogy az oltárról hasonlóképpen nem olvashatunk. Fordított példát is találunk. Apollo és Diana — mint Augustus védőistenei — különösen nagy tiszteletet kaptak ebben az időben, s így Horatius művében is egy külön óda szól hozzájuk, a *Carmen saeculare*-ról nem is beszélve. Ők azonban az oltáron nem láthatók, hacsak az inda-díszek közt levő stilizált hattyúábrázolásokat nem tartjuk Apollóra való célzásnak. Ezek azonban korántsem töltik be azt a szerepet az oltáron, amit Apolló betöltött az augustusi vallásban és propagandában.

Az elképzelhetetlen, hogy Horatius, aki versében üdvözölte a hazatérő uralkodót, ne ismerte volna az ezen alkalomra emelt oltárt, ne tudott volna róla. Magyarázatot megint csak az adhat, hogy az oltár külsejében olyan mindennapos látványt jelentett a költő számára, amit nem tartott érdemesnek említésre.

Hasonló nehézségeket támasztanak a numizmatikai adatok. Az oltárral azonosított kép pénzen csak Nero[18] idejében tűnik fel, majd pedig — némi eltéréssel — Domitianus[19] idejében.[20] A pénz ekkor fontos propaganda-eszköz volt.[21] Augustus is különös szeretettel használta fel a pénzeket eszméinek, célkitűzéseinek propagálására. Elsősorban azok a jelszavak, szimbolikus ábrázolások jutottak túlsúlyba, melyek azt voltak hivatva bizonyítani, hogy uralkodásával új korszak köszöntött be a birodalom számára.[22] Augustus veretein az oltárok illetve templomok közül a leggyakoribbak a következők: Mars Ultor temploma, a visszaszerzett légió-jelvényekkel,[23] a Lugdunumban Rómának és Augustusnak emelt oltár,[24] a *Ludi Saeculares* oszlopa,[25] vagy az *Ara Fortunae Reducis*.[26]

Ez utóbbival pedig a kérdés másik oldalához érkeztünk el, hogy milyen is lehetett valójában az igazi *Ara Pacis*. A Visszavezető Szerencse és a Béke oltára között igen sok hasonló vonást fedezhetünk fel. Mindkettő hasonló indíték alapján készült, az előbbi i. e. 19-ben Augustus keletről való szerencsés hazatérése után,[27] az utóbbiét már említettük.[28] Olvassuk el a Res Gestae megfelelő részét:

Aram Fortunae Reducis iuxta aedes Honoris et Virtutis ad portam Capenam pro reditu meo senatus consacravit, in qua pontifices et virgines Vestales anniversarium sacrificium facere iussit eo die, quo consulibus Q. Lucretio et M. Vinucio in urbem ex Syria redi, et diem Augustalia ex cognomine nostro appellavit (II 29—33).

Cum ex Hispania Galliaque rebus in his provincis prospere gestis Romam redi Ti Nerone P. Quintilo consulibus aram Pacis Augustae senatus pro reditu meo consacrari censui

[17] TAPA 91 (1960) 339—352.

[18] *Cohen:* Nero, 27—31.

[19] *Cohen:* Domitianus, 338.

[20] Ezt a tényt minden kutató elismeri, vö. *Toynbee* összefoglalását (a 4. jegyzetben i. h.) — de senki sem ütközött meg rajta. *W. Kubitschek* (Öst. Jh. 5 [1902] 153 köv.) foglalkozott a kérdéssel, legújabban pedig *Weinstock* vizsgálta az ábrázolásokat. Ő hívta fel a figyelmet egy Tiberius alatt vert pénzre, melyen a mi oltárunknak megfelelő formájú építmény látható, körülötte pedig felírás: PACE AUG. PERP. Díszítés azonban egyáltalán nincs rajta: valószínűleg eddig azért nem hivatkoztak rá. Az eltérésekből *Weinstock* arra a következtetésre jutott, hogy az ábrázolások nem vonatkozhatnak a feltárt oltárra.

[21] *M. Grant:* Roman Imperial Money. London 1954. 23.

[22] *J. Newby:* A numismatic commentary of the Res gestae of Augustus. Iowa 1938. Passim. *H. A. Машкин:* Принципат Августа. Москва-Ленинград 1949, 328.

[23] *Cohen:* Augustus, 196—204.

[24] *Cohen*, uo. 236—241.

[25] *Cohen*, uo. 461—462.

[26] Cohen, uo. 102—108.

[27] Cass. Dio 54, 10, 8.

[28] Cass. Dio 54, 25, 3.

ad campum Martium, in qua magistratus et sacerdotes et virgines Vestales anniversarium sacrificium facere iussit (II 37—42).

Ez utóbbinál semmi megkülönböztetőt, semmi kiemelést nem találunk, szinte felállíthatnánk a szkhémáját, melybe behelyettesíthetők a két mondat meghatározott részei.[29] Még az *anniversarium* is megegyezik, amit a különböző naptárakban nagyszerűen figyelemmel kísérhetünk.[30] Ezeknél szintén nincs különbségtétel a két oltárra vonatkozólag. Sőt, még a *Fortuna Redux* oltára constitutiójának napját jelentőségében növeli az Augustalia megrendezése és az előtte csaknem tíz napig tartó *ludi divo Augusto et Fortunae Reduci* (CIL I. 391). De ha ezek száraz nyelvére apellálunk, Ovidius művészi Fastijában — ahol nem fukarkodik az uralkodóház dicséretével és a béke magasztalásával[31] — sem találunk mást, mint:

Ipsum nos carmen deduxit Pacis ad aram.

Mindez azt sugallja, hogy a két oltár között nagy különbség nem lehetett. Mindkét esetben a császár szerencsés hazatérése jelentette a döntő motívumot. Az utóbbi oltár *Pax Augusta*-nak emelése az uralkodó kérésére történt[32] — nyilvánvaló propagandisztikus célzattal. A senatus és a nép számára azonban a fontos mégis az volt, hogy az oly sokszor távollevő császár ismét épségben és győztesen tért haza.[33] Hogy ez mennyire így volt, azt Horatiusnak Augustust hazaváró sorai (C. 4, 2, 49—56) bizonyítják a legjobban. Ha pedig hazaérkezett: i. e. 13-ban épp úgy, mint i. e. 7-ben,[34] nem a hadműveletek befejezésével teremtett békét ünnepelték, hanem *ludos votivos pro reditu imp. Caesaris* rendeztek. Oltár emeléséről csak az i. e. 19. és 13. évi hazatérés esetében tudunk, ami érthető, hisz Augustus két leghosszabb ideig tartó távollétéről van szó, 3—3 évről.

A Visszavezető Szerencse oltárát pénzekről jól ismerjük. Olyan mint a leggyakrabban előforduló egyszerű bázisszerű oltárkő e felirattal: FORT. RED. CAES AUG. S. P. Q. R. Ilyen formájú békeoltár elő is került Narbóból[35] és Praenestéből,[36] rajtuk csupán egyszerű díszítés látható. Augustus pénzein az *Ara Pacis Augustae*-nak tartott építményhez hasonló forma egyáltalán nem fordul elő, ilyennel csak Tiberius idejében találkozunk.

Ez az általános mellőzés, esetleg szűkszavú vagy semmitmondó említés a korabeli szerzőknél — akik pedig nem fukarkodtak az uralkodónak és tetteinek emlegetésével, dicsőítésével; a korabeli pénzek — a hivatalos propaganda eszközei — teljes hallgatása arra a gondolatra vezet, hogy az i. e. 13—9 között felállított *Ara Pacis Augustae* egy alig díszített, egyszerű oltár lehetett, amely külsejével nem hívta fel magára a látogatók figyelmét és nem kínált lehetőséget a vele való dicsekvésre. A ma Békeoltárnak tartott mű pedig valószínűleg néhány évtizeddel később, az Augustus halálát követő években készülhetett el, a *gens Iulia*-t vagy éppen Augustust dicsőítendő, amire számos példát találunk ebben az időszakban.

[29] Igaz, hogy a felirat mértéktartó és száraz előadásmódja nem kínált alkalmat szóvirágokra, de az egymásutániság, a tényszerű előadás megegyezése valószínűleg a tények megegyezését is jelenti.

[30] Fasti Antiates, CIL I 328. Fasti Amiterni, CIL I 325, Fasti Cumani, CIL I 310.

[31] Ovid. fast. 1, 281—288; 695—704; 4, 407—408.

[32] Cass. Dio 54, 25.

[33] Cass. Dio 53, 28; 54, 10. 25. 36; 55, 5.

[34] CIL VI 385. 386.

[35] CIL XII 4335 = ILS 3789.

[36] CIL XIV 2898 = ILS 3789.

KÁKOSY LÁSZLÓ

PYTHAGOREUS HATÁS APULEIUS METAMORPHOSES XI-BEN?

Apuleius szerint a Kenchreai-i Isis ünnepség (Navigium Isidis) alkalmával az istennő legfőbb papjainak egyike egy kezet, az *igazságosság* jelképét vitte: *Quartus aequitatis ostendebat indicium deformatam manum sinistram porrecta palmula, quae genuina pigritia, nulla calliditate nulla sollertia praedita, videbatur aequitati magis aptior quam dextera.*[1]

W. Wittmann igen alapos kommentárja nem nyújt semmiféle kielégítő, érdembeli magyarázatot ehhez a különös részlethez.[2] Ha az egyiptomi emlékanyagot és szövegeket vesszük szemügyre az derül ki, hogy a kéznek itt, mint más népeknél is, apotropaikus jelentősége volt. Kéz amulettek Óbirodalom óta ismeretesek, s már a piramisszövegekben olvashatunk a bal hüvelykujjal végzett mágikus gesztusról.[3] Az «Anya és gyermeke» számára készült varázspapírusz a következő amulett készítését írja elő: «Ezt a mondást arany golyócskák, 40(?) núbiai vörös kő (*ḥmzgt*) — gyöngy és egy pecsét felett kell mondani, melyen krokodilus és *kéz* van. Fűzzék elsőrendű fonálra, készítsék el mint amulettet, helyezzék a gyermek nyakára . . .»[4] A kéz amulettek különböző formákban ismeretesek, jobb és bal kéz egyaránt használatos volt. Némelykor nyitott tenyérrel jelennek meg, máskor zárt, néha «fügét» mutató öklöt ábrázolnak. A reliquiák között is történik róla említés, Hierakónpolisban őrizték az állítólagos Hóros-kezet, melyet Isis vágott le.[5]

A kéz bajelhárító szerepe valószínűleg játszott bizonyos szerepet abban, hogy a körmenet szent jelvényei közé került, de arra a szimbólikára vonatkozólag, melyet Apuleius tulajdonított neki, nem viszi előbbre vizsgálatainkat. Az Isis pap által tartott kéz valószínűleg formai hasonlóságot mutatott a római hadijelvényeket díszítő kezekkel[6] is, vallási felvonulásról lévén szó, jelentőségének tisztázását azonban más területek forrásanyaga alapján kell megkísérelnünk.

Véleményünk szerint a késő-antik számspekulációk nyújthatnak bizonyos támpontot a jelvény szerepének elemzésénél. A kéz különböző népeknél az ujjak révén a legszorosabb kapcsolatban áll az ö t ö s számmal, a két szó bizonyos esetekben etimológiailag is összefüggésbe hozható egymással.[7] Ma is a felemelt nyitott tenyérrel mutatják az 5-ös számot.

Az i. e. I. sz.-tól kezdve a pythagorasi hagyományra hivatkozó tanítások újra szélesebb körökben terjedtek. Több mű látott napvilágot, mely a számok theológiai értelmezését tűzte ki céljául, a legnevezetesebbek ezek közül az i. u. 100 táján működő

[1] XI. 10, 11—14.

[2] Das Isisbuch des Apuleius. Stuttgart 1938. 52 sk.

[3] 283. mondás. Egyes ábrázolásokon a vízen átkelő pásztorok ökölbeszorított kézzel, kinyújtott mutatóujjal akarják mágikus módon távoltartani a krokodilusokat. *H. Bonnet:* Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte. Berlin 1952. 29. Ugyanitt tárgyalja a kéz amuletteket is. Vö. *W. Fl. Petrie:* Deshasheh London 1898. 26. tábla. (V. din.)

[4] *A. Erman:* Zaubersprüche für Mutter und Kind. APAW 1901 vs. 2, 2 p. 39. Vö. még vs. 3, 2 és *K. Sethe:* Aegyptische Lesestücke. Leipzig 1924. 52.

[5] *Bonnet:* i. m. 637.

[6] *A. J. Reinach:* Signa militaria (*Daremberg-Saglio:* Dictionnaire des Antiquités 1310, 1313). Jobb és bal kéz egyaránt szerepel az ábrázolásokon.

[7] *K. Sethe:* Von Zahlen und Zahlworten bei den alten Ägyptern. (Schriften der Wiss. Gesellschaft in Strassburg 25. Heft) Strassburg 1916. 22. k.

[8] *F. Kliem:* Nikomachos. RE 33. Halbband. 1936. 463.

gerasai Nikomachos[8] és a 330 körül meghalt újplatónikus Iamblichos egyaránt Theologumena arithmeticae címen ismert,[9] egymástól természetesen nem független munkái. Az ötös számnak a jelentőségét, szimbólikáját részletesen tárgyalja ez az újpythagoreus irodalom, és többek között a dikaiosyné-vel és dikével is összefüggésbe hozza: *ὅτι τῆς δικαιοσύνης ἐμφαντικωτάτη ἡ πεντάς, δικαιοσύνη δὲ πασῶν τῶν ἀρετῶν περιεκτική . . .*[10] *διὰ δὲ τὸ ἰσοῦν τὰ ἄνισα καὶ πρόνοιαν ὀνομάζουσι καὶ δίκην οἷον δίχησιν καὶ Βουβάστειν διὰ τὸ ἐν Βουβαστῷ τῆς Αἰγύπτου τιμᾶσθαι, καὶ Ἀφροδίτην διὰ τὸ ἐπιπλέκεσθαι ἀλλήλοις ἄρρενα καὶ θῆλυν ἀριθμόν.*[11]

Ez a két részlet már magában is arra utal, hogy Apuleiusnak ez a helye ilyen természetű korábbi forrásokból merített. Az ötöshöz fűzött mitológiai magyarázatok ezt az eredményt méginkább megerősítik. Az Egyiptomban tisztelt Bubastis-i istennővel (Bastettel) valamint *Aphrodi'évél* hozzák összefüggésbe mivel «hímnemű» (páratlan) és «nőnemű» (páros) számot egyesít. Mivel Bubastis közismerten Isis egyik formája, világossá válik, hogyan került az ötös számot (az igazságosságot és Isis-Bubastist) szimbolizáló jelvény az istennő ünnepi felvonulásának szent szimbólumai közé. Mindezt kiegészíthetjük még egy Plutarchos — hellyel, mely igazolja azt is, hogy a császárkorban a görögök Dikaiosynét (= Maat) Isis egyik megjelenési formájának tekintették: *διὸ καὶ τῶν ἐν Ἑρμοῦ πόλει Μουσῶν τὴν προτέραν Ἶσιν ἅμα καὶ Δικαιοσύνην καλοῦσι, σοφὴν οὖσαν . . .*[12]

A késői Egyiptomban a számokkal kapcsolatos vallási spekulációk egyre nagyobb népszerűségre tesznek szert a papság köreiben is, amit az írásukra használt hieroglifák bizonyítanak a legvilágosabban.[13] A pythagoreizmus a mester állítólagos egyiptomi tartózkodása révén — az antik hagyomány szerint — kezdettől fogva kapcsolatban van a Nílus-völgy vallásával. A modern kutatás sem tartja kizártnak azt, hogy Pythagoras valóban tudott volna egyiptomiul.[14] Az újpythagoreizmus esetében méginkább jogosnak látszik az egyiptomi hatás feltételezése. Helytállónak látszik az a nézet, mely szerint a hellénizmus évszázadaiban, a pythagoreizmus háttérbe szorulása után éppen Alexandriában következik be a pythagoreus filozófia újjáéledése.[15] Nero korában egy alexandriai költő, Leonidas, pythagoreus befolyástól nyilván nem független «epigrammata isopsépha»-kat írt.[16] Még a távoli Núbiában is találkozunk egy isopsépha görög felirattal, amelyben Isis és Sarapis között próbál azonos számértéket kimutatni az állító.[17] Az ötös szám Egyiptomban nem áll annyira az érdeklődés középpontjában, mint a görög kultúra késői korában, amikor pl. Plutarchos egy külön értekezést szentelt a rejtélyes delphoi E problémájának,[18] melyben részletesen tárgyalja ennek filozófiai

[9] A mű a pythagoreus filozófiáról írt tíz részből álló — részben fennmaradt — munkához tartozott. *Kroll:* Iamblichos. RE. 17. Halbband 1914. 646 sk.

[10] Iamblichos: Theologumena arithmeticae 27. ed. *Falco.* Leipzig 1922. 35.

[11] uo. 31. p. 41. Nikomachos véleményére az ötös számról l. Photios: Bibliothéké cod. 187, 144a: *Ἀνεικία γὰρ ἡ πεντὰς καὶ Ἀλλοίωσις καὶ Φάος καὶ Δικαιοσύνη καὶ ἐλαχίστη ἀκρότης τῆς ζωότητος καὶ Νέμεσις καὶ Βουβάστια καὶ Δίκησις καὶ Ἀφροδίτη . . .* (Ed. *R. Henry.* Paris 1962) Vö. *A. Delatte:* Étude sur la littérature Pythagoricienne. Paris 1915. 152.

[12] De Iside 3.

[13] Ezekre l. pl. *C. De Wit:* CdÉ 74 (1962) 272 skk.

[14] E. Iversen: The Myth of Egypt and its Hieroglyphs in European Tradition. Copenhagen 1961 II. fej. 5. jegyzet p. 149.

[15] *Fr. Cumont:* Lux perpetua. Paris 1949. 149. Ennek az elméletnek a felülvizsgálatát egy újabb munkában találjuk meg: *H. Thesleff:* An Introduction to the Pythagorean Writings of the Hellenistic Period. Acta Academiae Aboensis Humaniora. XXIV. 3 1961. A szerző szerint a késői pythagoreus iratok az i. e. III. sz. közepe táján Dél-Itáliában keletkeztek. (50) A közvetlenebbül Pythagorasra vagy családjára vonatkozó ill. visszavezetett iratok eredetét azonban ő is Alexandriában vagy valamelyik más keleti városban keresi. (99) Az egész konstrukció erőltetettnek hat, a neves egyiptomi Pythagoras- és Demokritos-követőnek, a mendési Bólosnak a szerepét is meg kellett volna vizsgálnia.

[16] *R. Reitzenstein:* Poimandres. Leipzig 1904. 272. A II. sz-tól fontos szerephez jutó gnosztikus (Abraxas = 365, vö. még pl. Markos) számmisztikát és a varázspapíruszok hasonló részleteit (PGM passim) most nem tárgyaljuk.

[17] *Fr. Dornseiff:* Das Alphabet in Mystik und Magie. Leipzig 1925 96. CIG III. 5113 *Ὁ Σ]άραπις χζβ Ἶσ(ις) Πάνκαλος χζβ* vö. még 5119.

[18] Az ötös-re vö. kül. 7 skk (387 E skk). Áión 5 pecsétjére: Epiphanios: Haer. 51, 22 l. *A. J. Festugière:* Revue d'Égyptologie (1951) 63 skk. *W. Hartke:* Jahrespunkte und Feste. Berlin 1956. 31.

vonatkozásait. A késői hieroglif írásból ennek ellenére világosan látszik, hogy az egyiptomiak is isteni jelleget tulajdonítottak ennek a számnak. A templomfeliratokon a régi, vonalakkal történő írás helyett már nagyon gyakran az ötágú csillag hieroglifája jelöli[19] ( ). Ennek a jelnek egyik hangértéke azonban ntr = isten.[20] Tudomásunk szerint *Isis* olvasata nincs, az egyiptomiaknál az ötös szám elsősorban Geb istenhez kapcsolódott, Osiris és Isis atyjához, akinek a neve gyakran látható a következő alakban: vagy [21]. Az istenek számértéke egyébként a pythagoreus spekulációkban sem annyira konstans, mint Mezopotámiában. Isis pl. Iamblichosnál a kettessel[22] is azonosul, Plutarchosnál viszont a platóni hagyományra visszamenő istenháromszögben számértéke négy.[23] (Osiris = 3, Hóros = 5). Legalábbis közvetett egyiptomi hatással véleményünk szerint Nicomachos és Iamblichos szám-theológiája esetében számolni kell.

Nem látható teljesen tisztán, hogy Apuleius előtt mennyire volt tudatos a kéz pythagoreus jelentősége. Úgy tűnik, hogy nem a manus-aequitas azonosítás, hanem a *bal* kéz jelentett problémát számára, ehhez fűz meglehetősen mesterkélt magyarázatot.

Dolgozatunknak nem célja, hogy Apuleius és az újpythagoreus filozófia viszonyának részletekbe menő tárgyalásába belemenjen. Ismeretes, hogy Apuleiust elsősorban Platón filozófiája érdekelte, ennek magyarázata irodalmi működésében jelentős helyet foglal el. Platón és Pythagoras filozófiáját azonban Platón ideje óta sok szál fűzte egymáshoz, s császárkorban is párhuzamos vágányokon halad, sőt egymással sok esetben szétválaszthatatlanul összefonódik a két irányzat. Apuleius műveiből kimutatható, hogy Pythagoras személyével is foglalkozott, a Florida-ban egy hosszabb róla szóló részletet találunk.[24] A pythagoreus Nikomachos Arithmetikai Bevezetését latinra fordította.[25] Ennél fontosabb azonban számunkra most az a mondat, mely a Metamorphoses XI. könyvének elején található, mikor Isis megjelenésének éjszakáján a még szamár alakú Lucius a megváltásához vezető ima előtt az «isteni Pythagoras» előírásainak megfelelően végzi el a tengerben rituális tisztálkodását: ... *alacer exurgo meque protinus purificandi studio marino lauacro trado septiesque summerso fluctibus capite, quod cum numerum praecipue religionibus aptissimum divinus ille P y t h a g o r a s prodidit, laetus et alacer deam praepotentem lacrimoso vultu sic adprecabar* . . .[26]

[19] *Sethe:* Zahlen . . . 25

[20] Wb. II. 358.

[21] *K. Sethe:* Amun und die acht Urgötter von Hermopolis. APAW. Phil. hist. Kl. 1929/4 40 75 §.

[22] i. m. 12 p. 13.

[23] De Iside 56. Magyarázatára: *Th. Hopfner:* Plutarch über Isis und Osiris II. Prága 1941. 234.

[24] Florida 15. (ed. *R. Helm* Leipzig 1910)

[25] *F. Kliem:* i. m. 464.

[26] XI. 1.

B. THOMAS EDIT

ARANYGYŰRŰ, ISIS–SOTHIS ÁBRÁZOLÁSSAL A MAGYAR NEMZETI MÚZEUMBAN

A Magyar Nemzeti Múzeumba 1965 év novemberében került be egy rómaikori aranygyűrű (1. kép), melynek gyűrűfejét (2. kép) Isis-Sothis ábrázolása díszítette. A gyűrűfej[1] kerek, lapos, átmérője 2,7 cm. A gyűrűt képező lapos pánt szélessége 0,4 cm. Súlya 7,10 gr. Finomsága 24 karát. A gyűrű lelőhelye Vásárosnamény (a Tisza felső folyása vidékén). Figyelemre méltó, hogy a lelőhely sem Pannonia, sem Dacia területére nem esik, hanem a gyűrű a római birodalmon kívüli, barbár területen, azaz a barbaricumban került felszínre. Vásárosnamény határában az egykori uradalmi földeken kapálta ki Demjén Anna.[2] A gyűrű készítési módja az erős elhasználódások és kopások ellenére is jól felismerhető. A gyűrűpántot és a kép alapjául szolgáló kör alakú lapot egybe készítették (3. kép) kalapálással lapítva és formálva az aranyat. A képet vékonyabb aranylemezből domborították, a képes lemezt az alaplapra helyezték, az alaplap peremét a képlemez széleire felhajlították. A szabálytalan érintkezési felületeket egy sodrott aranyhuzallal takarták el, melyet rámelegítéssel rögzítettek. Ez az aranyzsinór csaknem teljesen lekopott már, azonban az erősen felnagyított képeken még jól látható. A domborított képeslemezt szegélyező spirálok, valamint az istennő bal kezében felemelt napkorong belső sávja és a jelenet alapját képező plinthos felső sávja ugyancsak sodrott aranyhuzalból utólagos ráillesztéssel készült. A tulajdonképpeni jelenet a Sothison ülő Isis igen vékony aranylemezből készült, s a domborításnál az arany több helyen berepedt és benyomódott, ezért a képes mező domborműve meglehetősen deformálódott. Úgy tűnik, hogy a gyűrű sérülései és az erős kopás nem a hosszú használat, hanem az aranyötvözet puhaságának terhére irandó (4. kép).

A kerek gyűrűfejbe foglalt jelenet Isis a Sothis kutyán (5. kép). A nyújtott mellső, és hátsó lábakkal rohanó, fejét hátra fordító kutyán az istennő a nézővel szembefordulva, női lovaglóülésre emlékeztető helyzetben ül. Fejét, melyen Isis fejdíszét, a bimbókból alkotott koronát ismerhetjük fel, a nézővel szembefordítja. Kétoldalt feldúsított hajviselete, arcvonala, keskeny álla a hosszú nyakon jól kivehető. Mellei meglehetősen hangsúlyozottak. Jobb karját könyökben meghajlítva ölében nyugtatja, baljával a kiemelt napkorongot tartja. Viselete hosszú chiton, rajta rövidebb köpeny, melynek alsó szegélye jól elválik az ingszerű alsóruhától. Mindkét lábfeje kilátszik a szoknya alól. A Sothison ülő Isis jelenete egy plinthosra van helyezve, mely egy domborított és egy erre ráhelyezett sodrott sávból van alakítva.

A gyűrű külső megjelenési formáján és technikáján túlmenően nézzük meg, hogy mit tükröz ez a gyűrűkép tartalmában, melyik az az időpont, melyben készítését feltételezhetjük, és mit jelent gyűrűnk az egyiptomi kultuszok terjedése szempontjából?

Isisnek kizárólag azokra az aspektusaira térünk ki, melyek szorosan véve témánkhoz tartoznak, egyébként messzire vezetne a pantheisztikus istennő teljes kultuszának vizsgálata.

Röviden az istennő jellemzésére az Augustus-kori Diodórost idézzük, aki az arábiai Nysa városában állott stéléről írta le az istennő következő szavait: „Én Isis vagyok, a Föld királynője, tanítóm Hermés volt; amit én törvényként állítottam, senki nem döntheti meg. A legidősebb lánya vagyok a legfiatalabb istennek, Kronosnak. Én asszonya és testvére vagyok Osiris királynak. Én vagyok, ki elsőként adta a gabonát táplálékul az embereknek. Én Hóros király anyja vagyok. Én vagyok, ki a Kutya csillagképében

[1] Leltári száma; 65.5.1; R 552.

[2] A lelőhely átkutatását egy későbbi időpontban tervezzük.

felkelek az égen. Nekem szentelték Bubastos városát. Üdv, üdv néked Egyiptom, ki engem tápláltál!»[3]

Egy Ios szigetéről származó i. sz. II—III. századi felirat szinte ugyanezekkel a szavakkal jellemzi az istennőt.[4] A kiosi feliratban azonban találunk egy, az előző szövegekben nem szereplő kitételt is: «. . . Én vagyok, aki a sötétséget fénnyé változtattam az emberiség számára.»[5]

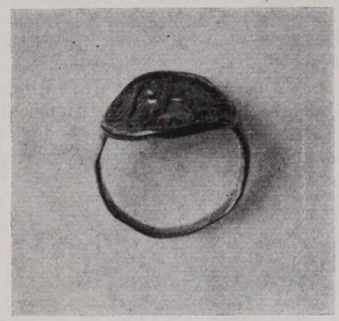

1. kép

2. kép

A pannóniai aranygyűrű meghatározása szempontjából bennünket Isis megjelenési formái közül az a mondat érdekel, melyben azt mondja magáról az istennő, hogy «. . . én vagyok, ki a Kutya csillagképében felkelek az égen . . .», valamint a másik, mely szerint ő az, aki «. . . a sötétséget fénnyé változtattam, az emberiség számára . . .»

Isis Sothis a megszemélyesítője a Sirius csillagnak (Kutya csillagkép) és kutyán ülve, görög viseletben lovagol, fején egyiptomi koronával. A Sothis csillagképben (Sirius) az egyiptomiak Isis «lelkét» vélték felismerni.[6] Isis, mint a hajózás patrónusa ugyancsak közeli kapcsolatban van az asztrális jellegű Sirius-Sothissal.[7] Isis maga Re[8] ő a keleti ég és a reggeli Nap-bárka.[9] Előfordul, hogy Isist mint Zeus—Helios női megfelelőjét napként szólítják meg.[10] Ő néha maga a Nap, uralja az eget, Re' szeme. Koronát visel fején, melyhez gyakran napkorong tartozik.[11]

Sothis (Sirius csillag) csak a ptolemaioszi időkben azonosul Isissel. Az Isis-Sothis vonatkozásoknak az antik irodalom és a modern szerzők is tág teret szentelnek.[12] Legújabban R. Merkelbach[13] részletesen felsorolja az antik auktoroktól kezdve mindazokat az említéseket, melyek a Sothison ülő Isisről szólnak. A Sothis—Sirius csillag felkelésével kezdődik Egyiptomban az egyik évszámítás.[14] A Sirius felkelése július 19 egyben a Nílus áradásának a kezdetét is jelenti.[15] Mint Merkelbach ezt hangulatosan leírja: «Bevor im Juli die Nilflut einsetzte beweinte Isis den toten Osiris, ihre Tränen brachten den Fluss

[3] *F. Roeder:* PW—RE XIX. 2114. 40—49. Isis. cimszó.
[4] *F. Roeder:* uo. 2114—2115.
[5] *F. Roeder:* uo. 2115. 24—26.
[6] *K. Parlasca:* Trierer Zeitschrift 2 (1951) 119.
[7] *K. Parlasca:* uo. 117. l.
[8] *E. Roeder:* i. m. 2089. 4.
[9] *Dobrovits A.:* EPhK (1934) 38.
[10] *F. Roeder:* i. m. 2115. 45—50.
[11] *F. Roeder:* i. m. 2092 skk.
[12] Monografikus jelleggel *G. Lafaye*, Un monument romain de l'étoile d'Isis. Bas-relief inédit du Musée Kirchner Mélanges d'Archeologie et d'Histoire. 1881. École française de Rom. I. 192 skk.
[13] *R. Merkelbach:* Isisfeste in griechisch-römischer Zeit. Daten und Riten. (1963 Meisenheim an Glan.) Beiträge zur Klassischen Philologie. Heft 5. 27 skk.
[14] *Merkelbach* i. m. 61 és 77 ll.
[15] *Parker:* The Calendars of Ancient Egypt. Chicago 1950. 195 skk.

zum Ausschwellen. Das Wasser überflutete das Land, man feierte die Hochzeit der Isis (des Landes) und des Osiris (des Wassers)».[16] Isis-Sothis jelenetének szoros kapcsolata a naptárhoz, és a sok ilyenfajta ábrázolás Egyiptomon kívül a provinciákban arra utal, hogy az Isis kultusz követői július 19 ünnepét mindenfelé megtartották, amerre az istennőt tisztelték. Isis-Sothisnak több templomot szenteltek,[17] így valószínű, hogy mindezek orom csoportjainak Isis-Sothis jelenete volt a dísze.

Az elmondottak máris közelebb vezettek bennünket aranygyűrűnk Isis-Sothis jelenetének megértéséhez.

A Sothis csillag felkelése az Újév kezdete, a Nílus áradása a tartalma annak a jelenetnek, melyet a trébelt aranylemez megőrzött. Szokatlan a jelenetben, hogy míg az Isis-Sothis ábrázolásokon az istennő felemelt kezében általában a sistrumot tartja (mint a savariai Isis-szentély oromcsoportján is),[18] melynek hangjával a Nílus áradását idézi elő,[19] vagy situlát emel magasba, a víz szimbólumaként (mint a Kirchner Museum domborművén), vagy esetleg paterát tart,[20] addig gyűrűnkön a napkorongot tartja felemelt kezében. Mint már láttuk, ő maga a Nap is. Az ábrázoláshoz viszonyítva nagyméretű napkorong kidomborodó közepét sodrott aranyhuzal veszi körül, ennek sodrásával a

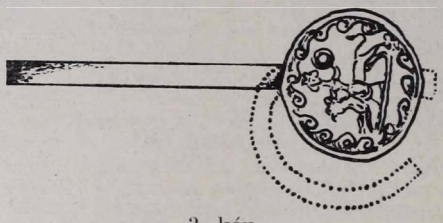

3. kép

forgásban levő sugarakat kívánta a készítő művész érzékeltetni.[21] Ilyen forgó küllős napkorong szerepel Pompeiben is, az «aranyozott amorettek házá»-ban (Haus der vergoldeten Amoretten), ahol keretbe foglalva megtaláljuk az Isis attributumokat. A most tárgyalt Isis-Sothis jelenetet a kerek gyűrűfej szegélyén a már említett spirálba csavarodó végű «futó kutya» motívum (laufender Hund) veszi körül. Tarajokba csavarodó stilizált hullámok ezek, és a legősibb időktől kezdve a vizet jelképezik.[23] Azt hisszük, nem járunk messze a valóságtól, ha feltételezzük, hogy ezzel a «víz» kereteléssel Isisnek Osirissel való kapcsolatára akart utalni a kultuszban és szimbolikában járatos készítő, ill. megrendelő. «Isis az istennő, akinek Osirisért hullatott könnyei az áradást okozzák. — Isis az egyiptomi föld, akit Osiris, a Nílus megtermékenyít. — Osiris a feloszló halott, akiből azon a helyen, ahol van, víz áramlik és Nílussá lesz.»[24]

Mint Dobrovits felsorolja, az Osiris rituálék litániaszerű imái Osirist különböző vizek, tengerek nevével illetik. Munkájából idézzük a jelzőket: «Ime te nagy vagy és kerek, mint a Gyűrű, mely körülveszi a Ha Nibu-t (Égei-tenger). Ime te kerek vagy, és nagy, mint a nagy kerek Szek tenger.»[25]

A görög—római írók, pogányok és keresztény egyházatyák nagyon jól ismerik Osirist, beszélnek lényegéről, a neve mögött rejlő értelemről, és szinte egyhangúan mondják; Osiris a víz, Osiris a Nílus.[26]

[16] *R. Merkelbach:* i. m. 14 l.
[17] *G. Lafaye:* i. m. 196 skk.
[18] *Szentléleky T.:* A szombathelyi Isis-szentély. Budapest 1960. 17 skk.
[19] *Wessetzky V.:* Arch. Ért. 86 (1959) 29.
[20] *G. Lafaye:* i. m. 193, 196 11.
[21] Az aranyhuzal sodrása részben elnyomódott, részben lekopott, de erős nagyítás alatt jól kivehető a napkorongon és a keretező spirálisokon is.
[22] *K. Schefold:* Vergessener Pompeji. München 1962. 149 l. 1 ábra. Anhang III. Isis und verwandtes. 197 skk.
[23] *F. Weege:* Etruskische Malerei. Halle 1921. 19 tábla. A kép. Tarquinia i. e. I. szd.; *W. Schuchardt:* Die Kunst der Griechen. Berlin 1940. 333 ábra, 364 sk.
[24] *Dobrovits A.:* EPhK (1934) 31.
[25] *Dobrovits A.:* i. m. 12—13.
[26] *Dobrovits A.:* i. m. 10 l. és felsorolja az auktorok Osiris-víz vonatkozású megállapításait.

Az ismertetésünk tárgyát képező aranygyűrűfejen ábrázolt tematikát tehát a következőkben foglalhatjuk össze: a Sirius csillag felkelése idején, a Sothis év 1 Thot napján (július 19), az egyiptomi Újév kezdetén Isis-Sothis előidézi a Nílus áradását, életre kelti Osirist, a Nílust, és érlelő napsugaraival gazdagítja a földet. «A jelenet nem kizárólag a Nílus áradásának ábrázolására korlátozódik, mely az egyiptomi nép, de a császári Róma szempontjából is különleges jelentőséggel bír, hanem vonatkozott az Isis lelkeként felfogott és Sothissal identifikált Újévi-csillagra is. Ugyanígy Rómában is az év kezdetének ünnepe jelentős esemény volt; mint évenkénti megnyilvánulása a teremtés gondolatának, a legősibb egyiptomi vallásos elképzelések közé tartozott.»[27] Gyűrűnk az ábrázolás tartalmát tekintve az egyiptomi kultuszokhoz fűződik, képtípusának megformálásában azonban a római provinciális képalkotást tükrözi. E tárgy eredetét és korát roppant kézenfekvő lenne Alföldi András alapvető publikációja nyomán[28] és aranygyűrű-

4. kép

fejünk átmérője alapján Alföldi által anonym csoportnak nevezett rómavárosi verdékben 380 és 395 között készült veretekkel kapcsolatba hozni,[29] ezekhez való nagy hasonlósága miatt. A gyűrűfej kerek formája, az Isis-Sothis jelenet — mind párhuzamban állanak a pion-szerű anonym veretek, Isis-Sothis jelenetek hátlapi képével. Ezeket a rómavárosi verde az év kezdetén bocsátotta ki és nyilvánvaló a január 3-i ünnepekhez, a VOTA PVBLICA-hoz való vonatkozásuk.[30]

Az anonym veretek körében a bélyegeket agyonhasználják, durván átvésik. Jellemző erre az eldurvulásra, hogy a típusok gyorsan degenerálódnak, s nem csak qualitásuk romlik meg, hanem az istenek attributumait félreértik, elcserélik és értelmetlen sémákká alakítják.[31] A megbeszélésünk tárgyát képező gyűrű Isis-Sothis jelenetében az

[27] *V. Wessetzky:* A Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn. Leiden 1961. 33. l.

[28] *A. Alföldi:* A Festival of Isis. in Rome under the Christian Emperors of the IVth Century. Bp. 1937. Diss Pann. II 7.

[29] Uo. 9—13. l.

[30] *A. Alföldi:* A Jahrbuch für Antike und Christentum. 8/9 (1965/1966) (Münster-Westfallen) 53—87.

[31] Ua. *A. Alföldi:* A Festival of Isis . . . 12 l.

erősen hangsúlyos szerepet nyert napkorong, melyet az istennő felemel, nem lehet félreértése vagy elcserélése az attributumnak. Az anonym veretek Isis-Sothis jelenetein az istennő minden esetben a sistrumot emeli fel jobb kezével. Sothis balról jobbra tart, az istennő arca profilban jobbra nézve van ábrázolva. [32]

Gyűrűnket összevetve az anonym veretekkel arra a megállapításra jutunk, hogy Sothis alakján, Isis személyén kívül más azonos jegy vagy kapcsolat nincs tárgyaink között.

A gyűrűképen a solaris jelleg dominál, míg az anonym veretek hátlapi veretén Isis solaris jellegét nem hangsúlyozzák külön. A nap kiemelése, az állat farkának szándékosan hullámvonalban való felkanyarítása, szemben a rómavárosi vereteken szokásos egyenes hegyes farok kialakításával, valamint az Osiris víz mythosnak jelenléte a keleti tartományok felé mutatnak.

5. kép

Az istennő megjelenési formái különböző vidékeken vagy foglalkozási körökben másként és másként alakulnak. Így Isis Panthea a hajósok körében, Isis Pharia lesz, a Nílus-menti földművelők a vízduzzasztó Isis-Sothist tisztelik, és az Alpok menti népek Isis Noreia képében tisztelik az istennőt.[33] Nagy a valószínűsége annak, hogy a gyűrűn ábrázolt napkorongot felmutató Isis tiszteletének gyökereit Syriában kell keresnünk, ahol a Nap centrális tiszteletnek örvendett.

Isis napistensége különösen a hellenisztikus időkben emelkedik jelentőségre, mert a korai időkben Isis mennyei vonatkozásainak hangsúlyozása hiányzik.[34] Később Apuleiusnál (i. sz. II. sz.) az Isis mysteriumba való beavatás leírásában is erős hangsúlyt kap az istennő soláris jellege.[35] Az Isis kultusz egyre terjedt a birodalomban, annak ellenére, hogy a III. századtól kezdve Mithras vallása erős konkurrenciát jelentett számára.

Az Isis kultusz terjedésére Cumont szavait idézzük; «Unter dem Schutze der ägyptischen Geschwader verbreiteten die Seeleute und die Händler gleichzeitig den Kultus

[32] Uo. II 20; III 1; IV 9, 22; V 38; VII 19, 29, 34, 37, 38; VIII 39. A hátlapon a sistrum a jobb kezében van, arccal jobbra fordul, VIII 34-en a sistrum a jobb kezében van, arccal balra fordul. IX. 4. a sistrumot jobb kezében tartja, arca kivehetetlen.

[33] Vö. *C. Schneider:* Geistesgeschichte des Antiken Christentums. München. 1954. I. 351.

[34] *H. Bonnet:* Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte. Berlin 1952. 326, 329.

[35] *Apuleius*, Metam. XI 23. *M. P. Nilsson:* Geschichte der griechischen Religion. II. München 1961. 632 skk.

der Isis der Schirmherrin der Schiffer, an allen Küsten Syriens, Kleinasiens und Griechenlands, auf den Inseln des Archipels und bis zum Hellespont und nach Thrakien hinein.»[36]

Ez az Isis mythos, melyet gyűrűképünk ábrázol, Egyiptomból szíriai közvetítéssel, illetve szíriai hatásokat felvéve került el végül Thrácián, Dácián keresztül — véleményünk szerint — a Kárpát-medencébe, s a dunai tartományokba. Drexler alapvető tanulmányában részletesen tárgyalja azokat az adatokat, melyek Isis szíriai kultuszára vonatkoznak, valamint Isis és Dea Syria kapcsolatát.[37] Alig van azonban tárgyi emlék, mely e kultuszt magyarázná. A szír hatások mindenképpen felismerhetők Isis kultuszában, azonban mibenlétük még nem rajzolódott ki egészen világosan. Gyűrűnk csupán szerény adalékként járul hozzá a kérdés megvilágításához.

Ha a szír hatások közvetítői után kutatunk a Kárpát-medencében, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a Dáciában jelentős számban betelepített szíreket.[38] Vásárosnamény az aranygyűrű lelőhelye alig 100 km-re van északi irányban Dáciától, az észak felé vezető út közelében, tehát nagy valószínűséggel dáciai szír környezetből kikerült leletnek tarthatjuk.

Az arany női gyűrű típusát tekintve nem pecsétgyűrű. Domborított felülete a vékony aranylemez, melyből a képet trébelték, valamint a kép oldalirányú elhelyezése mind alkalmatlanná teszik arra, hogy pecsételni lehessen vele. Az ábrázolt tematikánál fogva inkább varázserővel bíró amulettként foghatjuk fel, melynek egy határozott kultuszhoz való tartozása kétségtelen.

Az Isisnek tulajdonított varázserő tette, hogy az élet minden lehető történésénél segítségül hívták, Ő volt, aki az életet adta, s tisztelői életét meghosszabbította.[39] Isis kifejezetten az asszonyok istennőjeként szerepelt, mint az asszonyi tevékenységek védője,[40] oltalmazója a szülő nőknek és gyermekeknek.[41] Gyógyító istennő Isis, aki győzelmet és egészséget osztogat.[42] Segít ő mindenhol, ahol szükséget szenvednek.[43] Így aztán érthető, ha az asszonyok különös tisztelettel viseltetnek Isis iránt.

A legnagyobb megtiszteltetés egy hívő számára az volt, ha felvételt nyert a szolgálattevők szűkebb körébe. Aki belépett a vallási közösségbe, az egyben remélhette azt is, hogy később papi funkciókkal is felruházzák. — Az Isis kultuszban különösen feltűnő a nők erős részvétele a vallásos cselekményekben, ami az Isis-papnők gyakori említéséből is kitűnik.[44] — Talán egy kultuszba beavatott asszony viselte a gyűrűt, de az is lehetséges, hogy a gyűrű újévi ajándékul szolgált és az ajándékozó Isis-Sothis képével bőséget, egészséget, termékenységet kíván a megajándékozottnak.

Az eddigiekből kitűnt, hogy aranygyűrűnk egy, a hellenizmusban gyökerező görög-római típusú egyiptomi eredetű Isis-Sothis jelenet képét őrízte meg számunkra, provinciális elemekkel vegyítve. — A közelebbi meghatározáshoz hozzásegít bennünket az is, ha vizsgálat alá vonjuk aranygyűrűnk formai kialakítását is.

Az antik gyűrűgyűjteményeket áttanulmányozva azt tapasztalhatjuk, hogy az ilyen kerek, lapos fejű, teljesen aranyból alakított pántgyűrűk eredete a görög hellenisztikus formaalkotásra vezethető vissza. A lapos kerek gyűrűfejek átmérője 2,2 és 2,6 cm között mozog. A gyűrűtípus egyik legkorábbi példányát az i. e. IV századból,[45] görög területről idézi Marshall. Ugyancsak görög IV—III. századi a Battke által közölt[46] egybeöntött arany pántgyűrű is, melyhez hasonlót közöl Itáliából is a IV—III. századból.[47] Már sokkal közelebb áll a Magyar Nemzeti Múzeumban levő aranygyűrűhöz az a néhány következő analógia, melyet Marshall «Greco-Roman and Roman» típus címszó alatt mutat be. Az egyik gyűrűfej kerek domborított aranylemezből készült. Rajta Isis-Fortuna alakja látható.[48]

[36] *F. Cumont:* Die orientalischen Religionen im römischen Heidentum. Leipzig—Berlin 1914. 94 l.

[37] *W. Drexler:* Isis. *W. H. Roscher:* Lexikon der griechischen Mythologie II. 1. Leipzig 1890. 376 skk. és 500.

[38] *Kerényi A.:* A dáciai személynevek. Diss. Pann. I. 9. Budapest 1941 286. 290.

[39] V. ö. *S. Morenz:* Ägyptische Religion. Stuttgart 1960. 78.

[40] *W. Drexler:* i. m. 492.

[41] U. o. 501.

[42] U. o. 521 sk.

[43] V. ö. *Roeder:* i. m. 2040.

[44] U. o. 2132 és *C. Schneider:* i. m. 514—515.

[45] *F. H. Marshall:* Catalogue of the Finger Rings Greek, Etruscan, and Roman in the Departments of Antiquities British Museum. London, 1907. 15. III. 73.

[46] *H. Battke:* Geschichte des Ringes. Baden-Baden 1953. 23 l. IV tábla 21.

[47] U. o. 17 sk. III. tábla 13.

[48] *F. H. Marshall:* i. m. 43 l. 250.

Felfogásban azonban két gyűrűpéldány áll legközelebb gyűrűnkhöz és Marshall mindkettőt az i.e. I. századra datálja. Figyelemre méltó, hogy mindkét gyűrűfejben az ábrázolt jelenet, illetve alakok vízszintes vonalból alakított plinthoson állnak. Az egyik gyűrűkép Isist és Osirist ábrázolja plinthoszon állva, a gyűrű lelőhelye ismeretlen.[49] A másik gyűrűn a gyűrűkép alakjai egyiptomi istenségek, plinthoson állnak, és ugyanúgy oldalnézetben vannak elhelyezve, mint a mi gyűrűnkön. A gyűrű lelőhelye Alexandria, datálása i.e. I. század. Ennek a gyűrűnek az átmérője 2,6 cm, csaknem azonos a mi 2,7 centiméteres gyűrű-átmérőnkkel.

A gyűrűtípus vizsgálata ugyanarra az eredményre vezetett, mint az Isis-Sothis kultusz eredetének vizsgálata. Mindkettő hellenisztikus, de kevés változtatással tovább él. Gyűrűnk datálásához sajnos olyan adatok nem állnak rendelkezésünkre, melyek a pontosabb időhatározásban segítségünkre lennének, így csak a koracsászárkori eredet mellett foglalhatunk állást.

PETŐ MÁRIA

A HADSEREG LÓTARTÁSA PANNONIÁBAN

Miután Pannonia i. sz. 9-ben a római birodalom szerves részévé vált, gazdasági és társadalmi életében a megelőző évszázadok lassú fejlődéséhez képest jelentős változások álltak be. Az italikus kereskedők és telepesek többé-kevésbé alkalmi, s számban jelentéktelen rétegéhez, a Duna mellékére vezényelt, állandó, nagyszámú katonaság jelenléte járult. Pannonia határtartomány lévén, feladata elsősorban a birodalom védelme volt a limesen gyakran fenyegető barbár támadásokkal szemben. Helyzeténél fogva mezőgazdasági és kézműipari termelésének elsődlegesen a hadsereg igényeit kellett kielégítenie.

Az őslakosság földbirtokviszonyait általában sértetlenül hagyó rómaiak a veterán katonák letelepítésével és földhözjuttatásával igyekeztek az előttük álló feladatokat megoldani. Ugyanakkor az őslakosság árufeleslege számára is mindig szinte korlátlan felvevő piacot jelentett a katonaság. Termelők és fogyasztók kategóriájának szétválasztása számunkra mégsem jelent ilyen egyszerű feladatot. A legiók és segédcsapatok nem csupán mint fogyasztók jelentkeztek, hanem földjeik, állatállományuk és kézműiparuk révén maguk is beleszóltak a termelésbe. E körülmények miatt igen nehéz szétválasztani a hadsereg és a polgári lakosság mezőgazdasági termelését. Kivétel a hadsereg lótartásának kérdése, amelyet viszonylag gazdag forrásanyag alapján tárgyalhatunk.

A római hadseregszervezetben kezdettől fogva megvoltak a lovas segédcsapatok, de ezek jelentősége akkor növekedett meg igazán, amikor Róma egymásután hódította meg az Itália határán túl élő népeket, s így könnyen és gyorsan mozgó katonai szervezetre volt szüksége. Ez tartományunkban is jelentős szerepet kapott.

Amikor Pannonia katonai megszállása megtörtént, az itt állomásozó három légióban a lovasok száma még elenyészően csekély volt. Egy légióban 6000 főnyi gyalogosra 120 lovas jutott,[1] így legkisebb számot véve alapul ez 360 lovast jelentett. Természetesen a lovak számát ennél jóval többre kell becsülnünk, mert itt és a továbbiakban sem számolhatunk a tartalék, málhás és a tisztek számára fenntartott lovakkal.

Az alábbi összeállítás, amely Mócsy András és Várady László munkái[2] alapján készült, a pannoniai katonaság létszámának alakulását mutatja be négy évszázad időtartamában.

i. sz. I. század:

3 legio	3×6000 =	18 000	ebből lovas		360
14 ala	14× 500 =	7 000	,,	,,	7000
9 coh.eq.	9× 500 =	4 500	,,	,,	1080
2 coh.mil.eq.	2×1000 =	2 000	,,	,,	480
13 cohors	13× 500 =	6 500	—	—	—
3 coh.mil.	3×1000 =	3 000	—	—	—
		41 000 fő	ebből lovas		8920 fő

[49] U. o. 23 l. IV. tábla 118.

[1] *Lammert:* Reiterei. PWRE 1920. I. A. 545.

[2] *A. Mócsy:* Pannonia. PWRE Suppl. IX. Stuttgart. 1962. *Várady L.:* Késő-római hadügyek és társadalmi alapjaik. A római birodalom utolsó évszázada. (376—476) Bp. 1961.

A LOVAS SEGÉDCSAPATOK AZ I—III. SZÁZADBAN, PANNÓNIÁBAN

1. Ala I. Pann.	I. sz. eleje
2. Ala I. Aug. Ityraeorum sagitt.	I. sz. első felétől 100-ig
3. Coh. I. Alp. eq.	I. sz. első felétől 100-ig
4. Ala Asturum II.	I. sz. közepe
5. Coh. II.	I. sz. közepe
6. Ala I. Flavia Dom. Aug. Britannica mill. c. R. bis torquato ob virtutem	I. sz. vége
7. Ala I. c. R.	
8. Ala Hisp. Auriana	I. sz.
9. Ala I. Hisp. Aravacorum	I. sz.
10. Ala II. Hisp. Aravacorum	I. sz.
11. Ala Scubulorum	I. sz.
12. Ala Siliana bis torquata bis armillata c. R.	I. sz. vége
13. Ala I. Tungrorum Frontoniana	I. sz. vége
14. Ala I. Praetoria Singularium	i. sz. 85
15. Coh. VI. Breucorum c. R. eq.	i. sz. 80.
16. Coh. VII. Breucorum c. R. eq.	I. sz. vége
17. Coh. I. Britannica mill. c. R.	i. sz. 80—100
18. Coh. II. Gallorum Pannonica eq.	I. sz. vége
19. Ala I. Thracum victrix	I. sz.
20. Ala Flavia Pann.	—
21. Coh. II. Hisp. scutata Cyrenaica eq.	kb. i. sz. 100.
22. Coh. I. Lepidiana c. R. eq. torquata	I. sz. vége
23. Coh. I. Lucensium eq.	i. sz. 80
24. Coh. II. Aug. Dacorum p.f. mill. eq.	—
25. Coh. II. Aug. Thracum eq.	—
26. Ala I. Pann. Tampiana	i. sz. 102-ig
27. Vexillatio eq. ex Syria	i. sz. 110.
28. Ala I. Cannanefatium c. R.	i. sz. 116.
29. Ala I. Batavorum mill.	II. sz. első fele
30. Ala I. Bosporanorum	i. sz. 116.
31. Ala III. Aug. Thracum sagitt. c. R.	II. sz. eleje
32. Ala I. Flavia Gaetulorum	i. sz. 114.
33. Coh. III. Batavorum mill. eq.	II. sz.
34. Coh. mill Maurorum eq.	II. sz. III. sz. első fele
35. Coh. I. Noricorum eq.	II. sz.
36. Coh. I. Aelia Caes. mill. sagitt. eq.	II. sz. eleje
37. Ala I. Brittonum c. R.	i. sz. 139—148.
38. Ala I. Ulpia Contariorum mill. c. R.	II. sz.
39. Ala I. Thracum sagitt. c. R.	II. sz.
40. Coh. I. Ulpia Pann. mill. eq.	i. sz. 214.
41. Coh. II. Alp. eq.	III. sz.
42. Ala I. osrhoenorum sagitt.	—

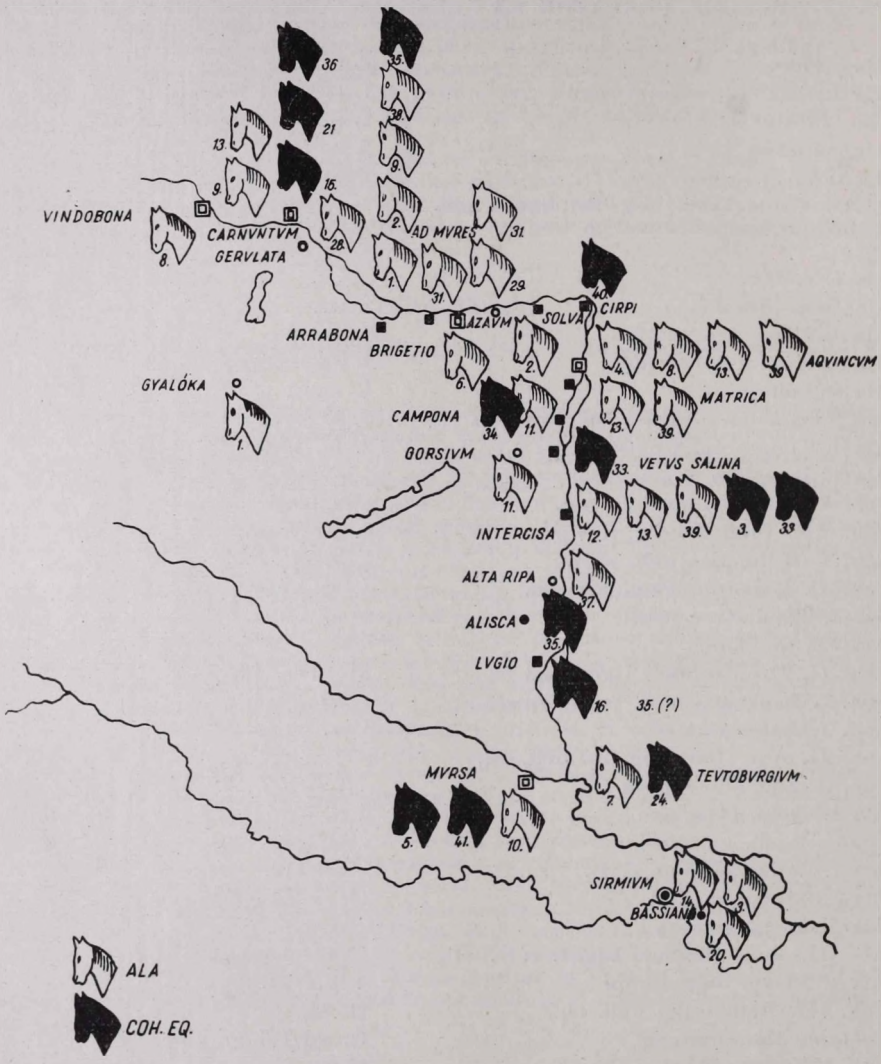

i. sz. II. század:

4 legio	4×6000	=	24 000	ebből lovas	480
7 ala	7× 500	=	3 500	,, ,,	3500
1 ala. mil.	1×1000	=	1 000	,, ,,	1000
1 coh.eq.	1× 500	=	500	,, ,,	120
2 coh.mil.eq.	2×1000	=	2 000	,, ,,	480
12 cohors	12× 500	=	6 000	— —	—
4 coh.mil.	4×1000	=	4 000	— —	—

41 000 fő ebből lovas 5580 fő
+ vexillatio equitum ex Syria

i. sz. III. század:

4 legio	4×6000 =	24 000	ebből lovas		480
1 coh.mil.eq.	1×1000 =	1 000	,,	,,	240
1 coh. eq.	1× 500 =	500	,,	,,	120
1 ala	1× 500 =	500	,,	,,	500
1 coh.	1× 500 =	500	—	—	—
1 coh.mil.	1×1000 =	1 000	,,	,,	—
		27 500 fő	,,	,,	1340 fő

i. sz. IV. és V. század:

A katonaság létszáma 61300 fő, ebből lovas 28500 fő.

Ha az itt összeállított képet megvizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a II. században csökkent a lovaskatonák létszáma, de a pannoniai haderő együttesen azonos maradt, hiszen a quad és markomann háborúk miatt nagy létszámú katonaságot kellett idevezényelni.

A III. századi hadrend olyan kevéssé tisztázott, hogy a számítások adta kép egészen irreális.

A IV. században a római hadsereg szervezetben történt változással megnőtt a lovascsapatok jelentősége birodalomszerte, s így természetesen Pannoniában is. A közigazgatási átszervezés miatt a provincia területe megnövekedett ugyan, mégsem valószínű, hogy ilyen nagy létszámú katonaságot a tartomány el tudott volna tartani.

A mellékelt térkép az i. sz. I—III. században Pannoniában állomásozó lovaskülönítmények tartózkodási helyét tünteti fel. A térképről a légiók hiányoznak, ugyanis ezeknél a lovaskatonáknak csak előőrs, vagy küldönc szerepük lehetett. A csapatok elhelyezkedéséből kitűnik, hogy ezek a limes mentén sorakoztak fel, egymástól különböző távolságra. Egyes jobban megerősített pontok tűnnek ki, pl. Carnuntum, Arrabona, Aquincum, Intercisa, Mursa. Ha Pannonia ókori vízjárási viszonyaira gondolunk — amelyre az árvízszabályozást megelőző II. József korabeli térkép nyújthat némi támpontot — érthetővé válik, hogy Gerulata és Arrabona, Lugio és Teutoburgium, Mursa és Sirmium közti Dunaszakaszon nincsenek lovascsapatok elhelyezve, ugyanis ezek a vidékek nehezen járhatók és mocsarasak voltak, ahol lóval közlekedni lehetetlen volt. E földrajzi körülmény amúgyis természetes védelmet kínált a túlsó partról betörő barbárok ellen.

A tartományban tartott ló fajtájáról csupán néhány általános megállapítást tehetünk. Az itt talált állatcsontok feldolgozása még nem jelent meg, s enélkül megalapozatlan lenne bármiféle kijelentés. Bökönyi Sándor a lócsontleletek vizsgálata alapján a vaskorban Európában tartott lovakat két nagy csoportra osztja, keleti és nyugati fajtájú lovakra — köztük a választvonalat Bécs—Velence irányában húzza meg, ezek szerint hazánk területét a keleti fajtájú lovak tenyésztérületébe sorolja.[3] A korai vaskorban itt élő illírség keleti lovai feltehetőleg keveredtek a betelepült kelta törzsek nyugati fajtájú lovaival. Ezek alapján már a római hódítást megelőző időkben sem beszélhetünk egységes, lóállományról. Az I. század elejétől a tartományban sorozott segédcsapatok révén főleg nyugati, kelta és hispán eredetű katonaság,[4] illetve lóállomány került a Duna-vidékre.

A II. században a limesen megváltozott helyzet következtében, a szemközti barbárok ellensúlyozására keleti származású lovascsapatokat állítottak fel. A szír és thrák népelemek lovai erős keleti és déli beütést hagyhattak a pannoniai lóállományban. A segédcsapatok lovainak fajta szerinti vizsgálata igen nagy nehézségekbe ütközik. Az ala-k és cohors-ok nevében jelzőként szereplő népnevek az egységek felállításának idején valóban etnikumot jelöltek. A későbbiek során azonban ezeket a csapattesteket idegen földre helyezték, ahol a helyi sorozások alkalmával új elemek kerültek a különítményekbe. Lovascsapatok áthelyezésekor, mégha a szállítás lovon történt is, a régi lóállomány igen hamar kicserélődött az állomáshelyen beszerezhető fajtákkal. Pannonia területén a csapattestek nevéből korábbi állomáshelyéből a katonai névanyag vizsgálatából az derül ki, hogy főleg nyugati származású lovaik voltak, afrikai és keleti elemekkel keveredve.

A lovasábrázolások sem adhatnak ennél biztosabb támpontot. A nyugati és keleti fajtájú lovak közti kb. 10 cm-es marmagasság különbséget, ill. a metapodiumok eltérő

[3] *S. Bökönyi:* Acta Arch. Hung. 16. (1964) 227.

[4] *K. Kraft:* Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten am Reihen und Donau. Bern. 1951. 31—32.

vastagságát a kőfaragó nem tudta, s nem is állhatott szándékában érzékeltetni, s így lovasábrázolásos emlékeink inkább kőfaragóink mesterségbeli tudásáról s nem az itt tenyésztett lovak fajtájáról adnak felvilágosítást, ill. a pannoniai lószerszámozás módjára nyújtanak nélkülözhetetlen forrásanyagot.

A hadsereg lovainak takarmányozására, tartási módjára gyér, inkább csak közvetett adatokkal rendelkezhetünk. Hyginus említi,[5] hogy Pannoniában a szántóföldek mellett rétek és legelők voltak[6] «. . . *ut in Pannonia arvi primi, arvi secundi, prati, silvae glandiferae, silvae vulgaris, pascuae*».

A rétek tervszerű felhasználására és felosztására a római határköveken szereplő *prata legionis* kifejezés utal. Pannonia területéről ilyen felirat ez ideig nem került elő, de meglétüket joggal feltételezhetjük, mert a birodalom területén előfordulnak. Egy Hispániából előkerült terminus kő[6] egy cohors rétjének és egy másik territoriumnak az elválasztására szolgált a felirat tanúsága szerint. Ebből következik, hogy a csapattestek állataik szálastakarmánnyal való ellátását saját rétjeiken biztosították, s így volt ez minden valószínűség szerint Pannoniában is.

A kaszáló nagysága az alakulat létszámától, valamint a széna minőségétől kellett, hogy függjön. A *prata legionis* területének indirekt úton való becslésénél, a terület alsó határát 70 kat. holdra tehetjük.[7] A lovas segédcsapatok 500—1000 lovának eltartására arányosan nagyobb területet kellett felhasználni. (Az ilyen jellegű számítás lehetőségére Mócsy András hívta fel a figyelmet, amelyért ezúton mondok köszönetet.) Az abraktakarmányok közül a ló tartása szempontjából legfontosabb zab *(Avena sativa L.)* maradványait Európában a bronzkori cölöpépítményekben találták meg.[8] A növényt Magyarország területén is a bronzkortól kezdve termesztik.[9] Az ásatásoknál római leletanyagban búza, rozs, árpa, zab, borsó,[10] köles magvak kerültek elő, amely fajokat manapság is megtaláljuk a ló takarmányai között.[11]

A katonaság lótartása a táborok istállóiban és a légió, vagy segédcsapat legelőjén folyt.

A táborbelsők feltárása során több helyen istállómaradványokat találtak, sajnos ezeknek férőhely szempontjából való vizsgálata még nem történt meg, s így egy-egy tábor lóállományának nagyságára még csak következtetni sem tudunk.

A hadsereg lovainak utánpótlását valószínűleg az itt élő őslakosságtól szerezte be. Feltevésünket alátámasztja Frontinus egy adata , aki a Pannoniában élő scordiscus néptörzset lótartó népnek nevezi.[12]

A római agrárszerzők műveiben igen jelentős részeket tesznek ki az állatok gyógyításával foglalkozó fejezetek. A tervszerű és tudatos lótenyésztés megkívánta az állatállomány egészségügyi ellátásának biztosítását. A Carnuntumban előkerült feliratos emlék[13] az állatorvos, *veterinarius* nevének említésével igazolja, hogy az állatgyógyászatra Pannoniában is súlyt helyeztek. Ez az adat és a római agrárszerzők közlései arra engednek következtetni, hogy Pannoniában a lótartás mellett tudatos tenyésztésre is gondolhatunk, erre azonban ismereteink mai fokán bizonyító anyaggal nem rendelkezünk.

[5] Hyginus Gromaticus: De limitibus constituendis. *K. Lachmann.* Berlin 1848. I. 205.

[6] *H. Dessau:* ILS 5969. Berlin 1902.

[7] 1 légióban — 120 ló (megközelítőleg!):
1 ló napi szálas takarmányszükséglete közepes igénybevétel és közepes abraktakarmányozás mellett 4 kg; 1 évre 1 lónak 15 q szálas takarmány kell; 1 évre 120 lónak 1800 q szálas takarmány kell.
Jó minőségű rét évi kétszeri kaszálással kat. holdanként 26 q szénatermést adhat. (Gazdasági alapismeretek. Bp. 1938.) — 1800 q széna 70 kat. holdon terem meg.

[8] *Orth:* Hafer. PWRE II. 1912.

[9] *Rapaics R.:* A kenyér és táplálékot szolgáltató növényeink története. Bp. 1934. 136.

[10] *Nagy L.:* Bp. Tört. I. Bp. 1942. 653.

[11] *E. Swoboda:* Carnuntum. Wien. 1953. 187.

[12] Frontinus, Kriegslisten (von. *G. Bendz).* Berlin 1963. III. 10. 7.

[13] CIL III. II 215.

L. NÁDASDY ZSUZSA

A VETĀLAPAÑCAVIṂŚATIKĀ MESÉINEK SZANSZKRIT VÁLTOZATAI

A Vetālapañcaviṃśatikā ránkmaradt szanszkrit nyelvű feldolgozásait — amelyek között ugyan a tartalmi és a szerkezeti eltérések nem jelentősek, különálló verziókként tartjuk számon. A négy legismertebb verzió egyrészt az a két gyűjtemény, amely Somadeva Kathāsaritsāgara-jában és Kṣemendra Bṛhatkathāmañjarī-jában található, másrészt az a kettő, amelyet Śivadāsa, és illetve Jambhaladatta szerzett.

Śivadāsa gyűjteménye amelyet H. Uhle több kéziratvariánsból rekonstruált és adott ki,[1] Hertel szerint nem sokkal 1487 előtt keletkezett,[2] Jambhaladattáé pedig még ennél is később, I. Serebrjakov[3] szerint a XVI. században. Somadeva és Kṣemendra hatalmas, enciklopedikus mesegyűjteményeiben a Vetālapañcaviṃśatikā csak néhány fejezete ugyan egy lambakának, mégis a két kortárs-szerző műve döntő jelentőségű a Vetālapañcaviṃśatikā vizsgálatánál, hisz a két mű keletkezési ideje a XI. század, így ezek a mai ismereteink szerinti legrégibb vetāla-történetek. A vetāla történeteit a Kathāsaritsāgarában a XII. lambaka (śaśiprabhā) 75—99 taraṅgái ölelik fel. Nem az Udayana királyról, illetve fiáról, Naravāhanadattáról szóló főcselekményhez, hanem az ebbe beépített Daśakumāracarita meseciklushoz kapcsolódnak. Mṛgāṅkadatta útitársai egyike, a tíz herceg közül a hetedik, Vikramakeśarin, a kígyómarásból kigyógyít egy brāhmaṇát, akitől hálából azt a kegyet kapja, hogy a vetālák felett rendelkezhet. Mivel azonban Vikramakeśarin nem ismeri fel az így nyert hatalom nagyságát, a brāhmaṇa elmeséli neki, hogyan lett Trivikramasena király egy vetāla segítségével a vidyādharák uralkodója. Ezt a történetet meséli aztán tovább Vikramakeśarin Mṛgāṅkadattával történt találkozásakor.

A Vetālapañcaviṃśatikā a Kathāsaritsāgarába beépített mesegyűjtemények közül az egyetlen, amelynek néhány meséje a gyűjteményen kívül megismétlődik a különböző lambakákban és taraṅgákban. A következő mesék ismétlődnek Somadeva munkájában:

A *Vetālapañcaviṃśatikā részben:*	*Kathāsaritsāgara további részében:*
1. Keretmese	38. t. 47—72 śloka.
2. 4. történet	53. t. 86—193 śl.
3. 9. történet	52. t. 92—105 śl.
4. 15. történet	7. t.
5. 16. történet	22. t.
6. 17. történet	15. t.
	33. t. 62—66. śl.

Feltűnő, hogy míg a Vetālapañcaviṃśatikā kerettörténete, valamint még 24 meséje közül öt megismétlődik a Kathāsaritsāgara egyéb helyein, addig ezeken a vetāla-történeteken kívül alig találunk más olyan egy-két mesét, amely két variációban fordulna elő Somadevánál. Nem érthetünk egyet Mańkowskival,[4] aki abból kiindulva, hogy Soma-

[1] Die Vetālapañcaviṅçatikā in den Recensionen des Çivadāsa und eines Ungenannten. (Hgg. von *H. Uhle)* AKM 8 (1884), No. 1 (1881) XXX + 236. l.

[2] *J. Hertel:* Śivadasas Vetālapañcaviṃśatikā. Streitberg Festgabe. Leipzig 1924. 135 skk. l.

[3] *И. Серебряков:* Двадцать рассказов веталы. Москва 1958. 10. l.

[4] *L. von Mańkowski:* Der Auszug aus dem Pañcatantra in Kṣemendras Bṛhatkathāmañjarī. Leipzig 1892. VII. l.

deva és Kṣemendra művében csupán az első öt lambaka sorrendje egyezik meg, azt a következtetést vonja le, hogy Somadeva megváltoztatta a mindkét mű közös alapjául szolgáló gyűjtemény szerkezetét, s a meseismétlődések a nem elég figyelmes szerkesztésnek tudhatók be. Véleményével szemben meg kell vizsgálnunk, miért éppen egy önálló egységet képező gyűjtemény történetei ismétlődnek, mivel a Vetālapañcaviṁśatikān kívüli, egyéb néhány ismétlődő mese nem gyűjteményekből való.[5]

A Vetālapañcaviṁśatikānak már a keretmeséje is megtalálható a mesecikluson kívül, a Vikramāditya királyról és a kurtizánról szóló történetben (38. t. 42—72 śl). Ez a Vikramāditya király Pāṭaliputrában élt, s Hayapati és Gajapati királyokkal szövetségben megtámadta Pratiṣṭhāna királyát, Narasiṁhát, de vereséget szenvedett tőle. A katonai vereség után egy kurtizánnak, Madanamālānak a segítségével alázza meg ellenfelét. Vikramāditya a nő szolgálatait a Prapañcabuddhitól kapott kincsek egyikével honorálja. A kincsek eredete után érdeklődő Buddhivarának mondja el, itt első személyben a történetet, amely hűen követi a Vetālapañcaviṁśatikā keretmeséjének fordulatait. Az aszkéta azonban nem gyümölcsöt, hanem dobozt ad át a királynak. A leglényegesebb eltérés azonban a befejezéshez kapcsolódik. Amíg ugyanis a keretmesében csak a vetāla 24. története után derül ki az aszkéta gonosz szándéka, s a Kṣāntiśīla, azaz «Türelemerényű» név nem árul el semmit igazi jelleméből, addig itt Vikramādityát Viṣṇu azonnal felvilágosítja a már neve után is rosszindulatú (Prapañcabuddhi, azaz «álnok») aszkéta terveiről. Vikramāditya király a temetőbe megy, s a történet úgy fejeződik be, hogy a király Viṣṇu utasítására megöli az aszkétát. Ebből a meséből teljes egészében hiányzik a vetāla elem.

Carnac Temple a vetāla hitet azon motívumok közé sorolja amelyek nem indiai eredetűek.[6] Véleménye szerint a vetāla hit a dél-orosz síkságon volt elterjedve, s a bevándorló árják vitték magukkal India területére.

Az indiai mesékben azonban a vetāla elem sokkal későbbi. A Vetālapañcaviṁśatikā vetāla elemmel rendelkező keretmeséje úgy jött tehát létre, hogy a 38. taraṅgában található mesét később a vetāla elemmel bővítették, s ennek az elemnek a segítségével keretmesévé alakították át.

Bár a különböző változatok kerettörténeteiben a király különböző nevek alatt jelenik meg, (Somadevánál Trivikramasena, a 38. taraṅgában pedig Vikramāditya, Śivadāsánál Vikramasena, Jambhaladattánál Vikramakeśarin vagy Vikramāditya) mégis mindegyiket Vikramādityával azonosítják.[7]

[5] A Pañcatantra állatmeséi jellegükben idegenek a Kathāsaritsāgara vidyādharatörténeteitől, ezért nem találkozunk velük a Kathāsaritsāgara egyéb helyein.

[6] C. H. Tawney's Translation of Somadeva's Kathā Sarit Sāgara. Ed. by *N. M. Penzer*. London 1924. V. 212. l.

[7] A Kathāsaritsāgarában Vikramāditya három helyen fordul elő, kétszer mint mesehős, a 38. taraṅgában Vikramāditya, a 75. taraṅgában pedig Trivikramasena név alatt, egyszer pedig mint történeti személyiség a XVIII. lambakában, amelyet J. S. Speyer a mű későbbi bővítményének tart. (ld. *J. S. Speyer:* Studies about the Kathāsaritsāgara (Verhandlungen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam). Afdeeling Letterkunde VIII, No. 5. Amsterdam 1908). Ennek a lambakának teljes egészét Ujjayinī egy Vikramāditya nevű királyáról szóló hosszú történetciklus tölti ki, melynek egyes részei párhuzamba állíthatók a Rājataraṅgiṇīben Śīlāditya apjával, Ujjayinī híres uralkodójával kapcsolatban leírt eseményekkel (l. Rājataraṅgiṇi III. 125—285). Véleményünk szerint a mesealakok és a történeti személy azonosak, csak két ellentétes ábrázolási mód következtében keltik a különböző személyiségek látszatát. Míg Somadeva illetve a különböző átdolgozások szerzői a mesealakok ábrázolásának forrásaként a királynak csak jellembeli tulajdonságait (találékonyságát és merészségét) megőrző legendákat használt fel, addig a másik esetben a szerző a király egykor valóban véghezvitt tetteit is megőrző, nagyobb autoritással bíró történelmi hagyományokhoz vagy forrásmunkákhoz fordult. Ezt az elképzelést alátámasztja az is, ha figyelembe vesszük a Bṛhatkathā fejlődésével és a Kathāsaritsāgara kialakulásával kapcsolatban felmerült nézeteket. A két mű keletkezése között feltételezett változatok különböző korok és területek különböző képzettségű szerzői illetve szerkesztői más és más meseanyagban, írott munkákban voltak járatosak, az általuk készített recenziókat — szubjektív módon — bővítették. Emlékezve J. S. Speyer véleményére, mely szerint a XVIII. lambaka későbbi bővítménye a műnek, a fent tárgyalt három történetet különböző Bṛhatkathā-változatok szerkesztőinek tulajdoníthatjuk.

Véleményünk szerint a keretmese valamint a 7, 15, 22, 33, 52, és 53, taraṅgában felismert vetāla történetek már a Vetālapañcaviṃśatikā beolvasztásakor szerepeltek a Kathāsaritsāgara elődjében. Olyan közismert, népszerű történetek voltak ezek, amelyek nem feleltek ugyan meg eredeti formájukban a Vetālapañcaviṃśatikā összeállításánál követett szempontnak, vagyis annak, hogy a kerettörténettel összefogott, eltérő cselekményű, zsánerű és vallási beállítottságú történetek végén a király moralizáló véleményt fejthessen ki, vagy valamilyen vitás esetben dönthessen a vetāla felszólítására, de amelyeket, mivel rendkívül népszerűek voltak, — a célnak megfelelően — a Vetālapañcaviṃśatikā szerzője átdolgozott, alkalmassá tett arra, hogy a Vetālapañcaviṃśatikāban is szerepelhessenek. Egyik példa erre a Vetālapañcaviṃśatikā 4. meséje, mely megismétlődik az 53. taraṅgában (86—193 śloka). Néhány jelentéktelen eltérésen kívül (nem Śobhāvatīban, hanem Vikramapurában játszódik, s nem Śūdraka, hanem Vikramatuṅga az uralkodó) két említésre méltó különbség van a két alapjában véve azonos cselekményű mese közt. Az 53. taraṅgában az ura közelgő végzete felett kesergő Bhūmī elmond Suprabhāról egy rövid történetet. A vetāla történetek közé azonban a szerző úgy alakította át ezt a történetet, hogy az ne tartalmazza ezt az oda nem tartozó epizódot. A másik eltérés a két azonos mese elmondási okai közti különbségből ered. Az 53. taraṅgában Gomukha mondja el a történetet — más céllal — Naravāhanadattának példameseként a jó szolgáról, hűséges alattvalóról, hogy a király szolgálatára jelentkező Dekkánból érkezett Pralambabāhu iránt felkeltse a király bizalmát. Ebben a variánsban Vikramatuṅga nem készül feláldozni önmagát, hiszen a történet példaként idézett szereplője az alattvaló, Vīravara, akinek ura iránti odaadó szolgálatát akarja hangsúlyozni a történet. Ezzel szemben a mesének a vetāla történetek közt szereplő variánsa valamilyen választási lehetőséget kellett hogy adjon Trivikramasenának (ki a nagyobb hős?) s ezzel magyarázható az a fordulat, hogy a király is önfeláldozásra kész alattvalója tettét látván.[8] E meséből kiderül, hogy a Kathāsaritsāgarában meglevő mesét a szerző tudatosan építette be a Vetālapañcaviṃśatikāba, s két lényeges változtatást végzett rajta. Egyrészt elhagyta a lényegtelen részeket, másrészt pedig a történet végét a Vetālapañcaviṃśatikā szellemének megfelelően átalakította. Mivel a két mese így már kevésbé hasonlított egymásra, ezért hagyta bent mindkettőt az összeállító a Kathāsaritsāgarában még a Vetālapañcaviṃśatikā beolvasztása után is.

A Vetālapañcaviṃśatikā Anaṅgarati királylány négy különböző kasztbeli kérőjéről szóló 9. története a társadalmi szabályok alapján — a śāstrák ismeretében — csak egyféleképpen megválaszolható kérdést ad fel. A kérdés az, hogy a négy kérő: a śūdra Pañcaphuṭṭika, a vaiśya Bhāṣājña, a kṣatriya Khaḍgadhara és a brāhmaṇa Jīvadatta közül kit illet meg a leány keze. Trivikramasena a kasztokra vonatkozó házasodási szabályok alapján a királylányt a vele egy kasztba tartozó Khaḍgadharának ítéli. A királynak a brāhmaṇa Jīvadatta nem kasztjához méltó cselekedeteire (a halottfeltámasztásra vonatkozó kritikai megjegyzésére azonban érdemes felfigyelni:

yo 'pi vipras tritīyo'tra, tenāpi patitena kim
svakarmapracyutenendrajālinā vīramāninā?
(84. t. 37. śl).[9]

Ennek a mesének a cselekménye csak egy részét képezi az 52. taraṅgában Gomukha által elmondott vidyādhara történetnek, amellyel a miniszter a Naravāhanadattánál menedéket kereső Aśokamālā csodás esetének nem példátlan voltát akarja bizonyítani. Anaṅ-

[8] Vīravara történetét használja fel J. S. Speyer a Kathāsaritsāgara ősének, a Bṛhatkathānak a datálása során, s a benne előforduló dināra szó alapján a mű keletkezése terminus post quem-jeként a II—III. századot jelöli meg. A következőkben tárgyalt Jīmutavāhana-történet is alátámasztja J. S. Speyer megállapítását, amely szerint a Bṛhatkathā az indiai történelem olyan periódusában keletkezett, amikor még a buddhizmus a śaivizmussal és más helyi vallásokkal és teozófiákkal egyaránt hatást gyakorolt a hindu szellemiségre. Téves lenne azonban ebből arra következtetni, hogy ez a Vetālapañcaviṃśatikā egészére is vonatkoztatható, s hogy az már a Bṛhatkathā első megfogalmazásában is bennefoglaltatott. Ez csupán azt jelzi, hogy az említett két történet bár a Bṛhatkathā alapanyagához tartozott, ugyanakkor a Vetālapañcaviṃśatikānak is a legrégibb meséi közé számítható, s a Vetālapañcaviṃśatikāval együtt ismét bekerült a Kathā-ba. A többi mese ismétlődését is attól a változattól kezdve kell feltételezni, amelynek szerkesztője belefoglalta művébe a maga vagy más által összeállított Vetālapañcaviṃśatikāt.

[9] Azaz: «Aki pedig itt a harmadik, a brāhmaṇa, mi értéke van neki, aki a saját kötelességét elhagyva, mágikus erőkhöz folyamodván, lealjasult, kiválónak képzelve magát?»

garati — vidyadharī létében — büszkeségből visszautasította kérőit, ezért született halandóként újjá a földön. Visszautasítva négy halandó kérőjét, akik közül Jīvadatta szintén átok következtében a földön született vidyādhara, még számos férfit elhagy, amíg rátalál a vidyādharī korában visszautasított férfira, s fiat szülve neki, megszűnik átka. A vetāla 9. meséjének társadalmi szabályokon alapuló megoldásával és kritikai hangvételével szemben Gomukha története tele van a Kathāsaritsāgara egészére jellemző vidyādhara történetek motívumaival. Ezt a népszerű vidyādhara történetet kellett aztán a Vetālapañcaviṃśatikā szerzőjének átalakítani, s a megfelelő átformálás után beépíteni a gyűjteménybe.

A Vetālapañcaviṃśatikā 15. története és a Kathāsaritsāgara Mālyavān elbeszélése esetében, amelyben Kāṇabhūtinak Puṣpadanta nevének eredetét magyarázza (Kathāpīṭha 7. t.), nem ennyire nyilvánvaló, hogy egy mese két variánsával állunk szemben, mivel a hosszú Kathāsaritsāgara mesének a Vetālapañcaviṃśatikā mese csak egy motívuma. Mūladeva (illetve Pañcaśikha), a lányalakot öltött és menyeként bemutatott férfinak, Manaḥsvāminnak (illetve Devadattának), az őrzésére kéri fel a királyt, majd kicsempészve a férfit, «megtalált fia» számára követeli vissza «menyét», aki helyett a király kénytelen saját lányát odaadni.

Míg a Vetālapañcaviṃśatikā-beli 9. mese, az Anaṅgarati-féle történet egy (bevezető) részét képezte a Gomukha által elmondottnak, addig Jīmutavāhana történetének (a Vetālapañcaviṃśatikā 16. meséje) egy-egy mozzanata Yaugandharāyaṇa elmondásában (22. t.) nagyobb epizóddá bővül; pl. Garudának a kígyók közt végzett pusztítását is Kaśyapa két felesége, Kadrū és Vinatā közt lezajlott vitáról szóló történet indokolja. Ami megfelel a Kathāsaritsāgara arányainak, az nem lenne arányos és célszerű a Vetālapañcaviṃśatikāban. A Vetālapañcaviṃśatikā szerzője mindenütt rövidre fogta a bő és terjengős Kathāsaritsāgara párhuzamokat.

A Bṛhatkathā későbbi változatainak szerzői számára ezen mesék kétszeri előfordulása tehát nem tűnt indokolatlan ismétlésnek, még akkor sem, ha a két-két variáns fő cselekménye fedte is egymást, mert különböző céllal történt elmondásuk mindkét előfordulásukat indokolttá tette.

Más lehet ezzel szemben az oka a Vetālapancaviṃśatikā 17. története ismétlődésének. Devasena király az asztrológusok tanácsára, akik attól félnek, hogy egy szép feleség elvonja a király figyelmét az uralkodástól, visszautasítja egy kereskedő lányát, Unmadinīt és hozzáadja egyik fővezéréhez (vagy miniszteréhez.) Később, amikor meglátja, eleped utána, de állhatatosságát bebizonyítja azzal, hogy inkább meghal, minthogy bűnt kövessen el, és elfogadja más feleségét. A történet aktuális példameseként azonos tartalommal megismétlődik a 15. és 33. taraṅgákban. A mesében történeti legendát látunk, ha összehasonlítjuk a Rājatarāṅgiṇīben Durlabha-Pratāpāditya II. királyról írtakkal (IV. könyv). Durlabha beleszeret egy gazdag kereskedő, Noṇa feleségébe, Narendraprabhāba. A férj látva a király lelki betegségét, felajánlja feleségét, akit a király rövid vonakodás (IV. 29) után el is fogad (IV. 37). A királyokat erkölcsi mintaképként állító Vetālapañcaviṃśatikā mesék közé tehát a történet ennél erkölcsösebb és tanmesének alkalmasabb végkicsengéssel vonult be.

Az elmondottakból levonhatjuk a végső következtetést: A Vetālapañcaviṃśatikā szerzője az általa ismert népszerű mesékből állította össze gyűjteményét, melyek közül néhány már — éppen népszerűségénél fogva — benne volt a Bṛhatkathāban. A Vetālapañcaviṃśatikā szerzője tehát ismerhette a Bṛhatkathāt, melyből meseanyagának egy részét válogatta, s amelyhez később az ő gyűjteményét is hozzáépítették. A Kathāsaritsāgara összeállítója, mivel a meséket az említett átalakítások miatt külön-külön is érdekesnek tartotta, mindkét formájában bennehagyta a gyűjteményben, így a kettős ismétlődések nem a szerkesztő figyelmetlenségének eredményei. E néhány mese vizsgálata is, úgy hisszük, némi bepillantást nyújtott, s szerény adalékkal hozzájárult a Kathāsaritsāgara rétegződésének vizsgálatához is.

FÜVES ÖDÖN

A PESTI GÖRÖGÖK KÜZDELME A TELJES ÖNÁLLÓSÁG KIVÍVÁSÁÉRT

A pesti görögök ébredő nemzeti öntudatuktól ösztönözve a türelmi rendelet által biztosított lehetőséget felhasználva mindent megtettek annak érdekében, hogy a szerbektől, akikkel hosszú évtizedeken át egy közösségben éltek, elszakadjanak. Már 1783-ban elismerte a Helytartó Tanács[1] (továbbiakban HTT) a görögök külön iskola létesítési jogát, valamint azt is megengedte, hogy a pesti szerb templomban váltakozva, görögül ill. szerbül folyjék az istentisztelet. Hosszú küzdelem[2] után 1790. jún. 22-én külön templom építésére is kaptak engedélyt.[3] A templom felépítéséig a görögök a piaristáktól vásárolt épületben berendezett kápolnába jártak misére. A papi teendőket továbbra is a pesti szerb egyházközség papjai végezték. A külön görög parókus alkalmazásáért, vagyis a szerbektől való teljes függetlenség kivívásáért még kb. kétéves harcot kellett a görögöknek folytatniok.

A pesti szerb egyházközség életében a görögök kiválása zavarokat okozott. Ezzel kapcsolatos panaszukat 1791. dec. 21-én kelt kérvényükben fejtették ki a HTT előtt.[4] A szerb templomban ugyanis a változó nyelvű istentisztelet miatt eddig két görögül is tudó papot tartottak. Most azonban, hogy a görögök kiváltak, s a szerb egyházközség jövedelme megcsappant, két papot már nem volt módjukban alkalmazni. Tudomásukra jutott, hogy a görögök Törökországból «csempésznek» be egy szerzetest. Kérésük az volt, hogy a görögök ne fogadhassanak fel külföldi papot, hanem az eddigi két pap közül az egyiket vegyék át. A magisztrátus meghallgatta 1792. márc. 18-án a görögök véleményét. Ők egyöntetűen személy szerint 115-en úgy nyilatkoztak, hogy egyik szerb pap sem kell nekik, hanem ők maguk akarnak papot választani (lásd függelék). A HTT azonban a szerbek fenti kérésének tett eleget, mert 1792. márc. 30-án (1193 sz.) Johannes Mihailovitsot helyezte a görög egyházközséghez plébánosnak. A görögök azonban természetesen nem voltak megelégedve ezzel a döntéssel és csakhamar kéréssel fordultak a HTT-hez, hogy maguk választhassanak maguknak görögül és vlachul értő papot, Michailovitsnak pedig felajánlották a győri plébániát. A HTT 1792. május 22-i 1998 sz. rendeletével át is helyezte Mihailovitsot Győrbe és egyúttal kifejtette, hogy a Rescriptum Declaratorium szerint csak hűségesküt tett vagy a török háború alatt szolgálatokat tett és a püspöki consistorium által jóváhagyott jelöltet javasolhatnak papnak.[5] Egyúttal nyugalomra intette a görögöket és a vlachokat.

[1] A HTT 1783. szept. 1. 8285 számú rendelete.

[2] *Füves Ö.:* A pesti görögök önállóságáért folytatott harca 175 évvel ezelőtt. Ant. Tan. XI (1964) 127—132.

[3] A HTT 17965 sz. rendelete.

[4] Országos Levéltár HTT. Dep. Relig. Gr. n. un. 1793. fons 39.

[5] Az 1779. évi Rescriptum Declaratorium 37. §-a szerint a papot a püspöki consistorium jóváhagyása után kell kinevezésre a királyhoz felterjeszteni. Az 1793. ápr. 29-i udvari dekrétum a Resc. Decl.-ra hivatkozva csak olyan pap kinevezését teszi lehetővé, akit Magyarországon szenteltek pappá. Hiába kért Popovics püspök 1793. szept. 13-án Csók Teodor moszkopoliszi pap alkalmazására engedélyt, pedig az hűségesküt is tett, az udvar mégis elutasította a kérését (1793. okt. 10. 11097 sz.). Nem nyert tehát meghallgatást Popovics püspök azon érve sem, hogy azért kellene megengedni a hűségesküt tett külföldi görög papok működését, mert Magyarországon nincs teológiai iskola, ahol képezni lehetne őket, s ha templomot építhetnek, akkor görögül miséző papot is kell hozzá alkalmazni. A paphiány miatt sok görög és vlach nincs lelkileg gondozva, hisz' a hívők jó része csak anyanyelvén tud. Ugyancsak elutasító választ kapott Constantin Charthophylax poznani görög pap is alkalmazási kérésére. (HTT 1793. nov. 22. 27381 sz.).

Dionisziosz Popovics görög származású budai püspök a szerbek tiltakozása ellenére is felterjesztett két jelöltet a pesti görög plébánosi tisztségre: a külföldi illetőségű és vlachul tudó Euphroniosz Bendellát, a miskolci papot és a volt újvidéki majd ungvári görög lelkészt, Konstantin Vulkót. (1792. júl. 4.). Stratimirovics érsek a HTT-nak a kettő közül az eléggé idős Bendella kinevezését és Mihailovits Győrbe helyezését javasolta 1792. szept 12-én. Amikor Mihailovitsnak ez tudomására jutott, felettesének engedélye nélkül Bécsbe utazott panaszával, a szerbek pedig 1792. nov. 8-án a HTT-hoz adták be kérvényt Mihailovits papjuk visszahelyezése érdekében. Érveik a következők voltak: 1. A plébánost ok nélkül mozdították el és ezáltal a pesti szerbeket megfosztják a lelki gondozástól; 2. a két javasolt új pap egyike sem tud vlachul, hisz Ázsiából jöttek.

A HTT e kérvényre 27447 sz. alatt 1792. dec. 4-én elrendelte a városi magisztrátusnak az ügy kivizsgálását. Közben 1792. dec. 29-én a szerbek egy része titokban levelet írt a püspöknek, amelyben kijelentették, hogy ők nem osztják a szerb egyházközség vezetőinek, főképpen a Sztankovics fivéreknek a véleményét ebben a kérdésben.

Minthogy úgy látszott, hogy Pesten csak egy szerb pap maradhat, a két pap között küzdelem indult meg az egy parókusi helyért. A HTT 1793. febr. 12-én (3384 sz.) újból vizsgálatot rendelt el Mihailovits visszatartása ügyében. Hosszabb nyomozás után, amelynek folyamán Mihailovits bőven, iratokkal alátámasztva fejtette ki alkalmasabb voltát, addig Georgius Millivoin, a másik pap pedig megtagadta a válaszadást, a magisztrátus 1793. febr. 27-i jelentésében természetesen elsősorban Mihailovits érdemeit domborította ki a HTT előtt.

Popovics püspök 1793. febr. 28-án kelt levelében panaszkodik a HTT-nek a pesti szerbek vele szemben tanúsított rosszindulatára, akik tekintélyét nem tisztelve viselkednek vele szemben. Többek között a közös pénzen vásárolt parókiális épület vendégszobájából is kirekesztették őt. Érveik, amelyeket a kérvényükben felsoroltak, nem igazak, mert a lelki gondozástól nincsenek megfosztva, van ugyanis még egy papjuk, és amikor Mihailovitsot a pesti görögökhöz helyezték, akkor nem panaszkodtak a lelki gondozás hiánya miatt. Az sem igaz, hogy a két javasolt pap Ázsiából jött. Ezek macedovlach származásúak, akik a pesti vlachok nyelvét beszélik, amely eltér az erdélyi és bánáti vlach nyelvtől, a pesti görögök ugyanis macedo-vlachok, közönségesen cincárok, s csak néha-néha jön a vásárokra egy-egy erdélyi vlach. Három és fél év alatt pl. mindössze egy nagyszebeni vlach halt meg Pesten. Mihailovits viszont nem a cincárok nyelvét, hanem az erdélyi vlachokét beszéli. A püspök egyúttal kérte, hogy tekintélyének megóvására váltsák le a szerb egyházközség vezetőit, a Sztankovics fivéreket, Mihailovitsot viszont helyezzék át a felajánlott győri parókiára.

A HTT a magisztrátus febr. 27-i jelentésére támaszkodva 1793. május 14-én 11485 sz. alatt úgy döntött, hogy Mihailovits helyett, akinek több érdeme volt, Millivoin menjen Győrbe, ahol már adminisztrátor volt. Így tehát Mihailovits maradjon a pesti szerb plébánián. E döntés után a pesti szerbek egy része 1793. jún. 16-án kérvényt írt a HTT-nek, amelyben kérték kedves papjuk Millivoin visszahelyezését. A HTT nem tudta, hogy mit cselekedjék, ezért 6525 sz. alatt 1793. jún. 20-án kérdést intézett a magisztrátushoz, hogy vajon Millivoin alkalmazható-e másodplébánosnak. Stratimirovics érsek a HTT megbízására június 27-én (HTT 6925) vállalkozott arra, hogy az ellentét elsimítása érdekében ő maga fogja az ügyet kivizsgálni, mint királyi biztos. Erről jelentését 1793. szept. 13-án küldte el. Eszerint a szerbek mindkét papjukhoz ragaszkodnak és még 200.-ft-ot ajánlottak fel, így összesen 800. ft. évi összeget bocsátanak a plébánosok rendelkezésére. A többség — köztük a görögök is — Millivoin mellett állt ki, a szerb egyházközség vezetősége pedig Mihailovits pártját fogta. Az érseknek úgy sikerült egyezséget létrehozni a két fél között, hogy mindkét plébános a pesti szerb egyházközségben maradhat egyforma jogokkal és jövedelemmel.

A HTT Stratimirovics érsek fenti jelentése alapján 1793. nov. 18-án 12796 sz. rendeletével beleegyezett abba, hogy a pesti szerb plébánián két papot alkalmazzanak, de a tanács «Johannem Michailovits eo inviet quatenus idem Georgium Millivoin qua seniorem parochum in omnibus respicere, eo eidem in caerimoniis Ecclesiasticis praecedentias tribuere teneatur.»

E HHT-i határozattal nemcsak a szerb egyházközségben állt helyre a nyugalom, hanem elhárult az akadály az elől is, hogy a görögök görögül és vlachul tudó külön plébánost kapjanak Euphronius Bendella személyében. Ezzel a ténnyel viszont végre 10 éves küzdelem után megvalósult a pesti görögök régi hő vágya: a szerbektől való teljes függetlenségük is.

FÜGGELÉK

Connotatio

Individiorum Graeco-Valachicae Nationis in Peculio hocce Pestiensi contribuentium, qui ut pote super eo: Num in electionem novi Parochi consentiant, per infrascriptos viritim exauditi extiterunt.

Antonius Moszka Nobilis
Laszkar Angyelaky
Demeter Argier
Georg Hraly
Joannes Daszkal
Michael Astris Nobilis
Georgius Sacellary
Georgius Szlavoja
Georgius Pelenka
Georgius Szider
Samuel Sztankovics
Adamus Gusdovszky
Joannes Csuka
Constantin Pometa
Georgius Agorasztu
Michael Argier
Demetrius Ficsovics
Theodor Akogla
Martinus Lazar
Athanas Panajot
Cosma Panajot
Nicolaus Lukas
Georg Anton
Georg Joanu
Trandaphil Bacsik
Constantin Koemsy
Laszkar Emanuel
Georgius Paskal
Georgius Manoli
Athanasi Vaszily
Joannes Kacsartan
Naszto Keptenar
Nicolaus Argier
Michael Koszma
Nicolaus Bekela
Thomas Zaphir
Constantin Macsinko
Joannes Laczko
Spyridon Katus

Nicolaus Balter
Athanasius Pelenka
Athanasius Alemann
Joannes Peter
Teohard Panajot
Philippus Sztojkovics
Anastasius Demeter
Demeter Trandaphil
Demeter Kopicsány
Michael Bezuka
Constantin Naszto
Christop Georg
Ambrosius Docsu
Georgius Vaszily
Michael Moszka Jun.
Antonius Argier jun.
Constantin Argier jun.
Ignatius Zaphir
Vretta Pometa
Margarith Scarlath
Joannes Anastasy
Nicolaus Millio
Joannes Hadsipejo
Manoli Kojonsy
Alexander Constantinovics
Georgius Szuszkler
Constantin Bezuka
Panajot Demeter
Vrusu Raffty
Anastasius Demeter
Joannes Turnai
Theodor Zsuro
Rako László
Thomas Zsuro
Paulus Nicolaus
Simon Marton
Joann Anasztasz
Andreas Demeter

Emanuel Agora
Constantinus Tekics
Nicolaus Blana
Demeter Christoph
Joannes Papagyorgy
Joannes Zsupan
Paulus Varta
Christoph Manaszterly
Joannes Lois
Michael Argenti
Vasili Constantin
Constantin Georg
Constantin Agora
Erasmus Demetrovics
László Kyrovics
Constantinus Panajot
Joannes Constantin
Antonius Zembovics
Joannes Popovics
Demeter Trpko
Diamandi Pelenka
Michael Zophrony
Riso Dormus
Demetrius Cserno
Joannes Csuka
Constantin Philipp
Constantin Hadsi Georgi
Vreto Joseph
Koszta Kapry
Teukar Jappa
Christoph Georg
Leonda Demeter
Demeter Tullio
Joannes Tullio jun.
Thomas Sztambuli
Georgius Schuljovszky
Antonius Schuljovszky
Constantinus Monoly

Pestini 18ª Martii 1792 115 homines
Per Michaelem Kregar m.p.
Consulem, qua Mglter exmissum
et
Antonium Paschgall m. p.
Senatorem, qua mglter co-
exmissum

MEGEMLÉKEZÉS

VARGA LÁSZLÓ
1907. X. 24—1968. I. 29

Jászberényben született, Fiumében (1914—22), Budapesten, majd Debrecenben (Darkó Jenő és Láng Nándor keze alatt) tanult; a debreceni egyetem épületének felavatásával egyidejűleg avatták őt is aranygyűrűs doktorrá 1931-ben «A debreceni ref. kollégium tanárainak klasszika-filológiai munkássága» c. disszertációja alapján. Itt szerzett magántanári képesítést 1941-ben «A magyarországi latin irodalom» tárgyköréből; képesítését 1944-ben «Latin filológiára» terjesztette ki.

Egész munkássága elválaszthatatlan volt a debreceni egyetemtől. Itt működött különféle beosztásban kezdettől fogva, majd az egyetemi könyvtárban teljesített szolgálatot, de hivatali munkája mellett mindvégig oktatott is. «Görög reminiszcenciák Széchenyi műveiben» c. dolgozatával (1931) a Darkó-iskola tanítványának mutatkozott, majd a disszertációjában érintett témakört vizsgálta tovább (Hannulik János, a 18. század Horatiusa; Sinai Miklós Minucius Felix-interpretációja; Szövegkritikai és vallásrégiségtani fejtegetések Sinai Minucius Felix-interpretációjában; Németi Pál, a debreceni kollégium latin diákköltője); későbbi éveiben — a klasszikus tanulmányok szüneteltetésének nem könnyű időszakát csüggedetlen munkával vészelve át — Sambucus humanista életművének rendszeres feltárására összpontosította erőit. Ennek gyümölcseiként jelentek meg alapos dolgozatai: Sambucus emblémái, S. filológiai munkássága, De operibus philologicis et poeticis I. S., S. humanista levelezőtársairól (ugyancsak latinul, 1967); «S. élete és munkássága» c., kandidátusi disszertációnak szánt terjedelmes kéziratát betegeskedése miatt sajnos már nem védhette meg.

Nálunk, ahol a latint nem alaptalanul mondották nemzeti tárgynak, elengedhetetlenül fontosak az olyan jellegű feltáró munkálatok, mint amilyeneket Varga Lászlónak köszönhetünk. A jórészt ismeretlen életrajzi stb. adatok felkutatása minden esetben szilárd alapot teremtett mind a hazai irodalom és művelődéstörténet, mind az európai humanizmus kutatóinak. Hálásak lehetünk neki a debreceni klasszikus hagyományok feldolgozására irányuló kezdeményezéseiért, Sambucus-tanulmányai pedig egy európai formátumú humanista megismeréséhez vezették közelebb a tudományt. Végül: Varga László szívvel-lélekkel tanár volt, akinek tárgyszeretete és alapossága példa marad tanítványai számára.

Borzsák István

VITA

MAKKAY JÁNOS

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS HORVÁTH VERA: «ÚJABB ELMÉLET AZ INDUS-KULTÚRA EREDETÉRŐL» C. TANULMÁNYÁHOZ

Horváth Vera rövid beszámolójában[1] azokat az elsősorban régészeti természetű kérdéseket vizsgálja meg, melyek S. N. Kramer legújabb, Dilmun lokalizálásával kapcsolatos tanulmányának ismeretében[2] joggal felmerülhetnek. Elsősorban az Obeid-periódus régészeti kérdései szerepelnek — pro és contra — bizonyítékokként. Az alábbiakban néhány olyan részletkérdésre szeretnénk rámutatni, amelyeket H. V. rövid beszámolójában nem lehetett volna kifejteni, vagy amelyeket illetően H. V. véleményétől erősen eltérő elgondolások is vannak. Mindez annál is inkább szükséges, mert köztudott, hogy éppen az Obeid-művelődés volt a Közel-Keletnek legfontosabb, a városi civilizáció kialakulásához döntő lökést adó, óriási területen elterjedt (még Délkelet-Európában is felismerhetők hatásai) kultúrája.

H. V. tanulmányának sorrendjét követve, a következőket szeretnénk hozzáfűzni.

1. Teljes határozottsággal el kell utasítani azt a — többek között — S. Piggott-tól származó rokonítást, amely a *Mohenjo Daro*-ban talált, valamint az Obeid-korba keltezett emberi maradványok hasonló, «mediterrán» jellegén alapulna. Ebben az időben ugyanis a korai fejlett paraszti civilizációk, valamint a régészetileg sokban vagy kevésben velük rokon kultúrák csaknem minden lelőhelyén ez a mediterrán típusú ember kerül elő. A «típus» tehát etnikai kapcsolatok kimutatására tökéletesen alkalmatlan. Bizonyító példának talán hazai emlékeket is idézhetünk: *Tiszapolgár—Basatanya* rézkori temetőjében (amely a Mohenjo Daro-i csontvázak korának a legjobban megfelel) a csontmaradványok legnagyobb része ehhez a mediterrán típushoz tartozik.[3] Ugyanakkor az újabbkőkori és rézkori magyarországi művelődések közül éppen e kor emlékanyaga mutatja a legkevesebb kapcsolatot Dél-Európa, Anatólia vagy Elő-Ázsia leleteivel.

2. Az Obeid-művelődés nem a neolithikumból a kő-rézkorba átfejlődő kultúra, és csak életének egy része, legkorábbi szakasza, eshet az V. évezredbe. A mezopotámiai régészeti kutatások kezdetén valóban volt egy időszak, amikor az Obeid-művelődés úgy szerepelt, mint Mezopotámia legrégibb, neolithikus csoportja. Ez az elgondolás azonban *Tepe Gawra* korai leleteinek közlése óta nem szerepel[4] és természetesen nem is helytálló. Hiszen már az előző *Halaf*-korban is vannak rézeszközök,[5] és az északi Obeid-korban is megtalálhatók már a korai szakaszban.[6] Ekkor — valószínűleg a kultúra életének közepén — jelenik meg az első arany is.[7] Az Obeid-kor egészen késői középkori keltezését támasztják alá az anatóliai korai művelődésekkel való szinkronizálások is. Sőt, azt is tudjuk, hogy nemcsak a kovácsolt rezet ismerték az Obeid-emberek, hanem olvasztásával is foglalkoztak. A késői Obeid-korban végül egészen elterjedt árucikk a rézeszköz, megtalálható egy sor lelőhely, *Tepe Gawra*, *Arpachyah*, *Girdi Hasan Ali*, *Tepe Giyan*, *Tepe Siyalk*, *Tepe Hissar*, *Tall i Bakun*, *Anau*, *Mersin*, *Ugarit* rétegeiben.[8] Azaz

[1] Antik Tanulmányok 13 (1966) 153—156.

[2] Antiquity 37 (1963) 111—115-ön kívül v. ö. még *S. N. Kramer:* The Indus civilization and Dilmun, the sumerian paradise land. Expedition 6 (1964) 44—52.

[3] *Kutzián I.:* The copper age cemetery of Tiszapolgár—Basatanya. Bp. 1963. 403—405.

[4] *A. J. Tobler:* Excavations at Tepe Gawra. Vol. II. Levels IX—XX. Philadelphia 1950.

[5] *A. L. Perkins:* The comparative archaeology of early Mesopotamia. SAOC 25. Chicago 1949. 37.

[6] Uo., 64.

[7] *J. Mellaart:* Earliest civilizations of the Near East. London 1965. 130.

[8] *J. Deshayes:* Les outils de bronze de l'Indus au Danube — (IVe au IIe millénaire).

a művelődés egész elterjedési területén. Sokkal inkább elfogadható az a vélemény, hogy az Obeid-művelődés egy későchalkolithikus csoport, erős tendenciákkal a bronz fellépése irányában (közismert, hogy a bronz megjelenésének legfontosabb feltétele a réz kohósítása volt).

Aggályok merülhetnek fel a korszaknak akár csak részben is az V. évezredbe való keltezése ellen is. A manapság általában használt abszolút évadatok ui. a rádióaktív C^{14} izotóp segítségével nyert magas kronológia rendszerén alapulnak. Ezeknek elfogadható volta ellen komoly ellenvetések merültek fel. A részletekre felesleges itt kitérni. Viszont még a magas kronológia szerint is az Obeid-művelődés kezdetét legfeljebb 4300-ra tehetjük.[9]

3. H.V. szerint az «Obeid-településnek két fázisa ismeretes». Ez a megállapítás akkor is vitatható, ha magáról a névadó lelőhelyről, és akkor is, ha a korszakról van szó. A mai kutatás ugyanis a kultúra három, vagy éppen négy fejlődési fokozatáról beszél. Csak látszólag felesleges e kérdésnek ily apró részletekig menő elemzése. Azért fontos az eldöntése, mert a kutatás a sumerek megjelenését jelentő új etnikum fellépését ebben a korban kizárólag csak a régészeti fejlődésben kimutatható hirtelen, drasztikus törésekhez kötheti. Több kutató meg is kíséreli ilyen törés kimutatását. Éppen ezért fontos, hogy maga L. C. Voolley is három korszakba sorolta a névadó *al-'Ubaid* leletanyagát.[10] A legújabb kutatás ugyanezt a hármas beosztást hangsúlyozza, ha némileg más jelleggel is, mint Woolley. Így pl. W. Nagel is,[11] aki a korai Obeid-kort *Eridu* XV—XIII. rétegeivel, a középsőt Eridu XII—VIII. rétegeivel, a késői Obeidet pedig Eridu VII-tel azonosítja, illetve párhuzamosítja. Ez részben ellentmond Ch. Zeigler véleményének, aki szerint Eridu XV. rétegében már nem találtak Obeid leletanyagot.[12] Ez azzal van összefüggésben, hogy a XV. réteg *Hajji Muhammad* típusúnak mondott leletanyaga végeredményben korai Obeidnek is felfogható. Sőt, már A. L. Perkins lehetségesnek tartotta, hogy Eridu leletanyagát — annak mindmáig sajnálatosan elmaradt közzététele után — és vele együtt a dél-mezopotámiai Obeid-kerámiát végül kettőnél több periódusra lehet bontani.[13]

Még részletesebben foglalkozott ezzel a kérdéssel J. Oates. Szerinte Eridu XIX—VI. rétegei közül a XIX—XV. az Eridu-típus, a XIV—XII. a Hajji Muhammad-típus, a XII—VIII. az Obeid, és a VII—VI. a késő Obeid korszakába tartozik. Az Obeid-kor XII—VIII. rétegén belül viszont még egy tipológiailag mutatkozó választóvonal mutatható ki a X. és IX. réteg között. J. Oates a lehetséges legalaposabb összehasonlítások után megállapítja, hogy Eriduban a festett kerámia alaptulajdonságai a XIX—VI. rétegen keresztül változatlanok maradtak. A rétegsor tehát ugyanabba a kultúrába tartozik, és azt mutatja, hogy az alaplakosságban az eltelt idő alatt etnikailag lényeges változás nem volt. A négy fejlődési fokozatot mint az Obeid-kor négy, egymásból fejlődő állomását lehet értelmezni.[14] J. Oates ugyanakkor igyekszik szinkronizálni az Ur-Ubaid leletanyaggal és Woolley beosztásával az eridui leleteket.[15] Eszerint a Woolley szerinti Ur-Ubaid I. Eridu IX. rétegével kezdődhet együtt, de biztosan nem korábbi Eridu XII-nél. Az Ur-Ubaid III. pedig végeredményben már a legkorábbi *Uruk*-fokozat fellépését mutatja. Ekkor szorul háttérbe a festett kerámia. Nemcsak azért, mert nem az Obeid-kerámia csökevényesedik, sőt egészen biztosan nem azért, hanem annak következtében, hogy megjelenik a fazekaskorong. Ez pedig természetesen a kerámia jelentős egyszerűsödését okozza. Ezen túl ekkor kezdődik meg a kerámia nagyarányú termelése jórészt kereskedelmi célokra.[16]

Megemlíthetjük még, hogy legújabban E. Porada a déli Obeid-kornak négy periódusát tételezi fel, lényegében J. Oates elgondolásához hasonlóan.[17] Hangsúlyozza a kerámia szinte zavartalan, belső fejlődését e négy perióduson keresztül.

Bibliothèque archéologique et historique 71. Paris 1960. «Al» tipus.; *W. Nagel:* Vordynastisches Keramikum = Die Bauern- und Stadtkulturen im vordynastischen Vorderasien. Berlin 1964. 146.

[9] *E. Porada:* The relative chronology of Mesopotamia. I. *R. W. Ehrich:* Chronologies in Old World archaeology. Chicago—London 1965. 176—177.

[10] UE Vol. IV: The Early Periods. Philadelphia 1955. 7—11.

[11] *W. Nagel:* i.m.

[12] *Ch. Ziegler:* Die Keramik von der Qal'a des Haǧǧi Moḥamed. Berlin 1953. 54.

[13] I. m. 73.

[14] *J. Oates:* Iraq 22 (1960) 40—42.

[15] Uo. 39—40.

[16] Uo.

[17] I. m. 149—152.

Mindezek ismeretében nem fogadhatjuk el azt az állítást, hogy „A II. fázis a sumer megjelenést mutatja, a sumer festett és festetlen kerámia-töredékek együtt fordulnak elő kevés, degenerált festett obeid díszítménnyel, amely a régebbi nép kerámiastílusának valószínű továbbélése." Ez ugyanis ellentmondana az Eridu XIX—VI. rétegeken belüli teljesen folyamatos fejlődésnek, amelyben az iráni eredetű hatásoknak minden bizonnyal kevesebb szerepük volt, mint azt korábban feltételezték.

De nem gondolhat H. V. az északi Obeid-kor I. és II. fázisa közötti, új etnikum (= sumerek) megjelenését mutató törésre sem. Itt Északon ugyan az új kutatás az Obeid-kornak csak két nagy fokozatát különbözteti meg (Korai Északi Obeid — Tepe Gawra XX/XVII—XIV, mivel az Obeid-elemek már a XX. rétegben megjelennek, de a XVII-ig vannak Halaf edénytöredékek, Késői Északi Obeid = Tepe Gawra XIII. rétege), viszont a nagy törés Tepe Gawran, az északi Obeid és általában Mezopotámia kulcslelőhelyén éppen a XIII. és XII—A — XII. rétegek között van, elsősorban az építészeti folyamatosságban, de a kerámiában is.[18]

4. Semmiképpen sem állíthatjuk, hogy az ún. Obeid I. fokozat edényei rokonságot, szoros kapcsolatot mutatnak *Susa* I. kerámiájával. Fontos tisztázni a Susa felé mutató összefüggéseket, elvégre India, azaz kelet felé mutató kapcsolatokról van szó. Ezek tengeri úton is bonyolódhattak, akár részben, de a susai leletek mindenképpen szolgálhatnak — akár csak negatív — tanulságokkal. Lényeges tehát tudnunk, hogy Susa I=A rétege a legkorábbi Uruk leletekkel rokon, jóval későbbi tehát bármilyen beosztás szerinti Obeid I-nél.[19] A kor kerámiája (a kort általában *Susa A* néven ismerjük) ugyanakkor éppen kiemelkedően finom és jóminőségű. Létezik továbbá egy *Susiana* elnevezésű rétegsorozat is, ennek viszont első, korai fokozata, a «Susiana a» a *Hassuna—Halaf*-kor határával, átmenetével egykorú, tehát semmiképpen sem az Obeid régi értelemben vett korai fokozatával. Sőt, éppen hogy egykorú az új értelemben vett Obeid I = Eridu-fázissal. Végeredményben azt mondhatjuk csupán, hogy Susa A rétegének leletei a legkésőbbi Obeid (Obeid 4) anyagával lehetnek, és minden jel szerint vannak is, kapcsolatban.[20] Azaz Susa A=Tepe Gawra XIII—XII. És itt is főleg az északi Obéid-korral mutatható ki ez a rokonság, ahol az Obeid anyaga nyilván tovább él, mint délen.

5. Meglehetősen ellentmondásos H. V.-nak az Obeid nép és a sumer nép együttélése, illetve kontinuitása. Mert ugyanis ha magát az Obeid népet azonosíthatjuk a sumerekkel, akkor ugyanezt az etnikai megjelölést kell alkalmaznunk Dél-Mezopotámia összes korai, legelső lakóira. Egy ilyen állításnak nyelvészeti oldaláról komoly ellenzői vannak.[21] Másrészt meg kell magyaráznunk az Uruk-Gawra-korral ténylegesen fellépő komoly változásokat, törést, amely minden bizonnyal új etnikum fellépésével *is* kapcsolatban áll. Ugyanakkor nem világos, mit jelent az, hogy «olyan réteg fordul elő, amelyben az El Obeid-települést a sumer váltja fel és a két kultúra kerámiája közösen fordul elő. Az El Obeid-kultúra belenő az új sumer-kultúrába — itt épül fel az egyik legkorábbi, i. e. 2700 előtti sumer templom». — Az valószínű, hogy az «itt épül fel» kifejezés Eridura vonatkozik.[22] Ott azonban az Obeid és sumer leletanyag nem fordul elő együtt, egy rétegben, még akkor sem, ha tudjuk, hogy a szentélyek a legelső rétegtől kezdve folyamatosan épülnek, folytonosságot bizonyítanak településben, ethnikumban, kultúrában. Csupán éppen a legfontosabb tényező, a következő Uruk-korhoz való folyamatos átmenet bizonyítékai hiányoznak. Ezt tovább bonyolítja, hogy Dél anyagában az Uruk-, Észak anyagában a Gawra-kor középső, második szakasza jelentős változásokkal köszönt be. Tehát még ha az Uruk-Gawra-kor középső periódusának északi, és elsősorban déli-lakosságát sumernek is tartjuk — bár önmagában erre közelebbi bizonyíték nincs, csak elfogadható hipotézis —, ezt a lelőhelyek belső viszonyaira, elsősorban az építészeti emlékekre és a kerámiára alapozva, nem lehet visszavetíteni az őskori leletekre, egyszóval nem lehet alkalmazni az Obeid-korra. Ezenkívül az Obeid-kor sumer volta ellen szólnak olyan érvek is, mint a kor kisplasztikája, mely egyáltalában nem a koradinasztikus idők megszokott és jellegzetes sumer-típusait mutatja. Ezek a korai sumer-plasztikák pedig olyan jellegzetesek, hogy van kutató, aki éppen a segítségükkel mutat

[18] Uo. 142—143

[19] *M. E. L. Mallowan:* Early Mesopotamia and Iran. London 1965. 12., 29.; *L. le Breton:* The Early Periods at Susa, Mesopotamian Relations. Iraq 19. 1957. Táblázat.

[20] *R. H. Dyson:* Problems in the relative chronology of Iran, 6000—2000 B. C. *R. W. Ehrich:* i. m. 218.

[21] *S. N. Kramer:* Genava 8 (1960) 272-skk.; *I. J. Gelb:* uo. 258—271.

[22] A kevés Eridura vonatkozó beszámoló közül különösen fontosak: *Al-Asil Naji:* Sumer 3 (1947) 3 skk.; *S. Lloyd:* Sumer 3 (1947) 85—95.; *S. Lloyd—F. Safar:* Sumer 4 (1948) 115—125.; *Ua.:* ILN 4641 (1947) 581—583.; Sumer 6 (1950) 27—32.

ki Mezopotámia és India között kapcsolatokat.[23] Annak a valószínűsége, hogy az írást is megteremtő Uruk-civilizáció már sumer-etnikumú, az Obeid művelődés sumer meghatározásánál sokkal nagyobb.

6. Nemcsak tárgyakkal nem lehet igazolni a sumerek állítólagos obeid-vándorlását Indiába, hanem elméleti meggondolások is ellene mondanak. Elsősorban az, hogy a régészet azon iskolája, amely csaknem mindent népek vándoroltatásával igyekezett magyarázni, ma már enyhén szólva is meghaladott és korszerűtlen.

A fentiekben azokat az érveket igyekeztünk összefoglalni, amelyek talán hasznosan egészítik ki és támasztják alá H. V.-nak Kramer elgondolását végeredményben elvető kritikáját. Ennél lényegesen nehezebb állást foglalni a Mezopotámia és India között kimutatható kapcsolatok sok más kérdésében. Ennek egyik fő oka, hogy az India ősrégészetére vonatkozó kutatások Mezopotámiához képest viszonylag elmaradottak.[24] Ez legfőképpen a korai dinasztiák előtt volt kapcsolatok tanulmányozását érinti. Hogy a korai dinasztiák idejében ez a kapcsolat — legalábbis kereskedelmi téren — milyen erős volt, azt talán a *Khafajah*-ben talált steatit, domborműves díszítésű tál mutatja legjobban.[25] Mallowan szerint e kereskedelem útvonala legkorábban Dél-Iránon át vezetett India felé és már a korai dinasztikus idők vége előtt fennállott (a szóban forgó tál keltezése 2700—2500). A kapcsolatot még szorosabbra fűzik más lelettípusok: a jellegzetes «scarlet» edények, indiai jellegű steatit pecsételők, rézpecsételők, spirálfejű tűk stb.[26] A kapcsolat tengeri útvonalon is elképzelhető, elsősorban 2000 után. Ilyenre utal egy legutóbb közölt lelet is, amely érdekes módon jól összevág a Dilmunra vonatkozó legkorábbi írásos forrás idejével és . . . Bahrain-ben került elő.[27] A *Gugunum* larsai uralkodó uralkodásának tizedik évére (1923 körül) keletkezett agyagtáblán levő késői «Persian Gulf seal» kétségtelenül a Harappa-kor pecsételőinek hatását mutatja.[28] A már említett, *Labar Kot* lelőhelyen (Beludzsisztán) talált kisméretű, kőből készült portré ugyancsak a Harappa-művelődés mezopotámiai kapcsolatát húzza alá, elsősorban *Tell Asmar* felé, valószínűleg a korai dinasztiák III. periódusában.[29] A szobor sumer eredetű import lehet, és előkerülése azt bizonyítja, hogy Daber Kot jelentős állomása volt a mezopotámiai-indiai szárazföldi kapcsolatoknak. Ebben az időben azonban a korai civilizációk között egész Dél-Ázsiában erősödtek a kapcsolatok, és így az India felé mutató szálak önmagukban nem elegendők arra, hogy Kramernek Dilmunt Indiával azonosító elgondolását alátámasszák vagy akár csak valószínűsítsék.

[23] *E. C. L. During Caspers:* JNES 24 (1965) 53—56. V. ö. Antiquity 38 (1963).

[24] A kérdéshez magához v.ö. *H. Frankfort:* The Indus Civilisation and the Near East. ABIA 1932. VII. 1934. 1 skk.; *C. J. Gadd:* Seals of Ancient Indian Style found at Ur. PBA XVIII. October 19, 1932.; *D. H. Gordon:* Ancient India 10—11 (1954—55) 156 skk.; *H. Heras:* Studies in Proto—Indo—Mediterranean Culture I. Bombay 1953.; *E. Mackay:* Further links between ancient Sind, Sumer and elsewhere. Antiquity 5. 1931. 459 skk. *R. F. S. Starr:* Indus Valley painted pottery. POT 8 (1941).; *S. Piggott:* The chronology of prehistoric North-West India. Ancient India 1 (1946) 8 skk.; *L. Sy eleers:* Inde et Mésopotamie. BMRAH 3—5 (1934) 37 skk.; *G. Bibby:* Antiquity 32 (1958) 243 skk.; *W. Norman Brown:* The beginnings of civilization in India. JAOS 59 Suppl. (1939) 32 skk.; *S. Corbiau:* A Indo-Sumerian cylinder. Iraq 3 (1936) 100 skk.; *M. David:* L'énigme de la civilisation proto-indienne et de la Mésopotamie. Critique 113 (1956) 876 skk.; A következő, India ősrégészetével és feltehetőleg annak mezopotámiai kapcsolataival is foglalkozó újabb munkák egyelőre ismeretlenek maradtak számomra: International conference on Asian archaeology. — Summaries of Papers. New Delhi 1961.; *D. Sen—A. K. Ghosh (eds.):* Studies in Prehistory: Robert Bruce Menorial Volume. Calcutta 1966.; *H. D. Sankalia:* Prestory and Protohistory in India and Pakistan. Bombay 1963.; *M. S. Mate—V. N. Misra:* Indian Prehistory: 1964. Poona, 1965.; *S. B. Deo—D. A. Zainuddin:* Chalcolithic Chandoli. Poona 1965.

[25] *M. E. L. Mallowan:* i. m. 22—24., 6—7. kép.; V.ö. még: *P. Delougaz:* Iraq 22 (1960) VII. tábla.

[26] *M. E. L. Mallowan:* i. m. 23.

[27] *A. L. Oppenheim:* JAOS 74 (1954) 6—17.

[28] *W. W. Hallo—B. W. Buchanan:* A dated «Persian Gulf» seal and its implications. Studies in Honor of Benno Landsberger. AS 16 (Chicago 1965).; *E. Porada:* i. m. 171.

[29] *E. C. L. During Caspers:* i. m.; Úgy látszik egyébként, hogy egyes, India ősrégészetére vonatkozó újabb adatokat meglehetős óvatossággal kell fogadnunk. Így például R. M. S. Nagaraja a déli Dekkan két lelőhelyéről közöl olyan leleteket, melyeket neolithikusnak tart. Ezek abszolút keltezése meglepően alacsony: i. e. 1700 körüli. Archaeology 20 (1967) 28—35.

SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY

«AZ ETRUSZKOK MŰVÉSZETE ÉS KULTÚRÁJA»

1966. május 24-én nyitották meg Bécsben a fenti címmel azt a kiállítást, amely a tíz évvel ezelőtt számos európai fővárosban bemutatott etruszk-kiállítás gondolatát eleveníti föl. A megvalósítás módja azonban alapvető módon különbözik a korábbi kiállításokétól és a legtöbbjétől azoknak a gyakran hevenyészve összeállított, csak a felületes érdeklődés kielégítését szolgáló kiállításoknak, amelyeknek rendezői olyan messzemenően élnek vissza az ókori kultúrák iránti széles körű érdeklődéssel. Elsősorban két ponton jelent újat a bécsi kiállítás. Anyagát, amelyet kizárólag Itáliából, tíz olasz múzeum gyűjteményéből (Arezzo; Barbarano; Chiusi; Firenze, Mus. Arch.; Ischia di Castro; Orvieto, Coll. Faina; Roma, Villa Giulia és egyetemi gyűjtemény; Tuscania; Vulci) állítottak össze, túlnyomórészt a legutóbbi évek ásatásaiból vették; sok közöttük mindeddig közöletlen, s a legtöbb személyesen még szakemberek közül is kevés számára ismerős. A másik, tudományos szempontból még jelentősebb újdonság az, hogy ezúttal első ízben teljes sírleletegyüttesek kiállítására törekedtek, amit korábban csak a legnagyobb itáliai múzeumok topográfiai termeiben lehetett látni. Ennek a kettős törekvésnek az lett az eredménye, hogy a nézők a kézikönyvekből és a nagy múzeumok kiállításairól jól ismert főművek helyett (bár egy-kettő ezek közül is helyet kapott az újdonságok mellett) a régiektől minőségben semmiképpen el nem maradó, sőt az azok által nyújtott képet sokban kiegészítő új remekművekkel találkoznak. Másfelől az etruszk kultúrát nem pusztán remekművek sorozatának érzik, mint a korábbi kiállítások látogatói, hanem a teljes és nem csak a leggazdagabbak közül kiválasztott sírleletek az etruszk kultúra rétegeinek, szélső határainak sokkal árnyaltabb, valószerűbb, hitelesebb képét nyújtják, mint a korábbi kiállítások.

Már ezekből is kitűnik, hogy az új kiállítás olasz rendezői sokkal nagyobb gondot fordítottak didaktikus szempontokra, mint korábban történt. Ezt emeli ki a kiállítás történeti fölépítése is, s a részben újonnan készült, olykor magas tudományos értékű rekonstrukciós makettek sorozata, amelyek a kiállított tárgyak lelőhelyét, környezetét, az etruszk város, templom és sírépület megjelenését szemléltetik, többnyire a legújabb kutatások alapján (Veii területe; Rusellae városa és környéke az újabb ásatásokkal; a populoniai S. Cerbone halomsír; a Casal Marittimo-i álkupolás sírkamra; a Quinto Fiorentinoban nemrégiben feltárt «Della Montagnola» halomsír; archaikus etruszk templom modellje; a most kiásás alatt álló pyrgi-i szentély ásatási zónája; Marzabotto városképe stb.).

A két nagy teremben és egy kis előcsarnokban elhelyezett kiállítás 350 tárgyának túlnyomó része az archaikus korból való, s a két terem központjában — legalábbis számszerűleg — egy-egy nagy sírlelet áll: az I. teremben a Trevignano Romanonál feltárt kamrasír 172 lelettárgya, a II. teremben a Vulciban felfedezett Tomba della Panatenaicaban talált 77 tárgy. A két leletegyüttes igen szemléletesen állítja egymás mellé egy szegényesebb, a nagy tengerparti centrumoktól távolabb eső település, és az archaikus etruszk kultúra egy központja 6. századi műveltségét és művészetét. A két sírleletnek ez a sajátossága különösen alkalmassá teszi őket arra, hogy alapjául szolgáljanak eddig még fel nem dolgozott emlékcsoportok meghatározásának. A két temetkezésben talált etruszko—korinthosi vázák ezért érdemelnek külön részletes vizsgálatot, amelynek során a két lelet főbb általános jellemvonásai is bemutatásra kerülnek.[1] Van azonban mindkettőben néhány olyan tárgy is, amely a részletkutatásokon túlmenő jelentőségű. A trevignanoi leletben elsősorban annak legjelentősebb darabjai ilyenek: két óriás méretű (67, ill. 64 cm magas) amphora, ritka technikával és a kor etruszk vázafestészetében szokatlan — ha nem

[1] L. Ant-Tan. 14 (1967) a 25. s köv. lapokon.

is egyedülálló — stílusban festve. (Katal.[2] 138—9. sz. és 138. kép.) A sötétvörös alapszínből az agyag világosabb színében hagyva emelkednek ki az alakok, hasonlóan a későbbi athéni vörösalakos vázákhoz. A fölső sorokban kétlovas kocsi és köpenyes nőalakok mögött szörny- és reális állatalakok jelennek meg, a kétsávos díszítés alsó frízén túlnyomórészt állatalakok, amelyeknek stílusa rendkívül szoros kapcsolatot mutat a közeli Veii és Caere sírfreskóival (elsősorban a Tomba Campana és a Tomba dei Leioni Dipinti állatalakjaival).[3] Így a kétségtelenül nagyfestészeti ösztönzésű két váza mintájaként nem kell feltétlenül a kisázsiai festészet közvetlen hatására gondolni — mint Pallottino teszi a katalógus bevezetőjében[4] —, hanem inkább a közeli etruszk nagyfestészeti műhelyekre, amelyek néhány más hasonló váza festőjének is mintái lehettek. Az említett nagyfestészeti párhuzamok a két amphora készítésének időpontját is megadják: a 6. sz. legelején készülhettek.

A szerényebb trevignanoi sírral szemben a vulci leletben feltűnő az importált görög keramika mennyisége és igen magas művészi kvalitása. A G. Riccionitól a tőle megszokott igényességgel és biztonsággal feldolgozott görög vázaanyagban keleti görög plasztikus edények, korinthosi (főként a középső periódusba tartozó) alakos vázák mellett az attikai fekete- és vörösalakos vázafestészet néhány kiemelkedő darabja található, mint a sírnak nevét adó, i. e. 530 k. festett Panathénaia-amphora, egy új «tyrrhén» amphora a Kómos-festőtől a 6. sz. második negyedének végéről és egy korai vörösalakos mestercsésze, amelynek képét Riccioni feltételesen a legkorábbi ismert szatírdráma-ábrázolásként értelmezi (a csésze i. e. 520—10 k. készült).

A helyi vázafestészetnek mintául szolgáló görög importkeramikának ez a változatossága is figyelmeztet arra, amit a fenti két trevignanoi amhopra is tanúsított: a kora-archaikus kor (i. e. 625—550 k.) etruszk vázafestészetében domináló korinthosi hatás egyáltalán nem zárta ki más görög centrumok, így a keleti görög, a spártai s mind erősödő mértékben az athéni keramika hatását sem. Ezeknek a különböző görög művészeti központoknak sajátosságai magukon az etruszko—korinthosi vázákon is keverednek a domináló korinthosi elemekkel. Ez különösen a polychrom csoportban szembetűnő; de a feketealakos vázákon is kimutatható.[5] Akadnak határesetek, amelyeknél nehéz eldönteni, mennyire jogosult még etruszko—korinthosi vázafestészetről beszélni, s olyanok is, amikor a korinthosi elemek jelentéktelensége egyéb, domináló görög vagy helyi hatások mellett azt ajánlja, hogy más elnevezést használjunk. Az egyik legjelentősebb példa erre a bécsi kiállítás révén most széles körben ismertté vált kylix, amelynek festőjét, az általa felismert és elnevezett Pittore dei Rondini-t a publikáló A. Giuliano igen helyesen a keleti görög művészet tanítványai közé sorolta.[6]

A Pittore dei Rondini kylixe már átvezet a kiállításnak a két nagy sírleleten kívüli, egyéb anyagához. A 7. századi etruszk kultúra keleti és görög kapcsolataira vet új fényt a kiállításon sajnos csak kis részleteiben bemutatott, de egyéb publikációkból már kiemelkedő darabjai révén jól ismert Quinto Fiorentino-i Tomba della Montagnola halomsír anyaga (alabástrom edény, vaslemez berakott ezüst domborművel, elefántcsont és csont tárgyak reliefdíszítéssel), a 7. sz. második feléből,[7] valamint az új vetuloniai ásatásokon feltárt néhány aranyékszer.[8]

A 6. század archaikus etruszk művészetének bemutatott új szobrászati anyagában két jelentős meglepetés van: egy Cerveteriben előkerült, eddig közöletlen, 36 cm magas bronz *lituus*, amelyet hivatali aktusoknál vagy az augurok tevékenységénél használhat-

[2] Kunst und Kultur der Etrusker unter Berücksichtigung der neuesten Funde, veranstaltet von der Österreichischen Kulturvereinigung in Zusammenarbeit mit dem Italienischen Kulturinstitut vom 24. Mai bis 4. September 1966. Wien, 103 lap. 54 (számozatlan) tábla.

[3] Tomba Campana: *Giglioli:* L'arte etrusca tav. 96; Tomba dei Leoni Dipinti: *M. Moretti:* Mon. Ant. 42 (1955) tav. 2.

[4] I. m., p. 15.

[5] *L. Banti:* Enc. Arte Ant II. Roma 1959, p. 852; *L. Brown:* The Etruscan lion. Oxford 1960. p. 54 és l. j.; *G. Colonna:* Arch. Cl. 13 (1961) pp. 12—7; *A. Giuliano:* Jdl 78 (1963) pp. 197—9; *F. Zevi:* Arch. Cl. 17 (1965) p. 30.

[6] I. h. p. 183 s köv.; a publikációra való hivatkozás sajnálatos módon hiányzik a katalógusból. Vö, most *Giuliano*, Arch. Anz. 1967, pp. 7—11.

[7] A leletről: *G. Caputo:* St. Etr. 27 (1959) pp. 269—70; Mostra dell'Etruria Padana e della città di Spina, Catalogo I. Bologna 1960, pp. 250—53; Arte Antica e Moderna 17 (1962) pp, 58—72; Études Etrusco-Italiques, Louvain 1963, pp. 13—7.

[8] Publikációjuk *A. Talocchini*től: St. Etr. 31 (1963) pp. 67—89 és pp. 435—51.

tak (1. kép), és az Ischia di Castro-ban 1963-ban megindult olasz—belga ásatások során feltárt monumentális nenfrokő szobrok sorából egy oroszlán és egy oroszlánfejjel díszített oltársarok, a közeli Vulci archaikus szobrászatának hatása alatt kialakult helyi iskola képviselői. A többi bemutatott archaikus szobrot az elmúlt két-három év során legalább publikációjuk fényképeiből már meg lehetett ismerni,[9] sokkal kevésbé a kiállítás egyetlen archaikus festmény-újdonságát, egy harcos-alakot ábrázoló terrakotta-lapot Ceriből, amelyet publikálója, L. Portoghesi elesett harcos halotti játékain résztvevő atléta-figurának értelmez;[10] ezt az értelmezést, amelyet arra alapoz, hogy az ifjúnak nincs támadófegyvere, a harcos kezében tartott lándzsa is vitássá teszi (2. kép).

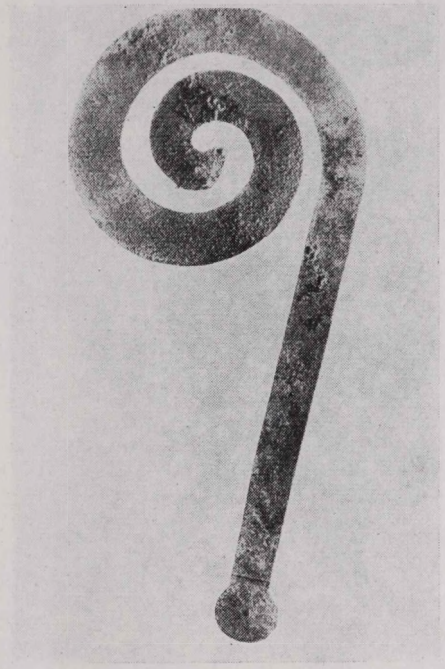

1. Etruszk bronz lituus

Az 5. század első tizedeinek késő archaikus etruszk művészetéből a Pyrgi-ben kiásott templomok anyagát — a gyorsan híressé vált három feliratos aranylap galvanoplasztikai másolatán kívül — csak egy terrakotta épületdíszítő antefix képviseli, mert a többiből éppen nemrégiben nyílt meg a római Museo di Villa Giuliában kis külön-kiállítás.[11] Egy Cerveteriben talált, urna fedelét díszítő fekvő ifjúalak terrakottaszobra is eddig ismeretlen, jelentős darabbal gazdagítja a korszak etruszk plasztikájáról alkotott képet (3. kép), ha nem is látjuk feltétlenül bizonyítottnak a publikáló M. Moretti véleményét, aki az aiginai oromcsoport visszhangját látja benne.[12]

Az archaikus korinál jóval kisebb terjedelmű és kevesebb új anyagot tartalmaz a kiállítás klasszikus és hellénisztikus része, ez azonban megfelel az etruszk művészet történeti képének: az 5. századtól, a politikai önállóság válságának, majd megszűnésének

[9] *P. Bocci:* Boll. d'Arte 48 (1963) pp. 207 köv.; *A. Andrén:* Opusc. Rom. 3 (1961) p. 50 köv.

[10] A publikáció azóta megjelent: Arch. Cl. 18 (1966) pp. 16—22

[11] Az ásatásokról rendszeresen tájékoztatást ad 1957 óta az Arch. Cl.; vö. továbbá N.Sc. 1959, pp. 143 skk.

[12] Katal. p. 76, nyilván a lábak beállítása alapján.

2. Festett etruszk terrakotta-lap Ceriből

idején sokkal ritkábbak a nagy teljesítmények, mint korábban voltak. A legfontosabb bemutatott újdonság itt a tarquiniai Tomba della Scrofa Nera 1960-ban feltárt 4. sz. elejei freskóinak teljes együttese, amelyet rossz fenntartása miatt kénytelenek voltak leszedni a sír faláról. A freskók lakoma-jeleneteket és a középső fal orommezőjén vadkan-vadászatot (innen a sír elnevezése) ábrázolnak. A jelenetek erősen töredékesek, s az egyik oldalon a hozzájuk csatlakozó más tárgyú jelenetből jóformán csak az alakok lábai vehető ki; így is fel lehet azonban vetni egy értelmezési lehetőséget: a két férfialak a

kutyával talán ugyanolyan véres látványosság résztvevője, mint a Tomba degli Auguri és a Tomba delle Olimpiadi híres «Phersu»-alakja.[13]

A kiállítás általános alapelvének megfelelően a későbbi rész középpontjában is sírlelet áll: a San Giuliano-i necropolis egy 4. sz. végi sírjának 22 tárgya.[14] Ezek nem egyszerűen az etruszk élet és műveltség általános elszegényedését mutatják, ha a két archaikus sír, főként a vulcii anyaga mellé állítjuk őket, hanem inkább a mögöttes, a tengerparttól és a fő gazdasági útvonalaktól távolabb fekvő területek elmaradottságát a nagy központokkal szemben. A késői, 2—1. századi terrakottaszobrászatnak két újonnan előkerült

3. Etruszk fekvő ifjú terrakotta szobra Cerveteriből

sorozatából nyújt a kiállítás válogatást: a tuscaniai fekvő alakokkal díszített szarkofágfedelekből és az 1963/64-ben Tarquiniában feltárt, több ezer darabból álló fogadalmi lelet terrakotta-tárgyaiból. Az előbbiek nem sokat adnak hozzá a korábban ismert darabok alapján kialakult képhez,[15] amelyet most a Tuscaniában újonnan megnyílt helyi múzeum termei is mutatnak.[16] A tarquiniai terrakottafejek és a hozzájuk csatlakozó két arezzói példány azonban az itáliaivá váló későetruszk arckép-művészet mielőbb teljes feldolgozásra váró anyagát[17] kiemelkedő művek egész sorozatával gazdagítják, elsősorban egy tarquiniai férfifejjel, amelyben a publikáló G. Colonna[18] városi hivatalnok tiszteletére emelt szobor részét látja (4. kép).

Az újonnan feltárt és a mostani kiállításon először nyilvánosság elé kerülő művek áttekintett gazdag sorát néhány régebbről ismert remekmű egészíti ki, amelyeknek fő rendeltetése az új leletek által nyújtott történeti kép hézagainak kitöltése. Ezek között a mindenfajta teljesség-igény nélkül válogatott darabok között itáliai múzeumok állandó

[13] *G. Becatti — F. Magi:* Le pitture delle Tombe degli Auguri e del Pulcinella (Monumenti della Pittura Antica Scoperti in Italia, Sez. I, fasc. 3—4), Roma 1955, tav, 7; *C. M. Lerici — R. Bartoccini — M. Moretti:* La Tomba delle Olimpiadi, Milano 1959, p. 77, fig 4, alul.

[14] A sír anyagát publikálta *P. Villa d'Amelio:* N. Sc. 1963, p. 44 köv.

[15] *E. Türr:* Röm. Mitt. 70 (1963) p. 68 s köv.

[16] *L. Marchese:* Il Museo di Tuscania, h.n. 1964.

[17] L. legutóbb *G. Hafner:* Röm. Mitt. 72 (1965) p. 41 s köv., a régebbi irodalommal

[18] Katal. 331, sz., pp. 95—6.

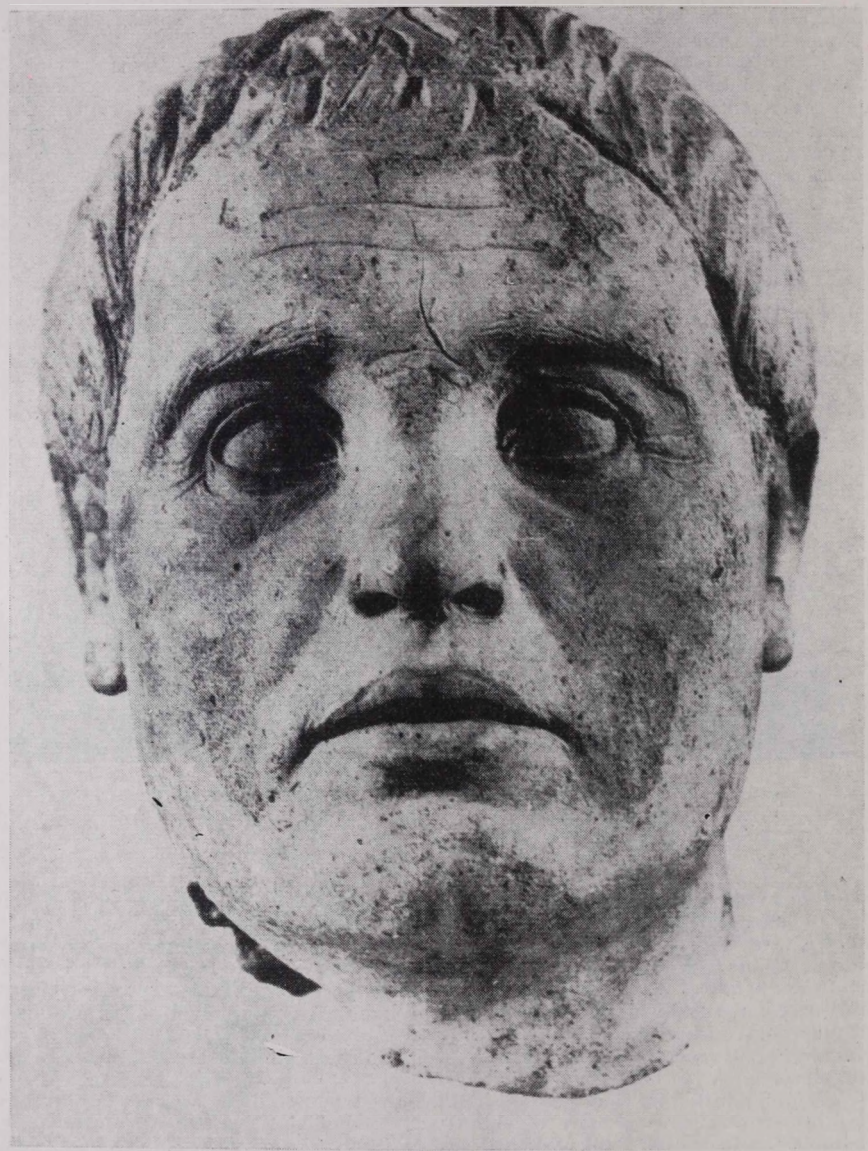

4. Etruszk terrakotta férfifej Tarquiniából

kiállításairól jól ismert darabok segítik az új anyag elhelyezését az etruszk művészet történetében, mint a praenestei Tomba Barberini domborműves aranyozott ezüstedénye és háromlábon álló bronzüstje, a veii Apollón műhelyéből származó harcosfej és antefix, a firenzei Museo Archeologico későetruszk urna-gyűjteményének egy-egy kiemelkedő clusiumi és volterrai darabja, és egy késői terrakotta portréfej Cerveteriből a római Villa Giuliában.

Különösen nagy hálával kell fogadni azt, hogy a kiállítás olasz rendezői az újonnan feltárt és nagyrészt még közöletlen anyag bemutatásával tanúsított generozitásukat

azzal tetézték, hogy az anyagot nyomtatott katalógussal kísérték. Az egyes daraboknak az ásatóktól, illetve a kiválasztott publikálóktól származó rövid leírásai közül kiemelkednek G. Riccioni már említett görög váza-feldolgozásai, továbbá G. Colonna és P. Bocci szobor-cikkei, míg mások érezhetően a végleges publikációra tartogatták mondanivalójuk fontosabb részét. Külön hála illeti azonban a katalógus szerkesztőit — élükön M. Pallottinóval, a bevezetés és a történeti összefoglalások írójával — azért, hogy a szöveget kísérő gazdag képanyag az új, közöletlen anyag nagy részét, s köztük a legkiemelkedőbbeket is, reprodukálja, hozzáférhetővé téve ezzel olyanok számára is, akik a kiállításra nem tudtak eljutni.

Érthető, hogy olyan monumentális szervező munka sietségében, amilyent ez a kiállítás megkívánt, a katalógus szövegébe apróbb elírások csúsztak;[19] kevésbé menthető a csak német nyelven megjelent szöveg sokszor nyilvánvaló pontatlansága és szakszerűtlensége,[20] annak ellenére, hogy A. J. Pfiffig személyében külön helyi szerkesztője is volt a katalógusnak. A szembetűnő félrefordítások sora miatt könnyen lehetséges, hogy egyes elírásnak ható szavak valójában a fordító terhére írandók. Ez olasz szöveg hiányában majd csak az egyes rész-publikációk megjelenésekor lesz helyesbíthető. Mindez azonban aligha von le bármit is a tudományos és művészeti szempontból egyaránt nagy jelentőségű kiállítás értékéből, rendezőinek és a katalógus szerzőinek érdeméből.*

MÓCSY ANDRÁS

A GELLÉRTHEGY-TABÁNI TELEP ÉS AZ ERAVISZKUSZOK PROBLÉMÁJA

A gellérthegy-tabáni telep leletanyagának összefoglaló értékelésében Bónis Éva igen helyesen a telep jellegének, települési sajátosságainak meghatározásából indul ki.[1] Eszerint a gellérthegyi telep refugium-szerű erődített település volt. Ezt a megállapítást további kutatások sem fogják megcáfolni, mert olyan pozitív érvek szólnak mellette, mint a hegy csúcsa közelében, víztől és agyagtól távol telepített fazekaskemencék, amelyek világosan mutatják a védekezésből adódó kényszermegoldást. Érdekes módon párosul ez az állatcsontok vizsgálatának eredményével, amennyiben a nagyszámú vadállatcsont jelentős mértékben vadászatra támaszkodó primitív gazdálkodást bizonyít. Ez a primitív gazdálkodás azokkal a zavaros időkkel lesz magyarázható, amelyek az i. e. I. sz. második felét jellemezték. Hiszen az a lakosság, amely olyan kiterjedt kereskedelmi kapcsolatokkal és olyan fejlett fazekasiparral rendelkezett, mint a gellérthegy-tabáni, eredetileg nem alapozhatta életét ilyen gazdálkodásra. A Gellérthegyre való feltelepülést ennek következtében nyomós politikai okokra kell visszavezetnünk. Bizonytalan viszonyok, tartós zavarok keresendők a hegyi telep létrejöttének okai között. A tabáni település vagy azután jött létre, hogy valamelyes konszolidáció az életet biztonságosabbá tette, vagy pedig csak időszakonként használt telep volt, amelynek hátában a Gellérthegy nyújtotta a fedezéket. Mindenesetre jellemző tény, hogy a Tabán élete jócskán belenyúlik a római időkbe is, míg a Gellérthegy, amelyre a római fegyverek árnyékában már nem volt szükség, alig élte túl a római uralom megszilárdulását.

A refugium létrejöttét közvetlenül megelőző időben a Gellérthegy valószínűleg lakatlan volt, vagy legalábbis semmilyen településtörténetileg jelentős élet nem volt rajta. A korai és a középső La Tène nyomai elenyészőek. A késő-LT település létrejöttében tehát megfelelő külső körülmények játszottak közre, s mint ilyen leginkább a dák

[19] A 214. és 217. sz. fel van cserélve; a 228. sz.-nál az irodalomjegyzék csonka maradt; a vázákat bemutató három táblán a gyűjtőszám nem egyezik a szöveggel (80a, 80b és 223a).

[20] «Korpus» a vázák testét jelenti (passim); szatírdráma: «das satirische Drama» (p. 60); Museo Civico: «Gemeindemuseum» (p. 89, 91); stb.

* A kiállítás anyagát némi bővítéssel 1967-ben Stockholmban, majd Torinóban is bemutatták. Az utóbbi kiállításhoz olasz nyelvű katalógus készült.

[1] «A Gellérthegy-Tabáni késővaskori telep» c. kandidátusi disszertáció (sajtó alatt német nyelven). Az alábbiak a disszertáció vitáján 1967 nov. 20-án elhangzott opponensi vélemény részletei, kiegészítve forrás- és irodalmi hivatkozásokkal.

előretörés, Boirebistas győzelme és a boius hatalom széthullása jöhet szóba. Kronológiai okokból kizárható mind az i. e. II. sz. közepére tehető boius előretörés, mind a kimber vándorlás a II. sz. végén.

E feltételezés fényében nem szükséges nagyobb horderőt tulajdonítani annak a kérdésnek, hogy mi volt a Gellérthegy szerepe a még független eraviszkusz törzs politikai szervezetében. Bónis Éva e kérdésben tartózkodó álláspontot foglal el, s ezt jogosnak és indokoltnak érezzük, hiszen ha csupán egy refugiummal támogatott kereskedő- és iparosteleprő1 van szó a dunai átkelőnél, akkor a nagy területet elfoglaló törzsi alakulat politikai centrumát — ha ilyen egyáltalán volt — másutt is kereshetjük. A látszat kétségtelenül ez ellen szól, azonban úgy vélem, hogy e látszatot keltő forrásaink pontosabb értelmezése közelebb vihet a megoldáshoz. Ugyanis adataink csupán azt a megállapítást támasztják alá, hogy a római uralom alatt álló eraviszkuszok, azaz a *civitas Eraviscorum* székhelye volt Aquincumban. Ez azonban valószínűnek látszik a következők alapján: *a)* a *RAVIS*-legendás denárutánzatok lelőhelyei Aquincum környékén csoportosulnak, a verdét tehát itt kell valahol keresnünk, *b)* Titianus augur *pro salute civitatis Eraviscorum* állított oltára a Gellérthegyen került elő,[2] *c)* ÉK-Pannónia legkorábbi katonai tábora Aquincumban mutatható ki.[3] Mindhárom támpontunk csak a római uralom idejére vonatkozik, mert a *RAVIS*-pénzeket Gohl Ödön nyomán Bónis Éva és magam is[4] a római uralom kezdeti időszakára tesszük. A Titianus-oltár csupán arra mutat, hogy a III sz.-ig továbbélt egy gellérthegyi kultuszhely, s tudatában voltak e kultusz eraviszkusz kapcsolatainak, s végül az ala-tábor megépülése azt bizonyítja, hogy a rómaiak által megszervezett *civitas peregrina* székhelyéül esetleg Aquincumot jelölték ki s ennek felügyelete volt a tábor egyik feladata. Nem szabad azonban a civitas-székhelyet minden további nélkül a független törzs székhelyével azonosítanunk, mert a rómaiak sok *civitas peregriná*-t a korábbi törzsi megoszlások figyelmen kívül hagyásával szervezték meg, s gyakran nevüket is a rómaiak által kijelölt székhelyből, illetve táborhelyből képezték, mint pl. Pannoniában a *Cornacates*, Moesia Superiorban a *Tricornenses* és *Pi(n)censes* civitasának nevét.[5] A még civitasszá nem szervezett, független eraviszkuszok székhelye tehát nem szükségképpen a Gellérthegy volt. Erősen kérdéses természetesen az is, hogy az eraviszkuszok a római foglalás előtt alkottak-e olyan egységes politikai alakulatot, amelynek hatalma kiterjedt mindazokra a területekre, amelyek később a *civitas Eraviscorum* territoriumát alkották.

Negyedszázaddal ezelőtt a kutatás hajlott arra, hogy a *civitas Eraviscorum*-ot azonosnak tartsa a gellérthegyi településsel.[6] Talán ebből a téves elképzelésekre visszamenő azonosításból következik az, hogy az eraviszkuszok eredetének és etnikumának problémáját kizárólag a gellérthegy-tabáni telep történetén keresztül szemléljük. De ha a Fejér, Pest és Tolna megyéket magábafoglaló *civitas Eraviscorum*-ot a rómaiak szervezőtevékenységére vezetjük vissza, ami indokolt is, akkor mégis jogunk lehet a névadó eraviszkuszok problémáját a későbbi *civitas Eraviscorum*-tól elválasztani, és egy szűkebb terület, elsősorban Aquincum környékére korlátozni. Épp ezért szükséges az eraviszkuszok eredetének kérdését a gellérthegy-tabáni régészeti hagyaték világánál újra felvetni.

Abból kell kiindulnunk, hogy a *Scordisci*, *Boii*, *Dardani*, *Norici*, *Taurisci*, *Triballi* és még sok más dunavidéki törzs példája nyomán egy *civitas peregrina* névadó törzsének korábbi szálláshelyére, eredeti hatalmi területére nem lehet a rómaikori civitas territoriumának kiterjedéséből visszakövetkeztetni. A *civitas Eraviscorum* és az eraviszkuszok korábbi törzsi területe közé sem tehetünk egyenlőségjelet. Az eraviszkuszokat említő forrásadatok közül tehát ki kell választanunk azokat, amelyek kétségtelenül a római foglalás előtti időkre vonatkoznak, s csak ezek fényében dönthetjük el, hogy azonos-e a gellérthegy-tabáni telep lakossága az eraviszkuszokkal s ezeknek esetleges bevándorlása hívta-e életre a gellérthegy-tabáni települést.

[2] CIL III 10418. *Alföldi A.*: Arch. Ért. 52 (1939) 108 skk; *Nagy T.*, Bp. Rég. 13 (1943) 367.

[3] Egyetlen biztos bizonyítéka ma is a Drusus-felirat: *Szilágyi J.*: Laureae Aquincenses I (Diss. Pann. II, 10) 292 skk.

[4] Num. Közl. 60—61 (1961—62) 15 skk.

[5] Ptol. III 9, 2. Hogy római szervezőtevékenységre vezetendők vissza, bizonyítja Plinius Moesia-leírása (h. n. III 149), amelyben e népek még nem szerepelnek.

[6] Lásd a Budapest Története (Bp., 1942) I. kötetének 1. részéhez csatolt térképmellékletet («Rómaikori települések Budapest területén»), ahol a Gellérhegy antik neveként a *civitas Eraviscorum* van feltüntetve. Ennek nyomán számos újabb Aquincum-térkép is ezt a nevet tünteti fel a Gellérthegyhez.

Bónis Éva óvatosan bánik a sokat emlegetett s legutóbb kétségbevont bevándorlás kérdésével. Helyesen ismeri fel, hogy a bevándorlásnak nem lehet elégséges bizonyítéka az, hogy a Gellérthegyen előzmények nélkül jött létre a La Tène-D település: helyesen hangsúlyozza, hogy csak akkor válnék bizonyíthatóvá a bevándorlás, ha előzmény nélküli, tehát nem korábbi LT-ből kifejlődött LT-D települést a Dunántúlon másutt is kimutatnánk.

Nézzük mármost az eraviszkuszokra vonatkozó írásos adatokat. A feliratokon megnevezett eraviszkuszok természetesen mind a római uralom korából valók. A *RAVIS*-legendás denárutánzatok verésének kezdete legkorábban az i. e. második évtizedre tehető. Az egyéb források közül Plinius (*n. h.* III 147) biztosan Agrippa *dimensuratio*-jára megy vissza, Ptolemaios (II 15, 2) forrása ennél is későbbi. Marad tehát az annyiszor taglalt Tacitus-hely,[7] amely első pillanatban mintha csakugyan azt látszanék bizonyítani, hogy az eraviszkuszok az i. e. I. sz.-ban bevándoroltak Pannoniába. Már korábban kifejtettük,[8] hogy Tacitusnak voltaképpen semmiféle értesülése nem volt a vándorlásról, csupán annyit tudott, hogy az *Aravisci* Pannoniában, az *Osi* pedig Germaniában élnek s máig is (*adhuc*) azonos nyelven beszélnek, azonos szokásaik, berendezkedéseik vannak. Ennyit tudott Tacitus, s ezt is az id. Plinius elveszett történeti munkájából. A másutt is előforduló *adhuc* közvetlenül utal a Pliniusból való átvételre.[9]

Hogyan vetődött fel mégis az eraviszkusz vándorlás lehetősége? A Germania, 27—28. caputjaiban a következő gondolatmenetet találjuk: Tacitus először is leszögezi, hogy az egyes népek intézményeit és szokásait fogja ismertetni abból a szempontból; hogy mennyire különböznek vagy hasonlítanak egymáshoz, és ennek kapcsán el fogja mondani, hogy mely népek telepedtek át Germaniából Galliába. Ezt a felsorolást Caesar tekintélyének felidézésével kezdi. Caesar szerint a gallok voltak az erősebbek, s ehhez Tacitus hozzáfűzi, hogy éppen ezért valószínűbb, hogy az erősebb gallok mentek át a Rajnán Germaniába és nem a germánok a Rajnán innen, Galliába. Ilyen Rajnán túl települt galloknak mondja Tacitus a helvéteket és boiusokat. Világos, hogy ezek állítólagos átkelése a Rajnán Tacitus konjektúrája. A boiusok után ugrik egyet a felsorolásban és a kizárólag rajnai ügyeket tárgyaló caputban megemlíti az *Aravisci* és *Osi* törzseket, akik szintén egy folyó két partján élnek s szintén azonos nyelvet beszélnek, azonosak a szokásaik. Megjegyzi azonban, hogy ezeknél nem lehet tudni, hogy melyik vándorolt el a másiktól. Ezután tovább folytatja a rajnai germánok felsorolását, amelyekről tudja vagy felteszi, hogy a Rajnán keltek át.

A boiusok és helvétek után említett *Aravisci* és *Osi* úgy kerültek a felsorolásba, hogy szintén folyómenti népek, szintén azonos nyelvet beszélnek. Az említés másik oka lehetett az, hogy a 42—43. caputok tanúsága szerint Pliniusnál is a boiusok után említve találta a kárpátmedencei törzseket.[10] Hogy Tacitus az eraviszkusz vándorlásról nem tudott semmit, az kiderül nemcsak gondolatmenetéből, de abból is, hogy a vándorlás lehetőségének felvetése is bevallottan tőle származik: azért veti fel, mert a két nép azonos néprajzi sajátosságokkal rendelkezik.[11]

A bevándorlás egyetlen vélt bizonyítéka így elesik. Közvetett bizonyítékként hivatkozik Bónis Éva az *Anartii* törzs feltételezett keletre vándorlására. Az *Anartii* törzsének vándorlására azonban voltaképpen csak Caesar azon adata lehet bizonyíték, amely szerint a *Hercynia silva* egy része a dákok és anartiusok vidékéhez tartozik, ott, ahol a *silva* balra kanyarodik a folyótól.[12] Ez a vidék a dákok területén csak az Aquincumtól ÉK-re eső, felsőmagyarországi hegyvidék lehet, következésképp Caesar is ugyanott tudja az anartiusokat, ahol a Vinicius-elogium[13] és Ptolemaios alig későbbi forrásra visszamenő Dacia-leírása[14] is: a dákok szomszédságában. Alföldi András az anartiusok

[7] Germ. 28, 3: *sed utrum Aravisci in Pannoniam ab Osis (Germanorum natione) an Osi ab Araviscis in Germaniam commigraverint cum eodem adhuc sermone institutis moribus utantur, incertum est . . .*

[8] PW—RE Suppl. IX (1962) 533.

[9] *E. Norden:* Die germanische Urgeschichte in Tacitus Germania. Leipzig 1922. 264 sk, 272 sk.

[10] Az ilyen asszociációs felsorolásokról *K. Trüdinger:* Studien zur Geschichte der griechisch-römischen Ethnographie. Basel 1918. 163.

[11] *cum . . . utantur*, ahol jellemző a cum causale használata is.

[12] o. Gall. VI 25: *rectaque fluminis Danuvii regione pertinet ad fines Dacorum et Anartium; hinc se flectit sinistrorsus . . .*

[13] ILS 8965: *Cotinos O[sos . . . Teurisco]s et Anartio[s . . .*

[14] Ptol. III 8.

szálláshelyét, illetve a Hercynia silva balrakanyarodását a Kiskárpátok vidékével és a Kisalfölddel azonosította abból a meggondolásból, hogy i. e. 100 táján egy nagy dák előretörés volt a Kiskárpátokig. E dák előretörést viszont azzal bizonyította, hogy Caesar a Kiskárpátoknál tudja az anartiusokat.[15] E circulus vitiosus kiküszöbölése után mind a 100 körüli dák előretörés, mind az anartiusok keletre vándorlása elesik. A gellérthegyi Utta köve,[16] mint ezt régebben kimutattuk,[17] más elbírálás alá esik.

Az eraviszkuszok vándorlására tehát sem közvetett, sem közvetlen adataink nincsenek, legkorábbi említésük pedig nem Tacitus most tárgyalt helye, hanem az aquincumkörnyéki denárutánzatok *RAVIS* legendája. Ezek, mint már említettük, Augustus korában készültek. Voltak kételyek aziránybán, hogy *RAVIS* nem is az eraviszkuszokat jelenti, hanem személynév e veretcsoport többi legendájához hasonlóan (DOMISA, ANSA stb). Ezt Kubitschek vetette fel,[18] a kérdést egyelőre nem lehet eldönteni. Ha feltesszük, hogy a *RAVIS*-denárok az eraviszkuszok veretei, akkor is csak arra az eredményre jutunk, hogy az eraviszkuszok első név szerinti említése a római befolyás kezdeti időszakára esik, s ettől már nem esik messze az a következtetés, hogy az eraviszkuszoknak, mint törzsnek a megjelenése egykorú a *civitas Eraviscorum* megszervezésével. Ezzel vissza is jutottunk ahhoz a már felvetett lehetőséghez, hogy az eraviszkuszok politikai alakulata csak a római tartományszervező tevékenységével jött létre. Ezt látszik támogatni az is, hogy míg a boiusok, kotinusok, anartiusok és osusok említve vannak az i. e. I. sz.-ban,[19] addig az eraviszkuszok nem.

Ha viszont nem beszélhetünk eraviszkuszokról mint etnikai egységről vagy törzsről a római foglalás előtti időben, akkor a gellérthegy-tabáni település előzménynélküliségét sem hozhatjuk kapcsolatba valamely zárt törzsi alakulatnak a Dunántúl északkeleti szögletébe való településével. Fennmarad ellenben annak a lehetősége, hogy a gellérthegy-tabáni település létrejötte *után* kristályosodott ki egy ipari és kereskedelmi szempontból igen aktív csoportosulás Aquincum körzetében, amely a római befolyás kezdeti szakaszában már a pénzverésig is eljutott. Ez a Gellérthegyen és a Tabánban kialakult csoport nevezte magát *Aravisci*-nak, ezt a nevet verte több más név mellett pénzeire és ez a név ment át a *civitas peregrina* megszervezésekor a Dunántúl ÉK részének egész lakosságára is. Egyes népnevek ilyen jelentésbővülése a politikai keretek megváltozása vagy egyéb körülmények következtében eléggé ismert ahhoz, hogy részleteznünk kellene.[20]

Mint Bónis Éva nyomatékosan rámutatott, a *civitas Eraviscorum* területének késővaskori és korai római hagyatéka nagyon kevéssé ismert ahhoz, hogy akár folyamatosságot, akár szakadást tudjunk a La Tène C és D között kimutatni. De talán nem járunk messze az igazságtól akkor, ha a LT-D-t sajátos, nem szükségképpen mindenütt elvárandó fokozatnak tartanánk. A LT-C pedig meglehetősen sűrűn van képviselve, gyakran úgy is, hogy közvetlenül római réteg fedi. Ez a helyzet pl. a B. Vágó Eszter által közölt[21] nagyvenyimi és sárkeszi síroknál is, ahol csontvázas temetkezésben előforduló szárnyasfibulák a keltaság folyamatosságát bizonyítják. De Aquincum körzetében is van olyan lelőhely, amelyben a LT-D-t korábbi LT-horizont előzi meg: ez Békásmegyer,[22] amelynek LT-D-anyaga nagyrészt egyidejű a gellérthegyivel, bár korábban látszik zárulni.

Mindebből azt a következtetést vonnám le, hogy a dák győzelem után létrejött gellérthegy-tabáni refugiummal védett iparos és kereskedő-település helyi előzmények nélküli megjelenését nem új törzs betelepedésével, hanem az északkeleti Dunántúl megváltozott belső és külső körülményeivel kell magyaráznunk. A létrejött telepnek annyiban volt szerepe a *civitas Eraviscorum*-ban, hogy a civitas nevét a telep lakóitól vették és a rómaiak a telepre voltak tekintettel a civitas székhelyének kijelölésekor. Ezzel a megfogalmazással voltaképpen csak a bevándorlás kérdésében térek el Bónis Évától, s egyéb eredményeire építve teszek javaslatot a gellérthegy-tabáni telep jelentőségének meghatározásához.

[15] Bp. Tört. I (Bp. 1942) 141. 147.
[16] CIL III 10552 (3598).
[17] Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Bp. 1959. 113. Ugyanitt az eraviszkusz vándorlás kérdését még a régebbi, Alföldi-féle elmélet szerint értelmeztem.
[18] Anz. Akad. Wien Phil.-hist. Kl. 66 (1929) 9 skk.
[19] *Anartii:* Caes. *b. G.* VI 25, *Cotini* és *Osi:* ILS 8965, a boiusokra vonatkozólag természetesen igen sok forráshely lenne idézhető.
[20] pl. Tacitus a germán népnévről Germ. 2, 5.
[21] Alba Regia 1 (1960) 49 skk, vö. *Fitz J.:* uo. 2—3 (1963) 99 skk.
[22] egyelőre *Nagy L.:* Arch. Ért. 1942, 162 skk.

Nem térhetünk ki ellenben az elől, hogy az eraviszkuszok etnikumának és a *lingua Pannonica*-nak problémáját érintsük.[23] Bónis Éva vizsgálatai egyértelműen kelta etnikumot tudtak kimutatni, s ezzel kapcsolatban Bónis Éva le is szögezte, hogy az eraviszkuszok kelták és nem illírek voltak. Nem térünk ki most arra az új áramlatra, amely a harmincas évek pánillirizmusa után az ellenkező végletbe készül átcsapni, és az eddig illirnek tartott dunavidéki népek illír voltát tagadva az illírség fogalmát egyes tengerparti törzseknek kívánja fenntartani.[24] Az egyszerűség kedvéért a dunavidéki nem-kelta, nem-thrák és nem-germán etnikumot a régi terminológiával élve illírnek nevezzük. Elképzelhető lenne, hogy a gellérthegy-tabáni telep tisztán kelta etnikuma ellenére a *civitas Eraviscorum* többi részein más, általában illírnek tartott etnikum élt, s így az eraviszkuszok által beszélt *lingua Pannonica* az illír etnikum túlsúlyával lenne magyarázható. Azonban Szabó Miklós a *civitas Eraviscorum* bennszülötteinek névanyagában döntő érveket fedezett fel arra vonatkozólag, hogy a civitas lakóinak túlnyomó többsége a kelta nyelvet beszélte.[25] Hogyan állunk akkor a *lingua Pannonica*-val, amelyet Tacitus szerint az eraviszkuszok beszéltek, s amelyet Tacitus meg is különböztet a *lingua Gallica*-tól? Azt hiszem, hogy Tacitusnál e tekintetben is egy téves következtetés mutatható ki.

A Germania 28. caputjában azt olvassuk, hogy az *Aravisci* Pannoniában és az *Osi* Germaniában azonos nyelven beszélnek. Többet itt a nyelvről nem mond, ellenben a 43. caputban a Kárpátmedence germánjairól szólva megkülönbözteti azoktól a *Cotini* és *Osi* törzseket, mert azok a gall, illetve a pannoniai nyelvet beszélik. Könnyen lehetséges, hogy Tacitusnak eszébe jutott az, amit néhány caputtal előbb írt az *Osi* és *Aravisci* egynyelvűségéről s azért nem merte az *Osi*-t keltáknak tartani, mert tudta, hogy a velük azonos nyelvet beszélő *Aravisci* Pannoniában élnek. Pannoniát ugyanis Tacitus sem a germán, sem a gall nyelvterületbe nem sorolta be.

Ezek után még egyszer vissza kell térnünk az állítólagos eraviszkusz bevándorlásra. Ha a *civitas Eraviscorum* lakói túlnyomóan kelták voltak, akkor ennek a gyökeres keltizálódásnak igen korán meg kellett indulnia ahhoz, hogy az i. sz. I. sz. közepétől megfogható személynévanyag szórványos illír nevektől eltekintve[26] egységesen és tipikusan keltának bizonyulhasson. A keltizálódás tehát aligha lehetett egy évszázad műve, jóval korábban, legkésőbb az i. e. II. sz. közepéig be kellett fejeződnie. Ez esetben pedig egy állítólagos eraviszkusz bevándorlás már mélyreható etnikai változásokat nem hozhatott. Egyébként is egy kisebb törzs sokkal inkább politikai, mint etnikai formáció, s ezért több más törzszsel együtt azonos etnikai jelleget hordozhat. Ebből a szempontból sincsen tehát akadálya annak, hogy az eraviszkuszok törzsi kibontakozását a gellérthegy-tabáni telep létrejötte *utáni* időre tegyük.

[23] vö. Simpozijum o ilirima u antičko doba. Sarajevo 1967. Szerk. *A. Benac*. 195 skk.

[24] vö. Arch. Ért. 93 (1966) 113 sk.

[25] Ant. Tan. 10 (1963) 220 skk; Arch. Ért. 91 (1964) 165 skk.

[26] Bevölkerung von Pannonien . . . 59.

KÖNYVSZEMLE

E. PÓLAY: DIFFERENZIERUNG DER GESELLSCHAFTSNORMEN IM ANTIKEN ROM. Budapest 1964. Akadémiai Kiadó, 401. l.

Manapság a tömör könyvcímek divatja idején az elkészült mű «elkeresztelése» nem egyszer komoly fejtörést okoz a szerzőnek, különösen akkor, ha témája nagy területet fog át, és heterogén kérdéseket érint. Gyakran engedményre kényszerül, hol a tartalmi hűség, hol a cím vonzóerejének a rovására. Félő, hogy Pólay Elemér könyvének szabatos, de meglehetősen absztrakt címe sem eléggé alkalmas arra, hogy érdeklődést ébresszen az ókortudomány művelőiben, holott tartalma nem csupán a jogászok figyelmére érdemes.[1]

A szerző merész vállalkozásba fogott. A szocialista irodalomban elsőként[2] a római jog életrajzát írta meg, nem a részletek regisztrálására, hanem a fejlődés nagy vonásainak a felvázolására törekedvén. Bemutatja a *ius* megszületését, azt a folyamatot, amikor a jogi szabályok kiváltak a társadalmi normák egykor egységes halmazából, majd az önállósult jog útját rajzolja meg, amelyet a köztársasági kor második felétől kezdve a tagozódás, majd a birodalom hanyatlása idején ismét az egységesülés jellemez. A szerző következetesen marxista szemmel nézi a római jog történetét, ami arra készteti, hogy ne elégedjék meg a jelenségek puszta leírásával, hanem — sokszor irodalmi előzmények nélkül — azok társadalmi és gazdasági okait is keresse.

1. Rövid bevezető fejezet után (11—21. l.) a szerző a termelési viszonyok fejlődését foglalja össze (22—30. l.) talán túlságosan vázlatosan és némiképp leegyszerűsítve,[3] majd a rabszolgatulajdon jellegzetességeit sorolja fel — érdekesen és újszerűen (31. skk. l.).

2. A harmadik fejezet (53—141. l.) a királyság és a korai köztársaság korát öleli fel. Itt foglalkozik a szerző a *ius*, a *fas* és a *mos* viszonyával, arra a szolíd álláspontra helyezkedvén, hogy ezek a jogi, vallási és erkölcsi szabályok a nemzetségi társadalom idején teljes egységet alkottak, sőt a határvonalak még a tizenkéttáblás törvény korában sem élesek. Ezután a primitív «nemzetközi jog»: a *ius fetiale* meglehetősen elhanyagolt kérdését tárgyalja (100—141. l.). Meggyőzően mutatja ki, hogy a *ius fetiale* — szemben a görög poliszok hasonló szabályaival — vallási jellegű volt (117. l.), és szerencsésen határolja el a *ius fetiale*-t a *recuperatio* intézményétől (120 l. és másutt).

3. A római jog különféle tagozódásai és elméleti felosztásai (*ius civile, ius Latii, ius aequum, ius strictum, ius naturale, ius gentium, ius praetorium, ius privatum, ius publicum*) nehezen helyezhetők el korban. Többségük ugyan — a szerző helyes álláspontja szerint — a köztársaság utolsó századaiban keletkezett, de történetük egészen Iustinianus koráig húzódik el, ezért az igen terjedelmes negyedik fejezet (142—361. l.) mintegy hat évszázadot ölel fel. További nehézséget jelent az, hogy ezeknek a felosztásoknak némelyike, mint például a közjog—magánjog ellentétpárnak megfelelő *ius privatum-ius publicum* két külön jogtestet, elhatárolt jogterületet jelentett, míg más elnevezések mint a *ius gentium* csupán ideológiai fogalmak voltak (240 skk. l.), amelyek mögött nem állott pozitív jogszabálytömeg. A szerző minden esetben gondosan disztingvál a kétféle típusú felosztás között.

[1] A könyvről külföldön már több recenzió jelent meg. Vö. M. *Bartošek:* DL' 88. évf., 7. füz., 619. skk. l.; *G. Sautel:* RHD 3. sér. 43 (1965) 485. skk. l.; *W. Selb:* Juristische Zeitung (1965) 1716. skk. l.; *M. Villey;* TRG 34 (1966) 107. skk. l.; *F. Wieacker:* SZ 82 (1965) 476. skk. l.

[2] Hasonló jellegű jogtörténet századunkban még egyáltalában nem készült. *Sautel* (i. m. 485. l.) joggal hasonlítja *Pólay* művét *Voigt* «Ius naturale»-jához.

[3] Így pl. a principatus kialakulása sokkal bonyolultabb jelenség annál, mintsem hogy a rabszolgatartás fejlődésére lehetne visszavezetni (29. l.).

A szerző állásfoglalásai között természetesen vitatható nézetek is akadnak:

a) A többségi vélemény szerint a *ius Latii* a római polgárjog redukált, egyes jogok biztosítására korlátozott formája volt. A szerző viszont — Steinwenter nyomdokain haladva[4] — azt a nézetet vallja, hogy a latinok jogai tartalmilag is különböztek a római polgárok jogosítványaitól. Érvelése azonban nem eléggé meggyőző. Forrásbeli támasz híján például nehezen hihető, hogy az ősi átruházó ügylet: a *mancipatio* formaságai módosultak volna abban az esetben, ha a résztvevők latinjogúak voltak (155. skk. l.), de az is valószínűtlen, hogy a *ius Latii* ne jogosított volna fel végrendelkezésre (155. l.). Az utóbbi feltevés ellen főképpen az szól, hogy a felszabadítottak egyik csoportját (*latini Iuniani*) éppen az különböztette meg a többi latinjogútól, hogy halál esetére nem rendelkezhettek vagyonuk felől. A szerző továbbá önmagával is ellentmondásba kerül, amikor úgy vélekedik, hogy a latinok nem élhettek a *sponsio* ügyletével (150. l.), de ennek ellenére a *sponsio*-val megalapítható *legis actio per iudicis postulationem* performa segítségével pereskedhettek (152. l.). Ezt a nehézséget újabb hipotézissel igyekszik kiküszöbölni, amikor azt feltételezi, hogy ha latinok pereskedtek, akkor a *sponsio*-t egy másik ügylet: a *stipulatio* helyettesítette. Kétségtelen, hogy a régebbi római jog kutatója nem képes hipotézisek nélkül boldogulni, de az egymásra épülő hipotézisek láncolata — mindennemű forrásbeli támasz nélkül — nem éppen meggyőző.

b) A szerző részletesen foglalkozik a *praetor peregrinus* hatáskörével (276. skk. l.), és hosszas latolgatás, logikus érvelés után Arriat és Serrao nézetéhez csatlakozva arra az álláspontra helyezkedik, hogy a *praetor peregrinus* nem ítélkezhetett az idegenek egymásközti pereiben, hatásköre a rómaiak és a *peregrinus*ok pereire korlátozódott. Nézetének azonban ellentmondanak azok az általa is idézett források, amelyek szerint a *praetor peregrinus* «*inter peregrinos ius dicet*».[5] Hitelüket — véleményünk szerint — a leggondosabb érvelés sem képes lerontani.

4. Bár szerkezetileg a negyedik fejezetbe kerültek, mégis külön résznek érezzük a jusztiniánuszi kodifikációról szóló érdekes fejtegetéseket (331—361. l.). A szerző bátran szembehelyezkedik az uralkodó nézettel, és Iustinianus törvénykönyveit egyértelműen a jogfejlődés magasabb rendű produktumának tartja, mint a klasszikus jogtudósok írásait. Állásfoglalása nyugati recenzenseiből — esetenként politikai éltől sem mentes — ellenkezést váltott ki.[6] A vitában a szerzőnek adunk igazat. Tétele itt-ott ugyan finomításra szorul,[7] talán nem mindegyik érve szerencsés, de véleményünk szerint nem kétséges, hogy a justiniánuszi kodifikációban megnyilvánuló rendszerező jogalkotás előrehaladást jelent az egyes jogesetek kazuisztikus megoldására szorítkozó klasszikus joghoz képest. A szerző nézete azonban annyira szembenáll az irodalomban meggyökeresedett előítélettel, hogy néhány utalásszerű megállapítással — amint a visszhang is mutatja — nem lehet a kétkedőket a megszokott gondolkodási séma feladására késztetni. Ez a kérdés önálló monográfiát igényelne és érdemelne.

Ha valaki ilyen hatalmas témát dolgoz fel, akkor óhatatlan, hogy vitatható állásfoglalásokra is jut, és nem lehetséges, hogy sikerül minden kérdésben az utolsó szót kimondania. Éppen ezért, egyes ellenvetéseink ellenére sem kétséges, hogy Pólay Elemér műve jelentős, gondolatébresztő munka, amely sokban előrevitte a marxista római jogi kutatásokat. Kár, hogy a tartalmas könyv olvasását a gyakori és sokszor fölösleges ismétlődések kissé fárasztóvá teszik.[8] Elismerést érdemel a kitűnő német fordítás, amely bizonyára nemcsak a fordítónak, hanem az átdolgozást irányító Nizsalovszky akadémikusnak is köszönhető.

DIÓSDI GYÖRGY

[4] Vö. *A. Steinwenter:* PW X., 1. (1917), 1260 skk. l. Különösen: 1276. skk. l.

[5] *Lex Acilia repetundarum* 12; *Lex Rubria de Gallia Cisalpina* 25; valamint több Livius-hely.

[6] «Peut-être est-ce un désir d'identification avec la Pars Orientis» — írja *Sautel* rosszmájúan a justiniánuszi kodifikáció értékeléséről (i. m. 488. l.).

[7] Így például nem tagadnánk teljesen a kodifikáció egyes anakronisztikus vonásait, amint a szerző teszi (339. l.).

[8] Fölöslegesnek éreztük azt, hogy minden rövidebb részt összefoglalás zár le, amely a nagyobb egységek végén csekély változtatással megismétlődik. Ezzel a szerző nem fokozza, hanem inkább csökkenti fejtegetéseinek a hatását.

J. C. GOYON: LE PAPYRUS DU LOUVRE N. 3279. Le Caire 1966. (Bibliothèque d'Étude. t 42.).

Az i. e. I. évezredben a túlvilághit területén is jelentkeztek a késői egyiptomi kultúrára általánosságban jellemző tünetek. Míg az Újbirodalom korában új művek sora jelenik először királyok, majd magánosok sírjában (Amduat, Kapuk könyve, Barlangok könyve stb.), addig az ezredforduló után a vallásos irodalomnak ebben a műfajában is a megmerevedés és az archaizálás nyilatkozik meg egyre erősebben. A számtalanszor másolt régi iratok, mint a Halottak Könyve, egyre nagyobb mérvű torzulást mutatnak, a szövegek egy része fokozatosan majdnem érthetetlenné válik. A saisi dinasztia uralkodói alatt főként Szaqqarában, újra kedveltté válnak a piramisszövegek. Thébaiban inkább az újbirodalmi tradíciók élnek tovább, ahogyan ezt pl. Patuamenap monumentális sírja is igazolja. A tehetősebbek kőszarkofágjain is az Amduatból, Kapuk Könyvéből és a Halottak Könyve szövegeiből találunk részleteket.

Amikor a Ptolemaios és római korban a hieroglif írás és a régi nyelv ismerete egyre szűkebb, papi és tudós körökre korlátozódott, felmerült az igény, hogy a hosszú, a túlvilági sors minden várható mozzanatát, veszélyét apróra részletező iratok helyett inkább a halál utáni sorssal kapcsolatos fő gondolatokat összefoglaló, rövidebb szövegeket készítsenek, Ekkor tűnik fel az «Örökkévalóság átvándorlásának könyve», és a «Lélegzés könyvének» két változata, melyek közül az egyiket «Bár a nevem fennmaradna» címen is szokták idézni.

Ez utóbbinak egyik, a Louvreban található, sajnos csonka kéziratát publikálja Goyon új könyve. A papirusz 1852 és 1857 között került a Louvre-ba. Eredetileg «Amon zenésznője» Tauau (?) (a név írásmódja eltéréseket mutat) részére készült, amiből arra lehet következtetni, hogy Thébaiban találták. Paleográfiai alapon a hieratikus írású papirusz az i. sz. I. század második felére keltezhető, de nem kizárt az sem, hogy a II. században íródott. Nyelve számos újbirodalmi elemet mutat, az orthográfiában azonban sok a Ptolemaios-kori írásmód. A szöveg feletti illusztrációk (túlvilági kapuk őrökkel, állatfejű démonok, isten—alakok, köztük Nut, mint faistennő) nem mutatnak közvetlen kapcsolatot a szöveggel. Lehetséges, hogy más írnok rajzolta a képeket, s más írta fel a szöveget.

A papirusz a hagyományos halotti irodalomból vesz át számos részletet. Főként a Halottak Könyve szolgált forrásul az iratot megszerkesztő papok számára, akik azonban ügyeltek arra, hogy a régi irodalom mozaikjai szerves egésszé, egységes kompozícióvá álljanak össze. A Goyon által publikált csonka szövegben is világosan elválik egymástól két gondolat. A halott nő másvilági jóléte miatt aggódik, és biztosítani igyekszik magának azt, hogy teljes mértékben ura maradjon testének, szíve ne lázadjon fel ellene (vö. Halottak Könyve 30B-t és a lélekmérlegelés jelenetét a 125. fejezetben). Másrészt a halál utáni élet alapvető létfeltételein túl, ezek groteszk eltúlzásaként, kozmikus méretekbe táguló hatalma miatt az egész világegyetem is az elhunyt rendelkezésére áll. Megnyílnak számára az alvilág és az ég kapui egyaránt, Napként ragyog fel a horizonton, bejárja a Földet, ahol millió évekig tartó uralom jut számára osztályrészül. A szerény és fantasztikus kívánságok különös módon keveredtek egymással.

A szöveg másik, ezzel párhuzamosan futó vonala mintegy indoklását jelenti az elhunyt igényeinek. A legkülönbözőbb istenekkel azonosul, elsődlegesen Hathorrá válik. Ismeretes, hogy a késő-egyiptomi vallásban a meghalt nők és férfiak között különbséget tesznek, s míg korábban mindenki Osirissé lesz, addig ebben az időben a nőket gyakran Hathornak nevezik. Emellett Osiris alakját is felvehetik. A papirusz tulajdonosa életében Amon zenésznője volt, halála után ezzel az istennel is eggyé válik. Ő Hóros és Rē'-Ḥarakhti is, Ptaḥ jóindulatát pedig úgy akarja megnyerni, hogy Nofertumnak nevezi magát.

Az utóbbi évek szakirodalmában vita folyt arról, hogy a római korban megvolt-e még az Osirissé változás hite.[1] A Louvre-i papirusz határozottan Geb és Nut fiának, Osirisnek mondja a halottat. Egyéb szövegek és leletek is azt bizonyítják, hogy ez az elképzelés egészen az egyiptomi vallás pusztulásáig a túlvilághitnek jelentős alkotóeleme

[1] *S. Morenz* (Forschungen und Berichte I. 1957 52 skk, FuF 41 [1967] 53, Die Begegnung Europas mit Ägypten. Sitz. Ber. d. Sächs. Akad. phil.-hist. Kl. Bd. 113. 1968. 95.) határozottan e mellett foglalt állást. Ezzel szemben áll *Kl.Parlasca* véleménye (Mumienporträts und verwandte Denkmäler. Wiesbaden, 1966. 172 skk.), aki ennek ilyen késői fennmaradását — véleményünk szerint alaptalanul — kétségbe vonja. (Vö. *Kákosy:* OLZ 63 [1968] 20).

volt, sőt Isis hívők körében még Pannóniában is számolnunk kell vele.[2] A sok istennel való azonosítás az egyiptomi theológia számára nem jelentett nehézséget, hiszen a halott lelke korlátlan átváltozási képességekkel rendelkezett.

A «Bár a nevem fennmaradna» könyv tehát nem bővelkedik önálló új gondolatokban, hanem évezredekkel korábban is kimutatható eszméket fogalmaz meg újra, foglal össze. Sajátos eleme a szövegnek az isten-dekrétumok[3] többszöri említése.

Párhuzamos szövegek alapján tudjuk, hogy a könyv szerzőjének Thoth-ot tekintették. Temetéskor a papiruszt a múmia feje alá kellett helyezni.

Goyon publikációjának jelentősége elsősorban abban áll, hogy egy eddig ritkán elemzett túlvilági irat egy példányát korszerű filológiai apparátus, a lehetőségek határain belül pontos fordítás és részletes kommentár kíséretében adta ki. Műve jelentős forrás mindazok számára, akik a császárkori egyiptomi vallás problémáiba akarnak hatolni.

KÁKOSY LÁSZLÓ

H. DE MEULENAERE: LE SURNOM ÉGYPTIEN À LA BASSE ÉPOQUE. Istanbul. Publications de l'Institut historique et archéologique néerlandais de Stamboul. XIX. 1966. 1—41 l.

Aligha vállalkozhatott volna avatottabb szakember a késői kori egyiptomi névkutatás problémáinak összefoglaló elemzésére, mint H. De Meulenaere, kinek korábbi munkássága éppen a névfajták és címek meghatározása terén vált iránymutatóvá. Jelen munkájában a szerző a késői kor névhasználatát tanulmányozza, amely a számos részletkutatás ellenére sem képezte még összefoglaló vizsgálat tárgyát. S bár előszavában arról ír, hogy kutatásainak eredményei inkább a problémák felvetésére, mint határozott és végleges megoldásokra vezettek, az olvasó ennél jóval többet talál; alapvető dokumentációt és számos fontos és véglegesnek mondható történeti következtetést.

Meulenaere a nagy nevet (*rn °3*) kiegészítő melléknevek közül a szép név (*rn nfr*) késői kori használatát helyezte vizsgálata középpontjába. Rövid, a tényeket pontokba foglaló áttekintés során (I. fejezet) a késői kor előtti név-használatra vonatkozó legfontosabb megállapításokat összefoglalva leszögezi, hogy a szép név használata az Ó-birodalom és az I. Átmeneti kor után csak a post-ramesszida időkben tűnik fel ismét és válik elterjedtté; népszerűsége a Ptolemaios-korig tart. Megállapítását 80 példából álló, első ízben általa összeállított dokumentáció támasztja alá, amelyben a forrás, a címek, a genealógiai adatok, a datálás és a vonatkozó bibliográfia ismertetésével közli a személynevekhez illeszkedő szép neveket. Ehhez csatlakozik a nevek hieroglif-jegyzéke és a vizsgálat során szereplő szép nevek indexe. A legkorábbi adat II. Osorkon egyik kortársára (No 47), a legkésőbbi pedig egy biztosan datálható, II. Nektanebo uralkodása alatt élt személyre (No 20) vonatkozik. Három, nagy valószínűséggel datálható forrás a Ptolemaios-korra mutat (No 29, 66, 78). Ez a szigorú gonddal és körültekintéssel összeállított névanyag szolgál alapjául a szerző további következtetéseinek (III. fejezet).

A szerző első fontos megállapítása szerint a *rn nfr* használata a 26. dinasztia idején virágzik, és nagymérvű elterjedése egybeesik a «saisi reneszansz» kibontakozásával. Magyarázata az Ó- és a Középbirodalom tradícióinak utánzásában gyökerezik, mint ahogy magának a *nfr*-nek is — a mintaképnek tartott korszak értelmezése példájára — a «kedvelt, szeretett» tartalmát emelték ki. A szép név a mindennapi életben használt név-forma volt, melyet talán ifjúkorban csatoltak a személynévhez. Jóllehet nem állapítható meg pontosan, hogy az életút mely szakaszában vette fel valaki a szép nevet, valószínű, hogy nem születése pillanatában kapta, és bizonyos, hogy nem halála után illesztették nevéhez.

A királynevet tartalmazó szép név használata ezzel szemben már pontosabban meghatározható (IV. fejezet). A szerző ezt a név-fajtát elemzi a legbehatóbban, s az össze-

[2] A kérdést legújabban *Wessetzky V.* tárgyalta az ordasi Osiris szobrok ismertetése kapcsán az 1968 májusi leipzigi Egyiptológiai Munkakonferencián tartott előadásában. (Neue ägyptische Funde an der Donau. Zur Osirisreligion der Römerzeit.) Az Osiris-kultusz római-kori jelentőségére vö. még *Wessetzky:* Acta Ant. Hung. 15 (1967) 455 sk.

[3] Ezekre l. pl. *G. Daressy:* ASA 18 (1919) 218 sk.; *V. Golénischeff:* Papyrus hiératiques (Cat. gén ... du Caire) Le Caire 1927 169 skk, *E. Haeffner:* Oriens Antiquus 1 (1945) 59 skk; *B. Gunn:* JEA 41 (1955) 83 skk.

gyűjtött névanyagból ezen a ponton von le új, történeti értékű következtetéseket. Megállapítja, hogy II. Psammetik és Apriés uralkodása alatt feljegyzett szép nevek csaknem kizárólagosan olyan bazilofór nevek, amelyek vagy a puszta királyi kartusból, vagy a kartus mellett a királyra vonatkozó jelzőből, illetve a fáraót védő istennévből állnak. Viselőit szoros kapcsolat fűzte a királyi udvarhoz (katonák, írnokok, előkelő adminisztrátorok stb.), s az uralkodó iránti lojalitásuk a bazilofór tartalmú szép nevek kiválasztásában is kifejeződik. Ilymódon logikus összefüggés van a fáraónak tett szolgálatok és a szép névként kiemelt melléknevek között. Ez a jelenség éppúgy része a II. Psammetik alatt felvirágzott nemzeti reneszanszoknak, mint az e periódusban tapasztalható egyéb archaizáló törekvések.

A bazilofór szép nevek használatának történeti meghatározása a névanyag kronológiájának további finomítását is elősegítette (V. fejezet). Ilymódon megállapítható, hogy a *rn nfr*-ként kiemelt bazilofór szép nevek II. Psammetik és Apriés alatt szerepet játszó személyekre vonatkoznak, tehát amikor a szép név nem bazilofór jellegű, úgy az vagy a II. Psammetik előtti vagy az Apriés utáni periódushoz tartozik. Ezt a megállapítást a statisztikai adatok is egybehangzóan bizonyítják.

Meulenaere művének alapvető érdeme a szerzőnek — más műveiből is ismert — szigorúan tárgyilagos történeti szemléletéből fakad. A pontos anyaggyűjtés, a filológiai elemzés, az adatok széleskörű összehasonlító vizsgálata a történeti összefüggések felderítésének szolgálatában állnak. Munkájának tartalmi értékét emeli mondanivalójának tömör, világos és lényegre szorítkozó megfogalmazása. A névanyag összeállítása már egymagában is úttörő vállalkozás, amelyet a szerző a források imponáló ismeretében, a korábbi publikációk tanulságainak mérlegelésével és helyenként szükséges korrekciójával végzett el, kiegészítve saját korábbi részletkutatásainak eredményeivel; első ízben adván közre a szétszórt és sok vonatkozásban problematikus anyag gyűjteményét. A példaszerűen összeállított dokumentációval kapcsolatban csupán egy korrigálandó sajtóhibára hívjuk fel a figyelmet; a nevek hieroglif-listájában a 63. tételszám alatt szereplő személy (*ḥnm-ib-rᶜ-s3-pṯḥ*) szép neve (*nk3.w*) a szöveges listában tévesen mint *wẓḥ-ib-rᶜ-mn* áll. valószínűleg a 64. tételszám alatt közölt szép név elnézése miatt.

Összefoglalva megállapítható, hogy a jelen munka fontos lépés úgy az egyiptomi személynév-kutatás, mint a késői kor társadalmi és politikai viszonyainak vizsgálata terén, nélkülözhetetlen mindazok számára, akik e korszak történetével és emlékeivel foglalkoznak.

VARGA EDITH

A. ADRIANI: REPERTORIO D'ARTE DELL'EGITTO GRECO-ROMANO. Serie C. VOL. I—II, 288 l. 30 kép, 113 tábla. Fondazione «Ignazio Mormino» del Banco di Sicilia. Palermo 1966.

Az A. Adriani professzor által alapított, szerkesztett és eddig általa is írt *Repertorio* első két kötete (Ser. A. Vol. I—II. Palermo 1961) az alexandriai szobrászat emlékeinek korpuszát indította meg. A most ismertetendő két újabb kötet a C-sorozathoz tartozik, amely a tervezet (Ser. A. Vol. I. p. 7) értelmében az építészet emlékeit hivatott gyűjteményes formában közreadni. Sajnos az eddig megjelent kötetek előszavaiból nem derül ki, hogy Adriani professzor, aki ma egyedül képes arra, hogy ezt a nagyszabású vállalkozást belátható időn belül befejezze, pontosan hány kötetben és milyen rendszerben kívánja a *Repertorio* célját megvalósítani. Így a jelen kötetekről is csak azt tudjuk, hogy elindítják az építészeti emlékek korpuszát. Nem áll módunkban tehát a bennük foglaltakat az egész mű szerkezetének és arányainak szempontjából vizsgálni. Az a körülmény, hogy a szobrászati sorozat megszakításával és a festészeti sorozat (Ser. B) átugrásával Alexandria építészeti emlékeinek topografikus tárgyalását kapjuk, valószínűleg a szerzőnek azzal a csak helyeselhető szándékával függ össze, hogy tervét minél gyorsabban valósítsa meg. Korábbi kutatásainak és anyaggyűjtésének egy érettebb és a lezáráshoz közelebb álló egységét bocsátotta közre, amit annál nagyobb örömmel üdvözölhetünk, mert éppen ez a tárgy képezi az egész repertorium leginkább személyhez kötött részét. A topográfiai kutatás nem képzelhető el alapos és közvetlen autopszia nélkül. Ez pedig Adriani professzornak, aki évtizedekig dolgozott Alexandriában, s vezette az ottani múzeumot és ásatásokat, a lehetséges legmagasabb fokon birtokában van. Mivel pedig az újabb kutatások és földmunkák a felszínre kerülő emlékek és adatok számát napról-napra gyarapítják, e munka megjelentetésével a szerző gazdag ismereteit nemcsak a feledéstől, hanem az elavulástól is megmentette.

A kötetek tárgya egy metodikai problémát vet fel. Az építészet emlékeinek rendszeres korpusza és a topográfia nem fedi egymást, különösen, hogy a *Repertorio* célkitűzése értelmében nem az egész görög-római kori Egyiptom emlékanyagát, hanem csak a klasszikus művészetek körébe tartozó részét öleli fel, ezt viszont nemcsak Alexandria, hanem az ország egészére nézve. E látszólagos következetlenség azonban a rendelkezésre álló emlékek és adatok állapota miatt elkerülhetetlen volt. A görög és a római kori Egyiptom művészetének legfontosabb központja, s egyben az egész akkori világ egyik legkiemelkedőbb városa Alexandria volt. Alexandria építészeti emlékeiből pedig — a sírok egy részétől eltekintve — úgyszólván semmi sem maradt fenn olyan állapotban, hogy mint művészeti alkotást lehessen értékelni. Mivel pedig az építészet vizsgálatában ma az urbanisztika igen előkelő helyet foglal el, könnyen belátható, miért kellett a szerzőnek — történetileg rendezett építészeti alkotások gyűjteménye helyett, vagy legalábbis ezt megelőzve —, topográfiai korpuszt és glosszáriumot adnia. Azokat az általános tanulságokat, amelyek a topográfiai vizsgálatból a város történeti képére és építészetére közvetlenül levonhatók, a Bevezetésben találjuk meg (pp. 13—45). Ezt követi a fennmaradt, és az újkori dokumentumokban rögzített emlékek és objektumok gyűjteménye két szakaszban (a város: pp. 47—106, temetők: pp. 107—197), ezeken belül részben logikai, részben helyrajzi rendben. Ez a munka középponti és legértékesebb része, amelyben viszonylagos teljességgel megtaláljuk mindazokat az emlékszerű maradványokat, amelyek a napoleoni expedíció idejétől kezdve a régészeti kutatás számára hozzáférhetőkké váltak. Minden egyes objektum leírását, meghatározását és problémáinak tárgyalását a rávonatkozó bibliográfia, valamint ha nem is az összes, de a leglényegesebb rajzok és fényképfelvételek reprodukciója követi. Ez a gyűjtemény több mint kézikönyv, hiszen számos objektum első leírását és még több régi rajz és felvétel első közlését tartalmazza. A forráskiadvány és a segédeszköz értékeit egyesítve mindeddig az első olyan alexandriai régészeti topográfia (néhány fontosabb korábbi, de jóval kisebb anyagra épülő összefoglalás: Mahmoud-Bey Falaky; Mémoire sur l'antique Alexandrie, Copenhague 1872; Néroutsos-Bey; L'Ancienne Alexandrie Paris, 1888; G. Botti; Plan de la ville d'Alexandrie à l'époque ptolémaique. Alexandrie 1898; E. Breccia; Alexandrea ad Aegyptum, Bergamo, 1922; W. Schubart; Reallexikon für Antike und Christentum I. Stuttgart 1950. 271—283.), amely adatközlésében és illusztrálásában a józan teljességre törekszik. Kincsesbányája lesz tehát a további kutatásnak, nélkülözhetetlen mindazok számára, akik a legkülönbözőbb szempontból kerülnek kapcsolatba Alexandria emlékeivel, s akiknek nincs módjuk sem a gyakran igen régi és eldugott kiadványokban, gyakran archivumokban rejtőző dokumentumokat, sem pedig a ma már csak igen kis részben látható romokat közvetlenül tanulmányozni. A munka harmadik része glosszárium formájában sorolja fel mindazokat a helyneveket és építményeket, amelyeket az alexandriai építészet vonatkozásában az ókori írásos hagyatékból ismerünk, és amelyek többnyire — sajnos — legfeljebb találgatás alapján azonosíthatók a valóságban fennmaradt objektumokkal. A glosszárium művészettörténeti célú változata a filológiai tekintetben továbbra is alapvető *A. Calderini*-féle munkának (Dizionario dei nomi geografici e topografici dell'Egitto Greco—Romano. Vol. I, Cairo 1935, pp. 55—205.). Adriani glosszáriuma magától értetődően nem tartalmazza azokat a címszavakat és adatokat, amelyeknek nincs közvetlen építészeti vonatkozásuk, viszont számos Calderininél nem szereplő tételt hoz, s azokat az objektumokat is felsorolja, amelyeket a modern irodalom említ, de sem tényleges maradványok, sem dokumentumok nem teszik lehetővé azonosításukat. A szövegkötetet túlságosan is bő *addenda* és analitikus indexek zárják le.

Bár nem tudhatjuk, hogy a későbbiekben a szerző milyen további következtetéseket és törvényszerűségeket állapít majd meg a ptolemaiosi és római kori egyiptomi építészetről, magára Alexandriára nézve a munka által nyújtott képet aligha lehet ezidőszerint lényegesen bővíteni. Ez a kép — mint ezt közhelyként szokás mondani — meglehetősen lehangoló. A város archeológiájának története szomorú történet: az arab középkorban, sőt az európai behatolás idején még impozáns felszíni emlékekkel tarkított szinte érintetlen rommező, amely kimeríthetetlen bányája lehetett volna a kutatásnak, ha a Mohammed Ali uralkodásától kezdve néhány évtized alatt a nyugati stílusú lázas építkezés és kereskedelmi tevékenység szinte teljesen el nem törli magukat az emlékeket és az ásatások lehetőségét. Egy hatalmas ókori metropolis tűnt el itt Európa hatására az európai tudomány szeme előtt. Az alexandriai régészet elszigetelt és szegényes eszközökkel rendelkező pionírjainak hősies küzdelme ezen a pusztításon nem tudott segíteni. Csak a város perifériáin a föld alatt meghúzódó sírok egyike-másika menekült meg, továbbá a siralmasan szűkszavú és pontatlan régi feljegyzések az akkortájt naponta előbukkanó és újra eltűnő ókori maradványokról.

Innen ered minden megoldhatatlan probléma Alexandria és az alexandriai mű-

vészet körül: az irodalmi források szuperlativuszai és az emlékek szegényessége közötti ellentmondás, a hiányzó nagy alkotások és a kisművészeti tárgyak nagy tömegének kontrasztja, a modern tudomány ismételt és túlzott elméletei által önmagát diszkreditáló kísérletei az alexandrinizmus feltámasztására. Pedig a helyzet még így sem egészen reménytelen. Adriani könyve sűrített formában igazolja sok tudósnemzedék szorgos fáradozásának jogosultságát: Alexandria nagysága, urbanisztikai jelentősége és hatása, primátusa a hellénisztikus-római nagyvárosok sajátos művészi arculatának kialakításában nem legenda, hanem valóság, még ha csak árnyékát vehetjük is észre.

A szerző számos új megállapítása (v. ö. p. 10) és pontosabb meghatározásának felsorolása nem lehetséges. Elegendő kettőre utalni: az inkább csak nagy vonalakban kifejtett, de a részletekben sokoldalúan megvilágított alapvető különbségre a hellénisztikus, és a császárkori város építészeti technikáját és stílusát illetően, valamint a hallatlanul érdekes, bár nem bizonyítható feltevésre az «Alabástrom sír» és a Nagy Sándor sír azonosításáról.

A vállalkozás rendkívüli nehézségét tekintve igazságtalan lenne a hiányosságok után nyomozni. A mű használata sokkal könnyebb lenne, ha az emlékek gyűjteménye és a filológiai glosszárium nem válna szét, és nem terhelné ezt még a sok kiegészítés, amiért azután egy-egy objektum gyakran a könyv számos helyén kerül említésre. Növelte volna a munka értékét egy nagyméretű és részletes térkép az összes helyhez rögzíthető emlék bejelölésével. Hiányzik az ókori ábrázolások teljes gyűjteménye, ami nem annyira a topográfia problémáit, mint inkább a város eredeti képét és architektúrájának jellegét segítené volna érzékeltetni. Néhány esetben az olvasó a könyv alapján azt hiheti, hogy egyes ma még a helyszínen levő emlékek már nincsenek meg (pl. Pl. 39. fig. 145, 146, fig. M). Végül az addenda-val kiegészített részletes bibliográfia olyan benyomást kelt, mintha a szerző teljességre törekedett volna, ami azonban még ilyen adat-gyűjtemény esetében sem lehetséges. Ezen a téren mégis jó lett volna valamilyen következetesség, mondjuk a legújabb irodalom teljessége (csak a példa kedvéért néhány a sok közül kimaradt tétel a *Pharos*hoz: F. Adler; Der Pharos von Alexandria. Berlin 1901; M. de Asin: Proc. Brit. Acad XIX. 1933; S. Stucchi: Aquileia Nostra 30 [1959] 17—31; R. G. Goodchild: The Antiquarian Journal 41 [1961] 218—223; stb.).

A kívánságok közül a legelső mégis a következő kötetek mielőbbi és minél gazdagabb sorának várása.

CASTIGLIONE LÁSZLÓ

ИСТОРИЈА ЦРНЕ ГОРЕ. Књига прва. Од најстарнјих времена до Краја XII. вијека. Титоград, 1967. XIII + 508 lap. 72 rajz, 73 fénykép.

Crna Gora (Montenegro) legrégibb történetének megírásával fontos feladatra vállalkozott a jugoszláv kutatás. Ennek a területnek még az antik emlékekben oly gazdag és az ókor egyes szakaszaiban olyan jelentős szerepet játszott mai Jugoszlávián belül is különös fontossága van. Az archaikus görög befolyás itt nemcsak leletekben fogható meg, de írásos források is rávilágítanak, s ennek következtében a vele kapcsolatos problémák igen összetett formában jelentkeznek. Az illir etnogenezis és a korai illirség szempontjából centrális fontosságú e vidék, s különösen azzá vált az illir királyság virágkorában, amikor földközi-tengeri viszonylatban is szavát hallathatta. Ahogyan ma is, úgy az ókorban is többnyire önálló politikai vagy közigazgatási egység volt Crna Gora, akár mint Albánia északi részével együtt az illir királyság akár mint Praevalitana provincia vagy később mint a dukljai fejedelemség. Monografikus feldolgozása tehát nemcsak abból a szempontból indokolt, hogy ma a jugoszláv államszövetség egyik tagja.

A monográfia első kötetét *Z. Bešić* rövid geomorfológiai bevezetőjétől eltekintve három jólismert belgrádi kutató, *Draga Garašanin*, *Milutin Garašanin* és *Jovan Kovačević* írták. Előbbi kettő kollektív munkája az őskortól Diocletianusig terjedő rész, utóbbi a Diocletianustól a XII. sz. végéig eltelt időt dolgozta fel. Feladatuk nem volt könnyű, mert a régészeti feldolgozás még a kezdet kezdetén áll. Kielégítő adatok hiányában ezért többnyire azt a módszert választották, amely ilyen esetben az egyedül célravezető: messzemenően figyelembe vették a szomszédos területek nyújtotta adatokat és bőven éltek a töredékes adatok analógiákra alapozott kiegészítésével és általánosításával. A saját szűkebb hazájának története iránt érdeklődő így megkapja mindazt, amit nagy összefüggésekbe állítva tudnia kell vagy amit ma megtudhat, a külföldi kutatás számára azonban ez a módszer nem teszi szükségképp lehetővé, hogy tájékozódhasson a források és kutatás állásáról. A szerzők ennek ellensúlyozására mind a munka szerkezetével, mind

pedig jó térképvázlatokkal és mutatókkal azon voltak, hogy a területileg távolálló szakember is hasznos segédeszközt kapjon. Így annak ellenére, hogy Crna Gora története nem világnyelven jelent meg (ez ma még nem is lenne indokolt), bárki könnyen eligazodhat a régészeti lelőhelyek hollétét, korát, anyagát és irodalmát illetően (a 491 sk. lapokon külön lelőhelymutató is található Crna Gora gyakorlatilag összes ma ismert lelőhelyéről); a fontosabb illir, császárkori és késöantik településekről részletes ismertetés is van, és vázlatokon megkapjuk az eddig feltárt antik és koraközépkori építmények alaprajzát is. Az antik művészeti emlékek ezen kívül bő választékban fényképen is szerepelnek, bár — érthető okokból — korántsem olyan gazdag anyaggal, mint a nemzeti történet kezdetét jelző koraközépkori kőfaragványok. Reméljük, hogy a monográfia határkövet jelent Crna Gora ókorának kutatásában, s hamarosan az illir királyság erődített telepeinek s a császárkori városok feltárásának eredményeiről számolhatunk majd be.

MÓCSY ANDRÁS

M. CAPOZZA: MOVIMENTI SERVILI NEL MONDO ROMANO IN ETÀ REPUBBLICANA. I. Dal 501 al 184 a. Cr. (Univ. di Padova, Pubblicazioni dell'Istituto di Storia antica, vol. V.) Roma 1966, 165 l.

A kötet szerzője már korábban is felhívta magára a figyelmet a köztársaságkori rabszolgatartás egyes problémáiról írott dolgozataival, mindenekelőtt azzal, melyben a szicíliai felkeléseket a római agrárpolitika összefüggésében tárgyalja.[1] Jelen munkája a római köztársaságkor rabszolgamozgalmai áttekintésének első részeként a kezdetektől a «nagy felkelésekig» terjedő időszakot vizsgálja széles történeti keretben. A kutatásban meglehetősen sommásan kezelt időszak idevágó kérdéseinek összefüggő feldolgozása már magában véve is figyelemre méltó vállalkozás. Elismerést érdemel a szerző abban a tekintetben is, hogy nem tér ki a szakirodalomban felmerült nehézségekkel szembeni állásfoglalás elől, ugyanakkor azonban nem kíván mindenáron megfellebezhetetlen következtetéseket megfogalmazni, hanem gyakran beéri a lehetséges megoldások körvonalazásával. A rendelkezésünkre álló szegényes és egyenetlen értékű forrásanyag nagyon is indokolttá teszi a kritikus óvatosságot. Legfeljebb az kifogásolható, hogy nem egyszer negatív konklúzióit kissé terjengős, terméketlen kitérőkkel terhelt fejtegetések nyomán vonja le a szerző.

Az I—III. fejezet az i. e. 501. és 500. évi római összeesküvést (15—35. l.), Herdonius akcióját (37—64. l.) és a 419-es összeesküvést (65—72. l.) tárgyalja. Az eseményeket elbeszélő hagyomány magvának, lényegének történetisége, a szerző szerint, kétségbevonhatatlan, függetlenül attól, hogy a részletekben sok a későbbi hozzáadás, torzítás, kronológiai bizonytalanság.

Az első csírájában elfojtott szervezkedés (501.) a római rabszolgák önálló akciója volt. A következő évben viszont az etruszk restaurációs kísérletet támogató rétegekhez csatlakozik egy csoportjuk, a rabtartóik ellenségeivel szembeni magától értetődő rokonszenv s bizonyára személyi indítékok alapján is.

A hagyományban a patriciusok-plebeiusok küzdelmeibe ágyazott Herdonius-féle akcióval kapcsolatosan a rabszolgák szerepét illető lényeges kérdés a következő: a forrásokban említett rabszolgák Herdonius saját rabszolgái voltak-e (Dion. Hal. 10, 14, 1), vagy pedig rómaiak (Livius); illetőleg az utóbbiak támogatták-e Herdoniust (Liv. 3, 19, 6) vagy sem (Liv. 3, 17, 2)? C. szerint Herdonius saját rabszolgái mellett kíséretében lehettek római fugitivusok is — a Rómában maradottak támogatása nem dönthető el bizonyosan.

A római állam helyzetének elemzése alapján viszont C. nem tartja igazolhatónak azt a felfogást, mely szerint a 419-es római összeesküvés az 500. évi duplikációja lenne (E. Pais). A római hagyományban különben is ezzel ellenkező tendencia figyelhető meg, nevezetesen az államra nézve kényelmetlen, szégyenletes mozzanatok lehető átértékelése, elkendőzése.

A szerző által megvizsgált részletkérdésekre, az általa is jelzett nehézségekre ezúttal még csak utalásszerűen sem térhetünk ki. Az eddigiekkel kapcsolatban csupán egyetlen problémára mutatnánk rá, amely elkerülte a gondos szerző figyelmét. Dionysios elbeszélése szerint az 501. évi összeesküvés részeseit keresztre feszítették (5, 51, 3), hasonlóképpen a 419-ben leleplezett szervezkedés tagjait is (12, 6, 6). Megítélésünk szerint

[1] Le rivolte servili di Sicilia nel quadro della politica agraria romana. Atti dell' Istituto Veneto. Classe di scienze morali e lettere. 115, 1956—57, 79—98 l.

ez a mozzanat feltétlenül anakronizmus: ezt a kivégzési formát a tizenkéttáblás törvény még nem említi, a rómaiak az első pun háború során ismerték meg, s a római részről történő alkalmazásáról a hannibáli háborút megelőző időből nincsen adatunk.

A római rabszolgatartás C. által felvázolt fejlődésvonala elfogadható. A kezdeti patriarchális rabszolgatartást etruszk befolyásra a VI. sz. közepétől kb. kezdi felváltani a 'Fremdsklaverei'; a VI/V. sz. fordulójától az általános gazdasági-politikai hanyatlás kapcsán hanyatlik Rómában a rabszolgatartás is, szerephez jut az adósrabszolgaság (*nexum*), s átmenetileg ismét a patriarchális jelleg kerül előtérbe.

A 419-től 259-ig terjedő jó másfélszázados időszakra vonatkozóan nincsenek adataink a rabszolgamegmozdulásokról. Ez eléggé különös, hiszen a római terjeszkedés, a szinte folyamatos hódító háborúk s a rabszolgák számának ezzel járó szükségszerű növekedése mellett az ellenkezőjét várnók. 259-ben került sor a római rabszolgák és a «*socii navales*» összeesküvésére (73—92. l.). A szervezkedés résztvevőiről forrásainkban egymásnak ellentmondó közléseket találunk. Ezt a nehézséget C. úgy kívánja áthidalni, hogy a Zonarasnál szereplő samnisokat (8, 11, 8—9) azonosítja az Orosius (4, 7, 12) által említett flottaszolgálatot teljesítő *socii navales*-szel. Valószínűbbnek látszik azonban, hogy Zonaras — aki karthágói hadifoglyokról, városi rabszolgákról és samnisokról tesz említést — pontosabb vonalat követ, mint a bizonyára hézagos annalista hagyományt továbbító Orosius. Gondoljunk csak arra, hogy a samnisok a következő két évszázad során valamilyen formában minden esetben felléptek Róma ellen, amikor a helyzet a köztársaságra nézve válságosra fordult (így pl. a második pun háború során, a szövetséges háborúban, Sulla és Marius polgárháborúja idején).

A következő két fejezet (V—VI.) a második pun háborúhoz kapcsolódó két epizóddal foglalkozik: a 217. évi rabszolga-összeesküvés a Campus Martiuson (93—100. l.) és a karthágói túszok és afrikai eredetű rabszolgák lázadása Setiában 198-ban (101—120. l.). Az első esettel kapcsolatban C. megvizsgálja a rabszolgák szervezkedésének és az egyidejűleg leleplezett karthágói kém tevékenységének feltehető összefüggését, az összeesküvés indítékait. Az utóbbi megmozdulással kapcsolatban foglalkozik a túszokat támogató rabszolgák kilétével, szerepükkel, indítékaikkal, a felkelés céljával, lefolyásával. A magunk részéről valószínűbbnek tartanók azt, hogy a szervezkedésről Rómában feljelentést tevő két setiai rabszolga nem önállóan, hanem gazdája megbízásából, annak tudtával járt el.

A 196-évi etruriai rabszolgaösszeesküvés problémáját a 265/4-évi volsinii felkelés és a második pun háború alatti és azt követő etruriai állapotok elemzése felől igyekszik megközelíteni. Végül is nem foglal világosan állást arra vonatkozóan, hogy a szervezkedés résztvevői rabszolgák vagy függő helyzetben levő, szegénysorsú szabadok voltak-e, illetőleg a két kategória elemei közösen. Tény, hogy a hannibáli háború utáni zűrzavaros helyzet kedvező talaj volt hasonló kezdeményezések számára, azonban messzemenő politikai összefüggésekre következtetni — valóban — «illusione fantasiosa» lenne.

A kötet utolsó (VIII.) fejezete a pásztor-rabszolgák apuliai 185—184. évi garázdálkodásainak megrendszabályozásával foglalkozik (145—159. l.). A L. Postumius személyével kapcsolatos nehézségek eloszlatása meggyőző, úgyszintén az imperiuma prorogatiójának igazolását alátámasztó érvelés. Ellenben talán több figyelmet érdemelt volna az a tény, hogy épp a rabszolgák kilengéseit megelőző évből nincs adatunk a terület római felügyeletéről. — C. joggal tartja mesterkéltnek s utasítja el Dieterich máig kísértő ötletét, mely szerint Livius tévedésből beszél pásztorokról, mert félreértette a forrásában a Bacchus-misztérium beavatottjait jelölő *βουκόλοι* kifejezést. Az álláspont, szerintünk, nemcsak azért tarthatatlan, mert Livius (39, 29, 8) világosan és egyértelműen rabszolgamegmozdulásról (*motus servilis*) beszél, hanem azért is, mert az általa megfogalmazott vétkek is a pásztor rabszolgák tevékenységére vallanak: «*vicos latrociniis pascua publica infesta habuerant*» (uo.) — akár csak az első szicíliai rabszolgafelkelést megelőzően az ottani pásztorok (vö. Diod. Sic. 34, 2, 2—3. 28—31).

C. joggal tartja kizártnak a garázdálkodó pásztorok s a Bacchus-kultusz beavatottjainak azonosságát, de — régi meggyőződésünk szerint[2] — épp ilyen jogosan tételez fel összefüggést a két üldözött csoport szereplése között, amennyiben a pásztorok körében lehettek *mystes*ek, továbbá, azok helyzetét megkönnyítette a pásztorok által előidézett zűrzavar, sőt alkalomszerűen esetleg menedéket adhattak a hegyek közé menekülő üldözött sorstársaiknak. — A *Senatusconsultum de Bacchanalibus* egyes megkötéseiből (pl. a szertartáson résztvevő személyek 5 főre való maximálásából) nyilvánvaló, hogy a római államvezetést az utóbbiak esetében is politikai-biztonsági meggondolások vezérelték elsősorban. A határozat szövegét C. azonban már nem vonta be vizsgálódásai körébe.

[2] AntTan 3 (1956) 91.

A kötet végén (161—164. l.) a szerző mégegyszer röviden összefoglalja főbb következtetéseit. Befejezésül hadd mutassunk rá mi is munkamódszerének néhány előnyös vonására, mint az alaposság a források vizsgálatában, mérséklet következtetései megfogalmazásában, elfogulatlanság a szakirodalom kezelésében, értve ezalatt készségét is a marxista kutatás eredményeinek akceptálására, igyekezetét a «szláv nyelvű» munkák legalább közvetett úton való megismerésére. Mindezek alapján érthető várakozással tekintünk a mű II. kötete elé, melyben a szerző (reméljük, hogy a második) *triumviratus* koráig kívánja feldolgozni a köztársaságkori rabszolgamozgalmak problémáit.

MARÓTI EGON

AZ ANTIK RÓMA. (TUTTO SU ROMA ANTICA. Firenze 1963.) Ford. *LONTAY L.* Corvina Kiadó 1967, 300 lap, 333 színes illusztrációval.

Tutto su Roma antica! Az ókori Róma körképét és népének életét óhajtja felidézni ez a különleges kötet, nemzetközi tekintéllyel bíró olasz, francia és angol tudósok (V. Arangio Ruiz, G. Lugli; J. Carcopino és P. Grimal; F. W. Walbank stb.) munkája. Az egyes fejezeteket (A metropolis, A házak és a berendezés, A család, Az iskola, Az étkezés, öltözködés, thermák . . . , szertartások, politikai intézmények, a világhódító hadsereg, utak; a művészet Augustus korában) G. Giannelli és U. E. Paoli igyekezett összehangolni. Az egyéni tanulmányoknál is hatásosabban vonja az olvasót az antikvitás bűvöletébe a remek képanyag, amellyel a kötet szerkesztői az antik Rómát *romok nélkül* akarják a ma embere számára is érzékelhetővé tenni. Minden elismerésünk a szerzői gárdáé, valamint az olasz (és magyar) kiadóé: ilyen igényes és eredeti panorámát még nem tártak elénk a késő köztársaság és a korai császárkor Rómájáról.

Az egész kötetnek talán túlságosan is gazdag tartalmát («*tutto* . . .») nehéz, vagy éppen lehetetlen volna ismertetni. Eligazításul szolgálhat a fentebbi vázlatos jegyzék, meg az alább következő megjegyzések sora, amelyek a panoráma változatosságát is sejtethetik. Legfőbb dicséretként előlegezzük azt az érzésünket, hogy ez a könyv nem egyszeri olvasásra, majd utána porosodásra, hanem állandó lapozásra, ízlelgetésre született.

A kötet szerzői az antik Róma neves szakértői, nagyrészt világszerte elismert tudósok. Tanulmányaik — mint erre a magyar kiadó előszava is utal — «egyéni történelemszemléletüket tükrözik». Változatosak a témakörök, változatos eseményekben gazdag a felölelt időszak, különböző felfogású kutatóegyéniségek szólalnak meg sorra: az volna feltűnő, ha ilyen változatosság közepette mindenben tökéletes összhang uralkodnék. A mi fogalmaink szerint is általában helyesnek mondható az, amit a 45. sk. lapokon a rabszolgaságról, a rabszolgatartás intézményén alapuló római társadalomról olvasunk (P. Grimal); ehhez képest sablonosnak tetszik a magyar előszó: «a műhelyekben, a szántóföldeken rabszolgák, plebeiusok dolgoznak . . .» Ugyanakkor gyanús mellékzöngéket vélünk kicsendülni a falusi élettel foglalkozó fejezet némely megfogalmazásából, pl. a 103. lapon (Giannelli): «A római embert az elhivatottság és a szükség tette hódítóvá», a 109. lapon pedig a nagybirtok harsány apológiáját olvashatjuk. Logikailag sem egészen értjük az okfejtést: «Persze, hogy Itáliát tönkretette a nagybirtok, de a romlás társadalmi, erkölcsi, politikai és katonai téren volt súlyos és mélyreható, gazdaságilag az életerős nagyüzemekre és a nagytőkére támaszkodó mezőgazdaság rendkívüli előrehaladást tett . . . Később indult meg a hanyatlás lassú folyamata; ezt azonban más tényezők is gyorsították, mint pl. a születések számának csökkenése, az elburjánzó bürokrácia, a kegyetlen adórendszer, a pénz elértéktelenedése» stb. Hasonlóképpen nem értjük azt sem, amit C. Vasoli a 121. lapon a római ipar «merev szerkezetéről», mint a «szabad munkások osztályának kialakulását» gátló tényezőről és a «minden időben biztos piacra termelő kézműves polgár munkájáról» írt. És végképp nem értjük a principatus korabeli senatusról olvasható megállapításokat (F. W. Walbank, 197. l.), amelyek szerint a 4. sz.-ig «megtartotta tekintélyét, gyakran megvédte a hagyományokat a mindenféle új törekvésektől (ilyen törekvés volt pl. a kereszténység elismerése és bástyaként való felhasználása a növekvő abszolutizmussal szemben).»

Ilyen furcsaságokat fölös számmal szúrhatnánk tollhegyre (pl. a 163. lapon: «a gladiator számára minden viadal *il momento della verità*» stb., vagy a 168. lapon a cirkuszi játékokról: a «tudós fők» naivitásával ellentétben «a politikusok világosan látták a *ludus*ok funkcióját: a *munus*okra, a viadalok által kiváltott fanatizmusra építették uralmukat»), vagy enyhe csodálkozással vethetnők egybe — egy fejezeten belül — a thermákról szóló bevezetést (Giannelli, 91. l.: „a thermákban vált valósággá az «ép test-

ben ép lélek» elv . . .''). és a fejezethez csatlakozó «római krónika» nem éppen senecai ricsaját (102. l.). A kiadó szerint «szépirodalmi igénnyel megírt» zárókrónikák hellyelközzel tagadhatatlanul hangulatosak, de vegyesfelvágott-jellegük folytán nem dokumentumok, sőt elménckedéseikkel akárhányszor a római valóság hű tükrözése helyett modernizáló torzképet tárnak elénk és semmiképpen sem pótolják a tárgyalt kor *irodalmi életének* esszészerű áttekintését.

Hasonló aggályokat vált ki belőlünk egy *bizonyos határok közt helyes* szerkesztői elv túlhajtása. A kötet egyik legfőbb értékének, a gazdag szemléltető anyagnak felemás voltára gondolunk. Tény, hogy ilyen tanulságos képválogatást mostanában nem láttunk; tény az is, hogy az antik Róma «romok nélkül» való bemutatása szellemes ötlet, de túlméretezve, vagy éppen abszolutizálva ez is óhatatlan hamisításokra vezet. Abszolutizálásról talán nem beszélhetünk: a fényképész kinyírta ugyan pl. az Ara Pacis alakjait töredékes márvány-hátterükből (188. l.), de még így — «romosan» — is mennyivel élőbbek ezek az alakok, mint pl. a Traianus beneventumi diadalívének domborművei alapján készített panoptikumi viaszfigurák! (232 sk. l.; l. ugyanennek a diadalívnek csorbult, de a holt márványban is élő istengaléériáját a 179. lapon.) És szerencsére szép számmal sorolhatunk fel olyan *élő rom*-felvételeket, mint pl. Pompeii forumát (43), Caecilia Metella síremlékét (57), a Hadrianus-villa Nymphaeumát (99), a kerek Vesta-templomot (187) stb. Hálásak vagyunk minden szellemes rekonstrukcióért, de már pl. a Marcellus-színház makettje (155) helyett bizony szívesebben láttunk volna egy «romossága» ellenére is hitelesebb, jó fényképet. (Egy *korábbi* fénykép pedig még meggyőzőbben szemléltetheti az ókori színház *élő* voltát, azt, hogy a kétezer éves épület nem csontváz, hanem műemléki «megtisztogatása» előtt az örök város folyton megújuló életének színhelye és dokumentuma volt. A kézzel tapintható «Fortleben» bemutatása nyelvi stb. közegben is mindig tanulságos, mint pl. a 189. lapon olvasható utalás arra a kevéssé ismert tényre, hogy az aug. 15-nek megfelelő olasz *Ferragosto*-ban az Augustus tiszteletére rendelt *Feriae Augustae* él tovább.)

A jámbor olvasó talán zavartalanabbul csodálja a sok tetszetős rekonstrukciót, — hiszen valóban lehangoló szüntelenül a csuparom Forum vagy a hasüregét közszemlére bocsátó Colosseum nézése —, de a sok makettól végül is megcsömörlik az, aki nem hogy egy antik város, hanem akár csak egyetlen emlék helyreállításának, értelmezésének buktatóiról is hallott. Hasonlítsuk össze a 18—19. lap két ábrázolását: a Nerva-forum Minerva-templomának maradványait, ill. a Constantinus-kori Róma erősen képzeletbeli rekonstrukcióját. Baloldalt megviselt töredékek, amelyek azonban nem hamisítják meg a történeti valóságot; jobbra a makett-készítők fantáziaterméke, akik még az alig sejthető palatinusi Apollo-templomot is hiánytalanul megmintázták. Vagy a 251. lapon az alcantarai Tajo-híd makettja — játékszer az alatta látható nimes-i Pont du Gard *eleven* tömegéhez képest, és ugyanezt szemlélteti a 266—7. lapon a Pons Fabricius *szükségtelen* utánzata, — hiszen ott olvassuk, hogy «ez az egyetlen antik híd, amely teljes egészében megmaradt»! — és a fényképen bemutatott tiburi Sibylla-templom. És semmiképpen sem érthetünk egyet a népszerűsítésnek azzal a módszerével, amely pl. a csodálatos Villa dei Misteri egyik freskórészletét (a legelfogadottabb értelmezés szerint az avatási szertartásrend felolvasását) montázsszerűen kivágja és «az írás-olvasás elemeinek» tünteti fel (41. l.).

Néhány furcsaság: a 261. lapon látható nemi-i farkasfej oroszlánfejre van átkeresztelve; a 86. lapon a jelzett időben szokásos római hajviseletet egy jóval későbbi szakállas fej szemlélteti; csodálkozva olvassuk, hogy a tizennégy római vízvezeték «naponta több ezer *liter* vízzel» látta el a világvárost (35. l.); a *confarreatio* «egyesülés»-ként való értelmezése is az újdonság ingerével hat (52. l.); a *sportulák*kal sem «a nép szokta megtisztelni» a császárt (18; helyesen pl. a 42. és a 78. lapon); a *stratum* (vö. *strada, street, Strasse*) sohasem jelentett «lesimítottat», «hosszúra nyújtottat» (245), hanem «leterítettet», «(kővel) burkoltat»; *rostrum* sem «sarkantyú» (238), hanem «csőr» stb. Lezárásul csak még egyet: a 280. l. képszövege szerint «lerántják a leplet a titokzatos Vannusról». Ki lehet ez a titokzatos nagybetűs Vannus? Kisbetűvel írva megoldódik a rejtély: a Villa dei Misteri freskóin ábrázolt misztikus szertartások tetőpontja lehetett a *mystica vannus Iacchi* felmutatása.

Lontay László, a kötet fordítója, kiemelkedően szép munkát végzett. Legsikerültebbek az irodalmi aláfestésnek szánt krónika-részletek megszólaltatásai. Gondosan járt el a latin kifejezések érthetővé tételében is. De — mint jó latinnak — merészebben (azaz inkább a latinhoz ragaszkodva) kellett volna sok mindent tolmácsolnia (pl. a 39. lapon a *gravitas, pietas* és *simplicitas* erényeit, vagy a 62. sk. lapokon a *volumen*-t; a *quaternio* sem mindenféle összehajtott ív neve, *bibliopolák*ban — azaz könyvkereskedőkben — pedig nem árulhatták a könyveket). A művelt római leányok legfeljebb *aiol* modorban

tanulhattak meg dalokat komponálni (51), és az Augustus korában divatos elégiákból nem néhány *zene*darab maradt ránk, hanem Sulpiciának a Tibullus-corpusban olvasható költeményei. Nem mindenki fogja tudni, hogy a felváltva használt «lunai» és «carrarai» ugyanazt a márványt jelöli. A 17. lapon idézett latin szavak (*rudera et aedificia prolapsa*) nem felelnek meg a zárójelen kívüli értelmezésnek; a princeps családjának ifjabb tagjait helytelen következetesen «hercegeknek» titulálni; teljes a zavar a Curia körül (a 14. lap elején); és — végül — Lontaynak mint vájtfülű *interpres*nek éreznie kellett volna a «Zene és tánc» c. fejezet pikáns germanizmusát (289): «egzotikus táncosnők is hozzáadták a magukét» a Trimalchio-féle lakomákhoz.

Mindezek az észrevételek kizárólag a szerkesztőknek és kiadóknak szólnak. A könyv — úgy, ahogy van — olyan csábító, hogy az olvasók nem az apró szépséghibákat fogják keresni, hanem belemerülnek az egész vállalkozás szépségeibe és fájdalommentesen, sőt élvezettel barátkoznak meg — nem egy unalmas «régiségtannal», hanem az antik Róma romjaiból is kiharsogó élettel.

BORZSÁK ISTVÁN

OVIDIUS: TRISTIA. Herausgegeben, übersetzt und erklärt von *G. LUCK*. Band I: Text und Übersetzung. Heidelberg (C. Winter) 1967, 222 lap. (Wissenschaftl. Kommentare zu griech. und lat. Schriftstellern.)

Michael von Albrecht Gnomon-recenziója (37 [1965] 491 skk.) óta várakozással néztünk az Artemis-Verlag Ovidius-kiadványa (Briefe aus der Verbannung, Zürich 1963) után a Tristia rég esedékes kommentárja elé. Mivel a recenzens (492. l.) már akkor Luck «egyenesen forradalmasító szövegformálásáról» írt, fokozott érdeklődéssel vártuk a tudományos igényű Tristia-szöveget.

Ez a ««forradalmiság» abban állana, amit v. Albrecht[1] külön kiemel, hogy ti. Luck szakított S. G. Owen (1889, majd utána többször), ill. R. Ehwald és F. W. Levy (Lenz, BT 1922) «konzervativizmusával», és néhány eleve jobbnak minősített kézirat (elsősorban M = Laurentianus, olim Marcianus 223, s. XI, és D = Gothanus membr. II 122, s. XIII) vagy kéziratcsoport fenntartás nélkül való elismerése helyett tág teret juttat a *deteriores*-nek és a Heinsius-kiadások óta felgyülemlett szövegkritikai javaslatoknak. Amennyiben a Tristia-hagyomány nem alakult olyan egyvonalúan, mint pl. Livius XLI XLV., vagy Tacitus Ann. I—VI., a lehetőleg teljes *παράδοσις* és az újkori tudományosság eredményeinek bevonása, ugyanakkor az egyéni invenció kamatoztatása nem «forradalmi», hanem nagyon is hagyományos, jól bevált módszer, amelynek jósága minden esetben az alkalmazó körültekintésétől függ.

Lássunk egy-két példát! Mint a konzervatívnak valóban nem mondható A. E. Housman annak idején Tr. I 11, 11 sk. (seu stupor huic studio, sive est insania nomen, omnis ab hac cura *mens re*levata mea est) kapcsán kimutatta, már a XI. századi M és a X. századi fragmentum Trevirense *romlott* szöveget őriz, és egy római sírfelirat (CIL VI 2, 9632: . . . omnis ab hac cura *cura* levata mea est) játékos ovidiusi voltát több más Ovidius-hely (Rem. 170 és 484, Tr. IV 3, 14; vö. Her. 13, 166: si tibi cura mei, sit tibi cura tui; 2, 95: lacrimis lacrimas; 8, 115: pro nomine nomen; 9, 127: late lato; 12, 18: cultu cultor, 90: dextrae dextera; 15 [16], 354: illa viris dives, dives abundat equis; 19 [20], 112: salvam salva; Ep. I 2, 59: saepe precor mortem, mortem quoque deprecor idem, 127: multa metu poenae, poena qui pauca coercet; II 2, 119 sk. stb.) meggyőzően igazolja: a második *cura* nyilván kiesett, és a kéziratok olvasata már csak rossz konjektúra. — Ugyanígy elfogadhatjuk a II 7 sk. sorok Luck-féle javítását: carmina fecerunt, ut me moresque notaret iam pridem *emissa* Caesar ab Arte mea (pridem visa, pr. invisa, demum visa, demi iussa), vö. II 539 skk.; az itteni *edideram* megfelelőjeként javasolt *emissa* igazolásául nemcsak Suetoniusra (Claud. 33: librum quoque *emisit*), hanem Ciceróra is hivatkozhatunk (ad fam. VII 33, 1: si quando aliquid dignum nostro nomine *emisimus*).

Meggyőzőnek találtuk még a köv. eredeti konjektúrákat: I 5, 11: spiritus in vacuas rdius *hic evanidus* auras ibit . . . (haec evanidus, haec evandus in, hic tenuandus in etc.; vö. Fasti II 509 in tenues oculis evanuit auras); I 9, 32 *con*doluisse (non —, in-); I 7,

[1] Ami a rec.-nek azt a mellékes megjegyzését (491, 2. j.) illeti, hogy az ókori szerzők honoráriumáról semmit sem tudunk, l. «A görög irodalom világa» c. könyvecskénk (Bp. 1966) «A görög írók eszmei és anyagi értékelése» c. fejezetét (43 skk. l.).

30 *coep*tis (certis, scriptis); II 383 *caeca est* flamma novercae (caecae est, caecae); III 3, 21 *sit iam deficiens* (sic iam deficiam, si iam deficiam; vö. Ep. I 3, 9 et iam deficiens). Vitatható: I 8, 21 «*factum male*» (Rothmaler).

Kérdéses marad: II 211 *lecto* (factus? tactus? Heins.); II 542 *rite citatus* (iure quietus, irreprehensus etc.); III 4, 8 *num* (non); II 191 *Cziges . . . Matereaque* turba, és III 11, 55 *Cizigasque* (Scythicosque, Scythiamque); IV 6, 37 *vix* (a központozással együtt, vö. Merkel); IV 8, 6 *cor* (cum, me); V 3, 35 *albida . . .* vitis (Colum. III 2, 13 ellenére; l. a Thes.-ban regisztrált szöveghelyeket); és itt említjük olyan megalapozatlan konjektúrák elfogadását is, mint pl. V 12, 35 carmina nulla mihi *veniunt* (Kenney).

Kérdéses II 175 is: *dum* (qui, hanc), és talán mellőzhetjük a *crux desperationis*-t IV 8, 19: ne cadat et † multas palmas inhonestet adeptus †. A több kódexben olvasható *adeptas* (szenvedő jelentésben, vö. Sall., Cat. 7, 3 és Iug. 101, 9; Tac., Ann. I 7, 5 Koestermann jegyzetével) kielégítő értelmet ad, sőt a művészi chiasztikus szerkesztés csak így érvényesül:

in cava ducuntur quassae navalia puppes,
ne temere in mediis dissoluantur aquis;
ne cadat et multas palmas inhonestet adeptas,
languidus in pratis gramina carpit equus.

(Így értelmezte a helyet Némethy Géza is Tristia-kommentárjában, p. 100, majd a Supplementumban, p. 8.) Nem találtuk meggyőzőnek az V 7, 85. sor javasolt olvasását sem: sic animum tempusque traho *sensumque* (codd.: me sicque, sic meque, mecumque, meque ipse) reduco a contemplatu summoveoque mali. *Sensum reducere:* hirtelenében nem tudnók ovidiusi hellyel támogatni (vö. Ep. I 2, 32 posuit sensum, 39 sensu careamus amaro); talán *memetque.*

Két hely szanálására külön javaslatunk volna. Az egyik: IV 1, 21, Lucknál: sola nec insidias, *nec Sinti* militis ensem. A dal csodatevő hatásának ovidiusi variálgatása után a Múzsa kitartó segítségéről van szó (19—):

me quoque Musa levat Ponti loca iussa petentem:
sola comes nostrae perstitit illa fugae;
sola nec insidias † *inter nec* † militis ensem (Thracia tela),
nec mare, nec ventos barbariamque timet.

A reménytelennek jelzett részletet Jac. Gronovius óta többen a thrák Sintoi nevével próbálták értelmessé tenni, holott a Lalage-ódára (Hor. c. I 22, 5 skk.) és a dal múzsai védelmére (c. III 4, 29 skk.) gondolva sokkal egyszerűbb megoldás is kínálkozik: sola nec insidias, ⟨*nec*⟩ *iter*, nec . . . *(Perstitit* után polysyndeton, mint Lucr. I 68, majd utána *pervicit.)*

A másik — nehezebb — hely (V 10, 41—):

utque fit † *in me aliquid si quid* † dicentibus illis
abnuerim quotiens adnuerimque putant.

Luck konjektúrája *(insanum me* aliquid dicentibus illis) merész (sőt «revolutionierend»), de aligha jó. Az előző sorokban az «ostoba» geták durvaságáról és Ovidius személyének *(mihi, ego, de me, mihi)* kiszolgáltatottságáról olvashatunk. Lucknak bevezetőben említett konjektúrájára (ab hac cura cura levata mea est) és ennek az előszó 13. lapján olvasható indokolására (valamint a fentebb tőlünk felsorolt egyéb helyekre) hivatkozva itt is hasonlóan kiélezett ovidiusi fogalmazást gyanítunk, amelynek legkisebb lazulása az egész hely felborulását vonta maga után. Itt is valamilyen szóismétlésbe rejtett csattanóra, a 36. sorban jelzett kényszerű mutogatásra gondolhatunk, amelynek félreértése (a *stolidi Getae* részéről) a költő életét is veszélyeztethette, mint a közvetlen folytatásból értesülünk. Javaslatunk:

utque fit, in *se* aliquid *dici*, dicentibus illis
abnuerim quotiens adnuerimque, putant.

(Quotiens: quotienscumque helyett, mint Verg., Aen. IV 351 sk., Hor., Ep. II 1, 55; vagy pl. Ov., Ep. I 2, 124, II 1, 13, III 1, 61; Fasti I 573 és 669, II 235 sk.; Her. 12, 190 stb.; adnuerim*que* a. m. *-ve*, mint Lucretiusnál akárhányszor). A szójáték különben a köv. sorban is folytatódik: *iniustum* rigido *ius dicitur* ense. Hasonló, vagy éppen azonos igealakokat Ovidius számtalanszor állít így egymás mellé (pl. Her. 15 [16], 289 Iuppiter his *gaudet, gaudet* Venus aurea furtis; 347 *rapuit, rapuit;* Ep. I 5, 29 *miraris? miror);* javas-

latunk támogatására csak néhány helyet idézünk: Her. 13, 150 quae possunt *fieri, facta putare* timor (sc. cogit); Met. X 256 oscula *dat reddique putat;* Ars I 570 *dicere*, quae *dici* sentiat illa *sibi.*

Luck sem a bevezetésben, sem a bibliográfiában nem említi Némethy Ovidius-tanulmányait; neve csak az apparátusban bukkan fel kétszer (V 7, 18 és 14, 12). Kár, mert az Ovidius-ismerő magyar latinista több ötletét vagy magyarázatát hasznosíthatta volna (pl. I 5, 11; 8, 48 *humeris tuis* a kéziratok *numeris suis* olvasata helyett; III 7, 28; IV 4, 47; V 1, 23 *nubila carmina*, vö. 35 *lacrimosi carminis*, a hagyományozott *publica carmina* — Luck: «Lieder für alle» — bajosan érthető; V 14, 31 *si qua tamen per se est sine mercede ipsa petita*, sc. virtus, Luck itt is kiteszi a *crux*-ot; stb.).

Az előszóban olvassuk, hogy az Ovidius-szöveggel hosszú éveken át foglalkozó kiadó többször is módosította véleményét. Ennek néhány dokumentumát a latin szöveg és a csatolt fordítás közti eltérésekben is kitapinthatjuk, mint pl. I 11, 20 *(cumuli — tumuli)*, III 10, 38 *(testa — crusta)*, 10, 47 *(marmore — margine)*, 11, 54 *(geminos — querulos)*, 63 *(crimina — vulnera)*, IV 1, 70 *(viribus — moenibus)*, 2, 53 *(calentes — paventes)*, V 2, 23 *(amoena rosaria — amoenos Ostia)*, 9, 35 *(putares — vetares).*

Végül az irodalmilag nem éppen igényes fordításról annyit, hogy az a kommentárt ideiglenesen is csak kevéssé pótolhatja; már csak ezért is nagy érdeklődéssel várjuk a mű folytatását. Valljuk, hogy Ovidius pontusi költeményei — minden siránkozás és «szkita» topika[2] ellenére — akárhányszor kendőzetlenebbül mutatják a fagyoskodó költőt, mint a korábbi virtuóz teljesítmények a Róma napfényében sütkérezőt.[3] Ennek tudatosításához Luck már kommentárjának első kötetével is sokban hozzájárult, és a Tristia szövegének alapos átdolgozásáért feltétlen elismerés illeti.

BORZSÁK ISTVÁN

W. KUNKEL: HERKUNFT UND SOZIALE STELLUNG DER RÖMISCHEN JURISTEN. Graz—Wien—Köln. (Hermann Böhlaus Nachf. 1967. 415. lap, nagyoktáv XII. Ára 52.— DM. 2. átdolgozott és kiegészített kiadás.

Ez a könyv a «Forschungen zum römischen Recht» címen M. Kaser, H. Kreller és W. Kunkel kiadásában megindított sorozat 4. értekezéseként, az 1952-ben Weimarban megjelent első kiadás minden előnyös tulajdonságát megtartotta. Kunkel e könyve — melyet tovább finomított a második kiadásban — egy türelmes, mindenre kiterjedő figyelmű kutatómunka időtálló termékének bizonyult. Mindezt elősegítette a szerző eredményes kutatási módszere, a könyv kitűnő regisztere, amelynek nagy jelentősége van a gyakorlati felhasználás szempontjából. Az újabb kiadásban az általános és részletes, friss irodalmi függelékkel (406 sk.) mindez hasznosan tovább bővült.

Az volt a szerző célja, hogy lerögzítse a közölt tárgyi bizonyítékok mérhetetlen, gazdag, de eleddig szétszórt — a jogászokon kívül az ókortudománnyal foglalkozókat is érdeklő — eredeti utalások bőséges tárházával és a különböző segédtudományok adatai felhasználásával tudományosan megalapozott, logikusan felépített számos kutatási eredményt. Így kívánta elérni Kunkel a római jogászok társadalmi pozíciója megismerését, számos jogászegyéniség joggyakorlata, vagy elméleti téren kifejtett tevékenysége felkutatását. És valóban, a szerző kutatásai egyrészt megerősítik vagy gazdagítják eddigi adatainkat, másrészt teljesen új ismeretanyagot szolgáltatnak. A Kunkel által számos alkalommal idézett F. Schulz, History of Roman Legal Science c. könyvében (2. kiad. Oxford 1953.) már megírta a római jogtudomány történetét, amit a szerző e művével az antik római jogászok társadalomtörténetének megismerésével egészített ki. A sikeresen kialakított jogász jellemvonások a szerző által követett különleges kutatási módszer következményei. Az ízig-vérig jogtudós műve igazolja, hogy a dús ókortudományi és társadalomtörténeti ismeretek következetes alkalmazásával miképpen lehet a római jogtudományt további, eredményekben gazdag felfedezésekkel megajándékozni. Kunkel sikeresen használta fel a jogászok pályafutásának kiderítése közben az epigráfiai kutatás eddigi eredményeit, bölcsen elegyítve azt a prosopográfiai módszerekkel. Utóbbi segítségével — a számos feliratos anyag birtokában — a szerző a jogtudósok vizsgálata közben

[2] Legyen szabad itt hajdani disszertációnk (Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken, Bp. 1936 [2. kiad.: 1966]) Ovidius-fejezetére (26 skk. l.) utalnunk.

[3] Vö. Acta Ant. Hung. 1 (1953) 459 skk. l.

mélyen behatolt a római társadalom alapját képező osztályok közül a szenátori nemesség és a lovagrendi családok összefüggéseibe és levonja következtetéseit: 1. A jogtudomány az i. e. II. sz. végéig a *principes civitatis* monopóliuma volt, melyben a 3 nagy papi kollégium (pontifices, augures és a decemviri sacris faciundis) nagyrészt szenátusi nemességű tagjai szerepeltek. 2. Ebből az állapotból kivezetést a *ius Flavianum* és *Tiberius Coruncanius* új utakat megnyitó jogi módszerei jelentettek. 3. Mégis a jogtudomány és a papság az i. e. 150-ig még mindig igen szoros kapcsolatban állott egymással. 4. Csak a köztársasági korszak utolsó századában kerültek előtérbe a lovagi rendű és az itáliai származású jogászok.

A szerző alapos műveltsége, logikus következtetései és energiája a római jogtörténet területén V. Schulze és Münzer eredményei eddigi alkalmazását célszerűen fejlesztette tovább. Sőt Kunkel könyvében a «Zur Methode der Untersuchung» című klasszikus tömörségű fejtegetésében (65—113. o.) a jogtörténeti célon is messze túlhaladt és gondolatai az egész ókortudomány szempontjából útmutató jelentőségűek. Ebből is látszik, hogy a szerző erőssége kutatási módszere. A témája szempontjából fontos, eddig kevésbé ismert, esetleg túlhaladott, vagy az újjáéledő elméletet is bemutatja minden terjengős polémia nélkül. Felhasználja a sok reménnyel és fáradsággal követett kutatási utakból a római jogi irodalom nyelvi jellegzetességeit, az afrikanizmust, a grécizmust, az interpoláció kutatást és az ókortudomány művelése szempontjából W. Kalb és E. Löfstedt jelentős elméleteit. A szerző idevágó következtetései biztosnak látszanak.

Még gazdagabb e módszer alkalmazása a császári idők jogászaival kapcsolatban. E téren Kunkel dús eredményt tár elénk a római kolónusok társadalomtörténetének és mozgásának gazdag bemutatásával. Kimutatja, hogy a jogtudósok között a provinciai elem betörése csak az első század vége felé fejlődik ki igazán. Ilyen módszertani irányelvek előrebocsátása után mutassuk be e hatalmas és érdekes anyagnak az elrendezését is! Kunkel művét két részre osztotta. Az első részben a *köztársasági* — Appius Claudius Caecustól Q. Aelius Tuberóig — 56 jogászegyéniség (3—62. o.), a második, a jogtudomány klasszikus korszakának szentelt részben — M. Antistius Labeótól Hermogenianusig — 76 *császárkori* jogász eredetét és társadalmi helyzetét vizsgálja (63—377. o.). Ez a rész a könyv legfontosabb helye. Kunkel itt állította össze az iratok, inscriptiók alapján, a születési helyek felfedezésével, a törzsi nevek megfejtésével a név- és személytörténeti kutatások múlt század óta felismert, a római történet alaposabb megismerését szolgáló módszerek felhasználásával a római jogtudósok történetének összképét. Mindezt kiegészítette a Diocletianust megelőzően működött — a csupán okiratokban fennmaradt — jogászok listájával (263—271. o.). Végül «Eredmények és következtetések» fejezet alatt a *ius respondendi* és a principatus szenátori jogtudománya kapcsolatát, a késő klasszikuskori lovagi jogászok és a jogtudomány elbürokratizálódása összefüggéseit, a *ius respondendi*vel nem rendelkező jogtudósok személyét, majd a kauteláris kérdéseket, a prokurátori, ügyvédi, eljárás jogi, jogtanítási körülményeket vizsgálja, végül a provinciák jogtudományáról alkot érdekes képet és mindezt a császárkori római jog történeti állapotáról val ott következtetéseivel egészíti ki (272, s. köv. o.). A könyv végén adalékként olvassuk Chr. Meier cikkét M. Cocceius Nerva-ról (378. sköv. o.).

Csodálatra méltó a sokrétegű és a szélesen szétszórt anyag egybevetése. A szerző kombináló módszereinek uralma egyedülálló a problémák megoldásában. A római személynevek megfejtésében az ötletek gazdagsága kimeríthetetlen. A szerző az eredeti utalások bőséges tárházát nyújtja az egyes jogászok származása kutatása közben. Az általa rajzolt jogászarcélek következetessége — ahogyan történeti valószínűsítésükre törekszik — az olvasót nem hagyja nyugton. A hiányos adatú részekben, pl. a jogászok itáliai eredete tekintetében Kunkel az általánosan igazolt valószínűsítésekből indul ki. A szerző különösen a császárkor első két százada jogászai közül a római-itáliai eredetűeket a sokrétegű és szélesen szétszórt anyagból eredeti kombináló módszerével, az ötletek kimeríthetetlen gazdagságával fejti ki. Ha nem lehet az itáliai eredetet bizonyítani, akkor az egyes családok romanizálása lehetőségéhez fordul. Megállapítása szerint a Róma városi jogászok többsége Traianusig a római italikus fajtából származott. Hadrianus halála után ismét más elemek bukkannak fel. Ezek legtöbbször már provinciai származásúak, vagy libertinus őseik voltak. Ilyen volt az afrikai Cirtából való Pactumeius Clemens, vagy a hadrumentumi Salvius Iulianus. Severus korában nagy számmal jelennek meg a nem itáliaiak. A hellenisztikus keleti befolyások alatt különösen Constatinus uralkodása idején megváltozik a jogászok gondolkodása. Kunkel idevágó következtetései új fényben világítják meg a római jog fejlődési korszakait. A szerző könyve annak a szükségességét mutatja, hogy a romanistáknak a kimondottan jogi forrásokon kívül az antik történelemmel szorosan összefüggő társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokat, a római civilizációt és az erre épült tudományokat is tanulmányozni kell.

A római jogtudomány képviselői különböző időkben és módon alkalmazkodnak a római társadalom vezető rétegeihez. De ez a csoport éppen származása és társadalmi állása szerint különül el és működik. Mindez a történész részére is figyelemre méltó. Az eddig képviselt, begyökeresedett álláspontok számos helyen gyarapodnak a könyv anyagával. Az edictumok konszolidálódása, a *rescripta* sűrűsége, a *consilium principis* átszervezése, a jogászok tömeges szerepeltetése a közigazgatásban új fejlődést és impulzust vitt be a jogtudományba. De a szerző nemcsak a főleg lovagi pályákról származó, *a ius respondendi*-vel védett, hanem az alárendelt szerepet betöltő kevésbé neves jogászsággal is foglalkozik, szembeállítva őket az arisztokrata hivatalnokokkal. Az ebből levont következtetéseknek nagy jelentősége van a postclassicus szövegképződmények, közvetve a «Vulgarrecht» szempontjából is, mert ezek váltak a romanisztikai kutatás újabb problémáivá.

A szerző a gazdag feliratos anyag alapján igen alaposan értékelte ki a provinciákban folyt jogászi munkát. Afrikában a II. és III. századi feliratok szerint igen erős volt a római italikus befolyás. A Kunkel által tálalt anyag szerint a provinciai pezsgő jogi élet felkeltette Hadrianus és utódai figyelmét. Ennek szerepe volt a *rescriptum*-tömeg megnövekedésében. Feléjük fordult a jogtudomány is és megnövekedett a főváros felé tendáló jogászok karrier-kilátása. Mégis a birodalom különböző részeiben a római jog egyenlőtlen fejlődése általános elveit nehéz lerögzíteni. Sok függött a kulturális nívókülönbségektől és azoktól a tendenciáktól, amelyek a postclassicus korszakban megnyilvánultak. A könyvben jellemző az afrikai adatok bősége, melyek számos innen származó jogász eredetéről szólnak. Kitűnik, hogy Afrika a római birodalom jogászutánpótlásának jelentős forrása volt. Számos körülmény miatt azonban mégsem lehet kimondottan bennszülött provinciai jogtudományról beszélni. De ez nem is meglepő, mert pl. Egyiptomban a *Constitutio Antonianáig* — a többi provinciához viszonyítottan — igen kevés számú római polgár élt. Mindehhez járult az is, hogy e területen egy kitörülhetetlen történelmi múltú és vitalitású, igen fejlett nemzeti jog létezett. E körülmények akadályát képezték a római jog afrikai expanziós törekvéseinek. A bennszülöttek nem is törekedtek a római jog alapos megismerésére. És jóllehet számos jogtudományi művet találtak itt, Afrika még a postclassicus korban sem jutott fontos szerephez a római jog történetében. A könyvben közölt adatok a papirologus számára is sok fontos adatot hoznak. Ezek közé tartozik a könyv 269. és köv. oldalain összeállított egyiptomi jogászlista és *nomikos* felsorolás az egyiptomi jogtudománnyal kapcsolatban a 355. sköv. oldalon. A szerző anyagismerete alapján állapította meg, hogy Egyiptomban már a II. és III. században szerény jogtudósok hivatásszerűen foglalkoztak a római jogtudománnyal és a kormányzók soraiban is számosan tanulták a római jogot. Igen érdekesek egyes nevezetes római jogtudósok, mint *Ulpius Marcellus* (213, 214. o.; 406—409. jegyzetek), *L. Neratius L. F. Voltina Priscus* (145. o. és 195. j.), *Gaurus* (215. o. és 412. j.), *Tarruntenus Paternus* (219. o. és 429, 430. jegyzetek), *Messius* (229. o. és 458. j.) Pannóniához kapcsolódó adatai.

E könyv nemcsak a módszertani útkeresése, de alapos és óvatos végkövetkeztetései miatt is hasznos minden ókortudománnyal foglalkozó részére. Minden részlete a római jogtudomány vagy az általános római tudomány szempontjából jelentős vagy döntő. Kunkel könyve fontos keresztmetszete nemcsak a jogtudomány, de a római jog alapos történetének is, és igen érdekes azok számára is, akik az antik világ történetének részletesebb megismerésére törekszenek.

CSILLAG PÁL

M. EPSTEIN: TALES OF SENDEBAR. Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1967. 8°, IX + 410 l.

A Hét bölcs mester héber fordításáról, a Mislé Sendebarról, Heller Bernát négy évtizede még azt írta (Bolte-Polivka. IV. Leipzig, 1930. 358.): «Seltsamerweise wissen wir nicht, wo und wann Mischle Sendebar entstanden sind (erst aus dem Anfang des 14. Jahrhunderts ist das Vorhandensein des Werkes bezeugt, selbst das steht nicht ganz zweifellos fest, ob die Übersetzung aus dem Arabischen erfolgt ist).»

M. Epstein a régi és újabb kutatók eredményeit összegezi és sajátjával is gyarapítja. A nyolc keleti verzió (görög, szír, óspanyol, három perzsa, arab és héber) közül a héber volt a legjelentősebb (XII. század) s egyben híd Keletről Nyugat felé. Ábrahám Bedersi egy barátjához, Dávid Kaslarihoz írt levelében említi először a zsidó irodalomban (JQR. N.S. 13 [1932] 65—66.).

A bevezető tanulmány után kiadatlan kéziratokból kapjuk a szöveget. Alapul az oxfordi szolgál és szóhoz jut az Orsz. Rabbiképző Intézeté is. A héber minden lapjával

szemben angol fordítás olvasható, amely lehetővé teszi használatát a mesekutatók számára is.

Három új mese bukkan elő ebből a kiadásból:

1. Jusjurandum (250—258.). Eskü reservatio mentalissal. A Tristán-monda eskümotívumának legrégibb európai párhuzamos (Hwb. d. deutschen Mächens. I. 473—476.).

2. Fur et Luna (260—270.). A tolvajjal elhitetik, hogy vagyonuk a holdból való. Naszreddin-tréfa (*A. Wesselski:* Der Hodscha Nasreddin. I. Weimar, 1911. 46, 231. No. 81.). Megvan a Disciplina Clericalisban (Pedro Alfonso Disciplina Clericalis. Ed. A. G. Palencia. Madrid—Granada, 1948. 63—64. No. XXIV.). A kitért Petrus Alfonsi bizonyára zsidó anyaggal is dolgozott (*H. Schwarzbaum:* International folklore motifs in Petrus Alphonsi's «disciplina clericalis». Sefarad. XXII. 1962. 54—58.).

3. Ingenia (274—282.). Asszonyi csalárdság, amely férjet és szeretőt egyként becsap (*J. E. Keller:* The Book of the Wiles of Women. Chapel Hill, 1956. 39—40.).

Az Ákdámut-kép («Ha az ég papír volna . . .») bőven van tárgyalva (35.). Magyar vonatkozásait összegyűjtöttem: Irodalomtörténet. XXXV. 1946. 18—20; Acta Orient. Hung. XVII. 1964. 364.

Az אוזנים לה תל — a falnak is van füle — szólásra (262.) nem hoz párhuzamot. Héber és klasszikus forrásai együtt vannak: *G. Elkoshi:* Thesaurus Proverbiorum Latinorum. Tel-Aviv, 1959. 255. No. 1120. Magyar párhuzamai: *O. Nagy Gábor:* Magyar szólások és közmondások. Bp. 1966. 193—194. No. 168.

A héber betűk kicsinyek és nehezen olvashatók. A szépen kiállított könyvnek nem válnak ékességére.

SCHEIBER SÁNDOR

E. FLEISCHER: לציון „השאלית העתיקות" ולבעית זהות מחבר. Különlenyomat. Hebrew Union College Annual. XXXVIII. 1967. Héber rész: 1—23. l.

S. Schechter, a geniza felfedezője, volt a Seélot Atikot, e sokat vitatott szöveg első töredékének publikálója (JQR. XIII. 1901. 345—374.). Ezt az anyagot utóbb még kétszer adták ki és franciára is lefordították. Az ismertetésre kerülő tanulmány szerzője szerint a Holt-tenger parti tekercseken kívül egy munkával sem foglalkoztak annyit a zsidó tudományos irodalomban, mint ezzel. A jelen sorok írója 1956-ban megtalálta és közölte ugyanennek a kéziratnak további részeit a budapesti Kaufmann-gyűjteményből s 1965-ben a cambridgei genizából (HUCA 27 [1956] 291—303; 36 [1965] 227—259). A munka a Bibliára feltett kérdéseket tartalmaz.

Az alfabetának megfelelő 22 verses fejezet minden utolsó strófájába foglalta a szerző a maga, atyja és nagyatyja nevét. Négybetűs nevének utolsóját, a ק-ot, a Kaufmann-kéziratból ismertük meg. Világos, hogy csak יצחק-nak (Izsák) hívhatták. Mi akkor azt írtuk: «We have, therefore, reached the threshold of the solution in having determined the author's name. The task of a further and luckier discoverer will be the solution itself.»

Titokban azt reméltük, hogy ezt a szerencsésebb felfedezést is mi fogjuk megtenni. Irigység nélkül regisztráljuk, hogy a felfedező *E. Fleischer*, a Hebrew University tanára, az Ábrahám Ibn Ezra-kutató Fleischer Lipót fia, maga is temesvári, aki beszél és ír magyarul.

A kitűnő tanulmány előbb azt bizonyítja, hogy a munka hibrid: karaita és rabbanita tendenciát egyként tartalmaz. Példái során több helyütt az eddigieknél helyesebb olvasatokat javasol. Majd a szerzőt az Ábrahám Ibn Ezra által többször idézett, spanyol יצחק המחביל-ban jelöli meg. Talán jelzője — «a bolondot űző» — is műve kétféle és kétségben tartó irányára céloz. Valószínű, hogy Ibn Ezra — szokott módján — gúnyolódva szójátékot csinál nevéből. Márpedig azt is tudjuk, hogy atyja neve szintén négybetűs és מ-el kezdődik. A מחביל bizonyára erre utal. Exegetikai művéről azt írja Ibn Ezra, hogy el kellene égetni. S valóban, csak azt ismerjük belőle, amiket ő idéz. Ezeket az idézeteket Fleischer szerencsésen azonosítja a Seélot Atikot egyes helyeivel. Így kétségtelenné teszi, hogy ő a szerző, és ez az elveszettnek hitt, ezer esztendős munka. Hadd jegyezzük meg, hogy már *Gottheil* (JBL. XXIII. 1904. 1—12.) s mi is gondoltunk Spanyolországra, mint a szerző származási helyére.

Bárcsak megkerülnének a hiányzó részek, amelyek talán a szerző személyéről és életpályájáról is elárulnának valamit.

SCHEIBER SÁNDOR

C. F. KUMANIECKI: SCRIPTA MINORA. (Editor: *OCT. JUREWICZ.)* Wratislaviae—Varsoviae—Cracoviae, 1967, XLI + 608 lap.

1967 november végén bensőséges ünnepségek sorozatának volt színhelye a lengyel főváros: ekkor került sor — széles körű nemzetközi asszisztenciával és bízvást mondhatjuk: az egész világ klasszikus filológusainak így vagy úgy kifejezett gratulációi közepette — Kazimierz F. Kumaniecki 30 esztendős varsói professzorságának és 40 esztendős tudományos munkásságának méltó megünneplésére. Nem egykönnyen tudnók eldönteni, mi volt a fénypontja a felejthetetlenül impozáns *panégyris*nek: a Polonia Restituta-érdemrend parancsnoki keresztjének átadása, a sok hivatalos szertartás, vagy még inkább a kicirkalmazott üdvözlő beszédekből és szótlan baráti kézfogásokból egyformán áradó közmegbecsülés, ragaszkodás és szeretet. Mindennek emlékezetes dokumentuma marad az ünnepelt «kisebb írásainak» az a testes kötetté duzzadt gyűjteménye, melyet barátai, kartársai, tanítványai nyújtottak át meglepetésül barátjuknak, kartársuknak, mesterüknek — *philologorum Polonorum facile principi.*

Még tartalomjegyzék formájában is nehéz volna teljességében ismertetni a kötetben összegyűjtött tanulmányoknak, előadásoknak, kisebb-nagyobb cikkeknek a summáját. Az öt részre *(Graeca, Latina, Byzantina, Polono-Latina, Varia)* tagolt kötetben a vergiliusi eklogák időrendjét tárgyaló szárnypróbálgatástól (1926) a népi Lengyelország klasszika-filológiájának helyzetét és feladatait vázoló beszámolóig (1959) vagy a budapesti Eiréné-kongresszuson (1965) tartott Menandros-előadásig, a hésiodosi «Munkák és napok» szerkezetének vizsgálatától a tokiói Pen Club-találkozón (1957) elhangzott felszólalásig, a Cicero-monográfia vagy a Bibliotheca Teubnerianában megjelenendő «De oratore»-kiadás melléktermékeitől Philippus Callimachus felfedezéséig, Prokopios ritmikus clausuláitól a japán No-színház érdekességeinek ismertetéséig valóban sok, összegyűjtésre érdemes, közérdeklődésre számot tartó írást tanulmányozhatunk lengyel és latin, angol, német, francia, olasz és román nyelven. De találunk a «Varia» közt ékes görög distichonokat is *εἰς τὴν τῶν Σκλαβηνικῶν φιλολόγων πανήγυριν* (1929-ből); a magyarul megjelent dolgozatok (az O. Jurewicz összeállította opusjegyzékben: p. XXXIX) más nyelven úgyis olvashatók. A «szabályos» értekezések közepette nem kevésbé tanulságos egy-egy olyan kis telitalálat, mint pl. a bizánci részt bevezető rejtvény megfejtése (Ad Ioannis Geometrae epigr. VIII), vagy a papiruszon ránk maradt töredékes Aisóposéletrajz kiegészítései.

A magyarországi kutatás szempontjából nem érdektelen az Oppianos-szöveghagyomány kérdéseinek Vári Rezsőhöz kapcsolódó vizsgálata. (Mint a kötet élén olvasható életrajzokból — V. Steffen és O. Jurewicz alapos összefoglalásaiból — kitűnik, az Oppianos-kéziratok összehasonlításának eredménye — hosszú évek munkájának gyümölcse — Varsóval együtt pusztult el 1944-ben.) De alig lehetne megjelölni olyan dolgozatot a kötetben, amelynek ismerete közvetlenül vagy közvetve ne járna haszonnal hazai filológusainkra nézve is. És ez nemcsak az egyszerűen nélkülözhetetlen Cicero- vagy Horatius-tanulmányokra vonatkozik, hanem például a «Pars Polono-Latina» kitűnő darabjaira is. Hivatkozhatnám itt pl. a lengyelországi latin nyelvű költészet (1460—1620) korszakbeosztására vagy Ovidius 17. századi lengyel irodalmi visszhangjának nyomozására, de még közvetlenebbül szemléltetheti a «Scripta minora» ötletadó, gondolatébresztő hatását egy korai (1930), még Krakkóban írott dolgozat: «De studiis Vergilianis in Universitate Iagellonica priore saec. XVI parte florentibus», amely a krakkói «Liber diligentiarum» (1487-től) és néhány 16. századi Vergilius-kiadás latin—lengyel bejegyzéseinek alapján a lengyelországi Vergilius-tanulmányok sajátosságait figyelemre méltó adalékokkal jellemzi. Ehhez nem kellett más, mint egy másik lengyel barátunk látogatása az Orsz. Széchényi Könyvtár kézirattárában: szemünk óhatatlanul az egyik tárlóban kiállított, krakkói provenienciájú Vergilius-kéziratra tévedt, amely telisdetele van 1462/63-ból származó lapszéli és sorok közti bejegyzésekkel, az egyetemi Vergilius-interpretáció látható, csak éppen nehezen kibetűzhető emlékeivel. (Az érdekesnek ígérkező munkára még visszatérünk.)

A kötet egy tudós életnek minden hivatalos életrajzi méltatásnál hitelesebb dokumentuma. Valahogy úgy vagyunk vele, mint jó barátunkkal: sohasem tudnánk vele betelni. Mindig szeretettel, mindig gazdagabban lapozgatjuk és közben őszintén reméljük, hogy a «kisebb írásokat» további kisebbek-nagyobbak fogják követni. Befejezésül legyen szabad itt «megörökítenünk» azt a kevéssé klasszikus, de szívből jövő hexametert, amellyel 1965. május 18-án a *sexagenarius*t köszöntöttük:

Bis sex lustra itera FELIX CASIMIRE precamur!

BORZSÁK ISTVÁN

HÍREK

HAHN ISTVÁN

AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG TIZEDIK ÉVE

(AZ 1968. ÉVI KÖZGYŰLÉSEN ELHANGZOTT BESZÁMOLÓ)

Idei közgyűlésünkkel társulatunk fennállásának 10. évét zárjuk le. Ennek a közgyűlésnek tehát jubiláris jellege is van. Egy, még túlkorai ünneplés és összegezés helyett, elégedjünk meg azonban annak megállapításával, hogy társulatunk ebben az esztendőben is — mint az előzőkben — hűséges maradt a megalakulásakor maga elé tűzött feladathoz, hogy hazánkban az ókortudomány nagy és szép tradícióinak folytatását és egyben továbbvitelét, fejlesztését szolgálja a rendelkezésére álló szerény keretek között. Munkánk ebben az évben is folyamatos volt, tagtársaink s az érdeklődő kívülállók már lassanként megszokták a minden hónap 3. vagy 4. péntekén tartott felolvasó üléseinket. De, amellett, hogy ebben az évben is sikerült a felolvasó ülések folyamatosságát, s ezen túlmenően az iránt való társadalmi érdeklődés állandóságát is fenntartani, ez az év új kezdeményezések esztendeje is volt.

A legutóbbi főtitkári jelentés elhangzása óta központi, budapesti felolvasó üléseink műsora a következőképpen alakult:

1967. máj. 10. *Szabó Árpád:* Filológiai módszer a gondolkodás történetének kutatásában.

1967. jún. 16. *Falus Róbert:* Euripidés és a szofisztika.
Kádár Zoltán: Ornithiaca picta.

1967. szept. 4. *M. Dillon,* az Ír Királyi Tud. Akad. elnöke: Kelten und Indogermanen.

1967. szept. 22. *Harmatta János:* Megemlékezés Dávid Antalról.
Dobrovits Aladár: I. Amenemhat tanítása.
Szilágyi János György: Etruszko-korinthosi vázafestészet.

1967. okt. 20. *Brósz Róbert:* Megemlékezés Móra Mihályról.
K. Hegyi Dolores: Az ión phylé-rendszer eredeti jellege és keleti párhuzamai.
Diósdy György: Gaius. Egy római jogtudós védelmében.

1967. nov. 24. *Trencsényi-Waldapfel Imre:* A szovjet ókortudomány félévszázada.
Harmatta János: Egy görög település Belső-Ázsiában.

1967. dec. 15. *Ferenczy Endre:* Róma külpolitikája a Nagy Latin Háborútól Appius Claudius Caecus censorságáig.
B. Thomas Edit: Dávid király táncának ábrázolása egy császárkori márvány asztallapon.

1968. jan. 10. *I. Irmscher:* Joachim Winckelmann und die Altertumswissenschaft heute.

1968. jan. 26. *Nagy Tibor:* Az első pannon consul pályafutása.
Castiglione László: Blemmyes ábrázolások és a núbiai X-csoport kérdése.

1968. febr. 23. *Hahn István:* Vulcatius jóslata és az augustusi propaganda.
Csillag Pál: «Africa, Camena Togatorum»

1968. márc. 20. *Dag Norberg,* prof. a stockholmi egy. rektora: Der Prozess gegen Caelius und Ciceros Verteidigungsrede.

1968. márc. 29. *Ritoók Zsigmond:* Költővé avatások.
Gabler Dénes: Kereskedelmi kapcsolatok Róma és a Kelet-Pannóniával szomszédos barbárok között.

1968. ápr. 26. *Trencsényi-Waldapfel Imre:* Görög anthropomorfizmus — egyiptomi thériomorfizmus.
Utána *J. S. Bach:* Phoebus és Pan viszálya c. kantátáját előadta az ELTE latinszakos hallgatóinak énekegyüttese.

1968. máj. 24. *Szádeczky-Kardos Samu:* Az avarkor története és Nagybulgária felbomlása.
Várady László: «Stilicho, proditor arcani imperii.»
1968. máj. 28. *J. Labarbe* prof., Liège: L'Anneau de Polycrate.
H. G. Pflaum prof., Paris: Force et faiblesse de l'armée romaine.

Felolvasó üléseink előadói tehát tagtársainkon kívül külföldi szaktekintélyek köréből is kerültek ki. Örömmel regisztrálhatjuk azt is, hogy mint eddig minden évben, úgy idén is sikerült olyan hazai előadókat megnyernünk, akik eddig még nem szerepeltek felolvasó üléseinken.

Az elmúlt év felolvasó üléseinek tematikája nehezen foglalható össze a hagyományos és megszokott rubrikákba. Elszegényítenénk az elhangzott előadásokon felvetett problémák gazdagságát, ha csupán annyit állapítanánk meg, hogy: az elhangzott 28 előadás közül — ebből ötöt vendégelőadó tartott — tudománytörténeti jellegű volt három; görög irodalomtörténeti: 2; egyiptológiai: 2; művészettörténeti, ill. ikonográfiai: 3; görög történeti: 2; római történeti, ill. latin filológiai: 6; vallástörténeti: 2; római jogi: 2; bizánci tárgyú: 1; keltológiai: 1; belső-ázsiai: 1; zenei előadás: 1; és végül megemlékező jellegű: 2. Egy ilyen besorolás nem tükrözné adekvát módon az elhangzottak tárgyát, tartalmát, és végképpen nem az előadott tudományos eredmények kutatásában érvényesült módszertani szempontokat. Az idén elhangzott előadások jelentős része az ókortudomány egyes határterületeire irányult, mind tematika, mind pedig módszer tekintetében. Klasszika-filológusaink kapcsolatot teremtettek a természettudományokkal, egységben igyekeztek látni a történet és művészettörténet, ill. vallástörténet és politikai történet problémáit, analóg jelenségeket kutattak fel a görög irodalmi hagyomány és az ókori hellénségtől időben és térben távoli «barbár» népek intézményei és ritusai között, egy-egy ókortudományi kérdés megvilágítására egyszerre vették igénybe a régészet, filológia és történettudomány eredményeit s egységben szemlélték az ókori Keletnek s a görög—római világnak vallástörténeti folyamatait. Ezek az előadások érdeklődési körük és módszerük tekintetében kifejezték tehát az általunk képviselt tudomány fejlődésének azt az új irányát, amely az ókori világ lényegi egységét felismerve, — éspedig mind szinkronikus, mind diakronikus vonatkozásban — a komplex kutatási módszerek alkalmazását igényli és éppen ezek által átfogó, a szűkebb diszciplinák határán átnyúló eredményekre vezet. Meggyőződésünk, hogy ezekkel a módszerekkel és az érdeklődési kör ilyetén bővülésével érhetünk csak el újnak tekinthető eredményeket ebben a tudományágban, amelynek kutatói talán minden más történeti diszciplina képviselőinél inkább vannak kitéve a már elért eredmények ismétlése, összefoglalása és újra elmondása veszélyének. Ezen, a mindenképpen örömmel üdvözlendő tendencián túlmenőleg, igyekeztünk kiküszöbölni a tavalyi főtitkári jelentésben joggal kiemelt hiányokat: két értékes előadás foglalkozott pannoniai témával, ugyancsak kettő a görögség klasszikus korának problémáit érintette, és öt előadás foglalkozott a klasszikus világ s a környező ún.barbár világ kölcsönös érintkezésének, egymásra hatásának kérdéseivel.

Bár egyetlen év korlátozott számú előadásaiból sohasem szabad túlzottan messzemenő általános következtetéseket levonni, sem pozitív, sem negatív irányban, mégis lehetetlen észre nem venni azt, hogy a legfiatalabbak köréből való utánpótlásunk némiképpen akadozik. Idén nem volt előadóink között olyan 30 évnél fiatalabb kutató, aki elsőízben szerepelt volna idén előadói minőségben. E tekintetben tavaly még kedvezőbb volt a helyzet, s anélkül, hogy ebből túlzottan negatív következtetéseket vonnánk le, mégis jobban kell a jövőben — már jövő esztendőben — arra törekednünk, hogy fiatal kutatóink előtt szélesebbre tárjuk a társulatunkon keresztül való nyilvános szereplés lehetőségeit.

Társaságunk két vidéki szakosztálya, a debreceni és a szegedi ebben az évben is folytatta eddigi érdemes tevékenységét, hála Borzsák István, ill. Szádeczky-Kardoss Samu professzorok irányításának. A két szakosztály előadásai a következők voltak:

Debrecenben

1967. nov. *Sarkady János:* A szovjet ókortudomány teljesítménye és hatása a hazai kutatásokra.
1967. dec. *M. Brozek* prof., Krakkó: *a)* Petronius-kéziratok; *b)* Statius és Vergilius; *c)* Prudentius történetszemlélete.
1968. márc. *Hahn István:* Új eredmények és új problémák a Holt-tengeri tekercsek kutatásában.
1968. máj. *Kádár Zoltán:* Winckelmann debreceni fogadtatása.

Szegeden a tervezett márciusi előadó ülés közbejött technikai akadályok miatt elmaradt, helyette az Ókortudományi Társaság s a Klasszika-filológiai Tanszék közös szervezésében a végzett hallgatók számoltak be egy-egy dolgozat bemutatásával az egyetem elvégzése óta folytatott munkájukról.

Örvendetes eseménye volt az idei évnek, hogy sikerült megjelentetnünk új társulati kiadványunkat, Hésiodos Theogóniájának kommentárral kísért avatott fordítását, mely «Istenek születése» címen jelent meg, Trencsényi-Waldapfel Imre akadémikus munkája. Remény van arra, hogy a jövőben is legalább évenként egy-egy újabb füzettel gazdagíthatjuk klasszikus fordításaink eddigi sikeres sorozatát.

Legutóbbi közgyűlésünkön immár negyedízben került kiosztásra a Társaság elhunyt elnökének, Marót Károlynak emlékére alapított díj, amellyel a Társaság a lefolyt évben valamely fiatal kutatótól tartott kiemelkedő értékű előadást jutalmaz. A díjat ezúttal *Szabó Miklós* nyerte el, «A kelták Görögországban» c. előadásáért.

A magyar ókortudomány alapjainak megszilárdítása és perspektivikus utánpótlásának biztosítása érdekében végzett munka egyik legfontosabb területe a középiskolai latin tanulmányi versenyek rendezése. Társaságunk a versenyt az idén immár ötödízben, az elmúlt évekhez hasonlóan *Berényiné Révész Mária* egy. doc. fáradhatatlanul lelkes szervezésével és vezetésével, a korábban kialakult keretek között rendezte meg, a Művelődésügyi Minisztérium, az Országos Pedagógiai Intézet és a KISZ támogatásával, két fordulóban. Az első fordulóban 1968. febr. 22-én kb. 120 iskola 800 tanulója vett részt: tavalyhoz képest tehát az iskolák száma növekedett, a versenyzőké azonban csökkent. A kitűzött szöveg: Sallustius: Ep. ad Caesarem II. 13 cap. első 15 sora nyelvileg elég könnyű, politikai mondanivalójában pedig ma is nevelő hatású. A döntőbe, melyet márc. 23-án, Budapesten tartottunk, 46 vidéki és 21 budapesti iskola összesen 78 tanulója (ebből 50 vidéki és 28 budapesti) jutott. A kitűzött szöveg ez esetben költői jellegű volt: részlet Ovidius: Tristia I. 3-ból (a költő feleségének áldozatos magatartása száműzetésekor). A feldolgozás szintje nagyjából megfelelt a tavalyinak, s így idén is kiadható volt az I. díj is, melyet *Pintér László*, a bp. III. ker. Martos Flóra gimn. IV. o. tanulója nyert (tanára: *Ritoók Zsigmond* kandidátus); a további díjazottak: 2. díj: *Szőllősi Márta* (Bp. IX. ker. Patrona Hungariae gimn., tanára: *Varga Gizella)*; két III. díj: *Boros Ilona* (Bp. IV. ker. Kanizsai Dorottya gimn., tanára: *Szécsi Gáspárné)* és *Vargha György* (Kisvárda, Császi László gimn., tanára: *Gondos Gyula)*. A díjazottakon kívül elsőfokú dicséretet és könyvjutalmat kapott 7 tanuló, tízen pedig másodfokú dicséretben és ajándékban részesültek. A jutalmazottak között ismét egyaránt szerepelnek fővárosiak s az ország legkülönbözőbb tájainak képviselői: Kisvárda és Csurgó, Sárospatak és Nyíregyháza középiskoláinak legjobb latinistái. Köszönet jár ezért tanáraiknak is, és általában a latin nyelv középiskolai képviselőinek, akik mostoha körülmények között, egyre kevesebb elismerést várva és aratva, áldozatos munkával ébresztik fel tanítványaik érdeklődését, érzékét és szeretetét az antikvitás nyelvei és kultúrája iránt.

Társaságunk taglétszáma ebben az évben alig változott: jelenleg 647 fő.

Társaságunk élete ebben az évben sem maradt mentes néhány fájdalmas veszteségtől. Magas korban, évtizedes betegség után távozott körünkből Dávid Antal címzetes egyetemi tanár, a magyar asszíriológia megteremtője; eltávozott körünkből Kováts Gyula választmányi tagunk, aki mint az egyetemi gyakorló gimnázium nyelvi ismeretekben páratlanul sokoldalú vezető tanára, oly sokunkat vezetett be a latin, görög vagy valamely modern nyelv tanításának módszertanába. Fájdalmas hirtelenséggel halt meg Varga László, a debreceni Tudományegyetem docense, a humanizmus kora magyarországi latin nyelvű irodalmának érdemes és szorgalmas kutatója. És búcsúzunk el a tragikus hirtelenséggel elhunyt Móra Mihály professzortól, a római jog elvi kérdéseinek kiváló kutatójától, aki oly szeretetteljesen törekedett arra, hogy az ókortudománynak általa képviselt területét minél szervesebben kapcsolja egybe az ókortörténeti kutatásokkal. Az elmúlt évben Dávid Antal és Móra Mihály emlékének egy-egy felolvasó ülésünk keretében külön megemlékezéssel adóztunk.

Abban a tudatban búcsúzunk az elköltözöttek értékes és megnyerő egyéniségétől, hogy személyiségük emléke tovább él bennünk, a túlélőkben, tudományos teljesítményük pedig beleolvad a klasszika-filológia eredményeinek nagy összességébe. Adózzunk emléküknek rövid felállással!

Az emlékezés percei után hadd zárjuk ezt a főtitkári jelentést egy — e percekben már nem új — de mindnyájunk számára örvendetes és megtisztelő bejelentéssel. Ebben az évben Társaságunknak lehetősége nyílt egy újabb kitüntetés odaítélésére. Míg a Marót Károly-díj a pályájuk legkezdetén álló fiatal kutatók számára nyújt nemes buzdítást, idén először van módunk az Ábel Jenő emlékéremmel jutalmazni legkiemelkedőbb kutatóink már érett életművének maradandó eredményeit. Így immár együttesen adózhatunk a *iuventus* és a *matura virtus* érdemeinek.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

B. RÉVÉSZ MÁRIA

AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÖTÖDIK LATIN TANULMÁNYI VERSENYE

Az Ókortudományi Társaság folyó tanévben rendezte ötödik alkalommal az országos latin versenyt középiskolai tanulók részére. Az első fordulót kereken 120 iskolában kb. 800 tanuló részvételével tartották 1968. február 22-én. A tétel: Sallustius, Ad Caesarem II. 13, 1—5, kb. 15 sor, amelyhez hat kifejezést adtunk, ill. magyaráztunk meg. A szöveg kiválasztásánál ezúttal is az a cél vezetett bennünket, hogy logikus, kerek egész legyen, tartalmazzon egészen könnyű részleteket, amelyek minden versenyző számára sikerélményt biztosíthatnak, de olyanokat is, amelyek alaposabb nyelvtani ismeretek és nagyobb fordítási készség bemutatására is alkalmasak. A tartalom is ajánlotta a szövegrészt versenytételül: az állam vezetőjének elsőrendű feladata, egyszersmind legnagyobb dicsősége a szabadság és rend biztosítása. A latin szakos kollégák kísérőleveleikben a tartalom értékes voltának a kiemelése mellett a szöveg nyelvi színvonalát többségükben megfelelőnek, néhányan túlkönnyűnek minősítették. Figyelembe véve azt, hogy 15 iskolából nem küldték be a dolgozatokat, mert elfogadhatatlannak találták, továbbá mivel láttuk a beküldött kb. 200 dolgozatot, megerősödött az a véleményünk, hogy a latin oktatás jelenlegi helyzetében nagyobb erőpróba elé aligha állíthatjuk az első fordulón részt vevő tanulókat.

A döntő fordulóra 50 vidéki és 28 budapesti tanulót hívtunk be, 46 vidéki és 21 budapesti iskola növendékeit. A behívottak többsége lány (45), ami megfelel a beküldött dolgozatok arányának is. A tanulók nagyobb fele «sima» osztályba, kisebb részük (30) tagozatos osztályba jár: orosz, biológia-kémia, német, matematika, angol, mezőgazdasági tagozatba. A döntőn részt vevők között 46 IV. osztályos volt, s örömmel láttuk, hogy a tavalyi versenyen jól szerepelt III. osztályos tanulók nagy része az idén is versenyzett, s azok, akik tavaly dicséretben részesültek, szinte valamennyien igen jól dolgoztak ebben az évben is. A tavalyi II. osztályosunk idén is ügyesen fordított.

A tétel nemcsak hosszabb, hanem nehezebb is volt az elsőnél: Ovidius, Tristia I. 3-ból 20 sor, mely a tanulók által ismert történetnek, Ovidius száműzetésének egyik epizódját mondja el, a költő feleségének áldozatkész szeretetét mutatja be. Egyéb szempontok mellett a részlet költői szépsége és érzelmi gazdagsága vezetett bennünket a szöveg kiválasztásában. Mind a tétel egészéhez, mind az egyes részletekhez bőkezűen adtunk magyarázatot — talán túlságosan is bőkezűen, hisz ez a tétel a jó latinisták legjobbjai elé került. Ennek ellenére kialakult a szokásos arányban a három csoport: a legnagyobb rész közepesen oldotta meg a feladatot, a jól, ill. a gyengén fordítók egy-egy kisebb harmadot tesznek ki.

A bíráló bizottság ezúttal könnyen tudott dönteni a helyezések tekintetében, mert a legjobbak dolgozatai valóban jobbak a jókénál, ezek dolgozatai pedig sikerültebbek az elég jó dolgozatoknál.

I. díj (500 Ft) *Pintér László* (Budapest III., Martos F. gimn., tanára *Ritoók Zsigmond*)

II. díj (300 Ft) *Szőllősi Márta* (Budapest IX., Patrona Hungariae gimn., tanára *Varga Gizella*)

III. díj (200—200 Ft) *Boros Ilona* (Budapest IV., Kanizsay D. gimn., tanára *Szécsi Gáspárné*) és
Vargha György (Kisvárda, Császy L. gimn., tanára *Gondos Gyula*)

Elsőfokú dicséretet és könyvjutalmat kapott 7 tanuló, másodfokú dicséretet és a Társaság kiadványaiból kapott 10 tanuló. A dicséretet nyert tanulók között 8 vidéki iskola

növendéke, 7 III. osztályos, 10 lány. Tagozatos osztályba járó versenyzők aránya kb. megfelel a «sima» osztályosokénak: 30 közül 8 nyert helyezést vagy dicséretet, a 48 nem tagozatos tanuló közül pedig 13.

Az első helyezett Pintér László a szinte hibátlan prózai fordítás után műfordítást is készített, ezt közöljük mint szép példáját a középiskolai latin tanulás eredményességének:

Mig szólok s zokogunk, felfénylett közben az égen
Máris a bajhirnök csillag, a Lucifer ím.
Mintha a tagjaimat hagynám itt, úgy megyek innen,
S úgy tűnik: testem része szakad ki velem.
Majd távoztomban hű nőm vállamra borulva
Könnyemmel vegyitett ily keserű szavakat:
«Nem szakadunk el! Együtt menjünk innét, csakis együtt!
Számkivetett mellett számkivetett feleség.
Nyitva az út nekem is; befogad majd engem a föld ott:
Melletted leszek én, kis teher ott a hajón.
Mig Caesar dühe készt téged távozni a honból,
Engem a hű szeretet: Caesarom énnekem ő!»
Így kérlelt most is, mint néhány nappal előtte,
S csak nehezen győztük végre meg akkoriban . . .
Mondják: majdhogy eszét elvesztve a földre hanyatlott,
Kíntól félholtan, s rászakadott a sötét.
Majd a halálban akart gyógyírt szívére keresni,
És egyedül értem húzta tovább az igát.
Éljen is! Éljen, hogy — most már ha a végzetem ez lett —
Könnyítsen rajtam mindig, egy életen át!

Többen is próbálkoztak műfordítással, de kevesek fordítását lehetett pozitívan beszámítani, ezért a bizottság csak azt értékelhette, hogy a rövid idő (4 óra) alatt kétféle fordításra is futotta a tanuló erejéből.

A dolgozatok átnézése alapján ismét azt láttuk, hogy a hibák részben a nyelvtani ismeretek hiányosságából fakadnak, részben pedig abból, hogy a tanulók egy része nem próbálja megérteni a szöveg egészét: mechanikusan fordítanak, jobb esetben mondatokat, a leggyengébbek kifejezéseket vagy szavakat. Azok a tanulók, akik rendelkeznek a latin nyelv alapjainak a lehetőségig szilárd ismeretével, s akiket tanáraik rászoktattak a logikus fordításra, tehát a legjobbak is Scylla és Charybdis között hajóznak: a szöveghez tapadt, magyartalan fordítás és a lendületes, magyaros, de a szövegtől teljesen elszakadt fordítás veszélye fenyegeti a tanulókat — akárcsak a felnőtt fordítókat. A tehetséges tanulók számára az utóbbi jelenti a közelebbi veszélyt. Csak az egészen kiemelkedő tehetségek találják meg azt a keskeny sávot, amelyen biztos révbe érnek, a legtöbb diák számára azonban szükséges a szinte folytonos útmutatás, tehát a magyaros fordításra buzdító tanárnak egyik feladata óvni tanítványait attól, hogy fordítás helyett a latin szöveg parafrázisát adják.

Minden szakember tudja és fájlalja, hogy a latin nyelv iskolai oktatása mind az óraszámot, mind az osztály- és tanulólétszámot tekintve, egyre szűkebb térre szorul. Adatszerűen annyit, hogy 5 évvel ezelőtt kb. 180 iskola vett részt a latin tanulmányi versenyen, ezeknek egyharmada a latin szempontjából kiesett: vagy szakiskola lett, vagy más nyelvet, más nyelveket tanítanak, «élőt» a «holt» helyett. Valamelyest a latin tanárokon is múlik, hogy ez a folyamat folytatódik-e vagy a latin megtartja legalább jelenlegi pozícióit, választja-e egy-egy osztály vagy félosztály a latint, s ha másképpen nem megy, megalakul-e egy-egy csoport a rendkívüli tárgyként tanulható latin nyelvre. (Az idei verseny döntőjébe is bejutott olyan tanuló, aki reggel 7-re járt be az iskolába, hogy ne nélkülözze teljesen a latin nyelv ismeretét.) A latin szakos kartársak leveleiből szakmai szeretet és pedagógus ethos árad, buzdításra tehát nincs szükség, de ismételten le kell szögeznünk: a latin akkor állja a versenyt, ha diákok és szülők érzik, értéket kapnak e tárgy tanulása által. Ha figyelembe vesszük a körülményeket, megállapíthatjuk a verseny eredménye alapján, hogy az elmúlt évek során mind több tanár tette magáévá ezt a meggyőződést, s így a latin tanítás, bár területet veszít, ennek ellenére (vagy éppen ezért) intenzitásban növekszik: a dolgozatok többségükben a kevés időt okosan kihasználó tanárok jó munkáját dicsérik.

Az Ókortudományi Társaság a tanulmányi versenyt a Művelődésügyi Minisztérium középiskolai főosztálya, az Országos Pedagógiai Intézet és a KISZ támogatásával rendezte. Segítségükért az illetékeseknek e helyen is hálás köszönetünket fejezzük ki.

CERTAMEN CAPITOLINVM XX

INSTITVTVM Romanis studiis provehendis, auspicibus Summo litterarum artiumque apud Italos Curatore et Romanae civitatis Magistro, ad novum prosae Latinae orationis certamen omnes omnium gentium Latini sermonis studiosos homines invitat, sperans fore ut ex nobilissimorum ingeniorum concertatione aliquid emicet, quod Quiritium maiestate facundiaque sit dignum.

Certaminis praemium, quod Vrbis Praemium nuncupatur, erit argenteum sigillum, lupam Capitolinam imitatum, honorificentissimum Romanae civitatis munus, in basi victoris nomen atque annum et diem certaminis praeferens. Huic sigillo Summus litterarum artiumque liberalium Curator quingenta denariorum Italicorum milia ex aerario adici iussit.

Ceteri petitores, qui digni habiti sint, laude ornabuntur. Ex iis autem qui victori proximus de agone discesserit, argenteo nummo decorabitur, a civitate Romana item donato, qui in antica parte Capitoli imaginem, in aversa litterati viri nomen atque annum diemque certaminis exhibebit. Huic quoque muneri Summus litterarum artiumque liberalium Curator ducenta et quinquaginta milia denariorum Italicorum ex aerario iussit addi.

Exitum certaminis a. d. XI Kal. Mai. a. MDCCCCLXVIIII, die Vrbis natali, in aedibus Capitolinis, Romanae civitatis Magister in oratione, quam de more habiturus est, renuntiabit.

Scripta quae praemio ornabuntur typis excudenda, si visum erit, curabit Institutum Romanis studiis provehendis, ac proinde post annum tantum integrum erit auctoribus eadem in lucem edere.

LEGES CERTAMINIS

I) Fictis fabellis, commentariolis historicis, disputationibus philologis, denique omni prosae eloquentiae genere certare licet: sed praestantium ingeniorum nova experimenta Capitolinum Certamen requirit. Scripta quibus petitores certabunt ne puerorum gymnasiis sint destinata, ne mille et quingentis verbis breviora, *ne prius in lucem edita, ne alio praemio ornata neve laude*, neve ex alio sermone sint conversa.

II) Quinque libellorum suorum exemplaria vel machinula scriptoria perspicue exarata vel typis excusa et tabellariorum diligentiae commendata mittant scriptores aemuli ad *Istituto di Studi Romani — Ufficio Latino — Piazza dei Cavalieri di Malta, 2 — Roma* a. d. XVIII Kal. Febr. proximi anni non suo tamen distincta nomine ne in integimento quidem, quo conclusa sunt, sed sententia munita, quae eadem inscripta sit scidulae obsignatae, nomen domiciliumque scriptoris exhibenti.

III) Quinque viri iudices erunt a Summo litterarum artiumque liberalium Curatore et a civitatis Romanae Magistro et a Praeside Instituti nostri delecti. Hi post iudicium scidulas resignabunt, quae easdem quas scripta probata sententias praeferant. Scripta non probata, si repetita, reddentur: sin minus, una cum scidulis obsignatis, tertio exacto mense post iudicium publicatum, delebuntur igne.

D. Roma Kal. Iun. a. MDCCCCLXVIII ab V. c. MMDCCXXI

PETRVS ROMANELL
PRAESES INSTITVTI

IRODALOMTÖRTÉNETI FORRÁSOK

KILIÁN ISTVÁN

LATIN NYELVŰ PÁSZTORJÁTÉK A XVIII. SZÁZAD ELEJÉRŐL

A Miskolci Állami Levéltár őrzi azt a kolligátumot, amely vegyesen latin és magyar nyelvű XVII—XVIII. századi kéziratos iskoladrámákat tartalmaz.[1] A gyűjteményben több katalógusbejegyzést találtunk 1732-ből. A gyűjtemény egykori birtokosa a kantai minorita rendház volt. Kantából 1916-ban Szabó J. Dániel hozta az egykori miskolci minorita rendházba kutatás céljából.[2] A kéziratot és az abban található két magyar nyelvű drámát más helyen ismertettük.[3] Az alábbiakban a 3. számú latin nyelvű dráma, egy pásztorjáték szövegével kapcsolatos észrevételeinket és a dráma szövegét adjuk. (37A—41A lapok).

Az ismeretlen szerző darabjának a Pro Nativitate Domini címet adta. A kéziratban szerzőre vagy másolóra vonatkozó utalást nem találtunk. A pásztorjáték valószínűleg eredeti munka. Az ismeretlen szerző ugyanis a szöveget gyakran módosítja, a sor fölé való írással javítja. A szerző minden bizonnyal magyar lehetett. A magyar eredetet bizonyítják a csak nálunk honos *jaj* indulatszó néhányszori alkalmazása, a pásztorok jellegzetes magyar ételajándékai s egy szereplőnév a *Bacsa*. A darabot vagy minorita vagy jezsuita paptanár szerezhette.

A latin nyelvű pásztorjáték bőséges rendezői utasítást tartalmaz. Az író még arra is gondolt, hogy a margón rögzítse a szereplő személyeknek a színpadon való elhelyezkedését. Az ismeretlen szerző hexametereiben gyakran csendülnek meg Vergilius közismert sorai, szókapcsolatai (pl. 4—6, 80—81. sorok). Tartalmi egyezésre is felfigyeltünk. A szerző az Aeneis mellett főleg az eclogákat tartotta szem előtt. A pásztorok nevei vergiliusi pásztornevek, talán csak egyetlen név magyar eredetű, a *Bacsa*.[4]

A pásztorjáték végére írt (!) Praefatioból kiderül, hogy a nézők nemrég (nuper) alexandriai Katalin és a filozófusok vitájának lehettek szemtanúi. Az ismeretlen szerző darabját szerkezeti egységekre nem tagolta, a logikai tagoltság azonban nyilvánvaló. A Praefatio az első előadás alkalmával aligha hangozhatott el, minden bizonnyal későbbi hozzátoldás, amelyre azért volt szükség, hogy a pásztorjátékot egy korábban (nov. 25) előadott iskoladrámához kapcsolja. Első alkalommal templomban adhatták elő. A szereplők elhelyezkedésére vonatkozó részletes utasítás, a formális szerkezeti tagoltság hiánya, az énekek nyelve valószínűsitik állításunkat.[5] Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt sem, hogy a hangvétel még erősen szakrális. A népi, magyar nyelvű éneklésnek még csak nyomára sem bukkanhattunk, pedig a karácsonyi ünnepkörhöz kapcsolt, magyar, népi éneklésnek már jóval korábbi megjelenéséről is tudunk.[6] A gyöngyösi

[1] Miskolci Állami Levéltár. A volt minorita rendház levéltári anyagában. Jelzet nélkül.

[2] *Szabó J. Dániel* szíves szóbeli közléséért ezúton is köszönetet mondunk.

[3] Ismeretlen iskoladráma-gyűjtemény a XVII—XVIII. századból (Borsod-Miskolci Füzetek Irodalomtörténet 1967. Nr. 5.)

[4] *Bacsa, bács, bacso* — Vö.: *Szinnyei:* Tájszótár. *Bacsa:* palócság. Nógrád m. Megjegyzendő, hogy a *Bacsa* (?) szó 1146-ban már előfordul a magyar nyelvben (Vö.: *Szamota—Zolnai:* Magyar Oklevél-szótár, 40.)

[5] A dalszövegekre vonatkozó utalások a következők: 1. Cantus (38 B) — 2. Gloria in excelsis Deo etc. (38 B) — 3. Cantus (40 A) — 4. Cantus de Christo nato o Jesule alter (40 B) — 5. Cantus compendium puelluli (40 B) — Cantus O Jesus est ingredere (!) (40 B). Az egyik dalnak talán a szövegét őrizte meg a kézirat: 40 B marginális bejegyzés.

[6] Vö.: *Schram F.:* Ethn. (1956) 294—98; *Schram F.:* Adalékok betlehemes játékaink dallamainak eredetéhez. Kodály emlékkönyv Zenetudományi Tanulmányok VI. 1957. 461—501; *Mathia K.:* Vigília (1953. febr.) 57—63; *Dömötör T.:* Naptári ünnepek, népi színjátszás. Bp. 1964. 171.

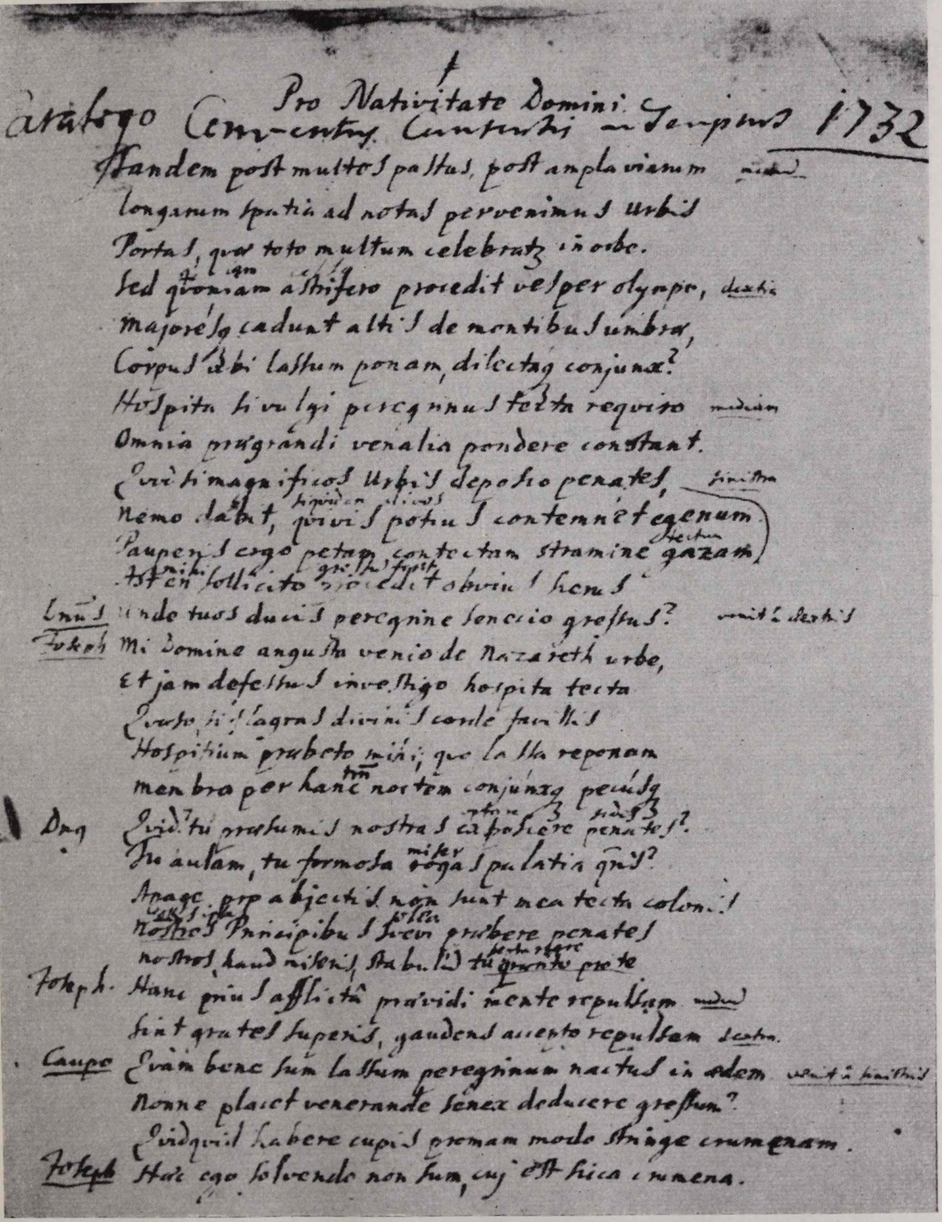

Pro Nativitate Domini.

Catalogo Cenn-centus Centurki ... Tempus 1732

Tandem post multos passus, post ampla viarum
longarum spatia ad notas pervenimus urbis
Portas, quae toto multum celebratur in orbe.
Sed quoniam astrifero procedit vesper olympo, dextra
majoresque cadunt altis de montibus umbrae,
Corpus ubi lassum ponam, dilectaque conjunx?
Hospitia hic vulgi peregrinus tecta requiro media
Omnia praegrandi venalia pondere constant.
Quid si magnificos urbis deposco penates, sinistra
Nemo dabit, quivis potius contemnet egenum.
Pauperis ergo petam contectam stramine gazam
Isten sollicito procedit obvius heus
Caupo: Unde tuos ducis peregrine senecio gressus? venit a dextris
Joseph: Mi Domine augusta venio de Nazareth urbe,
Et jam defessus investigo hospita tecta
Quare si flagras divinis corde favillis
Hospitium praebeto mihi, quo lassa reponam
membra per hanc noctem conjuxque pariterque
Dng: Quid tu praesumis nostras exposcere penates?
Tu aulam, tu formosa rogas palatia quis?
Apage pro abjectis non sunt mea tecta colonis
Nostros Principibus soleo praebere penates
nostros haud vilis stabulis tu quaerito parte
Joseph: Hanc prius afflictam praevidi mente repulsam media
Sint grates superis, gaudens accepto repulsam dextra.
Caupo: Quam bene sum lassum peregrinum nactus in aedem venit a sinistris
Nonne placet venerande senex deducere gressum?
Quidquid habere cupis promam modo stringe crumenam.
Joseph: Heu ego solvendo non sum, cui est sicca crumena.

ferenceseknél a XVIII. század közepén a templomban adták elő a karácsonyi mise alkalmával a betlehemes játékot. Dömötör Tekla véleménye szerint ez egy korábbi gyakorlat felújítása.[7]

Mai népi betlehemeseinkben általában négyféle bibliai motívum (szálláskeresés, pásztorjáték, Heródes-játék, háromkirály-járás) keveredik. Korábbi emlékeinkben inkább a pásztormotívum kap helyet.[8] Legrégibb betlehemesünk a XVII. század közepéről (1663—1668) az erdélyi Kézdiszentlélekből való.[9] XVII. századi kézirat őrízte meg az ecsegi karácsonyi játék szövegét is. Holl Béla, a karácsonyi játék első közreadója a kézirat keletkezését 1684—1694 közötti időre teszi.[10]

A XVII. század második felében a magyarországi jezsuita színpadokon megjelenik a karácsonyi misztérium drámai feldolgozása. Szövegemlékeink azonban nem maradtak fenn. 1649-ben Besztercebányán, 1664-ben, 1695-ben Sárospatakon a jezsuiták tanulói jelenítették meg a vízkereszt ünnepéhez kapcsolt bibliai történetet.[11]

1664-ben Sárospatakon a diákok jelmezbe öltözve (a három király és az angyalok) «processió»-val jártak házról-házra. 1667-ben a processióban a papság is részt vett. A három király, az angyalok és a pásztorok jelmezében különféle hangszerekkel vonultak fel. 1695-ben a processióról már nincs szó. Mindhárom alkalommal magyar verseket mondtak a diákok. Bár itt még — úgy véljük — a liturgiának szerves része a betlehemezés, a folklorizáció első jeleit kell abban látnunk, hogy házról házra jártak, s ott magyarul énekeltek.

A kolozsvári unitárius iskola 1696-ban és 1700-ban Jesu Christi Nativitas címmel jeleníti meg Jézus születését.[12]

A jezsuita iskolákban a korábban már feltehetően általánossá vált betlehemezést a XVIII. század folyamán továbbfejlesztik. Kolozsvárott 1709-, 1711-, 1714-, 1715-ben vízkereszt ünnepén rendeztek betlehemes játékot. Itt már nincs procesió. Ifjak vagy csak három ifjú járja a házakat. Ebben az esetben a szokás már inkább elveszthette liturgikus jellegét, s az évtizedek folyamán a versek és az énekek szövege vagy dallama közelebb került a folklór változatokhoz.[13]

Érdekes, hogy a piaristák 1724-ben és 1728-ban csak színpadon jelenítik meg Jézus születését.[14] 1751-ből a Tsorik-énekeskönyvben karácsonyi énekek és egy vízkereszti betlehemes játék szövege maradt fenn.[15] A XVIII. században még egy jezsuita betlehemes játékról tudunk. Sárospatakon 1752-ben (dec 28.) a szintaxisták professzora «veterem aliquam declamationem de Nativitate Domini reproduxit exiguo cum plausu». A tetszésnyilvánítás színpadi előadásra utal.[16] 1759-ből való az a ránk maradt betlehemes játék, amelyet ugyancsak Schram adott közre. A keletkezés helye feltehetőleg a pannon-

[7] *Dömötör T.*: i. m. 1964. 170.

[8] A négy motívum bibliai helye a következő: szálláskeresés. Lukács 2, 7; a pásztormotívum: Lukács 2,8—20; Heródes és az aprószentek: Máté 2,13—17; a három király: Máté 2,1—12. A szálláskeresésre csak egyetlen motívumból következtethetünk. «Et peperit filium suum primogenitum, et pannis eum involvit, et reclinavit eum in praesepio: *quia, non erat eis locus in diversorio.*» A különféle motívumok történeti elsőbbségét illetően nem egységes az álláspont. A vízkereszti motívum, azaz a háromkirály-játék elsőbbségét vallja *Solymosi Sándor:* EphK (1889) 351—368. és EPhK (1894) 106—121, 200—213, 287—305, valamint *Bálint S.*: Az esztendő néprajza. Bp. 1942, 8. Vö. még: *Mathia:* i. m. 1953.

[9] *Schram F.:* ItK (1964) 497—502. Kézdiszentléleki betlehemes.

[10] *Holl B.* Vigília (1952. dec.) Vö. még: *Mathia:* Vigília (1953. febr.) 57—63; *Mathia:* i. m. 1954; *Schram F.:* Ethn. (1956). 294—298; *Dömötör T.:* i. m. 1964. 169. u. ő.: i. m. 1957. A Magyar Irodalom Története (MIT) II. Bp. 1964, 321. MNT. II. Jeles Napok. 397. A szöveg újból kiadva Régi Magyar Drámai Emlékek. II. 426—435.

[11] Vö.: *Takács J.:* A jezsuita iskoladráma. 1581—1773. II. Bp. 1937. 24, 27, 36. (alábbiakban: TJ).

[12] Vö.: MIT II. 264.

[13] *Juharos F.:* A magyarországi jezsuita iskoladrámák története. Szeged 1933. 102—103.

[14] Vö.: *Prónai A.—Császár E.*: Itk (1915) 114—122.

[15] *Stoll B.:* A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565—1840) Bp. 1963. 146. nr. 240. Vö. még: MIT II, 497—98; *Dömötör: i. m.* 1957; *Szabó T. A.:* Erd. Múz. (1946) 121—127; *Szabolcsi B.* Itk. (1926) 114—121; *Szabó T. A.:* Kéziratos énekeskönyveink és verses kéziratainak a XVI—XIX. században. Zilah 1934. 125.

[16] Vö.: *TJ:* 97.

halmi apát ordinariátusának a területe.[17] Az 1763-as, a Dőri-énekeskönyvben található betlehemes játék az imént említett betlehemessel mutat rokonságot.[18] A Herschman-gyűjteményben olvasható vízkereszti játékot a székesfehérvári fiatalok játszották. A gyűjtemény keletkezési idejét Stoll 1773—1790 közötti időre teszi.[19]

A már említett gyöngyösi ferences pásztorjáték a XVIII. századból való. Valószínűleg templomban, oratóriumszerűen adták elő.[20] Az 1780—1810 közötti évekből való a Karátson-éjjelre való pásztori beszélgetés című, Schram által közölt betlehemes játék. Schram a szöveget sem helyhez, sem szerzetesrendhez nem tudta kötni. A piarista szerzőt is csak nagyon esetlegesen feltételezte.[21] Dömötör Tekla hívja fel a figyelmet egy gyűjteményre, amelyet Czombó Mihály (Mózes?) állított össze 1800 táján. Ebben található egy betlehemes játék Versus Paskillis (!) cím alatt. «Mondanivalóját dramatizált formába önti, s így igen közel áll a betlehemes pásztorjátékhoz» — nyilatkozik a darabról Dömötör Tekla.[22]

Ismert történeti betlehemeseink a szakrális és a folklór pólusok között a legkülönfélébb árnyalatokat képviselhetik. A folyamatos folklorizálódás nem mutatható ki. Párhuzamosan éltek egymás mellett a szakrális és a folklór változatok. A liturgikus játék megőrzi szakrális jellegét, a színpadról vagy a templomból a házakhoz vitt betlehemeshez azonban az évtizedek folyamán ősi, nem keresztény eredetű motívumok is tapadtak. Erre mutat rá Trencsényi-Waldapfel Imre, majd Mathia is. Azaz a recens betlehemes játékban megtalálhatók a balkáni állatalakoskodás, a bizánci mimosz, a regölés, sőt egyes dionüszoszi szertartások tartalmi és formai jegyei is.[23]

A Praefatio egy korábban előadott Katalin-drámára utal. A Katalin-téma a XVII—XVIII. században a jezsuita iskolákban eléggé kedvelt, hiszen Katalinnak a filozófusokkal való vitája, illetve annak színpadon való megjelenítése során a rétorok osztályába járó tanulók gyakorlatot szerezhettek a vita elméletében és gyakorlatában. Ilyenformán a valószínűleg terjedelmes, beszédekből összeállított vita (certamen) nemcsak Katalin és filozófusok, hanem az azokat megszemélyesítők versengése is volt. A témát szívesen dramatizálják a német jezsuiták is.[24] Magyarországon viszonylagosan kevésbé népszerű a jezsuiták körében. Egy alkalommal azonban a piaristák is «színre viszik».[25] Ferences vagy minorita Katalin-drámáról nem tudunk.

[17] L. *Schram:* i. m. (1964.) 502—504. Pannonhalmi betlehemes.

[18] L. *Schram*: i. m. 1965. Dőri-énekeskönyv (1763—1774.) Pannnonhalma Főapátság Könyvtár 10A E 29/1. Írója Kovács István, dőri iskolamester. 61—75: Karácsonyi énekek — köztük: Karátson Ejjeli mulatság.

Stoll: i. m. nr. 269. Vö. még: *Dömötör:* i. m. 1957; *Schram:* Betlehemes játékaink (Népr. Múz. kiadványa. Bp. 1956. rotaprint.)

[19] *Mathia K.:* Vigília (1954 jan.) 9—27. A keletkezési idő feltehetőleg 1767 és 1768 előtt cc. 20—30 évvel. A gyűjteményre vonatkozó leglényegesebb adatokat l. *Stoll:* i. m. nr. 310. *Stoll* szerint a keltezés 1773—1790 között. Vö. még: *Dömötör:* i. m. 1957: Kelt. idő: 1767—68 előtt cc. 20 évvel.

[20] L. *Dömötör:* i. m. 1957. A karácsonyi mise keretében játszották. A kézirat lappang. Közzétette: *Pásztor L.* Two Franciskan Christimas High Containing Hungarian Shepherd Plays. Archivum Franciscanum III—IV. 411—432. Firenze 1950. Vö. még: *Rajeczky B.:* A gyöngyösi pásztormisék. A magyar zene történetéből. Zenetudományi tanulmányok IV. Bp. 1955. 99—102.

[21] *Schram:* i. m. 1964: 505—520.

[22] Vö.: *Dömötör:* i. m. 1957 — A gyűjteményről leglényegesebb adatok: *Stoll:* i. m. nr.558. Megjegyzendő, hogy *Stoll* több helyütt a gyűjtemény versanyagának vázlatos ismertetése közben több alkalommal szó szerint idézi a szerzői bejegyzést: 18001 (sic!) moses Czombo, másutt: moses Czombo Anno 1801, Moses Czombo Anno 1801. Nem tudjuk, hogy miért kapott a gyűjtemény tévesen Czombo *Mihálytól* nevet. *Stoll* sem a téves címre sem a karácsonyi játékra nem utal.

[23] Vö.: *Trencsényi-Waldapfel I.:* Pásztori magyar Vergilius. (Bp. 1938.) és *Mathia:* i. m. 1953: *Mathia* utal *Bálint S.* Az esztendő néprajza című munkájára. Bp. 1942. 8. Vö. még: *Dömötör:* i. m. 1964. *Dömötör* ugyancsak utal erre a kérdésre. Megjegyzi azonban, hogy a betlehemes játékoknak a nem keresztény szokásanyagokkal való kapcsolata nem speciális magyar jelenség. *Schram:* i. m. 1964. 519.

[24] *J. Müller:* Das Jesuitendrama in den Ländern deutscher Zunge vom Anfang (1555) bis zum Hochbarokk (1665). Augsburg 1930.

[25] 1615. Homonna: S. Catharina Virgo — TJ. 17. Vö. még: *Blanár:* Az ungvári gimnázium története. Isk. Ért. 1912—13.

További kérdésünk az, hogy a most ismertetett betlehemes játék rokonítható-e történeti betlehemes játékaink valamelyikével. Feltehető, hogy a mi pásztorjátékunk a katalógusba vétel évét (1732) 5—10 évvel megelőzi. Így is történeti játékaink közül időrendben a harmadik.

Dömötör Tekla munkájában (1957) az ecsegi, a Tsorik-kéziratbeli, a Herschmann-gyűjteményben található, a dőri Kovács István-féle, a gyöngyösi ferences és a Czombó-kolligátumban lévő betlehemes játékok bizonyos jegyeit hasonlítja össze. Schram csak később közölte a fentebb már említett három történeti betlehemest. Az összehasonlítást tehát most már kilenc történeti darab ismeretében tehetjük meg.

Betlehemes játékunk szálláskereséssel kezdődik. Ez a motívum csak az ecsegi darabban jelenik meg. A háromkirály vagy a Heródes motívum nincs darabunkban. Az itt található pásztornevek közül (Tityrus, Meliboeus, Mopsus, Coridon, Bacsa, Daphnis, Palaemon, Menalcas, Silenus, Sorgus) néhányat találunk az ecsegiben, a Herschman-félében, a XVIII. század végi Schram által publikált darabban (ecsegi: Titire — Herschman: Choridon, Menaclas (!) — XVIII. század végi: Menalkas, Mopsus).

Az ajándékok különbözősége illetve azonossága alig hisszük, hogy lényeges eligazítást nyújthatna. Annyit azonban meg kell jegyeznünk, hogy valamennyi történeti darab közül a szereplők nagy számának megfelelően ebben a darabban viszik a pásztorok a legkülönfélébb ajándékokat: káposztát kolbásszal (caules cum farcimine), fonott kalácsot (torta pulchra), friss gyümölcsöt (fructus recens), tojást, diót, juhtejet, fokhagymát, vöröshagymát (allia cum caepis), mézet, pépkását (puls) és 5 kanálnyi vajat (5 coclearia butyri).

Énekelnek, táncolnak vagy furulyáznak az ecsegiben, a Herschmann-félében, a dőri darabban, a kézdiszentlélekiben, a pannonhalmiban, a XVIII. század végiben, természetesen a miénkben is.

A játékos, komikus költögetés a legvaskosabb az ecsegi darabban. Talán éppen ez jelzi, hogy a játék már elvesztette szakrális jellegét, s közelebb áll a folklór változatokhoz, így recens játékainkhoz is. A költögetés komikuma a most ismertetett játékban is megtalálható. csak sokkal finomabb, választékosabb nyelvezettel, mint az ecsegiben (l. 146—147. sorok).[26]

Recens pásztorjátékainkban ugyanezek a vonások megjelennek. Így a tréfás költögetés vaskosabb formája, a farkastól való félelem, a vergiliusi nevek, természetesen az ajándékvitel, az ének, a tánc vagy a furulyaszó.[27]

A Schram által közölt pásztorjátékok közül számunkra két darab rendkívül fontos lehet. A kézdiszentléleki a keletkezés helye miatt kapcsolható a most ismertetett kantai darabhoz, s ha amaz ferences eredetű, emezt legalábbis a közeli Kanta község minoritái játszhatták. A két betlehemes játék keletkezési idejét legfeljebb csak 6—7 évtized választja el egymástól. Közismert, hogy Csík megyében szinte napjainkig él a szokás, hogy a betlehemes játékot jelmezben a pásztormisén adják elő. Ilyen alapon feltételezi Schram, hogy a kézdiszentléleki darabot templomban adták elő. Feltételezhető, hogy a XVII. század közepétől él a templomi betlehemezés szokása, s így ez is alátámasztja korábbi állításunkat, hogy a kantai darabot szerzője templomi előadásra szánta.

Sokkal közvetlenebb betlehemesjátékunknak az 1780 és 1810 közötti évekből való pásztorjátékkal a kapcsolata. A bukolikus hangvétel miatt Schram úgy véli, hogy az általa közzétett darab közeli rokonságban áll az iskoladrámával. A kézirat keletkezési idejéből viszont arra következtet, hogy piarista szerző műve; a jezsuita rendet ekkorra ugyanis a pápa, a pálost és a minorität pedig II. József oszlatta fel. Schram darabja másolat. Schram és az általunk publikált darab egy-egy szakaszának (a pásztorok beszélgetése) rendkívüli hasonlósága alapján elképzelhető, hogy a Schram-féle darab korábban keletkezett, esetleg még a jezsuita rend feloszlatása (1772) előtt, s így vagy minorita vagy je-

1628. Szent Katalin élete *Pozsony.* Vö.: *Bayer J.:* A magyar drámairodalom története a legrégibb nyomokon 1867-ig. II. Függelék. 385. Vö. még: *TJ.:* 20, 28, 32, 94. — *Prónai—Császár:* i. m. Itk. (1915) 114—122.

[26] *Mathia* (i. m. 1953.) szerint az ecsegi darab átmeneti forma a liturgiai misztérium és a népi játékok között. Ezt a megállapítást csak akkor tartjuk helytállónak, ha e «átmeneti formát» úgy értelmezzük, hogy a darab megőrzött bizonyos liturgiai elemeket. Annyi azonban véleményünk szerint bizonyos, hogy az ecsegi darab egyes motívumai közelebb állnak a népi játékhoz, mint a liturgiai misztériumhoz. *Gyulai:* Karácsonyi mysteriumok és vízkereszti játékok (Magyar Népköltési Gyűjtemény I. kötet Bp. 1872.) hiányolja ezt az átmeneti formát.

[27] Vö.: MNT. Tréfás költögetés: nr. 353, 355, 357, 358, 364, 367, 372, 380, 381, 385.

zsuita szerző műve. Sőt — bár kéziratunk sorsa nem dönt egyértelműen — a Karátson-éjjelre való pásztori beszélgetés című darab szerzője ismerhette a miskolci kéziratból most közreadott darabot vagy azzal egy igen közeli rokonságot mutató, más, talán magyar nyelvű játékot.

Hogy a miskolci (illetőleg kantai) latin nyelvű színjáték viszonyát a XX. században a nép szájáról gyűjtött betlehemes játékokhoz meghatározzuk, induljunk ki a Magyar Népzene Tára II. kötetében közölt osztályozásból.[28] Latin nyelvű játékunk jegyeit megtaláljuk az *AI a*, az *A III*, az *A IV*, a *B III*, *B IV* típusokban. Terület szempontjából ez annyit jelent, hogy a most ismertetett pásztorjáték jegyei megvannak Erdélyben, a Dunántúlon, a Felvidéken, nincsenek azonban meg az alföldi típusokban.

A szálláskeresés motívuma megjelenik a MNT 353, 354, 355, 357, 384 (csak dalszövegben), 385, 386-os számú darabokban. A területi megoszlás a következő: Csík megye, Bukovina, Kolozs megye, Szatmár megye, Maros-Torda megye és Székesfehérvár. A szálláskeresés motívumát tehát recens betlehemes játékaink közül csak néhány őrízte meg. A magyarországi változat valószínűleg egy liturgiához kapcsolódó dramatikus szokásanyag következménye. Itt bővebb a szálláskeresés dialogizált feldolgozása. Kétségtelen, hogy a most ismertetett darab igen terjedelmes variáns. Legközelebb talán az *A I* típushoz állna, amelyre a terjedelmesség, az epikus elemekkel való átszőttség és a sok szereplő (10—20 személy) a jellemző.

Feltűnő jelenkori betlehemes játékainkban az antikizált nevek különféle változatainak használata.[29]

Van-e a szakrális jegyeit mereven őrző változatnak kapcsolata a profán témájú, rokokó pásztoridillel? A névválasztás eredetét minden bizonnyal az iskolai oktatás tananyagában (Vergilius), másrészről a rokokó korhangulatában kell keresnünk. A pásztoridill kedvelt drámatéma a rokokóban. A profán, klasszikus mitológiai témák hősei közül még a jezsuiták is szívesen jelenítik meg Daphnist, a pásztorok békéjének őrét, de a színpadon a pásztorok is megjelennek, s Vergilius mintájára a kor nosztalgiáját fejtik ki az emberi boldogság után. A XVIII. században a jezsuita színpadokon a profán pásztorjátékok is helyet kapnak, az udvari színjátszás is szívesen fordul ehhez a témához.[30]

Nem tartjuk azonban különösnek, hogy a profán pásztoridillt a karácsonyi téma nélkül is krisztianizálják, s így a keresztény, a pásztoridillel motivált betlehemes játék és a profán «palilia» között megteremtik az átmeneti formát.[31] Erre az egyik legjellemzőbb

[28] L. MNT 397.

[29] A névadás kérdésére is utal *Trencsényi-Waldapfel I.*: Acta Ant. Hung. 14 (1966) 17.

[30] 1761. Kassa: «Cyrus a Pastoribus per lusum Rex renuntiatus.» TJ 115. — EK Ab 89. 1761.

1762. Selmecbánya: «Daphnis Schemnecziensa rura consultans.» TJ 117. — EK Ab 104. 1762.

1766. Trencsény: «Poeta ipsumet reppraesentans (!) sub schemate Daphnidis a Pastoribus festa inter acclamationes excepti.» TJ 125. — EK Ab 117. 1766.

1767. Trencsén: «Telemachus vel inter Pastores atque adeo in deserto prope Oasim magnanimus suis facinoribus illustris.» *TJ:* 127. — EK 117. 1767.

1767. Székesfehérvár: Palilia *TJ* 127. — EK Ab 82. 1767.

1767. Szakolca: «Alippus, fratris invidia apud pastores exul sortique dein pristinae redditus.» *TJ:* 127. EK Ab 107. 1767.

1767. Buda: Faustulus et Dorilius pastores *TJ:* 125. — EK Ab 84. 1767.

1767. Sopron Actus III.: Telephus — pásztori játék. Szereplők: Telephus, Philaretus, Theocritus, Amyntas, Sethon, Thyrsus, Tyndarus, Alexis, Aegon, Corydon, Carillus. *TJ:* 127. — Magyar Könyvszemle 1883. 330. Nyomtatott programja a Nemzeti Múzeumban.

1768. Nagyszombat: Adonius Actus III. Dramma pastoritium. *TJ:* 128. — Magyar Könyvszemle 1884. 51.

A rokokó udvari színjátszásban is megjelenik a pásztoridill:

1782. Eszterháza: La fedetta premiata. Dramma pastorale giocoso da rappresentarsi in Esterhaz 1782. (Musica di Gius. Haydn.) Vö.: *Horányi M.:* Az Eszterházy-színházak szövegkönyvei (Adattár) Bp. 1957. Színháztörténeti füzetek 17. szám. 9.

[31] 1750. Komárom: «Cliens Marianus sub schemate Palis pastorum Deae.» TJ 93. — Mill. Ért. 85.

1759. jan. 22. Kolozsvár: «Ludi pastoritii Sacris sive Amyntas Visa primum Virgine Deipara caecus, mox alterum conspecta utroque simul oculo foelix.» Scenae XIV.

példa az 1765 júniusában Kolozsvárott előadott keresztény pásztori játék. A darab főhőse egy félszemű ifjú, aki Szűz Mária látásától eltelve elhatározza, hogy kiszúrja a másik szemét is. Mária azonban megakadályozza tervének végrehajtását, sőt a másik szemét is csodálatosan meggyógyítja. Szereplő személyek: Alexis, Satyrus, Thyrsis, Menalcas, Nisus, Amyntas, Pales, Daphnis, Tityrus, Meliboeus, Alphaeus, Majas. A darabban *musici* és *saltatores* is megjelennek.[32]

Az iskoladrámák jegyzékeiben felsorolt drámacímek, sajnos, igen szűkszavúak, s emiatt nem lehet minden esetben eldönteni, hogy betlehemes játékot vagy antikizáló, profán témájú pásztoridillt adtak-e elő.[33] Recens betlehemeseink antik neveit ezekből a profán, közbülső típusú vagy betlehemes pásztorjátékok korai, ma már meg nem levő darabjaiban kell keresnünk. Recens betlehemes játékainkban a következő antikizáló nevek fordulnak elő természetesen már folklór változatban: Coridon helyett Koredob, Koredo, Tityrus helyett Titire, Titere stb. Mopsus helyett Maksus. Sok esetben a pásztorok csak sorszámot kapnak, a szövegből azonban kiderül, hogy egyiknek, másiknak antikizáló neve van.[34]

Valószínűleg azokban a recens pásztorjátékokban szerepelnek az antik pásztornevek, amelyeket egy-egy szerzetesi iskola vagy általában valamiféle iskola hatókörébe tartozó helységben játszanak. A kérdés teljes tisztázása érdekében a források szélesebbkörű számbavétele lenne szükséges.

A most ismertetett és közreadott pásztorjáték tehát az eddig előkerült és publikált magyarországi darabok közül időrendben a harmadik. 1732-ben már az erdélyi Kanta község minorita iskolájában ismerték. Reprezentálja a XVII—XVIII. századi katolikus iskolák templomban vagy színpadon előadott betlehemes játékait. Tükrözi a keresztény rokokó szellemiséget. Újkori, magyarországi latinságunk egy tiszteletre méltó darabja. Hexameterei, nyelvezete, a klasszikus, elsősorban Vergiliusra utaló reminiszcenciák egyaránt emelik értékét.

Kézirata teljes szöveggel a gyulafehérvári Battyhyány-könyvtárban. — Magyar Könyvszemle 1884. 54. Vö.: itt az 1765-ös Esztergomban előadott darab címével. TJ 111.

1765. Esztergom (júliusban): Palilia Sacra Actus III. Nyomtatott programja a Nemzeti Múzeumban. TJ 122. Vö. még: Magyar Könyvszemle 1883. 330. — *Juharos:* i. m. 98. A júliusi előadás bizonyossá teszi, hogy nem betlehemes játékról van szó.

[32] *Takács* az előadás idejét 1765 júliusára, *Juharos* pedig júniusra teszi. Nem tartjuk valószínűnek, hogy ugyanazt a darabot két hónap leforgása alatt kétszer is előadták volna az esztergomi jezsuita iskolában.

[33] Bizonyításul csak egy példát: 1759/60. Nagyvárad: Pásztori játék. Vö. *Némányi L.* EPhK (1897) 795—800. Vö. még: *Juharos:* i. m.: 35.

[34] MNT. Nr. 353: Karidon (Kászonújfalu Csík megye) — 354: Kuridom (Józsefalva Bukovina), 358: Citrus (Tytirus?) (Debrecen), 360. Makszus, Koredo (Nemesbőd, Vas megye), 361. Titeris, Maksus, Koredob (Nagymizdó Vas megye), 365. Maksus, Citera (?), Koredor (Vác), 368. Koridon (az öreg pásztor) (Pásztó Heves megye), 369. Kiridon, 379. Koredo (Somlóvásárhely, Veszprém megye).

PRO NATIVITATE DOMINI

CATALOGO CONVENTUS CANTENSIS ADSCRIPTUS *1732.*

37A Tandem post multos passus, post ampla viarum — medium
longarum spatia ad notas pervenimus Urbis
Portas, qvae toto multum celebratur in orbe.
Sed qvoniam astrifero procedit vesper olympo. — dextra
Majorésqve cadunt altis de montibus umbrae.
Corpus ubi lassum ponam, dilactáqve conjunx?
Hospita si vulgi peregrinus tecta reqviro — medium
Omnia praegrandi venalia pondere constant.
Qvod si magnificos Urbis deposco penates. — sinistra
Nemo dabit, qvivis potius contemnet egenum.
Pauperis ergo petam contectam stramine gazam
Ast en sollicito procedit obvius herus
Unde tuos ducis peregrine senecio gressus? — Dominus venit a dextris
Mi Domine angusta venio de Nazareth urbe. — Joseph
Et jam defessus investigo hospita tecta.
Qvaeso, si flagras divinis corde favillis
Hospitium preabeto mihi; qvo lassa reponam
Membra per hanc noctem conjúnxqve pecúsqve
Qvid? tu praesumis nostras exposcere penates? — Dominus
Tu aulam, tu formosa rogas palatia qvaeris?
Apage pro abjectis non sunt mea tecta colonis
Nostros Principibus svevi praebere penates
nostros, haud miseris, stabulum tu qvaerito pro te.
Hanc prius afflictâ praevidi mente, repulsam — Joseph medium
Sint grates superis, gaudens accepto repulsam — dextra
Qvám bene sum lassum peregrinus nactus in aedem. — Caupo venit a sinistris
Nonne placet venerande senex deducere gressum?
Qvidqvid habere cupis promam modo stringe crumenam.
Haec ego solvendo non sum, cuj est sicca crumena.
37B Non mea tecta patent, qvos turpis vexat egestas. — Caupo
Supplico per summum Coeli terraéqve Tonantem. — Joseph
Praebe locum, non plus unam modo transigo noctem.
Nec media te nocte sinam reqviescere frustra. — Caupo
Solve locum, totis demum requiesce diebus.
Paupertate premor, tamen unum cede locellum — Joseph
Caupo precor. qvid sic molestas auribus odas — Caupo
Decantas, nunqvam gratis mea tecta videbis.
ô duras nimium mentes! auróqve sepulta — Joseph medium
Corda hominum, patitur sic pauper ubiqvé repulsam.
Omnia pauperibus desunt, clausae undiqve portae — sinistra
Dum rogat auxilium, solum panduntur ad aurum.
Divitiae regnant, multis laudatur egastas, — medium

Appetitur paucis, certé Dea nulla per orbem
Tam multis colitur, qvám Diva pecunia votis.
Paupertate nihil gravius reperitur in orbe. dextra
Dives ubiqve placet, pauper ubiqve jacet.
Dij peregrine viam concedant opto secundam. Rusticus
ex sinistra

Qvid moestis auras comples grandiendo qverelis.
Jam Titan fessos oculos demergit ad undas Joseph
Nec tamen est proprias qvi me deducat ad aedes.
Me Domini spernunt, caupo, qvoqve temnit egenum,
Hospitiumqve mihi noctu dare utérqve recusat.
Forte locus superest exili rustice gaza.
Me sociámqve sinas istam traducere noctem.
Me fateor permagna tuj conpassio tangit Rusticus
Verum poscenti neqveo promittere gazam.
Hospitibus jam plena tumet nostriśqve propinqvis
ô dolor! ô rursum moesti nova vulnera cordis Joseph
Consilio tandem misero succurrito patri
38A Qvóqve locem fessos artus ostende colone.
Est extra portas Urbis praesepe sat amplum Rusticus
Qvo de more suas pellunt pro nocte capellas
Pastores, illic poteris reqviescere fessus.
Dij tibi multiplicent aeternis mercibus aedem. Joseph
Qvâ monstrâro viam securo tramite pergas Rusticus
Me tantum lento comitare senecio gressu. Mopsus Melibaeus
Coridon Tytyrus(!)
Bacsa

Heu me felicem! qvem rustica protulit orbi Moelib.
Mater pastorem. Similem num qvando bubulcum
Vidit humus? pingvem ruri qvi mandere possum
Frustatim gestando sinu cum pane burendam.
Et me qvis dicet male fausto sidere natum Mopsus
Cuj lac per totum non unqvam defecit annum.
Et mihi semper adest gratum lac inde bibenda Tityrus
Pars remanet, partem liqvefacta coagula durant.
Qvis me Damoeta vivit felicior orbe Coridon
Cuj porca est pingvis foetu comitata decenni,
Est etiam petulans hoedus, doctúsqve jocari
Capreolus, manibus porrectam surripit escam.
Qvid gelida Platani memorem verbosior umbras. Bacsa
Qvid scrupi spelaea cavi, vivóqve sedile
Muscosum saxo, dum prata comantia tondent
Lanigerae pecudes, altae sub fornice qvercus
Ipse gregem, saltúsqve cano, faunósqve benignos,
Arboreásqve Deas calamo super astra repono.
Tum socijs pressi propino cymbia lactis
Nescio qvid nostra insolitum mens praevidet omen Mopsus

laetitiae. Venient aliunde ingentia nobis
Gaudia. Nun pariet fortassis vacca gemellos? Moel.
38B Qvam foret hic nobis pergratus pastor amande Mopsus
90 Partus tunc ego flaventi mea labra butyro Coridon
Ungere constanter possem, barbámqve rotundam.
Intereà modulis lubet indulgere receptis. Titirus (!)
Nonne placet cantare socij? Moel.
placet omnibus istam Bacsa
Insolito plausu et cantu traducere noctem.
95 Frater ego mecum binas gero lactis ovini Tytirus (!)
Pintas, cum sitibundus eris, libabis amice.
Et mihi torta sinum pingvis gravat, átqve burenda. Coridon
Qvam bene conveniunt dulci cum lacte burenda. Bacsa
Incipe Mopse prior Moel
non est mihi sermo canorus Mopsus
100 Rauca mihi vox est. hirsutas apprime gajdas
labris tu bacsa, laetum incipe tytire carmen.

Cantus

Jaj qvid ego cerno. Coridon
sunt somnia chare bubulce Bacsa
Pone metum jubeo Coelo gratissima turba. Angelus
Gaudia festa tibi porto Coelestis ephebus
105 Scilicet est mundi Salvator natus in antro
Bethlaɔo (!) terris pridem promissus ab astris.
Qvem multis precibus exoptavêre parentes
Ipse est, qvi scelerum durissima vincula solvet
Hunc laceris pannis inter praesepia Virgo
110 *Et Mater tectum lactat. Sint vestra coloni*
Gaudia, qvod primi summum diademate regem
Cernitis humano cinctum dominúmqve perennem
Ergo pastores properate videre puellum
Regem, qvi nullo recubans fulgebit ab auro.
115 Non tegit hunc byssus, non sed praesepia, foenum.
Nunc ⟨rursum⟩ fratres reddamus grata Tonanti
Carmina, sic totus modulis jam personet orbis.
Gloria in excelsis Deo etc.
39A Ut verum fatear primo pervaserat ingens Moelib
Pallida membra timor, stupidúmqve relinqverat, atdum
120 Formosum vidi juvenem, blando ore loqventem
Illico me sensi ac perfusum lacte caprino
Et mihi turbavit non nil in corpore sensum. Mopsus
Ut Coridon sonus hic placuit? mihi nil magis unqvam. Tityrus
Non qveo mellifluj dulcorem promere cantus Coridon
125 ô mihi si semper similes audire liceret

Voces, ô qvam tunc divinus rusticus essem.
Visamus, fratres Dominum, natúmqve puellum — Bacsa
Qvaeso salutemus.
Fiat consentio dictis — Tityrus
Ante tamen patri presso gravitate senili
Visa feram, cupiet natum spectare puellum
Consilium mihi valde placet curramus ad aedes. — Mopsus
ô nate lapse fulgidâ Coeli domo. — B[eata] V[irgo]
Cujus potenti dextera Coelum et solum
Reguntur, inopis tu parentis eligis sinum.
ô grandis amor! ô unicum Matris tuae solamen!
ut qvid Coelicas linqvis, domos.
ligatus in vilissimis pannis tremens, jaces?
Infantis hujus ora me rapiunt sibi — Joseph
Qvis te sacrate parvule, mi J e s u l e
Ab aede sideris evocavit et sole
Deposuit, hominem Deus miserrimum
Qvis haec fluenta gratiae effari valet. — Palaemon Menalca Silenus Daphnis Sorgus.

Heus frater nocturna qvies num cessit amica? — Silenus
Sint grates superis, dulcissima somnia menti — Palaemon
Ingessit phantasma meae corpúsqve refecit.
Heus audis, audis, heus audis surge Menalca. — Daphnis
Qvid stertis, longósqve trahis per guttura ronchos.
39B Qvid Daphnis dulcem turbas mihi nocte qvietem — Menalcas
Ad garamantas abi, placidam non rumpe qvietem
ô te felici natum sub sidere faunum — Sorgus
Cuj natura suum nescit subducere somnum.
Noctes insomnes miserè traducere cogor.
Ast hem raptato cursu de rure bubulci — Daphnis
Accurrunt, Malesana lupi si forte caterva
Invasit pecudes.
Qvae causa relinqvere capras — Silenus
Impulit.
anne greges tuti pascuntur in arvis? — Palaemon
lanigerae pecudes tutè per prata qviescunt. — Tityrus Daphnis Melib. (!) Palaem. Mopsus Menalc. Coridon Silenus Bacsa Sorgus

Est aliud nostris oculis qvod vidimus omnes — Moelibaeus
Haec audire placet nobis cito visa retexe. — Silenus
Tanta mihi fateor non sunt qvibus eloqvor ora. — Maelibaeus (!)
Qvae patulis vigiles percepimus auribus omnes
⟨Coelica turba illud primos solamen habere — ⟨Mopsus⟩
Nos voluit, qvod missa polo sunt gaudia mundo.⟩

Obsecro visa refer, seriémqve retexe sonatae. Menalcas
Res nova nam ad nostrum cantor pervenit ovile Koridon(!)
Exposuitqve novos terris venisse triumphos
Sed qvas coelestis genius dedit ore loqvelas? Daphnis
Dum rectè medium cursum compleverat atra Tityrus
Nox, venit qvidam Coelesti lumine splendens
Et dixit, vobis pastores nuntio magna
Gaudia, sit summo Coeli terraeqve Tonanti
Gloria, qvi pacem mortalibus attulit axe
Natus in Urbe Bethlem vili sub rupe Redemptor
Est vobis hodie, dura qvi solvere mortis
Lege cupit miseros, largiśqve favoribus orbem
Implere, Hunc laceris inter praesepia
Foenum contectum pannis Mater Virgo ubere lactat.
O qvam laetitiae plausu praecordia saltant Sorgus
Qvod mihi decrepito natum de Virgine Regem
Cernere concessit vasti moderator olympi
Ô nos felices ô teŕqve qvateŕqve beatos Silenus
Credo puellus erit rubeo ⟨pretiosior⟩ auro. Menalcas
Hunc nos qvam primum properemus visere:
⟨qviśqvis⟩ fratres Bacsa
Heus curramus ad úsqve Bethlem spectare puellum. Daphnis
Anne novum vises Daphnis sine munere Regem? Palaemon
Absit nam caules ego cum farcimine dabo. Daphnis
Sed tua qvae Coridon portabit dona canistra Sorgus
Infanti?
pulchras tortas. fructúsqve recentes. Coridon
Haec mea bursa gerit.
nuper gallinà per herbas Mopsus
Ova mihi peperit, qvàm plurima, parvulus ova
Numqvid amat? puero sint instar muneris ova.
Et qvid de nucibus? puero cum creverit aetas Bacsa
His nucibus ludet.
Pintas ego lactis ovini Tityrus
Praedulcis binas gesto, res optima parvis?
Qvid tua capsa gerit? Bacsa
conjunx mihi dona parabit. Sorgus
Allia cum caepis ego praesentabo puello. Moelibaeus
Ergo prius nostras fratres curramus ad aedes, Silenus
Et qvod erit dignum pariter donabimus omnes.
abeunt Daphnis
Palaemon
Menalcas
A b e u n t 5 Silvyanus
Sorgus
Interea nos plaudamus modulamine dulci Bacsa sicut prius

Cantus.

Adsum cum socijs portans mea munera nato — Daphnis
Sunt acidi caules multum pingvedine porci
Conditi, farcinen erit laridumqve parenti.
Non sunt pro puero primo qvem protulit orbi — Koridon(!)
Mater *amata acidi caules. nam* dentibus infans — Daphnis — Rident
Pauper eget, vetulus vix mandet — Menalcas
Palaemon
Sorgus
Silenus
Non qvales gestat mea capsula caules — Daphnis
Sunt rubeo tuti conspersi cerne colore. — Menalcas
Mel praedulce fero pueris nil charius isto. — Palaemon
Ex milio pultes credo non respuet infans — Sorgus
40B210Qvas coqvet ad flammas Mater cum lacte puello.
Hic pro pulticulis coclearia 5 butyri — Silenus
Infanti porto, sic contemtabimus illum.
Aggrediamur iter qvoniam convenimus omnes. — Mopsus
Ignotum nobis sed qvis per signa puellum — Bacsa
Monstrabit, *retegetqve novos infantis honores.*
Nonne tibi jam Bacsa prius Coelestis ephebus — Sorgus
Signa dedit, praesepe cavum, pannosqve puelli.
Verum de vestro ⟨Daphnis⟩ verbum excidit ore — Bacsa
Hoc etenim patulis percepimus auribus ante
Perge viam primus directam Daphni teneto. — Moelibaeus
Praecedo juxta aetatem me qvisqve seqvatur — Daphnis
Cantus de Christo nato ô Jesule al[ter]
primus — Daphnis
Cantus *compendium puellule* — Sorgus
Silenus
Palemon
Menalcas
Moelibaeus
Qvis sonitus fratres nostras se fundit in aures? — Silenus
Infantis locus est, hunc svavis musica prodit — Sorgus
Sistite vos gressum, stabulum lustrabo qvid insit — Daphnis
Singula mox réferam.
Dic qvaeso chare sodalis — Palaemon
Vidistine aliqvid, vidistin forte puellum?
Non tantum puerum Coeli qvem cantica mulcent — Daphnis
At veneranda senis conspexi labra sedentis
Et teneram genibus flexis orare parentem.
Ipse est in stabulo qvem jussit Coelicus ales — Koridon(!)
Qvaerere dum pacem mundo cantabat adesse
Nescio pastores qvas miscent rure loqvelas. — Joseph

MTA Könyvtára

Fortè suas pellunt nostrum de more capellas
In stabulum, ut nati dulcissima somnia turbent.
Qvo celeres isthac contenditis ire bubulci.
Qvaerimus in Bethlem Coelesti ab origine natum — Daphnis
〈Qvo nos cantores jusserunt ire pilares.〉
ô fratres fratres mysteria magna refertis — Joseph
Ite intrate lares prolemqve cubare Tonantis
41A Cernatis molli in foeno matrémqve puelli
Salveto praedulcis amor tu pulchrior infans — Daphnis
Es violis, ô lux terrarum chare puelle
Tu meus es meus es cunctis formosior astris — Menalcas
Tu mea posthac eris semper dulcedo voluptas — Titirus(!)
Optamus magnus crescas, ô pusio crescas. — Omnes
Rustica pandamus tanistris munera fratres — Mopsus
Chare senex infans an non fastidiet ista
Omnia sunt miseris gratissima munera pastor — Joseph
Farcimen caules acidos praesento puello. — Daphnis
Qvos uxor pingvi larido mihi coxit eunti
Tortas ex hac bursa dono fructúsqve recentes. — Coridon
Ova tibi mea sint, cras culcitra parva feretur — Mopsus
His poterit nucibus, nato dum creverit aetas — Bacsa
ludere. lac praesento tibi pro pultibus. — Tityrus
istas — Sorgus
Ex millio pultes.
coclearia 5 butyri. — Silenus
Mater habe mel, nam parvi sunt mellis amantes — Palaemon
Hunc tibi praesento pullum. nam caetera milvus — Menalcas
Abstulit, et teneras laceravit praedo volucres.
Accipe chare puer qvae pauper rusticus offert — Moelibaeus
Allia cum caepis, alia hic mihi munera non sunt.
Parvule muneribus parcas sunt rustica tantum. — Daphnis
Dulcia num cantare libet modulamina Regi? — Bacsa
Qvid cogitas, numqvid sunt rustica grata puello — Sorgus
Gaudia, qvem delapsa polo discordia concors
Angelicis modulis mulcet, somnúmqve reducit.
linqvamus placida puerum dormire qviete — Silenus
Fortè sumus puero matriqve seniqve molesti.
Jam visamus oves post saepe redibimus omnes. — Titirus
Ergo valeto puer Matris pulcherrima proles — Daphnis
Et qvod egena manus nostratibus attulit arvis
Ne spernas, nobis posthac donaria rursum
Si fuerint, prona tibi mente dicabimus omnes
Optamus magnus crescas ô pusio crescas. — Omnes

PRAEFATIO

41B Qvos nuper Alexandriam ad spectandum inter Sanctam Catharinam et Gentiles Philosp[hos][1] certamen evocavimus, hodie ⟨jam⟩[2] ad[3] vile, ad despectum, ad male olidum stabulum, nati in terris Dei domicilium[4] invitamus . . .[5] . . .[6] Venite[7] itaqve et transite[8] mecum usqve in Bethlehem. Videbimus ibi Re[gem][9] Regum, et donatorem universorum recens hominem factum non jam splendida Coeli incolentem palatia, sed vili pecudum caula (!) delitescentem, non in amplissimo Majestatis suae residentem solio, sed in pauperio angusti praesepis ergastulo recubentem, non clarissima dominationis suae luce circumfusum, sed abjectis vilissimisqve pannis involutum, non jura universo dictantem, sed inter hyemis rigores vagientem videbimus. Illud unum[10] a vobis . . . . .[11] enixi postulamus, ut vili qvia vilium[12] pastorum dictioni benignas[13] aures praebeatis.[14]

JEGYZETEK A SZÖVEGKIADÁSHOZ

A szöveget betűhíven közöljük. A marginalis bejegyzéseket, törléseket, javításokat alábbi jegyzeteinkben adjuk. A verssorokat sorszámoztuk. A szövegkiadásban (?)-et és (!)-et alkalmaztunk néhány helyen. A (?) a bizonytalan olvasatra, a (!) pedig grammatikai, helyesírási és egyéb következetlenségekre figyelmeztet. ⟨ ⟩-be tettük a kéziratban áthúzott szövegrészeket, [ ]-be pedig esetleges szövegkiegészítéseinket. A teljesen olvashatatlan szövegrészeket vagy a fel nem oldható rövidítéseket kipontoztuk. A fel nem oldhatóságra jegyzeteinkben utalunk. A feloldható rövidítéseket feloldottuk. A kézirat írástechnikai sajátságainak visszaadására nem törekedtünk: *a'*-t *ae*-re, az *o'*-t *oe*-re írtuk át. Az ékezeteket az eredeti állapotban hagytuk meg. Kitettük még a *-qve* szócska előtti magánhangzóra is a hosszú ékezetet. Ennek ugyan jelentésmegkülönböztető szerepe nincsen, helyenként azonban metrikai értéket jelent. Az interpunctiót eredeti állapotában hagytuk. A helyesírási következetlenségeket — főleg a szereplőnevek leírásánál — megőriztük. Az eredeti szövegben aláhúzott sorokat mi is kiemeltük. A lap felső margóján található + jeleket a szövegkiadásban nem hozzuk. A kéziratban az alábbi rövidítéseket nagy számban találtuk: ó vagy ꝓ : *prae-* vagy *pre-*; ꝑ : *pro*; ꝑ : *per*; q̃ : *qvi*; q̃ : *qvae*; q̃ : *qvod*; ꝯ : *ter*; ẋ : *ver*; g̃ : *con-*.

A szerző a szereplőneveket gyakran módosítja. Itt már a javított szereplőneveket hozzuk.

37 A

4. sor: . . . *qvoniam astrifero* . . . felett: *qvia jam celso*. A javított sor:
Sed qvia jam celso procedit vesper olympo
6. sor: A kéziratban javítás nélkül hagyott hibás sor.
10. sor: . . . *qvivis potius* . . . felett: *siqvidem dives*. A javított sor:
Nemo dabit siqvidem dives contemnet egenum
11. sor: *gazam* felett: *tectum*. Javított sor: stramine tectum.
12. sor: *Ast en* . . . felett: *mihi; .procedit* . . felett: . . . *gressum ferit*. Javított sor:
Ast mihi sollicito gressum ferit obvius herus.
18. sor: *hanc* felett: *tantum*. A sort metrikailag javítja.

[1] *Philosop*[*hos*]. A papír jobb széle kopott.
[2] *jam* áthúzva.
[3] *vile* előtt áthúzva *sto* (?)
[4] *domicilium* áthúzva. Felette: *habitaculum*.
[5] *senissi* (?). Olvasata bizonytalan. Egyébként is rövidítésnek látszik. Felette a rövidítést jelző fektetett *s* betű. Talán *serenissimi*.
[6] *Aff*. Olvasata bizonytalan. Rövidítés. A praefatio végén ugyanez a két szó fordul elő. Talán *Affabri*.
[7] Venite utolsó két betűje törölve. Fölötte *ans* (?).
[8] *transite:* az *-ite* felett *cum* (?).
[9] Re[gem]. A szó utolsó három betűje a lap kopott jobb széle miatt nem látszik.
[10] *Illud unum* felett: [*interim*] (?). A rövidítés feloldása bizonytalan.
[11] *senissi* és *Aff*. Lásd itt 5—6. számú jegyzetünket.
[12] *vilium pastorum* felett kiolvashatatlan szó.
[13] *benignas* felett *patientes*.
[14] *praebeatis* felett *concedatis*.

19. sor: *exposcere penates* felett: *optare sedes*. A javítás a metrikát is figyelembe véve kétféleképpen oldható meg:
vagy: Qvid? tu praesumis nostras optare penates.
vagy: Qvid? tu praesumis nostras exposcere sedes.
20. sor: *rogas* felett: *miser*. Javított sor:
Tu aulam, tu formosa miser palatia qvaeris?
22. sor: *Nostros Principibus. svevi* felett: *Sedes ipsas soleo* . . . Javított sor:
Sedes ipsas Principibus soleo praebere penates.
23. sor: *tu qvaerito* felett két olvashatatlan szó: . . . *pta* . . . .re

37 B

41. sor: *solum* felett: *tantum*. Javított sor:
Dum rogat auxilium, tantum panduntur ad aurum . . .
51. sor: *Me Domini spernunt:* Domini átjavítva Dominusra. *Spernunt* felett: *-it*. Javított sor:
Me Dominus spernit . . .
53. sor: *gaza* felett: *tecto*. Javított sor: . . . exili rustice tecto.
56. sor: *gazam* felett: *tectum*. Javított sor: . . . neqveo promittere tectum.
57. sor: *jam plena* felett: multis plenum est. Javított sor:
Hospitibus multis plenum est nostrisqve propinqvis

38 A

66—73. sorig: a verssorok jobb szélét követő görbe vonal
75. sor: *me Damoeta vivit* felett: *est qvi vivit Coridone beatior* Javított sor:
Qvis est qvi vivit Coridone beatior orbe.
A szövegkiadásban szereplő értelemzavaró hiba csak a javítással érthető.
80. sor: *scrupi* felett: *saxi*. Javított sor: Qvid saxi spelaea . . .

38 B

90. sor: *ego* felett: *tamen*. Javított sor: Partus tunc tamen . . .
91. sor: *constanter* felett: *pro festo*. Javított sor: Ungere pro festo possem . . .
107. sor: *multis* felett: *sancti*. Javított sor: Qvem sancti precibus . . .
111. sor: *summum diademate* felett: *possitis cernere Jesum*. Javított sor:
Gaudia, qvod primi possitis cernere Jesum
116. sor: *rursum* áthúzva. Felette: *igitur*. Javított sor: Nunc igitur fratres . . . A *reddamus* felett: *-tis*. Javított sor:
Nunc igitur fratres reddatis grata Tonanti.

39 A

124. sor: *mellifluj* átjavítva *mellifluae*-ra. *Cantus* felett: *vocis*. Javított sor:
Non qveo mellifluae dulcorem promere vocis.
126. sor: *rusticus* felett: *Coridon*. Javított sor:
. . . o qvam tunc divinus Coridon essem.
141. sor: *hominem Deus miserrimum* felett: amor fecit incusus (?) divis (?) sic induit. Javított szöveg:
Deposuit, amor fecit incusus (?) divis (?) sic induit.
142. sor: A kétszer aláhúzott sor előtt áthúzva: *Induit* (?)

39 B

154. sor: a *si* felett: *num*. Javított sor: . . . Malesana lupi num forte caterva . . .
155—161. sorig: a sorok jobb szélét követő görbe vonal
165. sor: *cantor* felett: *qvidam* . . . . . A javítás az olvashatatlan szó miatt bizonytalan.
168. sor: *medium* felett *2*-es, *cursum* felett: *1*-es szám. Javított sor:
Dum recte cursum medium . . .
170. sor: *nuntio magna* felett: *gaudia*. A köv. sor elején ugyancsak megtalálható a *gaudia* szó. Tehát a javítás nem következetes.
174. sor: *vobis* felett *2*-es, *hodie* felett *1*-es szám. *dura qvi solvere mortis* felett: *recubans in foeno et stramine duro*. Javított sor:
Est hodie recubans in foeno et stramine duro.

40 A

182. sor: *pretiosior* felett: *formosior*. Javított sor: . . . puellus erit rubeo formosior auro·

186. sor: . . . *nam caules ego* . . . *dabo* felett: pingves dabo a . . .caules. Javított sor:
Absit nam pingves dabo a farcimine caules
194. sor: A szerző szándéka szerint valószínűleg a 194. sor után kell beiktatni a jobb oldali marginális bejegyzést:
Menal: Est galina (!) mihi pullorum sedula nutrix

Attamen infelix Mater nam perdidit omnes
Unus de septem superest modo pullus habebit.

198. sor: alatt rendezői bejegyzés: *Abeunt* ⟨*4*⟩ *5.*
200. sor: a *portans* elé és fölé bejegyezve: *de.* A *mea* alatt rövid vízszintes vonal. Valószínűleg azt jelzi, hogy a szövegből kimaradhat. Javított sor:
Adsum cum socijs deportans munera nato
203. sor: *primo* áthúzva, felette *caules.*
204. sor: *Mater* előtt *1°* (?) *amata, acidi caules, nam* felett: *eget nam parvus.* Javított sor:
Mater amata eget nam parvus dentibus infans.
205. sor végig aláhúzva. Jelzi valószínűleg a sor kiesését. A 203—204—205. sorok szövege tehát a javítások alapján így alakulna:
Non sunt pro puero caules qvem protulit orbi
Mater amata eget nam parvus dentibus infans.

40 B

213—215. sorok magasságában marginális bejegyzés:

o chare mi puelle
mi svavis turturille
Amor meus puelle
Meum puelle gaudium

214. sor: *Ignotum nobis sed qvis* törölve. Felette: *Sed qvis monstrabit nobis.* Javított sor:
Sed qvis monstrabit nobis per signa puellum
225. sor: *Dic qvaeso* felett: *carbunculo incendio* (?). Nem hisszük, hogy a bejegyzés a szöveget módosítaná. Inkább valamiféle rendezői utasítás lehet.
229—230. sorok között a jobb margóba nyúló bejegyzés: *Cantus: Jesus est ingredere* (?).

41 A

244. sor: *mea* felett *1*-es, *posthac* felett *3*-as, *eris* felett *2*-es szám. Javított sor:
Tu mea eris posthac semper . . .
251. sor: *Coridon* szereplőnév felett vastagon megrajzolt *b* betű. *Tortas* felett *m.* A *hac* felett és előtt *ex* bejegyzés. Javított sor:
Tortam ex hac bursa dono . . .
254. sor: *Sorgus* szereplőnév felett vastagon megrajzolt *a* betű.
256. sor: *Mater habe mel* felett: *Accipe* . . . . . A három olvashatatlan szó miatt a szöveg javítása nem lehetséges.
260. sor: a *sunt* után vastagon megrajzolt *b* betű.
262. sor: *libet* felett: *placet.* Javított sor: . . . cantare placet . . . Jobb margón bejegyzés hosszanti irányban:
Hunc tibi praesento pullum nam caetera milvus
Abstulit, et teneras laceravit praedo volucres.
Azonos a 251—252. sorokkal.

41 B Praefatio

A Praefatiót feltehetőleg ugyanaz a kéz írta. Tolla azonban hegyezettebb lehetett. Az írás rendkívül apróbetűs, helyenként javított. Olvasata több helyen bizonytalan.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Merkly László
A kézirat nyomdába érkezett: 1968. VIII. 24. — Példányszám: 450. — Terjedelem: 12,6 (A/5) ív.

68.66188 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

E. Pólay: Differenzierung der Gesellschaftsnormen im antiken Rom. (Ism. *Diósdy György*) ... 280
J. C. Goyon: Le Papyrus du Louvre N. 3279. (Ism. *Kákosy László*) ... 282
H. de Meulenaere: Le surnom égyptien à la Basse Époque. (Ism. *Varga Edith*) ... 283
A. Adriani: Repertorio d'arte dell'Egitto greco-romano. Serie C. I—II. (Ism. *Castiglione László*) ... 284
Историја Црне Горе. I. (Ism. *Mócsy András*) ... 286
M. Capozza: Movimenti servili nel mondo romano in età repubblicana. I. (Ism. *Maróti Egon*) ... 287
Az antik Róma. (Ism. *Borzsák István*) ... 289
Ovidius: Tristia. Hrsg., übers. u. erkl. v. G. Luck. I. (Ism. *Borzsák István*) ... 291
W. Kunkel: Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen. (Ism. *Csillag Pál*) ... 293
M. Epstein: Tales of Sendebar. (Ism. *Scheiber Sándor*) ... 295
E. Fleischer: לעניין "השאלות העתיקות" ולבעית זהות מחבר (Ism. *Scheiber Sándor*) ... 296
C. F. Kumaniecki: Scripta minora. (Ism. *Borzsák István*) ... 297

HÍREK

Hahn István: Az Ókortudományi Társaság tizedik éve ... 298
B. Révész Mária: Az Ókortudományi Társaság ötödik latin tanulmányi versenye 301
Petrus Romanelli: Certamen Capitolinum XX. ... 303

IRODALOMTÖRTÉNETI FORRÁSOK

Kilián István: Latin nyelvű pásztorjáték a XVIII. század elejéről ... 304

MUNKATÁRSAINK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az „Antik Tanulmányok" 1. számába október 1-ig, 2. számába pedig április 1-ig lehet kéziratokat beküldeni. Különlenyomatokat a kéziratok benyújtásával egyidejűleg, az Akadémiai Kiadónak címzett megrendeléssel, a szerkesztőség útján írásban kell kérni.

Ára: 20,— Ft
Kötetenként előfizetve: 30, — Ft

INDEX: 26.029

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL MEGJELENT KIADVÁNYOK

1. KÉZIKÖNYVEK:

Ókori történeti chrestomathia. I. Ókori keleti történeti chrestomathia. Szerk. *Harmatta János*. Bp. 1965. Tankönyvkiadó. 412 l.

Ókori történeti chrestomathia. Szerk. *Marót Károly*. III. Római történeti chrestomathia. Szerk. *Borzsák István*. Bp. 1963. Tankönyvkiadó. 288 l.

Barkóczi László — Bóna István — Mócsy András: Pannonia története. Szerk. *Harmatta János*. Budapest 1963. Tankönyvkiadó. 151 l.+24 t.

Moravcsik Gyula: Bevezetés a kizantinológiába. Bp. 1966. Tankönyvkiadó. 163 l.

2. MONOGRÁFIÁK:

Trencsényi-Waldapfel Imre: Klasszikus arcképek 1964. Akadémiai Kiadó. 101 + +97+163+84+80+153+64+115+123+109 l.

I. Trencsényi-Waldapfel: Untersuchungen zur Religionsgeschichte. Budapest, 1966. Akadémiai Kiadó. 571+XXXII.

Gy. Moravcsik: Studia Byzantina. Budapest 1967. Akadémiai Kiadó. 438 l.

3. FORDÍTÁSOK ÉS SZÖVEGKIADÁSOK:

Sukaszaptati. A papagáj hetven meséje a csalfa asszonyokról. Fordította, utószóval és jegyzetekkel ellátta *Töttössy Csaba*. Budapest 1962. Magyar Helikon. 249 l.

Iuvenalis: Szatírái. Fordította és a jegyzeteket írta *Muraközy Gyula*. A bevezető tanulmányt írta *Horváth István Károly*. (Görög és latin írók. 9). Bp. 1964. Akadémiai Kiadó. 390 l.

Pseudo-Longinos: A fenségről. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: *Nagy Ferenc*. (Görög és latin írók 10.) Budapest 1965. Akadémiai Kiadó. 130 l.

M. Porcius Cato: A földművelésről. Fordította és a jegyzeteket írta: *Kun József*. A bevezető tanulmányt írta: *Maróti Egon*. (Görög és latin írók 11.) Budapest 1966. Akadémiai Kiadó. 321 l.

Appianos: A római polgárháborúk. I-II. Fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta *Hahn István*. (Görög és latin írók. 12-13.) Budapest 1967. Akadémiai Kiadó. 504+584 l.

4. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

Menandros: Az embergyűlölő. Ford. *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Bp. 1960. Akadémiai Kiadó. 39 l.

Euripidés: Iphigeneia a taurosok között. Ford. *Devecseri Gábor*. Bp. 1961. Akadémiai Kiadó. 55 l.

Aristophanés: A béke. Ford. *Devecseri Gábor*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 64 l.

P. Vergilius Maro: A szúnyog. Fordította *Szabó Kálmán*. A bevezető tanulmányt írta *Havas László*. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. 15 l.

Sophokles: Antigone. Ford. *Révay József*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.

Hésiodos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kísérte *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.

5. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Adiuvantibus *A. Dobrovits, I. Hahn, J. Harmatta, J. Horváth, Gy. Moravcsik*, redigit *I. Trencsényi-Waldapfel*. Akadémiai Kiadó. Tom. I. fasc. 1—2 (1951), fasc. 3—4 (1952) 515 l. Tom. II. fasc. 1—2 (1953), fasc. 3—4 (1954) 363 l. Tom. III. fasc. 1—2, 3, 4 (1955) 356 l. Tom. IV. fasc. 1—4 (1956) 331 l. Tom. V. fasc. 1—4 (1957) 389 l. Tom. VI. fasc. 1—2, 3—4 (1958) 464 l. Tom. VII. fasc. 1—3, 4 (1959) 457 l. Tom. VIII. fasc. 1—2, 3—4 (1960) 466 l. Tom. IX. fasc. 1—2, 3—4. (1961) 473 l. Tom. X. fasc. 1—3, 4 (1962) 423 l. Tom. XI. fasc. 1—2, 3—4 (1963) 420 l. Tom. XII. fasc. 1—2, 3—4 (1964) 479 l. Tom. XIII. fasc. 1—2, 3—4 (1965) 461 l. Tom. XIV. fasc. 1—2, 3—4 (1966) 462 l. Tom. XV. fasc. 1—4 (1967) 472 l.

507225 74

ANTIK TANULMÁNYOK

XV (1968)

FELELŐS SZERKESZTŐ
MORAVCSIK GYULA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG
HARMATTA JÁNOS, MARÓTI EGON, SZILÁGYI JÁNOS
GYÖRGY, TÖTTÖSSY CSABA,
TRENCSÉNYI-WALDAPFEL IMRE

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Borzsák István: Giovan Battista Comazzi Annales-kommentárja 47
Castiglione László: Diocletianus és a blemmyes 203
Harmatta János: Egy hettita törvény magyarázatához 1
Harmatta János: Görög nevek a hettita forrásokban 181
Sági Károly: A Balaton szerepe Fenékpuszta, Keszthely és Zalavár IV—IX. századi történetének alakulásában 17
Töttössy Csaba: A Śukasaptati elbeszéléseinek jellege és műfaja 221
Visky Károly: Festők, szobrászok és alkotásaik a római jog tükrében 190

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Adamik Tamás: Veneres Cupidinesque 68
Adamik Tamás: Homéros Aias-felfogása 229
Csillag Pál: A házassági vagyonjog Augustus-korában 72
Füves Ödön: Zavirasz György végrendelete 90
Füves Ödön: A pesti görögök küzdelme a teljes önállóság kivívásáért 261
Gesztelyi Tamás: Az Ara Pacis Augustae hitelességének kérdéséhez 239
Harmatta János: Az ősiráni fonémrendszer kérdéséhez 59
Kákosy László: Pythagoreus hatás Apuleius Metamorphoses XI-ben? 243
V. Kovács Sándor: Taurinus görög műveltsége 87
Kun József: Karthagoi hatások a római mezőgazdaságban 64
Maróti Egon: Egy újonnan felfedezett verses oraculum a kalózok ellen 233
L. Nádasdy Zsuzsa: A Vetālapañcavimśatikā meséinek szanszkrit változatai ... 257
Pető Mária: A hadsereg lótartása Pannoniában 252
Szabó Miklós: Az isthmiai kelta lelet kérdéséhez 61
Szádeczky-Kardoss Samu: Kuvrat fiának, Kubernek a története és az avarkori régészeti leletanyag 84
B. Thomas Edit: Aranygyűrű Isis-Sothis ábrázolással a Magyar Nemzeti Múzeumban 246

SZEMÉLYI HÍREK

Trencsényi-Waldapfel Imre hatvan éves 177

MEGEMLÉKEZÉSEK

† Dávid Antal *(Harmatta János)* 95
Dávid Antal tudományos munkássága *(Komoróczy Géza)* 96
† Kováts Gyula *(Nagy Ferenc)* 98
Dercsényi Móric irodalmi működése *(Berger György)* 99
† Varga László *(Borzsák István)* 264

MŰFORDÍTÁS

Horatius: IV. epodus *(Maróti Egon)* 94

KUTATÁSI BESZÁMOLÓ

Ürögdi György: A publicanusok 101

LATIN OKTATÁS

Banó István: A gimnáziumi latin tantervi szójegyzék és alkalmazásának módszertani vonatkozásai 110

VITA

Harmatta János: A hettita törvények legvitatottabb mondata 130
Párducz Mihály: Szkitakorunk ethnikumának és kronológiai helyzetének kérdéséhez 135
Makkay János: Néhány megjegyzés Horváth Vera „Újabb elmélet az Indus-kultúra eredetéről" c. tanulmányához 265
Szilágyi János György: „Az etruszkok művészete és kultúrája" 269
Mócsy András: A gellérthegy-tabáni telep és az eraviszkuszok problémája 276
Az Árgirus-történet kérdéséhez
Kardos Tibor: Az Árgirus-széphistória. (Ism. *Borzsák István)* 148

KÖNYVSZEMLE

M. Porcius Cato: A földművelésről. Ford. Kun József. Bev. Maróti Egon. (Ism. *Ferenczy Endre)* 152
Auctores Latini I. Cicero Catilina elleni első beszéde. Kiad., bev., jegyz. Havas László. (Ism. *Szabó Kálmán)* 153
E. Pólay: Differenzierung der Gesellschaftsnormen im antiken Rom. (Ism. *Diósdy György)* 280
Brósz Róbert: Nem teljes jogú polgárok a római jogforrásokban. (Ism. *Diósdy György)* 163
M. L. E. Mallowan: Early Mesopotamia and Iran. (Ism. *Makkay János)* 155
J. C. Goyon: Le papyrus du Louvre N. 3279. (Ism. *Kákosy László)* 282
H. de Meulenaere: Le surnom égyptien à la Basse Époque. (Ism. *Varga Edith)* 283
M. Nøjgaard: La fable antique. I. La fable grecque avant Phèdre. (Ism. *Voigt Vilmos)* 161
A. Adriani: Repertorio d'arte dell'Egitto greco-romano. Serie C. I—II. (Ism. *Castiglione László)* 284
Историја Црне Горе. I. (Ism. *Mócsy András)* 286
M. Capozza: Movimenti servili nel mondo romano in età repubblicana. I. (Ism. *Maróti Egon)* 287
Az antik Róma. (Ism. *Borzsák István)* 289
Ovidius: Tristia. Hrsg., übers. u. erkl. v. G. Luck. I. (Ism. *Borzsák István)* 291
Tacitus: Annalen. Erläutert ... von E. Köstermann. I—III. (Ism. *Borzsák István)* 156
С. Л. Утченко: Кризис и падение римской республики. (Ism. *Hahn István)* ... 162
D. Nörr: Imperium und Polis in der hohen Prinzipatszeit. (Ism. *Diósdy György)* 165

W. Kunkel: Herkunft und soziale Stellung der römischen Juristen. (Ism. *Csillag Pál)* 293
И. Ф. Фихман: Египет на рубеже двух эпох. (Ism. *Hahn István)* 166
M. Epstein: Tales of Sendebar. (Ism. *Scheiber Sándor)* 295
E. Fleischer: לעניין "השאלת העתיקות" ולבעית זהות מהבן (Ism. *Scheiber Sándor)* 296
H. Gerstinger: Aus dem Tagebuch des kaiserlichen Hofhistoriographen Johannes Sambucus (1531—1584). Cod. Vindob. Lat. 9039. (Ism. *Boronkay Iván)*.. 168
C.-O. Nordström: The Duke of Alba's Castilian Bible. (Ism. *Scheiber Sándor)* 170
И. И. Толстой: Статьи о фольклоре. (Ism. *Voigt Vilmos)* 161
C. F. Kumaniecki: Scripta minora. (Ism. *Borzsák István)*..... 297

HÍREK

Szilágyi János György: Az Ókortudományi Társaság kilencedik éve 171
Ferenczy Endre: Afrika — Róma kollokvium 173
Kákosy László: Nemzetközi kollokvium a késő-egyiptomi vallásról 174
Kiss Ákos: A nemzetközi Mozaikkutató Társaság római konferenciájáról 175
Hahn István: Az Ókortudományi Társaság tizedik éve..... 298
B. Révész Mária: Az Ókortudományi Társaság ötödik latin tanulmányi versenye 301
Petrus Romanelli: Certamen Capitolinum 304

IRODALOMTÖRTÉNETI FORRÁSOK

Kilián István: Latin nyelvű pásztorjáték a XVIII. század elejéről..... 305